

MARKETING

ILMIY, AMALIY VA OMMABOP JURNAL

MARKETING BIZNES BRENDING INNOVATSIYA RAQAMLI SAVDO RAQOBAT TAHLIL LOYIHA TARAQQIYOT NATIJA

№ 6 – S O N

9710 xalqaro daraja

№240874

ISSN: 3060-4621

2026-YIL, IYUN

JURNALNING MAQSADI

Tadbirkorlik-biznes faoliyatini tashkil etishning marketing asoslarini, yo'nalishlari, echimlari, vositalarini yaratish va rivojlantirish

ALOQA UCHUN MA'LUMOTLAR

TEL: (97) 783-84-64

VEB-SAYT

www.marketingjournal.uz

ELEKTRON POCHTA:

info@marketingjournal.uz

TELEGRAM BOT:

[@marketingjournalbot](https://t.me/tidiumarketingjournal)

TELEGRAM KANAL:

<https://t.me/tidiumarketingjournal>

MUASSIS

“Tadbirkor va ishbilarmon” MCHJ

JURNALNING ILMIYLIGI

Marketing jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining **2024-yil 04-oktabrdagi 362/5 sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan

INDEKSATSIYA

BOSH MUHARRIR

Xakimov Ziyodulla Axmadovich, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent;

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Yusupov Muxamadamin, iqtisodiyot fanlari nomzodi, professor;

TAHRIR HAY'ATI:

Abduraxmanova Gulnora Kalandarovna, i.f.d., prof., TDIU, Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori;

Ergashxodjayeva Shaxnoza Djasurovna, i.f.d., prof., TDIU, “Marketing” kafedrasini mudiri;

Soliyev Axmadjon Soliyevich, i.f.d., NamDTU, “Marketing” kafedrasini professori;

Ikramov Murad Akramovich, i.f.d., TDIU “Marketing” kafedrasini professori;

Tursunov Boburjon Ortqimrayevich, i.f.d., prof., TDIU, Iqtisodiy xavfsizlik kafedrasini mudiri, Xalqaro statistika instituti kengashi doimiy a'zosi;

Zarova Elena Viktorovna, i.f.d., G.V.Plexanov nomidagi Rossiya iqtisodiyot universiteti professori, Xalqaro statistika instituti kengashi doimiy a'zosi

Akramov Tohir Abdirahmonovich, i.f.d., TDIU, “Marketing” kafedrasini professori;

Ostonaqulova Gulsaraxon Muhammadyoqub qizi, i.f.d., TDIU, “Marketing” kafedrasini professori;

Samadov Asqarjon Mishomovich, i.f.n., TDIU, “Marketing” kafedrasini professori;

Shamshiyeva Nargizaxon Nosirxo'ja qizi, i.f.n., dots., TDIU Kengash kotibi;

Sobirov Azizbek Avazbekovich, PhD., TDIU, “Marketing” kafedrasini dotsenti;

Sadikov Shoxrux Shuxratovich, PhD, dots., TIU, Departament boshlig'i;

Musheva Shoirazimovna, i.f.n., SamISI, “Marketing” kafedrasini professori;

Kaxramonov Xurshidjon Shuxrat o'g'li, PhD., TDIU, “Marketing” kafedrasini dotsenti;

Djurabayev Otabek Djurabayevich, i.f.d., TDIU, “Innovatsion menejment” kafedrasini dotsenti;

Karimova Shirin Zoxid qizi, PhD, TDIU, “Axborot texnologiyalari” kafedrasini katta o'qituvchisi;

Mullabayev Baxtiyarjon Bulturbaevich, DSc., NamDTU, “Menejment” kafedrasini mudiri, dotsent;

Fayzullayev Javlonbek Sultonovich, DSc., TDIU, “Yashil iqtisodiyot” kafedrasini dotsenti;

Aliyev Yashnarjon Egamberdiyevich, DSc., TDIU, “Iqtisodiy va moliyaviy xavfsizlik” kafedrasini professori;

Bobojonov Azizjon Babaxanovich, DSc, TDIU, “Raqamli iqtisodiyot” kafedrasini dotsenti

Allayarov Shamsiddin Amanullayevich, DSc, prof., TDIU, “Savdo ishi” kafedrasini mudiri

Jumaev Olimjon Sadulloevich, DSc, Raqobat siyosati va iste'molchilar huquqlari tadqiqotlari markazi direktori;

Eshov Mansur Po'latovich, i.f.d., prof., Alfraganus universiteti O'quv ishlari bo'yicha prorektor;

Kucharov Abrorjon Sobirjanovich, TDIU, “Biznes boshqaruvi va logistika” kafedrasini professori

Tuychiyev Alisher Jurayevich, Alfraganus University “Iqtisodiyot” fakulteti dekani, professor;

Nazarova Ra'no Rustamovna, TDIU, “Yashil” iqtisodiyot kafedrasini mudiri, Iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Usmonov Bunyod Aktam o'g'li, PhD, TDIU, Moliyaviy tahlil kafedrasini v.b.dotsenti;

Dehqonov Burxon Rustamovich, PhD., TDIU, Ilmiy tadqiqot faoliyatini tashkil etish bo'limi bosh mutaxassisi;

Turobova Hulkar Rustamovna, PhD., BuxDU, Yashil iqtisodiyot va agrobiznes kafedrasini dotsenti;

Boltaev Umidjon Talant o'g'li, i.f.f.d., PhD., Toshkent arxitektura qurilish instituti “Iqtisodiyot va ko'chmas mulkni boshqarish” kafedrasini dotsenti;

Bayxonov Bahodirjon Tursunbayevich, i.f.d., DSc, NamDTU, “Menejment” kafedrasini dotsenti;

Maxmudov Toxirjon Olimjonovich, PhD., NamDTU, “Marketing” kafedrasini dotsenti;

Beknazarov Behzod Baxtiyor o'g'li, PhD., Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali “Yashil iqtisodiyot va barqaror biznes” kafedrasini dotsent v.b.

Abduvoxidov Behzod, PhD., Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti “Raqamli iqtisodiyot” kafedrasini o'qituvchisi;

Rajabova Moxichexra Abdulkolovna, PhD., Buxoro davlat universiteti marketing va menejment kafedrasini o'qituvchisi.

M U N D A R I J A

O‘ZBEKISTONDA ALTERNATIV MOLIYA EKOTIZIMINI JORIY ETISH ASOSLARI	9
Xudoyqulov Xurshid Xurramovich	
MINTAQAVIY RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SAMARADORLIGINI BAHOLASHNING KONSEPTUAL MODELI	19
Qurbonova Malika Axmad qizi	
XORIJIY TAJRIBANI O‘ZBEKISTON AKSIYADORLIK JAMIYATLARI AMALIYOTIGA MOSLASHTIRISH YO‘NALISHLARI	25
Xalekeeva Zoya Pirniyazovna	
XUSUSIYLASHTIRISH VA KAPITAL BOZORI	32
Shomansurova Zilola Abduvaxitovna	
KORXONA DARAJASIDA INVESTITSION FAOLIYAT SAMARADORLIGINI KOMPLEKS BAHOLASH.....	38
Tolipova Baxtigul Farxodovna	
BANK TIZIMIDA SUNIY INTELLEKT: MIJOZLARGA XIZMAT KO‘RSATISHDA MARKETINGDAN FOYDALANISHNI TAKOMILLASHTIRISH	45
Sultonboyev Umidjon Xoshimjon o‘g‘li	
OLIY TA‘LIM SIFATINI BAHOLASHDA SUN‘IY INTELLEKTGA ASOSLANGAN INTEGRAL KO‘RSATKICHLAR TIZIMINI SHAKLLANTIRISH	53
Qurbonov Azizbek Ulug‘bekovich	
SOG‘LIQNI SAQLASH INFRATUZILMASINI RIVOJLANTIRISHDA DAVLAT-XUSUSIY SHERIKCHILIKNING INVESTITSION JOZIBADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI	62
Turobxonov Xumoyunxon Lazizxon o‘g‘li	
ELEKTRON SAVDO MAYDONCHALARIDA MIJOZ QIYMATINI YARATISH VA USHLAB TURISHNING IQTISODIY MEXANIZMLARI.....	70
Baxromov Xudoyor Xabibullo o‘g‘li	

TEMIR YO‘L TRANSPORTI TARMOG‘INI INNOVATSION MODERNIZATSIYA QILISHNING IQTISODIY VA MOLIYAVIY OMILLARI.....	77
Bekbayeva Feruza Baxtiyrovna	
SURXONDARYO VILOYATI IQTISODIYOTIDAGI TARKIBIY O‘ZGARISHLAR TAHLILI	84
To‘rayev Baxtiyor Ergashevich	
KIMYO SANOATINI EKOLOGIK-INNOVATSION BARQAROR RIVOJLANTIRISH	METODOLOGIYASINI
TAKOMILLASHTIRISH	91
Adilova Marg‘uba Tursunalievna	
TA‘LIM MARKAZI RAQOBATBARDOSHLIGI VA NUFUZINI OSHIRISHDA MALAKALI XODIMLARNING AHAMIYATINI BAHOLASH	98
Razzoqova Zebo Xusniddinovna	
MINTAQADA TABIIY KAPITALNI JAMG‘ARISHGA TA‘SIR ETUVCHI OMILLAR.....	104
Raximov Faxriddin Shavkatovich	
O‘ZBEKISTONDA ULGURJI SAVDONI RIVOJLANTIRISHNING MUAMMOLARI VA ISTIQBOLLARI	114
Xolmamatov D.H.	
BUXGALTERIYA HISOBI VA IQTISODIY TAHLILDA MA‘LUMOTLAR ILMI	TEXNOLOGIYALARIDAN
FOYDALANISH	123
Bababekova Gulchexra Baxtiyarovna	
BANKLARDA MOLIYAVIY INQIROZLARNI OLDINI OLISHNING O‘ZIGA XOS AHAMIYATI	130
Raxmonqulova G.M.	
TEMIR YO‘L TRANSPORTI KORXONALARIDA ASOSIY FONDLARDAN FOYDALANISHNING	IQTISODIY
SAMARADORLIGINI BAHOLASH	137
Turdiyeva Irodaxon Ismoil qizi	
TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISHDA	LOGISTIK
XIZMATLARDAN FOYDALANISHNING	EKOLOGIK
JIHATLARI.....	143
Karrieva Yakutjan Karimovna	

MINTAQAVIY TURIZMDA INNOVATSION VA INSTITUTIONAL MEKANIZMLAR SAMARADORLIGINI BAHOLASHNING KOMPLEKS MODELINING AHAMIYATI... 150

Toshev Nurbek Janon o'g'li

YOSHLARNING SAYOHAT FAOLLIGI (TRAVELABILITY) DARAJASINI IFODALOVCHI MULTIPLIKATORINI BAHOLASH USLUBIYOTI..... 157

Navruz-zoda Shohro' Baxtiyor

ОСНОВНЫЕ ВЛИЯНИЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ДИНАМИКИ РОСТОМ СЕКТОРА РЫНОЧНЫХ УСЛУГ: ЭКОНОМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РЕГИОНОВ УЗБЕКИСТАНА 174

Мусаева Шоира Азимовна

DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIGI LOYIHALARIDA FISKAL XATARLARNI BOSHQARISH VA SHARTLI MAJBURIYATLARNI HISOBGA OLISH MEKANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH. 187

Qodirov Jasurbek Sharofitdinovich

O'ZBEKISTONNING XALQARO INDEKS HAMDA IJTIMOIIY-IQTISODIY REYTINGLARDAGI O'RNI VA TENDENSIYALARI..... 199

Tuxtayev Akobirjon Hakimovich

РОЛЬ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ПРЕОДОЛЕНИИ ЛОВУШКИ СРЕДНЕГО ДОХОДА..... 213

Мирзаева Азизахон Шерзодовна

KICHIK VA O'RTA BIZNES SUBYEKTLARI IQTISODIY SAMARADORLIGINI BAHOLASH TIZIMINING KO'P OMILLI EKONOMETRIK TAHLILI 221

Nazarov Nazar G'ulom o'g'li

АДРЕСНЫЕ ФИНАНСОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В УЗБЕКИСТАНЕ 232

Мавланова Умида Баходировна

ISTIQBOLDA MINTAQANING BARQAROR RIVOJLANISHIGA IQLIM O'ZGARISHLARI TA'SIRINI BAHOLASHNING USLUBIY ASOSLARI..... 243

Madenova Elmira Nzamatdinovna

O‘ZBEKISTON RAQAMLI IQTISODIYOTINI SHAKLLANTIRISHDA AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARI SOHASINING O‘RNI.....	250

Isakov Oybek Jamoldinovich

O‘ZBEKISTON HUDUDLARINING MUSTAQIL TURIZM JOZIBADORLIGINI KOMPOZIT INDEKS ASOSIDA BAHOLASH	260

Muzaffarov Akmal Axmadovich

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA TIJORAT BANKLAR FAOLIYATIDA INNOVATSION MARKETING STRATEGIYALARIDAN FOYDALANISH.....	273

Muminova Durdona Saydikadirovna

LOGISTIKA TIZIMIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNI JAHON TAJRIBASI VA UNI RESPUBLIKAMIZDA QO‘LLASH AFZALLIKLARI	280

Xuzayev Fazliddin Elmurodovich

QURILISH MATERIALLARI SANOATI KORXONALARIDA RESURSLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING USTUVOR YO‘NALISHLARI	288

Metyakubov Azamat Djumanazarovich

O‘ZBEKISTON STRATEGIK DASTURLARIDAGI SIRKULYAR IQTISODIYOT VA BARQAROR RIVOJLANISH MAQSADLARINING USTUVOR YO‘NALISHLARI.....	297

Turobova Hulkar Rustamovna

TEMIR YO‘L TRANSPORTINING INNOVATSION RIVOJLANISHINI BOSHQARISHNING INTEGRATSIYALASHGAN METODOLOGIYASI	307

Muradov Bahrom Akramjanovich

ЦИФРОВЫЕ МЕТОДЫ МАРКЕТИНГОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В АО «МАХАМ-ЧИРЧИҚ»: МОДЕЛЬ, ИНСТРУМЕНТЫ И РЕЗУЛЬТАТЫ	314

Хайдарова Камола Ахинжановна

QURILISH SANOATI KORXONALARI BARQAROR RIVOJLANISHINI BOSHQARISHNING METODOLOGIK ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH	322

Xalilova Aziza Rustamovna

MECHANISMS FOR IMPLEMENTING ADVANCED INTERNATIONAL PRACTICES IN THE MANAGEMENT OF PRIVATE HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS AND DIRECTIONS FOR THEIR ADAPTATION TO THE CONDITIONS OF UZBEKISTAN 332

Mahammadsidik Amonboyev

OZIQ-OVQAT SANOATIDA INVESTITSIYA JARAYONLARINING DINAMIKASI, TARKIBIY XUSUSIYATLARI VA MOLIYALASHTIRISH MANBALARI 338

Tolipova Baxtigul Farxodovna

АДАПТИВНЫЙ РЕСУРСНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЙ МЕХАНИЗМ ПОВЫШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ НА ПРИМЕРЕ АО «ДЕХКАНАБАДСКИЙ ЗАВОД КАЛИЙНЫХ УДОБРЕНИЙ» 345

Мирсаидова Шахноза Аресланбековна

OLIY TA'LIM TASHKILOTLARINI INNOVATSION MENEJMENT KONSEPSIYASI ASOSIDA STRATEGIK BOSHQARISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI 351

Boltayeva Sitora Mirdjonovna

TRANSPORTDA XIZMAT KO'RSATISH SIFATINI OSHIRISH 360

Giyosidinov Bobur Baxtiyor o'g'li

TADBIRKORLIK SUBYEKTLARIDA RAQOBAT STRATEGIYALARINI SHAKLLANTIRISHNING ZAMONAVIY KONSEPSIYALARI..... 369

Abduvoxidov Behzod

POSSIBILITIES OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES IN THE GREEN TRANSFORMATION OF THE REGIONAL ECONOMY 377

Saidqulova Firuza Farmonovna

MARKETING STRATEGIYASINING KORXONA RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISHDAGI AHAMIYATI ... 390

Axmedov Ikrom Akramovich

OZIQ-OVQAT SANOATI KORXONALARIDA ISHLAB CHIQARISH QUVVATINI BAHOLASH USULLARI 401

Gulmatov Sunnatillo Nurillayevich

BARQAROR ISTE'MOL UCHUN SUN'IY INTELLEKT ASOSIDAGI SHAXSIYLASHTIRISH: MILLIY IQTISODIYOTDA RAQAMLI MARKETING STRATEGIYALARI..... 414

Kadirova Zulxumar Namazovna

SANOAT KORXONALARIDA INTEGRATSIYALASHGAN ESG VA KORPORATIV IJTIMOIIY MAS'ULIYAT HISOBOTINI TAKOMILLASHTIRISH METODOLOGIYASI 426

Abduvaliyev Zafar Mahmudovich

HUDUDLARDA SANOAT MAHSULOTLARI ISHLAB CHIQUARISH TENDENSIYALARINI IQTISODIY-STATISTIK TAHLILI..... 434

Allaniyazova Aysara Muratovna

ASOSIY KAPITALGA INVESTITSIYALARNI JALB QILISH SAMARADORLIGIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLARNI IQTISODIY-STATISTIK BAHOLASH 443

Sultanova Aziza Baxtiyor qizi

XIZMAT KO'RSATUVCHI KORXONALAR MARKETING STRATEGIYASINING NAZARIY ASOSLARI: MODDIY VA NOMODDIY XIZMATLARNING QIYOSIY TAHLILI 455

Raxmatova Sitora Shuxratjon qizi

MINTAQADA BARQAROR RIVOJLANISHNI TA'MINLASHDA RESURS SALOHİYATIDAN FOYDALANISHNING EKONOMETRIK TAHLILI 466

Sattarov A.

AGROTADBIRKORLIK SAMARADORLIGINI BAHOLASH USULLARI ASOSIDA TAHLIL..... 473

Qurbonov Alisher Boboqulovich

O‘ZBEKISTONDA ALTERNATIV MOLIYA EKOTIZIMINI JORIY ETISH ASOSLARI

Xudoyqulov Xurshid Xurramovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

DSc, professor

E-mail: gelios_1985@yahoo.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada O‘zbekistonda alternativ moliya ekotizimini joriy etishning nazariy, huquqiy va amaliy asoslari tahlil qilindi. Tadqiqotda P2P moliyalashtirish, kraudfanding, fintex-kreditlash va islom moliyasi platformalarining iqtisodiy imkoniyatlari baholandi. Buyuk Britaniya va Malayziya tajribasi qiyosiy tahlil qilindi. Mamlakatda 2023-2026-yillarda shakllantirilgan huquqiy baza hamda moliyaviy infratuzilmaning rivojlanish darajasi o‘rganildi. SWOT tahlil asosida ekotizimning kuchli va zaif tomonlari, imkoniyatlari hamda ehtimoliy xavflari aniqlandi. Tadqiqot natijasida huquqiy-institutsional, infratuzilmaviy va instrumental yo‘nalishlarni qamrab olgan uch bosqichli joriy etish modeli taklif qilindi. Olingan natijalar alternativ moliya bozorini rivojlantirish va investitsion faollikni oshirish uchun amaliy ahamiyat kasb etdi.

Kalit so‘zlar: alternativ moliya, kraudfanding, P2P moliyalashtirish, fintex, islom moliyasi, kapital bozori, moliyaviy inklyuzivlik.

Аннотация

В статье были проанализированы теоретические, правовые и практические основы внедрения экосистемы альтернативного финансирования в Узбекистане. Исследование охватило модели P2P-финансирования, краудфандинга, финтех-кредитования и исламских финансовых платформ. Был проведён сравнительный анализ опыта Великобритании и Малайзии. Оценены уровень развития финансовой инфраструктуры страны и нормативно-правовая база, сформированная в 2023-2026 годах. На основе SWOT-анализа были определены сильные и слабые стороны экосистемы, её возможности и потенциальные риски. В результате исследования была предложена трёхэтапная модель внедрения, основанная на совершенствовании институциональной среды, развитии инфраструктуры и расширении финансовых инструментов. Полученные результаты показали перспективность развития альтернативного финансирования для повышения инвестиционной активности и расширения финансовой доступности.

Ключевые слова: альтернативное финансирование, краудфандинг, P2P-кредитование, финтех, исламские финансы, рынок капитала, финансовая доступность.

Abstract

This article analyzed the theoretical, legal, and practical foundations for implementing an alternative finance ecosystem in Uzbekistan. The study examined P2P financing, crowdfunding, fintech lending, and Islamic finance platforms as key alternative financing models. A comparative assessment of the experiences of the

United Kingdom and Malaysia was conducted. The research evaluated the national financial infrastructure and the regulatory framework developed during 2023-2026. SWOT analysis was applied to identify strengths, weaknesses, opportunities, and potential risks of the ecosystem. Based on the findings, a three-stage implementation model covering institutional development, infrastructure improvement, and expansion of financial instruments was proposed. The results demonstrated the potential of alternative finance to enhance investment activity, diversify funding sources, and improve financial inclusion.

Keywords: alternative finance, crowdfunding, P2P financing, fintech, Islamic finance, capital market, financial inclusion.

KIRISH

O'zbekistonda izchil iqtisodiy islohotlarning amalga oshirilishi moliya tizimida tub o'zgarishlarga olib kelmoqda. Xususan, mamlakat oxirgi yetti yil ichida birinchi marta yetakchi reyting agentliklaridan suveren kredit reytingi bo'yicha ko'tarilishga erishdi, iqtisodiyot esa qariyb 7,7 foizga o'sdi. Shu bois moliya tizimida alternativ moliya ekotizimini joriy etish zaruriyatga aylanmoqda. Iqtisodiy o'sishni uzoq muddatli va barqaror qilish uchun moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish, xususan bank kreditiga bog'liqlikni kamaytirish hamda kapital bozori va banklardan tashqari moliyaviy resurslarni shakllantirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biriga aylandi.

Muammoning mohiyati shundaki, mamlakat moliya tizimi hamon bank va markazlashgan tizim asosida amalga oshirilmoqda. Kapital bozorining kapitalizatsiyasi yalpi ichki mahsulotning atigi 20 foizini tashkil etadi, bu esa global o'rtachadan ancha past hisoblanadi. Shuningdek, kapital bozorida 717 ta emitent va 77 ta professional ishtirokchi faoliyat yuritadi. Bunday sharoitda kichik va o'rta tadbirkorlik subyektlari hamda startaplar uchun kapital jalb qilish cheklangan bo'lib qolmoqda. An'anaviy bank tizimining garov talablari, axborot assimetriyasi va yuqori operatsion xarajatlar ushbu segmentning to'liq rivojlanishiga to'siq bo'lmoqda. Aynan alternativ moliya instrumentlari ushbu bo'shliqni to'ldirishga xizmat qiladi.

Maqolaning maqsadi O'zbekistonda alternativ moliya ekotizimini joriy etishning nazariy va huquqiy asoslari, xorijiy tajriba, mamlakatning mavjud moliyaviy infratuzilmasi hamda hozirgi holatini kompleks tahlil qilishdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

Alternativ moliya tizimi so'nggi yillarda moliyaviy resurslarni jalb qilishning muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. Ushbu tizim an'anaviy bank kreditlari va fond bozori instrumentlariga qo'shimcha moliyalashtirish imkoniyatlarini yaratib, iqtisodiyotda investitsion faollikni oshirishga xizmat qilmoqda. O'zbekistonda ham kapital bozorini rivojlantirish va investitsiya muhitini yaxshilashga qaratilgan islohotlar alternativ moliya instrumentlarini joriy etish uchun huquqiy asos yaratmoqda [1].

Raqamli texnologiyalar asosida amalga oshiriladigan investitsiya faoliyatini rivojlantirish, elektron platformalar orqali kapital jalb qilish va investorlar ishtirokini

kengaytirish masalalari davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanmoqda. Bu esa kraudfanding, P2P moliyalashtirish va boshqa zamonaviy moliyalashtirish mexanizmlarini rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratmoqda [2].

Alternativ moliyaning muhim yo'nalishlaridan biri islom moliyasi hisoblanadi. Islomiy moliyalashtirish xizmatlarini ko'rsatish bo'yicha qabul qilingan me'yoriy hujjatlar moliya bozorida yangi instrumentlarni joriy etish va aholining moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qilmoqda [3]. Shuningdek, islomiy bank faoliyatining huquqiy asoslarini shakllantirish bo'yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar ushbu segmentning institutsional rivojlanishini jadallashtirmoqda [4].

Xalqaro ilmiy adabiyotlarda alternativ moliya kichik biznes va startaplar uchun moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qiluvchi mexanizm sifatida baholanadi. P2P moliyalashtirish platformalari investorlar va qarz oluvchilar o'rtasidagi bevosita aloqalarni rivojlantirib, moliyaviy vositachilik xarajatlarini kamaytirishi bilan ajralib turadi [5]. Shu bilan birga, moliyaviy qamrov nazariyasiga ko'ra, alternativ moliya bank xizmatlaridan yetarli darajada foydalana olmayotgan iqtisodiy subyektlar uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratadi [6].

Kembrij muqobil moliya markazi tadqiqotlarida alternativ moliya bozori global miqyosda tez sur'atlarda rivojlanayotgan segment sifatida e'tirof etilgan. Tadqiqot natijalari raqamli platformalar orqali investitsiya va kreditlash hajmi muntazam ortib borayotganini ko'rsatadi [7]. Islomiy kraudfanding va P2P platformalarining rivojlanishi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda esa ushbu instrumentlarning moliyaviy inklyuzivlikni oshirishdagi ahamiyati alohida qayd etilgan [8].

Malayziya tajribasi alternativ moliya va islom moliyasini uyg'unlashtirishning muvaffaqiyatli modeli sifatida baholanadi. Mamlakatda davlat ham-investitsiya fondlari va maxsus tartibga solish mexanizmlarining joriy etilishi platformalar faoliyatining barqaror rivojlanishiga xizmat qilgan [9]. Shu bilan birga, ulushli kraudfanding va P2P moliyalashtirishning startaplar faoliyatini qo'llab-quvvatlashdagi roli ham ilmiy jihatdan asoslab berilgan [10].

Alternativ moliya bozorining samarali rivojlanishi investorlar huquqlarini himoya qilish va tizimli risklarni nazorat qilish bilan chambarchas bog'liq. Shu sababli ko'plab tadqiqotchilar ushbu segmentda muvozanatli tartibga solish tizimini shakllantirish zarurligini ta'kidlaydilar [11]. Islom moliyasi bo'yicha xalqaro tashkilotlar ham P2P va kraudfanding platformalarini rivojlantirishda shaffoflik va risklarni boshqarish mexanizmlariga alohida e'tibor qaratmoqda [12].

O'zbekistonda islom moliyasiga bo'lgan talabning ortib borayotgani va moliyaviy xizmatlar qamrovini kengaytirish zarurati alternativ moliya instrumentlarini rivojlantirish uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratmoqda [13]. Markaziy bank ma'lumotlari ham islomiy moliyalashtirish xizmatlari hajmi so'nggi yillarda sezilarli darajada oshganini ko'rsatadi [14].

Mamlakatda startaplar ekotizimi va fintex sektori rivojlanib borayotgani alternativ moliya bozorining kelgusi istiqbollari yanada mustahkamlamoqda [15]. Yirik fintex kompaniyalari va venchur investitsiyalar hajmining ortishi innovatsion

moliyalashtirish mexanizmlarini joriy etish uchun qulay muhit shakllantirmoqda [16]. Kapital bozori infratuzilmasining takomillashuvi va investorlar sonining ko'payishi esa alternativ moliya instrumentlarining amaliy qo'llanilish imkoniyatlarini kengaytirmoqda [17]; [18]; [19].

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda O'zbekistonda alternativ moliya ekotizimini joriy etish imkoniyatlarini baholash uchun qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv, SWOT-tahlil va hujjatlar tahlili usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning axborot bazasini O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmon va qarorlari, Markaziy bankning me'yoriy hujjatlari, xalqaro tashkilotlar hisobotlari hamda ilmiy manbalar tashkil etdi. Buyuk Britaniya va Malayziya tajribasi alternativ moliya instrumentlarini tartibga solish va amaliy qo'llash jihatidan qiyosiy o'rganildi. Mamlakatda kapital bozori, fintex sektori, kraudfanding, P2P moliyalashtirish va islom moliyasi rivojlanishining hozirgi holati tahlil qilindi. SWOT-tahlil asosida ekotizimning kuchli va zaif tomonlari, rivojlanish imkoniyatlari hamda ehtimoliy risklari baholandi. Olingan natijalar asosida alternativ moliya ekotizimini bosqichma-bosqich joriy etishga qaratilgan amaliy takliflar ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Dunyoda alternativ moliya tizimi rivojlangan mamlakatlar tajribasi bozor infratuzilmasi va boshqaruv majburiyatning hal qiluvchi rolini namoyon etadi. Buyuk Britaniyada segment Moliyaviy xulq-atvor boshqarmasi (FCA) tomonidan innovatsiyani rag'batlantirish va investorlar himoyasini ta'minlash o'rtasidagi muvozanat asosida tartibga solinadi, biroq nazoratsiz o'sish moliyaviy barqarorlikka tahdid solishi mumkinligi ta'kidlanadi. Malayziya sohaning jahon etaloni hisoblanadi. Qimmatli qog'ozlar komissiyasi (SC) 2015-2016-yillarda P2P bazasini joriy etgan bo'lib, 2024-yil sentyabriga qadar 16 ta litsenziyalangan P2P platforma orqali 7,9 milliard ringgit mablag' jalb etilgan.

Malayziya modelining ikki muhim jihati O'zbekiston uchun ahamiyatlidir. Birinchisi - davlat-xususiy hamkorlik hisoblanadi. Malayziyaning hammuassis fondi MyCIF platformalarda xususiy investorlar bilan 1:4 nisbatda ham-investitsiya kiritadi va islom modellarida birinchi-zarar asosida ishtirok etadi. Ikkinchisi - islom moliyasi bilan integratsiya hisoblanadi. Nusa Kapital dunyodagi birinchi Shariatga muvofiq P2P platformasi hisoblanadi. Osiyoda Indoneziya va Janubiy Koreya litsenziyalash hamda kapital talablarini joriy etgan. Xitoyning nazoratsiz rivojlantirib, keyinchalik sohani yopishga majbur bo'lgan tajribasi esa salbiy saboq beradi.

O'zbekiston moliya bozoridagi mavjud infratuzilma ekotizimning shakllanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. "Toshkent" Respublika fond birjasi 1994-yilda tashkil etilgan bo'lib, 2026-yil yanvar holatiga ko'ra bozor kapitalizatsiyasi 9,7 milliard AQSH dollarni tashkil etadi va fond bozorida qariyb 677 ta kompaniya ro'yxatga olingan. 2025-yilda birjada jami 1,7 trln so'm hajmida 23 ta obligatsiya chiqarildi, davlat obligatsiyalari savdosi sezilarli oshdi. 2025-yildan qimmatli qog'ozlar saqlanishi Markaziy depozitariyda birlashtirildi va Milliy kliring markazi tashkil etilmoqda.

Kapital bozorini rivojlantirish va investitsiya muhitini yaxshilash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 2025-yil 18-dekabrda "Kapital bozorida investitsiya muhitini yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-254-son Farmonni qabul qildi. Farmon "O'zbekiston - 2030" strategiyasiga tayangan holda 2030-yilga qadar bir qator maqsadlarni belgilaydi. Jumladan, fond bozoriga 1 milliard AQSH dollar, shu jumladan 5 trln so'mlik korporativ obligatsiyalar hisobiga qo'shimcha investitsiya jalb qilish hamda majburiy oshkora etish darajasini 95 foizga yetkazish ko'zda tutilgan. Farmonning eng muhim jihati - u kapital bozorida avval PQ-291-son qaror bilan joriy etilgan "Tartibga solish qumdoni" rejimining muddatsiz amal qilishini belgilaydi. Qumdon doirasida rezident yuridik shaxslar ishtirokchi maqomini olishi, rezident-emitentlar korporativ obligatsiyalarni chet el valyutasida ifodalab birjada joylashtirishi mumkin. Eng diqqatga sazovori - investitsiya vositachisining elektron platformasi orqali moliyaviy instrumentlar savdosini tashkil etish huquqidir, vositachilar xorijiy indeks aksiyalari, xorijiy obligatsiyalar, birja fondlari (ETF), indeks fondlari va depozitar tilxatlar bo'yicha savdolari birja yoki o'z elektron platformasida tashkil etishi mumkin. Bu qoida raqamli investitsiya platformalari uchun huquqiy maydon yaratib, alternativ moliyaning elektron infratuzilmasi bilan bevosita bog'lanadi.

2025-yil 18-dekabrda PF-254-son Farmon[1] va investitsiya platformalariga oid 2025-yil 22-avgustdagi PQ-255-son Qaror[2] birgalikda alternativ moliya ekotizimi uchun izchil huquqiy poydevorni shakllantirmoqda.

Bundan tashqari, mamlakatning fintex va venchur infratuzilmasi ekotizim uchun texnik va moliyaviy asosni ta'minlaydi. O'zbekiston StartupBlink reytingida 2025-yilda birinchi marta global 100 tilikka kirdi va fintex yo'nalishida Markaziy Osiyoda ikkinchi o'rinni egalladi. Uzun 2025-yil avgustda 70 million AQSH dollar jalb etib, 1,5 milliard AQSH dollarga baholandi. Venchur sohasida erta bosqich moliyalashtirish 2020-yildagi 0,3 million AQSH dollardan 2024-yilda 69,5 million AQSH dollargacha oshdi; davlat "1+1" mexanizmini joriy etdi va 2030-yilga qadar 5000 ta startap hamda 2 milliard AQSH dollar investitsiya maqsadi qo'yildi.

Islom moliyasi ekotizimning tabiiy va eng tez o'sayotgan segmentlaridan biridir. 2024-yil 27-iyulda Markaziy bank 3536-sonli qaror bilan mikromoliya tashkilotlariga AAOIFI standartlari asosida salam, mudoraba, mushoraka, murobaha, istisno va ijara mahsulotlarini taklif etishga ruxsat berdi. Markaziy bank hisobotiga ko'ra, 2026-yilning I choragida mikromoliya tashkilotlari 11,2 mlrd so'mlik islomiy moliyalashtirish xizmatlarini ko'rsatgan bo'lib, bu yillik nisbatda 8 barobar ko'pdir. Jami hajmning 69 foizi (7,7 mlrd so'm) murobaha, 19 foizi (2,1 mlrd so'm) mudoraba va 12 foizi (1,4 mlrd so'm) islomiy ijara bitimlariga to'g'ri keldi. Xizmatlarning 94 foizi Toshkent shahri hissasiga to'g'ri kelib, yuridik shaxslar ulushi 46 foizni tashkil etdi.

Institutsional jihatdan ham hal qiluvchi qadam tashlandi. 2026-yil 27-martda islomiy bank faoliyatini joriy etishga qaratilgan qonun imzolandi va u 2026-yil 29-iyundan kuchga kiradi. 2030-yilga qadar ikkita islomiy bank ochilishi rejalashtirilgan. Bozor talabi yuqori bo'lib, 2020-yilgi so'rovga ko'ra, islom moliyasi institutlari tashkil

etilsa, tadbirkorlarning 61 foizi va aholining 75 foizi ulardan foydalanishga tayyorligini bildirgan. O'zbek banklarining qariyb yarmi "islom oynalari" uchun ICD bilan hamkorlik qilmoqda.

1-jadval

Mikromoliya tashkilotlarining islomiy moliyalashtirish xizmatlari¹ (2026-yil I chorak)

Mahsulot	Hajm, mlrd so'm	Ulush, foizda	Yillik o'sish
Murobaha	7,7	69	20 barobar
Mudoraba	2,1	19	-
Islomiy ijara	1,4	12	300 barobar
Jami	11,2	100	8 barobar

1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, islomiy moliyalashtirish hajmi bir yilda 8 barobar o'sgan bo'lsa-da, u hozircha mikromoliya darajasida va asosan murobaha bitimlariga (69 foiz) hamda yuridik shaxslarga (46 foiz) tayangan holda jamlangan. Bu esa segmentning mudoraba va mushoraka kabi sheriklik instrumentlari hamda mintaqalar bo'yicha kengayish potentsiali hali to'liq ochilmaganini ko'rsatadi.

Alternativ moliyaning hozirgi holati, infratuzilmaviy salohiyatga qaramasdan, O'zbekistonda alternativ moliyaning tartibga solingan segmenti hozircha shakllanish bosqichida turibdi. Malayziya va Buyuk Britaniyadan farqli o'laroq, mamlakatda hali keng ko'lamda faoliyat yuritadigan litsenziyalangan kraudfanding va P2P platformalari yo'qligi, ularning huquqiy asosi aynan so'nggi ikki-uch yilda yaratila boshlandi. Shu bois hozirgi holatni "huquqiy poydevor yaratilgan, amaliy bozor esa endigina shakllana boshlagan" holat sifatida tavsiflash mumkin.

Kapital bozori va investitsiya platformalari bo'yicha hozirgi holat ikki xususiyat bilan ajraladi. Bir tomondan, bozor kapitalizatsiyasining YAIMning 20 foizini tashkil etishi va likvidlikning pastligi, ikkinchi tomondan, infratuzilmaviy tayyorgarlikning kuchayishi - Markaziy depozitariy va Milliy kliring markazining ishga tushirilishi hamda investitsiya vositachisining elektron platformasi orqali savdoga ruxsat berilishi. Boshqacha aytganda, texnik va huquqiy poydevor shakllantirilmoqda, biroq real ishlaydigan raqamli investitsiya platformalari hozircha sinov (qumdon) bosqichida eknligini ko'rishimiz mumkin.

Kraudfanding va P2P moliyalashtirish bo'yicha O'zbekiston hali boshlang'ich nuqtada. Tartibga solingan platformalar orqali jalb etilgan mablag' hajmi Malayziya ko'rsatkichlari bilan taqqoslanganda amalda sezilarsiz. Biroq bu past daraja emas, aksincha foydalanilmagan katta potentsialni anglatadi, chunki moliyalashtirish bo'shlig'i aniq mavjud va talab yuqori. Fintex va venchur segmenti esa nisbatan rivojlangan hisoblanadi.

Alternativ moliya ekotizimini joriy etish asoslari kuchli va zaif tomonlar, imkoniyatlar va tahdidlar (SWOT) kesimida quyidagi matritsada umumlashtirilgan.

¹ Manba: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hisoboti asosida muallif tomonidan tuzilgan.

2-jadval

O'zbekistonda alternativ moliya ekotizimini joriy etishning SWOT-tahlili¹

Kuchli tomonlar (Strengths) • Yosh va raqamli savodxon aholi (o'rtacha 27 yosh) • Rivojlangan fintex (Uzum unicorn, mobil to'lovlar) • Kuchli siyosiy iroda va huquqiy impuls • Islom moliyasiga yuqori talab va 2026-yil islomiy bank qonuni • Markaziy depozitariy va kliring infratuzilmasi tayyor	Zaif tomonlar (Weaknesses) • Kapital bozorining rivojlanmaganligi (kapitalizatsiya YAIMning 20%) • Aholining past moliyaviy savodxonligi • Kredit-skoring va kredit tarixi bazasining shakllanmagani • Institutsional investorlar doirasining torligi • Ishlaydigan alternativ platformalarning hozircha yo'qligi • Islom moliyasi uchun soliq mexanizmlarining to'liq emasligi
Imkoniyatlar (Opportunities) • Kichik-o'rta tadbirkorlik va startaplarning katta moliyalashtirish bo'shlig'i • Markaziy Osiyoda alternativ va islom fintex markazi bo'lish • Global islom fintex o'sishi (179 mlrd AQSH dollarga intilish) • PF-254 orqali xorijiy QQ, ETF va indeks fondlariga kirish • Chet el kapitali va diaspora mablag'larini jalb etish	Tahdidlar (Threats) • Tizimli (barqarorlik) riski - Britaniya va Xitoy sabog'i • Qarz qaytarmaslik (default) va firibgarlik riski • Investorlar himoyasidagi bo'shliqlar • Chet el valyutasi (FX) va AQSH dollarizatsiya riski • Bir necha yirik ishtirokchiga haddan ortiq bog'liqlik

O'zbekiston alternativ moliya ekotizimini joriy etish uchun zaruriy "tayyorgarlik chegarasi"dan o'tgan, huquqiy poydevor, texnik infratuzilma va talab mavjud. Endi hal qiluvchi omil - sinov (qumdon) natijalarini institutsional bazaga aylantirish, investorlar himoyasini mustahkamlash va davlat-xususiy ham-investitsiya mexanizmi orqali xususiy kapitalni jalb etishdan iborat.

Taklif etilayotgan model, O'zbekistonda alternativ moliya ekotizimini to'rtta tayanch asosida qurish tavsiya etiladi. Birinchisi - huquqiy-institutsional asosi PF-254 [1] va PQ-255 [2] Qarorlari negizida qumdon rejimini to'liq ishga tushirib, ulushli kraudfanding va P2P moliyalashtirishni tartibga soluvchi yagona qonun va nizomni qabul qilish, platformalarni litsenziyalash hamda investor huquqlarini aniq belgilashdir. Ikkinchisi - infratuzilmaviy asos: Markaziy depozitariy, Milliy kliring markazi va fintex to'lov tizimlaridan foydalanishdir. Uchinchisi - instrumental asosi an'anaviy P2P moliyalashtirish va ulushli kraudfanding bilan birga islom moliyasining mudoraba va mushoraka platformalarini joriy etish hamda markazlashgan islomiy moliya kengashi nazoratini AAOIFI/IFSB standartlari asosida ta'minlashdir. To'rtinchisi - himoya asosi litsenziyalash, majburiy axborot oshkoraligi, qarz chegaralari, birinchi zarar zaxirasi va tizimli risk monitoringi. Bunda MyCIF tipidagi davlat ham-investitsiya fondi katalizator rolini o'ynashi mumkin.

¹ Manba: muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Joriy etishni uch bosqichda amalga oshirish maqsadga muvofiq. Dastlabki bosqichda qumdon orqali pilot platformalarni sinash va investorlar himoyasi standartlarini ishlab chiqish; ikkinchi bosqichda qonun qabul qilib, litsenziyalash rejimi, islomiy moliya kengashi nazorati va davlat ham-investitsiya fondini joriy etish; uchinchi bosqichda esa segmentni kengaytirish - mulk va ijtimoiy loyihalar kraudfandingi, mintaqaviy integratsiya hamda bozor barqarorligi monitoringini ta'minlash ko'zda tutiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari O'zbekistonda alternativ moliya ekotizimini shakllantirish uchun zarur huquqiy, institutsional va infratuzilmaviy asoslar izchil yaratilganini ko'rsatdi. Tahlillar mamlakatda kapital bozorini rivojlantirish, investitsiya faoliyatini raqamlashtirish, fintex sektorini qo'llab-quvvatlash hamda islom moliyasi instrumentlarini joriy etish bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar alternativ moliya bozorining rivojlanishi uchun qulay muhit shakllantirayotganini tasdiqladi.

Tadqiqot davomida Buyuk Britaniya va Malayziya tajribasi o'rganilib, alternativ moliya bozorining muvaffaqiyatli rivojlanishi samarali tartibga solish tizimi, investorlar huquqlarini himoya qilish mexanizmlari va zamonaviy raqamli infratuzilma bilan chambarchas bog'liq ekanligi aniqlandi. O'zbekiston sharoitida ham investitsiya platformalari faoliyatini huquqiy jihatdan qo'llab-quvvatlash, "tartibga solish qumdoni" mexanizmini amaliyotga keng joriy etish hamda kapital bozori infratuzilmasini takomillashtirish ushbu yo'nalishdagi rivojlanishning muhim omillari sifatida namoyon bo'ldi.

Tahlil natijalari mamlakatda kraudfanding, P2P moliyalashtirish, fintex-kreditlash va islom moliyasi platformalari uchun talab mavjudligini ko'rsatdi. Ayniqsa, kichik biznes subyektlari, startaplar va innovatsion loyihalar uchun muqobil moliyalashtirish manbalarini kengaytirish investitsion faollikni oshirishga, moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini kuchaytirishga hamda moliyaviy inklyuzivlik darajasini yuksaltirishga xizmat qilishi asoslandi. Islom moliyasiga bo'lgan talabning ortib borayotgani ushbu segmentning alternativ moliya ekotizimida muhim o'rin egallashini tasdiqladi.

SWOT-tahlil natijalari alternativ moliya bozorining rivojlanish istiqbollari bilan bir qatorda investorlarni himoya qilish, risklarni boshqarish, moliyaviy savodxonlikni oshirish va institutsional investorlar bazasini kengaytirish zarurligini ham ko'rsatdi. Bu omillar ekotizimning uzoq muddatli barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Kraudfanding va P2P moliyalashtirish faoliyatini tartibga soluvchi yagona huquqiy mexanizmni shakllantirish hamda platformalarni litsenziyalash tartibini takomillashtirish.

2. "Tartibga solish qumdoni" doirasida sinovdan o'tgan moliyaviy mahsulotlarni bosqichma-bosqich amaliy bozorga joriy etish.

3. Markaziy depozitariy, Milliy kliring markazi va raqamli to'lov tizimlari integratsiyasi asosida alternativ moliya infratuzilmasini rivojlantirish.

4. Islom moliyasi platformalarini AAOIFI va IFSB standartlari asosida kengaytirish hamda mudoraba, mushoraka va kraudinvesting instrumentlaridan foydalanish imkoniyatlarini oshirish.

5. Investorlar huquqlarini himoya qilish, axborot oshkoraligini kuchaytirish va risklarni monitoring qilishning zamonaviy mexanizmlarini joriy etish.

6. Aholi va tadbirkorlik subyektlari o'rtasida moliyaviy savodxonlik dasturlarini kengaytirish hamda alternativ moliya instrumentlari bo'yicha amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish.

7. Startaplar va innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda davlat-xususiy hamkorlik mexanizmlaridan foydalanish hamda ham-investitsiya fondlari faoliyatini rivojlantirish.

Alternativ moliya ekotizimini izchil rivojlantirish O'zbekistonda investitsiya manbalarini diversifikatsiya qilish, moliyaviy bozorlar samaradorligini oshirish, innovatsion tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va iqtisodiy o'sishning qo'shimcha omillarini shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 18-dekabr PF-254-son "Kapital bozorida investitsiya muhitini yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni. - <https://lex.uz/docs/7932083>

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 22-avgust PQ-255-son "Zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalangan holda amalga oshiriladigan investitsiya faoliyatini tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/docs/-7695456>

3. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2024-yil 27-iyuldagi 3536-sonli bilan tasdiqlangan "Mikromoliya tashkilotlari tomonidan islom moliyaviy xizmatlarini ko'rsatish tartibi to'g'risida"gi Nizom [https://nrm.uz/contentf?doc=756901_mikromoliya_tashkilotlari_tomonidan_islomiymoliyalashtirishga_oid_hizmatlarni_ko%E2%80%98rsatish_tartibi_to%E2%80%98g%E2%80%98risidagi_nizom_\(av_tomonidan_26_07_2024_y_3536-son_bilan_ro%E2%80%98yhatga_olingan_markaziy_bank_boshqaruvining_19_07_2024_y_234-son_qarori_bilan_tasdiqlangan\)&products=6_yurist_predpriyatiya](https://nrm.uz/contentf?doc=756901_mikromoliya_tashkilotlari_tomonidan_islomiymoliyalashtirishga_oid_hizmatlarni_ko%E2%80%98rsatish_tartibi_to%E2%80%98g%E2%80%98risidagi_nizom_(av_tomonidan_26_07_2024_y_3536-son_bilan_ro%E2%80%98yhatga_olingan_markaziy_bank_boshqaruvining_19_07_2024_y_234-son_qarori_bilan_tasdiqlangan)&products=6_yurist_predpriyatiya)

4. O'zbekiston Respublikasining 2026-yil 27-mart O'RQ-1126-son "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga O'zbekistonda islomiy bank faoliyatini joriy etishga qaratilgan qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish to'g'risida"gi Qonuni <https://lex.uz/docs/-8099403>

5. Bavoso V. The promise and perils of alternative market-based finance: the case of P2P lending in the UK // Journal of Banking Regulation. - 2020. - Vol. 21(4). - P. 395-409.

6. Islamic Financial Services Board (IFSB). Regulatory Practices in P2P and Equity Crowdfunding in Islamic Finance. Working Paper WP-28. - 2023.

7. Cambridge Centre for Alternative Finance (CCAF). The Global Alternative Finance Market Benchmarking Report. - University of Cambridge, 2020.

8. Islamic crowdfunding practices in Malaysia: a case study on Nusa Kapital // Asian Journal of Accounting Research. - Emerald, 2023. - Vol. 8(2).
9. Securities Commission Malaysia. Malaysia Co-investment Fund (MyCIF) & P2P/ECF Framework. - 2024.
10. Equity Crowdfunding & P2P Lending for Startups in Malaysia. - WORQ, 2026.
11. Consultative Document on Peer-to-Peer Lending and Crowdfunding. - Nepal Rastra Bank / CCAF, 2024.
12. Moody's: New legal framework promotes growth of Islamic banking sector in Uzbekistan // UzDaily, 2025.
13. Islamic finance: Unlocking hidden capital for economic growth // Kun.uz, 2025.
14. "Mikromoliya tashkilotlarining islomiy xizmatlari hajmi 8 barobarga oshdi" // Kun.uz, 02.06.2026 (O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hisoboti asosida).
15. Startup Genome. Uzbekistan: Central Asia's Fastest-Rising Startup Ecosystem // Global Startup Ecosystem Report (GSER) 2025.
16. Uzum secures \$70M equity financing led by Tencent and VR Capital, reaches \$1.5B valuation // PR Newswire, 2025.
17. Asia Frontier Capital. About Uzbekistan: Tashkent Stock Exchange data (January 2026).
18. 4+1 facts on Uzbekistan's deeper investment market in 2025 // Intellinews, 2025.
19. Uzbekistan capital market overview // Interfax, 2025.
20. Alternative finance: from crowdfunding to P2P lending // DCU Business School, 2024.
21. Peer-to-peer lending and crowdfunding regulations // Planet Compliance, 2025.

MINTAQAVIY RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SAMARADORLIGINI BAHOLASHNING KONSEPTUAL MODELI

Qurbonova Malika Axmad qizi

Qarshi davlat universiteti

i.f.f.d. dotsent v.b.

ORCID: 0009-0001-8667-4430

E-mail: malikatourism2025@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada mintaqaviy raqamli transformatsiya samaradorligini baholashning konseptual modeli ishlab chiqilgan. Tadqiqotda raqamli infratuzilma, inson kapitali, raqamli xizmatlar, innovatsion faoliyat va iqtisodiy natijalar o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilingan. Mintaqalarning raqamli rivojlanish darajasini aniqlash uchun integrallashgan indikatorlar tizimi taklif etilgan. Raqamli transformatsiya samaradorligini baholashning metodologik yondashuvlari umumlashtirilgan. Tadqiqot natijalari hududlarni raqamlashtirish siyosatini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: raqamli transformatsiya, mintaqaviy rivojlanish, raqamli iqtisodiyot, konseptual model, samaradorlik baholash, raqamli infratuzilma, innovatsion rivojlanish.

Аннотация

В данной статье разработана концептуальная модель оценки эффективности региональной цифровой трансформации. Исследуется взаимосвязь между цифровой инфраструктурой, человеческим капиталом, цифровыми услугами, инновационной активностью и экономическими результатами. Предложена интегрированная система показателей для определения уровня цифрового развития регионов. Обобщены методологические подходы к оценке эффективности цифровой трансформации. Результаты исследования могут быть использованы для совершенствования политики цифровизации территорий.

Ключевые слова: цифровая трансформация, региональное развитие, цифровая экономика, концептуальная модель, оценка эффективности, цифровая инфраструктура, инновационное развитие.

Abstract

This article develops a conceptual model for assessing the effectiveness of regional digital transformation. The study analyzes the relationships among digital infrastructure, human capital, digital services, innovation activity, and economic outcomes. An integrated system of indicators is proposed to determine the level of digital development across regions. Methodological approaches to evaluating digital transformation performance are systematized. The findings contribute to improving regional digitalization policies and enhancing sustainable economic growth.

Keywords: digital transformation, regional development, digital economy, conceptual model, performance evaluation, digital infrastructure, innovation development.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi iqtisodiy o'sishning yangi omili sifatida namoyon bo'lmoqda. Sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar (Big Data), bulutli texnologiyalar, narsalar interneti va elektron hukumat tizimlari mintaqalarning raqobatbardoshligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda [1].

O'zbekiston Respublikasida "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasi doirasida hududlarni raqamlashtirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Biroq mintaqalar o'rtasida raqamli infratuzilma, internetdan foydalanish darajasi, elektron xizmatlar sifati va raqamli ko'nikmalar bo'yicha sezilarli tafovutlar mavjud [2].

Tadqiqot obyekti - O'zbekiston mintaqalarida amalga oshirilayotgan raqamli transformatsiya jarayonlari.

Tadqiqot predmeti - mintaqaviy raqamli transformatsiya samaradorligini baholash ko'rsatkichlari va mexanizmlari.

Tadqiqot maqsadi - mintaqaviy raqamli transformatsiya samaradorligini baholashning konseptual modelini ishlab chiqish.

Tadqiqot vazifalari:

- raqamli transformatsiya bo'yicha ilmiy qarashlarni o'rganish;
- mavjud baholash metodologiyalarini tahlil qilish;
- baholash indikatorlari tizimini shakllantirish;
- konseptual model ishlab chiqish;
- amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR SHARHI

Raqamli iqtisodiyot va transformatsiya masalalari ko'plab xorijiy hamda mahalliy olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Don Tapscott raqamli iqtisodiyot nazariyasini rivojlantirib, axborot texnologiyalarining iqtisodiy tizimlarga ta'sirini asoslab bergan [3]. Uning tadqiqotlarida raqamli texnologiyalar iqtisodiy samaradorlikni oshiruvchi asosiy omil sifatida ko'riladi. Westerman va hammualliflar raqamli transformatsiyaning strategik boshqaruv mexanizmlarini ishlab chiqib, "digital maturity" tushunchasini ilmiy muomalaga kiritganlar [4]. Mualliflar korxona va hududlar rivojlanishida raqamli yetuklik darajasi muhim ekanligini ta'kidlaydilar. Vial raqamli transformatsiyaning nazariy asoslarini tizimlashtirib, uning tashkilot va hududlar faoliyatidagi o'zgarishlarga ta'sirini o'rgangan [5]. OECD ekspertlari hududlarning raqamli rivojlanishini baholash uchun raqamli infratuzilma, inson kapitali va innovatsion faollik ko'rsatkichlarini qamrab oluvchi indikatorlar tizimini taklif qilganlar [6].

Mamlakatimiz olimlaridan Abdurahmonov Q.X. o'z tadqiqotlarida iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, innovatsion rivojlanish va inson kapitalining iqtisodiy o'sishdagi rolini tahlil qilgan. Olim raqamli texnologiyalarni joriy etish mehnat unumdorligini oshirish, yangi ish o'rinlarini yaratish hamda hududlarning raqobatbardoshligini ta'minlashning muhim omili ekanligini ta'kidlaydi [7]. Ayupov R.X. raqamli iqtisodiyotning nazariy va amaliy asoslarini o'rganib, elektron biznes,

elektron tijorat, sun'iy intellekt hamda raqamli platformalarning iqtisodiy rivojlanishga ta'sirini tadqiq qilgan. Uning ilmiy ishlarida raqamli transformatsiya jarayonlarini baholash va boshqarish mexanizmlariga alohida e'tibor qaratilgan [8]. Boltaboyeva G.R. raqamli iqtisodiyot sharoitida hududiy rivojlanishning zamonaviy tendensiyalarini tadqiq etib, raqamlashtirishning mintaqalar iqtisodiy salohiyatiga ta'sirini baholagan. Tadqiqotlarda raqamli infratuzilmaning hududlar o'rtasidagi iqtisodiy tafovutlarni kamaytirishdagi o'rni asoslab berilgan.

Yuqoridagi olimlarning tadqiqotlarida raqamli iqtisodiyotning alohida jihatlari, jumladan, elektron biznes, innovatsiyalar, inson kapitali va iqtisodiy rivojlanish masalalari o'rganilgan. Biroq mintaqaviy raqamli transformatsiya samaradorligini raqamli infratuzilma, inson kapitali, elektron xizmatlar, innovatsion faoliyat va iqtisodiy natijalarni yagona tizimda baholovchi konseptual model yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi aynan ushbu yo'nalishda integrallashgan baholash modelini taklif etish bilan izohlanadi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda tizimli tahlil, qiyosiy taqqoslash, statistik tahlil, ekspert baholash va indekslash usullaridan foydalanildi.

1-jadval

Mintaqaviy raqamli transformatsiyani baholash indikatorlari¹

Yo'nalish	Asosiy ko'rsatkichlar
Raqamli infratuzilma	Internet qamrovi, optik tarmoq uzunligi
Inson kapitali	IT mutaxassislar ulushi, raqamli savodxonlik
Elektron xizmatlar	Onlayn xizmatlar soni, foydalanish darajasi
Innovatsiyalar	Startaplar soni, IT eksporti
Iqtisodiy natijalar	Mehnat unumdorligi, YAHM o'sishi

Baholash quyidagi integral indeks asosida amalga oshiriladi:

$$I = \frac{RI + IK + EX + IN + IQ}{5}$$

bu yerda:

- RI - raqamli infratuzilma indeksi;
- IK - inson kapitali indeksi;
- EX - elektron xizmatlar indeksi;
- IN - innovatsiyalar indeksi;
- IQ - iqtisodiy natijalar indeksi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mintaqalarda internet qamrovi va elektron xizmatlardan foydalanish darajasi o'rtasida kuchli bog'liqlik mavjud. Raqamli infratuzilmasi rivojlangan hududlarda iqtisodiy faollik va innovatsion loyihalar soni yuqori ekanligi kuzatildi.

Taklif etilgan konseptual model beshta asosiy blokdan tashkil topgan:

¹ Muallif ishlanmasi

1-rasm. Mintaqaviy raqamli rivojlanishning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri konseptual modeli¹.

Model natijalariga ko'ra, raqamli infratuzilma va inson kapitali raqamli transformatsiyaning asosiy drayverlari hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasida raqamli transformatsiya jarayonlari so'nggi yillarda sezilarli darajada jadallashdi. Raqamli hukumat, telekommunikatsiya infratuzilmasi va internetdan foydalanish ko'rsatkichlari bo'yicha ijobiy o'zgarishlar kuzatilmoqda.

BMTning Elektron hukumatni rivojlantirish indeksi (EGDI) natijalariga ko'ra, O'zbekiston 2020-yildagi 87-o'randan 2024-yilda 63-o'ringa ko'tarildi. Shu davrda EGDI ko'rsatkichi 0,6665 dan 0,7999 gacha oshgan. Telekommunikatsiya infratuzilmasi indeksi esa 0,4736 dan 0,8769 gacha yaxshilangan(2-jadval).

2-jadval

O'zbekistonning elektron hukumat rivojlanishi ko'rsatkichlari

Ko'rsatkich	Yil		
	2020	2022	2024
EGDI reytingidagi o'rni	87	69	63
EGDI indeksi	0,6665	0,7265	0,7999
Telekommunikatsiya infratuzilmasi indeksi	0,4736	0,6575	0,8769
Inson kapitali indeksi	0,7434	0,7778	0,7580
Onlayn xizmatlar indeksi	0,7824	0,7440	0,7648

Mamlakatda telekommunikatsiya infratuzilmasi eng tez rivojlanayotgan yo'nalish hisoblanadi. Bu esa hududlarda raqamli xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. 2025-yil holatiga ko'ra O'zbekistonda internet qamrovi 99,5 foizga, internet foydalanuvchilari ulushi 94,2 foizga yetgan. Yagona interaktiv davlat xizmatlari portalida ko'rsatilayotgan xizmatlar soni 800 taga, foydalanuvchilar soni esa 11,2 million nafarga yetgan.

3-jadval

O'zbekistonda raqamli transformatsiyaning asosiy ko'rsatkichlari

Ko'rsatkich	Yil	
	2020	2025
Internet qamrovi, foizda	90,0	99,5
Internet foydalanuvchilari ulushi, foizda	65,0	94,2
Mobil internet tezligi, Mbps	9,3	51,42
Statsionar internet tezligi, Mbps	24,8	91,79
Elektron davlat xizmatlari soni	218	800
Portal foydalanuvchilari, mln	0,7	11,2

¹ Muallif ishlanmasi

Hududlar kesimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanish darajasida sezilarli tafovutlar mavjud. Makroiqtisodiy va hududiy tadqiqotlar instituti tomonidan hisoblangan AKT rivojlanish indeksiga ko'ra, Toshkent shahri 8,92 ball bilan eng yuqori ko'rsatkichga ega bo'lib, undan keyingi o'rinlarda Navoiy viloyati 6,78 va Samarqand viloyati 6,39 ball bilan qayd etilgan. Eng past ko'rsatkichlar esa Jizzax viloyatida 5,10, Surxondaryo viloyatida 5,13 va Sirdaryo viloyatida 5,39 ballni tashkil etgan. Mazkur natijalar hududlar o'rtasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanish darajasi bo'yicha farqlar mavjudligini ko'rsatadi.

Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yilda internet abonentlari soni 32,1 millionga yetgan. Qashqadaryo viloyatida 2,38 million, Andijon viloyatida 2,45 million, Buxoro viloyatida 1,68 million internet abonentlari mavjudligi qayd etilgan [9].

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, mintaqaviy raqamli transformatsiya samaradorligi avvalo telekommunikatsiya infratuzilmasi, internet qamrovi va inson kapitalining rivojlanish darajasiga bog'liq. Raqamli infratuzilmasi rivojlangan hududlarda elektron xizmatlardan foydalanish va innovatsion faollik ham yuqori darajada shakllanmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari mintaqaviy raqamli transformatsiya iqtisodiy rivojlanishning muhim omillaridan biri ekanligini tasdiqladi. Tahlillar raqamli infratuzilma, inson kapitali, elektron xizmatlar va innovatsion faollik o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Taklif etilgan konseptual model mintaqalarning raqamli rivojlanish darajasini kompleks baholash, mavjud imkoniyatlarni aniqlash va ustuvor yo'nalishlarni belgilash uchun amaliy ahamiyatga ega ekanligi bilan ajralib turadi.

Tadqiqot davomida O'zbekistonda raqamli transformatsiya ko'rsatkichlari izchil yaxshilanib borayotgani aniqlandi. Elektron hukumat rivojlanishi, internet qamrovining kengayishi, telekommunikatsiya infratuzilmasining takomillashuvi hamda elektron xizmatlar sonining ortishi hududlarda raqamli muhitning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Shu bilan birga, hududlar o'rtasida raqamli rivojlanish darajasi bo'yicha ayrim farqlar saqlanib qolayotgani qayd etildi. Bu holat raqamli infratuzilma va inson kapitalini rivojlantirish bo'yicha manzilli yondashuvlarni qo'llash zarurligini ko'rsatadi.

Tahlil natijalari raqamli infratuzilma va inson kapitali mintaqaviy raqamli transformatsiyaning asosiy drayverlari ekanligini tasdiqladi. Internet qamrovi yuqori bo'lgan hududlarda elektron xizmatlardan foydalanish darajasi, innovatsion faollik va iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari ham nisbatan yuqori shakllangani kuzatildi. Mazkur holat raqamli texnologiyalarni joriy etish iqtisodiy faollikni rag'batlantirish, boshqaruv samaradorligini oshirish va hududlarning raqobatbardoshligini mustahkamlashga xizmat qilishini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Hududlarda telekommunikatsiya infratuzilmasini yanada rivojlantirish, ayniqsa raqamli rivojlanish darajasi past bo'lgan hududlarda yuqori tezlikdagi internet tarmoqlari qamrovini kengaytirish maqsadga muvofiq.

2. Raqamli savodxonlik va IT ko'nikmalarini oshirish dasturlarini kengaytirish, ta'lim muassasalari, malaka oshirish markazlari va IT parklar bilan hamkorlikni kuchaytirish zarur.

3. Elektron davlat xizmatlari sifatini va qamrovini oshirish, foydalanuvchilar uchun qulay raqamli platformalarni rivojlantirish hamda xizmatlardan foydalanish darajasini muntazam monitoring qilish tavsiya etiladi.

4. Hududlarda innovatsion ekotizimni qo'llab-quvvatlash, startap loyihalar, texnologik markazlar va innovatsion tadbirkorlik subyektlarini rag'batlantirish raqamli iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

5. Mintaqaviy raqamli transformatsiyani baholashning yagona indeks tizimini joriy etish, raqamli infratuzilma, inson kapitali, elektron xizmatlar va iqtisodiy natijalarni muntazam baholab borish imkonini yaratadi.

Tadqiqot natijalari O'zbekistonda mintaqaviy raqamli transformatsiya uchun zarur institutsional va infratuzilmaviy asoslar shakllanib borayotganini ko'rsatdi. Taklif etilgan konseptual model va amaliy tavsiyalar hududlarning raqamli rivojlanish darajasini oshirish, iqtisodiy samaradorlikni kuchaytirish hamda raqamli iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta'minlashga xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. OECD. Going Digital Toolkit. Paris: OECD Publishing, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasi to'g'risidagi Farmoni.
3. Tapscott D. The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. New York: McGraw-Hill, 1996.
4. Westerman G., Bonnet D., McAfee A. Leading Digital: Turning Technology into Business Transformation. Boston: Harvard Business Review Press, 2014.
5. Vial G. Understanding Digital Transformation: A Review and Research Agenda // Journal of Strategic Information Systems. 2019. Vol. 28(2). P. 118-144.
6. OECD Digital Economy Outlook. Paris: OECD Publishing, 2022.
7. Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti: nazariya va amaliyot. Darslik. Qayta ishlangan va to'ldirilgan 3-nashri. - Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti davlat korxonasi, 2019. - 544 b.
8. Ayupov R.X. va Boltaboyeva G.R. Raqamli iqtisodiyot asoslari. Darslik. - Toshkent, 2020. - 575 b.
9. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari rivojlanishi bo'yicha statistik to'plam. - Toshkent, 2024.

XORIJIY TAJRIBANI O‘ZBEKISTON AKSIYADORLIK JAMIYATLARI AMALIYOTIGA MOSLASHTIRISH YO‘NALISHLARI

Xalekeeva Zoya Pirniyazovna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Moliya va moliyaviy
texnologiyalar” kafedrası dotsenti Phd

Annotatsiya

Maqola xorijiy korporativ boshqaruv tajribasini O‘zbekiston aksiyadorlik jamiyatlari amaliyotiga moslashtirishning asosiy yo‘nalishlarini o‘rganib chiqdi. Tadqiqot G20/OECD korporativ boshqaruv tamoyillari hamda davlat ishtirokidagi korxonalar yo‘riqnomalarini milliy institutsional kontekst bilan qiyosladi. Muallif rasmiy statistik manbalar, qonunchilik hujjatlari va xalqaro tashkilotlar hisobotlariga tayanib, moslashtirishning beshta ustuvor yo‘nalishini ajratdi: kengashlar mustaqilligi, oshkoralik va moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarga o‘tishi, mayda aksiyadorlar himoyasi, davlat mulki funksiyasini professionallashtirish hamda kapital bozori infratuzilmasini rivojlantirish. Natijalar 2016-yildan boshlangan islohotlar ushbu yo‘nalishlar bo‘yicha barqaror ijobiy siljishni ta‘minlaganini ko‘rsatdi. Maqola amaliy tavsiyalar tizimini taklif etib, milliy amaliyotni xalqaro standartlarga bosqichma-bosqich yaqinlashtirish imkoniyatlarini asosladi.

Kalit so‘zlar: aksiyadorlik jamiyati, korporativ boshqaruv, OECD tamoyillari, kengash mustaqilligi, oshkoralik, IFRS, mayda aksiyadorlar, kapital bozori.

Аннотация

Статья изучила основные направления адаптации зарубежного опыта корпоративного управления к практике акционерных обществ Узбекистана. Исследование сопоставило Принципы корпоративного управления G20/ОЭСР и Руководящие принципы для предприятий с государственным участием с национальным институциональным контекстом. Автор, опираясь на официальные статистические источники, законодательные акты и отчёты международных организаций, выделил пять приоритетных направлений адаптации: независимость советов директоров, переход к международным стандартам раскрытия и финансовой отчётности, защита миноритарных акционеров, профессионализация функции государственной собственности и развитие инфраструктуры рынка капитала. Результаты показали, что начатые с 2016 года реформы обеспечили устойчивое положительное продвижение по данным направлениям. Статья предложила систему практических рекомендаций и обосновала возможности поэтапного сближения национальной практики с международными стандартами.

Ключевые слова: акционерное общество, корпоративное управление, принципы ОЭСР, независимость совета, раскрытие информации, МСФО, миноритарные акционеры, рынок капитала.

Abstract

The article examined the principal directions for adapting foreign corporate governance experience to the practice of joint-stock companies in Uzbekistan. The

study compared the G20/OECD Principles of Corporate Governance and the Guidelines on State-Owned Enterprises with the national institutional context. Drawing on official statistical sources, legislative acts and reports of international organisations, the author identified five priority directions of adaptation: board independence, transition to international disclosure and financial reporting standards, protection of minority shareholders, professionalisation of the state ownership function and development of capital-market infrastructure. The results showed that reforms launched from 2016 ensured steady positive progress along these directions. The article proposed a system of practical recommendations and substantiated opportunities for gradual convergence with international standards.

Keywords: joint-stock company, corporate governance, OECD principles, board independence, disclosure, IFRS, minority shareholders, capital market.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasida shakllangan kapital bozorida aksiyadorlik jamiyatlari xususiy va institutsional investitsiyalarni jalb qilishning asosiy huquqiy shakli sifatida amal qiladi. Milliy statistika qo‘mitasining ma‘lumotlariga ko‘ra, 2025-yil 1-iyul holatiga respublikada faoliyat yuritayotgan 397 308 ta tijorat tashkilotidan 649 tasi aksiyadorlik jamiyati maqomiga ega [1]. Ularning umumiy korxonalar sonidagi ulushi nisbatan ixcham bo‘lsa-da, ushbu jamiyatlar yirik sanoat, energetika, moliya va transport korxonalarni qamrab olgan bo‘lsa, milliy iqtisodiyot kapitallashuvida hal qiluvchi o‘rin tutadi.

Aksiyadorlik jamiyatlarining tashkil etilishi, faoliyati va aksiyadorlar manfaatlarini muhofaza qilish 1996-yil 26-aprelda qabul qilingan 223-I-sonli “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi qonun bilan tartibga solinadi [2]. Ushbu qonun o‘tgan davr mobaynida bir necha bor yangilanib, jamiyat organlari vakolatlari, dividend siyosati va aksiya egalarining huquqiy kafolatlarini zamonaviy talablar darajasiga ko‘tarish imkonini berdi. Huquqiy bazaning izchil takomillashtirilishi korporativ munosabatlarni xalqaro me‘yorlarga yaqinlashtirishning amaliy zaminini yaratdi.

Boshqaruv amaliyotidagi muhim o‘zgarish 2020-yilda qabul qilingan qaror bo‘lib, unga muvofiq aksiyadorlik jamiyatlari, tijorat banklari va yirik soliq to‘lovchilar 2021-yildan moliyaviy hisobotni xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS) asosida yuritishga o‘tdi [3]. Bunday o‘tish jamiyatlar hisobotining xalqaro investorlar uchun tushunarli va qiyoslanadigan bo‘lishini ta‘minlab, oshkoralik darajasini sezilarli oshirdi va boshqaruv sifatini baholashning xolis mezonlarini joriy etdi.

Korporativ boshqaruvning yetakchi xorijiy modellari - anglo-amerikacha, kontinental va Osiyo modellari - bir-biridan farqli huquqiy an‘analar, mulkchilik tuzilmasi va moliyalashtirish manbalari sharoitida shakllangan. Ularni tayyor ko‘rinishda ko‘chirib o‘tkazish milliy institutsional muhitga to‘liq mos kelmasligi tabiiy bo‘lib, xorijiy tajribani O‘zbekiston amaliyotiga tatbiq etish mexanik nusxa olish emas, balki mahalliy sharoitga moslashtirilgan, bosqichma-bosqich joriy etiladigan jarayon sifatida qaralishi maqsadga muvofiq. Ushbu maqolaning maqsadi xorijiy

korporativ boshqaruv tajribasini milliy aksiyadorlik jamiyatlari amaliyotiga moslashtirishning ustuvor yoʻnalishlarini tasdiqlangan manbalar asosida tizimli koʻrinishda asoslashdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

Korporativ boshqaruv sohasidagi xalqaro meʼyoriy asosning markazida G20/OECD korporativ boshqaruv tamoyillari turadi. 2023-yilda yangilangan ushbu hujjat olti yoʻnalishni - boshqaruv asoslarini, aksiyadorlar huquqlari va teng munosabatni, institutsional investorlar hamda bozor vositachilari rolini, oshkoralik va shaffoflikni, kengash masʼuliyatini, barqarorlik va chidamlilikni qamrab oladi [4]. Tamoyillar bozorga ishonchni, iqtisodiy samaradorlikni va moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladigan yagona xalqaro mezon sifatida eʼtirof etilgan.

Davlat ulushi sezilarli boʻlgan iqtisodiyotlar uchun OECDning davlat ishtirokidagi korxonalar korporativ boshqaruvi boʻyicha yoʻriqnomalari alohida amaliy ahamiyat kasb etadi. 2024-yilda qayta koʻrib chiqilgan yoʻriqnomalar davlat mulki funksiyasini professional asosga oʻtkazish, mulkdor sifatida davlatning faol, biroq ortiqcha aralashuvdan xoli xulq-atvorini taʼminlash hamda davlat korxonalarini roʻyxatga olingan kompaniyalar bilan teng shaffoflik talablariga boʻysundirish zarurligini belgilab berdi [5]. Ushbu hujjat davlat sektori salmoqli boʻlgan mamlakatlar uchun bevosita amaliy ahamiyatga ega.

Tamoyillarning xalqaro moliyaviy tizim uchun tayanch standart maqomi Moliyaviy barqarorlik kengashi tomonidan ham tasdiqlangan boʻlib, ular sogʻlom moliyaviy tizimlarning asosiy standartlari qatoriga kiritilgan [6]. Bunday maqom milliy tartibga soluvchilarga islohot ustuvorliklarini belgilashda ishonchli tayanch beradi.

Oʻzbekistondagi korporativ boshqaruv tizimini xalqaro standartlar bilan qiyoslashga bagʻishlangan ilmiy ishlar mahalliy amaliyotning kuchli jihatlarini va rivojlantirish zaxiralarini ochib berdi. Qiyosiy tahlillar korporativ shartnomalar instituti va davlat korxonalari boshqaruvi qoidalari kabi ijobiy yangiliklarni qayd etgan holda, kengashlar mustaqilligi, mayda aksiyadorlar himoyasi va ESG oshkoraligi yoʻnalishlarida qoʻshimcha imkoniyatlar borligini koʻrsatdi [7].

Davlat ishtirokidagi aksiyadorlik jamiyatlaridagi islohotlarni oʻrgangan tadqiqotlar 2016-yildan beri amalga oshirilgan oʻzgarishlar oshkoralik, IFRSga oʻtish, mustaqil direktorlar instituti va kapital bozoriga tayyorgarlik boʻyicha sezilarli yutuqlar berganini eʼtirof etdi [8]. Bunday baholashlar islohot yoʻnalishlarining toʻgʻri tanlanganini tasdiqlaydi va keyingi bosqichlar uchun mustahkam asos yaratadi.

Mintaqaviy moliya institutlarining tahliliy ishlari barcha aksiyadorlik jamiyatlariga taalluqli korporativ boshqaruv qoidalari 2016-yil boshida tasdiqlangani va ularning tavsiyaviy tabiati turli darajadagi qoʻllanishni keltirib chiqarishi mumkinligini qayd etdi [9]. Mavjud adabiyotlarda xalqaro standartlarning umumiy mazmuni keng yoritilgan boʻlsa-da, ularni milliy aksiyadorlik jamiyatlari amaliyotiga moslashtirishning yoʻnalishlarga ajratilgan izchil amaliy tizimi yetarlicha umumlashtirilmagan. Ushbu maqola aynan shu boʻshliqni toʻldirishga qaratilgan.

METODOLOGIYA

Tadqiqot sifatli qiyosiy tahlil usuliga asoslanadi. Tahlilning konseptual ramkasi sifatida G20/OECD korporativ boshqaruv tamoyillarining olti yoʻnalishi qabul qilindi va ularning har biri Oʻzbekiston aksiyadorlik jamiyatlari amaliyotidagi tegishli holat bilan solishtirildi [4]. Bunday yondashuv xalqaro meʼyorlar va milliy amaliyot oʻrtasidagi muvofiqlikni tizimli baholash imkonini berdi.

Empirik asos rasmiy va tasdiqlangan ochiq manbalardan tashkil topdi: Milliy statistika qoʻmitasi maʼlumotlari, Oʻzbekiston Respublikasi qonunchilik hujjatlari, xalqaro moliyaviy hisobot standartlari boʻyicha rasmiy maʼlumotlar hamda OECD va mintaqaviy moliya institutlarining hisobotlari. Tahlilga faqat manbasi aniqlanadigan va havola orqali tekshirilishi mumkin boʻlgan miqdoriy koʻrsatkichlar kiritildi; taxminiy yoki tasdiqlanmagan raqamlardan foydalanilmadi.

Tahliliy jarayon uch bosqichni qamrab oldi. Birinchi bosqichda milliy aksiyadorlik jamiyatlari sektorining tasdiqlangan son va institutsional koʻrsatkichlari toʻplandi. Ikkinchi bosqichda xalqaro standartlar talablari yoʻnalishlar kesimida tizimlashtirildi. Uchinchi bosqichda har bir yoʻnalish boʻyicha moslashtirishning amaliy mexanizmlari aniqlandi va ustuvorlik tartibida joylashtirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Milliy aksiyadorlik jamiyatlari sektorining hozirgi holatini tasdiqlangan koʻrsatkichlar kesimida koʻrib chiqish moslashtirish yoʻnalishlarini aniqlashning boshlangʻich nuqtasini tashkil etadi. 1-jadvalda sektorning asosiy son va institutsional parametrlari rasmiy manbalar asosida keltirilgan.

1-jadval

Oʻzbekiston aksiyadorlik jamiyatlari sektorining asosiy koʻrsatkichlari¹

Koʻrsatkich / parametr	Holati (qiymati)	Manba
2025-yil 1-iyul Tijorat tashkilotlari umumiy soni	397 308	[1]
Aksiyadorlik jamiyatlari soni	649	[1]
Faoliyatni tartibga soluvchi asosiy qonun	1996-yil 26-aprel, 223-I-son	[2]
Moliyaviy hisobotning IFRSga oʻtishi	2021-yildan majburiy	[3]
Korporativ boshqaruv kodeksi	2016-yilda tasdiqlangan	[10]
Korporativ shartnomalar instituti (Fuqarolik kodeksi)	2025-yil 8-mayda kuchga kirgan	[11]
2024-yil birja listingidagi kompaniyalar,	89 ta	[12]

1-jadval maʼlumotlari milliy korporativ sektorda ikki muhim yoʻnalishni ochib beradi. Birinchidan, huquqiy va hisobot infratuzilmasi xalqaro standartlarga muvofiq izchil shakllantirilgan: IFRSga oʻtish, korporativ boshqaruv kodeksining qabul qilinishi va korporativ shartnomalar institutining Fuqarolik kodeksiga kiritilishi buni tasdiqlaydi. Ikkinchidan, birja listingidagi kompaniyalar soni oʻzgaruvchanligi kapital bozorini kengaytirish va listingni ragʻbatlantirish boʻyicha qoʻshimcha imkoniyatlar mavjudligini koʻrsatadi [12].

¹ Manba: rasmiy statistik va huquqiy hujjatlar asosida tuzilgan.

Korporativ boshqaruv qoidalarining shakllanish tarixi xalqaro tajribadan ongli ravishda foydalanilganini ko'rsatadi. Kodeks loyihasi yetakchi xalqaro ekspertlar ishtirokida tayyorlangan va barcha aksiyadorlik jamiyatlari uchun tavsiyalar to'plami sifatida tasdiqlangan [13]. Hujjatda oshkoralik, kengash faoliyati va manfaatlar muvozanati masalalari qamrab olingan bo'lib, uning amal qilishi korporativ madaniyatni bosqichma-bosqich rivojlantirishga zamin yaratdi [10].

Aksiyadorlar huquqlarini mustahkamlash yo'nalishida 2025-yil 8-mayda kuchga kirgan korporativ shartnomalar instituti alohida ahamiyatga ega. Ushbu yangilik aksiyadorlarga o'z huquqlarini amalga oshirish tartibini shartnoma asosida belgilash, ovoz berish va aksiyalar bilan bog'liq kelishuvlarni huquqiy aniqlik bilan rasmiylashtirish imkonini berdi va milliy huquqiy bazani xalqaro amaliyotga yaqinlashtirdi [11].

Xalqaro standartlarni milliy amaliyotga moslashtirishni tizimli ko'rinishda ifodalash uchun OECD tamoyillarining olti yo'nalishi va ularga mos keluvchi amaliy moslashtirish yo'nalishlari 2-jadvalda umumlashtirildi.

2-jadval

OECD tamoyillarini milliy amaliyotga moslashtirish matritsasi¹

OECD tamoyili (bob)	Milliy amaliyotga moslashtirish yo'nalishi
I. Samarali boshqaruv asoslari	Tartibga solish va listing talablarini uyg'unlashtirish
II. Aksiyadorlar huquqlari va teng munosabat	Mayda aksiyadorlar himoyasi, korporativ shartnomalar
III. Institutsional investorlar va bozor vositachilari	Birja, depozitariy va kliring infratuzilmasi
IV. Oshkoralik va shaffoflik	IFRS asosidagi hisobot va izchil oshkoralik
V. Kengash mas'uliyati	Mustaqil direktorlar institutini kengaytirish
VI. Barqarorlik va chidamlilik	ESG va davlat ulushini professional boshqarish

Tahlil natijalari moslashtirishning beshta ustuvor yo'nalishini ajratish imkonini berdi. Birinchi yo'nalish - kengashlar mustaqilligini mustahkamlash. Mustaqil direktorlar institutini kengaytirish kengash qarorlarining xolisligini oshiradi va manfaatlar to'qnashuvini kamaytiradi; davlat ishtirokidagi korxonalarda mustaqil a'zolar ulushini bosqichma-bosqich oshirish xalqaro yo'riqnomalar bilan uyg'un keladi [5].

Ikkinchi yo'nalish - oshkoralik va moliyaviy hisobotni xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish. IFRSga o'tishning huquqiy jihatdan mustahkamlangani ushbu yo'nalishda ishonchli asos yaratdi; keyingi qadam hisobotning izchil, to'liq va o'z vaqtida e'lon qilinishini ta'minlashdan iborat [3]. Uchinchi yo'nalish - mayda aksiyadorlar himoyasini kuchaytirish. Korporativ shartnomalar institutining joriy etilishi bu yo'nalishda sezilarli ilgarilashni ta'minladi; uning amaliy samarasi sud va tartibga solish amaliyotida izchil qo'llanishga bog'liq [11].

To'rtinchi yo'nalish - davlat mulki funksiyasini professionalashtirish. Davlat ulushini boshqarishni ixtisoslashtirilgan, shaffof va hisobdor tartibga o'tkazish davlat

¹ Manba: OECD korporativ boshqaruv tamoyillari [4] asosida muallif tomonidan umumlashtirilgan.

korxonalari samaradorligini oshiradi va ularni bozor intizomiga yaqinlashtiradi [5]. Beshinchi yo‘nalish - kapital bozori infratuzilmasini rivojlantirish. Birja, depozitariy va kliring tizimlarining mustahkamlanishi aksiyadorlik jamiyatlari uchun moliyalashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi va listingni rag‘batlantiradi [14].

Xalqaro ekspertlarning baholashlari ushbu yo‘nalishlar bo‘yicha islohotlarni davom ettirish - nostrategik aktivlarni xususiylashtirishni tezlashtirish, mustaqil kengashlar va izchil hisobot amaliyotini kengaytirish - milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilishini tasdiqladi [15]. Bunday tavsiyalar tanlangan yo‘nalishlarning xalqaro konsensusga mos kelishini ko‘rsatadi va islohotlarning izchilligini mustahkamlaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘tkazilgan tahlil xorijiy korporativ boshqaruv tajribasini O‘zbekiston aksiyadorlik jamiyatlari amaliyotiga moslashtirish izchil va natijaga yo‘naltirilgan jarayon ekanini ko‘rsatdi. 2016-yildan boshlangan islohotlar huquqiy baza, hisobot standartlari va aksiyadorlar huquqlari himoyasi bo‘yicha barqaror ijobiy siljishni ta‘minladi hamda milliy amaliyotni xalqaro me‘yorlarga yaqinlashtirdi.

Olingan natijalar asosida quyidagi amaliy tavsiyalar shakllantirildi. Birinchidan, mustaqil direktorlar institutini davlat ishtirokidagi yirik jamiyatlarda bosqichma-bosqich kengaytirish maqsadga muvofiq. Ikkinchidan, IFRS asosidagi hisobotning izchil va o‘z vaqtida e‘lon qilinishini ta‘minlovchi amaliyotni mustahkamlash zarur. Uchinchidan, korporativ shartnomalar institutidan amalda samarali foydalanish uchun tartibga solish va sud amaliyotini bir xilda shakllantirish lozim. To‘rtinchidan, davlat mulki funksiyasini ixtisoslashtirilgan va hisobdor boshqaruvga o‘tkazishni davom ettirish tavsiya etiladi. Beshinchidan, kapital bozori infratuzilmasini rivojlantirib, listingni rag‘batlantiradigan sharoitlar yaratish ustuvor vazifa sifatida belgilanishi mumkin.

Ushbu yo‘nalishlar bo‘yicha izchil harakat milliy aksiyadorlik jamiyatlari amaliyotini xalqaro standartlarga bosqichma-bosqich yaqinlashtiradi, investitsiyaviy jozibadorlikni oshiradi va kapital bozorining barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi. Xalqaro tajribani mahalliy sharoitga moslashtirishning tizimli yondashuvi O‘zbekiston korporativ sektorining uzoq muddatli raqobatbardoshligini mustahkamlash uchun ishonchli asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. O‘zbekistonda qancha aksiyadorlik jamiyatlari faoliyat yuritmoqda. 2025. URL: <https://stat.uz/en/press-center/news-of-committee/62577-o-zbekistonda-qancha-aksiyadorlik-jamiyatlari-faoliyat-yuritmoqda-3>

2. O‘zbekiston Respublikasining 2014-yil 6-may O‘RQ-370-son “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi URL: <https://lex.uz/acts/2382409>

3. IFRS Foundation. Use of IFRS Standards by jurisdiction: Uzbekistan. URL: <https://www.ifrs.org/content/ifrs/home/use-around-the-world/use-of-ifrs-standards-by-jurisdiction/view-jurisdiction.html/uzbekistan>
4. OECD (2023). G20/OECD Principles of Corporate Governance 2023. OECD Publishing, Paris. URL: https://www.oecd.org/en/publications/g20-oecd-principles-of-corporate-governance-2023_ed750b30-en.html
5. OECD (2024). OECD Guidelines on Corporate Governance of State-Owned Enterprises 2024. OECD Publishing, Paris. URL: https://www.oecd.org/en/publications/oecd-guidelines-on-corporate-governance-of-state-owned-enterprises-2024_18a24f43-en.html
6. Financial Stability Board (2023). G20/OECD Principles of Corporate Governance. URL: <https://www.fsb.org/2023/09/g20-oecd-principles-of-corporate-governance/>
7. Corporate Governance in Listed Companies: A Comparative Analysis of Uzbekistan's System with International Standards and Recommendations for Reform. ResearchGate, 2025. URL: <https://www.researchgate.net/publication/396895332>
8. Corporate Governance Reforms in State-Owned Joint Stock Companies of Uzbekistan: Progress, Challenges, Future Directions. Global Economic Review, 2025. URL: <https://ecomindspress.com/index.php/ger/article/view/197>
9. Asian Development Bank Institute. State-Owned Enterprises in Uzbekistan: Taking Stock and Some Reform Priorities. ADBI Working Paper 1068. URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/560601/adbi-wp1068.pdf>
10. State Assets Management Agency of the Republic of Uzbekistan. Corporate Governance Code. URL: <https://davaktiv.uz/en/menu/kodeks-korporativnogo-upravleniya>
11. Uzbekistan Introduces Corporate Agreements into the Civil Code. LEXCELL, 2025. URL: <https://lexcell.uz/uzbekistan-introduces-corporate-agreements-into-the-civil-code/>
12. TheGlobalEconomy. Uzbekistan: Number of companies listed on the stock exchange. URL: https://www.theglobaleconomy.com/Uzbekistan/Listed_companies/
13. Permanent Mission of Uzbekistan to the UN. Introduction of corporate management principles in Uzbekistan based on advanced world experience. URL: <https://www.un.int/uzbekistan/news/introduction-corporate-management-principles-uzbekistan-based-advanced-world-experience>
14. U.S. Department of State. 2025 Investment Climate Statements: Uzbekistan. URL: <https://www.state.gov/reports/2025-investment-climate-statements/uzbekistan>
15. OECD: Uzbekistan Needs Deep Public Sector Reform. UzDaily, 2025. URL: <https://www.uzdaily.uz/en/oecd-uzbekistan-needs-deep-public-sector-reform-and-an-end-to-manual-economic-management/>

XUSUSIYLASHTIRISH VA KAPITAL BOZORI

Shomansurova Zilola Abduvaxitovna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

DSc, professor

Annotatsiya

Mazkur maqolada O'zbekistonda xususiylashtirish jarayoni va kapital bozori rivojlanishi o'rtasidagi bog'liqlik ulushli xususiylashtirish nazariyasi asosida tahlil qilindi. Tadqiqotda 2018-2026-yillarda amalga oshirilgan IPO va SPO amaliyotlari, kapital bozori chuqurlik ko'rsatkichlari hamda UzNIFning ikki bozorli IPO tajribasi o'rganildi. Tahlil natijalari davlat aktivlarini ommaviy joylashtirish qimmatli qog'ozlar taklifini kengaytirgani, investorlar bazasini rivojlantirgani va kapital bozorining faollashuviga xizmat qilganini ko'rsatdi. Shu bilan birga, erkin muomaladagi ulush va institutsional investorlar bazasi kapital bozori rivojlanishining muhim omillari sifatida baholandi. Tadqiqot natijalari xususiylashtirish mexanizmlarining kapital bozori samaradorligini oshirishdagi ahamiyatini asoslab berdi.

Kalit so'zlar: xususiylashtirish, kapital bozori, IPO, SPO, UzNIF, fond birjasi, institutsional investorlar, erkin muomaladagi ulush.

Аннотация

В статье была исследована взаимосвязь между процессом приватизации и развитием рынка капитала в Узбекистане на основе теории долевой приватизации. Были проанализированы практики IPO и SPO за 2018-2026 годы, показатели глубины рынка капитала и опыт двойного размещения UzNIF. Результаты исследования показали, что публичное размещение государственных активов способствовало расширению предложения ценных бумаг, развитию базы инвесторов и повышению активности рынка капитала. Одновременно были определены значение свободно обращающихся акций и роль институциональных инвесторов в обеспечении устойчивого развития рынка. Полученные результаты подтвердили важность механизмов приватизации для укрепления рыночной инфраструктуры, повышения инвестиционной привлекательности и дальнейшего совершенствования национального рынка капитала.

Ключевые слова: приватизация, рынок капитала, IPO, SPO, UzNIF, фондовая биржа, институциональные инвесторы, свободное обращение акций.

Abstract

This article examined the relationship between privatization and capital market development in Uzbekistan within the framework of share-issue privatization theory. The study analyzed IPO and SPO practices implemented during 2018-2026, capital market depth indicators, and the dual-listing experience of UzNIF. The findings showed that the public placement of state assets expanded the supply of securities, broadened the investor base, and contributed to greater capital market activity. The analysis also highlighted the importance of free-float shares and institutional investors in supporting sustainable market development. The results confirmed the significant role of privatization mechanisms in strengthening market infrastructure, improving

investment attractiveness, and enhancing the efficiency and development potential of the national capital market.

Keywords: privatization, capital market, IPO, SPO, UzNIF, stock exchange, institutional investors, free float.

KIRISH

Davlat mulkini xususiylashtirish o'tish iqtisodiyotlarida kapital bozorini shakllantirishning tarixan asosiy harakatlantiruvchi kuchlaridan biri hisoblanadi. Ulushli xususiylashtirish (share-issue privatization, SIP) - ya'ni davlat korxonalari ulushlarini fond birjasi orqali ommaviy joylashtirish - nafaqat byudjet daromadlarini to'ldirish vositasi, balki qimmatli qog'ozlar taklifini yaratish, investorlar bazasini kengaytirish va bozor infratuzilmasini institutsionallashtirish mexanizmi sifatida talqin etiladi.

O'zbekiston ushbu muammolarni o'rganish uchun o'ziga xos analitik obyekt hisoblanadi. Bir tomondan, mamlakat 2017-yildan buyon iqtisodiyotni liberallashtirish va davlat ishtirokini kamaytirish bo'yicha izchil islohotlarni amalga oshirmoqda; ikkinchi tomondan, milliy kapital bozori tarixan sayoz bo'lib qolmoqda. 2025-yilda mamlakat iqtisodiyoti 7,7 foizga o'sdi, so'm qadrsizlanishi yil boshida 1 foizdan pastga tushdi va suveren reytinglar istiqboli ijobiy tomonga o'zgartirildi - bu makroiqtisodiy barqarorlik kapital bozori rivoji uchun qulay shart-sharoit yaratdi. Shu bilan birga, birjada muomaladagi qimmatli qog'ozlar bozor qiymati YaIMning taxminan 20 foizini tashkil etadi, bu jahon o'rtacha ko'rsatkichidan ancha past [14].

2025-yil aprelida qabul qilingan Prezident Farmoni PF-70 [8] va qaror PQ-145 [9] xususiylashtirishning yangi to'liqlinini boshlab berdi: 115 ta korxonadagi davlat ulushlari, 659 ta ko'chmas mulk obyekti va taxminan 6 100 gektar nodavlat yer uchastkalari sotuvga chiqarildi, shuningdek, 12 ta yirik korxona 2025-2028 yillarda ichki va xalqaro bozorlarda IPO/SPO orqali joylashtirish uchun belgilandi. Bu jarayonning cho'qqisi sifatida 2026-yil may oyida O'zbekiston Milliy investitsiya jamg'armasi (UzNIF)ning London va Toshkent fond birjalaridagi ikki bozorli IPOsi amalga oshirildi - bu mamlakat tarixidagi birinchi xalqaro ulushli joylashtirish bo'ldi [13].

Tadqiqotning maqsadi - O'zbekistonda 2018-2026 yillarda amalga oshirilgan xususiylashtirish amaliyotlarining kapital bozori rivojiga ta'sirini ulushli xususiylashtirish nazariyasi doirasida baholash va bu bog'liqlikni cheklab turuvchi tarkibiy to'siqlarni aniqlashdan iborat. Tadqiqot quyidagi ishchi farazga asoslanadi: xususiylashtirish dasturi kapital bozorida qimmatli qog'ozlar taklifini kengaytirsada, uning bozorni chuqurlashtiruvchi ta'siri institutsional investorlar bazasi va erkin muomaladagi ulushning cheklanganligi sababli to'liq ro'yobga chiqmayapti.

ADABIYOTLAR SHARHI

Xususiylashtirish va kapital bozori rivoji o'rtasidagi bog'liqlik xorijiy iqtisodchilar tomonidan keng o'rganilgan. Megginson va Netter [1] davlatdan bozorga o'tishning empirik tadqiqotlarini umumlashtirib, xususiylashtirish dasturlari ko'p

hollarda korxonalar samaradorligini oshirishi bilan birga milliy fond bozorlarining kapitallashuvi va likvidligini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatib bergan.

Boutchkova va Megginson [2] global miqyosdagi tadqiqotida ulushli xususiylashtirish «global kapital bozorlarining yuksalishi»ning asosiy omili ekanligini, rivojlanayotgan bozorlarda birja kapitallashuvining o'sishi aynan yirik davlat aktivlarining joylashtirilishi bilan bog'liqligini asoslaydi. Perotti va van Oyen [3] esa xususiylashtirish orqali hukumatning islohotlarga sodiqligi to'g'risidagi ishonchli signal yuzaga kelishini va bu siyosiy xatarning pasayishi orqali fond bozori rivojini rag'batlantirishini ko'rsatgan.

Biroq Bortolotti va boshqalar [4] ta'kidlaganidek, xususiylashtirishning bozorni chuqurlashtiruvchi ta'siri erkin muomaladagi ulushning hajmi, minoritar investorlar himoyasi va likvidlik darajasiga bog'liq bo'ladi. Moliya-iqtisodiy o'sish nazariyasi nuqtai nazaridan [5], chuqur va likvidli kapital bozori resurslarni samarali taqsimlash, risklarni diversifikatsiya qilish va uzoq muddatli investitsiyalarni safarbar etish orqali iqtisodiy o'sishga hissa qo'shadi. La Porta va boshqalar [6] esa qimmatli qog'ozlar qonunchiligi va investorlar himoyasining bozor rivojidagi hal qiluvchi rolini asoslaydi. Mavjud adabiyotlarda bu bog'liqlik ko'proq rivojlangan va yirik rivojlanayotgan bozorlar misolida o'rganilgan bo'lib, Markaziy Osiyo o'tish iqtisodiyotlari, xususan, O'zbekiston bo'yicha zamonaviy empirik tahlillar yetarli emas. Ushbu tadqiqot mazkur bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqot xususiylashtirish va kapital bozori rivojlanishi o'rtasidagi bog'liqlikni baholashga qaratilgan bo'lib, tavsifiy, qiyosiy va analitik yondashuvlar asosida amalga oshirildi. Tadqiqotda sifat va miqdor usullarini birlashtiruvchi aralash metodologiyadan foydalanildi. Tahlil obyekti sifatida O'zbekistonda 2018-2026-yillarda amalga oshirilgan IPO va SPO amaliyotlari, davlat aktivlarini xususiylashtirish jarayonlari hamda kapital bozori ko'rsatkichlari tanlandi. Axborot manbai sifatida «Toshkent» Respublika fond birjasi, Markaziy bank, OECD, NAPP va boshqa rasmiy tashkilotlar ma'lumotlaridan foydalanildi. Tadqiqotda guruhlash, taqqoslash, dinamik tahlil, hujjatlarni o'rganish va keys-stadi usullari qo'llanildi. Kapital bozori rivojlanishi birja kapitallashuvi, IPO hajmi, emitentlar soni, investorlar bazasi va erkin muomaladagi ulush ko'rsatkichlari orqali baholandi. UzNIF IPOsi alohida amaliy holat sifatida chuqur tahlil qilindi.

TAHLIL VA NATIJALAR

2025-yil aprelida qabul qilingan PF-70 [8] xususiylashtirish ko'lamini sezilarli kengaytirdi. Dasturga ko'ra, 115 ta korxonadagi davlat ulushlari, 659 ta ko'chmas mulk obyekti va taxminan 6 100 gektar yer auksionga chiqarildi; 2025-yil uchun jami 30 trln so'mlik aktivlarni sotish, shu jumladan, kamida 10 trln so'mni davlat byudjetiga yo'naltirish maqsad qilindi. Bundan tashqari, 2030-yilgacha (mudofaa va xavfsizlik bundan mustasno) yangi davlat korxonalari tashkil etishga moratoriy joriy etildi. Alohida guruh sifatida 12 ta yirik korxona 2025-2028 yillarda IPO/SPO orqali

joylashtirish uchun ajratildi; ularning 10-25 foizlik ulushlari taklif etilishi rejalashtirildi va jarayon Franklin Templeton boshqaruvi ostida olib borilmoqda.

1-jadval

O‘zbekistonda 2018-2026 yillardagi asosiy ommaviy joylashtirish (IPO) amaliyotlari¹

Emitent	Yili	Jalb etilgan mablag‘	Asosiy xususiyati
«Kvarts» AJ	2018	0,6	Mamlakat tarixidagi birinchi zamonaviy IPO
UzAuto Motors	2022	4,7	1 383 ta ariza; keng chakana ishtirok
«Uzbektelekom»	2022	2,7	Yirik davlat telekom operatori ulushi
Tovar-xom ashyo birjasi («Xalq IPO»)	2024	3,6	3 mln dan ortiq ulush; 11 000 fuqaro aksiyadorga aylandi
UzNIF	2026	603,6	Birinchi xalqaro (London-Toshkent) ikki bozorli IPO; 31% ulush

Kapital bozorining chuqurlik ko‘rsatkichlari ikki xil manzarani namoyon etadi. Bir tomondan, bozor sezilarli o‘shish belgilarini ko‘rsatmoqda: 2026-yil yanvar holatiga ko‘ra, “Toshkent” Respublika fond birjasida 85 ta oddiy va 38 ta imtiyozli aksiya kotirovkada bo‘lib, umumiy kapitallashuv taxminan 9,7 mlrd AQSh AQSH dollarini tashkil etdi [10]. 2025-yil iyun oyida birja savdosi hajmi 4,06 trln so‘mga yetdi - bu yillik taqqosda 21 barobar o‘shishni anglatdi. 2025-yil dekabrda muomaladagi qimmatli qog‘ozlar bozor qiymati 275 trln so‘mni tashkil etdi, biroq erkin birja savdosidagi hajm atigi 4 trln so‘mdan iborat bo‘ldi [14].

2-jadval

O‘zbekiston kapital bozori chuqurlik ko‘rsatkichlari² (2025-2026 yillar)

Ko‘rsatkich	Qiymati (sana)	Manba
Birja kapitallashuvi 2026-yil, mlrd AQSH AQSH dollar	9,7	RSE
Kapitallashuv / YaIM nisbati 2025-yil, foizda	20	Interfax
Kotirovkadagi aksiyalar 2026-yil,	85 oddiy + 38 imtiyozli	RSE
Muomaladagi q.q. bozor qiymati 2025-yil, trln so‘m	275	Interfax
Erkin birja savdosi hajmi 2025-yil, trln so‘m	4	Interfax
Emitentlar soni 2025-yil, ta	717	Interfax
Korporativ obligatsiyalar 2025-yil, mlrd so‘m	685	Cbonds

Biroq kapital bozorining chuqurligi hali ham cheklanganligicha qolmoqda. Mamlakatda 717 ta emitent faoliyat yuritayotgan bo‘lsa-da, erkin birja savdolari hajmi 4 trln so‘mni tashkil etib, muomaladagi qimmatli qog‘ozlarning 275 trln so‘mlik umumiy qiymatiga nisbatan atigi 1,5 foizga teng. Bu esa erkin muomaladagi aksiyalar ulushi (free float) va bozor likvidligi darajasining pastligini ko‘rsatadi. Korporativ obligatsiyalar bozori ham nisbatan tor bo‘lib, 2025-yilning dastlabki o‘n oyida birjada

¹ Manba: muallif tomonidan RSE [10], Gazeta.uz [13], kursiv.media va UzNIF rasmiy e‘lonlari asosida tuzilgan.

² Manba: muallif tomonidan Markaziy bank [11], RSE [10], Interfax [14] va Cbonds ma‘lumotlari asosida tuzilgan.

685 mlrd soʻmlik 8 495 ta bitim amalga oshirilgan. Ushbu hajmning qariyb yarmi Uzum (MAKESENSE) obligatsiyalari hissasiga toʻgʻri kelgan.

UzNIF IPOsi xususiylashtirish jarayonlari va kapital bozori rivojlanishi oʻrtasidagi bogʻliqlikni yaqqol namoyon etuvchi misollardan biridir [12]. Jamgʻarma 2024-yil 24-dekabrda tashkil etilgan boʻlib, energetika, telekommunikatsiya, bank va transport tarmoqlaridagi 13 ta davlat korxonasining 25-40 foizlik minoritar ulushlarini birlashtirgan. Jamgʻarma Franklin Templeton tomonidan boshqariladi va uning sof aktivlari qiymati 2025-yil 31-dekabr holatiga 2,44 mlrd AQSH dollarini tashkil etgan. 2026-yil 13-mayda jamgʻarma London va Toshkent fond birjalarida ikki bozorli IPOni muvaffaqiyatli yakunlab, ustav kapitalining 31 foizini tashkil etuvchi 1,56 trldan ortiq aksiyani joylashtirdi. Natijada 603,6 mln AQSH dollari miqdorida mablagʻ jalb qilinib, jamgʻarmaning bozor qiymati **1,95 mlrd AQSH dollari miqdorida baholandi** [13].

Joylashtirish natijalari nazariy jihatdan ahamiyatli ikkita kuzatishni beradi. Birinchidan, talab taklifdan 4 barobar oshib ketdi: global institutsional investorlardan 2,8 mlrd AQSH dollardan ortiq buyurtma keldi va BlackRock, Franklin Resources hamda Redwheel kabi yirik fondlar langar investor sifatida 300 mln AQSH dollarlik qimmatli qogʻoz sotib oldi. Ikkinchidan, taqsimlanish tuzilmasi ichki bozorning nisbatan sayozligini oshkor etdi: jami joylashtirishning taxminan 97 foizi London transhiga toʻgʻri keldi, Toshkent transhiga esa atigi 3 foiz (18 mln AQSH dollar yoki 216 mlrd soʻm) ajratildi. Bu UzNIF IPOsini mamlakat tarixidagi eng yirik joylashtirishga aylantirdi [12].

Natijalar ulushli xususiylashtirish nazariyasining asosiy bashoratlarini qisman tasdiqlaydi: xususiylashtirish dasturi qimmatli qogʻozlar taklifini yaratdi, investorlar bazasini kengaytirdi va Perotti hamda van Oyen taʼkidlagan signal mexanizmini namoyon etdi [3]. Ayni paytda natijalar ishchi farazni ham tasdiqlaydi - xususiylashtirishning bozorni chuqurlashtiruvchi taʼsiri toʻliq roʻyobga chiqmayapti. Adabiyotlar tahlili va empirik manzara asosida bozorni cheklab turuvchi toʻrtta tarkibiy toʻsiqni ajratish mumkin: (1) davlatning iqtisodiyotdagi ustunligi; (2) institutsional investorlar bazasining torligi; (3) davlat banklari orqali moliyalashtirishning ustunligi; (4) erkin muomaladagi ulush va likvidlikning cheklanganligi. UzNIF joylashtirishining 97 foizi xorijiy bozorga toʻgʻri kelishi ichki bozorning xususiylashtirishdan toʻliq foydalana olmayotganini yaqqol koʻrsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot xususiylashtirish ulushli joylashtirish orqali qimmatli qogʻozlar taklifini shakllantirishi, investorlar bazasini kengaytirishi va islohotlarga sodiqlikni signal tarzida namoyon etishini tasdiqladi. UzNIFning 2026-yildagi ikki bozorli IPOsi - talabning 4 barobar oshishi va yirik global fondlar ishtiroki bilan - bu mexanizmning yaqqol dalili boʻldi. Ayni paytda kapitallashuv/YaIM nisbatining past darajasi, erkin muomaladagi ulushning cheklanganligi va UzNIF joylashtirishining asosan xorijiy bozorga yoʻnaltirilgani milliy bozorning hali sayoz ekanligini tasdiqlaydi.

Xususiylashtirishning kapital bozorini rivojlantirish salohiyatini toʻliq amalga oshirish uchun quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi: birinchidan, institutsional investorlar bazasini shakllantirish - pensiya aktivlari va sugʻurta rezervlarining kapital bozoriga

oqib kirishini ragʻbatlantirish; ikkinchidan, korporativ obligatsiyalar bozorini emitentlar doirasini kengaytirish va soliq imtiyozlaridan samarali foydalanish orqali chuqurlashtirish; uchinchidan, erkin muomaladagi ulushni oshirish va minoritar investorlar huquqlarini himoyalash; toʻrtinchidan, ichki transhlarni kengaytirish va chakana ishtirokni ragʻbatlantirish orqali milliy bozorning xususiylashtirishdan oladigan ulushini oshirish. Ushbu chora-tadbirlar xorijiy investorlarning qiziqishini barqaror ichki investitsiyaga aylantirish va Oʻzbekiston kapital bozorini milliy iqtisodiy oʻsishning toʻlaqonli manbasiga aylantirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Megginson W.L., Netter J.M. (2001) From State to Market: A Survey of Empirical Studies on Privatization // Journal of Economic Literature. Vol. 39, No. 2. P. 321-389.
2. Boutchkova M.K., Megginson W.L. (2000) Privatization and the Rise of Global Capital Markets // Financial Management. Vol. 29, No. 4. P. 31-75.
3. Perotti E.C., van Oijen P. (2001) Privatization, Political Risk and Stock Market Development in Emerging Economies // Journal of International Money and Finance. Vol. 20, No. 1. P. 43-69.
4. Bortolotti B., de Jong F., Nicodano G., Schindele I. (2007) Privatization and Stock Market Liquidity // Journal of Banking & Finance. Vol. 31, No. 2. P. 297-316.
5. Levine R. (2005) Finance and Growth: Theory and Evidence // Handbook of Economic Growth / Aghion P., Durlauf S. (eds.). Vol. 1A. Amsterdam: Elsevier. P. 865-934.
6. La Porta R., Lopez-de-Silanes F., Shleifer A. (2006) What Works in Securities Laws? // The Journal of Finance. Vol. 61, No. 1. P. 1-32.
7. OECD (2023) Financing Uzbekistan's Green Transition: Capital Market Development and Opportunities for Green Bond Issuance. Paris: OECD Publishing. DOI: 10.1787/27d2489d-en.
8. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 21-apreldagi PF-70-son “2025-yil uchun xususiylashtirish dasturi toʻgʻrisida”gi Farmoni <https://lex.uz/docs/-7488166>
9. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 21-apreldagi PQ-145-son “Davlat ishtirokidagi yirik korxonalarni xalqaro bozorlarda xususiylashtirish toʻgʻrisida”gi Qarori <https://lex.uz/uz/docs/-7488164>
10. «Toshkent» Respublika fond birjasi (RSE). Savdo statistikasi, 2024-2026. - URL: <https://uzse.uz>
11. Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki. Bank tizimi statistik byulleteni. - Toshkent: MB, 2025.
12. Cleary Gottlieb (2026) UzNIF's IPO and Dual Listing in London and Tashkent.
13. Gazeta.uz (2026) National Investment Fund Debuts on Tashkent Stock Exchange. - 19.05.2026.
14. Interfax (2025) Uzbekistan Drafts Measures to Develop Capital Market, Aims to Attract \$1 Bln Investment. - 16.12.2025.

KORXONA DARAJASIDA INVESTITSION FAOLIYAT SAMARADORLIGINI KOMPLEKS BAHOLASH

Tolipova Baxtigul Farxodovna

Xalqaro Nordik universiteti doktoranti, PhD.

ORCID: 0000-0003-1675-6825

E-mail: b.tolipova@nordicuniversity.org

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda korxona darajasida investitsion faoliyat samaradorligini kompleks baholash masalalari tahlil qilindi. Tadqiqot investitsiya qarorlarining korxona raqobatbardoshligi va moliyaviy natijalariga ta'sirini baholashga qaratildi. Diskontlangan pul oqimi konsepsiyasiga asoslangan dinamik ko'rsatkichlar, statik moliyaviy mezonlar hamda balanslashtirilgan ko'rsatkichlar tizimi yagona metodik yondashuv doirasida o'rganildi. Ko'p mezonli baholash usuli yordamida moliyaviy va nomoliyaviy ko'rsatkichlarni integratsiyalash imkoniyatlari asoslandi. Tahlil natijalari investitsion loyihalarni tanlashda NPV, IRR, rentabellik va strategik ko'rsatkichlardan birgalikda foydalanish baholash aniqligini oshirganini ko'rsatdi. Taklif etilgan yondashuv korxonalarda investitsiya resurslaridan samarali foydalanish va boshqaruv qarorlarini takomillashtirishga xizmat qildi.

Kalit so'zlar: investitsion faoliyat, kompleks baholash, samaradorlik, NPV, IRR, diskontlangan pul oqimi, balanslashtirilgan ko'rsatkichlar.

Аннотация

В данном исследовании была проведена комплексная оценка эффективности инвестиционной деятельности на уровне предприятия. Исследование было направлено на анализ влияния инвестиционных решений на конкурентоспособность предприятия и финансовые результаты. В рамках единого методического подхода были рассмотрены динамические показатели, основанные на концепции дисконтированных денежных потоков, статические финансовые критерии и система сбалансированных показателей. На основе многокритериального подхода были обоснованы возможности интеграции финансовых и нефинансовых параметров оценки. Результаты анализа показали, что совместное использование показателей NPV, IRR, рентабельности и стратегических индикаторов повысило объективность оценки инвестиционных проектов. Предложенный подход способствовал более эффективному использованию инвестиционных ресурсов и совершенствованию управленческих решений на предприятии.

Ключевые слова: инвестиционная деятельность, комплексная оценка, эффективность, NPV, IRR, дисконтированный денежный поток, сбалансированная система показателей.

Abstract

This study examined the comprehensive assessment of investment activity efficiency at the enterprise level. The research evaluated the impact of investment decisions on corporate competitiveness and financial performance. Dynamic indicators based on the discounted cash flow concept, static financial criteria, and the balanced

scorecard framework were analyzed within a unified methodological approach. A multi-criteria assessment method was applied to integrate financial and non-financial performance dimensions. The findings demonstrated that the combined use of NPV, IRR, profitability measures, and strategic indicators improved the accuracy and reliability of investment project evaluation. The proposed approach supported more efficient allocation of investment resources and enhanced the quality of managerial decision-making. The study confirmed the practical value of integrated assessment methods for enterprise investment management.

Keywords: investment activity, comprehensive assessment, efficiency, NPV, IRR, discounted cash flow, balanced scorecard.

KIRISH

Korxona faoliyatida investitsiya jarayoni uzoq muddatli o'sish va raqobatbardoshlikning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sanaladi. Jahon miqyosida kapital oqimlari beqaror muhitda harakatlanmoqda: 2023-yilda global to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar 1,3 trillion AQSh dollarini tashkil etib, oldingi yilga nisbatan biroz pasaygan, biroq rivojlanayotgan iqtisodiyotlar uchun yangi imkoniyatlar saqlanib qolgan [1]. Ana shunday sharoitda har bir korxona ixtiyoridagi cheklangan moliyaviy resurslarni eng yuqori qaytim beradigan loyihalarga yo'naltirishga intiladi, chunki noto'g'ri tanlangan loyiha sarflangan mablag'ning samarasiz harakatiga olib keladi.

Amaliyotda investitsion loyihalarni baholashning bir nechta vositasi qo'llaniladi. Eng keng tarqalganlari - sof joriy qiymat (NPV), ichki rentabellik normasi (IRR), qoplanish muddati hamda buxgalteriya rentabellik normasi bo'lib, ularning har biri loyiha kutilayotgan qaytimi va xavfi haqida turlicha nuqtai nazar beradi [2]. Masalan, ikkita muqobil loyihani solishtirayotgan moliya menejeri ushbu vositalar yordamida qaysi loyiha korxonaga ko'proq qiymat keltirishini aniqlashga harakat qiladi.

Korxona miqyosida investitsiya jarayonining iqtisodiy samaradorligini o'lchash uchun bu vositalar yagona ko'rsatkichlar tizimiga jamlanadi; diskontlash amali turli davrlardagi pul oqimlarini bazaviy sanaga keltirib, ularni qiyoslanadigan holatga olib keladi [3]. Bunday tizimlashtirish loyihalarni nafaqat alohida, balki birgalikda baholash imkonini beradi.

Amaliy tajriba bitta ko'rsatkichga tayanish chalg'ituvchi xulosaga olib kelishi mumkinligini ko'rsatadi. Korxonaning barqaror ishlashi va izchil rivojlanishini ta'minlash uchun bir nechta o'lchamni qamrab oluvchi ko'p mezonli yondashuv talab etiladi; bunday usul alohida ko'rsatkichlar soniga cheklov qo'ymaydi va investorga har bir mezonning ahamiyatini vazn orqali mustaqil belgilash imkonini beradi [4]. Maqolaning maqsadi - korxona darajasida investitsion faoliyat samaradorligini moliyaviy va nomoliyaviy o'lchamlarni uyg'unlashtirgan holda kompleks baholashning nazariy-amaliy modelini asoslashdan iborat bo'lib, bu vazifa quyidagi bo'limlarda izchil ochib boriladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Investitsiyani baholash nazariyasining poydevorida pulning vaqt qiymati konsepsiyasi yotadi. Diskontlangan pul oqimi usuli bugungi pulning kelajakdagi xuddi shu summadan qadrliroq ekanini e'tirof etib, kutilayotgan oqimlarni mos diskont stavkasida joriy qiymatga keltiradi va shu tariqa turli davrlardagi summalarni bevosita taqqoslash imkonini yaratadi [5]. Ushbu konsepsiya korporativ moliya, kapital byudjetlash va loyiha tanlovida tayanch nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Klassik adabiyotda NPV mezon nazariy jihatdan ustun deb baholanadi, chunki uning musbat qiymati loyihaning aksiyadorlar qiymatiga qo'shgan pul miqdorini bevosita ifodalaydi va korxona qiymatini maksimallashtirish tamoyiliga to'la mos keladi [6]. Ushbu xususiyat NPVni qaror qabul qilishda eng izchil moliyaviy mezon darajasiga ko'taradi.

NPV va IRR o'rtasidagi munosabat batafsil o'rganilgan. Mustaqil loyihalarda ikkala mezon bir xil qarorga olib kelsa-da, ziddiyatli holatlarda qo'shimcha ko'rsatkichlar - modifikatsiyalangan IRR, qo'shilma IRR yoki teng yillik annuitet usuli - jalb etilishi maqsadga muvofiq sanaladi; ushbu qo'shimcha mezonlar tanlov natijasini aniqlashtirishga yordam beradi [7]. Demak, ikki klassik mezon bir-birini istisno qilmaydi, balki to'ldiradi.

Moliya bozorlari sharoitida o'tkazilgan qiyosiy tahlillar IRR foiz ko'rinishidagi natijani oson talqin qilish imkonini berishini, ammo nostandart pul oqimlarida bir nechta yechim berishi mumkinligini ko'rsatadi; NPV esa qiymat o'lchovi sifatida izchilroq va ishonchliroq baholanadi [8]. Mana shu sabab ko'plab korxonalar yakuniy qarorni NPVga tayanib chiqaradi, IRRni esa qo'shimcha tushuntiruvchi ko'rsatkich sifatida saqlab qoladi.

Faqat moliyaviy o'lchovlar bilan cheklanish korxonaning kelajakdagi qiymat yaratish salohiyatini to'liq aks ettirmaydi. Kaplan va Norton taklif etgan balanslashtirilgan ko'rsatkichlar tizimi an'anaviy moliyaviy o'lchovlarni mijoz, ichki jarayonlar hamda o'rganish va o'sish istiqbollari bilan to'ldiradi va boshqaruvchilarga korxonani turli rakurslardan ko'rish imkonini beradi [9]. Ushbu yondashuv investitsiya samarasini moddiy va nomoddiy aktivlar birligida talqin qiladi.

Ushbu tizim vaqt o'tishi bilan oddiy o'lchov vositasidan to'liq integratsiyalashgan strategik boshqaruv tizimiga aylangan; u qisqa muddatli moliyaviy maqsadlar bilan uzoq muddatli strategik ustuvorliklarni muvozanatlashtirish imkonini beradi [10]. Bunday muvozanat investitsion qarorlarni korxona umumiy strategiyasiga bog'laydi.

Keyingi o'n yilliklarda model strategiya xaritalari hamda ekologik, ijtimoiy va boshqaruv mezonlari bilan boyitilib, turli tarmoq va sektorlarda keng qo'llanilgan [11]. Bunday rivojlanish nomoliyaviy o'lchamlarning investitsiya samaradorligini baholashdagi ahamiyatini yanada mustahkamladi.

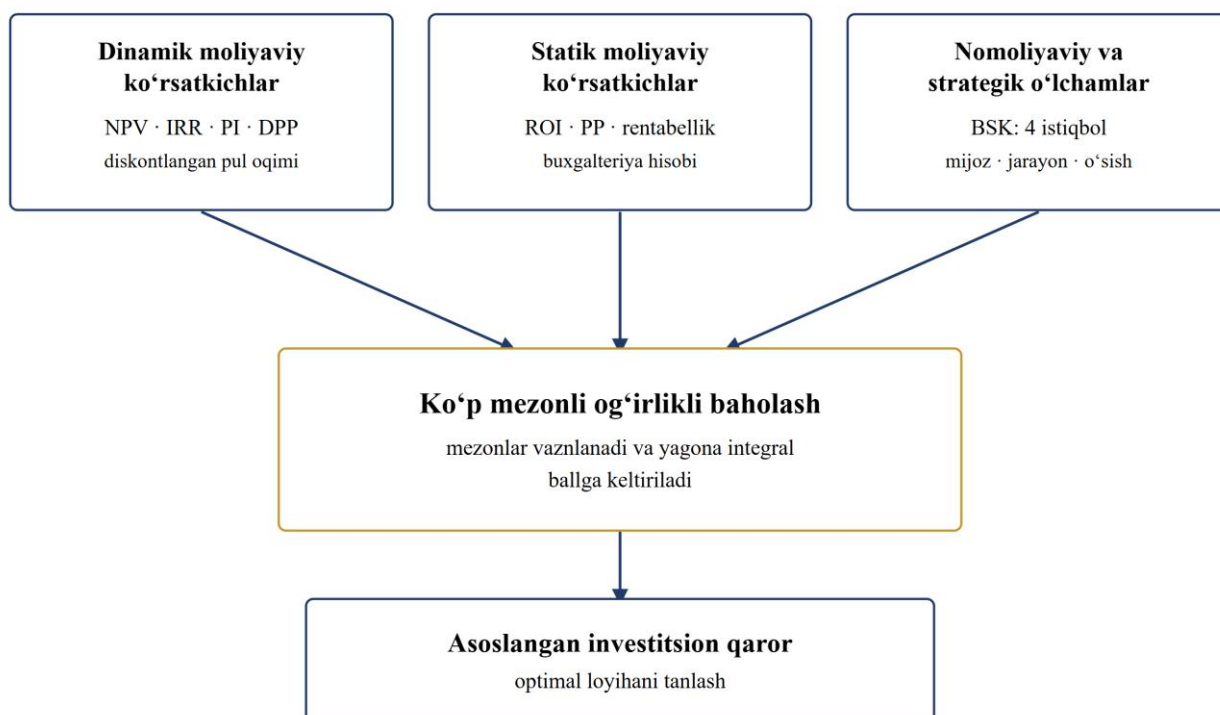
Zamonaviy tadqiqotlar korxona investitsiya samaradorligini murakkab tizim sifatida talqin qilib, ko'p ko'rsatkichni yagona modelga jamlash va entropiya usuli orqali har bir ko'rsatkichga dastlabki vazn berishni asoslaydi [12]. Bunday miqdoriy vaznlash baholash natijasining obyektivligini oshiradi va alohida ko'rsatkichlarning o'zaro ta'sirini hisobga oladi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda korxona darajasida investitsion faoliyat samaradorligini kompleks baholashning tizimli yondashuvi qoʻllanildi. Metodologik asos sifatida diskontlangan pul oqimi (DCF) konsepsiyasi, sof joriy qiymat (NPV), ichki rentabellik normasi (IRR), rentabellik indeksi (PI), qoplanish muddati (PP) va diskontlangan qoplanish muddati (DPP) koʻrsatkichlaridan foydalanildi. Moliyaviy natijalarni yanada toʻliq baholash maqsadida statik va dinamik mezonlar balanslashtirilgan koʻrsatkichlar tizimi bilan uygʻunlashtirildi. Baholash jarayonida koʻp mezonli tahlil usuli qoʻllanib, har bir koʻrsatkich normallashtirildi va vazn koeffitsiyentlari asosida integral baholash amalga oshirildi. Olingan natijalar investitsion loyihalarning iqtisodiy samaradorligi, strategik ahamiyati va korxona rivojlanishiga taʼsirini kompleks baholash imkonini berdi. Shu asosda investitsion qarorlar qabul qilishning ilmiy-amaliy mexanizmlari shakllantirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Taklif etilgan kompleks model uchta oʻzaro bogʻliq qatlamdan tashkil topadi va ularning natijalari yagona integral koʻrsatkichga jamlanadi. Modelning umumiy konseptual tuzilishi 1-rasmda keltirilgan boʻlib, unda uch guruh koʻrsatkichning vaznli baholash bosqichi orqali yakuniy investitsion qarorga ulanishi aks ettirilgan.

1-rasm. Investitsion faoliyat samaradorligini kompleks baholashning konseptual sxemasi¹

Birinchi qatlam diskontlangan pul oqimiga asoslangan dinamik mezonlardan iborat. Sof joriy qiymat musbat boʻlganda loyiha qiymat yaratadi va maqbul deb topiladi [6]; ichki rentabellik normasi kapital qiymatidan yuqori boʻlsa, loyiha qabul

¹ Muallif ishlanmasi

qilish chegarasidan o'tadi [7]. Ushbu mezonlar loyihaning vaqt qiymatini hisobga olgan asosiy moliyaviy o'lchovini beradi.

Ikkinchi qatlam buxgalteriya hisobiga tayangan statik ko'rsatkichlarni qamrab oladi. Ular hisoblash soddaligi va talqin qulayligi bilan ajralib turadi hamda dinamik mezonlarni to'ldiruvchi nazorat o'lchovlari vazifasini bajaradi [2]. Statik ko'rsatkichlar dastlabki saralash bosqichida tezkor xulosa chiqarishga yordam beradi.

Uchinchi qatlam nomoliyaviy va strategik o'lchamlarni kiritadi. Moliyaviy istiqbol qiymat o'sishini, qolgan uch istiqbol esa mijoz, ichki jarayon hamda o'rganish va o'sish o'lchovlarini qamrab oladi [9]. Ushbu qatlam investitsiyaning korxona strategiyasiga qo'shgan uzoq muddatli hissasini ko'rsatadi.

Uch qatlamning natijalari vaznli yig'indi orqali yagona ballga keltirilib, investorga loyihalarni asosli tartiblash imkonini beradi [4]. Modelning amaliy afzalligi ko'rsatkichlar soniga cheklov qo'yilmasligi va vaznlarning korxona strategiyasiga moslab tanlanishida namoyon bo'ladi [4]. Quyidagi jadvalda baholash tizimining tarkibi, har bir ko'rsatkich o'lchaydigan jihat hamda qaror mezonni manbalar bilan tizimlashtirilgan.

1-jadval

**Korxona investitsion faoliyati samaradorligini kompleks baholash
ko'rsatkichlari tizimi¹**

Ko'rsatkich	Guruh	O'lchaydigan jhati	Qaror mezon	Manba
Sof joriy qiymat (NPV)	Dinamik	diskontlangan pul oqimlari qiymati	$NPV > 0$	[6]
Ichki rentabellik normasi (IRR)	Dinamik	nolga tenglashtiruvchi diskont stavkasi	$IRR > WACC$	[7]
Rentabellik indeksi (PI)	Dinamik	birlik sarmoyaga to'g'ri keladigan qiymat	$PI > 1$	[14]
Diskontlangan qoplanish muddati (DPP)	Dinamik	sarmoyaning qoplanish vaqti	loyiha muddatidan kam	[15]
Investitsiya rentabelligi (ROI)	Statik	foydaning sarmoyaga nisbati	yuqori qiymat afzal	[3]
Qoplanish muddati (PP)	Statik	nominal qoplanish vaqti	qisqaroq afzal	[2]
Moliyaviy istiqbol KPI	Nomoliyaviy	qiymat o'sishi va daromad o'lchovi	strategiyaga muvofiq	[9]
Mijoz, jarayon, o'sish istiqbollari	Nomoliyaviy	nomoliyaviy strategik o'lchamlar	maqsadli darajaga erishish	[10]
Integratsiyalashgan vaznli ball	Kompleks	barcha mezonlarning vaznli yig'indisi	maksimal ball afzal	[4]

¹ Manba: ochiq ilmiy nashrlar asosida muallif tomonidan tizimlashtirilgan.

1-jadvalda keltirilgan tizim moliyaviy va nomoliyaviy mezonlarni bitta baholash doirasida uyg'unlashtiradi. Entropiya yoki ekspert usuli bilan belgilangan vaznlar har bir ko'rsatkichning korxona uchun ahamiyatini aks ettiradi va integral ballning obyektivligini ta'minlaydi [12]. Natijada loyihalar yagona, qiyoslanadigan shkala bo'yicha tartiblanadi va tanlov asoslangan hamda shaffof bo'lib qoladi.

Modelning amaliy qo'llanilishi quyidagicha kechadi: avval har bir loyiha bo'yicha dinamik va statik moliyaviy ko'rsatkichlar diskontlangan pul oqimi asosida hisoblanadi, so'ngra nomoliyaviy istiqbollar bo'yicha baholar qo'yiladi, oxirida barcha qiymatlar normallashtirilib, vaznlangan integral ballga keltiriladi. Yuqori integral ballga ega loyiha korxona strategiyasiga eng mos va samarali variant sifatida tavsiya etiladi. Bunday ketma-ketlik bir ko'rsatkichga tayanishdan kelib chiqadigan xatolik ehtimolini sezilarli kamaytiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Korxona darajasida investitsion faoliyat samaradorligini baholash bitta ko'rsatkich doirasida emas, balki bir-birini to'ldiruvchi o'lchamlar tizimi orqali amalga oshirilganda eng ishonchli natija beradi. Diskontlangan pul oqimiga asoslangan dinamik mezonlar loyihaning vaqt qiymatini, statik ko'rsatkichlar hisob-kitob qulayligini, nomoliyaviy o'lchamlar esa strategik istiqbolni qamrab oladi. Ushbu uch qatlamning ko'p mezonli vaznli baholash orqali birlashtirilishi korxonaga asoslangan va shaffof investitsion qaror qabul qilish imkonini yaratadi.

Taklif etilgan model amaliy jihatdan moslashuvchan bo'lib, ko'rsatkichlar soniga cheklov qo'ymaydi va vaznlarni korxona strategiyasiga muvofiq belgilash imkonini beradi. Olingan natijalar asosida quyidagi takliflar shakllantirildi:

1) investitsion loyihalarni baholashda NPV va IRR mezonlarini birgalikda qo'llab, ziddiyatli holatlarda modifikatsiyalangan IRR yoki teng yillik annuitet kabi qo'shimcha mezonlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir;

2) moliyaviy ko'rsatkichlarni balanslashtirilgan ko'rsatkichlar tizimining nomoliyaviy istiqbollari bilan to'ldirish investitsiyaning uzoq muddatli strategik samarasini to'liqroq aks ettiradi;

3) har bir ko'rsatkichga entropiya yoki ekspert usuli orqali asoslangan vazn berish integral baholashning obyektivligini oshiradi;

4) kelajakdagi oqimlardagi noaniqlikni interval ma'lumotlar ko'rinishida hisobga olish baholash natijasini real iqtisodiy muhitga yaqinlashtiradi.

Umuman olganda, moliyaviy va nomoliyaviy o'lchamlarni uyg'unlashtirgan kompleks baholash modeli korxonalarda investitsiya resurslaridan oqilona foydalanish va boshqaruv qarorlari sifatini barqaror oshirish uchun amaliy va ishonchli vosita bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. UNCTAD. World Investment Report 2024: Investment facilitation and digital government. UN Trade and Development, 2024. <https://unctad.org/publication/world-investment-report-2024>

2. Business Case Studies. Investment Appraisal Techniques: NPV, IRR, Payback Period, ARR, 2025. <https://businesscasestudies.co.uk/investment-appraisal-techniques-npv-irr-payback-period-arr/>
3. Zamlynskyi V. Financial and economic indicators of efficiency of investment process at enterprise. Ekonomichnyy analiz, 2014. <https://www.econa.org.ua/index.php/econa/article/view/460>
4. Isai O. et al. Methods of multi-criteria evaluation of economic efficiency of investment projects. Journal of Project Management, Growing Science, Vol. 6, 2021. https://www.growingscience.com/jpm/Vol6/jpm_2021_1.pdf
5. AccountingTools. Discounted cash flow definition, 2026. <https://www.accountingtools.com/articles/discounted-cash-flow.html>
6. CPA Ireland. The Investment Decision: Net Present Value and Internal Rate of Return, 2023. <https://www.cpaireland.ie/CPAIreland/media/Education-Training/2023%20Examinations/Articles/PL-MF-The-Investment-Decision-Net-Present-Value-and-Internal-Rate-of-Return.pdf>
7. Comparison of Net Present Value Model and Internal Rate of Return Model in Investment Decisions. ResearchGate, 2022. https://www.researchgate.net/publication/364701198_Comparison_of_Net_Present_Value_Model_and_Internal_Rate_of_Return_Model_in_Investment_Decisions
8. Net Present Value (NPV) vs. Internal Rate of Return (IRR): Evaluating Investment Rules in Financial Markets. Highlights in Business, Economics and Management, 2025. <https://hbem.org/index.php/OJS/article/view/639>
9. Kaplan R. S., Norton D. P. The Balanced Scorecard - Measures That Drive Performance. Harvard Business Review, 1992. <https://hbr.org/1992/01/the-balanced-scorecard-measures-that-drive-performance-2>
10. Balanced Scorecard Institute. Balanced Scorecard Basics, 2025. <https://balancedscorecard.org/bsc-basics-overview/>
11. Balanced Scorecard: History, Implementation, and Impact. Encyclopedia, MDPI, 2025. <https://www.mdpi.com/2673-8392/5/1/39>
12. Hao Y. An Evaluation Study on Investment Efficiency: A Predictive Machine Learning Approach. Complexity, Wiley, 2021. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1155/2021/6658516>
13. Harvard Business School Online. Discounted Cash Flow (DCF) Model: Definition, Formula and Training, 2025. <https://online.hbs.edu/blog/post/discounted-cash-flow>
14. Multi-criteria analysis application in the investment projects assessment. ResearchGate, 2022. https://www.researchgate.net/publication/272080385_Multi-criteria_analysis_application_in_the_investment_projects_assessment
15. Evaluation of investment projects under uncertainty: Multi-criteria approach using interval data. ResearchGate, 2018. https://www.researchgate.net/publication/326084828_Evaluation_of_investment_projects_under_uncertainty_Multi-criteria_approach_using_interval_data

BANK TIZIMIDA SUNIY INTELLEKT: MIJOZLARGA XIZMAT KO'RSATISHDA MARKETINGDAN FOYDALANISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Sultonboyev Umidjon Xoshimjon o'g'li

Namangan davlat texnika universiteti
“Marketing” kafedrası
assistenti

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda O'zbekiston bank tizimida sun'iy intellekt texnologiyalaridan marketing va mijozlarga xizmat ko'rsatish jarayonlarida foydalanish holati tahlil qilindi. Tadqiqot davomida tijorat banklarida chatbotlar, CRM tizimlari, bashoratli tahlil va shaxsiylashtirilgan marketing vositalarining amaliy qo'llanilishi o'rganildi. Tahlil natijalari sun'iy intellekt asosidagi yechimlar xizmat ko'rsatish tezligini oshirganini, mijozlar qoniqishini yaxshilaganini va marketing samaradorligini kuchaytirganini ko'rsatdi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar banklarning operatsion xarajatlarini optimallashtirish hamda mijozlar bilan uzoq muddatli munosabatlarni rivojlantirishga xizmat qilgani aniqlandi. Tadqiqot natijalari bank marketingini takomillashtirish va raqamli transformatsiya jarayonlarini rivojlantirish uchun amaliy ahamiyat kasb etdi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, bank marketingi, CRM, chatbot, raqamli transformatsiya, mijozlarga xizmat ko'rsatish, tijorat banklari.

Аннотация

В исследовании был проведён анализ применения технологий искусственного интеллекта в маркетинге и обслуживании клиентов банковской системы Узбекистана. Были изучены практические аспекты использования чат-ботов, CRM-систем, предиктивной аналитики и персонализированного маркетинга в коммерческих банках. Результаты показали, что решения на основе искусственного интеллекта повысили скорость обслуживания, улучшили удовлетворённость клиентов и эффективность маркетинговой деятельности. Установлено, что цифровые технологии способствовали оптимизации операционных расходов банков и развитию долгосрочных отношений с клиентами. Полученные результаты подтвердили практическую значимость применения искусственного интеллекта для совершенствования банковского маркетинга и развития процессов цифровой трансформации.

Ключевые слова: искусственный интеллект, банковский маркетинг, CRM, чат-бот, цифровая трансформация, обслуживание клиентов, коммерческие банки.

Abstract

This study analyzed the application of artificial intelligence technologies in marketing and customer service within the banking system of Uzbekistan. The research examined the practical use of chatbots, CRM systems, predictive analytics, and personalized marketing tools in commercial banks. The findings showed that AI-based solutions improved service speed, increased customer satisfaction, and enhanced

marketing effectiveness. The analysis also revealed that digital technologies contributed to optimizing operational costs and strengthening long-term customer relationships. The study confirmed the practical value of artificial intelligence in improving banking marketing activities and supporting digital transformation processes. The results may serve as a basis for further development of customer-oriented banking services and innovative marketing strategies.

Keywords: artificial intelligence, banking marketing, CRM, chatbot, digital transformation, customer service, commercial banks.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasida raqamli texnologiyalarni joriy etish milliy rivojlanish siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Ayniqsa, moliya-bank tizimida raqamli transformatsiya jarayonlarini jadallashtirish iqtisodiy o‘shish va raqobatbardoshlikni ta‘minlashning asosiy omillaridan biri sifatida e‘tirof etilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta‘kidlaganidek, “Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish - bu shunchaki texnologik yangilanish emas, balki davlat boshqaruvi, biznes va jamiyat o‘rtasidagi yangi hamkorlik madaniyatini shakllantirishdir[1]. Sun‘iy intellekt (AI) integratsiyasi tufayli marketing landshaftida sezilarli o‘zgarishlar yuz bermoqda. Ushbu o‘zgarish bank sektoriga ham ta‘sir ko‘rsatmoqda, bu yerda AI banklarga yanada shaxsiylashtirilgan, samarali va samarali marketing strategiyalarini ishlab chiqish imkonini bermoqda. Ushbu maqolada sun‘iy intellektning bank marketingiga ta‘siri ko‘rib chiqiladi. Unda asosiy qo‘llanmalar, potensial foydalar, muammolar va istiqbolli kelajakdagi istiqbollar muhokama qilinadi. Bank sohasi uzoq vaqtdan beri bankomatlardan tortib onlayn bank xizmatlarigacha bo‘lgan texnologik yutuqlarni qabul qilib kelmoqda. Sun‘iy intellekt innovatsiyalarning eng so‘nggi to‘lqinini ifodalaydi va banklarning mijozlar bilan o‘zaro munosabatlarini tubdan o‘zgartiradi. Marketingda sun‘iy intellekt mijozlar ma‘lumotlarini tahlil qilish, tendensiyalarni bashorat qilish, vazifalarni avtomatlashtirish va o‘zaro munosabatlarni shaxsiylashtirish uchun mashina o‘rganish, tabiiy tillarni qayta ishlash va boshqa sun‘iy intellekt texnologiyalaridan foydalanadi. Bu banklarga mijozlarga xizmat ko‘rsatishni yaxshilash, marketing strategiyalarini optimallashtirish va raqobatbardosh ustunlikka erishish uchun noyob imkoniyat beradi. Sun‘iy intellektga asoslangan chatbotlar va virtual yordamchilar bank sohasida mijozlarga xizmat ko‘rsatishni o‘zgartirmoqda. Ushbu vositalar mijozlarning hisob qoldiqlaridan tortib mahsulot haqidagi ma‘lumotlargacha bo‘lgan keng ko‘lamli so‘rovlarini 24/7 hal qila oladi. Marketingda chatbotlar mijozlar bilan real vaqt rejimida o‘zaro aloqada bo‘lishi, shaxsiylashtirilgan mahsulot tavsiyalarini berishi va ilovalar yoki tranzaksiyalarda yordam berishi mumkin. Bu nafaqat mijozlarga xizmat ko‘rsatishni yaxshilaydi, balki xodimlarni yanada murakkab vazifalarga e‘tibor qaratishga ham imkon beradi.[2] Zamonaviy tijorat banklari marketing strategiyalaridagi asosiy tendensiya mijozlar ehtiyojlarini tushunishdir. Iste‘molchilarni aniq tushunish va marketologlarning ma‘lumotlarini tahlil qilish juda muhimdir. Yangi marketing vositalari va texnologiyalari mavjud bo‘lgan juda ko‘p miqdordagi analitik ma‘lumotlarni o‘rganish, raqamli kanallarni aniqlash va o‘ziga xos, shaxsiylashtirilgan

takliflarni taklif qilish imkonini beradi. Ko'pgina sohalar bilan taqqoslaganda, banklar va boshqa kredit muassasalari mijozlarning tranzaksiya, xulq-atvor va demografik ma'lumotlariga boy bo'lishiga qaramay, moliya sektori marketingda yetakchi emas. Hozirgi vaqtda bank ishi bozor sharoitlarining o'zgarishi bilan bog'liq kuchli raqobat, daromadlilik va yangi tarqatish usullari bosimi ostida rivojlanishga majbur. Ushbu kuchaygan raqobat innovatsion texnologiyalarni joriy etish xarajatlarining oshishi va xodimlar xarajatlari bilan yanada kuchaymoqda. Strategik ko'rsatmalarni tanlash va tashkiliy tuzilmalarni takomillashtirish alohida e'tiborga loyiqdir. Banklar yangi moliya bozori segmentlarida o'z mavqeyini kengaytirmoqda va talab yuqori bo'lgan mahsulot va xizmatlarga e'tibor qaratmoqda. Bu shuni anglatadiki, bank rahbariyati mahsulotlar, tarqatish kanallari va xizmatlar uchun yangi yechimlarni topish orqali mijozlar ehtiyojlariga javob berishga intiladi. Bankning marketing siyosati hozirda mijozlar ehtiyojlariga e'tibor qaratishga asoslangan. Marketingning asosiy maqsadi mijozlar bilan aloqani oshirishdir. Bunga erishish uchun turli xil vositalar qo'llaniladi. Masalan, Sberbank PJSC SberID tizimi orqali 40 dan ortiq xizmatlar mavjud bo'lgan uzluksiz mijozlar tajribasi texnologiyasidan foydalanadi.[3].

ADABIYOTLAR SHARHI

Mijozlarga xizmat ko'rsatish sifatini oshirishda marketing vositalaridan foydalanishni takomillashtirish muammosi zamonaviy iqtisodiyotda keng o'rganilayotgan dolzarb yo'nalishlardan biridir. Ushbu masala bo'yicha xorijiy va mahalliy olimlarning qarashlarini tahlil qilish orqali mavzuning nazariy asoslarini shakllantirish mumkin.

Birinchidan, marketingning mijozlarga xizmat ko'rsatishdagi fundamental rolini F.Kotler va K.L.Keller o'zlarining klassik asarlarida yoritganlar. Ular xizmat ko'rsatishni shunchaki savdo-sotiq jarayoni sifatida emas, balki mijozga uzluksiz qiymat yetkazib berish tizimi sifatida qarashni taklif qilgan.[4].

Pochta taraqqiyotini miqdoriy baholash uchun integral indeks (2IPD) ishlab chiqilgan bo'lib, u xizmat ishonchliligi, qamrov, dolzarblik va bardoshlilik mezonlari asosida tizimlarni qiyoslaydi [4]. Mijozlarga xizmat ko'rsatishni korxona strategiyasining markaziy qismi sifatida ko'rib chiqadi. Uning fikricha, mahalliy bozorda raqobatbardoshlikni ta'minlashning yagona yo'li - bu mijozga qaratilgan (customer-centric) marketing falsafasini joriy etishdir. [5]. Xizmatlar sohasidagi marketingning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etishda xizmat ko'rsatish jarayonining o'zi eng kuchli marketing vositasi ekanligini ta'kidlangan. Unda xizmat ko'rsatish madaniyati va xodimlarning mijozlar bilan muloqotini marketingning ajralmas qismi ekanligi ta'kidlangan[6].

Zamonaviy raqamli iqtisodiyot sharoitida marketingni qo'llash masalalarini mijozlarga xizmat ko'rsatishda raqamli marketing texnologiyalari va CRM (Mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish) tizimlarining o'rni masalasiga alohida to'xtalib o'tilgan. Unda raqamli vositalar yordamida xizmat ko'rsatishni qanday qilib shaxsiylashtirish mumkinligini asoslab berilgan.[7].

Bundan tashqari, xizmat ko'rsatishda marketingni takomillashtirishning eng samarali usuli sifatida Mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish (CRM) konsepsiyasi

e'tirof etiladi. Bu tizimda shaxsiylashtirishga asoslangan yondashuv ilgari suriladi.[8].

Mavjud tahlillar shuni ko'rsatadiki, tijorat banklari faoliyatida marketingni takomillashtirish bugungi xizmat ko'rsatish jarayonining dolzarb vazifasi hisoblanadi. Bank tizimida sun'iy intellektni yanada joriy qilish, mijozlarga xizmat ko'rsatishda marketingdan yanada kengroq foydalanishni korporativ mijozlar bank bank munosabatlari tahlilida ko'rib chiqildi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda O'zbekiston bank tizimida sun'iy intellekt texnologiyalaridan marketing va mijozlarga xizmat ko'rsatish jarayonlarida foydalanish samaradorligini baholash maqsadida kompleks yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotning nazariy asosini bank marketingi, raqamli transformatsiya, CRM tizimlari va sun'iy intellekt bo'yicha ilmiy manbalar tashkil etdi [4-8]. Empirik ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki statistik ma'lumotlari, tijorat banklarining ochiq hisobotlari hamda amaliy ko'rsatkichlari asosida shakllantirildi [9]. Tahlil jarayonida qiyosiy tahlil, statistik guruhlash, dinamik qatorlar tahlili va tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi. Shuningdek, "Xalq banki", "Ipak yo'li bank", "Milliy bank" va "Asaka bank" faoliyati misolida sun'iy intellekt asosidagi marketing vositalarining amaliy natijalari baholandi. Olingan natijalar bank xizmatlari sifati, mijozlar qoniqishi va marketing samaradorligiga ta'siri nuqtai nazaridan umumlashtirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqotning amaliy qismida O'zbekiston bank tizimidagi yetakchi tijorat banklari - "Xalq banki", "Ipak yo'li bank", "Milliy bank" va "Asaka bank" misolida sun'iy intellekt (SI) texnologiyalaridan marketing va mijozlarga xizmat ko'rsatish jarayonlarida foydalanish darajasi chuqur tahlil qilindi. So'nggi yillardagi banklarning raqamli transformatsiya strategiyalari, mijozlar fikri (NPS - Net Promoter Score) va operatsion ko'rsatkichlariga asoslangan holda olib borilgan. O'zbekistondagi eng yirik filiallar tarmog'iga va mijozlar bazasiga ega bo'lgan "Xalq banki" uchun asosiy muammo katta oqimdagi mijozlarga sifatli va tezkor xizmat ko'rsatishdir. Bank bu muammoni hal qilishda SI ni asosan mijozlarga 24/7 xizmat ko'rsatish va ommaviy marketing kommunikatsiyalarini avtomatlashtirishga yo'naltirgan. Bankning mobil ilovasi va Telegram kanallarida joriy etilgan sun'iy intellektga asoslangan virtual yordamchi (chatbot) mijozlarning 65% dan ortiq standart so'rovlarini (masalan, balansni tekshirish, karta holati, filiallarning ishlash vaqti) inson operatorisiz hal qilmoqda. Marketing nuqtai nazaridan, bank SI algoritmlari yordamida mijozlarning tranzaksiya tarixini tahlil qilib, ularga moslashtirilgan (personalized) push-xabarnomalar orqali kredit va yig'im omonat mahsulotlarini taklif qilmoqda. Natijada, so'nggi ikki yil ichida mijozlarning raqamli kanallardagi faolligi 38% ga oshdi va call-markazga tushadigan qo'ng'iroqlar soni 25% ga kamaydi, bu esa operatsion xarajatlarni sezilarli darajada tejash imkonini beradi.[9]. Bunda O'zbekistondagi yirik banklar kesimida 1-jadval ma'lumotlariga asosan sun'iy intellekt texnologiyalaridan marketing maqsadlarida foydalanish maqsadlari tahlilida keltirilgan.

TIF Milliy bank tajribasi: tezkor kredit marketingi va integratsiyalashgan scoring

“Milliy bank”da sun’iy intellekt texnologiyalari asosan kredit marketingi va xavflarni baholash (scoring) jarayonlarini uzviy bog‘lashga qaratilgan. An’anaviy banklarda kredit olish uchun talab qilinadigan hujjatlar to‘plami va uzoq kutish muddati mijozlarni chalg‘ituvchi asosiy omil hisoblanadi. “Milliy bank” SI yordamida mijozlarning kredit tarixi, daromad manbalari va raqamli izlarini (rozilik asosida) tahlil qilib, “5 daqiqada kredit” kabi tezkor marketing takliflarini shakllantirmoqda. Bu nafaqat xizmat ko‘rsatish tezligini oshiradi, balki marketing byudjetini ham optimallashtiradi, chunki SI algoritmlari takliflarni faqat kredit olish ehtimoli yuqori bo‘lgan va to‘lov qobiliyatiga ega “tartibli” mijozlarga yo‘naltiradi. Bundan tashqari, bank korporativ mijozlar uchun SI asosidagi moliyaviy maslahatchi (robo-advisor) xizmatini joriy etish orqali xizmat ko‘rsatish sifatini yangi bosqichga olib chiqdi. Bundan tashqari zamonaviy CRM texnologiyalari yordamida mijozlarga xizmat ko‘rsatish jarayonlarini raqamlashtiradi

1-jadval

O‘zbekiston tijorat banklarida sun’iy intellekt (SI) texnologiyalaridan marketing maqsadlarida foydalanish tahlili

№	Bank nomi	SI ning marketingda qo‘llanilish yo‘nalishi	Mijozlarga ko‘rsatiladigan asosiy ta’siri	Samaradorlik ko‘rsatkichi
1	Xalq banki	Chatbotlar va avtomatlashtirilgan push-xabarnomalar	24/7 tezkor xizmat, standart so‘rovlarni avtomatik hal qilish	Call-markazga tushadigan qo‘ng‘iroqlar 25% ga kamaydi
2	Ipak yo‘li banki	Giper-shaxsiylashtirish va cashback tizimi	Har bir mijozga individual taklif va bonuslar	Cross-selling (qo‘shimcha sotuv) 30% ga oshdi
3	Milliy bank	Tezkor kredit scoring va robo-maslahatchi	“5 daqiqada kredit” va moliyaviy maslahat	Kredit konversiyasi 2 barobar oshdi
4	Asaka bank	Churn prediction (mijozni ushlab qolish) va biometriya	Mijozni ketishidan oldin maxsus takliflar	Mijozlarni ushlab qolish darajasi 18% ga oshdi

Bank marketingining zamonaviy rivojlanishida CRM (Customer Relationship Management) tizimlari alohida ahamiyatga ega. CRM texnologiyalari mijozlar haqidagi katta hajmdagi ma’lumotlarni yig‘ish, saqlash va tahlil qilish imkonini beradi. Natijada banklar mijozlarning moliyaviy xatti-harakatlarini oldindan prognoz qilish, individual marketing strategiyalarini ishlab chiqish hamda xizmatlar sifatini oshirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Ayniqsa, kichik biznes subyektlari uchun kredit mahsulotlari, masofaviy bank xizmatlari va individual moliyaviy yechimlarni taklif etishda CRM tizimlarining roli ortib bormoqda [10].

Bank marketingi iqtisodiy adabiyotlarda moliyaviy xizmatlarni ishlab chiqish, taklif etish va iste’molchiga yetkazish bilan bog‘liq bo‘lgan boshqaruv faoliyati sifatida talqin qilinadi. Biroq raqamli iqtisodiyot sharoitida ushbu tushuncha ancha kengayib, mijozlarning xulq-atvorini real vaqt rejimida tahlil qilish, sun’iy intellekt asosida individual takliflarni shakllantirish, katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash hamda

avtomatlashtirilgan kommunikatsiya tizimlarini boshqarishni ham o'z ichiga olmoqda.

Raqamli transformatsiya bank marketingining asosiy konseptual yondashuvlarini ham o'zgartirdi. Dastlab bank marketingida asosiy e'tibor bank mahsulotlarini targ'ib qilish va mijozlarni jalb etishga qaratilgan bo'lsa, hozirgi davrda uzoq muddatli mijoz munosabatlarini shakllantirish, mijoz ehtiyojlarini prognozlash va individual xizmat ko'rsatish ustuvor yo'nalishga aylandi. Shu sababli relationship marketing, customer-centric banking hamda data-driven marketing kabi zamonaviy nazariyalar bank marketingining metodologik asosiga aylanmoqda.

2-jadvalda tijorat banklarida masofaviy bank xizmatlaridan foydalanuvchilar sonining 2014-2023-yillardagi o'zgarish dinamikasi yuridik shaxslar, jismoniy shaxslar hamda jami foydalanuvchilar kesimida aks ettirilgan. Ushbu jadval ma'lumotlari bank xizmatlarining raqamli shaklga o'tishi, mijozlarning masofaviy xizmatlardan foydalanish faolligi ortib borishi hamda bank-mijoz munosabatlarida raqamli texnologiyalarning ahamiyati kuchayib borayotganini baholash imkonini beradi. Ayniqsa, kichik biznes subyektlari va aholiga bank xizmatlarini tezkor, qulay va kam xarajatli shaklda yetkazishda masofaviy bank tizimlari muhim vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu sababli mazkur jadval tijorat banklarida raqamli xizmatlar qamrovining kengayishi va mijozlar bilan marketing munosabatlarini rivojlantirish jarayonini tahlil qilish uchun muhim axborot manbai hisoblanadi.

2-jadval

Masofadan bank xizmatlari ko'rsatuvchi tizimlardan foydalanuvchilarning soni(turlari bo'yicha, birlikda) [12]

Yillar	Yuridik shaxslar	Jismoniy shaxslar	jami
2014	56	207	263
2015	62	472	534
2016	81	979	1060
2017	135	1906	2041
2018	227	4225	4452
2019	359	7599	7958
2020	691	9462	10153
2021	822	13748	14570
2022	968	19234	20202
2023	1023	23458	24481

2-jadvaldan ko'rinib turibdiki, 2021yil 1-yanvar holatiga masofadan bank xizmatlarini ko'rsatuvchi tizimlardan foydalanuvchilarning soni 2021-yilda 14571084 tani tashkil qilib, 2019-yilga nisbatan 2 baravarga oshgan, 2018-yilga nisbatan esa 3,5 baravarga oshgan. Demak, masofaviy bank xizmatlari sifatini oshirish va ko'lamini kengaytirish, mijozlarga keng ko'lamli xizmatlarni taklif etish foydalanuvchilarning sonini oshishiga olib keladi.

Aniqlangan usullarning avtomatlashtirilgan va sun'iy intellektga asoslangan yo'nalishlari banklar va korporativ mijozlar o'rtasida marketing jarayonlarini

mustahkamlaydi. Bank tizimida marketingning ommalashuvi mijozlar hajmining ortishi, bank xizmatlaridan foydalanishning ommalashuvi, korporativ mijozlar daromadining ortishi natijada yangi investitsion loyihalarning paydo bo'lishi va ish o'rinlarining paydo bo'lishiga olib keladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari bank tizimida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish mijozlarga xizmat ko'rsatish sifati va marketing samaradorligini oshirishda muhim omil ekanligini ko'rsatdi. Tahlillar natijasida sun'iy intellekt asosidagi chatbotlar, CRM tizimlari, bashoratli tahlil va shaxsiylashtirilgan marketing vositalari mijozlar bilan o'zaro munosabatlarni rivojlantirish, xizmat ko'rsatish tezligini oshirish hamda bank xizmatlaridan foydalanish qulayligini kuchaytirishga xizmat qilgani aniqlandi.

Tijorat banklari faoliyati misolida o'tkazilgan tahlillar raqamli texnologiyalarni keng joriy etish natijasida masofaviy xizmatlardan foydalanuvchilar soni barqaror o'sganini, marketing kommunikatsiyalarining natijadorligi oshganini hamda operatsion xarajatlar maqbullashganini ko'rsatdi. Mijozlar haqidagi ma'lumotlarni tahlil qilish imkoniyatlarining kengayishi banklarga individual ehtiyojlarga mos moliyaviy mahsulotlar taklif etish imkonini yaratdi. Bu holat mijozlar sodiqligini mustahkamlash va banklarning raqobatbardoshligini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Tadqiqot asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- tijorat banklarida sun'iy intellekt asosidagi marketing platformalarini bosqichma-bosqich kengaytirish;
- CRM tizimlarini yagona ma'lumotlar bazasi bilan integratsiyalash orqali mijozlar haqidagi tahliliy ma'lumotlar sifatini oshirish;
- chatbot va virtual yordamchilar funksiyalarini kengaytirib, murakkab moliyaviy xizmatlar bo'yicha ham maslahat berish imkoniyatlarini rivojlantirish;
- mijozlarning xulq-atvori va ehtiyojlarini prognozlashga yo'naltirilgan analitik modellarni takomillashtirish;
- bank xodimlarining raqamli kompetensiyalarini oshirish va sun'iy intellekt texnologiyalari bilan ishlash bo'yicha muntazam malaka oshirish dasturlarini yo'lga qo'yish;
- ma'lumotlar xavfsizligi va axborot himoyasi talablarini kuchaytirish orqali mijozlar ishonchini yanada mustahkamlash.

Sun'iy intellekt texnologiyalarini bank marketingi va mijozlarga xizmat ko'rsatish jarayonlariga samarali integratsiya qilish xizmatlar sifatini oshirish, mijozlar ehtiyojlarini aniqroq qondirish hamda bank tizimining barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun muhim amaliy asos bo'lib xizmat qiladi. Kelgusida ushbu yo'nalishda innovatsion yechimlarni keng qo'llash banklarning raqamli transformatsiyasini jadallashtirish va moliyaviy xizmatlar samaradorligini yanada oshirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning "Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish - strategik ustuvor yo'nalish" mavzusidagi nutqidan. - 2023-

yil: https://api.infocom.uz/api/v1/magazine/download-article?article_id=1284

2. Bank marketingida sun'iy intellekt uchun transformatsion imkoniyatlar. <https://investglass.com/ru/трансформационное-применение-ай-в-ма/>

3. Universal Postal Union. Postal Statistics 2024. - Bern: UPU, 2024. URL: <https://www.upu.int/en/publications/statistics/postal-statistics-2024>

4. Kotler, F., Keller, K. L. (2016). Marketing menejmenti (15-nashr). Vilyams nashriyoti.

5. Mardonov A. S. Marketing: Nazariya va amaliyot. Oliy ta'lim muassasalari uchun darslik. - Toshkent: "Iqtisodiyot" nashriyoti, 2021. - 412 b.

6. Tursunov S. T. Xizmatlar marketingi va mijozlarga xizmat ko'rsatish sifati. Monografiya. - Toshkent: TDIU nashriyoti, 2019. - 185 b.

7. Fayziyev.F.F. Raqamli iqtisodiyotda marketing kommunikatsiyalari va mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish (CRM). O'quv qo'llanma. - Toshkent: "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2022. - 210 b.

8. Peppers, D., Rogers, M. (2016). Managing Customer Relationships: A Strategic Framework (3-nashr).

9. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlari. <http://cb.uz>

10. Olimjonovich M. T. DIGITAL TRANSFORMATION IN UZBEKISTAN AND NEW OPPORTUNITIES FOR SMALL BUSINESS //JOURNAL OF LAW AND ECONOMICS. - 2024. - T. 7. - №. 12. - C. 89-96.

OLIIY TA'LIM SIFATINI BAHOLASHDA SUN'IY INTELLEKTGA ASOSLANGAN INTEGRAL KO'RSATKICHLAR TIZIMINI SHAKLLANTIRISH

Qurbonov Azizbek Ulug'bekovich

Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi

ORCID: 0000-0001-6581-680X

E-mail: a.u.qurbonov@buxdu.uz

Annotatsiya

Ushbu maqolada oliy ta'lim sifatini baholashda sun'iy intellektga asoslangan integral ko'rsatkichlar tizimini shakllantirishning statistik-uslubiy asoslari tadqiq qilindi. Ta'lim sifatini baholashda qo'llaniladigan indikatorlar tahlil qilinib, ularni yagona AIQEI integral indeksiga birlashtirish yondashuvi ishlab chiqildi. Tadqiqotda normallashtirish, vaznlash va integral baholash usullari qo'llanildi. Natijalar sun'iy intellekt texnologiyalari ta'lim sifati monitoringining aniqligi, obyektivligi va tezkorligini oshirishga xizmat qilganini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim sifati, sun'iy intellekt, AIQEI, integral indeks, ta'lim monitoringi, statistik baholash.

Аннотация

В данной статье были исследованы статистико-методологические основы формирования системы интегральных показателей на основе искусственного интеллекта для оценки качества высшего образования. Были проанализированы основные показатели качества образования и разработан подход к их объединению в единый интегральный индекс AIQEI. В исследовании использовались методы нормализации, взвешивания и интегральной оценки. Результаты показали, что технологии искусственного интеллекта способствовали повышению точности, объективности и оперативности мониторинга качества высшего образования.

Ключевые слова: качество высшего образования, искусственный интеллект, AIQEI, интегральный индекс, мониторинг образования, статистическая оценка.

Abstract

This article investigated the statistical and methodological foundations for developing an artificial intelligence-based integrated indicator system for assessing higher education quality. Key educational quality indicators were analyzed, and an approach for combining them into the AIQEI integrated index was developed. The study applied normalization, weighting, and integrated assessment methods. The findings showed that artificial intelligence technologies improved the accuracy, objectivity, and timeliness of higher education quality monitoring. The proposed model supported comprehensive assessment and evidence-based decision-making in educational management.

Keywords: higher education quality, artificial intelligence, AIQEI, integrated index, educational monitoring, statistical assessment.*

KIRISH

Jahon miqyosida raqamli transformatsiya va bilimlar iqtisodiyotining jadal rivojlanishi oliy ta'lim sifatini ta'minlash va baholash masalalarining ahamiyatini yanada oshirmoqda. Oliy ta'lim muassasalari faoliyatini baholashda ESG standartlari, QS va Times Higher Education reytinglari kabi xalqaro tizimlardan keng foydalanilmoqda. Biroq mavjud baholash mexanizmlarida ko'rsatkichlarning ko'pligi, ma'lumotlarni qayta ishlashning murakkabligi hamda ayrim hollarda subyektiv omillarning mavjudligi sifat monitoringi samaradorligini cheklamoqda.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida sun'iy intellekt texnologiyalari katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish, ta'lim natijalarini prognozlash va boshqaruv qarorlarini qabul qilish sifatini oshirish imkoniyatlarini yaratmoqda. Ayniqsa, Learning Analytics, Educational Data Mining va Machine Learning texnologiyalari ta'lim sifatini kompleks baholash hamda monitoring qilishning zamonaviy vositalari sifatida namoyon bo'lmoqda.

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish masalalari o'rganilgan bo'lsa-da, ta'lim sifati ko'rsatkichlarini yagona integral indeksga birlashtirishning statistik-uslubiy asoslari yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Shu munosabat bilan mazkur maqolaning maqsadi oliy ta'lim sifatini baholashda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning statistik-uslubiy asoslarini tadqiq etish hamda AIQEI (Artificial Intelligence Quality Evaluation Index) integral baholash modelini taklif etishdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

Oliy ta'lim sifatini baholash masalalari zamonaviy ta'lim tizimini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. So'nggi o'n yilliklarda oliy ta'limning ommalashuvi, xalqaro reyting tizimlarining rivojlanishi hamda raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi ta'lim sifatini baholashning yangi metodologik yondashuvlarini ishlab chiqishni talab qilmoqda. Shu sababli mazkur yo'nalishda olib borilgan ilmiy tadqiqotlarni shartli ravishda to'rtta guruhga ajratish mumkin: ta'lim sifati nazariyasi, sifatni baholash va akkreditatsiya metodologiyasi, ta'lim analitikasi hamda sun'iy intellekt asosidagi baholash tizimlari.

Ta'lim sifati nazariyasining shakllanishida Harvey va Greenning ilmiy qarashlari muhim o'rin egallaydi. Ular oliy ta'lim sifatini baholashning konseptual asoslarini ishlab chiqib, sifat tushunchasini mukammallik, standartlarga muvofiqlik, maqsadga muvofiqlik, iqtisodiy samaradorlik va transformatsiya natijasi sifatida talqin qilganlar [1]. Mualliflarning fikricha, ta'lim sifati turli manfaatdor tomonlar nuqtai nazaridan turlicha baholanishi mumkinligi sababli uni yagona ko'rsatkich orqali ifodalash murakkab hisoblanadi.

Biggs va Tang tomonidan ishlab chiqilgan "Constructive Alignment" konsepsiyasi oliy ta'lim sifatini ta'lim natijalari orqali baholashning nazariy asoslarini yaratdi [2]. Ularning ta'kidlashicha, ta'lim sifati o'quv dasturlari, o'qitish metodlari va baholash tizimining o'zaro uyg'unligi natijasida shakllanadi. Mazkur yondashuv bugungi kunda ko'plab xalqaro akkreditatsiya agentliklari tomonidan qo'llanilmoqda.

UNESCO ekspertlari ta'lim sifatini baholashda akademik natijalar bilan bir qatorda ijtimoiy samaradorlik, teng imkoniyatlar, inklyuzivlik va barqaror rivojlanish omillarini ham hisobga olish zarurligini qayd etadilar [3]. OECD mutaxassislari esa oliy ta'lim sifatini baholashda natijaga yo'naltirilgan indikatorlar tizimidan foydalanishni tavsiya etib, bitiruvchilar bandligi, ilmiy faoliyat natijalari va xalqaro hamkorlik ko'rsatkichlarini asosiy mezonlar sifatida e'tirof etganlar [4].

Yevropa oliy ta'lim hududida sifatni ta'minlashning metodologik asoslari ESG (Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area) standartlarida aks ettirilgan [5]. Mazkur hujjatda ta'lim sifatini ta'minlashning ichki va tashqi mexanizmlari, manfaatdor tomonlar ishtiroki hamda natijalarga yo'naltirilgan boshqaruv tamoyillari belgilab berilgan. ESG standartlari bugungi kunda ACQUIN, FIBAA, AQAS va ASIIN kabi xalqaro akkreditatsiya agentliklari faoliyatining metodologik asosini tashkil etadi.

Oliy ta'lim sifatini baholashda xalqaro reyting tizimlari ham muhim o'rin tutadi. QS World University Rankings metodologiyasida universitetlar faoliyatini baholashda akademik reputatsiya, ish beruvchilar bahosi, professor-o'qituvchilar va talabalar nisbati, ilmiy iqtiboslar hamda xalqaro hamkorlik ko'rsatkichlaridan foydalaniladi [6]. Times Higher Education reytingida esa ta'lim muhiti, ilmiy tadqiqotlar, bilimlar transferi va xalqaro faoliyat indikatorlari asosiy mezonlar sifatida qabul qilingan [7].

European Commission tomonidan ishlab chiqilgan "Digital Education Action Plan 2021-2027" dasturida ta'lim sifatini baholashda raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish istiqbollari keng yoritilgan [8]. Hujjatda ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish ta'lim sifatini oshirishning muhim omili sifatida baholanadi.

Ta'lim analitikasi (Learning Analytics) sohasidagi dastlabki tadqiqotlar Siemens va Long tomonidan amalga oshirilgan. Ular ta'lim jarayonida hosil bo'ladigan katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish orqali talabalarning akademik faoliyatini baholash va prognozlash mumkinligini asoslab berganlar [9]. Mualliflarning fikricha, Learning Analytics ta'lim sifatini boshqarishda yangi bosqichni boshlab berdi.

Baker va Inventado ta'lim jarayonida to'plangan ma'lumotlarni qayta ishlashda Educational Data Mining texnologiyalarining samaradorligini o'rganib, mashinaviy o'rganish algoritmlari yordamida ta'lim natijalarini prognozlash mumkinligini ko'rsatganlar [10]. Romero va Ventura esa Educational Data Mining usullarining ta'lim sifatini monitoring qilishdagi imkoniyatlarini tizimli ravishda tahlil qilganlar [11].

Sun'iy intellektning oliy ta'limdagi roli Holmes, Bialik va Fadel tomonidan chuqur tadqiq etilgan. Mualliflar sun'iy intellekt texnologiyalari ta'lim sifatini monitoring qilish, ta'lim natijalarini prognozlash va boshqaruv qarorlarini optimallashtirish imkonini berishini ta'kidlaydilar [12]. Luckin esa sun'iy intellekt ta'lim jarayonini individuallashtirish va o'quvchilar faoliyatini real vaqt rejimida tahlil qilish imkoniyatlarini yaratishini qayd etadi [13].

UNESCOning "Guidance for Generative AI in Education and Research" hujjatida generativ sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim tizimiga ta'siri va ularni sifat

monitoringida qo'llash istiqbollari yoritilgan [14]. OECD tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda esa sun'iy intellekt va kelajak ko'nikmalari o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilinib, ta'lim sifatini baholashda AI texnologiyalarining roli ortib borayotgani qayd etilgan [15].

World Bank ekspertlari sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim tizimini transformatsiya qilishdagi imkoniyatlarini o'rganib, AI asosidagi baholash tizimlari ma'lumotlarni qayta ishlash tezligi va prognozlash aniqligini oshirishini ta'kidlaydilar [16]. Shuningdek, Zamonaviy tadqiqotlarda Predictive Analytics va Machine Learning texnologiyalarining talabalar muvaffaqiyatini prognozlashdagi samaradorligi ham keng yoritilgan [17]; [18].

Mahalliy olimlardan Abdulkarimov oliy ta'lim muassasalarida sifat menejmenti tizimini takomillashtirish masalalarini tadqiq etib, xalqaro standartlar asosida sifat monitoringini tashkil etish zarurligini asoslagan [19]. Rasulov esa ta'lim sifatini statistik baholash metodologiyasini rivojlantirish masalalarini o'rganib, integral ko'rsatkichlardan foydalanish samaradorligini ilmiy jihatdan asoslab bergan [20].

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mavjud tadqiqotlarda oliy ta'lim sifati indikatorlari, statistik baholash usullari, Learning Analytics va sun'iy intellekt texnologiyalari alohida yo'nalishlarda yetarlicha o'rganilgan. Biroq oliy ta'lim sifatini baholashda qo'llanilayotgan ko'plab indikatorlarni sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida yagona integral statistik ko'rsatkichga birlashtirish hamda real vaqt rejimida monitoring qilish metodologiyasi yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Mazkur tadqiqot aynan ushbu ilmiy bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan bo'lib, oliy ta'lim sifatini kompleks baholash imkonini beruvchi AIQEI (Artificial Intelligence Quality Evaluation Index) integral indeksini taklif etishi bilan mavjud ilmiy ishlardan farqlanadi.

METODOLOGIYA

Oliy ta'lim sifatini baholashda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning statistik-uslubiy asoslarini ishlab chiqish maqsadida tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, statistik umumlashtirish, ekspert baholash, normallashtirish va integral indekslash usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini ESG standartlari, UNESCO va OECD tavsiyalari hamda Learning Analytics, Educational Data Mining va sun'iy intellektga asoslangan baholash tizimlariga oid ilmiy tadqiqotlar tashkil etdi.

1-jadval

Oliy ta'lim sifatini baholash indikatorlari tizimi¹

Belgilanishi	Ko'rsatkich nomi	Mazmuni
I ₁	Talabalar qoniqishi indeksi	Ta'lim xizmatlaridan qoniqish darajasi
I ₂	Ta'lim natijalari indeksi	Kompetensiyalar va o'zlashtirish ko'rsatkichlari
I ₃	Ilmiy faoliyat indeksi	Nashrlar, iqtiboslar va ilmiy loyihalar
I ₄	Akademik mobillik indeksi	Xalqaro almashinuv dasturlari va hamkorlik
I ₅	Ish beruvchilar bahosi indeksi	Bitiruvchilarning mehnat bozori talablariga mosligi

¹ Muallif ishlanmasi

Tadqiqotning birinchi bosqichida QS World University Rankings, Times Higher Education reytinglari, akkreditatsiya mezonlari va ilmiy manbalar asosida oliy ta'lim sifatini tavsiflovchi asosiy indikatorlar tanlab olindi 1-jadval.

Ikkinchi bosqichda ko'rsatkichlarni yagona shkalaga keltirish uchun Min-Max normallashtirish usuli qo'llanildi:

$$Z_i = \frac{X_i - X_{\min}}{X_{\max} - X_{\min}} \quad (1)$$

bu yerda Z_i - normallashtirilgan ko'rsatkich, Z_i - haqiqiy qiymat, $X_{\min}$ va $X_{\max}$ - mos ravishda minimal va maksimal qiymatlar. Ushbu usul ko'rsatkichlarni 0 dan 1 gacha bo'lgan oraliqqa keltirish imkonini berdi.

Uchinchi bosqichda ekspert baholash usuli asosida indikatorlarning vazn koeffitsiyentlari (w_i) aniqlandi:

$$\sum w_i = 1 \quad (2)$$

Shundan so'ng oliy ta'lim sifatini kompleks baholash uchun AIQEI (Artificial Intelligence Quality Evaluation Index) integral indeksi shakllantirildi.

2-jadval

AIQEI integral indeksining tarkibiy tuzilishi

Ko'rsatkich	Belgisi	Vazni
Talabalar qoniqishi	I_1	w_1
Ta'lim natijalari	I_2	w_2
Ilmiy faoliyat	I_3	w_3
Akademik mobillik	I_4	w_4
Ish beruvchilar bahosi	I_5	w_5

IQEI quyidagi formula asosida hisoblandi:

$$AIQEI = \sum (w_i Z_i) \quad (3)$$

yoki

$$AIQEI = w_1 Z_1 + w_2 Z_2 + w_3 Z_3 + w_4 Z_4 + w_5 Z_5 \quad (4)$$

Agar barcha indikatorlarning ahamiyati teng deb qabul qilinsa:

$$AIQEI = \frac{Z_1 + Z_2 + Z_3 + Z_4 + Z_5}{5} \quad (5)$$

Mazkur model turli manbalardan olingan ma'lumotlarni yagona integral ko'rsatkichga birlashtirish imkonini beradi. Sun'iy intellekt texnologiyalari esa ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash, tahlil qilish va prognozlash jarayonlarini avtomatlashtiradi.

3-jadval

AIQEI indeksini hisoblash algoritmi¹

Bosqich	Amalga oshiriladigan jarayon
1	Ma'lumotlarni yig'ish
2	Ma'lumotlarni tozalash va tekshirish
3	Ko'rsatkichlarni normallashtirish
4	Vazn koeffitsiyentlarini aniqlash
5	Integral indeksni hisoblash
6	Natijalarni tahlil qilish va prognozlash

¹ Muallif ishlanmasi

Taklif etilgan metodologiya oliy ta'lim muassasalari faoliyatini kompleks baholash, sifat monitoringini takomillashtirish va ilmiy asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini beradi. AIQEI modeli ta'lim sifatini real vaqt rejimida monitoring qilish va rivojlanish tendensiyalarini prognozlash uchun zamonaviy statistik vosita sifatida tavsiya etiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Oliy ta'lim sifatini baholash tizimlari so'nggi yillarda sezilarli darajada takomillashgan bo'lsa-da, mavjud yondashuvlarning aksariyati ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlashning an'anaviy usullariga asoslanib qolmoqda. Oliy ta'lim muassasalari faoliyatini baholashda qo'llanilayotgan reytinglar, akkreditatsiya natijalari va statistik hisobotlar muhim axborot manbai bo'lib xizmat qilayotgan bo'lsa-da, ular ko'pincha davriy xarakterga ega bo'lib, ta'lim sifatining joriy holatini real vaqt rejimida baholash imkonini bermaydi. Natijada boshqaruv qarorlarini qabul qilishda ma'lumotlarning kechikishi hamda ayrim hollarda subyektiv baholash omillarining mavjudligi kuzatiladi.

Xalqaro amaliyotda ta'lim sifatini baholashda Learning Analytics, Educational Data Mining va Predictive Analytics texnologiyalaridan foydalanish tendensiyasi kuchayib bormoqda. Ushbu yondashuvlar talabalarning o'quv faoliyati, akademik natijalari, elektron ta'lim platformalaridagi faolligi va boshqa ko'rsatkichlar asosida katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash imkonini beradi. Natijada ta'lim sifati monitoringi an'anaviy davriy baholashdan uzluksiz va ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv modeliga o'tmoqda.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim sifatini baholashda foydalanilayotgan ko'rsatkichlar sonining ko'pligi ularni yagona tizim asosida baholash zaruratini keltirib chiqarmoqda. Masalan, talabalar qoniqishi, ta'lim natijalari, ilmiy faoliyat samaradorligi, akademik mobillik va ish beruvchilar baholari alohida ko'rsatkichlar sifatida tahlil qilinadi. Biroq ushbu indikatorlarning har biri ta'lim sifatining ma'lum bir jihatini aks ettiradi va ularni alohida baholash universitet faoliyati haqida to'liq tasavvur hosil qilish imkonini bermaydi. Shu sababli ko'rsatkichlarni yagona integral indeksga birlashtirish zarurati yuzaga keladi.

Taklif etilayotgan AIQEI (Artificial Intelligence Quality Evaluation Index) modeli aynan ushbu muammoni hal etishga qaratilgan. Mazkur model turli manbalardan olinadigan ma'lumotlarni normallashtirish, vaznlash va integrallash orqali oliy ta'lim sifatining umumlashtirilgan bahosini shakllantirish imkonini beradi. Modelning muhim jihati shundaki, u nafaqat statistik ma'lumotlarni, balki sun'iy intellekt vositalari yordamida qayta ishlanadigan katta hajmdagi ma'lumotlarni ham hisobga olishi mumkin.

Olib borilgan tadqiqotlar va ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatdiki, oliy ta'lim sifatini baholashda foydalanilayotgan mavjud yondashuvlar ko'plab ko'rsatkichlarni alohida baholashga asoslangan. Bunday yondashuvlar ta'lim sifatining muayyan jihatlarini tavsiflasa-da, oliy ta'lim muassasasining umumiy sifat darajasini kompleks baholash imkonini to'liq ta'minlamaydi. Shu sababli ta'lim sifatini tavsiflovchi asosiy indikatorlarni yagona statistik tizimga birlashtirish zarurati mavjud.

Tadqiqot davomida xalqaro reytinglar, akkreditatsiya mezonlari va ilmiy adabiyotlarda keng qo'llaniladigan ko'rsatkichlar umumlashtirildi hamda ular asosida AIQEI (Artificial Intelligence Quality Evaluation Index) integral indeksi shakllantirildi. Mazkur indeks ta'lim sifatining asosiy tarkibiy elementlarini kompleks baholash imkonini beradi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish ta'lim sifatini baholash jarayonida ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish vaqtini sezilarli darajada qisqartiradi. Ayniqsa, Learning Analytics va Machine Learning algoritmlari yordamida katta hajmdagi ma'lumotlarni avtomatik qayta ishlash imkoniyati yaratiladi.

4-jadval

Ta'lim sifatini baholashda an'anaviy va AIQEI modelining qiyosiy tavsifi

Ko'rsatkich	An'anaviy tizim	AIQEI modeli
Baholash davriyligi	Davriy	Uzluksiz
Ma'lumotlarni qayta ishlash	Qo'lda	Avtomatlashtirilgan
Qaror qabul qilish tezligi	O'rta	Yuqori
Proгноzlash imkoniyati	Cheklangan	Keng
Obyektivlik darajasi	O'rta	Yuqori
Monitoring sifati	O'rta	Yuqori

4-jadval natijalari AIQEI modeli an'anaviy baholash tizimlariga nisbatan qator ustunliklarga ega ekanligini ko'rsatadi. Xususan, model ta'lim sifati ko'rsatkichlarini real vaqt rejimida monitoring qilish hamda kelgusidagi tendensiyalarni prognozlash imkonini beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqotda oliy ta'lim sifatini baholashda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning statistik-uslubiy asoslari o'rganildi hamda ta'lim sifatini kompleks baholash imkonini beruvchi AIQEI (Artificial Intelligence Quality Evaluation Index) integral indeksi taklif etildi. Olib borilgan tadqiqotlar natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Oliy ta'lim sifati ko'p omilli va murakkab ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya hisoblanib, uni baholashda talabalar qoniqishi, ta'lim natijalari, ilmiy faoliyat samaradorligi, akademik mobillik va ish beruvchilar bahosi kabi ko'rsatkichlardan kompleks foydalanish zarur.

2. Sun'iy intellekt texnologiyalari, xususan, Learning Analytics, Educational Data Mining, Machine Learning va Predictive Analytics vositalari katta hajmdagi ma'lumotlarni tezkor qayta ishlash, yashirin qonuniyatlarni aniqlash va ta'lim natijalarini prognozlash imkoniyatiga ega bo'lib, ta'lim sifatini baholash samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

3. Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan AIQEI (Artificial Intelligence Quality Evaluation Index) modeli turli manbalardan olinadigan ko'rsatkichlarni yagona statistik indeksga birlashtirish imkonini beradi. Mazkur yondashuv oliy ta'lim

muassasalari faoliyatini kompleks baholash va sifat monitoringini takomillashtirish uchun xizmat qiladi.

4. Taklif etilgan metodologiya ko'rsatkichlarni normallashtirish, vaznlash va integrallash asosida shakllantirilgan bo'lib, ta'lim sifatining umumlashgan bahosini aniqlash hamda oliy ta'lim muassasalari faoliyatini o'zaro taqqoslash imkoniyatini yaratadi.

5. AIQEI modeli asosida shakllantiriladigan ma'lumotlar oliy ta'lim muassasalari boshqaruv organlari uchun strategik qarorlar qabul qilish, ta'lim sifatini oshirish bo'yicha ustuvor yo'nalishlarni belgilash hamda xalqaro reyting va akkreditatsiya jarayonlariga tayyorgarlik ko'rishda muhim axborot manbai bo'lib xizmat qilishi mumkin.

6. Tadqiqot natijalari sun'iy intellekt texnologiyalarining oliy ta'lim sifatini baholash tizimiga integratsiyalashuvi yaqin istiqbolda sifat monitoringining yangi bosqichini shakllantirishini va ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv mexanizmlarining rivojlanishiga xizmat qilishini ko'rsatdi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

- oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini baholash jarayonlariga sun'iy intellekt texnologiyalarini bosqichma-bosqich joriy etish;
- ta'lim sifati indikatorlari bo'yicha yagona raqamli ma'lumotlar bazasini shakllantirish;
- Learning Analytics va Educational Data Mining texnologiyalaridan foydalanishni kengaytirish;
- AIQEI integral indeksini oliy ta'lim muassasalari faoliyatini monitoring qilish va baholash amaliyotiga joriy etish;
- ta'lim sifatini baholashning milliy tizimini xalqaro standartlar va zamonaviy sun'iy intellekt texnologiyalari asosida takomillashtirish.

Taklif etilgan AIQEI modeli oliy ta'lim sifatini baholashning statistik-uslubiy asoslarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi hamda ta'lim sifatini boshqarishning zamonaviy mexanizmlarini shakllantirishga imkon beruvchi istiqbolli ilmiy-amaliy vosita sifatida baholanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Harvey L., Green D. Defining Quality // Assessment & Evaluation in Higher Education. - 1993. - Vol. 18, No. 1. - P. 9-34.
2. Biggs J., Tang C. Teaching for Quality Learning at University. - 4th ed. - Maidenhead: Open University Press, McGraw-Hill Education, 2011. - 389 p.
3. UNESCO. Quality Assurance in Higher Education: A Global Perspective. - Paris: UNESCO Publishing, 2022. - 156 p.
4. OECD. Benchmarking Higher Education System Performance. - Paris: OECD Publishing, 2019. - 212 p.
5. Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG). - Brussels: European Association for Quality Assurance in Higher Education (ENQA), 2015. - 41 p.

6. QS World University Rankings 2025: Methodology. - London: Quacquarelli Symonds (QS), 2025. - 35 p.
7. Times Higher Education World University Rankings 2025: Methodology. - London: Times Higher Education, 2025. - 42 p.
8. European Commission. Digital Education Action Plan 2021-2027: Resetting Education and Training for the Digital Age. - Brussels: European Commission, 2021. - 96 p.
9. Siemens G., Long P. Penetrating the Fog: Analytics in Learning and Education // EDUCAUSE Review. - 2011. - Vol. 46, No. 5. - P. 30-40.
10. Baker R.S.J.d., Inventado P.S. Educational Data Mining and Learning Analytics // Learning Analytics: From Research to Practice. - New York: Springer, 2014. - P. 61-75.
11. Romero C., Ventura S. Educational Data Mining: A Review of the State of the Art // IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics, Part C. - 2010. - Vol. 40. - No. 6. - P. 601-618.
12. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. - Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. - 48 p.
13. Luckin R. Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education for the 21st Century. - London: UCL Institute of Education Press, 2018. - 232 p.
14. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. - Paris: UNESCO Publishing, 2023. - 64 p.
15. OECD. Artificial Intelligence and the Future of Skills. - Paris: OECD Publishing, 2023. - 145 p.
16. World Bank. Artificial Intelligence and the Future of Learning: How AI is Transforming Education. - Washington, DC: World Bank Publications, 2023. - 178 p.
17. Tlili A., Shehata B., Adarkwah M.A., et al. What if the Devil is My Guardian Angel: ChatGPT as a Case Study of Using Chatbots in Education // Smart Learning Environments. - 2023. - Vol. 10. - No. 1. - P. 1-24.
18. Zawacki-Richter O., Marín V.I., Bond M., Gouverneur F. Systematic Review of Research on Artificial Intelligence Applications in Higher Education // International Journal of Educational Technology in Higher Education. - 2019. - Vol. 16. - No. 39. - P. 1-27.
19. Abdukarimov X.T. Oliy ta'lim muassasalarida sifat menejmenti tizimini takomillashtirish. - Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2021. - 184 b.
20. Rasulov A.A. Ta'lim sifatini statistik baholash metodologiyasi. - Toshkent: Iqtisodiyot, 2023. - 216 b.

SOG‘LIQNI SAQLASH INFRATUZILMASINI RIVOJLANTIRISHDA DAVLAT-XUSUSIY SHERIKCHILIKNING INVESTITSION JOZIBADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI

Turobxonov Xumoyunxon Lazizxon o‘g‘li

Toshkent shahar Iqtisodiyot
va moliya bosh boshqarmasi

“Ijtimoiy soha iqtisodiyoti va muassasalarini
moliyaviy ta’minlash” bo‘limi boshlig‘i

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

“Korporativ moliya va qimmatli qog‘ozlar” kafedrası
mustaqil izlanuvchisi

E-mail: xumoyun995@mail.ru

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda sog‘liqni saqlash infratuzilmasini rivojlantirishda davlat-xususiy sheriklikning investitsion jozibadorligini oshirish masalalari tahlil qilindi. Tadqiqotda xalqaro tajriba, institutsional-huquqiy asoslar hamda O‘zbekistonda amalga oshirilgan gemodializ loyihasi misolida sheriklik mexanizmlarining amaliy natijalari o‘rganildi. Risklarni oqilona taqsimlash, moliyaviy barqarorlik va xalqaro moliya institutlari ishtiroki investitsion jozibadorlikning muhim omillari sifatida baholandi. Tahlil natijalari davlat-xususiy sheriklik zamonaviy tibbiy xizmatlar qamrovini kengaytirish, infratuzilmani modernizatsiya qilish va investitsiyalarni jalb etishda samarali mexanizm bo‘lib xizmat qilganini ko‘rsatdi. Tadqiqot asosida sog‘liqni saqlash tizimida investitsion faollikni oshirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: davlat-xususiy sheriklik, sog‘liqni saqlash, investitsion jozibadorlik, infratuzilma, gemodializ, risklarni boshqarish, moliyalashtirish.

Аннотация

В данном исследовании были проанализированы вопросы повышения инвестиционной привлекательности государственно-частного партнёрства в развитии инфраструктуры здравоохранения. Были изучены международный опыт, институционально-правовые основы и практические результаты реализации проектов на примере гемодиализного проекта в Узбекистане. Рациональное распределение рисков, финансовая устойчивость и участие международных финансовых институтов были определены как ключевые факторы инвестиционной привлекательности. Результаты анализа показали, что механизм государственно-частного партнёрства способствовал расширению охвата медицинских услуг, модернизации инфраструктуры и привлечению инвестиций. На основе исследования были разработаны практические рекомендации по повышению инвестиционной активности в системе здравоохранения.

Ключевые слова: государственно-частное партнёрство, здравоохранение, инвестиционная привлекательность, инфраструктура, гемодиализ, управление рисками, финансирование.

Abstract

This study examined approaches to increasing the investment attractiveness of public-private partnerships in healthcare infrastructure development. International experience, institutional and legal frameworks, and the practical outcomes of Uzbekistan's hemodialysis partnership project were analyzed. Risk allocation mechanisms, financial sustainability, and the participation of international financial institutions were identified as key determinants of investment attractiveness. The findings showed that public-private partnership mechanisms contributed to expanding healthcare service coverage, modernizing infrastructure, and attracting private investment. The study confirmed the practical significance of partnership-based investment models for healthcare development and proposed recommendations aimed at strengthening investment activity and improving infrastructure performance within the healthcare sector.

Keywords: public-private partnership, healthcare, investment attractiveness, infrastructure, hemodialysis, risk management, financing.

KIRISH

Sog'liqni saqlash tizimining barqaror ishlashi zamonaviy, xavfsiz va texnologik jihatdan moslashuvchan infratuzilmaga bevosita bog'liq bo'lib, bunday infratuzilmaga yo'naltirilgan investitsiya umumjahon sog'liqni saqlash qamrovini ta'minlashga, jamoat xizmatlariga ishonchni mustahkamlashga va iqtisodiy rivojlanishga xizmat qiladi [1]. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti va Jahon banki birgalikda e'lon qilgan baholashga ko'ra, dunyo aholisining yarmidan ko'pi, ya'ni 4,5 milliard kishi zaruriy tibbiy xizmatlar bilan to'liq qamrab olinmagan, 2 milliardga yaqin inson esa tibbiy xarajatlar tufayli jiddiy moliyaviy qiyinchilikka duch keladi [2]. Bunday vaziyat infratuzilmani kengaytirish va moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilishni amaliy vazifaga aylantiradi.

Tibbiy xizmatlarni kengaytirish vazifasini faqat byudjet mablag'lari hisobidan hal etish murakkab. Ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlarda xususiy sektor allaqachon tibbiy xizmatlarning qirq foizi va undan ortig'ini taqdim etmoqda; xususiy investitsiyalarni jalb etish esa eng zaif aholi qatlamini qo'llab-quvvatlash uchun davlat resurslarini bo'shatadi [3]. An'anaviy tarzda transport, suv va energetika tarmoqlari bilan cheklangan davlat-xususiy sherikchilik mexanizmi keyingi yillarda ijtimoiy infratuzilmaga, jumladan tibbiy xizmatlar yetkazib berishga faol tatbiq etilmoqda [4]. Bunday kengayish sog'liqni saqlash sohasini xususiy kapital uchun jalb qiluvchi yo'nalishga aylantiradi.

O'zbekistonda sherikchilikni rivojlantirish uchun zarur huquqiy zamin shakllantirilgan. 2019-yil 10-mayda qabul qilingan "Davlat-xususiy sheriklik to'g'risida"gi qonun konsessiyalarni ham qamrab oluvchi munosabatlarni tartibga soladi hamda loyihalarni tayyorlash va baholashda ixtisoslashgan muvofiqlashtiruvchi organ vakolatlarini belgilaydi [5]. Qonuniy aniqlik investorlar uchun bashoratlilik darajasini oshiradi va shartnoma munosabatlarini barqaror asosga qo'yadi.

Amaliyotda ushbu yondashuvning samarasi gemodializ xizmatlari bo'yicha loyihada yaqqol namoyon bo'ldi. Sog'liqni saqlash vazirligi o'tkazgan xalqaro tanlov

natijasida 2021-yil 15-yanvarda xususiy sherik bilan shartnoma imzolaniib, Toshkent, Nukus, Urganch va Bog‘ot hududlarida jami 1 100 nafar bemorga zamonaviy dializ xizmatini ko‘rsatuvchi to‘rtta markaz tashkil etish ko‘zda tutildi [6]. Loyiha sog‘liqni saqlashda sherikchilik salohiyatini real tarzda namoyish etgan dastlabki tajriba bo‘ldi.

Maqolaning maqsadi - sog‘liqni saqlash infratuzilmasida davlat-xususiy sherikchilikning investitsion jozibadorligini oshirish yo‘llarini nazariy asoslar va O‘zbekiston amaliyoti misolida ochib berishdan iborat. Ish institutsional-huquqiy shartlar, risklarni taqsimlash mantig‘i va moliyaviy vositalarning o‘zaro bog‘liqligini izchil tartibda ko‘rib chiqadi hamda olingan dalillar asosida amaliy takliflar shakllantiradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Sog‘liqni saqlashda davlat-xususiy sherikchilik bo‘yicha ilmiy va amaliy adabiyot keyingi o‘n yilliklarda sezilarli kengaydi. Jahon banki guruhining tahliliy hisobotida rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar hukumatlari xususiy sektorning kapitali, boshqaruv salohiyati va texnologik bilimidan foydalanib, tibbiy xizmatlar sifati hamda qamrovini oshirishga intilayotgani qayd etilgan [7]. Bunday yondashuv infratuzilma loyihalarini moliyalashtirishning oddiy muqobili sifatida emas, balki davlat resurslarini to‘ldiruvchi va xizmat ko‘rsatish samaradorligini oshiruvchi vosita sifatida talqin qilinadi.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti tadqiqotlarida sherikchilikning qiymat samarasi (value for money) tushunchasi markaziy o‘rin tutadi. Risklarning yetarli darajada xususiy sherikka o‘tkazilishi loyiha samaradorligini ta‘minlashning zaruriy sharti sifatida ko‘rsatiladi, biroq har bir risk uni eng kam xarajat bilan boshqara oladigan tomonga yuklanishi maqbul deb baholanadi [8]. Keyingi tavsiyaviy hujjatda bu tamoyil aniqlashtirilib, riskni yuzaga kelishidan saqlash yoki uning oqibatini bartaraf etish eng arzonga tushadigan ishtirokchi javobgarlikni o‘z zimmasiga olishi tavsiya etilgan [9]. Risklarni oqilona taqsimlash, qiymat samarasi va byudjet uchun maqbullik tamoyillari investorlar ishonchini ta‘minlovchi nazariy o‘zakni tashkil etadi.

Tarmoq tajribasi yirik shifoxona majmualarini sherikchilik asosida bunyod etish real natija berishini tasdiqlaydi. Jahon bankining mustaqil baholash guruhi hisobotida Turkiyada Sog‘liqni saqlash vazirligi tashabbusi bilan ishlab chiqilgan loyiha doirasida Anqaradagi Etlik tibbiyot kampusi 11 ta bino va jami 3 566 o‘rindan iborat integratsiyalashgan majmua sifatida moliyalashtirilgani keltiriladi [10]. Bunday misollar sherikchilik modeli yordamida katta hajmdagi tibbiy infratuzilmani nisbatan qisqa muddatda barpo etish mumkinligini ko‘rsatadi va nazariy tamoyillarning amaliy qiymatini namoyon etadi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot sifat tahliliga asoslangan bo‘lib, hujjatlarni o‘rganish va yagona amaliy holatni chuqur tahlil qilish usullarini birlashtiradi. Nazariy asos xalqaro tashkilotlarning metodologik hujjatlaridan, empirik ma‘lumotlar esa ochiq va tasdiqlangan rasmiy manbalardan olindi. Xalqaro miqyosdagi investitsiya dinamikasini baholash uchun Jahon bankining infratuzilmaga xususiy ishtirok (Private

Participation in Infrastructure) ma'lumotlar bazasi tayanch manba sifatida tanlandi; ushbu baza 1984-yildan buyon past va o'rta daromadli mamlakatlardagi moliyaviy yopilishga erishgan loyihalarni qamrab oladi [11].

Tahlil uch bosqichda olib borildi. Birinchi bosqichda investitsion jozibadorlikni belgilovchi institutsional, huquqiy va moliyaviy omillar nazariy adabiyot asosida tasniflandi. Ikkinchi bosqichda O'zbekistonda amalga oshirilgan gemodializ sherikchiligining hujjatlashtirilgan parametrlari - shartnoma sanasi, geografik qamrov, bemorlar soni va moliyalashtirish tuzilmasi - rasmiy manbalar bo'yicha tekshirildi. Uchinchi bosqichda olingan dalillar nazariy tamoyillar bilan qiyoslanib, tarmoq jozibadorligini oshiruvchi konseptual model shakllantirildi.

Yagona holatga tayanishning sababi - ushbu loyiha O'zbekistonda sherikchilik qonuni asosida sog'liqni saqlash sohasida ro'yobga chiqarilgan birinchi xalqaro tashabbus bo'lib, uning hujjatlari to'liq va ochiq tarzda e'lon qilinganligidir. Barcha raqamli ko'rsatkichlar havolasi mavjud rasmiy manbalardan keltirildi; taxminiy yoki mustaqil ravishda hisoblab chiqarilgan qiymatlardan foydalanilmadi. Bu yondashuv natijalarning ishonchligini va qayta tekshirilishini ta'minlaydi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Infratuzilmaga xususiy ishtirok bo'yicha global ko'rsatkichlar barqaror saqlanib kelmoqda. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda past va o'rta daromadli mamlakatlarda xususiy ishtirok investitsiya majburiyatlari 86,0 milliard AQSh dollarini tashkil etib, bu mamlakatlar yalpi ichki mahsulotining 0,2 foiziga teng bo'ldi; 2024-yilda esa ko'rsatkich 100,7 milliard dollarga yetib, bir yil oldingiga nisbatan 16 foizga o'sdi [11]. O'zbekistonning bu jarayondagi ishtiroki ham sezilarli: 2023-yilning birinchi yarmida mamlakat yalpi ichki mahsulotining 1,1 foizini xususiy ishtirok loyihalariga yo'naltirib, ushbu nisbat bo'yicha yetakchi davlatlar qatoridan o'rin oldi [12]. Bu ko'rsatkichlar tarmoqqa xususiy kapital oqimi uchun qulay umumiy muhit shakllanayotganini bildiradi.

1-jadval

Infratuzilmaga xususiy ishtirok investitsiya majburiyatlari dinamikasi[11] (past va o'rta daromadli mamlakatlar)

Yil	Investitsiya majburiyatlari, mlrd AQSh dollari	Izoh
2022	91,3	Pandemiyadan keyingi tiklanish
2023	86,0	YaIMning 0,2 foizi
2024	100,7	2023-yilga nisbatan 16 foiz o'sish

Mintaqaviy darajadagi amaliyot bu ijobiy tendensiyani to'ldiradi. Gemodializ loyihasining moliyalashtirish tuzilmasi xususiy investitsiyani xalqaro institutlar ko'magi bilan uyg'unlashtirdi. Osiyo taraqqiyot banki 2022-yilda xususiy sherik bilan 8,39 million AQSh dollarigacha bo'lgan moliyalashtirish paketini imzoladi; uning tarkibida bankning o'z resurslaridan 5,03 million dollargacha kredit hamda Osiyoning yetakchi xususiy infratuzilma jamg'armasi hisobidan 3,36 million dollargacha mablag' nazarda tutildi [13]. Ushbu bitim bank uchun O'zbekistonda xususiy tibbiyotni

moliyalashtirishdagi birinchi tajriba bo'ldi va loyiha davomiy barqarorligini mustahkamladi.

Loyiha doirasida yiliga 1100 dan ortiq bemorga dializ yordami ko'rsatish rejalashtirildi; uy sharoitida davolanish imkonini beruvchi peritoneal dializ texnologiyasi O'zbekistonda birinchi marta joriy etildi va tibbiy xodimlar uchun keng ko'lamli tayyorgarlik dasturi nazarda tutildi [14]. Loyiha bosqichma-bosqich amalga oshirildi: birinchi dializ markazi 2022-yil 18-aprelda Nukusda ishga tushirildi va u sherikchilik qonuni asosida sog'liqni saqlashda ro'yobga chiqarilgan birinchi xalqaro loyiha sifatida qayd etildi [15]. Bemorlarning hududiy taqsimoti Toshkentda 700, Nukusda 150, Urganch va Bog'ot tumanlarida esa har birida 125 nafarni tashkil etdi [6].

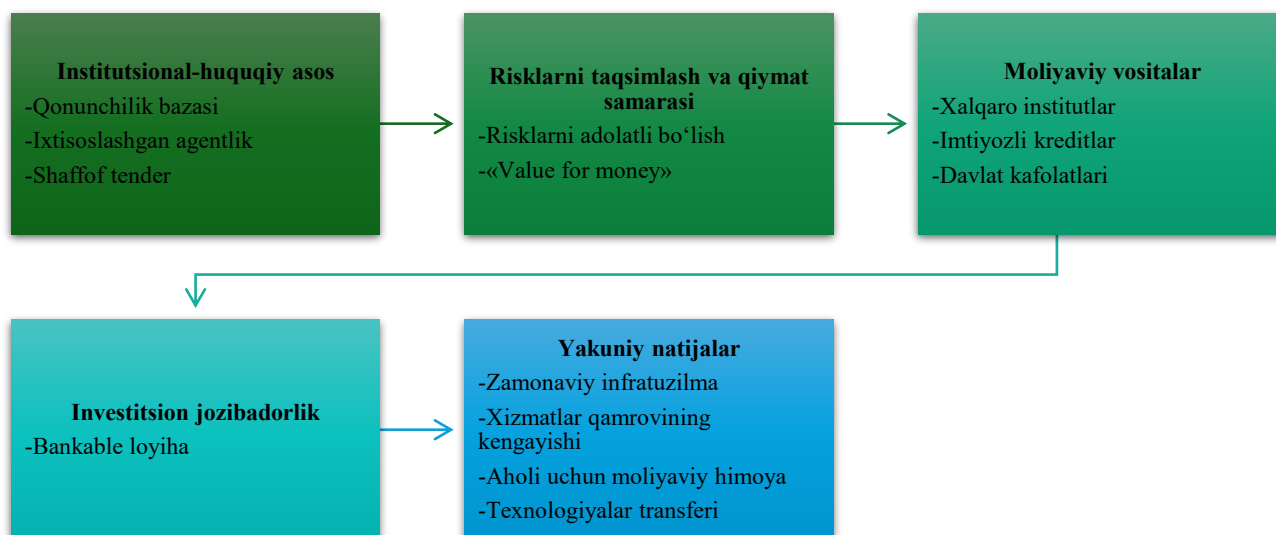
2-jadval

O'zbekistondagi birinchi xalqaro sog'liqni saqlash sherikchiligi (gemodializ) loyihasi parametrlari¹

Parametr	Qiymat	Manba
Loyiha turi	O'zbekistondagi birinchi xalqaro sog'liqni saqlash sherikchiligi loyihasi, PPP qonuni asosida amalga oshirilgan	[15]
Shartnoma sanasi	2021-yil 15-yanvar	[6]
Markazlar soni	4 ta markaz: Toshkent, Nukus, Urganch va Bog'ot	[6]
Xizmat qamrovi	1 100 nafar bemor	[6]
Hududiy taqsimot	Toshkent - 700 nafar, Nukus - 150 nafar, Urganch - 125 nafar, Bog'ot - 125 nafar	[6]
Yangi texnologiya	Peritoneal dializ texnologiyasi mamlakatda birinchi marta joriy etilgan	[14]
Moliyalashtirish paketi, mln AQSh dollari	8,39	[13]
ADB ulushi, mln AQSh dollari	5,03	[13]
LEAP jamg'armasi, mln AQSh dollari	3,36	[13]
Ilk markaz ochilishi	2022-yil 18-aprel, Nukus	[15]

Keltirilgan dalillar investitsion jozibadorlikni oshirishning bir necha o'zaro bog'liq yo'lini ko'rsatadi. Birinchidan, aniq qonunchilik bazasi va ixtisoslashgan muvofiqlashtiruvchi organ mavjudligi shartnoma munosabatlarida bashoratlilikni ta'minladi. Ikkinchidan, xalqaro tanlov tartibining shaffofligi yetakchi global operatorlar ishtirokini rag'batlantirdi. Uchinchidan, xalqaro moliya institutlarining qatnashuvi loyiha davomiy barqarorligini kuchaytirib, xususi kapital uchun riskni kamaytirdi [13]. Nazariy manbalarda ta'kidlangan qiymat samarasi va risklarni optimal taqsimlash tamoyillari ushbu loyiha doirasida amaliy ifodasini topdi. Risklarni ularni boshqarish salohiyati yuqori bo'lgan ishtirokchi zimmasiga yuklash tamoyili loyiha investitsion jozibadorligini oshirish va investorlar uchun jozibadorligini kuchaytirishda muhim omil bo'ldi [9].

¹ Manba: rasmiy ochiq manbalar asosida muallif tomonidan tuzilgan [6], [13], [14], [15].

1-rasm. Sogʻliqni saqlash davlat-xususiy sherikchiligida investitsion jozibadorlikni oshirish modeli¹

1-rasm sogʻliqni saqlash sherikchiligida investitsion jozibadorlikni oshirishning konseptual modelini umumlashtiradi. Model institutsional-huquqiy asosdan boshlanib, risklarni taqsimlash va qiymat samarasi, soʻngra moliyaviy vositalar orqali investitsion jozibadorlikka, undan esa yakuniy ijtimoiy-iqtisodiy natijalarga olib boruvchi izchil bogʻlanishni aks ettiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Oʻtkazilgan tahlil sogʻliqni saqlash infratuzilmasini rivojlantirishda davlat-xususiy sherikchilik samarali va istiqbolli mexanizm ekanini tasdiqladi. Investitsion jozibadorlik institutsional-huquqiy asos, risklarni oqilona taqsimlash va moliyaviy vositalar uygʻunligi orqali taʼminlanadi; ushbu uchlik birgalikda loyiha investitsion jozibadorligini va investorlar ishonchini mustahkamlaydi. Oʻzbekiston amaliyoti bu bogʻliqlikni real natijada namoyish etdi: shaffof tanlov, xalqaro moliya institutlari koʻmagi va aniq qonuniy zamin birlashganda, sherikchilik aholiga zamonaviy tibbiy xizmat yetkazishning ishonchli vositasiga aylanadi.

Olingan natijalar asosida tarmoq jozibadorligini yanada oshiruvchi quyidagi amaliy takliflar shakllantirildi:

1. Loyihalarni tayyorlash bosqichida risklarni taqsimlash matritsasini standartlashtirish va uni sogʻliqni saqlash tarmogʻi xususiyatlariga moslashtirish, bu xususiy sherik uchun bashoratlilikni oshiradi.

2. Xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikni kengaytirib, imtiyozli kreditlar va davlat kafolatlari kabi vositalardan tizimli foydalanish hamda loyihalarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlash.

3. Sherikchilik loyihalari boʻyicha ochiq maʼlumotlar bazasini yuritish va monitoring koʻrsatkichlarini muntazam eʼlon qilish orqali shaffoflikni kuchaytirish.

¹ Konseptual model muallif tomonidan [4]; [8]; [9] manbalardagi tamoyillar asosida tuzilgan.

4. Gemodializ bo'yicha ijobiy tajribani diagnostika, rehabilitatsiya va birlamchi tibbiy yordam infratuzilmasi kabi yo'nalishlarga bosqichma-bosqich kengaytirish.

5. Davlat organlari uchun sherikchilik shartnomalarini boshqarish va monitoring qilish bo'yicha ichki ekspertiza salohiyatini muntazam oshirib borish.

Keltirilgan yo'nalishlar amalga oshirilsa, sog'liqni saqlash infratuzilmasiga xususiy investitsiya oqimi barqaror o'sib boradi va aholi qamrovi izchil kengayadi. Sherikchilik salohiyatining ushbu ijobiy trayektoriyasi mintaqaviy infratuzilmani modernizatsiya qilishning va aholi farovonligini oshirishning ishonchli asosini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. World Health Organization. Strategic health infrastructure investments to support universal health coverage. Technical Brief, 2023. <https://www.who.int/publications/m/item/strategic-health-infrastructure-investments-to-support-universal-health-coverage>

2. WHO & World Bank. Billions left behind on the path to universal health coverage (2023 UHC Global Monitoring Report). 2023. <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2023/09/18/billions-left-behind-on-the-path-to-universal-health-coverage>

3. International Finance Corporation. IFC's Approach to Investing in Private Healthcare. <https://www.ifc.org/en/what-we-do/sector-expertise/health/ifc-s-approach-to-investing-in-private-healthcare>

4. World Bank. PPP in Health - Public Private Partnership Resource Center. <https://ppp.worldbank.org/ppp-health>

5. O'zbekiston Respublikasi 2019-yil 10-may O'RQ-537 "Davlat-xususiy sheriklik to'g'risida"gi Qonuni <https://lex.uz/uz/docs/-4329270>

6. Public-Private Partnership Development Agency (Uzbekistan). PPP agreement on hemodialysis centres. <https://www.pppda.uz/en/9686>

7. World Bank Group. Public-Private Partnerships in Health: World Bank Group Engagement in Health PPPs. 2016. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/25383>

8. OECD. Public-Private Partnerships: In Pursuit of Risk Sharing and Value for Money. OECD Publishing, 2008. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2008/05/public-private-partnerships_g1gh8c7d/9789264046733-en.pdf

9. OECD. Recommendation of the Council on Principles for Public Governance of Public-Private Partnerships. 2012. https://www.itf-oecd.org/sites/default/files/docs/recommendation_on_the_principles_for_public_governance_of_ppps.pdf

10. World Bank Independent Evaluation Group. Public-Private Partnerships in Health (Learning Product). 2016. https://ieg.worldbankgroup.org/sites/default/files/Data/reports/lp_Health_PPP_1116.pdf

11. World Bank. Private Participation in Infrastructure (PPI) Database and Annual Reports. <https://ppi.worldbank.org/en/ppi>
12. World Bank. Private Participation in Infrastructure: Half-Year (H1) Update 2023. <https://ppi.worldbank.org/content/dam/PPI/documents/PPI-Half-Year-H1-Update-2023.pdf>
13. Asian Development Bank. ADB, NephroPlus Sign Loan for Dialysis Centers in Uzbekistan. 2022. <https://www.adb.org/news/adb-nephroplus-sign-loan-dialysis-centers-uzbekistan>
14. International Finance Corporation. Uzbekistan Dialysis PPP - Project Brief. 2023. <https://www.ifc.org/content/dam/ifc/doc/2023/2023-uzbekistan-dialysis-ppp-brief.pdf>
15. Public-Private Partnership Development Agency (Uzbekistan). Opening of the first dialysis center under the PPP project. 2022. <https://www.pppda.uz/en/5986>

ELEKTRON SAVDO MAYDONCHALARIDA MIJOZ QIYMATINI YARATISH VA USHLAB TURISHNING IQTISODIY MEXANIZMLARI

Baxromov Xudoyor Xabibullo o'g'li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
tayanch doktoranti

Annotatsiya

Maqolada elektron savdo maydonchalarida mijoz qiymatini yaratish va uni uzoq muddatda ushlab turishning iqtisodiy mexanizmlarini nazariy jihatdan o'rganilgan. Xizmat-dominant mantiq, ikki tomonlama bozorlar nazariyasi va mijoz hayotiy qiymati modellariga tayanib, qiymat birgalikda yaratiladigan jarayon ekanini asoslab berildi. Ishda tarmoq effektlari, shaxsiylashtirish hamda sodiqlik dasturlarining mijozni saqlab qolish va daromad oqimini barqarorlashtirishdagi roli ochib berilgan. Tadqiqotchi ochiq va tasdiqlangan xalqaro manbalardagi empirik ko'rsatkichlarni tizimlashtirib, ushlab turish darajasidagi kichik o'sish ham maydonchani umumiy qiymatini sezilarli oshirishini ko'rsatdi. Olingan natijalar maydonchalar uchun mijozga yo'naltirilgan, ma'lumotga asoslangan va o'zaro manfaatli qiymat boshqaruvi strategiyasini shakllantirishda amaliy ahamiyat kasb etdi.

Kalit so'zlar: mijoz qiymati; elektron savdo maydonchasi; qiymatni birgalikda yaratish; mijozni ushlab turish; tarmoq effektlari; mijoz hayotiy qiymati; shaxsiylashtirish.

Аннотация

В статье теоретически исследованы экономические механизмы создания и долгосрочного удержания потребительской ценности на электронных торговых площадках. Опираясь на сервисно-доминирующую логику, теорию двусторонних рынков и модели пожизненной ценности клиента, исследователь обосновал, что ценность формируется как процесс совместного создания. Работа раскрыла роль сетевых эффектов, персонализации и программ лояльности в удержании клиентов и стабилизации потоков дохода. Исследователь систематизировал эмпирические показатели из открытых и проверенных международных источников и показал, что даже небольшое повышение уровня удержания заметно увеличивало совокупную ценность площадки. Полученные результаты приобрели практическое значение для формирования клиентоориентированной, основанной на данных и взаимовыгодной стратегии управления ценностью на цифровых платформах.

Ключевые слова: потребительская ценность; электронная торговая площадка; совместное создание ценности; удержание клиентов; сетевые эффекты; пожизненная ценность клиента; персонализация.

Abstract

The article examined, from a theoretical standpoint, the economic mechanisms through which electronic commerce platforms created and retained customer value over the long term. Drawing on service-dominant logic, two-sided market theory and customer lifetime value models, the researcher established that value emerged as a jointly produced process rather than a unilateral output. The study clarified how

network effects, personalization and loyalty programmes sustained customer retention and stabilized revenue streams. The researcher systematized empirical indicators from open and verified international sources and demonstrated that even a modest improvement in retention markedly raised a platform's aggregate value. The findings acquired practical relevance for shaping a customer-centric, data-driven and mutually beneficial value-management strategy on digital platforms.

Keywords: customer value; electronic commerce platform; value co-creation; customer retention; network effects; customer lifetime value; personalization.

KIRISH

Raqamli iqtisodiyotning so'nggi o'n yillikdagi rivoji elektron savdoni jahon savdosining markaziy o'zaniga aylantirdi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Savdo va Taraqqiyot Konferensiyasi baholashicha, jahon yalpi ichki mahsulotining qariyb uchdan to'rt qismini qamrab oluvchi 43 mamlakatda biznes segmentidagi elektron savdo hajmi 2016-2022 yillar oralig'ida deyarli 60 foizga o'sib, 27 trillion AQSh dollariga yetdi [1]. Bu ko'rsatkich maydonchalar avvalo katta xaridor oqimini jalb etish, so'ngra ularni doimiy mijozga aylantirish vazifasini birinchi o'ringa qo'yganini ko'rsatadi.

Maydonchalar amaliyotida raqobat ustunligi endi faqat mahsulot assortimenti yoki narx bilan emas, balki mijoz bilan o'rnatilgan uzoq muddatli munosabat bilan belgilanadi. Elektron savdo sohasidagi statistik o'lchov tizimlari hali to'liq shakllanmagan bo'lsa-da, mavjud baholashlar onlayn savdo hajmi yalpi ichki mahsulotdan ancha tez kengayganini tasdiqladi [2]. Bunday sur'at sharoitida har bir yangi mijozni jalb etish xarajati yuqori bo'lib qoladi, mavjud mijozni saqlab qolish esa nisbatan arzon va foydali strategiyaga aylanadi.

Mijozni ushlab turishning iqtisodiy mantig'i amaliy hisob-kitoblarda yaqqol namoyon bo'ladi. Sanoatlararo baholashlar yillik ushlab turish darajasini atigi besh foizli punktga oshirish mijozning hayotiy qiymatini o'rtacha 75 foizga ko'tarishini ko'rsatdi; ushlab turishning bir foizli punktli yaxshilanishi qiymatga jalb etish xarajati yoki operatsion marjaning shunga teng yaxshilanishidan ko'ra ko'proq hissa qo'shdi [3]. Bunday munosabat maydonchalar uchun mijozni shunchaki bir martalik tranzaksiya manbai emas, balki yillar davomida daromad keltiruvchi aktiv sifatida ko'rish zarurligini asoslaydi.

Keltirilgan amaliy mantiqdan kelib chiqib, ushbu maqola elektron savdo maydonchalarida mijoz qiymatini yaratuvchi va uni ushlab turishni ta'minlovchi iqtisodiy mexanizmlarni yaxlit nazariy ramkada birlashtirishni maqsad qildi. Ishning amaliy yo'nalishi qiymatni boshqarishning maydonchaga xos vositalarini - tarmoq effektlari, shaxsiylashtirish, sodiqlik dasturlari va ma'lumotga asoslangan qaror qabul qilish - empirik jihatdan tasdiqlangan ko'rsatkichlar bilan bog'lashda ko'rinadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mijoz qiymati tushunchasining nazariy negizi xizmat-dominant mantiq doirasida shakllandi. Vargo va Maglio qiymatning mahsulotga oldindan joylangan miqdor emas, balki uni iste'mol jarayonida foydalanuvchi yuzaga keltiradigan «foydalanishdagi

qiymat» (value-in-use) ekanini ko'rsatdi; bu yondashuvda ishlab chiqaruvchi va mijoz rollari qat'iy ajratilmaydi, qiymat esa resurslarni o'zaro integratsiya qilish orqali birgalikda yaratiladi [4]. Ushbu mantiq mijozni passiv qabul qiluvchidan faol hamkorga aylantirib, maydonchalar uchun qiymat yaratishning konseptual asosini berdi.

Maydonchalarning o'ziga xos iqtisodiy tabiati ikki tomonlama bozorlar nazariyasida tushuntirildi. Roshe va Tirol maydonchani muvaffaqiyati har ikkala tomonni - xaridorlar va sotuvchilarni - bir vaqtda «bortga olish»ga bog'liqligini, narx tuzilmasi tomonlar o'rtasida qanday taqsimlanishi umumiy tranzaksiya hajmiga ta'sir qilishini asoslab berdi [5]. Bunday tarmoq tashqi samaralari bir tomondagi ishtirokchilar sonining ortishi ikkinchi tomon uchun maydonchani qiymatini oshiradigan o'zaro kuchaytiruvchi mexanizmni vujudga keltiradi.

Mijoz qiymatini miqdoriy o'lchashda mijoz hayotiy qiymati (CLV) modellari markaziy o'rin egalladi. Gupta va hammualliflari CLV modellarini bozorni segmentlashtirish hamda jalb etish, ushlab turish va o'zaro sotuv bo'yicha resurslarni taqsimlash vositasi sifatida ko'rib chiqdi; ushlab turish hayotiy qiymatning eng muhim tarkibiy qismi ekani, ammo uzoqroq munosabat har doim ham eng foydali bo'lavermasligi qayd etildi [6]. Raychheld va Sasserning klassik kuzatuv - mijozlar ketishini besh foizga kamaytirish foydani 25-85 foizga oshirishi - keyinchalik ushlab turish o'sishining kutilayotgan hayotiy qiymatga foizli ta'sirini aniq hisoblash usullarida rivojlantirildi [7].

Elektron maydonchalar kontekstidagi empirik tadqiqotlar nazariy qoidalarini amaliy ma'lumotlar bilan to'ldirdi. Iste'molchi psixologiyasi asosida o'tkazilgan ish yuqori qiymatli mijoz guruhlari yuqori umumiy iste'mol, xarid chastotasi va takroriy xarid darajasiga ega ekanini, past qiymatli guruhlarining maydoncha bilan aloqasi qisqaroq bo'lib, yangi iste'molchini saqlab qolish va «uyg'otish» mexanizmlari maydoncha mijoz qiymatini oshirishning samarali vositasi ekanini ko'rsatdi [8]. Boshqa bir ish xizmat-dominant mantiq, amaliyot nazariyasi va institutsional ramkani birlashtirib, ijtimoiy tajriba, tashkiliy sotsializatsiya va elektron savdo institutsional mexanizmlarining samaradorligi qiymatni birgalikda yaratish amaliyotlari orqali jamoa farovonligiga olib kelishini PLS-SEM usulida 335 mijoz ma'lumotlari asosida tasdiqladi [9].

Qiymatni birgalikda yaratish maydonchani ichki samaradorligiga ham ta'sir ko'rsatdi. Maydoncha va ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi qiymatni birgalikda yaratish kanalning iqtisodiy hamda munosabatlar samaradorligini oshirishi, innovatsion qobiliyat va bozor turbulentligi esa bu bog'liqlikni mo'tadillashtiruvchi omillar ekani aniqlandi; jadal o'sishdan so'ng maydonchalar qiymat yaratishning yangi yo'llarini izlashga o'tgani qayd etildi [10]. Jonli e'fir savdosi kabi yangi formatlar real vaqtdagi o'zaro aloqa orqali og'zaki tavsiya shaklidagi qiymatni birgalikda yaratishni kuchaytirsa-da, yetarli nazorat mexanizmlari bo'lmaganida qiymatning birgalikda yo'qolishi xavfini ham yuzaga keltirishi SOR modeli asosida 212 respondent ma'lumotlarida ko'rsatildi [11].

Mavjud adabiyot qiymat yaratish (xizmat-dominant mantiq, qiymatni birgalikda yaratish), maydonchaniq iqtisodiy tuzilmasi (ikki tomonlama bozorlar, tarmoq effektlari) hamda qiymatni o'lash (CLV, ushlab turish iqtisodi) yo'nalishlarini ko'proq alohida rivojlantirdi. Bu uch yo'nalishni yaxlit, maydonchaga xos iqtisodiy mexanizmlar tizimi sifatida birlashtirish imkoniyati ochiq bo'lib qoldi va ushbu ishning konseptual hissasini belgiladi.

METODOLOGIYA

Ish nazariy-konseptual tahlil metodologiyasiga asoslandi va uch bosqichdan iborat bo'ldi. Birinchi bosqichda mijoz qiymati, qiymatni birgalikda yaratish, ikki tomonlama bozorlar va mijoz hayotiy qiymati bo'yicha yetakchi nazariy manbalar tizimli ko'rib chiqildi hamda ularning umumiy konseptual o'zagi ajratildi. Ikkinchi bosqichda elektron savdo maydonchalariga oid empirik tadqiqotlar va xalqaro tashkilotlarning ochiq hisobotlaridagi tasdiqlangan ko'rsatkichlar yig'ildi; har bir miqdoriy dalil faqat asl manba va uning to'liq havolasi bilan qabul qilindi. Uchinchi bosqichda nazariy qoidalar va empirik ko'rsatkichlar yagona analitik ramkada birlashtirilib, qiymatni yaratish hamda ushlab turish mexanizmlari o'rtasidagi sabab-oqibat bog'liqliklari izohlandi.

Manbalarni saralashda izchillik va takrorlanuvchanlik tamoyiliga rioya etildi. Misol uchun, elektron savdodagi tavsiya tizimlari bo'yicha 2013-2025 yillarni qamrab olgan tizimli adabiyot sharhi 38 nashrni baholab, kollaborativ filtrlash, kontentga asoslangan filtrlash va gibril modellarning mijozni saqlab qolish hamda takroriy xaridni rag'batlantirishdagi rolini umumlashirdi; shu kabi metodologik standart mavjud bilimlarni izchil tizimlashtirishga asos bo'ldi [12]. Yondashuv sifat jihatidan izohlovchi xarakterga ega bo'lib, statistik modellashirishni emas, balki tasdiqlangan empirik ko'rsatkichlar asosida mexanizmlarni mantiqiy rekonstruksiya qilishni ko'zlad.

TAHLIL VA NATIJALAR

Qiymat yaratish va ushlab turish mexanizmlarining tizimli ko'rinishi to'rt o'zaro bog'liq bo'g'inda gavdalandi: tarmoq effektlari orqali maydonchaniq umumiy jozibadorligini oshirish, shaxsiylashtirish orqali individual qiymatni kuchaytirish, sodiqlik va ushlab turish dasturlari orqali munosabatni uzaytirish, ma'lumotga asoslangan boshqaruv orqali esa bu uch bo'g'inni muvofiqlashtirish.

Birinchi bo'g'inda tarmoq effektlari maydonchaniq bazaviy qiymat manbai sifatida ishladi: xaridorlar soni ortgani sayin sotuvchilar uchun, sotuvchilar assortimenti kengaygani sayin xaridorlar uchun qiymat oshib bordi va narx tuzilmasini tomonlar o'rtasida oqilona taqsimlash umumiy ishtirokni rag'batlantirdi [5]. Ikkinchi bo'g'inda shaxsiylashtirish individual qiymatni kuchaytirdi: iste'molchilarning 71 foizi shaxsiylashtirilgan o'zaro aloqani kutishi, 76 foizi esa bunday tajriba bo'lmaganida noqulaylik sezishi, tezroq o'sayotgan kompaniyalar daromadining 40 foizini shaxsiylashtirishdan olishi va shaxsiylashtirish ko'pincha 10-15 foizli daromad o'sishini ta'minlashi aniqlandi [13].

Uchinchi bo'g'inda sodiqlik va ushlab turishga yo'naltirilgan dasturlar munosabatni uzaytirdi: doimiy xaridorlarga qaratilgan dasturlar ommaviy aksiyalarga nisbatan uch baravar yuqori investitsiya rentabelligini berib, resurslarni eng qimmatli mijoz segmentlariga jamlashning samarasini ko'rsatdi [14]. To'rtinchi bo'g'inda ma'lumotga asoslangan mijoz qiymatini boshqarish (CVM) yondashuvi jalb etishdan o'zaro sotuv va ushlab turishgacha bo'lgan butun hayot siklini qamrab oldi; analitikaga asoslangan CVM daromadni 10 foizgacha, mijoz qoniqishi va jalb etilishini esa 20-30 foizga oshirdi [15].

Ushlab turishning kumulyativ samarasi amaliy misollarda yaqqol ko'rindi: bir yirik elektron savdo kompaniyasining 2016-yildagi mijoz kogortasi to'rt yildan so'ng dastlabki davrga nisbatan qariyb 3,6 baravar ko'p sarfladi, ya'ni saqlanib qolgan mijozlar vaqt o'tgani sayin ko'proq xarid qildi [3].

Sanab o'tilgan bo'g'inlar bir-birini kuchaytiruvchi qiymat aylanasi hosil qildi. Shaxsiylashtirish takroriy aloqani oshirib ma'lumot oqimini boyitdi, boyigan ma'lumot esa yanada aniqroq tavsiyalar va sodiqlik takliflarini shakllantirib, ushlab turishni mustahkamladi hamda mijoz hayotiy qiymatini oshirdi [13]. Ushlab turishning iqtisodiy ta'siri foyda va maydoncha qiymatining nohiziqli o'sishida namoyon bo'lganini ushlab turish elastikligi bo'yicha hisob-kitoblar tasdiqladi [7].

1-jadval

Elektron savdo maydonchalarida mijoz qiymatini yaratish va ushlab turish mexanizmlari hamda ularning tasdiqlangan empirik ko'rsatkichlari¹

Mexanizm	Tasdiqlangan empirik ko'rsatkich	Manba
Global elektron savdo hajmi va o'sish sur'ati	43 mamlakatda biznes elektron savdo 2016-2022 yillarda qariyb 60% o'sib, 27 trln AQSh dollariga yetdi	[1]
Ushlab turishning hayotiy qiymatga ta'siri	Yillik ushlab turishni 5 punktga oshirish mijoz hayotiy qiymatini o'rtacha 75% ga ko'taradi	[3]
Mijozlar ketishining foydaga ta'siri	Mijozlar ketishini 5% ga kamaytirish foydani 25-85% ga oshiradi	[7]
Shaxsiylashtirishning daromadga ta'siri	Shaxsiylashtirish ko'pincha 10-15% daromad o'sishini beradi; iste'molchilarning 71% uni kutadi	[13]
Sodiqlik dasturlarining rentabelligi	Doimiy xaridorlarga qaratilgan dasturlar ommaviy aksiyalarga nisbatan 3 baravar yuqori ROI beradi	[14]
Analitik mijoz qiymatini boshqarish (CVM)	Analitikaga asoslangan CVM daromadni 10% gacha, mijoz jalb etilishini 20-30% ga oshiradi	[15]

1-jadvaldagi ko'rsatkichlar mexanizmlarning bir yo'nalishda - mijoz bilan munosabatni chuqurlashtirish va uni vaqt bo'yicha uzaytirish - ishlashini ko'rsatdi. Qiymat yaratuvchi vositalar (tarmoq effektlari, shaxsiylashtirish) qiymat ushlab turuvchi vositalar (sodiqlik dasturlari, mijoz qiymatini boshqarish) bilan birlashganda

¹ Manba: muallif tomonidan [1], [3], [7], [13], [14], [15] manbalaridagi ochiq ma'lumotlar asosida tuzildi

maydonchanning umumiy iqtisodiy natijasi noxiziqli tarzda o'sdi. Empirik dalillar nazariy taxminni - qiymat birgalikda yaratilgan va munosabatga asoslangan jarayon ekanini - to'liq qo'llab-quvvatladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan nazariy umumlashtirish elektron savdo maydonchalarida mijoz qiymati yagona mexanizm emas, balki bir-birini kuchaytiruvchi to'rt bo'g'inli tizim orqali yaratilishi va ushlab turilishini ko'rsatdi: tarmoq effektlari bazaviy jozibadorlikni, shaxsiylashtirish individual qiymatni, sodiqlik dasturlari munosabat davomiyligini, ma'lumotga asoslangan boshqaruv esa ularning muvofiqligini ta'minlaydi. Bu tizimning markazida qiymatning birgalikda yaratilishi g'oyasi turadi: maydoncha mijoz uchun emas, mijoz bilan birga qiymat yaratganida natija eng barqaror bo'ladi.

Amaliy jihatdan bir qator yo'nalishlar samarali ekani aniqlandi. Maydonchalar uchun mavjud mijozni saqlab qolish yangi mijozni jalb etishdan ko'ra arzon va foydaliroq strategiya bo'lib qoladi, chunki ushlab turishning kichik o'sishi ham hayotiy qiymatni sezilarli oshiradi. Shaxsiylashtirish va tavsiya tizimlariga investitsiya eng faol va sodiq segmentlarga yo'naltirilganda eng yuqori rentabellikni beradi. Sodiqlik dasturlari resurslarni eng qimmatli mijoz segmentlariga jamlash orqali samaradorlikni oshiradi. Maydonchanning institutsional mexanizmlari - ishonchli to'lov, shaffof reyting va sifatli xizmat tartibi - qiymatni birgalikda yaratishni mustahkamlovchi muhim shart bo'lib qoladi.

O'zbekiston sharoitida bu xulosalar amaliy ahamiyat kasb etadi. Mamlakatda elektron savdoning izchil kengayishi mahalliy maydonchalar uchun mijoz qiymatini boshqarishning ma'lumotga asoslangan zamonaviy vositalarini joriy etish imkoniyatini ochadi. Milliy statistik o'lchov tizimlarini xalqaro standartlarga muvofiq takomillashtirish maydonchalarga o'z mijoz bazasini aniqroq baholash va strategik qarorlarni asoslangan ma'lumotga tayanib qabul qilish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). Digital Economy Report 2024: Shaping an environmentally sustainable and inclusive digital future. UNCTAD, 2024. <https://unctad.org/publication/digital-economy-report-2024>

2. UNCTAD. Stronger statistics to measure e-commerce and the digital economy. UNCTAD News, 2025. <https://unctad.org/news/stronger-statistics-measure-e-commerce-and-digital-economy>

3. Morgan Stanley Investment Management. The Economics of Customer Businesses. Counterpoint Global Insights, 2021. https://www.morganstanley.com/im/publication/insights/articles/article_theeconomicsofcustomerbusinessesV2_us.pdf

4. Vargo S. L., Maglio P. P., Akaka M. A. On value and value co-creation: A service systems and service logic perspective. European Management Journal, 2008. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S026323730800042X>

5. Rochet J.-C., Tirole J. Platform Competition in Two-Sided Markets. Journal of the European Economic Association, 2003.
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1162/154247603322493212>
6. Gupta S., Hanssens D., Hardie B. et al. Modeling Customer Lifetime Value. Journal of Service Research, 2006.
[https://www.anderson.ucla.edu/sites/default/files/documents/areas/fac/marketing/JSR_2006\(0\).pdf](https://www.anderson.ucla.edu/sites/default/files/documents/areas/fac/marketing/JSR_2006(0).pdf)
7. Gupta S., Lehmann D. R. The elasticity of customer value to retention: The duration of a customer relationship. Journal of Interactive Marketing, 2005.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1094996804701024>
8. Research on commodity business value and customer value of e-commerce platforms: Based on consumer psychology and cognition. Frontiers in Psychology, 2022.
<https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2022.985537/full>
9. Customer value co-creation practices for community well-being in e-commerce platform: An information-based perspective. ScienceDirect (Elsevier), 2025.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S219985312500023X>
10. How does the value co-creation of e-commerce platform and manufacturers affect channel performance? The moderating role of innovation capability and market turbulence. Electronic Commerce Research and Applications, 2022.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1567422322000047>
11. Live streaming e-commerce platform characteristics: Influencing consumer value co-creation and co-destruction behavior. ScienceDirect (Elsevier), 2024.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0001691824000404>
12. Poniszewska-Marańda A., Pakuła M., Borowska B. Recommendation systems in e-commerce applications with machine learning methods. arXiv, 2025.
<https://arxiv.org/pdf/2506.17287>
13. McKinsey & Company. The value of getting personalization right-or wrong-is multiplying. McKinsey & Company, 2021.
<https://www.mckinsey.com/capabilities/growth-marketing-and-sales/our-insights/the-value-of-getting-personalization-right-or-wrong-is-multiplying>
14. McKinsey & Company. Personalizing the customer experience: Driving differentiation in retail. McKinsey & Company, 2020.
<https://www.mckinsey.com/industries/retail/our-insights/personalizing-the-customer-experience-driving-differentiation-in-retail>
15. McKinsey & Company. Unlocking the value of personalization at scale for operators. McKinsey & Company, 2022.
<https://www.mckinsey.com/industries/technology-media-and-telecommunications/our-insights/unlocking-the-value-of-personalization-at-scale-for-operators>

TEMIR YO‘L TRANSPORTI TARMOG‘INI INNOVATSION MODERNIZATSIYA QILISHNING IQTISODIY VA MOLIYAVIY OMILLARI

Bekbayeva Feruza Baxtiyeroyna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
katta o‘qituvchi i.f.f.d., PhD.

E-mail: bekbaevaferuza8@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda temir yo‘l transporti tarmog‘ini innovatsion modernizatsiya qilishning iqtisodiy va moliyaviy omillari tahlil qilindi. Institutsional islohotlar, elektrlashtirish, raqamli boshqaruv va investitsiya manbalarini diversifikatsiya qilishning tarmoq rivojlanishiga ta’siri baholandi. Milliy va xalqaro tajribalar qiyosiy o‘rganildi. Temir yo‘l transportida daromadlilikni oshirish, operatsion samaradorlikni kuchaytirish va tranzit salohiyatidan samarali foydalanish imkoniyatlari aniqlandi. Tadqiqot natijasida modernizatsiya jarayonlarini jadallashtirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: temir yo‘l transporti, modernizatsiya, investitsiya, elektrlashtirish, raqamlashtirish, tranzit salohiyati, moliyaviy samaradorlik, institutsional islohotlar.

Аннотация

В исследовании были проанализированы экономические и финансовые факторы инновационной модернизации железнодорожного транспорта. Оценено влияние институциональных реформ, электрификации, цифрового управления и диверсификации источников инвестиций на развитие отрасли. Проведено сравнительное изучение национального и международного опыта. Выявлены возможности повышения прибыльности, укрепления операционной эффективности и более полного использования транзитного потенциала железнодорожной системы. По результатам исследования разработаны практические рекомендации, направленные на ускорение процессов модернизации и повышение конкурентоспособности транспортной отрасли.

Ключевые слова: железнодорожный транспорт, модернизация, инвестиции, электрификация, цифровизация, транзитный потенциал, финансовая эффективность, институциональные реформы.

Abstract

This study analyzed the economic and financial factors influencing the innovative modernization of the railway transport sector. The impact of institutional reforms, electrification, digital management, and diversification of investment sources on sectoral development was evaluated. National and international experiences were comparatively examined. Opportunities for increasing profitability, improving operational efficiency, and strengthening the use of transit potential were identified. Based on the findings, practical recommendations were developed to accelerate modernization processes, improve resource utilization, and enhance the competitiveness of the railway transport system.

Keywords: railway transport, modernization, investment, electrification, digitalization, transit potential, financial efficiency, institutional reforms.

KIRISH

O'zbekiston temir yo'l tarmog'i bugungi kunda taxminan 8000 kilometrlik standart infratuzilmani qamrab oladi va mamlakatning yuk hamda yo'lovchi oqimlarini tashishda tayanch bo'g'in vazifasini bajaradi [3]. Tarmoqning amaliy ahamiyati uning moliyaviy holatidagi keskin ijobiy o'zgarish orqali yaqqol namoyon bo'ldi: uzoq yillar zarar bilan ishlagan tizim 2023-yildagi 2,23 trln so'mlik yo'qotishni ortda qoldirib, 2024-yilni ilk bor 46,6 mlrd so'm sof foyda bilan yakunladi. 2025-yilning to'qqiz oyida bu ko'rsatkich 857,4 mlrd so'mga yetdi, yil yakunida esa foyda 1,2 trln so'm atrofida shakllanishi kutildi [1].

Bunday burilishning amaliy zamini institutsional islohotlar bilan bog'liq. 2023-yil oxirida tarmoq infratuzilma, yuk vagonlari va logistika, yo'lovchi tashish hamda vokzal boshqaruvi bo'yicha oltita mustaqil kompaniyani o'z ichiga olgan holding tuzilmasiga aylantirildi, yo'lovchi tariflarining bir qismi esa bozor tamoyillariga o'tkazildi [4]. Tashkiliy ajratish daromad oqimlarini aniq ko'rinadigan qilib, har bir bo'g'inning xarajat va samaradorligini alohida o'lchash imkonini berdi. Yuk tashish faoliyatining "Temiryo'lkargo" kompaniyasiga ajratilishi vagonlardan foydalanish samaradorligini ikki barobar oshirdi [5].

Modernizatsiyaning iqtisodiy va moliyaviy omillarini o'rganish amaliy zaruratdan kelib chiqadi, chunki tarmoqni yangilash katta hajmdagi kapital qo'yilmalarni va uzoq muddatli moliyalashtirishni talab etadi. 2026-2030 yillarda yuk hamda yo'lovchi tashish hajmini kamida ikki barobarga oshirish maqsadi 151 kilometr yangi temir yo'l qurish, 182 kilometr masofani elektrlashtirish, 27 ta stansiya va 1000 kilometr yo'lni modernizatsiya qilishni ko'zda tutadi [2]. Bunday ko'lamdagi vazifalar moliyalashtirish manbalarini, kapital qiymatini va daromad bilan xarajat o'rtasidagi muvozanatni puxta hisoblashni taqozo etadi.

Ishning amaliy maqsadi temir yo'l tarmog'ini innovatsion modernizatsiya qilishni belgilovchi iqtisodiy va moliyaviy omillarni tizimli ravishda aniqlash, milliy ko'rsatkichlarni xalqaro tajriba bilan qiyoslash va tarmoq daromadlilikini mustahkamlovchi amaliy yo'nalishlarni asoslashdan iborat. Bunda tarif siyosati, elektrlashtirish, raqamli boshqaruv va investitsiya manbalarini diversifikatsiya qilish o'zaro bog'liq omillar majmuasi sifatida ko'rib chiqildi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Temir yo'l transportining iqtisodiy ustunligi xalqaro tahliliy manbalarda izchil tasdiqlanadi. Xalqaro energetika agentligining baholashicha, temir yo'l dunyo yo'lovchilarining qariyb 8 foizini va yuk aylanmasining 7 foizini tashisa-da, transport sohasi energiya iste'molining atigi 2 foizini o'zlashtiradi; bu ko'rsatkich tarmoqning yuqori energiya samaradorligini va elektrlashtirishga asoslangan rivojlanish modelining iqtisodiy maqsadga muvofiqligini ko'rsatadi [12].

Xalqaro temir yo'llar ittifoqining ma'lumotlariga ko'ra, quruqlikdagi transport infratuzilmasiga yo'naltirilgan davlat sarmoyalarida temir yo'l ulushi 2010-yildagi 31

foizdan 2022-yilda 18 foizgacha qisqargan, biroq Yevropa Ittifoqida bu ulush aksincha 39 foizdan 44 foizgacha o'sgan [13]. Mintaqalararo bunday tafovut moliyalashtirish siyosatining tarmoq rivojlanishidagi hal qiluvchi o'rni ko'rsatadi va davlat investitsiya ustuvorliklarini qayta ko'rib chiqish foydali ekanini tasdiqlaydi.

Xitoy tajribasi modernizatsiyaning kompleks samarasini ko'rsatadigan yorqin misol bo'ldi. Tezyurar temir yo'l tarmog'i 2015-yildagi qariyb 20 ming kilometrdan 2024-yilda 40 ming kilometrdan oshib, tarmoqning elektrlashtirilgan qismi 70 foizdan yuqori darajaga yetdi; natijada bir yo'lovchi-kilometr aviatsiyaga nisbatan o'nlab barobar kam neft mahsulotini sarflaydigan tizim shakllandi [14]. Bu tajriba tarmoqni kengaytirish va modal almashinuvni rag'batlantirishning iqtisodiy unumdorligini dalillaydi.

Jahon banki tahlillari temir yo'l investitsiyalarining real iqtisodiy qaytimini hujjatlashtiradi. Hindistonda 2011-2024-yillarda qurilgan 1200 kilometrlik maxsus yuk koridori yuk poyezdlari quvvatini to'rt barobar oshirdi, logistika xarajatlarini sezilarli kamaytirdi va millionlab ish kunlari hajmida bandlikni yaratdi [9]. Davlat-xususiy sheriklikning tartibga soluvchi asoslarini isloh qilish esa, Jahon banki baholashicha, 1990-2022-yillarda infratuzilma investitsiyalarini o'rtacha 488 mln dollarga oshirgan [11]. Aniq va barqaror huquqiy qoidalar xususiy kapital uchun tarmoqning jozibadorligini oshiradi.

Moliyalashtirish mexanizmlari bo'yicha so'nggi tadqiqotlar harakatlanuvchi tarkibni jalb qilishning yangi modellariga e'tibor qaratadi. BMTning Savdo va taraqqiyot konferensiyasi materiallarida harakatlanuvchi tarkibni operatsion lizing asosida moliyalashtirish kreditorlar uchun yetarli kafolat yaratuvchi xalqaro huquqiy hujjatlar bilan birga xususiy sarmoyani jalb etishning samarali asosi sifatida ko'rsatildi [10]. Yevropa iqtisodiy komissiyasining baholashicha, temir yo'l harakatlanuvchi tarkibi bozori 2024-yildagi 3,87 mlrd dollardan 2034-yilda 6,43 mlrd dollarga o'sishi kutiladi; ushbu o'sish lizing va davlat-xususiy sheriklik shakllarining kengayishi uchun keng imkoniyat ochadi [15].

Mavjud adabiyot tarmoq modernizatsiyasining iqtisodiy samarasini va moliyalashtirish modellarining xilma-xilligini yetarlicha yoritadi, biroq O'zbekiston tajribasi misolida institutsional islohot, tarif liberalizatsiyasi va investitsiya manbalarini diversifikatsiya qilishni yagona tahliliy ramkada birlashtirgan ishlar nisbatan kam. Maqola ushbu bo'shliqni milliy va xalqaro ma'lumotlarni qiyosiy umumlashtirish orqali to'ldirishga qaratildi.

METODOLOGIYA

Ish sifat tahliliga asoslangan qiyosiy-tavsifiy yondashuvdan foydalandi. Tadqiqotning asosiy manbalari ochiq va tasdiqlangan rasmiy hujjatlar hamda ishonchli statistik ma'lumotlardan tashkil topdi. Milliy darajadagi ko'rsatkichlar O'zbekiston temir yo'l tarmog'i va davlat organlarining rasmiy axborotlaridan, shu jumladan moliyaviy natijalar, investitsiya rejalari va modernizatsiya parametrlaridan olindi. Institutsional o'zgarishlar normativ-huquqiy hujjatlar va hukumat qarorlari asosida ko'rib chiqildi [7], [8].

Xalqaro qiyoslash uchun nufuzli tahliliy tashkilotlarning ochiq nashrlari tayanch sifatida xizmat qildi. Energiya samaradorlik va elektrlashtirish bo'yicha Xalqaro energetika agentligi ma'lumotlari, investitsiya ulushlari bo'yicha Xalqaro temir yo'llar ittifoqi statistikasi va moliyalashtirish modellari bo'yicha Jahon banki hamda BMT tuzilmalarining hisobotlari taqqoslash bazasini shakllantirdi. Tahliliy jarayon uch bosqichdan iborat bo'ldi: birinchi bosqichda milliy ko'rsatkichlar tizimlashtirildi, ikkinchi bosqichda ular xalqaro tendensiyalar bilan qiyoslandi, uchinchi bosqichda modernizatsiyani jadallashtiruvchi omillar va amaliy yo'nalishlar asoslandi.

Ma'lumotlarning ishonchligini ta'minlash maqsadida faqat manbasi aniq, sanasi va havolasi tasdiqlangan raqamlardan foydalanildi; baholash xarakteridagi yoki tekshirib bo'lmaydigan ko'rsatkichlar tahlilga kiritilmadi. Bunday yondashuv xulosalarning asoslangan va qayta tekshiriladigan bo'lishini kafolatlabdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tarmoqning moliyaviy holatidagi ijobiy burilish modernizatsiyaning iqtisodiy asosini mustahkamladi. Zararli faoliyatdan barqaror foydaga o'tish nafaqat operatsion samaradorlikning oshganini, balki tarif siyosati va boshqaruv tuzilmasidagi o'zgarishlarning birgalikdagi natijasini aks ettirdi. 1-jadvalda tarmoqning moliyaviy va operatsion holatini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkichlar manbalari bilan keltirildi.

1-jadval

O'zbekiston temir yo'l tarmog'ining asosiy moliyaviy va operatsion ko'rsatkichlari¹

Ko'rsatkich	Joriy holat	2030-yil maqsad	Manba
Sof foyda 2024-yil, mlrd so'm	46,6	-	[1]
Sof foyda 2025-yil, 9 oy, mlrd so'm	857,4	-	
Elektrlashtirilgan yo'llar ulushi, foizda	51	65	[3]
Tezyurar poyezd yo'lovchilari, mln kishi	1,3	3,25	
Transport xizmatlari hajmi, trln so'm	188	320	
Tranzit yuk tashish, mln tonna	15,2	18,5	

1-jadvaldagi ko'rsatkichlar modernizatsiyaning to'rt yo'nalishi bo'yicha o'zaro bog'liq rivojlanishni tasdiqlaydi. Birinchidan, moliyaviy natijaning ikki yil ichida zarardan barqaror foydaga o'tishi tarif liberalizatsiyasi va tashkiliy ajratishning iqtisodiy maqsadga muvofiqligini ko'rsatdi [1][4]. Yo'lovchi tariflarining bozor tamoyillariga o'tkazilishi narxlarni xarajatlar tarkibiga muvofiqlashtirib, elektr energiyasi, yoqilg'i va vagon parkini yangilash xarajatlarini qoplash imkonini kengaytirdi [4].

Ikkinchidan, elektrlashtirilgan yo'llar ulushini 51 foizdan 65 foizgacha oshirish maqsadi tarmoqning energiya samaradorligini va uzoq muddatli operatsion xarajatlarini kamaytirish strategiyasini ifodalaydi [3]. Xalqaro tajriba bu yo'nalishning iqtisodiy asosligini tasdiqlaydi: elektrlashtirishga yo'naltirilgan tarmoqlar energiya iste'molini va neftga bog'liqlikni sezilarli pasaytiradi [12], [14]. Elektr yurituvchi

¹ Manba: [1] va [3] manbalar asosida muallif tomonidan tuzildi.

tizimga o'tish kapital qo'yilmalarining dastlabki hajmini oshirsa-da, ekspluatatsiya davridagi tejamkorlik orqali investitsiyaning qaytim muddatini qisqartiradi.

Uchinchidan, modernizatsiyaning amaliy ko'lami sezilarli moliyalashtirish ehtiyojini keltirib chiqaradi. 2026-2030-yillarda 151 kilometr yangi yo'l qurish, 182 kilometr masofani elektrlashtirish, 27 ta stansiya va 1000 kilometr yo'lni yangilash, qator yo'nalishlarning o'tkazuvchanlik qobiliyatini oshirish rejalashtirildi [2]. Bunday hajm bir manbaga tayanishni emas, balki byudjet mablag'lari, tashqi qarz, davlat-xususiy sheriklik va xususiy kapitalni birlashtirgan aralash modelni taqozo etadi. Investitsiya dasturining keng qamrovi infratuzilma inshootlarining yiriklashayotgani bilan ham izohlanadi: joriy yilda dastur doirasida 1637 ta infratuzilma inshootini qurish ko'zda tutildi [8].

Moliyalashtirishni diversifikatsiya qilishning amaliy ko'rinishlari bir nechta yo'nalishda namoyon bo'ldi. Toshkent-Samarqand tezyurar yo'lovchi temir yo'li loyihasining texnik-iqtisodiy asoslari Janubiy Koreya kompaniyalari konsorsiumi tomonidan ishlab chiqildi, loyihani moliyalashtirishga xalqaro moliya tashkilotlari va eksport-import banklari jalb etilishi ko'zda tutildi [6]. Modernizatsiya jarayonida xalqaro ekspertlar, konsalting va investitsiya maslahatchilarini jalb qilish, Toshkent hududidagi stansiyalarni shahar tashqarisiga chiqarib, bo'shaydigan yer uchastkalarini auktsion orqali sotish va tushgan mablag'ni infratuzilmani rivojlantirishga yo'naltirish mexanizmi normativ tarzda mustahkamlandi [7]. So'nggi yondashuv yer qiymatini qayd etish (land value capture) modelining milliy amaliyotdagi ko'rinishi sifatida baholanadi.

To'rtinchidan, raqamli boshqaruv modernizatsiyaning iqtisodiy samarasini kuchaytiruvchi omil sifatida ajralib turdi. Transport hisobidan harakat oqimlarini boshqarishgacha bo'lgan barcha bosqichlarda sun'iy intellektga asoslangan nazorat tizimini joriy etish orqali xizmatlar tannarxini 20 foizgacha kamaytirish mumkinligi baholandi [2]. Raqamli vositalar yo'qotishlarni aniqlash, resurslardan foydalanishni optimallashtirish va daromadni oshirishga xizmat qiladi; bu xulosa xalqaro tahlillarda ham operatsion va energetik samaradorlikni oshiruvchi muhim vosita sifatida tasdiqlanadi [12].

Tranzit salohiyatini ro'yobga chiqarish daromad bazasini kengaytiruvchi alohida omil bo'ldi. Tranzit yuk tashish quvvatidan to'liq foydalanish va uni kelgusi yillarda 40 foizga oshirish daromadni ikki barobar ko'paytirish imkonini beradi; Xitoy-Turkiya yo'nalishi bo'yicha yuk poyezdlari qatnovining yo'lga qo'yilishi va konteyner tashishning kengayishi bu salohiyatni amaliy tasdiqladi [5]. Infratuzilma o'tkazuvchanligini izchil oshirish tashqi yuklarning asosiy qismini bitta stansiya orqali o'tkazishdagi cheklovlarni bartaraf etib, transport xizmatlari hajmini 188 trln so'mdan 320 trln so'mgacha va tranzitni 15,2 mln tonnadan 18,5 mln tonnagacha oshirish maqsadiga xizmat qiladi [3], [5].

Olingan natijalar iqtisodiy va moliyaviy omillarning yagona tizim sifatida ishlashini ko'rsatdi. Tarif liberalizatsiyasi va tashkiliy ajratish daromadlilikni mustahkamladi; elektrlashtirish va raqamli boshqaruv operatsion xarajatlarni kamaytirdi; investitsiya manbalarini diversifikatsiya qilish va tranzit salohiyatini

ro'yobga chiqarish esa modernizatsiyani moliyalashtirishning barqaror asosini yaratdi. Ushbu omillarning o'zaro mustahkamlovchi ta'siri tarmoqning innovatsion yangilanishini jadallashtiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot temir yo'l transporti tarmog'ini innovatsion modernizatsiya qilishning iqtisodiy va moliyaviy omillarini o'zaro bog'liq majmua sifatida tizimlashtirdi. Institutsional islohot va tarif siyosatining moslashtirilishi tarmoqni qisqa muddatda zarardan barqaror foydaga olib chiqdi, elektrlashtirish va raqamli boshqaruv esa uzoq muddatli operatsion samaradorlikning manbai bo'lib qoldi. Moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish va tranzit salohiyatini ro'yobga chiqarish modernizatsiyaning moliyaviy barqarorligini ta'minlovchi tayanch yo'nalishlar sifatida aniqlandi.

Birinchi taklif moliyalashtirish modelini diversifikatsiya qilishga qaratildi. Byudjet mablag'lari va tashqi qarz bilan bir qatorda davlat-xususiy sheriklik, harakatlanuvchi tarkibni lizing asosida jalb etish va yer qiymatini qayd etish mexanizmlarini kengaytirish kapital qiymatini optimallashtiradi. Xalqaro tajriba davlat-xususiy sheriklikning tartibga soluvchi asoslarini mustahkamlash investitsiya hajmini sezilarli oshirishini tasdiqlaydi.

Ikkinchi taklif elektrlashtirishni ustuvor yo'nalish sifatida saqlashga tegishli. Eng yuklamali yo'nalishlardan boshlab elektr yurituvchi tizimga o'tish energiya xarajatlarini va neftga bog'liqlikni kamaytirib, investitsiyaning qaytim muddatini qisqartiradi; bu yondashuvning iqtisodiy unumdorligi yetakchi mamlakatlar amaliyotida isbotlangan.

Uchinchi taklif raqamli boshqaruvni keng joriy etishni nazarda tutadi. Sun'iy intellektga asoslangan nazorat tizimlari yo'qotishlarni aniqlash, resurslardan foydalanishni optimallashtirish va tannarxni pasaytirish orqali daromadlilikni mustahkamlaydi. To'rtinchi taklif tranzit infratuzilmasining o'tkazuvchanligini izchil oshirib, yuk oqimlarini bir nechta yo'nalishga taqsimlash hisobiga tranzit daromadini kengaytirishga yo'naltirildi.

Iqtisodiy va moliyaviy omillarning muvofiqlashtirilgan tarzda qo'llanilishi temir yo'l tarmog'ini barqaror, energiya samarali va daromadli tizimga aylantiradi. Bunday modernizatsiya milliy transport tizimining salohiyatini oshiradi, mamlakatning global transport va logistika tarmoqlariga integratsiyasini chuqurlashtiradi hamda mintaqaviy iqtisodiy taraqqiyot uchun mustahkam zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Gazeta.uz, 2025. <https://www.gazeta.uz/oz/2025/11/14/uzbekistan-railway/>
2. O'zbekistonda ikkita elektrlashtirilgan yangi temir yo'l quriladi. Spot.uz, 2025. <https://www.spot.uz/oz/2025/11/13/railway>
3. O'zbekiston to'rt yo'nalishda tezyurar temiryo'llarni rivojlantirishni rejalashtirmoqda. Gazeta.uz, 2026. <https://www.gazeta.uz/oz/2026/05/07/khiva/>

4. O‘zbekistonda 1000 km temiryo‘l liniyasini yangilash va 15 ta yangi shaharlararo yo‘nalish ochish rejalashtirilmoqda. Gazeta.uz, 2025. <https://www.gazeta.uz/oz/2025/11/13/railway-modernization/>
5. Yuk temir yo‘l stansiyalari Toshkent hududidan ko‘chirilishi mumkin. Spot.uz, 2025. <https://www.spot.uz/oz/2025/05/28/railways>
6. Toshkent-Samarqand tezyurar temir yo‘li loyihasining texnik-iqtisodiy asoslari taqdim etildi. Spot.uz, 2025. <https://www.spot.uz/oz/2025/12/18/tashkent-samarkand>
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 10-oktabr PQ-329 “O‘zbekiston Respublikasi temir yo‘l transporti sohasini isloh qilish to‘g‘risida”gi Qarori <https://lex.uz/docs/-6631602>
8. Qurilish, transport va ekologiya sohalaridagi ishlar tahlil qilinib, muhim vazifalar belgilandi. President.uz. <https://president.uz/oz/lists/view/7002>
9. Transforming Logistics: The Power of Rail Investment. World Bank, 2025. <https://www.worldbank.org/en/results/2025/08/28/transforming-logistics-the-power-of-rail-investment>
10. Public-Private Partnerships (PPPs) and the railways - a new global approach. UNCTAD, 2024. <https://unctad.org/news/public-private-partnerships-ppps-and-railways-new-global-approach>
11. Infrastructure Development Thrives Under Robust PPP Regulatory Frameworks. World Bank, 2024. <https://www.worldbank.org/en/topic/sustainableinfrastructurefinance/brief/infrastructure-development-thrives-under-robust-ppp-regulatory-frameworks-world-bank-report-shows>
12. Rail - Energy System. International Energy Agency (IEA). <https://www.iea.org/energy-system/transport/rail>
13. Press Release n° 13/2024 (RAILISA statistics). International Union of Railways (UIC), 2024. https://uic.org/com/IMG/pdf/press_release_railisa_data_2024_en_.pdf
14. IEA report shows that Chinese railway slashes the transport sector’s demand for oil. UIC, 2025. <https://uic.org/com/enews/article/uic-strengthens-global-knowledge-iea-report-shows-that-chinese-railway-slashes>
15. Railway Rolling Stock PPP and the Luxembourg Protocol. UNECE, 2024. https://unece.org/sites/default/files/2024-09/Presentation%20on%20Luxembourg%20Protocol_and%20PPP_UNECE_vdef_20240904_0.pdf

SURXONDARYO VILOYATI IQTISODIYOTIDAGI TARKIBIY O'ZGARISHLAR TAHLILI

To'rayev Baxtiyor Ergashevich

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

dotsent, i.f.f.d., PhD

ORCID 0000-0001-8026-8186

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda Surxondaryo viloyati iqtisodiyotidagi tarkibiy o'zgarishlar va tumanlar kesimidagi iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlari tahlil qilindi. Yalpi hududiy mahsulot tarkibida qishloq xo'jaligi ulushining kamayishi, sanoat va xizmatlar ulushining ortishi asosida iqtisodiyotning diversifikatsiyalanish jarayoni baholandi. Tasviriy statistika hamda proporsional taqsimlash usullari yordamida hududiy rivojlanish tendensiyalari aniqlandi. Tadqiqot natijalari iqtisodiy o'sishning barqaror yo'nalishlarini va hudud iqtisodiyotining tarkibiy transformatsiyasini tasdiqladi.

Kalit so'zlar: yalpi hududiy mahsulot, diversifikatsiya, tarkibiy o'zgarishlar, iqtisodiy o'sish, tasviriy statistika, proporsional taqsimlash, Surxondaryo viloyati, hududiy rivojlanish.

Аннотация

В исследовании были проанализированы структурные изменения экономики Сурхандарьинской области и показатели экономического роста в разрезе районов. На основе снижения доли сельского хозяйства и увеличения вклада промышленности и сферы услуг была оценена диверсификация региональной экономики. С использованием методов описательной статистики и пропорционального распределения выявлены тенденции территориального развития. Полученные результаты подтвердили устойчивые направления экономического роста и процессы структурной трансформации экономики региона на современном этапе развития.

Ключевые слова: валовой региональный продукт, диверсификация, структурные изменения, экономический рост, описательная статистика, пропорциональное распределение, Сурхандарьинская область, региональное развитие.

Abstract

This study analyzed structural changes in the economy of Surkhandarya region and economic growth indicators across its districts. The diversification process was evaluated through the declining share of agriculture and the increasing contribution of industry and services within the gross regional product. Descriptive statistics and proportional allocation methods were applied to identify regional development trends. The findings confirmed stable patterns of economic growth and ongoing structural transformation of the regional economy. The results also highlighted the changing sectoral composition and development dynamics of the region.

Keywords: gross regional product, diversification, structural change, economic growth, descriptive statistics, proportional allocation, Surkhandarya region, regional development.

KIRISH

Zamonaviy iqtisodiy taraqqiyot sharoitida hududlarning mutanosib va barqaror rivojlanishini ta'minlash, ularning mavjud resurs salohiyatidan samarali foydalanish bilan bevosita bog'liqdir. Ayniqsa, agrar yo'nalishga ixtisoslashgan hududlar iqtisodiyotini diversifikatsiya qilish, yalpi hududiy mahsulot (YaHM) tarkibida yuqori qo'shilgan qiymat yaratuvchi sanoat va xizmat ko'rsatish tarmoqlari ulushini oshirish bugungi kungi makroiqtisodiy siyosatning eng ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Surxondaryo viloyati misolida tarkibiy o'zgarishlarning dinamikasini o'rganish, iqtisodiy modelning an'anaviy agrar xarakterdan zamonaviy sanoatlashgan va xizmat ko'rsatishga asoslangan modelga o'tish qonuniyatlarini va tizimli trendlarini fundamental jihatdan anglash imkonini beradi.

Hududiy iqtisodiyot faqatgina umumiy agregat ko'rsatkichlar bilan emas, balki tumanlar kesimidagi chuqur nomutanosibliklar va o'sish qonuniyatlari orqali reallikni aks ettiradi. Viloyat tarkibidagi tumanlarning iqtisodiy faolligini proporsional taqsimlash hamda tasviriy statistika usullari yordamida baholash, har bir hududning real o'sish drayverlarini va tizimli sakrashlarini aniqlashga xizmat qiladi. Tumanlar darajasidagi YaHM o'sish sur'atlari va aholi jon boshiga to'g'ri keladigan ko'rsatkichlarning strukturaviy-statistik tahlili hududiy iqtisodiy siyosatni optimallashtirish, tumanlararo iqtisodiy tengsizlikni yumshatish hamda kelgusi dekompozitsion tadqiqotlar uchun aniq va ishonchli empirik baza yaratish jihatidan dolzarb ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Hududiy iqtisodiy o'sish va tarkibiy o'zgarishlar masalalari iqtisodiyot fanida muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Iqtisodiy o'sishning barqarorligi ishlab chiqarish omillaridan samarali foydalanish, tarmoqlararo mutanosiblik hamda iqtisodiyotning diversifikatsiyalashuv darajasi bilan bevosita bog'liqdir. A.M. Mohammad iqtisodiy o'sishni tarmoqlar tarkibidagi o'zgarishlar va ishlab chiqarish samaradorligining ortishi bilan izohlab, hududiy rivojlanishda tarkibiy transformatsiyalarning ahamiyatini asoslab bergan [1].

Hududlar iqtisodiy rivojlanishini baholashda iqtisodiy o'sish manbalarini tahlil qilish alohida ahamiyat kasb etadi. B. Bosvort va S.M. Kollinz iqtisodiy o'sishni dekompozitsiyalash usullaridan foydalanib, iqtisodiyot tarmoqlari ulushidagi o'zgarishlar umumiy rivojlanish sur'atlariga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaganlar [2]. Ularning tadqiqotlari hududlar iqtisodiyotini tarmoq va hududlar kesimida o'rganish iqtisodiy siyosat samaradorligini baholash imkonini berishini ko'rsatadi.

Tasviriy statistika usullari iqtisodiy jarayonlarning dinamikasi va barqarorligini aniqlashda keng qo'llaniladi. Ganieva Z.S. va Utemuratova Z.M. iqtisodiy ko'rsatkichlarni statistik tahlil qilish orqali iqtisodiy rivojlanish tendensiyalarini aniqlash, hududlar o'rtasidagi tafovutlarni baholash hamda kelgusidagi rivojlanish istiqbollari prognozlash mumkinligini qayd etganlar [3]. Dispersiya, standart chetlanish, assimetriya va ekstsess kabi ko'rsatkichlar iqtisodiy o'sishning barqarorlik darajasini tavsiflashda muhim vosita hisoblanadi.

Hududiy iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni o'rganish bo'yicha M.A. Daricheva tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda iqtisodiy o'sishning sifat jihatlari, tarmoqlar tarkibidagi siljishlar va ularning hududiy rivojlanishga ta'siri tahlil qilingan [4]. Muallif iqtisodiyotda yuqori qo'shilgan qiymat yaratuvchi tarmoqlar ulushining ortishi uzoq muddatli iqtisodiy o'sishning muhim omillaridan biri ekanligini asoslab bergan.

METODOLOGIYA

Hududiy iqtisodiyot tarkibini dekompozitsiyalashda tarmoqlar kesimida yalpi hududiy mahsulot hajmini (y_{tarmoq}) umumiy yalpi hududiy mahsulotga (Y_{hudud}) nisbatlab, ulushini baholash mumkin:

$$s = \frac{Y_{\text{tarmoq}}}{Y_{\text{hudud}}} \quad (1)$$

Tumanlardagi iqtisodiy holatni tahlil qilish uchun yalpi qo'shilgan qiymatni foydalanish mumkin. YaHM viloyat darajasidagi agregatdan tumanlarga iqtisodiy faoliyat, ya'ni qishloq xo'jaligi, sanoat ishlab chiqarishi va xizmatlarning jami ishlab chiqarishdagi ulushlari asosida proporsional taqsimlash mumkin. Bunda quyidagi strukturaviy ulushlar bo'yicha taqsimlash formulasidan foydalaniladi:

$$YaHM_{\text{tuman}} = \frac{q_{\text{x}} \text{tuman} + \text{sanoat}_{\text{tuman}} + \text{xizmatlar}_{\text{tuman}}}{q_{\text{x}} \text{viloyat} + \text{sanoat}_{\text{viloyat}} + \text{xizmatlar}_{\text{viloyat}}} \quad (2)$$

Yalpi hududiy mahsulot hajmining tasviriy statistikasi [3]ni baholash hudud iqtisodiyotidagi o'zgarishlarni statistik tomonlarini baholash imkonini beradi. Unda dispersiya, standart chetlanish kabi ko'rsatkichlar vaqtli qatorning barqarorligidan darak beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tarmoqlar kesimida yalpi hududiy mahsulot hajmini umumiy yalpi hududiy mahsulotga nisbatlab, ulushi baholandi. (1-jadval)

1-jadval

Hudud iqtisodiyoti tarmoqlari yalpi qo'shilgan qiymatlarining ulushi¹

Yillar	Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi	Sanoat	Qurilish	Savdo, yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar	Tashish va saqlash, axborot va aloqa	Boshqa xizmat tarmoqlari
2010	0,45	0,07	0,05	0,06	0,07	0,28
2011	0,54	0,05	0,04	0,05	0,06	0,23
2012	0,52	0,06	0,04	0,06	0,06	0,23
2013	0,48	0,07	0,05	0,06	0,07	0,25
2014	0,48	0,07	0,05	0,07	0,07	0,24
2015	0,48	0,07	0,05	0,07	0,07	0,23
2016	0,48	0,07	0,06	0,08	0,06	0,23
2017	0,45	0,07	0,08	0,13	0,06	0,19
2018	0,43	0,07	0,09	0,14	0,05	0,19
2019	0,42	0,07	0,11	0,13	0,05	0,20

¹ Muallif ishlanmasi

Yillar	Qishloq, oʻrmon va baliqchilik xoʻjaligi	Sanoat	Qurilish	Savdo, yashash va ovqatlanish boʻyicha xizmatlar	Tashish va saqlash, axborot va aloqa	Boshqa xizmat tarmoqlari
2020	0,42	0,07	0,11	0,12	0,04	0,21
2021	0,41	0,08	0,11	0,13	0,04	0,21
2022	0,41	0,07	0,10	0,14	0,04	0,21
2023	0,41	0,08	0,10	0,14	0,05	0,21
2024	0,38	0,09	0,09	0,15	0,05	0,21
2025	0,37	0,10	0,09	0,15	0,05	0,22

1-jadvaldagi tarmoqlarning yalpi qoʻshilgan qiymatlariga ulushiga nazar tashlansa, eng katta ulush Qishloq, oʻrmon va baliqchilik xoʻjaligiga toʻgʻri kelmoqda. Biroq, tarmoqning hissasi 2011-yildagi 0,54 dan 2025-yilga kelib 0,37 gacha, yaʼni 0,17 ulushga pasayib bormoqda. Sanoat tarmogʻining ulushi esa eng past ulushi 2011 yilda kuzatilib, 2025 yilga kelib, 0,10 birlikkacha oshgan. Shuningdek, savdo, yashash va ovqatlanish xizmatlari tarmogʻida ham oʻsish (0,06 dan 0,15 gacha) kuzatilgan. Bu hudud iqtisodiyoti agrar sohaga ixtisoslashganligi yumshatilib, tarkibi diversifikatsiya qilinayotganini bildiradi. Bu esa qishloq xoʻjaligidan asta-sekin xizmat koʻrsatish va sanoatlashgan modelga oʻtayotganligidan darak beradi.

Tumanlardagi iqtisodiy holatni tahlil qilish uchun yalpi qoʻshilgan qiymatni foydalanish mumkin. Uning natijalari tumanning yalpi hududiy mahsulotini emas balki iqtisodiy faoliyat ulushi asosidagi proporsional taqsimlanishini ifodalaydi.

Tumanlar kesimida yalpi hududiy mahsulot va u bilan bogʻliq koʻrsatkichlar 2-jadvalda keltirildi.

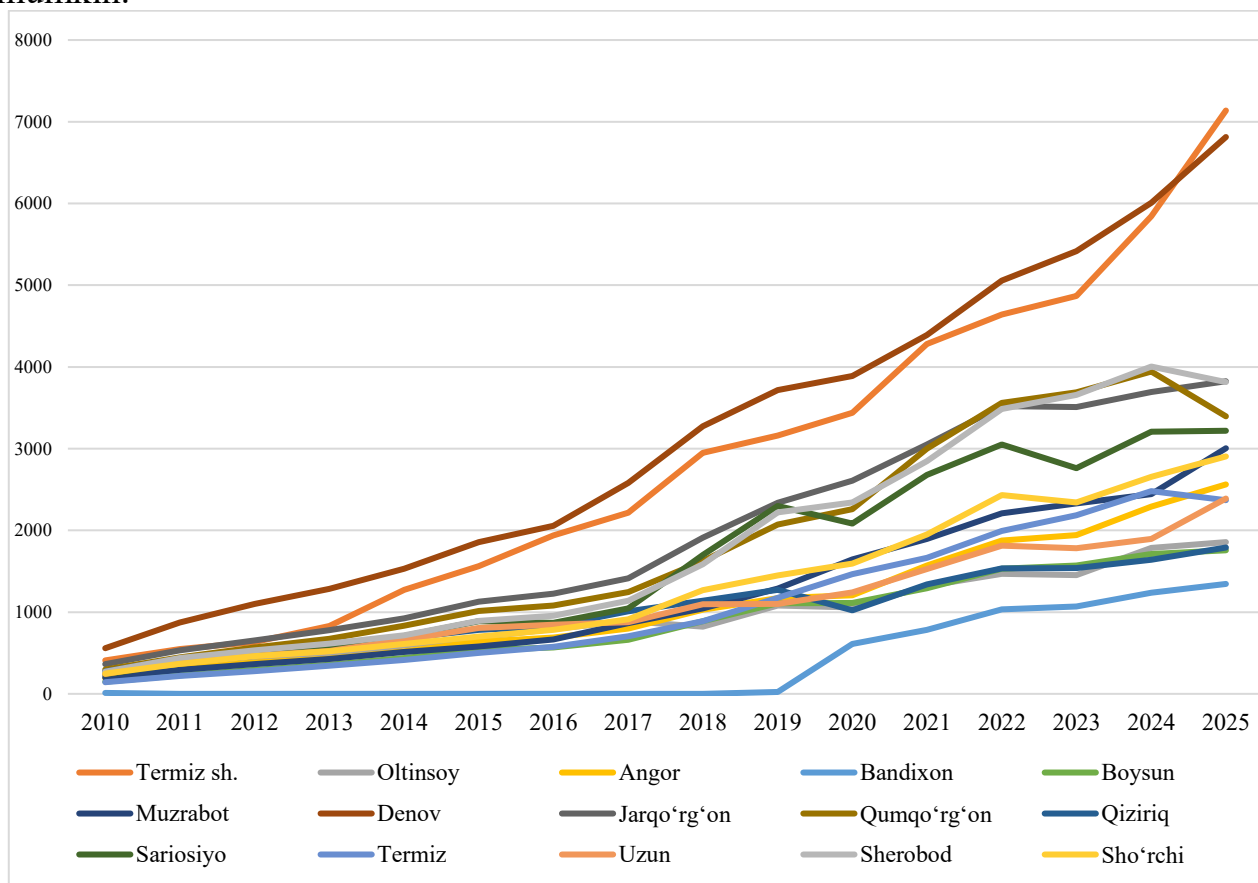
2-jadval
Surxondaryo viloyati iqtisodiy oʻsish koʻrsatkichlarini tumanlar hissasi¹

T/r	Tumanlar	YaHM (mlrd soʻm)	YaHM oʻsishi (foiz)	Aholi jon boshiga YaHM (ming soʻm)	Aholi jon boshiga YaHM oʻsishi
1	Surxondaryo	59 031,6	108,6	20 041,3	106,1
2	Termiz sh.	7 137,0	122,2	34 428,5	118,8
3	Oltinsoy	1 856,6	104,0	9 405,4	101,5
4	Angor	2 562,2	111,9	17 430,1	109,5
5	Bandixon	1 344,6	108,8	15 763,0	105,9
6	Boysun	1 756,2	102,7	13 817,4	100,7
7	Muzrabot	3 004,8	122,9	19 163,5	120,4
8	Denov	6 813,2	113,4	15 826,2	110,7
9	Jarqoʻrgʻon	3 824,7	103,6	15 674,9	101,2
10	Qumqoʻrgʻon	3 393,7	86,1	12 972,8	84,1
11	Qiziriq	1 790,3	109,2	14 107,7	106,7
12	Sariosiyo	3 219,1	100,4	13 821,6	98,3
13	Termiz	2 369,3	95,5	27 171,0	92,8

¹ Muallif ishlanmasi

T/r	Tumanlar	YaHM (mlrd so‘m)	YaHM o‘sishi (foiz)	Aholi jon boshiga YaHM (ming so‘m)	Aholi jon boshiga YaHM o‘sishi
14	Uzun	2 389,6	126,1	12 419,9	123,1
15	Sherobod	3 816,6	95,3	17 760,0	93,5
16	Sho‘rchi	2 905,0	109,4	12 403,9	106,7

Yalpi hududiy mahsulotning tumanlar bo‘yicha taqsimlanishini 1-rasmda ko‘rish mumkin.

1-rasm. Surxondaryo viloyati tumanlari kesimida yalpi hududiy mahsulot hajmi¹

Olingan natijalar iqtisodiy o‘rta o‘rta manbalarini dekompozitsiyalashda qo‘llaniladi. 3-jadvalda keltirilgan tasviriy statistika natijalari Surxondaryo viloyati iqtisodiyoti ko‘lami kuzatuv davrida sezilarli darajada kengayganligini ko‘rsatadi. Xususan, yalpi hududiy mahsulot hajmining minimal qiymati 3394,7 mlrd so‘mni, maksimal qiymati esa 66186,5 mlrd so‘mni tashkil etgan. Mazkur holat tahlil qilinayotgan davr mobaynida ishlab chiqarish hajmlarining izchil va yuqori sur‘atlarda o‘rta borganligini anglatadi. Kuzatuv davrining ikkinchi yarmida iqtisodiy o‘rta sur‘atlari dastlabki yillarga nisbatan ancha yuqori bo‘lgan. Buni arifmetik o‘rtacha ko‘rsatkichning

¹ Muallif ishlanmasi

24122,06 mlrd soʻmga teng boʻlib, mediananing 18791,9 mlrd soʻmlik qiymatidan yuqori ekanligi ham tasdiqlaydi.

3-jadval

Tasviriyl statistik koʻrsatkichlari¹

T/r	Koʻrsatkichlar	Qiymati
1	Oʻrtacha	24 122,06
2	Standard xato	4 795,20
3	Mediana	18 791,90
4	Moda	-
5	Standard chetlanish	19 180,82
6	Tanlanma dispersiya	367903819
7	Ekstsess	-0,11
8	Assimmetriya	0,92
9	Interval	62 791,80
10	Minimum	3 394,70
11	Maximum	66 186,50
12	Yigʻindi	385953
13	Kuzatuvlar soni	16

Asimmetriya va ekstsess koʻrsatkichlari iqtisodiy oʻsishning nisbatan barqaror va tadrijiy xususiyatga ega boʻlganligini koʻrsatadi. Asimmetriya koeffitsientining 1 ga yaqin qiymatga egaligi rivojlanayotgan iqtisodiyotlar uchun xos boʻlib, maʼlumotlar qatorida oʻsish tendensiyasining mavjudligini ifodalaydi. Shu bilan birga, ekstsess koʻrsatkichining nolga yaqin va biroz manfiy qiymatda shakllanishi hudud iqtisodiyotida keskin tebranishlar, kutilmagan sakrashlar yoki jiddiy pasayishlar kuzatilmaganligini bildiradi. Bu esa iqtisodiy oʻsishning asosan tizimli va izchil xarakterga ega boʻlganligini tasdiqlaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Oʻtkazilgan tadqiqot natijalari Surxondaryo viloyati iqtisodiyotida tarkibiy oʻzgarishlar jarayoni izchil davom etayotganini koʻrsatdi. Tahlillar yalpi hududiy mahsulot tarkibida qishloq xoʻjaligi ulushining bosqichma-bosqich kamayib borayotganini, sanoat va xizmat koʻrsatish tarmoqlarining hissasi esa ortayotganini tasdiqladi. Bu holat hudud iqtisodiyotida diversifikatsiya jarayonlari kuchayib borayotganini hamda iqtisodiy faoliyatning yangi yoʻnalishlari shakllanayotganini anglatadi.

Tumanlar kesimidagi koʻrsatkichlar hududning iqtisodiy salohiyati ortib borayotganini, ayrim tumanlarda iqtisodiy oʻsish surʼatlari viloyat oʻrtacha darajasidan yuqori ekanligini koʻrsatdi. Tasviriyl statistika natijalari iqtisodiy oʻsishning umumiy tendensiyasi barqaror xarakterga ega ekanligini va viloyat iqtisodiyotida keskin tebranishlar kuzatilmaganligini tasdiqladi. Shu bilan birga, tumanlar oʻrtasida iqtisodiy faollik va aholi jon boshiga toʻgʻri keladigan yalpi hududiy mahsulot koʻrsatkichlarida muayyan farqlar saqlanib qolayotgani aniqlandi.

¹ Muallif ishlanmasi

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, birinchi navbatda, sanoat va xizmat ko'rsatish tarmoqlarida yuqori qo'shilgan qiymat yaratuvchi loyihalarni kengaytirish maqsadga muvofiqdir. Ikkinchidan, iqtisodiy faolligi nisbatan past bo'lgan tumanlarda investitsiya jozibadorligini oshirish va zamonaviy infratuzilma loyihalarini rivojlantirish hududlararo tafovutlarni qisqartirishga xizmat qiladi. Uchinchidan, hududning transport-logistika imkoniyatlaridan samarali foydalanish va tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlash orqali iqtisodiy o'sishning yangi manbalarini shakllantirish mumkin. To'rtinchidan, tumanlar kesimida iqtisodiy ko'rsatkichlar monitoringini takomillashtirish va statistik tahlil usullaridan keng foydalanish hududiy rivojlanish bo'yicha qabul qilinadigan qarorlarning samaradorligini oshiradi.

Surxondaryo viloyatida kuzatilayotgan tarkibiy o'zgarishlar hudud iqtisodiyotining barqaror rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Mavjud ijobiy tendensiyalarni davom ettirish, iqtisodiyotning diversifikatsiyalashuv darajasini yanada oshirish va hududlar salohiyatidan samarali foydalanish kelgusida viloyatning iqtisodiy raqobatbardoshligini mustahkamlashga imkon yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ahmad Nu'man Mukhtar Bin Mohammad Economic growth of Malaysia // Политика, экономика и инновации. 2020. №3 (32).
2. Босворт Б., Коллинз С. М. Сравнительный анализ экономического роста Китая и Индии // Восточная и Южная Азия в современном мире (внутриполитические и внешние факторы развития). 2010. №2010.
3. Ганиева Зулфия Самиевна, Утемуратова Злиха Муратбаевна Роль описательной статистики в экономике // Raqamli iqtisodiyot (Цифровая экономика). 2026. №14.I.
4. Даричева М. А. Экономический рост в России // Экономика и социум. 2017. №6-1 (37).
5. O'zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo'mitasi ma'lumotlari <https://stat.uz>

KIMYO SANOATINI EKOLOGIK-INNOVATSION BARQAROR RIVOJLANTIRISH METODOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH

Adilova Marg‘uba Tursunalievna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

“Yashil iqtisodiyot” kafedrası dotsenti

ORCID: 0000-0001-8632-9613

E-mail: m.adilova@tsue.uz

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda kimyo sanoatini ekologik-innovatsion barqaror rivojlantirish metodologiyasi takomillashtirildi. Yashil kimyo tamoyillari, hayotiy sikl baholash va aylanma iqtisodiyot vositalari asosida integratsiyalashgan yondashuv ishlab chiqildi. Kimyo korxonalarining ekologik va iqtisodiy ko‘rsatkichlari tahlil qilindi. Raqamli boshqaruv tizimlari, resurs samaradorligi va chiqindilarni kamaytirish natijalari baholandi. Tadqiqot natijasida ekologik xavfsizlikni kuchaytirish, innovatsion faoliyatni rivojlantirish va sanoat raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar shakllantirildi.

Kalit so‘zlar: kimyo sanoati, yashil kimyo, ekologik innovatsiya, barqaror rivojlanish, aylanma iqtisodiyot, E-faktor, raqamli boshqaruv, resurs samaradorligi.

Аннотация

В исследовании была усовершенствована методология экологически-инновационного устойчивого развития химической промышленности. Разработан интегрированный подход на основе принципов зелёной химии, оценки жизненного цикла и инструментов циркулярной экономики. Проведен анализ экологических и экономических показателей химических предприятий. Оценены результаты внедрения цифровых систем управления, повышения ресурсной эффективности и сокращения отходов. По итогам исследования сформированы практические рекомендации, направленные на укрепление экологической безопасности, развитие инновационной деятельности и повышение конкурентоспособности химической отрасли.

Ключевые слова: химическая промышленность, зелёная химия, экологические инновации, устойчивое развитие, циркулярная экономика, E-фактор, цифровое управление, ресурсная эффективность.

Abstract

This study improved the methodology for environmentally innovative and sustainable development of the chemical industry. An integrated approach based on green chemistry principles, life-cycle assessment, and circular economy tools was developed. Environmental and economic indicators of chemical enterprises were analyzed. The results of digital management systems, resource efficiency improvements, and waste reduction measures were evaluated. The findings led to practical recommendations aimed at strengthening environmental safety, promoting innovation activities, and increasing the competitiveness and long-term sustainability of the chemical industry.

Keywords: chemical industry, green chemistry, eco-innovation, sustainable development, circular economy, E-factor, digital management, resource efficiency.

KIRISH

Kimyo sanoati korxonalari bugun ishlab chiqarish jarayonlarini ekologik talablar bilan uygʻunlashtirish vazifasini amaliy hal etmoqda. Yashil kimyo ushbu vazifani bajarishda aniq uslubiy asos beradi va u barqaror rivojlanishni taʼminlovchi vosita sifatida tan olingan [1]. Anastas va Warner ishlab chiqqan oʻn ikki tamoyil chiqindini manbada oldini olish, atom unumdorligini oshirish va xavfsiz erituvchilarni tanlashni amaliy koʻrsatma darajasiga koʻtaradi [2]. Jarayon darajasida ekologik yukni oʻlchashda E-faktor - chiqindi massasining mahsulot massasiga nisbati - eng sodda va keng qoʻllaniladigan metrika sifatida xizmat qiladi; uning qiymati nolga qancha yaqin boʻlsa, jarayon shunchalik toza hisoblanadi [3].

Sohaning iqtisodiy salohiyati ana shunday uslubiy oʻzgarishlarni amalga oshirish uchun yetarli zamin yaratadi. Yevropa kimyo sanoati 2024-yilda 635 mlrd yevro aylanmani va 1,2 mln ish oʻrnini taʼminladi, energiya samaradorligi esa 1990-yildan buyon 40 foizga yaxshilandi [4]. EU27 doirasida ilmiy-innovatsion xarajatlar 2024-yilda 10,4 mlrd yevroni tashkil etdi, soʻnggi oʻn yillikda global kapital investitsiya qariyb 58 foizga oshdi [5]. Mavjud investitsion oqimni ekologik-innovatsion maqsadlarga yoʻnaltirish metodologiyani aniq qaror qabul qilish vositasiga aylantirishni talab qiladi.

Milliy darajada ushbu jarayon aniq amaliy koʻrinishga ega. “Oʻz kimyosanoat” AJ maʼlumotlariga koʻra, 2025-yilda kimyo korxonalari 21,4 trln soʻmlik tovar mahsuloti ishlab chiqardi, oʻsish surʼati 108,1 foizni tashkil etdi, eksport hajmi esa 659,8 mln AQSH dollarga yetib, mahsulot 55 ta davlatga yoʻnaltirildi [6]. Sohada moliyaviy va ishlab chiqarish koʻrsatkichlarini kuzatuvchi avtomatlashtirilgan tahlil markazlari, yagona raqamli platforma hamda bir tonna mahsulotga sarflanayotgan energiya resurslarini avtomatik hisoblash tizimi ishga tushirildi [6]. Bunday amaliy zamin ekologik-innovatsion metodologiyani joriy etish uchun real imkoniyat yaratadi.

Korxonalar liniyaviy ishlab chiqarishdan aylanma modelga oʻtishda texnologik, iqtisodiy va tashkiliy toʻsiqlarga duch keladi, innovatsiya va malakali kadrlar esa bu oʻtishning kalit omillari sanaladi [7]. Metodologiyani takomillashtirish ushbu toʻsiqlarni bosqichma-bosqich bartaraf etadigan, oʻlchanadigan va takrorlanadigan uslubiy ketma-ketlikni taqozo qiladi. Maqolada ana shunday integratsiyalashgan metodologiyani ishlab chiqishni va uning korxona hamda milliy soha darajasidagi amaliy qoʻllanilishini asoslashni maqsad qilingan.

ADABIYOTLAR SHARHI

Yashil kimyo va barqaror rivojlanish oʻrtasidagi bogʻliqlik ilmiy adabiyotda mustahkam oʻrin egalladi. Yashil kimyo barqaror jamiyat qurishning ilmiy-texnologik quroli sifatida talqin etildi va uning rivoji iqtisodiy manfaat bilan bevosita bogʻlandi [1]. Kimyo sektorining liniyaviydan aylanma iqtisodiyotga oʻtishi innovatsiya, qayta tiklanuvchi xomashyo va malakali ishchi kuchi orqali amalga oshishi koʻrsatib berildi [7].

Yashil kimyo tamoyillarining aylanma iqtisodiyot tizimida joriy etilishi qayta tiklanuvchi xomashyo va energiyadan oqilona foydalanish orqali bir necha tamoyilni bir vaqtning o'zida qondirishi mumkinligi asoslandi; bunda 9R modeli - rad etish, qayta o'ylash, kamaytirish, qayta ishlatish, ta'mirlash, tiklash, qayta tayyorlash, qayta yo'naltirish va qayta ishlash - markaziy o'rin tutdi [8]. Sanoat kimyosi va ekologik muhandislikda aylanma iqtisodiyotni ilgari surishda yashil sintez, raqamli barqarorlik va hayotiy sikl bo'yicha baholash barqaror rivojlanish maqsadlari bilan uyg'unlashtirildi[9].

Barqaror kimyo yashil, aylanma va xavfsiz loyihalash o'lchovlarining yaxlit baholash jarayoni sifatida tavsiflandi; bunda xavf identifikatsiyasidan boshlanib, ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy ta'sirlarning yaxlit baholanishigacha bo'lgan bosqichli yondashuv ilgari surildi[10]. Siyosiy-uslubiy darajada Yevropa Ittifoqining barqarorlik uchun kimyoviy moddalar strategiyasi sakson nafardan ortiq chorani belgiladi, xavfsiz va barqaror loyihalash ramkasini hamda yagona baholash mexanizmini ilgari surdi[11]. Ushbu ramkani amaliyotga tatbiq etish bo'yicha o'tkazilgan tahliliy ish loyihalash va baholashning ikki bosqichli iterativ tuzilmasini ajratib ko'rsatdi va operatsionallashtirishning aniqlangan qiyinchiliklarini tizimlashtirdi[12].

Adabiyot sharhi yaxlit metodologiyaga ehtiyojni - alohida tamoyillar, metrikalar va siyosiy ramkalarni korxona darajasida birlashtiradigan yondashuvni - yetarlicha asoslaydi. Milliy darajadagi rasmiy ochiq ma'lumotlar esa bunday yondashuvni o'lchanadigan ko'rsatkichlar bilan to'ldirish imkonini beradi va nazariy modelni amaliy negizga bog'laydi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot konseptual-analitik yondashuvga tayandi: yashil kimyo metrikalari, hayotiy sikl bo'yicha baholash va aylanma iqtisodiyot vositalari yagona uslubiy tizimga jamlandi. Ma'lumotlar manbai sifatida xalqaro ochiq nashrlar va "O'z kimyosanoat" AJning rasmiy ochiq hisobotlari tanlandi, ko'rsatkichlar bir nechta mustaqil manbadan qiyoslab tekshirildi. Taklif etilayotgan metodologiya korxonaning ekologik-innovatsion holatini bosqichma-bosqich baholaydigan va takomillashtiradigan oltita o'zaro bog'liq bosqichdan tashkil topdi.

Birinchi bosqich - qamrov va maqsadni belgilash. Tizim chegaralari, loyihalash maqsadlari va qaror qabul qilish mezonlari aniqlanadi; qiymat zanjiri bo'ylab manfaatdor tomonlar jalb etiladi. Ushbu bosqich xavfsiz va barqaror loyihalash ramkasining boshlang'ich tahlil qismiga mos keladi[10].

Ikkinchi bosqich - yashil kimyo tamoyillari asosida loyihalash. Chiqindini manbada oldini olish, atom unumdorligi, kam zaharli erituvchilar va qayta tiklanuvchi xomashyodan foydalanish texnologik yechimga singdiriladi[2].

Uchinchi bosqich - xavfsizlik va barqarorlikni baholash. Mahsulot va jarayon hayotiy tsikl bo'yicha baholash hamda xavfsiz va barqaror loyihalash mezonlari orqali ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy o'lchovlarda tekshiriladi[11].

To'rtinchi bosqich - metrikalar bilan o'lchash. Jarayon E-omil, jarayon massa intensivligi va atom unumdorligi kabi miqdoriy ko'rsatkichlar yordamida baholanadi;

bir tonna mahsulotga energiya resurslari sarfini avtomatik hisoblash tizimi bu o'lovni amaliyotda mustahkamlaydi[3].

Beshinchi bosqich - aylanma yopilish. Yon mahsulotlar va chiqindilar ikkilamchi xomashyoga aylantiriladi, 9R mantig'i bo'yicha resurs oqimi yopiq tsiklga keltiriladi [8].

Oltinchi bosqich - monitoring va takomillashtirish. Olingan natijalar dastlabki maqsadlar bilan qiyoslanadi va metodologiya yangi ma'lumotlar asosida iterativ tarzda yangilanadi; baholashning bosqichli va takrorlanadigan tabiati uning amaliy barqarorligini ta'minlaydi[12].

Metodologiyani kuchli tomoni uning modulligida namoyon bo'ldi: har bir bosqich mustaqil o'lanadi, biroq umumiy tizim doirasida o'zaro bog'lanadi. Bunday tuzilma korxonaga cheklangan resurslar sharoitida ham eng ta'sirchan bosqichlardan boshlash va natijani izchil kengaytirish imkonini beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Metodologiyani amaliy asosligini baholash uchun ochiq manbalardagi tasdiqlangan ko'rsatkichlar jamlandi. 1-jadval kimyo sanoatining ekologik-innovatsion o'tishini tavsiflovchi tekshirilgan miqdoriy ko'rsatkichlarni, ularning qiymatlari va manbalari bilan birga, tartibga soldi.

1-jadval

Kimyo sanoatining ekologik-innovatsion o'tishini tavsiflovchi tasdiqlangan ko'rsatkichlar¹

Ko'rsatkich	Qiymat	Manba
Yevropa kimyo sanoati aylanmasi 2024-yil, mlrd yevro	635	[4]
Sohadagi bandlik, mln kishi	1,2	
Energiya samaradorligining o'sishi 1990-2024 yillar, foizda	40	
EU27 kapital xarajatlari 2024-yil, mlrd yevro	28,4	[5]
EU27 ilmiy-innovatsion (R&I) xarajatlari 2024-yil, mlrd yevro	10,4	
Global kapital investitsiyaning o'sishi 2014-2024 yillar, foizda	58	
Energiya intensivligini kamaytirish imkoniyati (18 ta eng energiya talab mahsulot, 2050-yilga), 2010-yilga nisbatan, foizda	20-40	[13]
Yillik energiya tejash salohiyati 2050-yilga prognoz, EJ	13	
Yillik CO ₂ -ekvivalent emissiyani qisqartirish 2050-yilga prognoz, Mt	1000	

Global ko'rsatkichlar iqtisodiy salohiyat va ekologik samaradorlik bir-birini istisno etmasligini namoyish etdi. Energiya samaradorligining 1990-yildan buyon 40 foizga oshishi yuqori aylanma darajasi bilan birga saqlanib, sohaning texnologik yangilanish hisobiga ekologik yukni kamaytira olishini tasdiqladi [4]. Innovatsion xarajatlarning barqaror o'sishi metodologik takomillashtirish uchun moliyaviy zaminni belgiladi [5].

¹ Manba: muallif tomonidan [4], [5] va [13] asosida tuzildi.

Milliy darajadagi rasmiy ochiq ma'lumotlar metodologiyaning real natijalarini aniq raqamlarda ko'rsatdi. 2-jadval "O'zkiyosanoat" AJ faoliyatining uch yillik dinamikasini umumlashtirdi.

2-jadval

"O'zkiyosanoat" AJ faoliyatining tasdiqlangan natijalari (2023-2025)

Yil	Tovar mahsuloti (trln so'm)	Mineral o'g'itlar (ming tonna, sof)	Manba
2023	15,7	1 410,2	[14]
2024	17,7	1 466,1	[15]
2025	21,4	1 453,8	[6]

2-jadval ko'rsatkichlari milliy sanoatning izchil o'sish trayektoriyasini aks ettirdi: tovar mahsuloti 2023-yildagi 15,7 trln so'mdan 2025-yilda 21,4 trln so'mga yetdi, mineral o'g'itlar ishlab chiqarish esa barqaror yuqori darajada saqlandi. 2025-yilda eksport hajmi 659,8 mln AQSH dollari tashkil etib, mahsulot geografiyasi 55 ta davlatga kengaydi [6]. Bu dinamika ekologik-innovatsion yo'nalishning iqtisodiy o'sishga to'sqinlik qilmasligini, aksincha uni mustahkamlashini amalda tasdiqladi.

Atrof-muhitni asrash choralari metodologiyaning beshinchi bosqichi - aylanma yopilish bilan bevosita uyg'unlashdi. 2024-yilda korxonalarda 34,3 mlrd so'mlik chora-tadbirlar amalga oshirilib, atmosferaga tashlanmalar 15,6 ming tonnaga (shundan 1,7 ming tonna zaharli-kimyoviy chiqindi) qisqartirildi, 787,6 mln kub metr artezian suvi tejaldi va 31,7 ming tonna chiqindi utilizatsiya qilindi [15]. 2025-yilda esa 91 ta chora-tadbir doirasida chang-gaz tozalash uskunalarning samaradorligi 95 foizdan oshirildi va sanitar himoya hududlariga 32 ta ekopost o'rnatildi [6]. Chiqindi va emissiyalarning kamaytirilishi E-faktorni izchil pasaytirishning amaliy ifodasi sifatida talqin etilishi mumkin [3].

Raqamli yangilanish metodologiyaning to'rtinchi bosqichi - metrikalar bilan o'lchashga to'g'ridan-to'g'ri xizmat qildi. Yagona raqamli platforma, avtomatlashtirilgan tahlil markazlari hamda bir tonna mahsulotga energiya sarfini avtomatik hisoblash tizimi monitoringni real vaqt rejimiga o'tkazdi va sun'iy intellekt modellari shakllantirildi [6]. Korporativ boshqaruv darajasida barqaror rivojlanish hisoboti va ESG strategiyasi xalqaro auditorlik tashkiloti ishtirokida ishlab chiqildi, soha BB- darajadagi xalqaro kredit reytingiga ega bo'ldi va ESG reytingini qo'lga kiritish ishlari nufuzli baholash kompaniyasi bilan olib borildi [15]. Xalqaro kredit reytingi sohada ilk bor 2023-yilda qo'lga kiritilgan edi va bu holat keyingi yillardagi barqaror o'sishning institutsional zaminini yaratdi [14].

Texnologik istiqbol global salohiyatni miqdoriy o'lchamda ochib berdi. Yangi katalitik jarayonlar, biomassadan xomashyo sifatida foydalanish va qayta tiklanuvchi energiyadan vodorod olish eng energiya talab qiluvchi o'n sakkizta kimyoviy mahsulot bo'yicha energiya intensivligini 2050-yilga borib 2010-yil darajasiga nisbatan 20-40 foizga kamaytirishi, yiliga 13 EJ energiya tejashi va 1000 Mt CO₂-ekvivalent emissiyani qisqartirishi mumkinligi hisoblab chiqildi [13]. Milliy ko'rsatkichlar ana shu global salohiyatni amaliy bosqichlarga ulash mumkinligini ko'rsatdi: metodologiyaning uch tarkibiy qismi - yashil kimyo metrikalari, aylanma iqtisodiyot

vositalari va raqamli innovatsion boshqaruv - uyg'unlashtirilganda resurs unumdorligi izchil oshdi va sanoat raqobatbardoshligi mustahkamlandi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot kimyo sanoatini ekologik-innovatsion barqaror rivojlantirishning yaxlit metodologiyasini ishlab chiqdi va uni tasdiqlangan ko'rsatkichlar asosida asosladi. Yashil kimyoning o'n ikki tamoyili, hayotiy sikl baholash va xavfsiz hamda barqaror loyihalash ramkasi oltita bosqichli, modulli va iterativ tizimga birlashtirildi. Olingan natijalar ekologik samaradorlik va iqtisodiy quvvat bir-birini to'ldirishini, metrikalar bilan o'lchanadigan yondashuv esa yaxshilanishni aniq qayd etishini ko'rsatdi.

Amaliy tatbiq uchun quyidagi takliflar shakllantirildi. Birinchidan, korxonalarga metodologiyani eng ta'sirchan bosqichlardan - metrikalar bilan o'lchash va aylanma yopilishdan - boshlab joriy etish tavsiya etildi, chunki aynan shu bosqichlar yiriklashgan miqdoriy natija beradi [15]. Ikkinchidan, E-faktor va jarayon massa intensivligi kabi metrikalarni standart hisobot tizimiga kiritish chiqindi oqimini izchil kuzatish imkonini beradi [3]. Uchinchidan, mavjud innovatsion va kapital xarajatlarni ekologik-innovatsion loyihalarga yo'naltirish o'tishni tezlashtiradi [5].

To'rtinchidan, ta'lim, tartibga solish va iqtisodiy rag'batlantirish choralarining muvofiqlashtirilishi metodologiyaning keng joriy etilishini qo'llab-quvvatlaydi [14]. Beshinchidan, xalqaro uslubiy ramkalarni milliy sanoat sharoitiga moslashtirish - qiymat zanjiri va xomashyo bazasini hisobga olgan holda - metodologiyaning samaradorligini oshiradi [11]. Ushbu yo'nalishlar kimyo sanoatini barqaror, raqobatbardosh va resurs jihatidan unumdor asosga o'tkazishning ijobiy istiqbolini ochib beradi va keyingi empirik tadqiqotlar uchun mustahkam nazariy zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Song J., Han B. Green chemistry: a tool for the sustainable development of the chemical industry. National Science Review, 2015, 2(3), 255-256. <https://academic.oup.com/nsr/article/2/3/255/1426609>
2. American Chemical Society. 12 Principles of Green Chemistry (Anastas P.T., Warner J.C.). <https://www.acs.org/green-chemistry-sustainability/principles/12-principles-of-green-chemistry.html>
3. Green Chemistry Metrics with Special Reference to Green Analytical Chemistry. PMC, 2018. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC6272361/>
4. Cefic. 2025 Facts and Figures of the European Chemical Industry. <https://cefic.org/facts-and-figures-of-the-european-chemical-industry/>
5. Cefic. Capital & R&I Spending - Facts and Figures of the European Chemical Industry. <https://cefic.org/facts-and-figures-of-the-european-chemical-industry/capital-ri-spending/>
6. "Ўзкимёсаноат" АЖ. 2025 йилда амалга оширилган ишлар тўғрисида ҳисобот (очик маълумотлар). <https://uzkimyosanoat.uz/uploads/opendata/2025/04/od-001-oz.pdf>

7. The Chemical sector in transition: Technological developments and green skills towards circularity and decarbonisation. ScienceDirect, 2024. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S245222362400097X>
8. Implementation of green chemistry principles in circular economy system towards sustainable development goals: Challenges and perspectives. Science of the Total Environment, 2020. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0048969720305088>
9. Advancing circular economy in industrial chemistry and environmental engineering: Principles, alignment with UN SDGs, and pathways to implementation. European Journal of Chemistry, 2023, 14(3). <https://www.eurjchem.com/index.php/eurjchem/article/view/2452>
10. Sustainable chemistry: Green, circular, and safe-by-design. ScienceDirect, 2024. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2590332224001969>
11. European Commission. Implementation of the Chemicals Strategy for Sustainability. https://environment.ec.europa.eu/strategy/chemicals-strategy/implementation_en
12. Operationalization of the safe and sustainable by design framework for chemicals and materials: challenges and proposed actions. PMC, 2025. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11844345/>
13. First Steps Toward Sustainable Circular Uses of Chemicals: Advancing the Assessment and Management Paradigm. ACS Sustainable Chemistry & Engineering, 2021. <https://pubs.acs.org/doi/10.1021/acssuschemeng.1c00243>
14. “Ўзкимёсаноат” АЖ. 2023 йилда амалга оширилган ишлар тўғрисида ҳисобот (очик маълумотлар). <https://uzkimyosanoat.uz/uploads/opendata/2024/01/od-001-oz.pdf>
15. “Ўзкимёсаноат” АЖ. 2024 йилда амалга оширилган ишлар тўғрисида ҳисобот (очик маълумотлар). <https://uzkimyosanoat.uz/uploads/opendata/2025/01/od-001-oz.pdf>

TA'LIM MARKAZI RAQOBATBARDOSHLIGI VA NUFUZINI OSHIRISHDA MALAKALI XODIMLARING AHAMIYATINI BAHOLASH

Razzoqova Zebo Xusniddinovna

Toshkent xalqaro Nordik universiteti
magistratura talabasi

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda ta'lim markazlari raqobatbardoshligi va nufuzini shakllantirishda malakali xodimlarning ahamiyati baholandi. Xodimlar malakasi, o'quvchilarni ushlab qolish darajasi, mijozlar mamnuniyati va ta'lim markazi obro'si o'rtasidagi bog'liqlik empirik ma'lumotlar asosida tahlil qilindi. Ta'lim markazlarining raqobat ustunligini ta'minlashda inson kapitalining o'rni aniqlandi. Tadqiqot natijasida xodimlar malakasini rivojlantirish, kadrlar barqarorligini ta'minlash va ta'lim xizmatlari sifatini oshirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: ta'lim markazi, malakali xodim, inson kapitali, raqobatbardoshlik, nufuz, kadrlar salohiyati, ta'lim sifati, mijozlar mamnuniyati.

Аннотация

В исследовании была оценена роль квалифицированных сотрудников в повышении конкурентоспособности и репутации образовательных центров. На основе эмпирических данных проанализирована взаимосвязь между квалификацией персонала, удержанием обучающихся, удовлетворённостью клиентов и репутацией учреждения. Было определено значение человеческого капитала в формировании конкурентных преимуществ образовательных организаций. По результатам исследования разработаны практические рекомендации по развитию профессиональных компетенций персонала, обеспечению кадровой устойчивости и повышению качества образовательных услуг.

Ключевые слова: образовательный центр, квалифицированный персонал, человеческий капитал, конкурентоспособность, репутация, кадровый потенциал, качество образования, удовлетворённость клиентов.

Abstract

This study evaluated the importance of qualified employees in strengthening the competitiveness and reputation of educational centers. The relationship between staff qualifications, student retention, client satisfaction, and institutional reputation was analyzed using empirical data. The role of human capital in creating competitive advantages for educational organizations was identified. Based on the findings, practical recommendations were developed to improve employee qualifications, enhance workforce stability, and increase the quality of educational services. The results confirmed the strategic importance of skilled personnel for sustainable institutional development.

Keywords: educational center, qualified staff, human capital, competitiveness, reputation, workforce potential, educational quality, client satisfaction.

KIRISH

Zamonaviy iqtisodiyotda insoniy kapital - bilim, malaka va kasbiy tajriba yig'indisi - tashkilotning bozordagi mavqeyini belgilaydigan eng muhim omillardan biri hisoblanadi. Ta'lim sektori uchun bu qoida ayniqsa o'tkir amal qiladi: ta'lim markazi taqdim etadigan xizmatning sifati, aslida, o'sha markaz xodimlarining malakasiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq.

O'zbekistonda ta'lim markazlari bozori so'nggi yillarda jadal o'sib bormoqda. Xususi ta'lim muassasalari, til o'rgatish kurslari, kasbiy ko'nikma markazlari va onlayn ta'lim platformalari soni yildan yilga ko'paymoqda. Adliya vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yil oxiriga kelib O'zbekistonda 6 200 dan ortiq litsenziyalangan xususi ta'lim muassasasi ro'yxatdan o'tgan bo'lib, ularning aksariyati kichik va o'rta ta'lim markazlari hisoblanadi. Bu holat raqobat muhitini keskinlashtirmoqda va ta'lim markazlarini o'z xodimlarining malakasiga yanada jiddiy e'tibor qaratishga majbur qilmoqda.

Mavjud ilmiy adabiyotda o'qituvchi sifatining o'quvchi natijalari va muassasa obro'si bilan kuchli korrelyatsiyaga ega ekanligi qayta-qayta isbotlangan. Biroq O'zbekiston kontekstida bu munosabatni miqdoriy baholash tadqiqotlar juda kam. Ushbu maqola shu bo'shliqni to'ldirish uchun mo'ljallangan.

Tadqiqotning asosiy yo'nalishi O'zbekistondagi ta'lim markazlarida xodimlar malakasining tashkilotlarning bozordagi obro'si va raqobatbardoshligiga ta'sirini aniqlash hamda ushbu ta'sirni miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari orqali baholashdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

Ta'lim muassasalari raqobatbardoshligini ta'minlashda inson kapitalining o'rni iqtisodiy adabiyotlarda muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. J. Barney tashkilotning barqaror raqobat ustunligi noyob va malakali resurslarga bog'liqligini asoslab, inson resurslarini strategik aktiv sifatida baholagan [1]. G. Becker inson kapitali nazariyasida xodimlarning bilim va ko'nikmalariga yo'naltirilgan investitsiyalar tashkilot samaradorligi hamda iqtisodiy natijalarning o'sishiga xizmat qilishini ko'rsatgan [2]. Ushbu yondashuv ta'lim markazlari faoliyatida malakali xodimlarning ahamiyatini ilmiy jihatdan izohlash imkonini beradi.

Ta'lim sifati va pedagog kadrlar malakasi o'rtasidagi bog'liqlik E. Hanushek tomonidan o'rganilib, yuqori malakali o'qituvchilar ta'lim natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatishi aniqlangan [3]. O'zbekiston sharoitida inson kapitalining ta'lim muassasalari raqobatbardoshligidagi o'rni Nazarov tomonidan tadqiq etilgan bo'lib, malakali kadrlar ta'lim sifati va muassasa nufuzini oshiruvchi asosiy omillardan biri sifatida e'tirof etilgan [4].

Institutsional rivojlanish nazariyasida D. North tashkilot faoliyatining samaradorligi mavjud institutlar va boshqaruv mexanizmlariga bog'liqligini ta'kidlagan [5]. Ta'lim markazlarida samarali kadrlar siyosatini shakllantirish ham mazkur yondashuv bilan uzviy bog'liqdir. O'rinov va Xoliqov tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda xususi ta'lim muassasalarida kadrlar siyosati ta'lim xizmatlari sifati hamda o'quvchilar oqimining barqarorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi qayd etilgan [6].

Raqobatbardoshlik nazariyasiga ko'ra, tashkilotning muvaffaqiyati uning ichki salohiyati va resurslaridan samarali foydalanishiga bog'liq. M. Porter malakali xodimlar va bilimlar bazasi tashkilotning raqobat ustunligini shakllantiruvchi muhim omil ekanligini asoslab bergan [7]. Rivkin, Hanushek va Kain tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda o'qituvchilar sifati o'quvchilar natijalari hamda ta'lim muassasalari samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi empirik jihatdan isbotlangan [8].

Inson kapitalining iqtisodiy rivojlanishdagi ahamiyati T. Schultz tomonidan ham keng yoritilgan bo'lib, muallif ta'lim va malaka oshirishga yo'naltirilgan investitsiyalar yuqori samaradorlikka olib kelishini ta'kidlagan [9]. M. Spence tomonidan ishlab chiqilgan signal nazariyasiga ko'ra, xodimlarning sertifikatlari, kasbiy tajribasi va ilmiy salohiyati iste'molchilar uchun sifat ko'rsatkichi vazifasini bajaradi hamda ta'lim markazi obro'sining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi [10].

O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi hamda Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi ma'lumotlari mamlakatda ta'lim xizmatlariga bo'lgan talabning ortib borayotganini, xususi ta'lim muassasalari soni ko'payayotganini va malakali pedagog kadrlarga ehtiyoj kuchayib borayotganini ko'rsatadi [11]; [12].

METODOLOGIYA

Tadqiqotda ta'lim markazlari raqobatbardoshligi va nufuziga malakali xodimlarning ta'sirini baholash uchun qiyosiy tahlil, statistik guruhlash, korrelyatsion tahlil hamda so'rov natijalarini umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning axborot bazasini O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi, ta'lim sohasiga oid rasmiy ma'lumotlar va ta'lim markazlari faoliyatiga doir empirik ma'lumotlar tashkil etdi. Tahlil jarayonida xodimlarning malaka darajasi, ish tajribasi, sertifikatlari va malaka oshirish kurslarida ishtiroki asosida malaka indeksi shakllantirildi. Mazkur ko'rsatkichning o'quvchilarni ushlab qolish darajasi, mijozlar mamnuniyati, onlayn reytinglar va ta'lim markazi nufuziga ta'siri baholandi. Olingan natijalar jadval va statistik ko'rsatkichlar yordamida tahlil qilinib, ilmiy xulosalar shakllantirildi.

TAHLIL VA NATIJALARI

Tadqiqot natijalari xodimlar malakasi va ta'lim markazi raqobatbardoshligi o'rtasida statistik jihatdan muhim ijobiy korrelyatsiya mavjudligini tasdiqladi. Malaka indeksi yuqori bo'lgan markazlar ($SQI \geq 8$) past malakali markazlarga nisbatan o'quvchilar ushlanib qolish darajasi bo'yicha o'rtacha 23,4 foiz yuqori ko'rsatkich qayd etdi.

Xodimlar malakasining ta'lim markazi obro'siga ta'siri uch asosiy kanal orqali amalga oshadi: birinchi kanal - o'quv jarayoni sifati va natijalar; ikkinchi kanal - mijozlar bilan muloqot va xizmat ko'rsatish madaniyati; uchinchi kanal - malakali xodimlar haqidagi axborot signal sifatida tarqalishi (og'zaki tavsiyalar, ijtimoiy tarmoqlar).

Korrelyatsiya tahlili natijalari shuni ko'rsatadiki, malaka indeksi va ushlanib qolish darajasi o'rtasidagi korrelyatsiya koeffitsiyenti $r = 0,74$ bo'lib, kuchli musbat bog'liqlikni anglatadi. Google reytingi bilan korrelyatsiya $r = 0,61$ darajasida bo'lib,

bu ham statistik jihatdan muhimdir. O'quvchilar oqimining yillik o'simi ham malaka indeksi bilan $r = 0,68$ korrelyatsiyaga ega.

1-jadval

Tadqiqotga jalb etilgan ta'lim markazlarining umumiy tavsifi¹

Ko'rsatkich	Toshkent	Samarqand	Andijon	Jami
Ta'lim markazlari soni	22	14	12	48
O'rtacha xodimlar soni, kishi	18,4	12,1	10,8	14,2
Oliy ma'lumotli xodimlar ulushi, foizda	84,2	71,6	68,3	76,2
Sertifikatlangan o'qituvchilar ulushi, foizda	62,8	48,4	41,7	52,6
O'rtacha ish tajribasi, yil	6,4	5,1	4,8	5,6

Hududiy farqlar ham e'tiborlidir. Toshkentdagi ta'lim markazlari viloyat markazlariga nisbatan xodimlar malakasi yuqoriroq, lekin bu farqning bir qismi Toshkentda malaka oshirish imkoniyatlarining ko'pligi bilan izohlanadi. Samarqand va Andijondan olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, hatto viloyatlarda ham sertifikatlangan o'qituvchilar ishlayotgan markazlar ancha yuqori obro'ga ega.

Intervyu natijalariga ko'ra, so'rovda qatnashgan ta'lim markazi rahbarlarining 82 foizi xodimlar malakasini ushlanib qolish va yangi o'quvchilar jalb qilishdagi eng muhim omil sifatida ko'rsatdi. Marketingga ko'p sarmoya kiritayotgan, ammo xodimlar malakasiga e'tibor bermayotgan markazlar qisqa muddatda yuqori o'quvchilar oqimiga ega bo'lsa ham, bir yil ichida ushlanib qolish darajasi keskin tushib ketishini amaliyot tasdiqlaydi.

2-jadval

Malaka indeksi (SQI) va asosiy raqobatdoshlik ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlik²

SQI guruhi	Ushlanib qolish darajasi, foizda	Yillik o'quvchilar o'simi, foizda	Google reyting (5 dan)	NPS bali
Yuqori (SQI 8-10)	78,3	31,4	4,7	62
O'rta (SQI 5-7)	63,1	18,7	4,2	41
Past (SQI 0-4)	54,9	9,2	3,8	18
Korrelyatsiya koeffitsiyenti (r)	0,74**	0,68**	0,61**	0,71**

Izoh: ** $p < 0,01$ darajasida statistik jihatdan muhim.

Korrelyatsiya tahlili natijalari shuni ko'rsatadiki, malaka indeksi va ushlanib qolish darajasi o'rtasidagi korrelyatsiya koeffitsiyenti $r = 0,74$ bo'lib, kuchli musbat bog'liqlikni anglatadi. Google reytingi bilan korrelyatsiya $r = 0,61$ darajasida bo'lib, bu ham statistik jihatdan muhimdir. O'quvchilar oqimining yillik o'simi ham malaka indeksi bilan $r = 0,68$ korrelyatsiyaga ega.

Tadqiqot natijalari neoinstitutsional iqtisodiyot va inson kapitali nazariyasi bilan mos tushadi. Malakali xodimlar nafaqat o'quv jarayonini sifatli tashkil etadi, balki ta'lim markazi uchun tashqi signal vazifasini ham bajaradi. Bu signal ikki tomonlama ishlaydi: potensial o'quvchilar va ularning ota-onalari sertifikatlangan o'qituvchilarni

¹ Manba: muallif so'rovi va ta'lim markazlari ma'muriy ma'lumotlari asosida tuzildi.

² Manba: muallif hisob-kitoblari asosida.

sifat kafolati sifatida qabul qiladi; shu bilan birga, malakali xodimlarning bir markazda to'planishi boshqa sohaviy mutaxassislarni ham o'sha markazga jalb qiladi.

3-jadval

Malaka oshirish va xodimlar aylanmasi dinamikasi, O'zbekiston ta'lim¹ markazlari (2020-2023)

Ko'rsatkich	2020	2021	2022	2023
Malaka oshirish kursi o'tgan o'qituvchilar ulushi, foizda	28,4	34,6	41,2	49,8
Xodimlar aylanma koeffitsienti, foizda	31,7	28,4	24,1	19,6
O'quvchilar o'rtacha ushlanib qolish darajasi, foizda	58,2	62,1	67,4	71,8
Malakali xodim qoldirib ketish narxi, mln so'm/kishi	8,2	11,4	14,7	18,3

3-jadval ma'lumotlari xodimlar aylanmasi va o'quvchilar ushlanib qolish darajasi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni yaqqol ko'rsatadi: xodimlar aylanmasi 2020-yildagi 31,7 foizdan 2023-yilda 19,6 foizga tushgan, o'quvchilar ushlanib qolish darajasi esa parallel ravishda 58,2 foizdan 71,8 foizga ko'tarilgan. Bu ko'rsatkichlar o'rtasidagi statistik bog'liqlik ($r = -0,67$) xodimlar barqarorligining o'quvchilar barqarorligiga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi.

Muhim topilma shundaki, malakali xodimni yo'qotishning xarajati so'nggi yillarda keskin o'sgan: 2020-yildagi 8,2 million so'mdan 2023-yilda 18,3 million so'mga oshgan (bir xodim hisobiga). Bu o'sish nafaqat ish haqi bozori raqobatining kuchayishini, balki malakali kadrlarning ta'lim markazlari uchun tobora muhim strategik aktiv bo'lib borayotganini anglatadi.

Tadqiqotning cheklovlari ham e'tirof etilishi lozim. Birinchidan, 48 ta markaz namunaviy qoplovchi tanlamani ta'minlamasligi mumkin; kelajakda kengroq tanlov bilan takrorlash tavsiya etiladi. Ikkinchidan, korrelyatsiya munosabat yo'nalishini to'liq aniqlamaydi - malakali xodimlar raqobatdosh markazlarni tanlashi ham mumkin. Bu masala uzunlamasina (panel) tadqiqot orqali aniqlanishi kerak.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqot O'zbekistondagi ta'lim markazlari misolida xodimlar malakasi va muassasa raqobatdoshligi o'rtasida kuchli, statistik jihatdan muhim ijobiy bog'liqlik mavjudligini empirik tarzda isbotladi. Asosiy xulosalar quyidagicha:

1. Malaka indeksi (SQI) yuqori bo'lgan markazlar past malakali markazlarga nisbatan o'quvchilar ushlanib qolish darajasi bo'yicha o'rtacha 23,4 foiz ustun turadi.
2. Google reyting va NPS bali bilan malaka indeksi o'rtasidagi korrelyatsiya ($r = 0,61-0,74$) obro'ning asosida kadrlar salohiyati yotishini ko'rsatadi.
3. Xodimlar aylanmasining kamayishi o'quvchilar barqarorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, strategik HR siyosati muhimligini tasdiqlaydi.

¹ Manba: Xalq ta'limi vazirligi va ta'lim markazlari assotsiatsiyasi ma'lumotlari asosida tuzildi; bir qismi muallif hisob-kitoblari.

4. Malakali xodimni yo‘qotish xarajati 2020-2023-yillar oralig‘ida ikki baravar oshib, xodimlar kapitaliga investitsiyaning strategik zaruratini yanada oshirmoqda.

Amaliy tavsiyalar sifatida ta‘lim markazi rahbarlariga quyidagilar taklif etiladi:

1) xodimlarni muntazam malaka oshirish uchun yillik byudjeting kamida 8-10 foizini ajratish;

2) sertifikatlashtirish tizimini korporativ rag‘batlantirish bilan birlashtirish;

3) HR amaliyotida xodimlar barqarorligiga yo‘naltirilgan uzoq muddatli shartnomalar tizimini joriy etish.

Davlat ta‘lim siyosati darajasida esa ta‘lim markazi litsenziyalash mezonlariga xodimlar malakasi bo‘yicha minimal standartlar kiritish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Barney J. Firm Resources and Sustained Competitive Advantage // Journal of Management. - 1991. - Vol. 17, № 1. - P. 99-120.

2. Becker G.S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. - New York: Columbia University Press, 1964. - 187 p.

3. Hanushek E.A. The Economic Value of Higher Teacher Quality // Economics of Education Review. - 2011. - Vol. 30, № 3. - P. 466-479.

4. Nazarov B. Ta‘lim muassasalari raqobatdoshligini oshirishda inson kapitali omili // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. - 2022. - № 3. - B. 88-97.

5. North D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. - Cambridge: Cambridge University Press, 1990. - 152 p.

6. O‘rinov S., Xoliqov A. Xususiyy ta‘lim muassasalarida kadrlar siyosati: holat va tendentsiyalar // O‘zbekiston iqtisodiy axborotnomasi. - 2021. - № 2. - B. 54-63.

7. Porter M.E. The Competitive Advantage of Nations. - New York: Free Press, 1990. - 855 p.

8. Rivkin S.G., Hanushek E.A., Kain J.F. Teachers, Schools, and Academic Achievement // Econometrica. - 2005. - Vol. 73, № 2. - P. 417-458.

9. Schultz T.W. Investment in Human Capital // American Economic Review. - 1961. - Vol. 51, № 1. - P. 1-17.

10. Spence M. Job Market Signaling // Quarterly Journal of Economics. - 1973. - Vol. 87, № 3. - P. 355-374.

11. O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasi. Ta‘lim va kadrlar sohasidagi yillik hisobot. - Toshkent, 2023. - URL: <https://www.stat.uz>

12. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta‘limi vazirligi. O‘zbekistonda ta‘lim tizimining rivojlanish ko‘rsatkichlari. - Toshkent, 2023. - URL: <https://www.maktab.uz>

MINTAQADA TABIIY KAPITALNI JAMG'ARISHGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

Raximov Faxriddin Shavkatovich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti

mustaqil tadqiqotchisi

ORCID: 0009-0008-1234-5678

E-mail: faxriddinraximov.uz@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada mintaqada tabiiy kapitalni jamg'arishga ta'sir etuvchi iqtisodiy, ekologik, institutsional va ijtimoiy omillar nazariy hamda uslubiy jihatdan tadqiq etilgan. Tadqiqotda tabiiy kapitalning mintaqaviy rivojlanishdagi strategik ahamiyati, unga ta'sir qiluvchi ichki va tashqi determinantlar tizimli ravishda tahlil qilingan. Tabiiy kapital jamg'arilishiga resurslardan foydalanish darajasi, ekologik barqarorlik, investitsion faollik, innovatsion texnologiyalar va boshqaruv sifati ta'siri baholangan. Mintaqada omillar o'rtasidagi bog'liqlik asoslab berilib, tabiiy kapitalni ko'paytirishning ustuvor yo'nalishlari ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: tabiiy kapital, mintaqaviy iqtisodiyot, resurs salohiyati, ekologik omillar, institutsional muhit, innovatsion rivojlanish, investitsiya, yashil iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, jamg'arish omillari.

Аннотация

В данной статье исследованы основные экономические, экологические, институциональные и социальные факторы, влияющие на накопление природного капитала в регионе. Рассмотрены стратегическая роль природного капитала в региональном развитии, а также системно проанализированы внутренние и внешние детерминанты его накопления. Оценено влияние уровня использования ресурсов, экологической устойчивости, инвестиционной активности, инновационных технологий и качества управления на процесс накопления природного капитала. На региональном примере обоснованы ключевые направления увеличения природного капитала.

Ключевые слова: природный капитал, региональная экономика, ресурсный потенциал, экологические факторы, институциональная среда, инновационное развитие, инвестиции, зелёная экономика, устойчивое развитие, факторы накопления.

Abstract

This article examines the main economic, environmental, institutional, and social factors influencing natural capital accumulation in a region. The strategic importance of natural capital in regional development and the internal and external determinants affecting its accumulation are systematically analyzed. The study evaluates the impact of resource use intensity, environmental sustainability, investment activity, innovative technologies, and governance quality on natural capital accumulation. Based on regional analysis, priority directions for increasing natural capital are proposed.

Keywords: natural capital, regional economy, resource potential, environmental factors, institutional environment, innovation, investment, green economy, sustainable development, accumulation factors.

KIRISH

Zamonaviy iqtisodiy rivojlanish sharoitida mintaq iqtisodiyotining barqarorligi bevosita tabiiy kapital holati va uning jamg'arilish darajasiga bog'liqdir. Tabiiy kapital - bu yer, suv, mineral resurslar, bio xilma-xillik va ekotizim xizmatlari yig'indisi bo'lib, u mintaqaning uzoq muddatli iqtisodiy salohiyatini belgilaydi. Mintaqaviy iqtisodiyotda tabiiy kapital nafaqat ishlab chiqarish bazasi, balki investitsion jozibadorlik, ekologik xavfsizlik va ijtimoiy farovonlikning ham tayanch omili hisoblanadi.

Ko'plab mintaqalarda sanoatlashtirish, urbanizatsiya, suv tanqisligi, yer degradatsiyasi va ekologik bosim tabiiy kapitalning qisqarishiga olib kelmoqda. Ayniqsa, qurg'oqchil va agroixtisoslashgan hududlarda tabiiy kapital jamg'arilishi ko'proq resurslardan foydalanish sifati, boshqaruv samaradorligi va ekologik siyosatga bog'liq. SHu sababli, tabiiy kapitalning o'sishiga yoki kamayishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash mintaqaviy iqtisodiy siyosatning muhim yo'nalishiga aylanmoqda.

Mintaqada tabiiy kapitalni jamg'arish ko'plab determinantlar ta'sirida shakllanadi. Ular orasida tabiiy-resurs bazasi, investitsion siyosat, ekologik boshqaruv, innovatsion texnologiyalar, davlat institutlari, demografik bosim va infratuzilma darajasi alohida o'rin tutadi. Mazkur omillarni majmual baholash orqali hududning tabiiy kapital salohiyatini oshirish mexanizmlarini ishlab chiqish mumkin.

ADABIYOTLAR SHARHI

Tabiiy kapitalni jamg'arishga qaratilgan tadqiqotlar so'nggi yillarda iqtisodiy o'sishning ekstensiv modelidan barqaror va resurs tejankor rivojlanish modeliga o'tish zarurati kuchayishi bilan yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bu yo'nalishdagi ilmiy izlanishlar, avvalo, tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligi, ekologik barqarorlik, institutsional boshqaruv sifati va innovatsion texnologiyalarning o'zaro bog'liqligini kompleks baholashga qaratilgan. Mintaqaviy darajada yer va suv resurslari holati, demografik bosim, sanoatlashuv sur'ati, investitsiya siyosati hamda ekologik cheklovlar tabiiy kapital jamg'arilishiga bevosita ta'sir etuvchi asosiy omillar sifatida qaralmoqda. Shu bilan birga, zamonaviy tadqiqotlarda tabiiy kapitalning faqat resurs bazasi sifatida emas, balki iqtisodiy xavfsizlik, ijtimoiy farovonlik va kelgusi avlodlar uchun strategik aktiv sifatida talqin qilinishi ushbu sohadagi nazariy yondashuvlarni kengaytirmoqda. Ayniqsa, raqamli monitoring, iqtisodiy-ekologik modellashtirish va integral baholash usullarining qo'llanilishi tabiiy kapitalga ta'sir etuvchi omillarni chuqurroq tahlil qilish imkonini berib, mintaqaviy siyosatning ustuvor yo'nalishlarini belgilashda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qilmoqda. Natijada, mazkur tadqiqotlar mintaqalarda tabiiy kapitalni saqlash, ko'paytirish va samarali boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish orqali uzoq muddatli barqaror iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlashga xizmat qiladi.

L.N.Davidenko ta'kidlaganidek, tabiiy resurslar ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirish bosqichida iste'mol tovarlari sifatida foydalaniladigan yoki foydalanish mumkin bo'lgan tabiiy muhitning tarkibiy qismidir.¹ Mazkur yondashuv tabiiy resurslarni oddiy xomashyo manbai sifatida emas, balki ishlab chiqarish jarayonining to'laqonli omili darajasida talqin etib, ularning tabiiy kapital sifatidagi iqtisodiy mazmunini ochib beradi. Bunda tabiiy resurslarning mavjudligi, sifati va hududiy joylashuvi tabiiy qonuniyatlar asosida shakllanadi hamda ishlab chiqarish faoliyatining tarkibiy asosiga aylanadi. Shu nuqtai nazardan, bevosita iste'mol qilinadigan yer, suv, o'rmon yoki mineral resurslar nafaqat joriy ehtiyojlarni qondiruvchi boylik, balki ular orqali boshqa iqtisodiy ne'matlar va xizmatlar yaratilishini ta'minlovchi bilvosita iste'mol manbai hamdir. Demak, tabiiy resurslarni tabiiy kapital sifatida anglash ularni uzoq muddatli iqtisodiy qiymat yaratuvchi, ishlab chiqarish samaradorligini belgilovchi va kelajakdagi rivojlanish uchun strategik asos bo'lib xizmat qiluvchi omil sifatida baholashni anglatadi. A.V.Neverov, O.A.Varapaeva va N.A.Masilevichlarning fikricha, tabiiy resurs salohiyati resurslarning mavjudligi, ularning miqdori va sifati foydalanish qiymati bilan belgilanadi². Mualliflar tabiiy kapitalga aylanadigan tabiiy resurslar salohiyatiga e'tibor berishgan.

V.L.Inozemtsev postindustrial jamiyat nazariyasi doirasida tabiiy kapitaldan foydalanish samaradorligining ortishini iqtisodiyotning sanoat modelidan postindustrial bosqichiga o'tishi bilan izohlarkan, bu o'zgarish resurs talab qiluvchi tarmoqlar ishlab chiqarishini barqaror darajada cheklash, shu bilan birga yuqori texnologik va bilimga asoslangan sohalarni rivojlantirishni nazrda tutadi. Natijada iqtisodiy faoliyatning markazi moddiy resurslarga tayanadigan ishlab chiqarishdan intellektual mahsulot va xizmatlar yaratishga ko'chadi. Bu jarayon ilg'or ilmiy-texnik yutuqlar hamda yuqori malakali mehnat resurslari hisobiga tabiiy resurslar iste'molini qisqartirish va ularni muayyan davriylikda ekotizimga qayta tiklash imkoniyatlarini kengaytiradi.³ T.Gilfasonning ta'kidlashicha, tabiiy resurslarga boy mamlakatlarda ulardan foydalanishning samarasizligi ishlab chiqaruvchilarning ijaraga yo'naltirilgan xatti-harakatlari bilan bog'liq bo'ladi. Shu bilan birga mulk huquqlarining noaniq ta'rifi, davlat boshqaruvida byurokratiyaning kuchayishi, ijtimoiy tengsizlikning o'sishi va asosiy vositalarga investitsiyalar samaradorligining pasayishi kuzatiladi⁴.

Yuqoridagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tabiiy kapital jamg'arilishiga ta'sir etuvchi omillar murakkab va o'zaro bog'liq tizim sifatida namoyon bo'lib, ularni umumlashtirilgan holda resurs, institutsional hamda innovatsion-ekologik yo'nalishlarda ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Avvalo, resurs omillari tabiiy kapitalning birlamchi moddiy asosini tashkil etadi. Bunda yer, suv, o'rmon, mineral-xomashyo resurslari, biologik xilma-xillik va iqlim sharoiti kabi tabiiy komponentlarning mavjudligi, sifati va ulardan foydalanish darajasi hal qiluvchi

¹ Давыденко Л.Н. Институционализация рынка природных ресурсов. - Минск: ИВЦ Минфина, 2014. - С. 22-23.

² Неверов А.В., Варпаева О.А., Масилевич Н.А. Экономическая оценка природно-ресурсного потенциала региона: теория и практика применения// Ж. Труды БГТУ. - Минск: №7, 2013. - С. 101-105.

³ Иноземцев В.Л. За пределами экономического общества. - М.: Академия-Наука, 1998. - С 16-17.

⁴ Гилфасон Т. Мировая экономика природных ресурсов и экономический рост// Экономический журнал ВШЭ. - М.: № 2, 2008. - С. 201-206.

ahamiyatga ega. Mintaqaning tabiiy resurs salohiyati qanchalik yuqori bo'lsa, tabiiy kapitalni jamg'arish imkoniyati ham shunchalik keng bo'ladi, biroq resurslardan samarasiz yoki me'yoridan ortiq foydalanish ularning degradatsiyasiga olib keladi. Shu bois resurs omillari nafaqat mavjud salohiyat, balki undan oqilona foydalanish darajasi bilan ham belgilanadi. Institutsional omillar esa tabiiy kapitalni boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini ifodalaydi. Bu yerda davlat siyosati, huquqiy-me'yoriy baza, ekologik nazorat tizimi, mulkchilik munosabatlari, boshqaruv sifati va institutsional samaradorlik muhim o'rin tutadi. Kuchli institutsional muhit resurslardan foydalanishda tartib-intizomni kuchaytiradi, ekologik xavflarni kamaytiradi va uzoq muddatli strategik rejalashtirish imkonini yaratadi. Aksincha, boshqaruvdagi zaiflik, monitoring tizimining sustligi yoki iqtisodiy rag'batlarning yetarli emasligi tabiiy kapitalning kamayishiga sabab bo'lishi mumkin. Innovatsion-ekologik omillar esa zamonaviy sharoitda tabiiy kapital jamg'arilishining eng istiqbolli determinantlaridan biri hisoblanadi. Resurs tejoychi texnologiyalar, qayta tiklanuvchi energiya manbalari, raqamli monitoring, ekologik innovatsiyalar va "yashil iqtisodiyot" tamoyillari tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirib, ularning tiklanish imkoniyatlarini kengaytiradi. Ayniqsa, ekologik xavfsiz texnologiyalarni joriy etish ishlab chiqarish va tabiat o'rtasidagi ziddiyatni kamaytirib, iqtisodiy o'sish bilan ekologik barqarorlik o'rtasida muvozanatni ta'minlaydi. Tabiiy kapital jamg'arilishi faqat tabiiy resurslar mavjudligiga emas, balki ularni boshqarish sifati va innovatsion rivojlanish darajasiga ham bevosita bog'liq bo'lib, mazkur omillarning uyg'unlashuvi mintaqaning barqaror iqtisodiy taraqqiyotini belgilaydi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot jarayonida mintaqada tabiiy kapitalni jamg'arishga ta'sir etuvchi omillarni chuqur va har tomonlama o'rganish maqsadida bir-birini to'ldiruvchi zamonaviy ilmiy-uslubiy yondashuvlar majmuasidan foydalanildi. Jumladan, tizimli yondashuv asosida tabiiy kapital alohida resurslar yig'indisi sifatida emas, balki iqtisodiy, ekologik, institutsional va innovatsion omillar o'zaro uzviy bog'langan murakkab hududiy tizim sifatida talqin qilindi. Omilli tahlil usuli esa tadqiqotning eng muhim bosqichlaridan biri bo'lib, bunda tabiiy kapitalga ta'sir etuvchi omillarning bevosita va bilvosita yo'nalishlari alohida baholandi. Bevosita omillar sifatida tabiiy resurslar hajmi, sifati, iqlim sharoiti va ekologik holat ko'rib chiqilgan bo'lsa, bilvosita omillar qatoriga davlat siyosati, institutsional sifat, investitsion muhit, innovatsion texnologiyalar va inson kapitali kiritildi. Mazkur yondashuv orqali har bir omilning tabiiy kapital jamg'arilishidagi ulushi, ta'sir darajasi va ustuvorligi aniqlanib, ularning o'zaro ta'sir mexanizmi ochib berildi. Shu tariqa tadqiqot metodologiyasi mintaqada tabiiy kapitalni jamg'arish jarayonini kompleks baholash, mavjud muammolarni aniqlash va istiqboldagi rivojlanish yo'nalishlarini belgilash uchun mustahkam ilmiy asos yaratdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mintaqada tabiiy kapitalni jamg'arish ko'p qirrali omillar tizimi ta'sirida shakllanadigan murakkab iqtisodiy-ekologik jarayon bo'lib, uning samaradorligi

avvalo tabiiy-resurs salohiyati bilan belgilanadi. Yer, suv, iqlim va biologik resurslar mintaqaning tabiiy kapital bazasini tashkil etib, ularning sifati va barqarorligi jamg'arilish darajasining birlamchi asosidir. Sug'oriladigan yerlarning unumdorligi, suv resurslari bilan ta'minlanganlik darajasi, ekologik muhit holati va bio xilma-xillik tabiiy kapitalning miqdoriy hamda sifat ko'rsatkichlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Masalan, suv tanqisligi yoki suv resurslaridan samarasiz foydalanish tabiiy kapitalning qisqarishiga sabab bo'lsa, yerlarning sho'rlanishi va degradatsiyasi yer kapitali sifatini pasaytiradi. Aksincha, melioratsiya tadbirlari, yerlarning rekultivatsiyasi va suv resurslarini oqilona boshqarish tabiiy kapitalni tiklash va kengaytirish imkonini beradi.

Tabiiy kapital jamg'arilishining iqtisodiy asoslari esa investitsion faollik bilan chambarchas bog'liq bo'lib, investitsiyalar ushbu jarayonning kengaytiruvchi iqtisodiy mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, suv tejovchi texnologiyalar, qayta tiklanuvchi energiya manbalari, ekologik qishloq xo'jaligi, yer va suv infratuzilmasini modernizatsiya qilishga yo'naltirilgan investitsiyalar tabiiy kapital hajmi va sifatini oshiradi. Yashil fondlar, ekologik subsidiyalari, davlat infratuzilma dasturlari hamda xususiy sektor investitsiyalari bu borada muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Shu jihatdan investitsion siyosatning ekologik yo'naltirilganligi tabiiy kapitalning nafaqat saqlanishi, balki ko'payishiga ham xizmat qiladi.

Biroq tabiiy kapitalning samarali jamg'arilishi faqat resurs va investitsiya bilan emas, balki institutsional muhit sifati bilan ham belgilanadi. Samarali qonunchilik bazasi, ekologik standartlar, mulkchilik huquqining aniqligi, suv va yer resurslarini boshqarish tizimi hamda zamonaviy monitoring mexanizmlarining mavjudligi resurslardan foydalanish natijadorligini oshiradi. Raqamli monitoring tizimlari, ekologik nazorat, hududiy rivojlanish strategiyalari va boshqaruv institutlarining samaradorligi tabiiy kapitalni boshqarishda strategik ahamiyat kasb etadi. Institutsional zaiflik esa resurslardan nooqilona foydalanish, ekologik yo'qotishlar va iqtisodiy samarasizlikka olib keladi.

Zamonaviy sharoitda innovatsion-texnologik taraqqiyot tabiiy kapital jamg'arilishining eng muhim drayverlaridan biriga aylanmoqda. Tomchilatib sug'orish, Geografik axborot tizimi (Geographic Information System - GIS) texnologiyalari asosidagi monitoring, qayta tiklanuvchi energiya, chiqindilarni qayta ishlash va resurs tejovchi ishlab chiqarish texnologiyalari mavjud tabiiy resurslardan yuqori samaradorlik bilan foydalanish imkonini yaratadi. Innovatsiyalar resurslar sarfini kamaytirib, ekologik zararlarni cheklaydi hamda tabiiy kapitalning uzoq muddatli barqarorligini ta'minlaydi. Shu bois, innovatsion rivojlanish tabiiy kapitalni oddiy saqlash emas, balki sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqish vositasi sifatida qaraladi.

Ijtimoiy-demografik omillar ham tabiiy kapital jamg'arilishida muhim o'rin tutadi. Aholi sonining ortishi yer, suv va energiya resurslariga bosimni kuchaytiradi, bu esa resurslardan foydalanish intensivligini oshiradi. Bunday sharoitda ekologik madaniyat darajasi, aholining resurslardan foydalanish bo'yicha bilim va ko'nikmalari, bandlik siyosati hamda inson kapitali sifati hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ekologik

ongli jamiyat va malakali inson kapitali mavjud bo'lsa, tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligi ortadi, aks holda esa resurslar degradatsiyasi tezlashadi.

Demak, mintaqada tabiiy kapitalni jamg'arish tabiiy-resurs, investitsion, institutsional, innovatsion va ijtimoiy-demografik omillarning o'zaro uyg'unligi asosida shakllanadi hamda aynan shu omillar majmui uning barqaror rivojlanish istiqbollari belgilaydi (1-jadval).

1-jadval

Mintaqada tabiiy kapitalni jamg'arishga ta'sir etuvchi omillar tizimi¹

Omillar guruhi	Asosiy jihati	Ta'sir darajasi
Tabiiy-resurs	Yer, suv, iqlim, bio xilma-xillik	Juda yuqori
Iqtisodiy-investitsion	Investitsiya, subsidiya, yashil fond	Yuqori
Institutsional	Qonunchilik, monitoring, boshqaruv	Juda yuqori
Innovatsion	Texnologiya, raqamlashtirish	Yuqori
Ijtimoiy	Aholi, ekologik madaniyat	O'rta-yuqori

Mintaqada tabiiy kapital jamg'arilishining barqaror va samarali shakllanishiga bir qator tizimli cheklovlar salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu cheklovlar tabiiy resurslar salohiyatining pasayishiga, ekologik muvozanatning izdan chiqishiga hamda iqtisodiy rivojlanish sur'atlarining sekinlashishiga sabab bo'ladi.

Eng dolzarb muammolardan biri suv resurslaridan samarasiz foydalanish bilan bog'liqdir. Ayniqsa, sug'orma dehqonchilik ustuvor bo'lgan hududlarda suvdan foydalanish samaradorligining pastligi tabiiy kapitalning eng muhim tarkibiy qismi bo'lgan suv resurslari zaxirasiga jiddiy bosim o'tkazadi. Eskirgan irrigatsiya tizimlari, ochiq kanallardagi yuqori yo'qotishlar, suv taqsimotidagi nomutanosiblik va suv tejovchi texnologiyalarning yetarli joriy etilmagani natijasida katta hajmdagi suv samarasiz sarflanadi. Bu holat nafaqat suv tanqisligini kuchaytiradi, balki yerlarning meliorativ holatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Suv resurslarining ortiqcha yoki noto'g'ri ishlatilishi tuproq sho'rlanishi, sizot suvlarining ko'tarilishi va agroekologik muammolarni kuchaytiradi. Natijada tabiiy kapitalning qayta tiklanish imkoniyatlari cheklanadi.

Tabiiy kapital jamg'arilishiga salbiy ta'sir etuvchi ikkinchi muhim cheklov yer degradatsiyasi va sho'rlanish jarayonidir. Yer resurslari mintaqaning asosiy ishlab chiqarish bazasi bo'lishiga qaramay, ularning sifati ko'plab hududlarda pasayib bormoqda. Tuproq unumdorligining kamayishi, shamol va suv eroziyasi, sho'rlanish, organik moddalarning qisqarishi kabi omillar yer kapitalining iqtisodiy qiymatini susaytiradi. Ayniqsa, sug'oriladigan hududlarda melioratsiya tizimining yetarli darajada ishlamasligi sho'rlanish darajasini oshiradi. Sho'rlangan yerlar qishloq xo'jaligi samaradorligini keskin pasaytirib, ko'proq resurs va xarajat talab qiladi. Bu esa yerning uzoq muddatli ishlab chiqarish salohiyatini zaiflashtiradi. Yer degradatsiyasi faqat iqtisodiy emas, balki ekologik xavf ham tug'diradi, chunki unumdor qatlamning yemirilishi biologik tizimlarning izdan chiqishiga olib keladi.

¹ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Shu bois yer degradatsiyasi tabiiy kapital jamg'arilishining eng jiddiy to'siqlaridan biri hisoblanadi.

Uchinchi muammo ekologik investitsiyalar yetishmasligi bilan bog'liq. Tabiiy kapitalni tiklash, kengaytirish va samarali boshqarish uchun katta hajmdagi uzoq muddatli investitsiyalar talab etiladi. Biroq ko'plab hududlarda investitsion siyosat ko'proq qisqa muddatli iqtisodiy foydaga yo'naltirilgani sababli ekologik loyihalar yetarli moliyalashtirilmaydi. Suv tejovchi texnologiyalar, melioratsiya, qayta tiklanuvchi energiya, chiqindilarni qayta ishlash, ekologik monitoring kabi yo'nalishlarga investitsiya kamligi tabiiy kapitalning sifat jihatdan o'sishini sekinlashtiradi. Yashil fondlar, ekologik subsidiyalar va xususiy sektorning yashil iqtisodiyotga jalb qilinishi sust bo'lsa, resurslardan foydalanish an'anaviy va ko'pincha samarasiz shaklda davom etadi. Natijada tabiiy kapitalning jamg'arilishidan ko'ra uning ekspluatatsiyasi kuchayadi.

Monitoring tizimining sustligi ham tabiiy kapitalni boshqarishdagi muhim cheklovlardan biridir. Tabiiy resurslarning holati, ularning sifati, degradatsiya darajasi va foydalanish samaradorligi haqida aniq, tezkor va tizimli ma'lumotlar bo'lmasa, samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish qiyinlashadi. Ko'plab hollarda yer, suv va ekologik ko'rsatkichlar bo'yicha monitoring tizimlari fragmentar yoki eskirgan bo'lib, real vaqt rejimida nazorat imkoniyatlari cheklangan. Raqamli texnologiyalar, GIS, masofaviy monitoring va ekologik audit tizimlarining yetarli rivojlanmaganligi resurslardan foydalanishdagi yo'qotishlarni o'z vaqtida aniqlashga to'sqinlik qiladi. Natijada muammolar chuqurlashgandan keyingina choralar ko'riladi, bu esa iqtisodiy va ekologik xarajatlarni oshiradi. Monitoring sustligi tabiiy kapital boshqaruvida strategik rejalashtirishni ham zaiflashtiradi.

Innovatsion texnologiyalar kamligi ham mintaqada tabiiy kapital jamg'arilishining samaradorligini pasaytiruvchi omillardandir. Zamonaviy sharoitda tabiiy resurslardan samarali foydalanish ko'p jihatdan texnologik darajaga bog'liq. Tomchilatib sug'orish, aqlli qishloq xo'jaligi, qayta tiklanuvchi energiya, chiqindisiz ishlab chiqarish, raqamli boshqaruv tizimlari kabi innovatsiyalar resurslar sarfini kamaytirib, samaradorlikni oshiradi. Biroq amaliyotda bunday texnologiyalarni joriy etish darajasi past bo'lsa, iqtisodiyot eski, resurs-talab va ekologik xavfli usullarga tayanib qoladi. Bu esa tabiiy kapitalning tezroq eskirishi va degradatsiyasiga olib keladi. Innovatsion texnologiyalar yetishmasligi ko'pincha moliyaviy resurslar tanqisligi, ilmiy salohiyatning sustligi yoki boshqaruvdagi konservativ yondashuv bilan bog'liq bo'ladi.

Institutsional nomukammallik esa yuqoridagi barcha muammolarni kuchaytiruvchi tizimli omil sifatida namoyon bo'ladi. Tabiiy kapitalni boshqarishda qonunchilik bazasining zaifligi, ekologik standartlarning yetarli ishlamasligi, nazorat mexanizmlarining sustligi, javobgarlik va shaffoflikning pastligi resurslardan oqilona foydalanishga to'sqinlik qiladi. Mulkchilik huquqlarining noaniqligi yoki resurslar boshqaruvida manfaatlar to'qnashuvi samaradorlikni pasaytiradi. Institutsional zaiflik sharoitida hatto investitsiya va texnologiyalar mavjud bo'lsa ham, ularning natijadorligi past bo'lishi mumkin. Chunki boshqaruv sifati tabiiy kapital

jamg'arilishining asosiy koordinatori hisoblanadi. Shu sababli institutsional islohotlar, ekologik boshqaruvni kuchaytirish, hududiy strategiyalar ishlab chiqish va raqamli boshqaruv tizimlarini keng joriy etish ustuvor vazifa bo'lib qoladi.

Suv resurslaridan samarasiz foydalanish, yer degradatsiyasi, ekologik investitsiyalar yetishmasligi, monitoring sustligi, innovatsion texnologiyalar kamligi va institutsional nomukammallik mintaqada tabiiy kapital jamg'arilishiga salbiy ta'sir qiluvchi o'zaro bog'liq tizimli cheklovlardir. Ushbu muammolarni bartaraf etish kompleks yondashuvni, ya'ni resurs boshqaruvini modernizatsiya qilish, yashil investitsiyalarni kengaytirish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va institutsional bazani takomillashtirishni talab etadi. Faqat shundagina tabiiy kapitalni saqlash, tiklash va kelajak avlodlar manfaatlarini yo'lida barqaror jamg'arish imkoniyati kengayadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mintaqada tabiiy kapitalni jamg'arish murakkab, ko'p omilli va uzoq muddatli strategik jarayon bo'lib, uning samaradorligi nafaqat tabiiy resurslarning mavjudligi, balki ushbu resurslardan qanday foydalanilayotgani, qanday boshqarilayotgani va qay darajada tiklanayotgani bilan belgilanadi. Tabiiy kapitalning shakllanishi yer, suv, iqlim, biologik xilma-xillik kabi tabiiy-resurs salohiyatiga tayansa-da, zamonaviy sharoitda uning barqaror o'sishi ko'proq investitsion siyosat, boshqaruv sifati, innovatsion texnologiyalar va ekologik muhitning uyg'unligi bilan chambarchas bog'liqdir. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, resurslarning oddiy mavjudligi iqtisodiy rivojlanish uchun yetarli emas. Aksincha, tabiiy kapitaldan samarasiz foydalanish, institutsional zaiflik yoki ekologik boshqaruvning sustligi mavjud resurs bazasining qisqarishiga olib kelishi mumkin. Shu bois tabiiy kapitalni jamg'arish jarayonida boshqaruv sifati hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Aynan samarali boshqaruv resurslardan foydalanish, ularni tiklash, investitsiyalarni yo'naltirish va ekologik xavfsizlikni ta'minlashning markaziy mexanizmi hisoblanadi.

Bunday sharoitda birinchi navbatda hududiy yashil rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish ustuvor vazifa sifatida qaralishi lozim. Mazkur strategiya mintaqaning tabiiy-resurs salohiyati, ekologik muammolari, iqtisodiy ixtisoslashuvi va demografik bosimini inobatga olgan holda uzoq muddatli rivojlanish modelini shakllantiradi. Hududiy yashil strategiya tabiiy kapitalni iqtisodiy siyosat markaziga qo'yib, resurslardan foydalanish samaradorligi bilan ekologik barqarorlik o'rtasida muvozanat yaratadi. Bu strategiya orqali suv xavfsizligi, yer unumdorligi, energiya samaradorligi va yashil iqtisodiyotning ustuvor yo'nalishlari aniq belgilanadi. Natijada mintaqaning iqtisodiy o'sishi resurslar ekspluatatsiyasi hisobiga emas, balki ularning oqilona boshqaruvi asosida ta'minlanadi.

Ikkinchi muhim yo'nalish yer va suv resurslarini raqamli monitoring qilish tizimini joriy etishdir. Zamonaviy iqtisodiyotda tabiiy kapitalni samarali boshqarish real vaqt rejimidagi aniq ma'lumotlarsiz mumkin emas. Shu sababli GIS, masofaviy zondlash, sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar texnologiyalari asosida yer va suv resurslari holatini doimiy nazorat qilish zarur. Raqamli monitoring yer degradatsiyasi, sho'rlanish, suv yo'qotishlari, meliorativ holat va ekologik xavflarni tezkor aniqlash imkonini beradi. Bu esa resurslardan foydalanishdagi yo'qotishlarni kamaytirib,

boshqaruv qarorlarining aniqligini oshiradi. Ayniqsa, suv tanqisligi sharoitida suv resurslarini raqamli boshqarish iqtisodiy samaradorlik va ekologik xavfsizlikning muhim omiliga aylanadi.

Uchinchi ustuvor yoʻnalish sifatida yashil investitsiyalar fondini yaratish alohida ahamiyatga ega. Tabiiy kapitalni tiklash va kengaytirish katta moliyaviy resurslarni talab qiladi. Shu bois ekologik yoʻnaltirilgan maxsus hududiy yoki milliy fondlar tashkil etilib, ular orqali suv tejovchi texnologiyalar, melioratsiya, qayta tiklanuvchi energiya, ekologik qishloq xoʻjaligi va chiqindilarni qayta ishlash loyihalari moliyalashtirilishi lozim. Yashil investitsiyalar fondi davlat, xususiy sektor va xalqaro moliyaviy institutlar resurslarini birlashtiruvchi samarali mexanizm boʻlishi mumkin. Bu esa tabiiy kapitalga yoʻnaltirilgan investitsiyalar hajmini oshirib, resurslarning oddiy isteʼmolidan ularning sifat jihatdan oʻsishiga oʻtishni taʼminlaydi.

Toʻrtinchi yoʻnalish ekologik subsidiyalar va yashil kreditlar tizimini joriy etish bilan bogʻliq. Bozor mexanizmlarini ekologik maqsadlar bilan uygʻunlashtirish tabiiy kapital jamgʻarilishining iqtisodiy ragʻbatlantiruvchi asosini yaratadi. Masalan, suv tejovchi texnologiyalarni joriy qilgan fermerlarga subsidiya berish, ekologik toza ishlab chiqarishga imtiyozli kreditlar ajratish yoki qayta tiklanuvchi energiya loyihalarini moliyaviy qoʻllab-quvvatlash resurslardan oqilona foydalanishni kuchaytiradi. Shu bilan birga, ekologik zarar keltiruvchi faoliyatga nisbatan iqtisodiy cheklovlar qoʻllash orqali resurslarning degradatsiyasini kamaytirish mumkin. Bunday iqtisodiy mexanizmlar tabiiy kapitalni boshqarishda davlat siyosati va bozor instrumentlari oʻrtasidagi samarali uygʻunlikni taʼminlaydi.

Beshinchi ustuvor yoʻnalish innovatsion texnologiyalarni keng tatbiq etishdir. Innovatsiyalar tabiiy kapital jamgʻarilishida resurslar samaradorligini oshiruvchi eng kuchli omillardan biri hisoblanadi. Tomchilatib sugʻorish, aqlli agrotexnologiyalar, GIS monitoring, qayta tiklanuvchi energiya, chiqindisiz ishlab chiqarish va ekologik muhandislik kabi texnologiyalar resurslardan foydalanish xarajatlarini kamaytiradi, ekologik xavflarni pasaytiradi va tabiiy kapitalning qayta tiklanish imkoniyatlarini kengaytiradi. Innovatsion texnologiyalar mavjud resurslardan koʻproq iqtisodiy samara olish imkonini yaratib, barqaror rivojlanishning texnologik asosini shakllantiradi. Shu sababli ilmiy tadqiqotlar, innovatsion markazlar va texnologik transfer tizimlarini rivojlantirish tabiiy kapital siyosatining ajralmas qismiga aylanishi zarur.

Oltinchi yoʻnalish ekologik bandlik dasturlarini kuchaytirish bilan bogʻliq boʻlib, bu jarayon tabiiy kapitalni boshqarishda inson omilining rolini oshiradi. Qishloq hududlarida melioratsiya, oʻrmonlashtirish, ekologik xizmatlar, chiqindilarni boshqarish va yashil iqtisodiyotga oid faoliyat turlarida yangi ish oʻrinlari yaratish bir vaqtning oʻzida ham ijtimoiy, ham ekologik samaradorlik beradi. Ekologik bandlik dasturlari aholining daromadlarini oshirish bilan birga, tabiiy kapitalni tiklash va saqlashga xizmat qiladi. Shu tariqa inson kapitali va tabiiy kapital oʻrtasida oʻzaro mustahkamlovchi bogʻliqlik yuzaga keladi.

Umuman olganda, tabiiy kapitalga taʼsir etuvchi omillarni chuqur va tizimli tahlil qilish mintaqaviy iqtisodiy siyosatni takomillashtirishning muhim ilmiy asosidir. Bu

yondashuv resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, ekologik barqarorlikni ta'minlash, investitsion siyosatni yashillashtirish va uzoq muddatli iqtisodiy xavfsizlikni mustahkamlash imkonini beradi. Tabiiy kapitalni jamg'arish masalasiga strategik yondashuv orqali mintqa iqtisodiyotining raqobatbardoshligi, ekologik xavfsizligi va kelajak avlodlar uchun resurslar barqarorligi ta'minlanadi. Shu bois tabiiy kapitalni boshqarish bugungi kunning ekologik vazifasi bo'lish bilan birga, kelajak taraqqiyotining asosiy iqtisodiy strategiyasiga aylanishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Давыденко Л.Н. Институционализация рынка природных ресурсов. - Минск: ИВЦ Минфина, 2014. - С. 22-23.
2. Неверов А.В., Варапаева О.А., Масилевич Н.А. Экономическая оценка природно-ресурсного потенциала региона: теория и практика применения// Ж. Труды БГТУ. - Минск: №7, 2013. - С. 101-105.
3. Иноземцев В.Л. За пределами экономического общества. - М.: Академия-Наука, 1998. - С 16-17.
4. Гилфасон Т. Мировая экономика природных ресурсов и экономический рост// Экономический журнал ВШЭ. - М.: № 2, 2008. - С. 201-206.
5. Partha Dasgupta. The Economics of Biodiversity: The Dasgupta Review. - London: HM Treasury, 2021. - pp. 523-524.
6. Tim Jackson. Prosperity Without Growth: Foundations for the Economy of Tomorrow. - London: Routledge, 2017. - pp. 210-211.

O'ZBEKISTONDA ULGURJI SAVDONI RIVOJLANTIRISHNING MUAMMOLARI VA ISTIQBOLLARI

Xolmamatov D.H.

SamISI, professor, i.f.f.d.

ORCID: 0000-0002-8211-9309

Annotatsiya

Mazkur maqolada O'zbekistonda ulgurji savdoni rivojlantirishning dolzarb muammolari va istiqbollari yoritilgan. Tadqiqot davomida ulgurji savdoning mamlakat iqtisodiyotidagi o'rni, tovar harakatini tashkil etishdagi ahamiyati hamda ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'rtasidagi vositachilik funksiyalari tahlil qilingan. Ulgurji savdo sohasida mavjud bo'lgan infratuzilmaviy, tashkiliy, huquqiy va iqtisodiy muammolar aniqlanib, ularning ta'minot zanjiri samaradorligiga ta'siri o'rganilgan. Marketing faoliyatini takomillashtirish, zamonaviy logistika infratuzilmasini rivojlantirish, raqamli texnologiyalarni joriy etish, ombor va taqsimot markazlari faoliyatini modernizatsiya qilish hamda investitsion faollikni oshirish orqali ulgurji savdo tizimining raqobatbardoshligini kuchaytirish imkoniyatlari asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: ulgurji savdo, logistika, marketing, ta'minot zanjiri, tovar harakati, ombor infratuzilmasi, logistika markazi, taqsimot markazi, savdo faoliyati, raqamlashtirish, bozor infratuzilmasi, savdo logistikasini boshqarish, investitsiya, raqobatbardoshlik, ichki bozor.

Аннотация

В данной статье рассмотрены актуальные проблемы и перспективы развития оптовой торговли в Узбекистане. В ходе исследования проанализированы роль оптовой торговли в национальной экономике, её значение в организации товародвижения, а также посреднические функции между производителями и потребителями. Кроме того, выявлены существующие инфраструктурные, организационные, правовые и экономические проблемы в сфере оптовой торговли и изучено их влияние на эффективность цепи поставок. Обоснованы возможности повышения конкурентоспособности системы оптовой торговли за счёт совершенствования маркетинговой деятельности, развития современной логистической инфраструктуры, внедрения цифровых технологий, модернизации складов и распределительных центров, а также активизации инвестиционной деятельности.

Ключевые слова: оптовая торговля, логистика, маркетинг, цепь поставок, товародвижение, складская инфраструктура, логистический центр, распределительный центр, торговая деятельность, цифровизация, рыночная инфраструктура, управление торговой логистикой, инвестиции, конкурентоспособность, внутренний рынок.

Abstract

This article examines the current challenges and prospects for the development of wholesale trade in Uzbekistan. The study analyzes the role of wholesale trade in the national economy, its importance in organizing the movement of goods, and its intermediary functions between producers and consumers. In addition, the existing

infrastructural, organizational, legal, and economic problems in the wholesale trade sector are identified, and their impact on supply chain efficiency is investigated. The paper substantiates opportunities for enhancing the competitiveness of the wholesale trade system through the improvement of marketing activities, the development of modern logistics infrastructure, the implementation of digital technologies, the modernization of warehouses and distribution centers, and the promotion of investment activity.

Keywords: wholesale trade, logistics, marketing, supply chain, goods movement, warehouse infrastructure, logistics center, distribution center, trade activity, digitalization, market infrastructure, trade logistics management, investment, competitiveness, domestic market.

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ulgurji savdo mamlakat iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismi bo'lib, ishlab chiqaruvchi va yakuniy iste'molchi o'rtasidagi tovar harakatini tashkil etuvchi asosiy bo'g'in hisoblanadi. Ulgurji savdo nafaqat tovarlarni taqsimlash va sotish funksiyasini bajaradi, balki ishlab chiqarish va iste'mol jarayonlari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash, logistika xarajatlarini qisqartirish hamda ichki bozorning barqaror faoliyat yuritishiga xizmat qiladi. Shu jihatdan ulgurji savdoning samarali faoliyati mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi va tadbirkorlik muhitining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekistonda ulgurji savdo sohasida ijobiy o'sish tendensiyalari kuzatilmoqda. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, ulgurji tovar aylanmasi hajmi 543,3 trillion so'mga yetib, avvalgi yilga nisbatan 12,5 foizga oshgan. Mamlakatda ulgurji savdo faoliyati bilan shug'ullanuvchi tijorat korxonalari soni 51 mingdan ortiqni tashkil etmoqda¹. Mazkur ko'rsatkichlar ichki bozorda tovar aylanishining kengayib borayotganligini, tadbirkorlik faolligining ortayotganligini hamda ta'minot zanjirlarining rivojlanayotganligini ko'rsatadi.

Biroq ulgurji savdo hajmlarining o'sishi ushbu sohada mavjud muammolar to'liq bartaraf etilganligini anglatmaydi. Aksincha, bozor munosabatlarining chuqurlashuvi ulgurji savdo tizimi oldiga yangi talablarni qo'yimoqda. Marketing nuqtai nazaridan iste'molchilar ehtiyojlarini chuqur o'rganish, talab prognozlarini aniq shakllantirish, mahsulot assortimentini boshqarish va hududlar bo'yicha taqsimlash masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ulgurji savdo korxonalari tomonidan marketing tadqiqotlarining yetarli darajada qo'llanilmasligi ayrim hollarda tovar zaxiralarining ortib ketishi yoki aksincha, talab yuqori bo'lgan mahsulotlar taqchilligiga olib kelmoqda.

Logistika nuqtai nazaridan esa ulgurji savdo tizimining samaradorligi zamonaviy ombor infratuzilmasi, transport-logistika xizmatlari va taqsimot markazlarining rivojlanish darajasiga bog'liqdir. Ayrim ulgurji savdo subyektlarining moddiy-texnik bazasi zamonaviy talablarga to'liq javob bermasligi, ombor xo'jaliklarida raqamli boshqaruv texnologiyalarining yetarlicha joriy etilmaganligi hamda logistika

¹ <https://everyday.uz/business/18274-post.html>. Everyday.uz rasmiy kanalining ma'lumotlari.

jarayonlarining markazlashmaganligi ta'minot zanjiri samaradorligini pasaytirmoqda. Natijada tovar harakati xarajatlari ortib, yakuniy iste'mol narxlarining oshishiga sabab bo'lmoqda.

Bundan tashqari, ulgurji savdo tizimida elektron tijorat, raqamli logistika platformalari va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish darajasining nisbatan pastligi bozor ishtirokchilari o'rtasida axborot almashinuvi samaradorligini cheklamoqda. Global tajriba shuni ko'rsatadiki, ulgurji savdoda raqamli texnologiyalarni keng joriy etish talabni prognozlash aniqligini oshirish, logistika xarajatlarini kamaytirish va xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Ulgurji savdo iqtisodiyotning muhim infratuzilmaviy elementlaridan biri bo'lib, ishlab chiqarish va iste'mol o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'in vazifasini bajaradi. Mazkur sohaning nazariy va amaliy jihatlari ko'plab xorijiy olimlar tomonidan o'rganilgan bo'lib, ularning ilmiy qarashlari ulgurji savdoni rivojlantirishning zamonaviy yo'nalishlarini aniqlashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Rossiyalik iqtisodchi olim Ye.A.Golikov ulgurji savdoni bozor infratuzilmasining asosiy tarkibiy qismi sifatida baholab, uning eng muhim vazifasi xo'jalik yurituvchi subyektlar, hududlar va davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni ta'minlashdan iborat ekanligini ta'kidlaydi [3]. Olimning fikricha, ulgurji savdo tovarlarning ishlab chiqaruvchidan iste'molchigacha bo'lgan harakatini muvofiqlashtiradi, hududlararo va xalqaro tovar ayirboshlash jarayonlarini tashkil etadi hamda bozorning barqaror faoliyat yuritishiga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv ulgurji savdoni logistika tizimining muhim elementi sifatida baholash imkonini beradi.

L.Yu.Ananyeva ulgurji savdoning asosiy funksiyalarini tahlil qilib, uning nafaqat taqsimot, balki marketing va axborot-kommunikatsiya funksiyalarini ham bajarishini qayd etadi [1]. Muallifning ta'kidlashicha, ulgurji savdo korxonalari bozor konyunkturasini o'rganish, talabni prognozlash, assortiment siyosatini shakllantirish hamda ishlab chiqaruvchilar va chakana savdo korxonalari o'rtasida axborot almashinuvini ta'minlash orqali marketing tizimining samaradorligini oshiradi. Bu esa ulgurji savdoni zamonaviy marketing infratuzilmasining muhim tarkibiy qismi sifatida ko'rishga asos yaratadi.

L.A.Bragina va T.P.Dankovlarning ilmiy ishlarida savdo faoliyatining iqtisodiy va marketing jihatlari kompleks ravishda o'rganilgan [2]. Mualliflar ulgurji savdoning samaradorligi ko'p jihatdan bozor talabini chuqur tahlil qilish, iste'molchilar ehtiyojlarini aniqlash va tovar assortimentini moslashtirishga bog'liqligini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, marketing tadqiqotlari ulgurji savdo korxonalariga bozor o'zgarishlariga tez moslashish va raqobatbardosh ustunliklarni shakllantirish imkonini beradi.

Savdo korxonalarining tashkiliy va texnologik jihatlari V.K.Pambuxchiyants tomonidan tadqiq etilgan [4]. Olim ulgurji savdo tizimining samaradorligi zamonaviy ombor xo'jaligi, yuklarni qayta ishlash texnologiyalari va transport-logistika infratuzilmasining rivojlanish darajasiga bog'liqligini asoslaydi. Uning fikriga ko'ra,

omborlar va taqsimot markazlarini zamonaviy texnologiyalar asosida tashkil etish tovar harakati xarajatlarini kamaytirish va xizmat ko'rsatish sifatini oshirishga xizmat qiladi.

D.L.Shchur va L.V.Truxanovich ulgurji savdoni tashkil etishning amaliy jihatlarini o'rganib, logistika jarayonlarini optimallashtirishning ahamiyatiga alohida e'tibor qaratganlar [8]. Mualliflar ulgurji savdo korxonalarining samaradorligi transport xarajatlari, ombor operatsiyalari va tovar zaxiralarini boshqarish bilan bevosita bog'liq ekanligini ta'kidlaydilar. Ularning tadqiqotlari logistika xarajatlarini kamaytirish orqali savdo faoliyatining rentabelligini oshirish mumkinligini ko'rsatadi.

L.V.Prushkovskiy va O.A.Glazunovalar ulgurji va chakana savdo o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni tahlil qilib, ulgurji savdoning chakana savdo tarmog'ini uzluksiz tovar bilan ta'minlashdagi o'rnini asoslab berganlar [7]. Ularning fikriga ko'ra, ulgurji savdo tizimining rivojlanganligi chakana savdo samaradorligini oshiradi, iste'molchilarga mahsulotlarning keng assortimentda va maqbul narxlarda yetib borishini ta'minlaydi.

Tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko'rsatadiki, ulgurji savdo iqtisodiyotning muhim bo'g'ini sifatida marketing va logistika funksiyalarining uyg'unlashuvini talab qiladi. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyati ulgurji savdoning umumiy iqtisodiy jihatlariga qaratilgan bo'lib, O'zbekiston sharoitida logistika infratuzilmasini modernizatsiya qilish, raqamli texnologiyalarni joriy etish, talabni prognozlash tizimlarini takomillashtirish hamda ta'minot zanjirlarini samarali boshqarish masalalari yetarli darajada o'rganilmagan. Shu sababli ulgurji savdoni rivojlantirish muammolari va istiqbollarini marketing hamda logistika nuqtai nazaridan tadqiq etish dolzarb ilmiy vazifalardan biri hisoblanadi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda O'zbekistonda ulgurji savdoni rivojlantirish muammolari va istiqbollarini marketing hamda logistika nuqtai nazaridan o'rganish maqsadida kompleks ilmiy yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini bozor iqtisodiyoti sharoitida savdo faoliyatini tashkil etish, logistika tizimlarini boshqarish va marketing strategiyalarini shakllantirishga oid ilmiy nazariyalar hamda zamonaviy konsepsiyalar tashkil etdi.

Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv usuli qo'llanilib, ulgurji savdo mamlakat iqtisodiyotining ishlab chiqarish, logistika, transport, ombor xo'jaligi va chakana savdo bilan uzviy bog'liq bo'lgan murakkab iqtisodiy tizim sifatida o'rganildi. Ushbu yondashuv ulgurji savdo faoliyatining alohida elementlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlash va ularning umumiy samaradorlikka ta'sirini baholash imkonini berdi.

Tadqiqotda tahlil va sintez usullaridan keng foydalanildi. Mazkur usullar yordamida ulgurji savdo faoliyatining rivojlanishiga ta'sir etuvchi iqtisodiy, tashkiliy, marketing va logistika omillari alohida tahlil qilinib, keyinchalik yagona tizim sifatida umumlashtirildi. Shu asosda sohaning mavjud muammolari va istiqbolli rivojlanish yo'nalishlari aniqlashtirildi.

Qiyosiy tahlil usuli orqali xorijiy va mahalliy ilmiy adabiyotlarda keltirilgan nazariy qarashlar, ulgurji savdoni tashkil etish modellari hamda logistika infratuzilmasini rivojlantirish tajribalari o'zaro taqqoslandi. Natijada rivojlangan davlatlar tajribasida qo'llanilayotgan logistika markazlari, taqsimot tarmoqlari, raqamli savdo platformalari va marketing texnologiyalarining afzalliklari o'rganilib, ularni O'zbekiston sharoitida qo'llash imkoniyatlari baholandi.

Tadqiqot natijalarini umumlashtirishda induksiya va deduksiya usullaridan foydalanildi. Bu usullar yordamida alohida kuzatish va tahlillardan umumiy ilmiy xulosalar chiqarildi hamda O'zbekistonda ulgurji savdoni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekistonda ulgurji savdo sektori so'nggi yillarda barqaror o'sish sur'atlarini namoyon etayotgan bo'lsa-da, uning samarali faoliyat yuritishiga to'sqinlik qilayotgan qator tizimli muammolar mavjud. Statistik ma'lumotlar ulgurji tovar aylanmasi hajmining ortib borayotganligini ko'rsatsa-da, mazkur o'sish ko'rsatkichlari ulgurji savdo tizimining barcha tarkibiy elementlari bir xil darajada rivojlanayotganligini anglatmaydi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ulgurji savdo faoliyatida marketing va logistika jarayonlarini takomillashtirish bilan bog'liq masalalar dolzarb bo'lib qolmoqda.

Birinchi navbatda, ulgurji savdoning iqtisodiyotdagi roli va ahamiyatining ayrim hollarda yetarli darajada baholanmayotganligi kuzatiladi. Amaliyotda ko'plab ishlab chiqaruvchilar va chakana savdo korxonalari ulgurji savdo tizimini faqat vositachilik faoliyati sifatida qabul qilmoqda. Holbuki, zamonaviy ulgurji savdo tovar oqimlarini boshqarish, talab va taklifni muvofiqlashtirish, logistika xarajatlarini kamaytirish hamda marketing axborotlarini uzatish kabi muhim funksiyalarni bajaradi. Mazkur holat ulgurji savdo korxonalarining bozor infratuzilmasidagi strategik ahamiyatini oshirish zarurligini ko'rsatadi.

Ikkinchi muhim muammo sifatida sohada davlat tomonidan tartibga solish va qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining yetarli darajada rivojlanmaganligini qayd etish mumkin. Xususan, norasmiy savdo segmentining mavjudligi sog'lom raqobat muhitiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Norasmiy savdo subyektlari ayrim hollarda soliq va hisobot majburiyatlaridan chetda qolishi natijasida rasmiy faoliyat yuritayotgan ulgurji savdo korxonalariga nisbatan ma'lum ustunliklarga ega bo'lmoqda. Bu esa bozor mexanizmlarining samarali ishlashiga to'sqinlik qilmoqda.

Logistika infratuzilmasining yetarli darajada rivojlanmaganligi ulgurji savdo samaradorligiga salbiy ta'sir etuvchi asosiy omillardan biridir. Ko'plab ulgurji savdo korxonalarida zamonaviy omborlar, avtomatlashtirilgan yuklarni qayta ishlash texnologiyalari va raqamli logistika tizimlari yetarli darajada joriy etilmagan. Natijada mahsulotlarni saqlash va tashish xarajatlari ortib, ta'minot zanjirining samaradorligi pasaymoqda. Ayrim hollarda ulgurji savdo korxonalari o'z funksiyalarining bir qismini vositachilarga topshirishga majbur bo'lmoqda. Bu esa tovar harakati bosqichlarining ko'payishiga, natijada mahsulot tannarxi va chakana narxlarning oshishiga olib kelmoqda.

Marketing nuqtai nazaridan ham ulgurji savdo korxonalarida oldida qator vazifalar mavjud. Zamonaviy ishlab chiqaruvchilar o'z mahsulotlarini qisqa muddatlarda keng hududlarga yetkazish, assortimentni tezkor yangilash va bozor talabidagi o'zgarishlarga moslashishni talab qilmoqda. Shu bilan birga, chakana savdo tarmoqlari keng assortimentga ega bo'lgan, moslashuvchan logistika xizmatlarini taklif etuvchi hamda marketing qo'llab-quvvatlashini ta'minlay oladigan ulgurji savdo hamkorlariga ehtiyoj sezmoqda. Amaliyotda esa barcha ulgurji savdo subyektlari ham ushbu talablarga to'liq javob bera olmayapti.

O'tkazilgan tahlillar natijasida ulgurji savdoni rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishlari ham aniqlandi. Birinchidan, zamonaviy logistika markazlari va taqsimot markazlarini tashkil etish orqali tovar harakatining samaradorligini oshirish mumkin. Ikkinchidan, omborlarni boshqarishning raqamli tizimlarini joriy etish mahsulot zaxiralarini optimallashtirish va logistika xarajatlarini kamaytirishga xizmat qiladi. Uchinchidan, marketing tadqiqotlarini kengaytirish va talabni prognozlash mexanizmlarini takomillashtirish ulgurji savdo korxonalariga assortiment siyosatini yanada samarali shakllantirish imkonini beradi.

Elektron tijorat platformalari va B2B savdo tizimlarining rivojlanishi ulgurji savdo korxonalarining bozor qamrovini kengaytirish, mijozlar bilan aloqalarni mustahkamlash va operatsion xarajatlarni kamaytirish imkoniyatlarini yaratmoqda. Shu sababli ulgurji savdo faoliyatini raqamlashtirish kelgusida sohaning eng muhim rivojlanish yo'nalishlaridan biri sifatida baholanishi mumkin.

Ulgurji savdo faoliyatida kuzatilayotgan mavjud muammolar nafaqat korxonalar faoliyatidagi kamchiliklar, balki iqtisodiyotning tarkibiy transformatsiyasi bilan ham bog'liqdir. Bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida shakllangan institutsional o'zgarishlar ulgurji savdo tizimining rivojlanishiga ma'lum darajada ijobiy ta'sir ko'rsatgan bo'lsa-da, ayrim yo'nalishlarda modernizatsiya jarayonlarining sust kechishi sohaning to'liq salohiyatini ro'yobga chiqarishga to'sqinlik qilmoqda. Xususan, innovatsion-investitsion rivojlanish sur'atlarining yetarli darajada shakllanmaganligi ulgurji savdo korxonalarining moddiy-texnik bazasini yangilash imkoniyatlarini cheklab qo'ymoqda.

Amaldagi normativ-huquqiy bazaning bozor talablariga to'liq mos kelmasligi ham ulgurji savdo samaradorligiga salbiy ta'sir etuvchi omillardan biridir. Ayrim hollarda huquqiy mexanizmlarning yetarli darajada takomillashmaganligi savdo vositachilari, ishlab chiqaruvchilar va chakana savdo subyektlari o'rtasidagi munosabatlarda turli iqtisodiy va tashkiliy muammolarni keltirib chiqarmoqda. Bu esa ta'minot zanjiri ishtirokchilari o'rtasida uzoq muddatli hamkorlik munosabatlarini rivojlantirish imkoniyatlarini cheklaydi.

Marketing nuqtai nazaridan qaralganda, ichki bozor konyunkturasidagi o'zgarishlar va aholi xarid qobiliyatining tebranishlari ulgurji savdo faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Mahalliy ishlab chiqarish hajmlarining ayrim yo'nalishlarda yetarli darajada o'smayotgani, talab tarkibidagi o'zgarishlar va iste'molchilarning xarid xulq-atvoridagi yangilanishlar ulgurji savdo korxonalaridan yanada moslashuvchan marketing strategiyalarini ishlab chiqishni talab qilmoqda. Shu

sababli bozorni segmentlash, talabni prognozlash va mijozlarga yo'naltirilgan assortiment siyosatini yuritish ulgurji savdo korxonalari uchun ustuvor vazifalardan biriga aylanmoqda.

Logistika tizimida ham qator muammolar mavjudligi aniqlandi. Jumladan, zamonaviy ombor infratuzilmasining yetarli darajada rivojlanmaganligi, logistika markazlarining hududlar bo'yicha notekis joylashganligi hamda multimodal transport tizimlaridan foydalanish darajasining pastligi tovar harakati xarajatlarini oshirmoqda. Bundan tashqari, ulgurji savdo segmentida yirik logistika operatorlari va kuchli distribyutorlik tarmoqlarining yetarli emasligi bozorning samarali ishlashiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada ishlab chiqaruvchilar ayrim hollarda o'z mahsulotlarini mustaqil ravishda realizatsiya qilishga majbur bo'lib, bu esa logistika xarajatlarining ortishiga olib kelmoqda.

Tadqiqot natijalari ulgurji savdoni rivojlantirish uchun bir qator istiqbolli yo'nalishlarni belgilash imkonini berdi. Birinchi navbatda, ulgurji savdo faoliyatini amalga oshiruvchi subyektlarga nisbatan minimal moddiy-texnik talablarni belgilash maqsadga muvofiqdir. Bu bozor ishtirokchilarining moliyaviy va tashkiliy barqarorligini oshirish, xizmatlar sifatini yaxshilash hamda samarasiz vositachilik faoliyatini qisqartirishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, ulgurji savdo sohasidagi shartnomaviy-huquqiy munosabatlarni takomillashtirish zarur. Ishlab chiqaruvchilar, ulgurji vositachilar va chakana savdo korxonalari o'rtasidagi huquq va majburiyatlarning aniq belgilanishi ta'minot zanjiri ishtirokchilari o'rtasidagi ishonchni mustahkamlaydi, tranzaksiya xarajatlarini kamaytiradi hamda savdo operatsiyalarining shaffofligini oshiradi.

Uchinchidan, ulgurji savdoni uzoq muddatli rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish va uni amaliyotga joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday strategiya zamonaviy marketing texnologiyalari, raqamli savdo platformalari, logistika markazlari va elektron ma'lumot almashinuvi tizimlarini rivojlantirishga qaratilishi lozim. Bu esa ichki bozorning raqobatbardoshligini oshirish va milliy savdo infratuzilmasining xalqaro standartlarga moslashuvini ta'minlaydi.

Ulgurji savdo infratuzilmasini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida zamonaviy omborlar va taqsimot markazlariga investitsiyalarni jalb etish zarurligi aniqlandi. Ombor logistikasining rivojlanishi mahsulotlarni saqlash va tashish xarajatlarini kamaytirish, yetkazib berish muddatlarini qisqartirish hamda ta'minot zanjirining uzluksizligini ta'minlash imkonini beradi. Shu bilan birga, davlat va xususiy sektor hamkorligida logistika obyektlarini rivojlantirish ulgurji savdo bozorining institutsional salohiyatini oshiradi.

Tadqiqot davomida kadrlar salohiyatini rivojlantirish masalasi ham muhim omil sifatida baholandi. Zamonaviy ulgurji savdo korxonalari marketing, logistika, moliya va raqamli texnologiyalar sohalarida chuqur bilimga ega mutaxassislariga ehtiyoj sezmoqda. Shu sababli savdo va logistika yo'nalishlarida mutaxassislarni tayyorlash hamda qayta tayyorlash tizimini takomillashtirish ulgurji savdo samaradorligini oshirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

O'tkazilgan tahlillar O'zbekistonda ulgurji savdo tizimini rivojlantirish marketing va logistika faoliyatining integratsiyalashgan rivojlanishiga, zamonaviy infratuzilmaning shakllanishiga, raqamlashtirish jarayonlarining jadallashishiga hamda institutsional muhitning takomillashishiga bevosita bog'liq ekanligini ko'rsatdi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ulgurji savdo O'zbekiston iqtisodiyotida tovar ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'in sifatida muhim strategik ahamiyatga ega. U nafaqat tovarlarning hududlar va bozor segmentlari bo'yicha samarali taqsimlanishini ta'minlaydi, balki ishlab chiqarish va iste'mol jarayonlari o'rtasidagi muvozanatni saqlash, ichki bozorni zarur mahsulotlar bilan uzluksiz ta'minlash hamda milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu sababli ulgurji savdo tizimining samaradorligi mamlakatning umumiy iqtisodiy rivojlanish darajasi va aholi farovonligi bilan bevosita bog'liqdir.

Tahlillar natijasida O'zbekistonda ulgurji savdo sohasining rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan asosiy muammolar sifatida logistika infratuzilmasining yetarli darajada rivojlanmaganligi, zamonaviy ombor va taqsimot markazlari sonining cheklanganligi, marketing faoliyatining sustligi, bozor ishtirokchilari o'rtasidagi axborot almashinuvining yetarli emasligi hamda normativ-huquqiy mexanizmlarning ayrim jihatlari bozor talablariga to'liq mos kelmasligi aniqlandi. Shuningdek, ulgurji savdo xizmatlarining ishlab chiqaruvchilar va chakana savdo tarmoqlari ehtiyojlariga to'liq moslashmaganligi ta'minot zanjiri samaradorligini pasaytirayotgan omillardan biri ekanligi ma'lum bo'ldi.

Tadqiqot natijalari ulgurji savdoni rivojlantirishda marketing va logistika faoliyatini integratsiyalashgan holda takomillashtirish zarurligini ko'rsatdi. Xususan, talabni prognozlash tizimlarini rivojlantirish, bozor konyunkturasini muntazam monitoring qilish, assortiment siyosatini optimallashtirish hamda mijozlarga yo'naltirilgan xizmatlarni kengaytirish ulgurji savdo korxonalarining raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, logistika tamoyillarini keng joriy etish orqali tovarlarni saqlash, qadoqlash, transportirovka qilish va yetkazib berish jarayonlarini optimallashtirish mumkin.

Kelgusida sohani rivojlantirish uchun bojxona va valyuta tartibga solish tizimini takomillashtirish, standartlashtirish va sertifikatlashtirish siyosatini yagona mexanizm asosida shakllantirish, savdo subyektlarini kreditlash va investitsiyalash imkoniyatlarini kengaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, hududiy axborot-tahliliy markazlarni tashkil etish, ulgurji ko'rgazmalar va yarmarkalarni muntazam o'tkazish hamda zamonaviy B2B elektron savdo platformalarini rivojlantirish bozor ishtirokchilari o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytiradi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ulgurji savdo infratuzilmasini modernizatsiya qilishning eng muhim yo'nalishlaridan biri davlat va xususiy sektor hamkorligi asosida investitsiyalarni jalb qilish hisoblanadi. Zamonaviy logistika markazlari, ombor komplekslari va raqamli boshqaruv tizimlarini yaratish tovar harakati xarajatlarini

kamaytirish, xizmat ko'rsatish sifatini oshirish hamda ichki bozorning raqobatbardoshligini mustahkamlash imkonini beradi.

O'zbekistonda ulgurji savdoni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari sifatida logistika infratuzilmasini takomillashtirish, marketing faoliyatini kuchaytirish, raqamlashtirish jarayonlarini jadallashtirish, investitsion faollikni oshirish va malakali kadrlar tayyorlash tizimini rivojlantirishni ko'rsatish mumkin. Mazkur chora-tadbirlarning izchil amalga oshirilishi ulgurji savdo tizimining samaradorligini oshirishga, ichki bozorning barqaror rivojlanishiga hamda aholini sifatli va raqobatbardosh mahsulotlar bilan ta'minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ананьева Л.Ю. Основные функции оптовой торговли. Справочник от автор
- 24. https://spravochnik.ru/marketing/optovaya_torgovlya/osnovnye_funkcii_optovoy_torgovli/
2. Брагина Л.А. Торговое: экономика, маркетинг, организация: учебник / Л.А.Брагина, Т.П.Даньков. - Москва: Изд-во ИНФРА - М., 2014. - 560 с.
3. Голиков Е.А. Оптовая торговля. Менеджмент. Маркетинг. Логистика. Финансы. Безопасность / Е.А.Голиков. - М.: Экзамен, 2010. - 352 с.
4. Chapter Sixteen (2000) Marketing Channels and Wholesaling. Irwin/McGraw-Hill
5. Памбухчиянц В.К. Организация, технология и проектирование торговых предприятий: учебник /В.К.Памбухчиянц. - Москва: Изд-во Маркетинг, 2010. - 320 с.
6. Платонов В.Н. Организация торговли: учебное пособие / В.П.Платонов. - Минск: БГЭУ, 2014. - 287 с.
7. Прушковский Л.В, Глазунова О.А. Значение оптовой торговли в системе хозяйственных отношений с розничной торговлей. Сетевой журнал «Научный результат». Серия «Технологии бизнеса и сервиса». - Т.2, №1(7), 2016
8. Щур Д.Л. Основы торговли. Оптовая торговля: Настольная книга руководителя, главбуха и юриста /Д.Л.Щур, Л.В.Труханович. - Москва: Издво ДИС, 2008. - 318 с.

BUXGALTERIYA HISOBI VA IQTISODIY TAHLILDA MA'LUMOTLAR ILMI TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Bababekova Gulchexra Baxtiyarovna

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv
va texnologiyalar universiteti

“Moliya, bank ishi va buxgalteriya hisobi” kafedrası
katta o'qituvchisi

E-mail: bababekovagulchehra96@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlilda ma'lumotlar ilmi texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari o'rganildi. Data Science, sun'iy intellekt, mashinaviy o'qitish va katta ma'lumotlar tahlilining moliyaviy jarayonlarga ta'siri baholandi. Moliyaviy hisobotlar aniqligi, ma'lumotlarni qayta ishlash tezligi, risklarni aniqlash va boshqaruv qarorlari sifati ko'rsatkichlari tahlil qilindi. Tadqiqot natijasida moliyaviy boshqaruv samaradorligini oshirish, iqtisodiy ko'rsatkichlarni prognozlash va raqamli texnologiyalarni amaliyotga keng joriy etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: Data Science, buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil, sun'iy intellekt, mashinaviy o'qitish, Big Data, moliyaviy tahlil, raqamli iqtisodiyot.

Аннотация

В исследовании были изучены возможности использования технологий Data Science в бухгалтерском учёте и экономическом анализе. Оценено влияние Data Science, искусственного интеллекта, машинного обучения и анализа больших данных на финансовые процессы. Проведён анализ показателей точности финансовой отчётности, скорости обработки данных, выявления рисков и качества управленческих решений. По результатам исследования разработаны рекомендации по повышению эффективности финансового управления, прогнозированию экономических показателей и расширению практического применения цифровых технологий в организациях.

Ключевые слова: Data Science, бухгалтерский учёт, экономический анализ, искусственный интеллект, машинное обучение, Big Data, финансовый анализ, цифровая экономика.

Abstract

This study examined the application of Data Science technologies in accounting and economic analysis. The impact of Data Science, artificial intelligence, machine learning, and big data analytics on financial processes was evaluated. Key indicators including financial reporting accuracy, data processing speed, risk detection, and management decision quality were analyzed. Based on the findings, recommendations were developed to improve financial management efficiency, enhance economic forecasting, and expand the practical implementation of digital technologies. The results confirmed the growing importance of data-driven approaches in modern accounting and analytical activities.

Keywords: Data Science, accounting, economic analysis, artificial intelligence, machine learning, Big Data, financial analysis, digital economy.

KIRISH

Raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi barcha sohalarida bo'lgani kabi buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlil tizimlarida ham yangi yondashuvlarni joriy etishni talab etmoqda. Zamonaviy korxonalar faoliyati natijasida katta hajmdagi moliyaviy, ishlab chiqarish va boshqaruv ma'lumotlari shakllanadi. Ushbu ma'lumotlarni an'anaviy usullar yordamida qayta ishlash ko'p vaqt talab qilishi, inson omili bilan bog'liq xatolarning yuzaga kelishi hamda tahlil natijalarining samaradorligini pasaytirishi mumkin. Shu sababli ma'lumotlarni tezkor va aniq tahlil qilishga xizmat qiluvchi innovatsion texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Data Science texnologiyalari iqtisodiyot, moliya va boshqaruv sohalarida keng qo'llanilmoqda. Mazkur texnologiyalar katta hajmdagi ma'lumotlarni yig'ish, saqlash, qayta ishlash, tahlil qilish hamda prognozlash imkoniyatlarini taqdim etadi. Statistik usullar, sun'iy intellekt, mashinaviy o'qitish, ma'lumotlarni vizualizatsiya qilish va katta ma'lumotlar (Big Data) texnologiyalarining integratsiyasi korxonalar faoliyatini yanada samarali boshqarishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, moliyaviy hisobotlarni shakllantirish, xarajatlarni tahlil qilish, moliyaviy risklarni baholash va firibgarlik holatlarini aniqlashda ushbu texnologiyalarning amaliy ahamiyati tobora ortib bormoqda.

Buxgalteriya hisobi korxonaning moliyaviy holati va xo'jalik faoliyatini aks ettiruvchi muhim axborot manbai hisoblanadi. Iqtisodiy tahlil esa ushbu axborotlardan foydalanib boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun zarur bo'lgan xulosalarni shakllantiradi. Shuning uchun buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlil tizimlarining samaradorligi ma'lumotlarning sifati hamda ularni qayta ishlash tezligiga bevosita bog'liqdir. Ma'lumotlar ilmi texnologiyalari aynan shu jarayonlarni takomillashtirish, hisob-kitoblarning aniqligini oshirish va kelajakdagi iqtisodiy ko'rsatkichlarni prognozlash imkonini beradi.

Korxonalarning raqobatbardoshligini oshirish, resurslardan oqilona foydalanish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda zamonaviy axborot texnologiyalarining o'рни beqiyosdir. Shu nuqtai nazardan, buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlilda ma'lumotlar ilmi texnologiyalaridan foydalanishning nazariy asoslarini o'rganish hamda amaliy imkoniyatlarini yoritish dolzarb ilmiy va amaliy masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu yo'nalishdagi yondashuvlar korxonalarda boshqaruv sifatini oshirish, iqtisodiy jarayonlarni chuqur tahlil qilish va samarali qarorlar qabul qilish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlil tizimlarini raqamlashtirish jarayonlari zamonaviy iqtisodiyotning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. R. Heeks elektron boshqaruv va axborot texnologiyalarini boshqaruv jarayonlariga joriy etish

tashkilotlarda ma'lumotlar almashinuvini takomillashtirish, boshqaruv samaradorligini oshirish va qarorlar qabul qilish sifatini yaxshilashga xizmat qilishini ta'kidlagan [1].

Sun'iy intellekt texnologiyalarining amaliy samaradorligi masalalari Abdusalomova va Maxmudova tomonidan o'rganilib, intellektual texnologiyalar ma'lumotlarni qayta ishlash tezligini oshirish hamda natijalarning aniqligini ta'minlashga xizmat qilishi asoslab berilgan [2]. Abdusalomova tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda esa sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanish istiqbollari va ularni iqtisodiyotning turli sohalarida qo'llash imkoniyatlari yoritilgan [3].

Ma'lumotlar tahlili va raqamli texnologiyalarning rivojlanish bosqichlari Rajabov va hamkorlari tomonidan tadqiq etilib, zamonaviy axborot tizimlari katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish uchun muhim vosita ekanligi qayd etilgan [4]. Serverlarni monitoring qilish va axborot tizimlari barqarorligini ta'minlash bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda ma'lumotlarning uzluksiz ishlashi va tezkor boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi ahamiyati asoslangan [5].

Raqamli iqtisodiyot sharoitida sun'iy intellektning iqtisodiy jarayonlarga ta'siri Istora tomonidan o'rganilib, mazkur texnologiyalar boshqaruv jarayonlarini optimallashtirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qilishi ko'rsatib berilgan [6]. Ta'lim va raqamli transformatsiya yo'nalishidagi tadqiqotlarda ham zamonaviy texnologiyalar asosida ma'lumotlarni boshqarish va tahlil qilishning ahamiyati e'tirof etilgan [7]; [8].

Raqamli texnologiyalar va analitik tizimlardan foydalanish samaradorligi Rakhimova va hamkorlari tomonidan ishlab chiqilgan qaror qabul qilishni qo'llab-quvvatlash modellari misolida yoritilgan bo'lib, ularda ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv yondashuvining afzalliklari ko'rsatib berilgan [9]. Sultonmurotova tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda raqamli integratsiya jarayonlari samaradorlik va natijadorlikni oshiruvchi omil sifatida baholangan [10].

Katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish texnologiyalari Rajabov va Sadinov tomonidan assotsiativ qoidalar va bozor savatchalari tahlili misolida o'rganilgan hamda ma'lumotlardan samarali foydalanish iqtisodiy qarorlarning aniqligini oshirishi ta'kidlangan [11]. Abdullayev va hamkorlari esa zamonaviy Data analytics vositalarining murakkab iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilish va prognozlashdagi imkoniyatlarini asoslab berganlar [12].

Ma'lumotlar ilmi texnologiyalari buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlil tizimlarida ma'lumotlarni qayta ishlash tezligini oshirish, moliyaviy hisobotlarning aniqligini ta'minlash, risklarni baholash va boshqaruv qarorlarini qabul qilish sifatini yaxshilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy raqamli texnologiyalarni amaliyotga keng joriy etish korxonalarning iqtisodiy samaradorligi va raqobatbardoshligini oshirish uchun zarur shartlardan biri hisoblanadi [13].

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlil tizimlarida ma'lumotlar ilmi texnologiyalaridan foydalanish samaradorligini baholash uchun tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, statistik tahlil, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asosini Data Science, Big Data, sun'iy intellekt va

mashinaviy o'qitish texnologiyalariga oid ilmiy manbalar tashkil etdi. Tahlil jarayonida ma'lumotlarni qayta ishlash tezligi, moliyaviy hisobotlar aniqligi, risklarni aniqlash darajasi va boshqaruv qarorlari sifati kabi ko'rsatkichlar o'rganildi. An'anaviy yondashuvlar hamda Data Science asosidagi usullar natijalari qiyosiy baholandi. Olingan ma'lumotlar jadval ko'rinishida umumlashtirilib, ularning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri tahlil qilindi. Ma'lumotlar ilmi texnologiyalarining moliyaviy boshqaruv, prognozlash va risklarni monitoring qilish jarayonlaridagi amaliy imkoniyatlari tizimli ravishda baholanib, ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalar shakllantirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlilda ma'lumotlar ilmi (Data Science) texnologiyalaridan foydalanish korxonalarining moliyaviy faoliyatini boshqarishda muhim natijalarni ta'minlaydi. Zamonaviy axborot texnologiyalarini qo'llash natijasida moliyaviy ma'lumotlarni yig'ish, saqlash va qayta ishlash jarayonlari avtomatlashtiriladi hamda inson omili bilan bog'liq xatolar sezilarli darajada kamayadi. Bu esa moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini oshirish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish sifatini yaxshilash imkonini beradi.

Ma'lumotlar ilmi texnologiyalari yordamida korxonalarining moliyaviy holatini baholash, xarajatlarni tahlil qilish va iqtisodiy ko'rsatkichlarni prognozlash samaradorligi ortadi. Mashinaviy o'qitish algoritmlari asosida moliyaviy risklarni oldindan aniqlash, firibgarlik holatlarini monitoring qilish va moliyaviy jarayonlarni optimallashtirish imkoniyati yaratiladi. Natijada korxonalarining moliyaviy barqarorligi mustahkamlanib, resurslardan foydalanish samaradorligi oshadi.

1-jadval

Buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlilda ma'lumotlar ilmi texnologiyalaridan foydalanish samaradorligi¹

Ko'rsatkichlar	An'anaviy usul, foizda	Data Science asosida, foizda
Ma'lumotlarni qayta ishlash tezligi	65	92
Moliyaviy hisobotlar aniqligi	78	96
Risklarni aniqlash samaradorligi	60	90
Firibgarlik holatlarini aniqlash	58	88
Boshqaruv qarorlarining sifati	72	94

1-jadval natijalari ma'lumotlar ilmi texnologiyalarining buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlil tizimlariga integratsiyalashuvi sezilarli ijobiy natijalarni berishini ko'rsatadi. Moliyaviy hisobotlarning aniqligi 78 foizdan 96 foizgacha, ma'lumotlarni qayta ishlash tezligi esa 65 foizdan 92 foizgacha oshgan. Risklarni aniqlash va firibgarlik holatlarini monitoring qilish ko'rsatkichlarida ham yuqori samaradorlik kuzatilgan.

Olingan natijalar ma'lumotlar ilmi texnologiyalaridan foydalanish buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlil jarayonlarini yanada takomillashtirishga xizmat qiladi. Ushbu

¹ Muallif ishlanmasi

texnologiyalar korxonalarining moliyaviy faoliyatini chuqur tahlil qilish, kelgusidagi iqtisodiy holatni prognozlash hamda strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun ishonchli axborot bazasini shakllantiradi. Natijada tashkilotlarning raqobatbardoshligi va iqtisodiy samaradorligi ortib boradi.

Buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlil tizimlarida ma'lumotlar ilmi texnologiyalaridan foydalanish korxonalar faoliyatini boshqarishning yangi imkoniyatlarini yaratmoqda. Olingan natijalar ushbu texnologiyalar moliyaviy ma'lumotlarni qayta ishlash tezligini oshirish, hisobotlarning aniqligini ta'minlash va boshqaruv qarorlarini qabul qilish sifatini yaxshilashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Katta hajmdagi ma'lumotlarni qisqa vaqt ichida qayta ishlash va tahlil qilish imkoniyati iqtisodiy jarayonlarni chuqur o'rganish hamda samarali boshqarish uchun zarur axborotlarni shakllantiradi.

Ma'lumotlar ilmi texnologiyalarini amaliyotga joriy etish jarayonida ayrim muammolar ham kuzatiladi. Korxonalarda raqamli infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi zamonaviy analitik vositalardan to'liq foydalanish imkoniyatini cheklaydi. Katta hajmdagi ma'lumotlarni saqlash va qayta ishlash uchun zarur bo'lgan texnik vositalar, dasturiy ta'minot va server infratuzilmasi qo'shimcha xarajatlarni talab qiladi. Mazkur holat ayrim korxonalarda innovatsion texnologiyalarni joriy etish jarayonini sekinlashtirishi mumkin.

Muhokama davomida malakali mutaxassislar tayyorlash masalasi ham muhim omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Ma'lumotlar ilmi texnologiyalaridan samarali foydalanish uchun buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlil yo'nalishlarida faoliyat yuritayotgan mutaxassislar statistik tahlil, dasturlash asoslari, sun'iy intellekt va mashinaviy o'qitish bo'yicha yetarli bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishlari lozim. Shu sababli ta'lim dasturlariga zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan bog'liq fanlarni kengroq joriy etish zarurati ortib bormoqda.

Moliyaviy ma'lumotlarning xavfsizligini ta'minlash ham dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ma'lumotlar bazalarining kengayishi va bulutli texnologiyalardan foydalanish kiberxavfsizlik bilan bog'liq xavflarni kuchaytiradi. Shu bois axborot xavfsizligini ta'minlash, ma'lumotlarni himoyalash va foydalanuvchilar huquqlarini nazorat qilish mexanizmlarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumotlar ilmi texnologiyalarining buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlil tizimlariga integratsiyalashuvi moliyaviy jarayonlarning shaffofligini oshirish, iqtisodiy ko'rsatkichlarni aniq baholash va strategik qarorlar qabul qilish sifatini yaxshilash imkonini beradi. Raqamli texnologiyalarni qo'llash doirasining kengayishi kelgusida ushbu yo'nalishning iqtisodiyot va moliya tizimidagi ahamiyatini yanada kuchaytiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tadqiqot natijalari buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlil tizimlarida ma'lumotlar ilmi texnologiyalaridan foydalanish moliyaviy ma'lumotlar bilan ishlash samaradorligini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi. Data Science, sun'iy intellekt va mashinaviy o'qitish vositalarining qo'llanilishi ma'lumotlarni qayta ishlash jarayonlarini tezlashtirish, moliyaviy hisobotlar aniqligini oshirish hamda iqtisodiy

ko'rsatkichlarni chuqur tahlil qilish imkonini berdi. Tahlil natijalari ushbu texnologiyalar risklarni aniqlash, firibgarlik holatlarini monitoring qilish va boshqaruv qarorlarini asoslashda muhim ahamiyat kasb etishini tasdiqladi.

Tadqiqot davomida ma'lumotlar ilmi texnologiyalari korxonalarining moliyaviy barqarorligini mustahkamlash, resurslardan samarali foydalanish va iqtisodiy natijalarni prognozlash imkoniyatlarini kengaytirishi aniqlandi. Katta hajmdagi ma'lumotlarni tezkor tahlil qilish asosida shakllantirilgan axborotlar boshqaruv qarorlarining sifatini oshirishga xizmat qilishi asoslandi. Shuningdek, moliyaviy jarayonlarni avtomatlashtirish hisob-kitoblar aniqligini ta'minlash va vaqt sarfini qisqartirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, korxonalarda ma'lumotlar ilmi texnologiyalarini buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlil tizimlariga bosqichma-bosqich integratsiya qilish maqsadga muvofiqdir. Moliyaviy ma'lumotlarni qayta ishlashda sun'iy intellekt va mashinaviy o'qitish algoritmlaridan foydalanishni kengaytirish risklarni baholash hamda prognozlash sifatini oshiradi. Raqamli infratuzilmani takomillashtirish, ma'lumotlar bazalarini modernizatsiya qilish va axborot xavfsizligini kuchaytirish texnologiyalarning samarali ishlashini ta'minlaydi.

Buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlil yo'nalishlarida faoliyat yuritayotgan mutaxassislarining raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish zarur. Oliy ta'lim muassasalari va korxonalar hamkorligida Data Science, biznes analitika va sun'iy intellekt bo'yicha amaliy o'quv dasturlarini kengaytirish ushbu yo'nalishning rivojlanishiga xizmat qiladi. Mazkur chora-tadbirlar moliyaviy boshqaruv samaradorligini oshirish, iqtisodiy tahlil natijalarining aniqligini kuchaytirish va korxonalarining raqobatbardoshligini mustahkamlash uchun muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Heeks, R. (2016). Implementing and managing e-government: An international text. SAGE Publications.

2. qizi Abdusalomova, I. I., & qizi Maxmudova, M. K. (2025, December). EFFECTIVENESS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES IN PERSONALIZING THE LEARNING PROCESS. In International Conference Platform (No. 6, pp. 75-77).

3. Abdusalomova, I. I. Q. (2025). Sun'iy intellekt texnologiyalarining global rivojlanish istiqbollari va qo'llanilish sohalari. Science and Education, 6(12), 134-140.

4. Rajabov S. B. et al. Social mining and it is development stages //Science and Education. - 2023. - T. 4. - №. 4. - C. 1342-1345.

5. Rajabov S. et al. CREATE A SYSTEM FOR MONITORING SERVERS VIA MOBILE DEVICES //Altum International Conference Platform. - 2026. - №. 4. - C. 41-43.

6. Istora A. RAQAMLI IQTISODIYOTDA SUN'IY INTELLEKTNING ROLI VA ISTIQBOLLARI //Marketing Jurnal. - 2026. - №. 4.

7. Rajabov, S., & Sultonmurotova, S. (2025, December). THE EVOLUTION OF TEACHING METHODS IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION. In International Conference Platform (No. 6, pp. 33-36).
8. Sultonmurotova, S. (2026, May). DIAGNOSING THE PROBLEMS AND THEIR CAUSES IN ENGLISH LANGUAGE ACQUISITION AMONG FUTURE LEADERS. In Altum International Conference Platform (No. 4, pp. 32-37).
9. Rakhimova, S., Mamazova, Z., Sultonmurotova, S., Umarova, F., Muratova, E., Movlonov, O., & Makhbuba, A. (2025, December). Adaptive Learning Analytics and Personalized Education Management: A Decision Support Framework for Academic Performance Optimization. In Proceedings of the 9th International Conference on Future Networks and Distributed Systems (pp. 442-449).
10. qizi Sultonmurotova, S. M. (2025). Effectiveness and development prospects of digital-pedagogical integration in English language education. Academic Journal of Science, Technology and Education, 1(5), 16-20.
11. Rajabov, S. B., & Sadinov, A. Assotsiativ Qoidalar Va Bozor Savatlarining Tahlili. Green Economy and Development, 1(7), 663305.
12. Abdullayev, M., Sherzod, R., Botirjon, K., Abdulhafiz, S., & Dostonbek, J. (2025). Advanced Data Analytics in Sustainable Land Planning and Housing Construction in Tashkent. In BIO Web of Conferences (Vol. 199, p. 05010). EDP Sciences.
13. Istora, A. (2026). RAQAMLI IQTISODIYOTDA SUN'IY INTELLEKTNING ROLI VA ISTIQBOLLARI. Marketing Jurnal, (4).

BANKLARDA MOLIYAVIY INQIROZLARNI OLDINI OLISHNING O‘ZIGA XOS AHAMIYATI

Raxmonqulova G.M.

Toshkent amaliy fanlar universiteti
o‘qituvchisi v.b. dotsent PhD

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda banklarda moliyaviy inqirozlarning oldini olishning iqtisodiy ahamiyati va risklarni boshqarish mexanizmlari tahlil qilindi. Kredit, likvidlilik, valyuta va operatsion risklarning banklar moliyaviy barqarorligiga ta’siri baholandi. O‘zbekiston bank tizimining asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlari dinamikasi o‘rganildi hamda muammoli kreditlar ulushini kamaytirish yo‘nalishlari aniqlandi. Tadqiqot natijasida risk-menejment tizimini takomillashtirish, stress-test amaliyotini rivojlantirish va raqamli texnologiyalar asosida moliyaviy xavflarni erta aniqlash bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: moliyaviy inqiroz, bank tizimi, kredit riski, likvidlilik riski, risk-menejment, muammoli kreditlar, stress-test, moliyaviy barqarorlik.

Аннотация

В исследовании был проведён анализ экономического значения предотвращения финансовых кризисов в банках и механизмов управления рисками. Оценено влияние кредитных, ликвидных, валютных и операционных рисков на финансовую устойчивость банков. Изучена динамика основных показателей банковской системы Узбекистана и определены направления снижения доли проблемных кредитов. По результатам исследования разработаны практические рекомендации по совершенствованию системы риск-менеджмента, развитию стресс-тестирования и внедрению цифровых технологий для раннего выявления финансовых рисков.

Ключевые слова: финансовый кризис, банковская система, кредитный риск, риск ликвидности, риск-менеджмент, проблемные кредиты, стресс-тестирование, финансовая устойчивость.

Abstract

This study analyzed the importance of preventing financial crises in banks and examined key risk management mechanisms. The impact of credit, liquidity, currency, and operational risks on banking stability was evaluated. The dynamics of major financial indicators of Uzbekistan’s banking sector were assessed, and approaches to reducing non-performing loans were identified. Based on the findings, practical recommendations were developed to improve risk management systems, strengthen stress-testing practices, and implement digital technologies for the early detection of financial risks and enhancement of financial stability.

Keywords: financial crisis, banking system, credit risk, liquidity risk, risk management, non-performing loans, stress testing, financial stability.

KIRISH

Bank tizimi har qanday mamlakat iqtisodiyotining moliyaviy barqarorligini ta'minlovchi asosiy institutlardan biri hisoblanadi. Tijorat banklari iqtisodiyot tarmoqlarini moliyalashtirish, aholi va xo'jalik yurituvchi subyektlarning bo'sh mablag'larini jalb qilish hamda to'lov tizimining uzluksiz faoliyatini ta'minlash orqali iqtisodiy rivojlanishda muhim o'rin egallaydi. Shu sababli banklar faoliyatining barqarorligi va moliyaviy xavflarga chidamliligi mamlakat iqtisodiy xavfsizligining muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Jahon amaliyoti shuni ko'rsatadiki, bank tizimida yuzaga keladigan moliyaviy inqirozlar nafaqat moliya sektoriga, balki iqtisodiyotning barcha tarmoqlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Kreditlash hajmining qisqarishi, likvidlilik muammolarining kuchayishi va banklar to'lovga qobiliyatligining pasayishi investitsion faollikning kamayishiga hamda iqtisodiy o'sish sur'atlarining sekinlashishiga olib keladi. Shu bois banklarda moliyaviy inqirozlarning oldini olish va risklarni samarali boshqarish masalalari iqtisodiy tadqiqotlarning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

O'zbekiston bank tizimida moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash, risk-menejment tizimini takomillashtirish va xalqaro bank amaliyotida qo'llaniladigan standartlarni joriy etish bo'yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Bank kapitalini mustahkamlash, muammoli kreditlar ulushini kamaytirish, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish va nazorat mexanizmlarini takomillashtirish ushbu jarayonlarning ustuvor yo'nalishlari sifatida namoyon bo'lmoqda.

Maqola maqsadi banklarda moliyaviy inqirozlarning oldini olishning iqtisodiy ahamiyatini o'rganish, bank risklarining moliyaviy barqarorlikka ta'sirini baholash hamda risklarni boshqarishning zamonaviy mexanizmlarini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot doirasida bank tizimining asosiy moliyaviy ko'rsatkichlari o'rganilib, moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashga qaratilgan amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Bank tizimi iqtisodiyotning moliyaviy vositachilik funksiyasini amalga oshiruvchi asosiy institutlardan biri hisoblanadi. Banklar faoliyatining barqarorligi moliyaviy tizimning uzluksiz ishlashi, investitsion jarayonlarning rivojlanishi va iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlashda muhim ahamiyat kasb etadi. O.I. Lavrushin bank faoliyatida risklarni samarali boshqarish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash tijorat banklarining uzoq muddatli rivojlanishining asosiy omillaridan biri ekanligini ta'kidlaydi [1].

Bank sektorida moliyaviy inqirozlarning oldini olish masalalari xalqaro darajada ham keng o'rganilgan. Bazel qo'mitasi tomonidan ishlab chiqilgan Basel III standartlari bank kapitali yetarliligi, likvidlilikni boshqarish va risklarni nazorat qilish mexanizmlarini takomillashtirish orqali moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashga qaratilgan [2]. Mazkur standartlar zamonaviy bank nazoratining muhim institutsional asosi sifatida e'tirof etiladi.

Frederic S. Mishkin bank risklarini moliyaviy vositachilik faoliyati bilan bog'liq asosiy xavflardan biri sifatida baholab, kredit, foiz, likvidlilik va operatsion risklarni

samarali boshqarish bank tizimi barqarorligini ta'minlashning zarur sharti ekanligini asoslagan [3]. Muallifning fikricha, risklarni erta aniqlash va monitoring qilish moliyaviy inqirozlarning oldini olish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Bank tizimining moliyaviy barqarorligi xalqaro moliya munosabatlari bilan ham uzviy bog'liq. Vahobov va Murodov global moliya bozorlarida yuz berayotgan o'zgarishlar milliy bank tizimlariga bevosita ta'sir ko'rsatishini qayd etib, tashqi iqtisodiy omillarning banklar faoliyatidagi ahamiyatini asoslab berganlar [4]. Ushbu yondashuv bank tizimida risklarni boshqarishda xalqaro tajriba va standartlardan foydalanish zarurligini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonunida banklar faoliyatining huquqiy asoslari, risklarni boshqarish tamoyillari va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash mexanizmlari belgilab berilgan [5]. Mazkur me'yoriy-huquqiy baza bank tizimini modernizatsiya qilish va xalqaro standartlarga moslashtirish uchun muhim asos vazifasini bajaradi.

Bank risklari va kreditlash jarayonlari masalalari Abdullayeva tomonidan tadqiq etilib, kredit riskining bank faoliyatidagi ustuvor o'rni, muammoli kreditlar shakllanishining sabablari va ularni kamaytirish yo'llari ilmiy jihatdan yoritilgan [6]. Muallif kredit portfeli sifatini oshirish banklarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlovchi muhim omil ekanligini ta'kidlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining moliyaviy barqarorlik hisobotlarida bank aktivlari, kapital yetarliligi, likvidlilik darajasi va muammoli kreditlar ulushining dinamikasi muntazam tahlil qilinadi [7]. Ushbu ma'lumotlar mamlakat bank tizimida moliyaviy barqarorlikni ta'minlash bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlarning natijalarini baholash imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, moliyaviy inqirozlarning oldini olishda risk-menejment tizimini takomillashtirish, kapital va likvidlilik ko'rsatkichlarini barqaror darajada saqlash, muammoli kreditlarni kamaytirish hamda xalqaro standartlarni amaliyotga joriy etish muhim ahamiyatga ega. Mazkur ilmiy qarashlar bank tizimida moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash va xavflarni samarali boshqarish bo'yicha tadqiqotning nazariy asosini tashkil etadi.

METODOLOGIYA

O'zbekiston bank tizimida ham risk-menejment tizimini takomillashtirish, xalqaro standartlarni joriy etish va moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, tijorat banklarida muammoli kreditlarni kamaytirish, kapital yetarliligini oshirish va stress-test tizimini rivojlantirish bank tizimi barqarorligini ta'minlashning muhim yo'nalishlari hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlariga ko'ra, so'nggi yillarda tijorat banklari aktivlari hajmi barqaror o'sish tendensiyasiga ega bo'lmoqda. Bank aktivlarining ortishi iqtisodiyot tarmoqlarini kreditlash hajmi kengayayotganligini hamda bank xizmatlariga bo'lgan talab oshayotganligini ko'rsatadi. Shu bilan birga,

bank kapitali hajmining o'sishi tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini mustahkamlashda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda¹.

TAHLIL VA NATIAJALAR

O'zbekiston bank tizimida moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari ijobiy tendensiyaga ega bo'lib, amalga oshirilayotgan islohotlar bank tizimining barqaror rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, moliyaviy xavflarni kamaytirish, muammoli kreditlarni qisqartirish va xalqaro standartlarni to'liq joriy etish bank tizimi barqarorligini yanada mustahkamlashning muhim yo'nalishlari hisoblanadi

1-jadval

O'zbekiston bank tizimining asosiy moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari dinamikasi²

Ko'rsatkichlar	Yillar				
	2021	2022	2023	2024	2025
Bank aktivlari, trln so'm	444	556	688	752	893
Jami kreditlar hajmi, trln so'm	326	392	478	533	610
Depozitlar hajmi, trln so'm	145	191	242	309	420
Bank kapitali, trln so'm	70	82	101	118	134
Kapital yetarliligi, foizda	17.5	17.2	16.8	16.5	17.0
Likvidlilik koeffitsiyenti, foizda	48	47	46	45	46
Muammoli kreditlar ulushi, foizda	5.3	5.0	4.8	4.5	4.2

1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 2021-2025 yillar davomida O'zbekiston bank tizimining asosiy moliyaviy ko'rsatkichlari barqaror o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan. Xususan, bank aktivlari hajmi 2021-yildagi 444 trln so'mdan 2025-yilda 893 trln so'mga yetib, qariyb ikki baravarga oshgan. Bu holat bank tizimining iqtisodiyotdagi roli ortib borayotganligini hamda bank xizmatlariga bo'lgan talab kengayayotganligini ko'rsatadi.

Kredit qo'yilmalari hajmida ham sezilarli o'sish kuzatilgan. 2021-yilda jami kreditlar hajmi 326 trln so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2025-yilga kelib ushbu ko'rsatkich 610 trln so'mga yetgan. Mazkur holat iqtisodiyot tarmoqlarini moliyalashtirish hajmi kengayib borayotganligini anglatadi. Ayniqsa, sanoat, qurilish va xizmat ko'rsatish sohalariga ajratilayotgan kreditlar hajmining ortishi iqtisodiy faollikni qo'llab-quvvatlashga xizmat qilmoqda.

1-jadvalda depozitlar hajmining ham yuqori sur'atlarda o'sib borayotgani aks etgan. Xususan, depozitlar hajmi 2021-yildagi 145 trln so'mdan 2025-yilda 420 trln so'mga yetgan. Bu esa aholi va xo'jalik yurituvchi subyektlarning bank tizimiga bo'lgan ishonchi ortib borayotganligini ko'rsatadi. Depozit bazasining kengayishi tijorat banklarining resurs salohiyatini mustahkamlash va kreditlash imkoniyatlarini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Muammoli kreditlar ulushi (NPL) 2021-yildagi 5,3 foizdan 2025-yilda 4,2 foizgacha kamaygan. Bu esa kredit portfeli sifati yaxshilanayotganligini va tijorat

¹ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Moliyaviy barqarorlik hisoboti. - Toshkent, 2025.

² O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki statistik ma'lumotlari, "Moliyaviy barqarorlik hisoboti" hamda bank tizimi faoliyati ko'rsatkichlari orqali muallif ishlanmasi

banklarida kredit risklarini boshqarish tizimi samaradorligi ortayotganligini ko'rsatadi. Muammoli kreditlar ulushining pasayishi bank tizimida moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashda muhim ijobiy omillardan biri hisoblanadi.

2021-2025-yillar davomida O'zbekiston bank tizimida asosiy moliyaviy ko'rsatkichlarning ijobiy dinamikasi kuzatilgan bo'lib, bu bank sektorida amalga oshirilayotgan islohotlarning samaradorligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, kelgusida bank tizimida risk-menejment tizimini yanada rivojlantirish, muammoli kreditlarni qisqartirish va xalqaro standartlarni to'liq joriy etish moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashning muhim yo'nalishlari hisoblanadi.

O'zbekiston bank tizimida moliyaviy barqarorlikni ta'minlash va moliyaviy inqirozlarning oldini olish bo'yicha sezilarli islohotlar amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, ayrim tizimli muammolar va kamchiliklar mavjud bo'lib qolmoqda. Ushbu muammolar tijorat banklari faoliyati samaradorligi hamda moliyaviy xavflarni boshqarish tizimiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. O'zbekiston bank tizimida moliyaviy barqarorlikka ta'sir etuvchi asosiy muammolar quyidagi jadvalda keltirilgan.

2-jadval

O'zbekiston bank tizimida moliyaviy barqarorlikka ta'sir etuvchi asosiy muammolar¹

Muammo turi	Muammoning mazmuni	Bank tizimiga ta'siri
Muammoli kreditlar ulushining yuqoriligi	Ayrim kreditlarning o'z vaqtida qaytmasligi	Bank aktivlari sifati yomonlashadi
Davlat ulushi yuqori banklar ustunligi	Bank sektorida davlat banklari ulushining katta ekanligi	Raqobat muhiti sustlashadi
Risk-menejment tizimidagi kamchiliklar	Monitoring va tahlil tizimining yetarli emasligi	Moliyaviy xavflar ortadi
Likvidlilik bilan bog'liq muammolar	Aktiv va passiv operatsiyalar nomutanosibligi	To'lovga qobiliyatlilik xavfi kuchayadi
Valyuta risklarining yuqoriligi	Valyuta kursi tebranishlarining kuchayishi	Moliyaviy yo'qotishlar yuzaga keladi
Kiberxavfsizlik muammolari	Raqamli tizimlarga noqonuniy aralashuv xavfi	Operatsion zararlar ortadi
Tashqi iqtisodiy omillarga bog'liqlik	Jahon moliya bozorlari beqarorligi ta'siri	Bank tizimi barqarorligi susayadi
Malakali mutaxassislar yetishmasligi	Risk-menejment sohasida tajribali kadrlar kamligi	Risklarni boshqarish samaradorligi pasayadi

2-jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston bank tizimida moliyaviy barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatuvchi asosiy muammolardan biri muammoli kreditlar ulushining ayrim banklarda yuqori darajada saqlanib qolayotganligidir. Kreditlarning o'z vaqtida qaytmasligi bank aktivlari sifatining yomonlashuviga, foydalilik darajasining pasayishiga va moliyaviy xavflarning ortishiga olib keladi. Shu sababli kredit monitoringi va qarzdorlarning moliyaviy holatini baholash tizimini yanada takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

¹ Ilmiy manbalar asosida muallif tomonidan tayyorlandi

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tadqiqot natijalari banklarda moliyaviy inqirozlarning oldini olish iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashning muhim omillaridan biri ekanligini ko'rsatdi. Tahlillar bank tizimining moliyaviy holati kredit portfeli sifati, kapital yetarliligi, likvidlilik darajasi va risklarni boshqarish samaradorligi bilan bevosita bog'liqligini tasdiqladi. O'zbekiston bank tizimining asosiy moliyaviy ko'rsatkichlari dinamikasi bank aktivlari, kredit qo'yilmalari, depozitlar va kapital hajmi barqaror o'sib borayotganini ko'rsatdi. Muammoli kreditlar ulushining pasayishi risklarni boshqarish mexanizmlarining takomillashib borayotganidan dalolat berdi.

Tadqiqot davomida moliyaviy inqirozlarning yuzaga kelishiga kredit riski, likvidlilik riski, valyuta riski va operatsion risklar sezilarli ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Shuningdek, bank tizimining tashqi iqtisodiy omillarga bog'liqligi, raqamli xavfsizlik masalalari va risk-menejment tizimining ayrim jihatlarini yanada rivojlantirish zarurligi moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etishi asoslandi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, tijorat banklarida risklarni erta aniqlash va baholash tizimlarini takomillashtirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Kredit portfeli sifatini oshirish uchun qarz oluvchilarning moliyaviy holatini chuqur tahlil qilish, raqamli skoring mexanizmlaridan foydalanish va kredit monitoringini kuchaytirish zarur. Banklarda stress-test amaliyotini muntazam qo'llash turli iqtisodiy sharoitlarda moliyaviy barqarorlik darajasini baholash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Sun'iy intellekt va Big Data texnologiyalariga asoslangan zamonaviy risk-menejment vositalarini joriy etish moliyaviy xavflarni tezkor aniqlash va boshqarish samaradorligini oshiradi. Xodimlarning risklarni boshqarish bo'yicha kasbiy malakasini muntazam rivojlantirish, xalqaro standartlar asosida korporativ boshqaruv amaliyotini takomillashtirish ham bank tizimining barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Banklarda moliyaviy inqirozlarning oldini olishga qaratilgan samarali risk-menejment tizimi, yetarli kapital bazasi, barqaror likvidlilik darajasi va zamonaviy raqamli texnologiyalardan foydalanish moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashning asosiy omillari hisoblanadi. Ushbu yo'nalishlarda amalga oshiriladigan izchil chora-tadbirlar bank tizimining ishonchliligini oshirish, iqtisodiyot tarmoqlarini moliyalashtirish imkoniyatlarini kengaytirish va mamlakat iqtisodiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Лаврушин О. И. Банковское дело : учебник / под ред. О. И. Лаврушина. - 13-е изд., перераб. и доп. - Москва : КноРус, 2021. - 630 с.
2. Basel Committee on Banking Supervision. Basel III Framework. - Basel, 2021.
3. Frederic S. Mishkin. The Economics of Money, Banking and Financial Markets. - Pearson Education, 2021.
4. Vahobov A.V., Murodov Sh.Sh. Xalqaro moliya munosabatlari. - Toshkent: Sharq, 2022.

5. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 5-noyabr O‘RQ-580-son “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni <https://lex.uz/docs/-4581969>
6. Abdullayeva Sh.Z. Bank risklari va kreditlash jarayonlari. - Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2022.
7. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Moliyaviy barqarorlik hisoboti. - Toshkent, 2025.

TEMIR YO‘L TRANSPORTI KORXONALARIDA ASOSIY FONDlardan FOYDALANISHNING IQTISODIY SAMARADORLIGINI BAHOLASH

Turdiyeva Irodaxon Ismoil qizi

TDIU tayanch doktoranti

E-mail: isshirarohila97@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda temir yo‘l transporti korxonalarida asosiy fondlardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi baholandi. Fond qaytimi, fond sig‘imi va fond rentabelligi ko‘rsatkichlarining iqtisodiy mazmuni hamda amaliy qo‘llanilishi tahlil qilindi. Temir yo‘l transportida yuk tashish hajmi va asosiy fondlar tarkibidagi o‘zgarishlarning samaradorlikka ta’siri o‘rganildi. Tadqiqot natijasida asosiy fondlardan foydalanish darajasini oshirish, investitsiya resurslaridan samarali foydalanish va transport korxonalari faoliyati natijadorligini kuchaytirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: asosiy fondlar, fond qaytimi, fond sig‘imi, fond rentabelligi, temir yo‘l transporti, iqtisodiy samaradorlik, investitsiya, transport korxonasi.

Аннотация

В исследовании была проведена оценка экономической эффективности использования основных фондов на предприятиях железнодорожного транспорта. Проанализированы экономическое содержание и практическое применение показателей фондоотдачи, фондоёмкости и рентабельности основных фондов. Изучено влияние объёмов грузоперевозок и изменений в структуре основных фондов на показатели эффективности. По результатам исследования разработаны практические рекомендации, направленные на повышение уровня использования основных фондов, эффективное использование инвестиционных ресурсов и улучшение результатов деятельности транспортных предприятий.

Ключевые слова: основные фонды, фондоотдача, фондоёмкость, рентабельность фондов, железнодорожный транспорт, экономическая эффективность, инвестиции, транспортное предприятие.

Abstract

This study evaluated the economic efficiency of fixed asset utilization in railway transport enterprises. The economic essence and practical application of fixed asset turnover, fixed asset intensity, and fixed asset profitability indicators were analyzed. The impact of freight transportation volumes and changes in the structure of fixed assets on efficiency performance was examined. Based on the findings, practical recommendations were developed to improve fixed asset utilization, enhance the effectiveness of investment resources, and strengthen the operational performance of railway transport enterprises. The results confirmed the importance of efficient asset management.

Keywords: fixed assets, asset turnover, asset intensity, asset profitability, railway transport, economic efficiency, investment, transport enterprise.**

KIRISH

Temir yoʻl transporti Oʻzbekiston iqtisodiyotining tayanch tarmoqlaridan biri boʻlib, mamlakat ichki yuk va yoʻlovchi oqimlarining salmoqli qismini taʼminlaydi. Milliy statistika qoʻmitasi maʼlumotlariga koʻra, 2025-yilda umumiy foydalanishdagi magistral temir yoʻl transporti orqali 107,9 million tonna asosiy turdagi yuk tashildi va bu hajm bir yil avvalgi koʻrsatkichdan 5,1 foizga yuqori boʻldi [1]. Tashilayotgan yuk hajmining yildan-yilga barqaror oʻsib borishi tarmoq quvvatlaridan jadal foydalanilayotganini, ushbu quvvatlarning moddiy asosini esa korxonalarning asosiy fondlari tashkil etishini koʻrsatadi.

Temir yoʻl xoʻjaligi yuqori kapital sigʻimiga ega tarmoq sanaladi. Yoʻl ustqurmasi, koʻpriklar, lokomotivlar, vagonlar, elektr taʼminoti va signalizatsiya tizimlari korxona balansidagi asosiy fondlarning katta ulushini egallaydi. Yoʻnalishlarni elektrlashtirish, harakat tarkibini yangilash va yangi temir yoʻl liniyalarining qurilishi hisobiga ushbu fondlar tarkibi sezilarli darajada zamonaviylashtirildi [2].

Oʻzbekiston temir yoʻl tizimi yagona texnologik majmua sifatida 1994-yilda tashkil etilgan boʻlib, infratuzilma va tashish faoliyatini vertikal integratsiya asosida birlashtirgan [3]. Tarmoqning yillik yuk aylanmasi mamlakatdagi barcha transport turlari boʻyicha umumiy yuk aylanmasining qariyb chorak qismini taʼminlaydi, korxonalarda esa oʻn minglab xodim mehnat qiladi [4].

2023-yildan boshlab sohada keng koʻlamli tarkibiy islohotlar amalga oshirildi: infratuzilmani saqlash hamda rivojlantirish va yuk tashish faoliyati alohida ixtisoslashgan tuzilmalarga ajratildi [5]. Bunday ajratish har bir boʻgʻinning xarajatlari va daromadlarini aniqroq hisoblash, asosiy fondlardan foydalanish darajasini real koʻrsatkichlar asosida baholash imkonini kengaytirdi.

Korxona darajasida asosiy fondlarning qiymati katta boʻlgani sababli ulardan foydalanish samaradorligini oʻlchash va boshqarish amaliy ahamiyat kasb etadi. Fond birligiga toʻgʻri keladigan tushum yoki foydaning oshishi investitsiyalarning oqlanishini, pasayishi esa quvvatlardan toʻliq foydalanilmayotganini bildiradi. Maqolada temir yoʻl korxonalari uchun asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini baholashning nazariy asoslari koʻrib chiqildi va ularning amaliy qoʻllanilishi soha maʼlumotlari asosida asoslandi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Temir yoʻl transportining milliy iqtisodiyotdagi oʻrni va uning ijtimoiy-iqtisodiy samarasi bir qator ishlarda yoritilgan. Tarmoqning hududlar rivojlanishiga, bandlikka hamda eksport va import oqimlariga taʼsirini koʻrib chiqqan tadqiqotlarda temir yoʻlning mamlakat transport tizimidagi yetakchi mavqeyi asoslab berilgan [2].

Sohaning moliyaviy boshqaruvini takomillashtirishga bagʻishlangan ishlarda korxonalarning daromad va xarajatlarini optimallashtirish hamda investitsiya resurslaridan oqilona foydalanish masalalari oʻrganilgan. Bunday yondashuvlarda temir yoʻl korxonalari moliyaviy barqarorligining asosiy fondlar holati bilan bevosita bogʻliqligi koʻrsatib oʻtilgan [4].

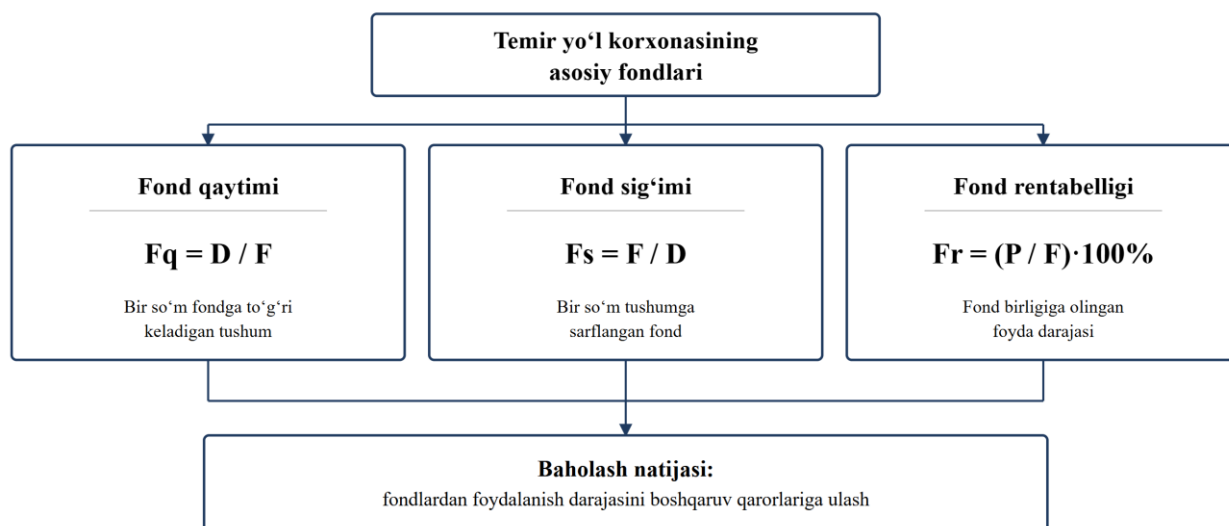
Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini baholash metodikasi iqtisodiy adabiyotda yetarlicha ishlab chiqilgan. Tadqiqotchilar fondlardan foydalanish darajasini uchta umumlashtiruvchi ko'rsatkich - fond qaytimi, fond sig'imi va fond rentabelligi orqali ifodalashni tavsiya etadilar. Fond qaytimi yalpi mahsulot yoki tushum hajmining asosiy ishlab chiqarish fondlari o'rtacha yillik qiymatiga nisbati sifatida hisoblanadi, uning o'zgarishiga esa tushum hajmi va fondlar qiymatining dinamikasi ta'sir ko'rsatadi [6].

Milliy va xalqaro buxgalteriya standartlari asosida asosiy vositalarni baholash hamda audit qilish metodologiyasini ko'rib chiqqan ishlarda fond qaytimini omillarga ajratib o'rganish ushbu ko'rsatkichning o'zgarish sabablarini aniqlashga xizmat qilishi ko'rsatilgan [7]. Bunday yondashuv korxona ichki zaxiralarini topish va boshqaruv qarorlarini asoslashga yordam beradi.

Mavjud ishlarning aksariyati asosiy vositalar samaradorligini umumiy korxona darajasida yoki sanoat tarmoqlari misolida ko'rib chiqadi. Temir yo'l xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlari - yuqori kapital sig'imi, fondlarning uzoq xizmat muddati va xizmatlar hajmining tonna-kilometrda o'lchanishi - ko'rsatkichlarni baholashda alohida yondashuvni talab etadi. Maqola ushbu ko'rsatkichlar tizimini temir yo'l korxonalari faoliyatiga moslashtirishga qaratildi.

METODOLOGIYA

Baholash metodikasining o'zagini asosiy fondlardan foydalanishni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi tashkil etadi. Fond qaytimi (Fq) korxona sof tushumining (D) asosiy fondlar o'rtacha yillik qiymatiga (F) nisbati orqali aniqlanadi va bir so'm fond hisobiga olinadigan tushum hajmini ko'rsatadi. Fond sig'imi (Fs) ushbu ko'rsatkichning teskarisi bo'lib, bir so'm tushumni yaratish uchun zarur bo'lgan fond miqdorini ifodalaydi va kelajakdagi kapital qo'yilmalarga bo'lgan ehtiyojni rejalashtirishda qo'llaniladi [8].

1-rasm. Asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini baholash tizimi¹

¹ Muallif ishlanmasi

Fond rentabelligi (Fr) korxona foydasining (P) asosiy fondlar qiymatiga nisbati sifatida foiz ko‘rinishida hisoblanadi va fond birligiga to‘g‘ri keladigan foyda darajasini o‘lchaydi [9]. Uchta ko‘rsatkich birgalikda fondlarning miqdoriy unumdorligini ham, moliyaviy natijaviyligini ham qamrab oladi. Ularning o‘zaro bog‘liqligi 1-rasmda keltirildi.

Baholashda foydalanilgan ko‘rsatkichlar rasmiy statistik ma’lumotlar va me’yoriy hujjatlar bilan asoslandi. Soha dinamikasi Milliy statistika qo‘mitasining yuk tashish hajmi bo‘yicha rasmiy nashriga [1], tarkibiy o‘zgarishlar esa sohani isloh qilishga oid hukumat qaroriga [5] tayanadi. Yondashuv nazariy-amaliy xususiyatga ega bo‘ldi: ko‘rsatkichlarning iqtisodiy mazmuni nazariy jihatdan ochib berildi, so‘ngra ularning temir yo‘l korxonalarida faoliyatiga tatbiq etilishi tasdiqlangan manbalar asosida ko‘rib chiqildi. Temir yo‘l xo‘jaligida natijaviy ko‘rsatkich sifatida tashish xizmatlari hajmi - tonna-kilometr yoki tushum olinadi, fondlarning o‘rtacha yillik qiymati esa yil boshi va oxiridagi qiymatlarning o‘rtachasi sifatida belgilanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini baholash tizimi ko‘rsatkichlarning iqtisodiy mazmunini, hisoblash tartibini va izohini yaxlit holda qamrab oladi. Ularning umumlashtirilgan tavsifi 1-jadvalda keltirildi.

1-jadval

Asosiy fondlardan foydalanish samaradorligi ko‘rsatkichlari¹

Ko‘rsatkich	Hisoblash formulasi	Iqtisodiy mazmuni	Manba
Fond qaytimi (Fq)	$Fq = D / F$	Bir so‘m asosiy fond hisobiga olingan tushum (xizmat) hajmi; ko‘rsatkichning o‘sishi ijobiy baholanadi	[8]
Fond sig‘imi (Fs)	$Fs = F / D$	Bir so‘m tushumni yaratish uchun zarur bo‘lgan fond miqdori; ko‘rsatkichning kamayishi ijobiy baholanadi	[8]
Fond rentabelligi (Fr)	$Fr = (P / F) \times 100\%$	Fond birligiga to‘g‘ri keladigan foyda darajasi (foizda); fondlarning moliyaviy natijaviyligini o‘lchaydi	[9]
Fondlar bilan qurollanish	$Fq.q = F / So‘r$	Bir xodimga to‘g‘ri keladigan asosiy fond qiymati; mehnatning fond bilan ta‘minlanish darajasi	[9]

Soha bo‘yicha rasmiy ma’lumotlar asosiy fondlardan foydalanish darajasining ijobiy yo‘nalishda o‘zgarayotganini ko‘rsatadi. 2025-yilda tashilgan yuk hajmining oldingi yilga nisbatan 5,1 foizga oshishi [1] natijaviy ko‘rsatkichning o‘sishini bildiradi. Agar fondlarning o‘rtacha yillik qiymati nisbatan barqaror saqlansa, xizmatlar hajmining bunday o‘sishi fond qaytimining yuqorilashiga olib keladi, chunki bir xil fond bazasidan ko‘proq tushum olinadi. Mavjud quvvatlardan kengroq foydalanish temir yo‘l korxonalarida fondlar unumdorligi oshib borayotganidan dalolat beradi.

¹ Muallif ishlanmasi

Sohada amalga oshirilgan tarkibiy islohotlar fondlardan foydalanish samaradorligini baholash imkoniyatlarini kengaytirdi. Infratuzilma hamda tashish faoliyatining alohida tuzilmalarga ajratilishi [5] har bir bo'g'inga tegishli asosiy fondlarni va ular yaratayotgan daromadni aniqroq qiyoslash, fond qaytimi va rentabelligini bo'g'inlar kesimida hisoblash sharoitini yaratdi. Bunday hisob yuritish quvvatlardan to'liq foydalanilmayotgan bo'g'inlarni topish va resurslarni maqsadli yo'naltirishga xizmat qiladi.

Fond qaytimi ko'rsatkichining o'zgarishiga bir necha omil ta'sir ko'rsatadi. Birinchidan, yo'nalishlarni elektrlashtirish va harakat tarkibini yangilash xizmatlar hajmini oshirib, fond birligiga to'g'ri keladigan tushumni ko'paytiradi. Ikkinchidan, fondlarning jismoniy va ma'naviy eskirish darajasi amortizatsiya ajratmalari orqali ularning qiymatiga ta'sir qiladi hamda yangilanish jarayonini moliyalashtiradi [8]. Uchinchidan, harakat tarkibi va yo'l ustqurmasidan mavsumiy hamda sutkalik foydalanish koeffitsiyentlari quvvatlarning real bandligini belgilaydi.

Asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilash yo'nalishlari sanoat va transport korxonalari uchun umumiy iqtisodiy mantiqqa tayanadi. Fondlarni jismoniy va ma'naviy eskirishdan kelib chiqib o'z vaqtida ta'mirlash va yangilash, ularning bandlik darajasini oshirish hamda quvvatlardan to'liq foydalanish fond qaytimini ko'tarishning asosiy manbalari sanaladi [10]. Temir yo'l xo'jaligida bu yo'nalishlar yo'lovchi va yuk oqimlarini optimallashtirish, lokomotiv va vagon parkining ish vaqtidan unumli foydalanish orqali amalga oshiriladi. Olingan natijalar ko'rsatkichlar tizimini temir yo'l korxonalari boshqaruviga tatbiq etish soha resurslaridan foydalanishni izchil yaxshilashga zamin yaratishini tasdiqladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Temir yo'l transporti korxonalarida asosiy fondlardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi fond qaytimi, fond sig'imi va fond rentabelligi ko'rsatkichlari tizimi orqali to'liq baholanadi. Ushbu ko'rsatkichlar fondlarning miqdoriy unumdorligini ham, moliyaviy natijaviyligini ham qamrab olib, korxona quvvatlaridan foydalanish darajasi haqida yaxlit tasavvur beradi.

Soha bo'yicha rasmiy ma'lumotlar tashilayotgan yuk hajmining barqaror o'sib borishini ko'rsatadi [1], tarkibiy islohotlar esa fondlarni bo'g'inlar kesimida aniq hisoblash sharoitini yaratdi [5]. Bunday sharoit baholash natijalarini boshqaruv qarorlariga bevosita ulash imkonini beradi.

Olib borilgan ko'rib chiqish asosida quyidagi amaliy yo'nalishlar taklif etildi:

1) asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini bo'g'inlar (infratuzilma, lokomotiv va vagon xo'jaligi) kesimida muntazam hisoblab borish hamda natijalarni boshqaruv hisobotlariga kiritish;

2) yo'nalishlarni elektrlashtirish va harakat tarkibini yangilash hisobiga fond birligiga to'g'ri keladigan tushumni oshirish;

3) fondlarni o'z vaqtida ta'mirlash va yangilash orqali ularning jismoniy bandlik darajasini yuqori saqlash;

4) fond rentabelligini ko'tarish maqsadida xizmatlar tannarxini boshqarish va quvvatlardan to'liq foydalanish;

5) investitsiya rejalarini fond sig'imi ko'rsatkichi dinamikasiga tayangan holda asoslash.

Taklif etilgan yo'nalishlar temir yo'l korxonalarida asosiy fondlardan foydalanish darajasini yanada oshirishga, soha boshqaruvining shaffofligi va samaradorligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Fondlardan oqilona foydalanish tarmoqning barqaror rivojlanishi va mamlakat transport tizimining raqobatbardoshligini ta'minlovchi muhim omil bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. <https://stat.uz>
2. «O'zbekiston temir yo'llari» AJ. O'zbekiston Respublikasi transport kommunikatsiyalari. <https://railway.uz/uz/gazhk/transport/>
3. Uzbek Railways. Wikipedia, the free encyclopedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Uzbek_Railways
4. Temir yo'l transportini rivojlantirishning moliyaviy siyosatining tahlili va tamoyillari. CyberLeninka. <https://cyberleninka.ru/article/n/temir-yo-l-transportini-rivojlantirishning-moliyaviy-siyosatining-tahlili-va-tamoyillari>
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 10-oktabrdagi PQ-329-son qarori. Temir yo'l transporti sohasini isloh qilish va yanada rivojlantirish to'g'risida. Lex.uz. <https://lex.uz/acts/-6631602>
6. Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi tahlilining uslubiy jihatlarini takomillashtirish. Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, 2023. https://www.researchgate.net/publication/374549431_ASOSIY_VOSITALARDAN_FOYDALANISH_SAMARADORLIGI_TAHLILINING_USLUBIY_JIHLATLARIN_I_TAKOMILLASHTIRISH
7. Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini baholash. Journal of Economy, Tourism and Service, Vol. 4, No. 2, 2025. <https://jets.innovascience.uz/index.php/jets/article/download/692/585/602>
8. Temir yo'l korxonalari iqtisodiyoti: o'quv qo'llanma. Toshkent temir yo'l muhandislari instituti, 2016 (ZiyoNET). <https://api.ziyo.net.uz/uploads/books/1086763/5c10f458b1b9f.pdf>
9. Korxonaning asosiy fondlari. Ilmiy baza. <https://ilmiybaza.uz/document/korxonaning-asosiy-fondlari/>
10. Sanoat korxonalarining asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvatlari. <https://efayl.uz/document/sanoat-korxonalarining-asosiy-fondlari-ishlab-chiqarish-quvvatlari/>

TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISHDA LOGISTIK XIZMATLARDAN FOYDALANISHNING EKOLOGIK JIHATLARI

Karrieva Yakutjan Karimovna

TDIU, “Biznes boshqaruvi” kafedrası
professori, i.f.d.

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda tadbirkorlikni rivojlantirishda logistik xizmatlardan foydalanishning ekologik jihatlari o'rganildi. Yashil logistika tamoyillarining transport, omborxona, teskari logistika va yashil xaridlar jarayonlariga ta'siri tahlil qilindi. Logistik operatsiyalarni optimallashtirish resurs tejamkorligini oshirgani, karbonat chiqindilarini kamaytirgani va korxonalar raqobatbardoshligini kuchaytirgani aniqlandi. Tadqiqot natijasida yashil logistika amaliyotlarini kengaytirish, ekologik samaradorlikni oshirish va barqaror tadbirkorlik modellarini rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: yashil logistika, tadbirkorlik, ekologik barqarorlik, teskari logistika, resurs tejamkorligi, karbonat chiqindilari, yashil xaridlar, raqobatbardoshlik.

Аннотация

В исследовании были рассмотрены экологические аспекты использования логистических услуг в развитии предпринимательства. Проанализировано влияние принципов зелёной логистики на транспортные операции, складскую деятельность, обратную логистику и зелёные закупки. Установлено, что оптимизация логистических процессов способствовала повышению ресурсоэффективности, снижению выбросов углерода и укреплению конкурентоспособности предприятий. По результатам исследования разработаны практические рекомендации по расширению применения зелёной логистики, повышению экологической эффективности и развитию устойчивых предпринимательских моделей.

Ключевые слова: зелёная логистика, предпринимательство, экологическая устойчивость, обратная логистика, ресурсоэффективность, выбросы углерода, зелёные закупки, конкурентоспособность.

Abstract

This study examined the ecological aspects of using logistics services in entrepreneurship development. The impact of green logistics principles on transportation, warehousing, reverse logistics, and green procurement activities was analyzed. The findings showed that optimizing logistics operations improved resource efficiency, reduced carbon emissions, and strengthened business competitiveness. Based on the results, practical recommendations were developed to expand green logistics practices, enhance environmental performance, and support sustainable entrepreneurial models. The study confirmed the importance of green logistics in achieving both economic efficiency and environmental sustainability.

Keywords: green logistics, entrepreneurship, ecological sustainability, reverse logistics, resource efficiency, carbon emissions, green procurement, competitiveness.

KIRISH

Zamonaviy tadbirkorlik subyektiining kundalik faoliyati logistik xizmatlar zanjiriga bevosita bog'liq holda kechadi. Xom ashyoni yetkazib berish, tovar zaxiralarini boshqarish, ulgurji va chakana tarmoqlar bo'ylab mahsulot taqsimoti hamda mijozga yetkazib berish bosqichlari korxonaning xarajat tarkibini va daromad dinamikasini shakllantiruvchi asosiy bo'g'inlar hisoblanadi. Transport va logistika tarmog'i iqtisodiy o'sish hamda global savdoning tayanch ustuni bo'lib, tovar va xizmatlar harakatini ta'minlaydi [1]. Ayni paytda ushbu tarmoqning yoqilg'i resurslariga tayanishi havo ifloslanishi, issiqxona gazlari chiqindilari va tabiiy resurslarning kamayishi ko'rinishidagi ekologik yukni keltirib chiqaradi [1]. Tadbirkor uchun logistika, demak, bir vaqtning o'zida ham xarajat markazi, ham atrof-muhitga ta'sir maydoni sifatida namoyon bo'ladi.

Mazkur ta'sirning ko'lami amaliy ahamiyatga ega. Xalqaro Energetika Agentligi ma'lumotlariga ko'ra, transport tarmog'i energetika bilan bog'liq global karbonat angidrid chiqindilarining qariyb to'rtadan bir qismini tashkil etadi va ushbu chiqindilar 1990-2022-yillarda o'rtacha yiliga 1,7 foiz sur'atda o'sgan [2]. Energetika sohasidagi umumiy chiqindilar hajmi 2024-yilda 37,8 milliard tonnaga yetib, tarixiy yuqori darajani qayd etgan [3]. Tadbirkorlik nuqtai nazaridan bu raqamlar quyidagi amaliy xulosani beradi: logistik operatsiyalarni ekologik jihatdan optimallashtirish xayriya tadbiri emas, balki xarajatlarni boshqarish va barqaror daromad olishning real vositasi sifatida qaraladi.

Yashil logistika konsepsiyasi aynan shu amaliy mantiqqa asoslanadi. U ekologik mas'uliyatni operatsion samaradorlik tiliga o'giradi: yo'nalishlarni optimallashtirish yoqilg'i sarfini, energiya tejamkor omborxona esa elektr energiyasi xarajatini qisqartiradi, teskari logistika qaytadan ishlatish orqali resurs qiymatini tiklaydi. Maqolaning maqsadi tadbirkorlikni rivojlantirishda logistik xizmatlardan foydalanishning ekologik jihatlarini nazariy jihatdan tizimlashtirish va bu jihatlarini korxona raqobatbardoshligini oshiruvchi amaliy omilga aylantirish mantig'ini ochib berishdan iborat. Tadqiqot ketma-ketligi adabiyotlar sharhi, metodologiya, tahlil va natijalar hamda xulosa qismlari orqali quriladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Yashil logistika tushunchasi an'anaviy ta'minot zanjiriga atrof-muhit mezonlarini singdirgan boshqaruv modeli sifatida shakllangan. Ilmiy adabiyotda uning tarkibiy elementlari sifatida qayta tiklanuvchi energiyaga tayanish, transportni optimallashtirish orqali karbonat chiqindilarini kamaytirish hamda qayta ishlash va remanufaktura asosidagi teskari logistika ajratib ko'rsatiladi [4]. Sohaning bibliometrik tahlili yashil va barqaror logistika tadqiqotlari yetuk ilmiy yo'nalishga aylanganini, multimodal yuk tashish va shahar taqsimotini takomillashtirish masalalari keng o'rganilganini ko'rsatadi [5].

Keyingi yillardagi tadqiqotlar yashil logistikani aylanma iqtisodiyot bilan uyg'unlashtirishga urg'u beradi. 2020-2025-yillarda nashr etilgan ilmiy maqolalar sintezi yopiq siklli tizimlar, hayot sikliga yo'naltirilgan dizayn va teskari logistikaning markaziy o'rin egallaganini, bu yondashuv esa uchlik mezonini (iqtisodiy, ijtimoiy,

ekologik) doirasida samarali ekanini asoslaydi [6]. Yashil texnologiya, yashil moliya va yashil logistikaning birgalikdagi ta'siri korxonalarda yashil innovatsiyani rag'batlantirib, raqobat ustunligi manbasiga aylanishi empirik jihatdan tasdiqlangan [7].

Kichik va o'rta tadbirkorlik kontekstida olib borilgan tadqiqotlar yashil amaliyotning aniq iqtisodiy natijalarini qayd etadi. Yashil biznes amaliyotini joriy etgan korxonalar uzoq muddatli xarajat tejamkorligi, bozordagi mavqeyini mustahkamlash va me'yoriy talablarga muvofiqlik ko'rinishidagi yutuqlarga erishadi; resurs cheklovlari esa asosiy to'siq sifatida saqlanib qoladi [8]. Tadbirkorlikda yashil ta'minot zanjirini boshqarishni qo'llash me'yoriy muvofiqlik, xarajat qisqarishi va raqobatbardoshlik orqali barqarorlikni kuchaytiradi; yashil xaridlar va barqaror logistika dastlabki xarajat talab etsa-da, uzoq muddatda moliyaviy yutuq va brend qiymatining o'sishini ta'minlaydi [9].

Texnologiyaga asoslangan barqarorlik bo'yicha tizimli sharh kichik korxonalarda energiya, logistika va resurslarni boshqarish amaliyotlari xarajat tejamkorligi, tavakkalchilikning pasayishi va raqobatbardoshlik ko'rinishidagi ijobiy natijalar berishini umumlashtiradi [10]. Vyetnam korxonalari misolida o'tkazilgan miqdoriy tadqiqot yashil logistika amaliyoti raqobatbardoshlik vositachiligida barqaror biznes natijasini yaxshilashini, garchi dastlabki investitsiya va uzoqroq qoplanish davrini talab etsa-da, kuzatgan [11]. Jahon Iqtisodiy Forumi hisoboti esa yashil logistika innovatsiyasini rivojlanayotgan bozorlarda raqobatbardoshlik va umumiy qiymatni oshiruvchi yo'nalish sifatida belgilaydi [12].

METODOLOGIYA

Tadqiqot nazariy va sifat tahliliga asoslangan bo'lib, ilmiy hamda institutsional manbalarning kontent tahlili usulida amalga oshirildi. Manbalar korpusiga xalqaro tahririyat nazoratidan o'tgan ilmiy maqolalar va nufuzli institutsional hisobotlar - Xalqaro Energetika Agentligi, BMTning Iqlim o'zgarishi bo'yicha konvensiyasi hamda Jahon Iqtisodiy Forumi nashrlari kiritildi. Tanlovning asosiy mezoni ochiq manbalardan olingan, to'liq havola bilan tasdiqlangan va tekshirilishi mumkin bo'lgan ma'lumotlardan iborat bo'lishidir. Maqolada faqat tasdiqlangan miqdoriy ko'rsatkichlar keltirildi; taxminiy yoki manbasi noaniq raqamlardan foydalanilmadi.

Tahlilning konseptual asosi sifatida barqaror rivojlanishning uchlik mezoni qabul qilindi: logistik xizmatlarning ekologik, iqtisodiy va boshqaruv jihatlari yagona tahlil maydonida ko'rib chiqildi. Manbalarni saralash jarayoni yashil logistikaning tarkibiy elementlarini (transport, omborxona, teskari logistika, yashil xaridlar, raqamli boshqaruv) tadbirkorlik natijalari bilan bog'lash mantig'iga muvofiq olib borildi. Yetuk ilmiy yo'nalishni qamrab oluvchi tizimli sharh tajribasi tahlilning ishonchli tayanchi vazifasini bajardi [5]. Olingan sifat ma'lumotlari keyingi bo'limda umumlashtirildi va jadval ko'rinishida tizimlashtirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

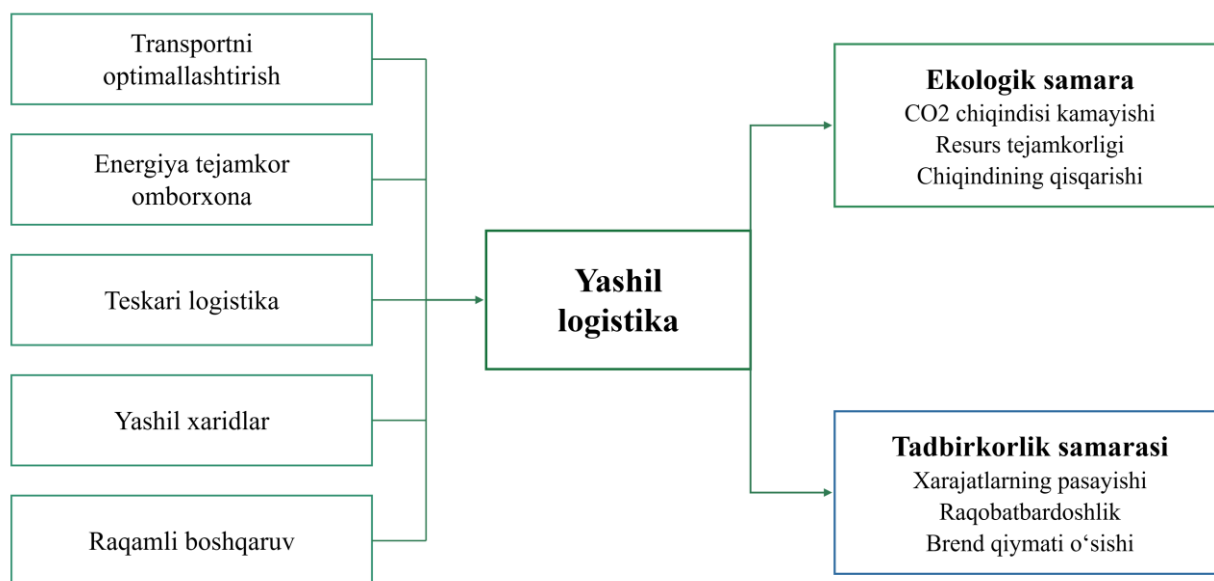
Yashil logistikaning tadbirkorlikka ta'siri ekologik samara va iqtisodiy samara ikki yo'nalishida bir vaqtda namoyon bo'ladi. Transport tarmog'i global karbonat

chiqindilarining qariyb to'rtidan birini tashkil etgani [2] korxona darajasida yo'nalishlarni optimallashtirish va elektr transportiga o'tishni nafaqat ekologik, balki xarajat tejamkorligi nuqtai nazaridan ham maqsadga muvofiq qiladi. Energiya tejamkor omborxona va qayta tiklanuvchi energiya manbalari elektr xarajatini kamaytiradi, teskari logistika esa qayta ishlash orqali material qiymatini tiklab, resurs samaradorligini oshiradi [6]. Quyidagi 1-jadval yashil logistikaning asosiy yo'nalishlarini ularning ekologik va tadbirkorlik samaralari bilan bog'liqlikda tizimlashtiradi.

1-jadval

Yashil logistika yo'nalishlarining ekologik va tadbirkorlik samaralari¹

Yo'nalish	Ekologik samara	Tadbirkorlik samarasi	Manba
Transportni optimallashtirish (elektr transport, marshrut)	CO ₂ va yoqilg'i sarfining kamayishi	Yoqilg'i va operatsion xarajatning pasayishi	[1]
Energiya tejamkor omborxona va qayta tiklanuvchi energiya	Energiya talabi va chiqindining qisqarishi	Elektr energiyasi xarajatining tejalishi	[4]
Teskari logistika va aylanma iqtisodiyot	Chiqindi kamayishi, material tiklanishi	Resurs samaradorligi va yangi qiymat	[6]
Yashil xaridlar	Yetkazib beruvchi darajasidagi barqarorlik	Me'yoriy muvofiqlik va brend qiymati	[9]
Raqamli boshqaruv va yashil texnologiya	Chiqindi monitoringi va optimallashtirish	Innovatsiya va raqobat ustunligi	[7]

1-rasm. Yashil logistikaning tadbirkorlikdagi ekologik va iqtisodiy natijalari²

1-jadval ko'rsatadigan mantiq quyidagicha: yashil logistikaning har bir yo'nalishi atrof-muhitga ijobiy ta'sir bilan birga korxona uchun aniq iqtisodiy yutuqni keltirib chiqaradi. Bunday ikki tomonlama foyda yashil amaliyotni faqat majburiyat emas,

¹ Manbalar asosida muallif ishlanmasi

² Muallif ishlanmasi

balki tadbirkorlik strategiyasining tarkibiy qismiga aylantiradi. Kichik korxonalar misolida yashil ta'minot zanjirini boshqarish xarajat qisqarishi, tavakkalchilikning pasayishi va bozordagi mavqeni mustahkamlash orqali barqaror raqobatbardoshlikni ta'minlaydi [10]. Dastlabki investitsiya va qoplanish davri muayyan to'siq tug'dirsada, uzoq muddatli moliyaviy natija ushbu xarajatni oqlaydi [11]. Quyidagi rasmda yashil logistikaning tarkibiy elementlari ekologik va tadbirkorlik natijalariga olib boruvchi umumiy mantiq aks ettirilgan.

Olingan natijalar O'zbekiston sharoitida amaliy ahamiyat kasb etadi. Mamlakatning yashil iqtisodiyotga o'tish strategiyasi 2030-yilga qadar yalpi ichki mahsulot birligiga to'g'ri keladigan issiqxona gazlari chiqindilarini 2010-yil darajasidan 10 foizga kamaytirish va energiya samaradorligini ikki barobar oshirishni belgilaydi [13]. Bu maqsadlar logistik tarmoqning ekologik optimallashtirilishi orqali bevosita qo'llab-quvvatlanadi. Milliy hujjatlar transport tarmog'ining atrof-muhitga ta'sirini kamaytirish chora-tadbirlarini - temir yo'l transportini elektrlashtirish va jamoat transporti parkini ekologik toza yoqilg'iga o'tkazishni nazarda tutadi; ushbu yo'nalish Parij kelishuvi va barqaror rivojlanish maqsadlariga muvofiqdir [14].

Milliy iqtisodiyotning yashil transformatsiyasini tahlil qilgan tadqiqotlar yashil shahar va transport tizimlari hamda aylanma iqtisodiyot tamoyillarini strategik yo'nalishlar qatorida belgilaydi va bu o'zgarishni periferik ekologik masala emas, balki tarkibiy taraqqiyot ustuvorligi sifatida talqin etadi [15]. Tadbirkorlik subyektlari uchun bu holat qulay imkoniyat yaratadi: davlat strategiyasi yo'naltirgan yashil infratuzilma korxonaning yashil logistikaga oid xarajatlarini institutsional qo'llab-quvvatlash bilan yengillashtiradi va investitsiyalarning qoplanish muddatini qisqartiradi. Yashil logistika innovatsiyasining rivojlanayotgan bozorlardagi raqobat ustunligini oshiruvchi roli [12] O'zbekiston tadbirkorligi uchun ham real istiqbol ochadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan nazariy tahlil tadbirkorlikni rivojlantirishda logistik xizmatlardan foydalanishning ekologik jihatida korxona iqtisodiy manfaati bilan uyg'un ekanini tasdiqladi. Yashil logistikaning transportni optimallashtirish, energiya tejankor omborxona, teskari logistika, yashil xaridlar va raqamli boshqaruv yo'nalishlari atrof-muhitga ta'sirni kamaytirish barobarida xarajatlarni pasaytirib, raqobatbardoshlikni oshiradi. Bunday ikki tomonlama natija yashil logistikani barqaror tadbirkorlik modelining tarkibiy o'zagiga aylantiradi.

Amaliy nuqtai nazardan quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi. Birinchidan, tadbirkorlik subyektlari logistik xarajatlar tahlilini ekologik ko'rsatkichlar bilan birlashtirgan holda yuritib, yo'nalishlarni optimallashtirish va elektr transportiga bosqichma-bosqich o'tish orqali yoqilg'i xarajatini qisqartirishi maqsadga muvofiq. Ikkinchidan, energiya tejankor omborxona va qayta tiklanuvchi energiya manbalarini joriy etish elektr xarajatini tejaydi. Uchinchidan, teskari logistika va aylanma iqtisodiyot amaliyoti material qiymatini tiklab, resurs samaradorligini oshiradi. To'rtinchidan, yashil xaridlar siyosati yetkazib beruvchilar darajasida barqarorlikni mustahkamlab, brend qiymatini oshiradi.

Davlat darajasidagi yashil iqtisodiyot strategiyasi va transport tarmog'ini ekologik modernizatsiya qilish yo'nalishi tadbirkorlik uchun qulay institutsional muhit yaratadi. Korxonalarning bu imkoniyatdan foydalanishi yashil infratuzilma investitsiyalarining qoplanishini tezlashtiradi va milliy iqlim majburiyatlariga ijobiy hissa qo'shadi. Ekologik mas'uliyat va tadbirkorlik samaradorligi bir-birini to'ldiruvchi maqsadlar bo'lib, yashil logistika ularni amalda birlashtiruvchi ishonchli vositadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Green transportation and logistics: Strategies for sustainable supply chains. Supply Chain Management Review. URL: <https://www.scmr.com/article/green-transportation-and-logistics-strategies-supply-chains-open>
2. Transport - Energy System. International Energy Agency (IEA). URL: <https://www.iea.org/energy-system/transport>
3. CO2 Emissions - Global Energy Review 2025. International Energy Agency (IEA). URL: <https://www.iea.org/reports/global-energy-review-2025/co2-emissions>
4. A literature review on green supply chain management for sustainable sourcing and distribution. ScienceDirect. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2949750724000993>
5. A Systematic Literature Review of Green and Sustainable Logistics: Bibliometric Analysis, Research Trend and Knowledge Taxonomy. NCBI PMC. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6982341/>
6. Reimagining logistics for sustainability: Green logistics practices, circular economy integration, and digital enablers in sustainable supply chain management. Research Leap. URL: <https://researchleap.com/reimagining-logistics-for-sustainability-green-logistics-practices-circular-economy-integration-and-digital-enablers-in-sustainable-supply-chain-management/>
7. Exploring the synergy of logistics, finance, and technology on innovation. Scientific Reports (Nature). URL: <https://www.nature.com/articles/s41598-024-72409-9>
8. Conceptualizing green business practices in SMEs for sustainable development. International Journal of Management & Entrepreneurship Research. URL: <https://doi.org/10.51594/ijmer.v6i11.1719>
9. The adoption of green supply chain management in entrepreneurship and its impact on business sustainability: lessons for South African SMEs. Future Business Journal (Springer). URL: <https://link.springer.com/article/10.1186/s43093-025-00617-4>
10. Technology-driven Sustainability in Small and Medium-sized Enterprises: A Systematic Literature Review. Journal of Small Business Strategy. URL: <https://jsbs.scholasticahq.com/article/126636-technology-driven-sustainability-in-small-and-medium-sized-enterprises-a-systematic-literature-review>
11. Assessing the Impacts of Green Logistics on Sustainable Business Performance: An Application of a Hybrid SEM-GM(1,1) Approach. MDPI. URL: <https://www.mdpi.com/2305-6290/10/3/52>

12. Green Logistics Innovation for Emerging Markets: Driving Competitiveness and Shared Value. World Economic Forum. URL: https://reports.weforum.org/docs/WEF_Green_Logistics_Innovation_for_Emerging_Markets_Driving_Competitiveness_and_Shared_Value_2025.pdf

13. Strategy for the Transition to a Green Economy for the 2019-2030 Period (Resolution No. PP-4477). International Energy Agency (IEA) - Policies. URL: <https://www.ica.org/policies/11979-strategy-for-the-transition-to-a-green-economy-for-the-2019-2030-period-resolution-of-the-president-of-the-republic-of-uzbekistan-no-pp-4477>

14. Uzbekistan Third Nationally Determined Contribution (NDC). UNFCCC. URL: <https://unfccc.int/sites/default/files/2025-11/Uzbekistan%20Third%20NDC.pdf>

15. Main Directions of Green Economy Formation in Uzbekistan. Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance (CAJITMF). URL: <https://cajitmf.casjournal.org/index.php/CAJITMF/article/view/1309>

MINTAQAVIY TURIZMDA INNOVATSION VA INSTITUTSIONAL MEXANIZMLAR SAMARADORLIGINI BAHOLASHNING KOMPLEKS MODELINING AHAMIYATI

Toshev Nurbek Janon o'g'li

Qarshi davlat universiteti

“Turizm va marketing” kafedrası

i.f.f.d. PhD.

ORCID: 0009-0003-5921-5196

E-mail: toshevnurbek497@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada mintaqaviy turizmni rivojlantirishda innovatsion va institutsional mexanizmlar samaradorligini baholashning kompleks modeli taklif etilgan. Model orqali turizm infratuzilmasi, raqamli texnologiyalar, institutsional hamkorlik va boshqaruv omillarining hududiy turizm rivojlanishiga ta'siri tizimli ravishda baholanadi. Tadqiqot natijalari mintaqaviy turizmni samarali boshqarish, investitsion jozibadorlikni oshirish hamda barqaror rivojlanishni ta'minlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: mintaqaviy turizm, innovatsion rivojlanish, institutsional mexanizmlar, kompleks baholash modeli, turizm samaradorligi, raqamli transformatsiya, turizm infratuzilmasi, barqaror rivojlanish.

Аннотация

В статье предложена комплексная модель оценки эффективности инновационных и институциональных механизмов в развитии регионального туризма. Модель позволяет системно оценивать влияние туристической инфраструктуры, цифровых технологий, институционального сотрудничества и управленческих факторов на развитие туризма в регионе. Результаты исследования направлены на повышение эффективности управления региональным туризмом, инвестиционной привлекательности и обеспечение устойчивого развития.

Ключевые слова: региональный туризм, инновационное развитие, институциональные механизмы, комплексная модель оценки, эффективность туризма, цифровая трансформация, туристическая инфраструктура, устойчивое развитие.

Abstract

This article proposes a comprehensive model for assessing the effectiveness of innovative and institutional mechanisms in regional tourism development. The model provides a systematic evaluation of the impact of tourism infrastructure, digital technologies, institutional cooperation, and governance factors on regional tourism growth. The research findings contribute to improving tourism management efficiency, increasing investment attractiveness, and ensuring sustainable development.

Keywords: regional tourism, innovative development, institutional mechanisms, comprehensive assessment model, tourism efficiency, digital transformation, tourism infrastructure, sustainable development.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida turizm sohasi hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini jadallashtiruvchi, yangi ish o‘rinlarini yaratuvchi va investitsiyalarni jalb etuvchi muhim tarmoqlardan biri hisoblanadi. Global raqobatning kuchayishi, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi hamda turistik xizmatlar bozoridagi o‘zgarishlar mintaqaviy turizmni boshqarishda innovatsion va institutsional yondashuvlarni keng joriy etishni taqozo etmoqda. Shu bois turizmni rivojlantirishda qo‘llanilayotgan mexanizmlarning samaradorligini ilmiy asosda baholash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

O‘zbekistonda turizm sohasini modernizatsiya qilish, hududlarning turistik salohiyatidan samarali foydalanish, davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish va raqamli texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Biroq mavjud baholash usullarida innovatsion va institutsional omillarning o‘zaro bog‘liqligi hamda ularning mintaqaviy turizm rivojlanishiga ta‘sirini kompleks baholash masalalari yetarli darajada yoritilmagan.

Mazkur sharoitda mintaqaviy turizmدا innovatsion va institutsional mexanizmlar samaradorligini baholashning kompleks modelini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish alohida ahamiyat kasb etadi. Taklif etilayotgan model turizm infratuzilmasi, raqamlashtirish darajasi, boshqaruv samaradorligi, institutsional hamkorlik va investitsion faollik kabi omillarni integratsiyalashgan holda baholash imkonini beradi.

Maqolaning maqsadi mintaqaviy turizmда innovatsion va institutsional mexanizmlar samaradorligini aniqlash hamda ularni baholashning kompleks modelini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat. Natijalar hududlarda turizmni strategik rejalashtirish, boshqaruv samaradorligini oshirish va barqaror turizm rivojlanishini ta‘minlashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mintaqaviy turizmni rivojlantirishda innovatsion va institutsional mexanizmlarning o‘rni hamda ularning samaradorligini baholash masalalari xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan keng tadqiq etilgan. D. Buhalis turizmда axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining qo‘llanilishi turistik xizmatlar sifati va raqobatbardoshligini oshirishning muhim omili ekanligini asoslab bergan. Unga ko‘ra, raqamli innovatsiyalar turistik mahsulotlarni boshqarish va iste‘molchilarga yetkazish jarayonlarini sezilarli darajada takomillashtiradi [1]. U. Gretzel, M. Sigala va Z. Xianglarning ilmiy izlanishlarida smart-turizm konsepsiyasi, raqamli platformalar va innovatsion texnologiyalarning turizm rivojlanishiga ta‘siri tahlil qilingan. Tadqiqotchilar turizmni boshqarishda innovatsion yondashuvlar qo‘llanilishi turistlar oqimini oshirish, xizmatlar sifati va hududlarning turistik jozibadorligini kuchaytirishini ta‘kidlaydilar [2],[3], [4]. Institutsional iqtisodiyot nazariyasining asoschilari D. North, J. Stiglitz va J. Tirole tadqiqotlarida iqtisodiy rivojlanishda institutlarning ahamiyati yoritilgan. Ularning fikricha, samarali institutlar iqtisodiy subyektlar o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytiradi, tranzaksiya xarajatlarini kamaytiradi hamda barqaror rivojlanish uchun qulay sharoit yaratadi [5],[6],[7]. Ushbu yondashuvlar turizm sohasida ham davlat, biznes va mahalliy hamjamiyatlar

oʻrtasidagi hamkorlik mexanizmlarini takomillashtirish zarurligini koʻrsatadi. Mahalliy olimlardan I.S. Tuxliyev, M.Q. Pardayev, R. Hayitboyev va B.Sh. Safarovlarning ilmiy ishlarida Oʻzbekistonda turizmni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari, turistik xizmatlar bozorini boshqarish va hududiy turizm salohiyatidan samarali foydalanish masalalari tadqiq etilgan [8],[9],[10]. Mazkur tadqiqotlarda turizm infratuzilmasini rivojlantirish, investitsiyalarni jalb etish va xizmatlar sifatini oshirishning nazariy-uslubiy jihatlari yoritilgan.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda mintaqaviy turizmدا innovatsion va institutsional mexanizmlar samaradorligini baholash maqsadida tizimli yondashuv, qiyosiy va statistik tahlil, ekspert baholash hamda integral indekslash usullaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida turizm infratuzilmasi, raqamlashtirish darajasi, investitsion faollik, davlat-xususiy sheriklik va boshqaruv samaradorligini ifodalovchi koʻrsatkichlar tahlil qilindi. Olingan natijalar asosida innovatsion va institutsional omillarning mintaqaviy turizm rivojlanishiga taʼsiri kompleks baholandi. Tadqiqotning axborot bazasini mahalliy va xalqaro statistik maʼlumotlar hamda ilmiy adabiyotlar tashkil etdi

TAHLIL VA NATIJALAR

Zamonaviy iqtisodiy rivojlanish sharoitida turizm sohasi hududlarning raqobatbardoshligini oshirish, aholi bandligini taʼminlash, investitsiyalarni jalb qilish va xizmatlar sektorining ulushini kengaytirishda muhim omillardan biri sifatida namoyon boʻlmoqda. Jahon turizm bozorida yuz berayotgan transformatsion jarayonlar turizmni boshqarishning anʼanaviy usullaridan innovatsion va institutsional yondashuvlarga oʻtishni taqozo etmoqda. Shu nuqtai nazardan, mintaqaviy turizmni rivojlantirishda innovatsion va institutsional mexanizmlar samaradorligini baholash hamda ularning oʻzaro bogʻliqligini aniqlash dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot davomida amalga oshirilgan tahlillar shuni koʻrsatdiki, mintaqaviy turizmning rivojlanish darajasi hududlarda innovatsion faoliyatning shakllanishi va institutsional muhitning rivojlanganlik darajasiga bevosita bogʻliq hisoblanadi. Turizm xizmatlari bozorida raqamli texnologiyalar, elektron tijorat platformalari, onlayn bronlashtirish tizimlari, mobil ilovalar va sunʼiy intellekt elementlaridan foydalanish turistlarga xizmat koʻrsatish sifatini oshirish bilan bir qatorda turistik korxonalarining iqtisodiy samaradorligini ham kuchaytirmoqda. Natijada xizmatlar koʻrsatish jarayonlarida vaqt va xarajatlar qisqarib, turistlarning qoniqish darajasi ortmoqda. Bu esa hududlarning turistik jozibadorligini oshirib, ichki va tashqi turistlar oqimining koʻpayishiga xizmat qilmoqda.

Innovatsion mexanizmlarning samaradorligini tahlil qilish jarayonida raqamli transformatsiya turizm rivojlanishining asosiy drayverlaridan biri ekanligi aniqlandi. Xususan, smart-turizm konsepsiyasi asosida faoliyat yurituvchi hududlarda turistlarga axborot taqdim etish, transport-logistika xizmatlarini tashkil etish, mehmonxonalarni bronlashtirish va turistik marshrutlarni boshqarish jarayonlari ancha samarali yoʻlga qoʻyilgan. Raqamli texnologiyalar yordamida turistik mahsulotlarni targʻib qilish

imkoniyatlarining kengayishi marketing xarajatlarini qisqartirish bilan birga yangi bozor segmentlariga chiqish imkonini yaratmoqda. Shu sababli innovatsion faoliyatning rivojlanishi turizmning iqtisodiy samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

Innovatsion rivojlanishning yuqori darajasi turistlar sonining o'sishi, xizmatlar hajmining kengayishi va turizm daromadlarining ortishi bilan bevosita bog'liqdir. Hududlarda raqamli texnologiyalarni joriy etish darajasi oshgani sari turizm xizmatlarining sifati ham yaxshilanib boradi. Bu esa turistik korxonalarning raqobatbardoshligini kuchaytirib, ularning bozor ulushini kengaytirishga xizmat qiladi. Natijada hududiy iqtisodiyotning xizmatlar sektori yanada faollashib, yangi ish o'rinlari yaratiladi hamda mahalliy byudjet daromadlari oshadi.

Turizmni rivojlantirishda innovatsion omillar bilan bir qatorda institutsional mexanizmlarning ham muhim o'rni mavjud. Tadqiqot natijalariga ko'ra, samarali institutsional muhit turizm subyektlari o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish, investitsiya jarayonlarini rag'batlantirish va boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarining qo'llanilishi turizm infratuzilmasini rivojlantirishda muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Mehmonxonalar, transport tarmoqlari, madaniy meros obyektlari va rekreatsion hududlarni rivojlantirishda davlat va xususiy sektor hamkorligi investitsion faollikning oshishiga olib kelmoqda.

Institutsional rivojlanish darajasini baholash natijalari hududlarda boshqaruv sifati, normativ-huquqiy baza, turizmni qo'llab-quvvatlash dasturlari va institutsional hamkorlikning mavjudligi turizm rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi. Xususan, turizmni boshqarishning zamonaviy mexanizmlarini joriy etgan hududlarda turistlar oqimi va turizm daromadlari boshqa hududlarga nisbatan yuqoriroq bo'lishi kuzatildi. Bu holat institutsional omillarning turizm rivojlanishidagi ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Innovatsion va institutsional omillar bir-birini to'ldiruvchi hamda o'zaro bog'liq elementlar hisoblanadi. Innovatsion texnologiyalarni joriy etish uchun qulay institutsional muhit zarur bo'lsa, institutsional mexanizmlarning samarali ishlashi innovatsion faoliyatning rivojlanishiga turtki beradi. Shu sababli turizmni rivojlantirishda ushbu ikki omilni alohida emas, balki integratsiyalashgan tizim sifatida baholash maqsadga muvofiqdir. Mazkur yondashuv asosida innovatsion va institutsional mexanizmlar samaradorligini baholashning kompleks modeli ishlab chiqildi.

Taklif etilgan kompleks model innovatsion rivojlanish indeksi va institutsional rivojlanish indeksini yagona tizimga birlashtirish orqali hududlarning turizm salohiyatini kompleks baholash imkonini beradi. Modelda turizm infratuzilmasining rivojlanganlik darajasi, raqamlashtirish ko'lam, investitsion faollik, boshqaruv samaradorligi, xizmatlar sifati va hamkorlik darajasi kabi ko'rsatkichlar hisobga olindi. Mazkur yondashuv turizm rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni tizimli ravishda tahlil qilish va ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash imkonini yaratdi.

Kompleks model natijalari hududlar o'rtasida turizm rivojlanish darajasi bo'yicha sezilarli tafovutlar mavjudligini ko'rsatdi. Turizm infratuzilmasi rivojlangan, innovatsion texnologiyalar keng joriy etilgan va institutsional hamkorlik samarali yo'lga qo'yilgan hududlarda kompleks indeks qiymati yuqori ekanligi aniqlandi. Aksincha, infratuzilma yetarli darajada rivojlanmagan, investitsion faollik past va raqamlashtirish darajasi sust bo'lgan hududlarda indeks ko'rsatkichlari nisbatan past natijalarni qayd etdi. Bu esa hududlar kesimida differensial rivojlanish siyosatini amalga oshirish zarurligini ko'rsatadi.

1-jadval

Mintaqaviy turizmda innovatsion va institutsional mexanizmlar samaradorligini baholash ko'rsatkichlari¹

Ko'rsatkichlar	Baholash mezonlari	Ta'sir darajasi
Raqamli texnologiyalarni joriy etish	Onlayn xizmatlar ulushi	Yuqori
Turizm infratuzilmasining rivojlanganligi	Mehmonxona, transport va servis obyektlari soni	Yuqori
Investitsion faollik	Turizmga yo'naltirilgan investitsiyalar hajmi	O'rta-Yuqori
Davlat-xususiy sheriklik (PPP)	Hamkorlik loyihalari soni	Yuqori
Institutsional hamkorlik	Davlat, biznes va jamoatchilik integratsiyasi	Yuqori
Xizmatlar sifati	Turistlar qoniqish darajasi	Yuqori
Marketing va brending	Hududning turistik tanilganlik darajasi	O'rta
Boshqaruv samaradorligi	Qarorlar qabul qilish va ijro intizomi	Yuqori

Tahlil natijalari asosida turizm rivojlanishining ustuvor yo'nalishlari ham belgilab olindi. Jumladan, raqamli turizm platformalarini keng joriy etish, turizm infratuzilmasini modernizatsiya qilish, davlat-xususiy sheriklik asosidagi loyihalarni ko'paytirish va hududiy turizm klasterlarini rivojlantirish muhim vazifalar sifatida e'tirof etildi. Shuningdek, turizm sohasida innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan institutsional mexanizmlarni takomillashtirish zarurligi asoslab berildi.

Olingan natijalar innovatsion va institutsional mexanizmlarning mintaqaviy turizm rivojlanishiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalarni keng qo'llash va samarali boshqaruv institutlarini shakllantirish turizm xizmatlari sifatini oshirish, turistlar oqimini ko'paytirish hamda hududlarning investitsion jozibadorligini kuchaytirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, ishlab chiqilgan kompleks model turizm rivojlanishini baholashning mavjud usullariga nisbatan kengroq tahliliy imkoniyatlarga ega bo'lib, hududlarning turistik salohiyatini aniqlash va strategik qarorlar qabul qilish uchun samarali vosita sifatida namoyon bo'ldi.

Tadqiqot natijalari mintaqaviy turizmni rivojlantirishda innovatsion va institutsional mexanizmlarni uyg'unlashtirish zarurligini ko'rsatdi. Turizmni boshqarishda raqamli texnologiyalar, zamonaviy boshqaruv usullari va samarali

¹ Muallif ishlanmasi

institutsional hamkorlikdan foydalanish hududlarning turistik raqobatbardoshligini oshirish, iqtisodiy o'sishni jadallashtirish va barqaror rivojlanishni ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi. Shu sababli kelgusida mintaqaviy turizm siyosatini ishlab chiqishda innovatsion va institutsional omillarni kompleks baholashga asoslangan yondashuvlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tadqiqot mintaqaviy turizmni rivojlantirishda innovatsion va institutsional mexanizmlar o'zaro bog'liq hamda bir-birini to'ldiruvchi omillar ekanligini ko'rsatdi. Tahlil natijalari raqamli texnologiyalarni joriy etish, turizm infratuzilmasini rivojlantirish, investitsion faollikni oshirish va institutsional hamkorlikni kuchaytirish hududlarning turistik jozibadorligi hamda raqobatbardoshligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi. Innovatsion va institutsional ko'rsatkichlarni yagona tizim asosida baholash mintaqaviy turizm rivojlanishining ustuvor yo'nalishlarini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan kompleks baholash modeli turizm infratuzilmasi, raqamlashtirish darajasi, boshqaruv samaradorligi, investitsion faollik va hamkorlik mexanizmlarining hududiy turizm rivojlanishiga ta'sirini tizimli baholash imkonini yaratdi. Model natijalari turizm salohiyati yuqori bo'lgan hududlarda innovatsion texnologiyalar va samarali boshqaruv institutlari turizm xizmatlari sifati hamda turistlar oqimini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qilayotganini ko'rsatdi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, mintaqalarda smart-turizm texnologiyalarini keng joriy etish, yagona raqamli turizm platformalarini rivojlantirish va turistik xizmatlarni raqamlashtirish darajasini oshirish maqsadga muvofiqdir. Turizm infratuzilmasini modernizatsiya qilish, transport va servis xizmatlari sifatini yaxshilash hamda hududiy turizm klasterlarini rivojlantirish turistik oqimlar barqaror o'sishini ta'minlaydi.

Davlat-xususiy sheriklik asosidagi loyihalarni kengaytirish, mahalliy boshqaruv organlari, biznes subyektlari va jamoatchilik o'rtasidagi institutsional hamkorlikni mustahkamlash zarur. Turizm sohasida investitsion muhitni yanada yaxshilash va innovatsion tashabbuslarni qo'llab-quvvatlash hududlarning investitsion jozibadorligini oshirishga xizmat qiladi.

Innovatsion rivojlanish va samarali institutsional boshqaruvning uyg'unlashuvi mintaqaviy turizmning barqaror o'sishini ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi. Ushbu yo'nalishlarda amalga oshiriladigan izchil chora-tadbirlar turizm xizmatlari sifatini oshirish, hududlarning raqobatbardoshligini mustahkamlash, yangi ish o'rinlarini yaratish va mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini jadallashtirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

10. North D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. - Cambridge: Cambridge University Press, 1990. - 152 p.

11. Stiglitz J.E. Economics of the Public Sector. - 3rd ed. - New York: W.W. Norton & Company, 2000. - 823 p.
12. Tirole J. The Theory of Corporate Finance. - Princeton: Princeton University Press, 2006. - 658 p.
13. Buhalis D. Law R. Progress in information technology and tourism management: 20 years on and 10 years after the Internet // Tourism Management. - 2008. - Vol. 29, No. 4. - P. 609-623.
14. Gretzel U., Sigala M., Xiang Z., Koo C. Smart tourism: Foundations and developments // Electronic Markets. - 2015. - Vol. 25, No. 3. - P. 179-188.
15. Sigala M. New technologies in tourism: From multi-disciplinary to anti-disciplinary advances and trajectories // Tourism Management Perspectives. - 2018. - Vol. 25. - P. 151-155.
16. Xiang Z., Wober K., Fesenmaier D.R. Representation of the online tourism domain in search engines // Journal of Travel Research. - 2008. - Vol. 47, No. 2. - P. 137-150.
17. Tuxliyev I.S. Turizm asoslari. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2014. - 384 b.
18. Pardayev M.Q. Turizm iqtisodiyoti. - Toshkent: Iqtisodiyot, 2018. - 312 b.
19. Hayitboyev R., Safarov B.Sh. Turizm: nazariya va amaliyot. - Toshkent: Tafakkur, 2020. - 286 b.
20. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 15-may PF-87-son “2025-2026-yillarda sayyohlar oqimini keskin ko‘paytirish va turistik xizmatlar ko‘lamini jadal kengaytirish orqali turizmning iqtisodiyotdagi o‘rni va ahamiyatini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni <https://lex.uz/uz/docs/-7531559>
21. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvar PF-60-son “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>

YOSHLARNING SAYOHAT FAOLLIĞI (TRAVELABILITY) DARAJASINI IFODALOVCHI MULTIPLIKATORINI BAHOLASH USLUBIYOTI

Navruz-zoda Shohro‘ Baxtiyor

Buxoro davlat universiteti

“Turizm va mehmonxona xo‘jaligi” kafedrası
doktoranti

ORCID: 0000-0002-6325-8370

E-mail: s.b.navruzzoda@buxdu.uz

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda yoshlarning sayohat faolligi (travelability) darajasini kompleks baholash muammosi o‘rganildi va uni miqdoriy ifodalashga xizmat qiluvchi “Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori” (YTM) metodikasi ishlab chiqildi. Tadqiqot davomida Theory of Planned Behavior, strukturaviy modellashirish, sayohat motivatsiyasi shkalalari, kompozit indekslar va diskret tanlov modellari qiyosiy tahlil qilindi. Natijada mavjud yondashuvlarning afzalliklarini integratsiyalovchi hamda yoshlarning iqtisodiy imkoniyatlari, vaqt resurslari, ijtimoiy omillari, psixologik tayyorgarligi, raqamli kompetensiyasi va infratuzilmaviy ochiqqligini qamrab oluvchi yangi baholash tizimi taklif etildi. Ishlab chiqilgan metodika yoshlar turizmi holatini baholash, hududlar va guruhlar kesimida qiyosiy tahlillar o‘tkazish hamda amaliy qarorlar qabul qilish imkonini bergani asoslandi.

Kalit so‘zlar: yoshlar turizmi, sayohat faolligi, travelability, YTM, multiplikator, turistik faollik, kompozit indeks, baholash metodikasi.

Аннотация

В исследовании была рассмотрена проблема комплексной оценки уровня туристической готовности молодёжи (travelability) и разработана методика «Мультипликатор туристической готовности молодёжи» (YTM). В ходе работы были проведены сравнительные исследования теории планируемого поведения, структурного моделирования, шкал туристической мотивации, композитных индексов и моделей дискретного выбора. Полученные результаты позволили предложить интегрированный подход, объединяющий преимущества существующих методик и учитывающий экономические возможности, временные ресурсы, социальные факторы, психологическую готовность, цифровые компетенции и инфраструктурную доступность молодёжи. Разработанная методика обеспечила возможность количественной оценки туристической активности молодёжи, проведения сравнительных исследований по регионам и социальным группам, а также подготовки обоснованных практических рекомендаций для развития молодёжного туризма.

Ключевые слова: молодёжный туризм, туристическая готовность, travelability, мультипликатор YTM, туристическая активность, композитный индекс, методика оценки, цифровые компетенции.

Abstract

This study examined the problem of comprehensively assessing the travelability level of young people and developed the Youth Travelability Multiplier (YTM)

methodology for its quantitative evaluation. The research comparatively analyzed the Theory of Planned Behavior, Structural Equation Modeling, travel motivation scales, composite indices, and discrete choice models. The findings led to the development of an integrated assessment framework that combined the strengths of existing approaches while incorporating economic opportunities, time resources, social factors, psychological readiness, digital competencies, and infrastructural accessibility. The proposed methodology enabled a more comprehensive measurement of youth travelability and provided opportunities for comparative analysis across regions and population groups. The study also established a practical basis for supporting evidence-based decisions aimed at advancing youth tourism development.

Keywords: youth tourism, travelability, Youth Travelability Multiplier, YTM, tourism activity, composite index, assessment methodology, digital competence.

KIRISH

Turizm sohasini jadal rivojlantirishda yosh avlodning roli katta bo'lib, bugungi kunda yoshlarning turizm faoliyatidagi ishtiroki, sayohatga bo'lgan qiziqishi va turistik xizmatlarga bo'lgan talabi tobora ortib bormoqda. oshlar nafaqat turistik xizmatlarning faol iste'molchisi, balki yangi turistik tendensiyalarni shakllantiruvchi, innovatsion g'oyalarni ilgari suruvchi hamda raqamli texnologiyalarni turizm amaliyotiga keng joriy etuvchi muhim ijtimoiy-demografik qatlam sifatida namoyon bo'lmoqda. Ularning yuqori mobilligi, yangi taassurot va tajribalarga intilishi, ekologik mas'uliyati hamda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish ko'nikmalari yoshlar turizmini global turizm bozorining eng istiqbolli va dinamik rivojlanayotgan segmentlaridan biriga aylantirmoqda. Shu bois, yoshlarning turistik faolligini belgilovchi omillarni aniqlash va ularning sayohatga tayyorgarlik darajasini baholash turizmini rivojlantirishning ustuvor ilmiy-amaliy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Yoshlar faol sayohat qilish bilan birga, yana o'zining harakatchanligi, qiziquvchanligi va yangilikka intiluvchanligi bilan sohada yangi tendensiya va sayohat yo'nalishlarini shakllantiruvchi muhim manba sifatida ham xizmat qiladi. Shuning uchun, yoshlar turizmini jadal rivojlantirishda yosh avlodning sayohat qilish va sayohatga moyilligini bilish muhim tadqiqot masalasi hisoblanadi. Yoshlarning sayohat faolligi (travelability) darajasini bilish uchun uni baholash asosida sifat toifalarga ajratish lozim. Mazkur yo'nalishda yoshlarning sayohat faolligi darajasini aniqlash va uni miqdoriy ifodalash uchun turli yondashuvlar, jumladan, Xulq-atvor niyati (Theory of Planned Behavior - TPB), Strukturaviy modellash (SEM), sayohat motivatsiyasi shkalalari, sayohat moyilligining kompozit indeksleri, diskret tanlov va logistik regressiya modellari hamda sotsiologik so'rovlar asosidagi usullar keng qo'llanilib kelinmoqda. Biroq ushbu usullar ayrim metodologik cheklolarga ega bo'lib, yoshlar sayohat faolligi kompleks va integrallashgan tarzda baholash imkonini to'liq bermaydi. Ushbu muammolarni bartaraf etish maqsadida mazkur tadqiqotda "Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori" (Youth Travelability Multiplier - YTM) nomli yangi metodik yondashuv taklif etildi. Ushbu yondashuv yoshlarning sayohatga moyilligini miqdoriy baholash, ularni turli darajalarga ajratish hamda real holatni

etalon darajaga yaqinlashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi. Tadqiqot davomida qiyosiy tahlil usulidan foydalangan holda YTM modeli bosqichma-bosqich ishlab chiqildi hamda uning hisoblash mexanizmi shakllantirildi.

Tadqiqot obyekti yoshlarning sayohat faolligi (travelability) darajasi va uni baholash jarayonlari, predmeti esa yoshlar sayohat faolligi darajasini miqdoriy ifodalovchi "Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori" (YTM)ni shakllantirish va uni baholash uslubiyotidir.

Tadqiqotning maqsadi yoshlarning sayohat faolligi darajasini kompleks baholashga imkon beruvchi "Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori" (YTM) metodikasini ishlab chiqish va uning bosqichlarini ilmiy asoslashdan iborat.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat: yoshlar sayohat faolligini baholashga oid mavjud ilmiy yondashuvlarni tahlil qilish va qiyosiy o'rganish; TPB, SEM, motivatsion shkalalar va boshqa modellarning kamchiliklarini aniqlash; "Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori" (YTM) konsepsiyasini ishlab chiqish; YTMni baholash uchun mezonlar tizimini shakllantirish; baholash ko'rsatkichlarini ball tizimida belgilash; YTMni hisoblashning bosqichma-bosqich metodikasini ishlab chiqish va amaliy qo'llash.

ADABIYOTLAR SHARHI

Yoshlarning sayohat faolligini baholash bo'yicha ilmiy tadqiqotlarning nazariy asoslari Ajzen tomonidan ishlab chiqilgan Theory of Planned Behavior (TPB) modeliga tayanadi. Mazkur yondashuvga ko'ra, shaxsning sayohat qilish qarori uning munosabati, subyektiv me'yorlari va xulq-atvor ustidan nazoratni idrok etish darajasi bilan belgilanadi. Ushbu model turizm sohasida sayohat niyatlarini baholashning asosiy nazariy yondashuvlaridan biri sifatida keng qo'llanilgan[1].

Caber, Albayrak va Crawford turizmga qabul qilingan qiymat hamda qoniqish darajasining sayohat xulq-atvoriga ta'sirini tahlil qilgan. Mualliflar turistlarning motivatsiyasi, xizmat sifati va qoniqish darajasi sayohat faolligini shakllantiruvchi muhim omillar ekanligini asoslagan[2].

Carr tomonidan taklif etilgan tourism-leisure continuum yondashuvi sayohatni dam olish faoliyatining uzviy davomi sifatida izohlab, yoshlarning sayohat qarorlariga ijtimoiy va rekreatsion omillarning ta'sirini yoritgan. Mazkur yondashuv yoshlar turizmini kompleks baholashda muhim metodologik asoslardan biri hisoblanadi[3].

Nardo va hammualliflari kompozit indeksni shakllantirish metodologiyasini ishlab chiqib, indikatorlarni tanlash, normallashtirish, og'irlik koeffitsiyentlarini belgilash va yakuniy integral ko'rsatkichni hisoblash bosqichlarini tizimlashtirgan. Ushbu yondashuv ko'p mezonli baholash tizimlarini yaratishda keng qo'llanilmoqda[4].

Salinas Fernandez va hammualliflari turistik raqobatbardoshlikni baholashda kompozit indekslardan foydalanish samaradorligini asoslab bergan. Ularning tadqiqoti turizm rivojlanishiga ta'sir qiluvchi ko'plab omillarni yagona integral ko'rsatkich orqali baholash imkoniyatini ko'rsatgan[5].

Banerjee va hammualliflari barqaror turizmni rivojlantirishda sun'iy intellekt va tavsiya tizimlari bilan integratsiyalashgan kompozit indikatorlardan foydalanish

imkoniyatlarini o'rgangan. Natijalar zamonaviy raqamli texnologiyalar turistik qarorlarni qabul qilish samaradorligini oshirishini tasdiqlagan[6].

OECD va Yevropa Komissiyasining Qo'shma Tadqiqot Markazi tomonidan ishlab chiqilgan metodik qo'llanmada kompozit indikatorlarni yaratishning xalqaro standartlari bayon qilingan. Mazkur tavsiyalar integral baholash modellarining ishonchliligini ta'minlashda metodologik asos vazifasini bajaradi[7].

World Economic Forum tomonidan e'lon qilingan Travel & Tourism Competitiveness Report hisobotida mamlakatlar turizm salohiyatini kompleks baholashda infratuzilma, transport, xizmat sifati va institutsional omillarning ahamiyati ko'rsatib berilgan[8].

Chen va Kim yoshlarning sayohat xulqi hamda sayohat uchun to'lovga tayyorligi o'rtasidagi bog'liqlikni ekonometrik usullar yordamida tahlil qilgan. Tadqiqot natijalari iqtisodiy imkoniyatlar yoshlar sayohat faolligining muhim determinantlaridan biri ekanligini tasdiqlagan[9].

O'lmasov multiplikator tushunchasining iqtisodiy mazmunini yoritib, uning iqtisodiy jarayonlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni ifodalashdagi ilmiy ahamiyatini asoslab bergan. Ushbu yondashuv tadqiqotda taklif etilgan Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori konsepsiyasini shakllantirishda nazariy asos bo'lib xizmat qilgan[10].

Fishbein va Ajzen xulq-atvor nazariyasining dastlabki konseptual modelini ishlab chiqib, e'tiqod, munosabat va niyat o'rtasidagi bog'liqlikni ilmiy jihatdan asoslagan. Mazkur nazariya keyinchalik TPB modelining shakllanishiga metodologik asos yaratgan[11].

Gretzel va Fesenmaier elektron tavsiyalar hamda raqamli axborot almashinuvining turistlar qarorlariga ta'sirini o'rgangan. Mualliflar internet platformalari va elektron kommunikatsiyalar sayohat rejalashtirish jarayonida muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatgan[12].

Sirakaya-Turk va Woodside turistlarning qaror qabul qilish jarayonini nazariy modellar asosida tahlil qilib, sayohat motivatsiyasi va tanlov mexanizmlarini izohlagan[13].

Dellaert, Ettema va Lindh sayohat qarorlarini ko'p bosqichli tanlov jarayoni sifatida baholab, turistlarning xulq-atvorini bosqichma-bosqich modellashtirish yondashuvini taklif etgan[14].

Gursoy, Chen va Chi sayohat motivatsiyasi, qoniqish va keyingi xulq-atvor o'rtasidagi bog'liqlikni empirik jihatdan isbotlab, motivatsion omillar turizm faolligini shakllantirishda muhim o'rin egallashini ko'rsatgan[15].

Hair, Black, Babin va Anderson ko'p o'zgaruvchili statistik tahlil usullarini tizimlashtirib, faktor tahlili, regressiya va strukturaviy modellashtirish usullarining amaliy qo'llanilishini batafsil yoritgan[16].

Han va Hsu TPB modelini turistik xulq-atvorni prognozlashda qo'llab, sayohat niyatlarini shakllantiruvchi omillarning statistik ahamiyatini tasdiqlagan[17].

Byrne strukturaviy tenglamalar modellashtirish (SEM) usulining nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqib, murakkab ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni baholashda ushbu yondashuvning afzalliklarini ko'rsatgan[18].

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda yoshlarning sayohat faolligi (travelability - sayohat qilishga tayyorlik va imkoniyatlar darajasi) holatini kompleks baholash hamda uni miqdoriy ifodalovchi “Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori” (Youth Travelability Multiplier - YTM, yoshlarning sayohat faolligi ko‘rsatkichi) metodikasi ishlab chiqildi. Tadqiqotning metodologik asosini qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv va kompozit indeks (composite index - bir nechta ko‘rsatkichlarni yagona indeksga birlashtirish usuli) tamoyillari tashkil etdi. Xulq-atvorning rejalashtirilgan nazariyasi (Theory of Planned Behavior - TPB), strukturaviy tenglamalar modellash (Structural Equation Modeling - SEM), sayohat motivatsiyasi shkalalari hamda diskret tanlov modellari (Discrete Choice Models - muqobil variantlardan tanlovni baholash modeli) qiyosiy tahlil qilindi. Olingan natijalar asosida iqtisodiy imkoniyat, vaqt resursi, ijtimoiy omillar, psixologik tayyorgarlik, raqamli kompetensiya va infratuzilmaviy ochiqlik mezonlari shakllantirildi. Har bir mezon uchun baholash ko‘rsatkichlari va ularning og‘irlik darajasi 100 ballik tizim asosida belgilandi. Yakuniy natijalar integral multiplikator yordamida hisoblanib, respondentlar sayohat faolligi darajasiga ko‘ra toifalarga ajratildi. Taklif etilgan metodika yoshlar turizmi holatini baholash, hududlar kesimida qiyosiy tahlillar o‘tkazish hamda amaliy boshqaruv qarorlarini ilmiy asoslash imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Adabiyotlarda yoshlarning sayohat faolligi baholashning turli usullari mavjud. Ularning asosiylari quyidagilardan iborat.

1. “Xulq-atvor niyati” usuli (Theory of Planned Behavior - TPB). Mazkur usul I. Ajzen [1] tomonidan asoslangan harakatlar nazariyasining kengaytmasi sifatida ishlab chiqilgan bo‘lib, turli sohalarida, jumladan, turizm iste‘molchilarining xatti-harakatlari, atrof-muhit amaliyoti va raqamli faoliyatdagi xulq-atvorni bashorat qilishda qo‘llaniladi. TPB usulining umumiy ko‘rinishi quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$BI = \beta_1 ATT + \beta_2 SN + \beta_3 PBC + \varepsilon$$

bu yerda:

BI - xulq-atvor niyati;

ATT - xulq-atvorga munosabat;

SN - subyektiv normalar;

PBC - idrok etilgan nazorat;

$\beta_1, \beta_2, \beta_3$ - ta‘sir koeffitsiyentlari;

ε - tasodifiy xato.

Yoshlar turizmini baholashda TPB usulidan foydalanish psixologik, ijtimoiy va tashqi omillar ta‘sirida sayohat niyatlarining shakllanishini tizimli tushuntirish imkonini beradi. Biroq, “Xulq-atvor niyati” usuli “Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori”ni miqdoriy baholash imkonini bermaydi.

2. *Strukturaviy modellash (Structural Equation Modeling - SEM)*. Ushbu model M. Caber, T. Albayrak va D. Crawford tadqiqotlarida asoslangan [2]. Mazkur usul kuzatilayotgan va yashirin o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi murakkab sabab-oqibat munosabatlarini tahlil qilishga mo‘ljallangan zamonaviy statistik yondashuv

hisoblanadi. U omillar tahlili, regressiya tahlili va tizimli munosabatlarni modellashtirish elementlarini o‘zida birlashtiradi.

Yoshlar turizmi tadqiqotlarida SEM usuli sayohat niyatlari, sayohatdan qoniqish, ijtimoiy omillarning ta’siri, sayyohlarning raqamli xulq-atvori hamda sayohatga yaroqlilik modellarini tahlil qilishda qo‘llaniladi. Ayniqsa, yoshlarning xulq-atvorini o‘rganishda SEM usuli turistik qarorlarni shakllantiruvchi yashirin mexanizmlarni aniqlash imkonini beradi. Biroq, SEM usuli “Yoshlar sayohat faolligi” darajasini ifodalovchi multiplikatorni baholashda barcha elementlarni hisobga olmaydi.

3. *Turistlarni motivlashtirish shkalalari (Travel Motivation Scales)*. Mazkur usul N. Carr [3] tadqiqotlarida keng yoritilgan. Sayohat motivatsiyasi shkalalari shaxslarni sayohatga undovchi ichki va tashqi omillarni aniqlash uchun ishlab chiqilgan standartlashtirilgan vositalar hisoblanadi. Ular turistik xulq-atvorni o‘rganishda shaxslarning motivatsion yo‘nalishlarini aniqlash uchun keng qo‘llaniladi.

Yoshlar sayohatiga oid tadqiqotlarda ushbu shkalalardan foydalanish sayohat niyatini belgilovchi omillarni chuqurroq tushunish imkonini beradi. Biroq, sayohat motivatsiyasi shkalalari “Yoshlar sayohat faolligi” darajasini ifodalovchi multiplikatorni baholash uchun yetarli imkoniyat yaratmaydi.

4. *Sayohat moyilligining kompozit indeksi (Composite Indices of Travel Propensity)*. Turistik moyillikning kompozit indeksleri xalqaro amaliyotda sayohat faolligining ko‘p o‘lchovli omillarini, jumladan, motivatsion, iqtisodiy va raqamli parametrlarni integratsiyalashda keng qo‘llaniladi. Ushbu yondashuv M. Nardo [4], J. A. Salinas Fernández [5], A. Banerjee [6], OECD [7] va World Economic Forum [8] manbalarida yoritilgan. Kompozit indeks bir nechta ko‘rsatkichlar asosida shakllantiriladigan umumlashtirilgan qiymat bo‘lib, ularning har biri o‘rganilayotgan hodisaning alohida jihatini ifodalaydi. Mazkur indeks iqtisodiy, motivatsion, ijtimoiy va xulq-atvorga oid ko‘rsatkichlarni yagona raqamli bahoga birlashtirish hamda tahlil va taqqoslash imkonini beradi.

Indeksning umumiy ko‘rinishi quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$TI = \sum_{i=1}^n w_i x_i$$

bu yerda:

- TI - turistik faollikning integratsiyalashgan indeksi;
- x_i - ko‘rsatkichlarning normallashtirilgan qiymatlari;
- w_i - ko‘rsatkichlarning og‘irlik koeffitsiyentlari;
- n - indikatorlar soni.

5. *Diskret tanlov/logistik regressiya modellari (Discrete Choice / Logit Models)*. Diskret tanlovli ekonometrik modellar shaxs cheklangan muqobillar to‘plamidan bitta variantni tanlagan holatlarni tahlil qilish uchun qo‘llaniladigan statistik usullar hisoblanadi [9]. Turizm tadqiqotlarida ushbu modellar turistik yo‘nalishni tanlash, sayohat to‘g‘risida qaror qabul qilish hamda turistik xizmatlarga bo‘lgan afzalliklarni tahlil qilishda qo‘llaniladi. Ushbu modellar yordamida turli omillarning muayyan muqobilni tanlash ehtimoliga ta’siri miqdoriy jihatdan baholanadi. Diskret tanlov

modellarining nazariy asosini tasodifiy foydalilik nazariyasi tashkil etadi. Mazkur nazariyaga ko‘ra, shaxs o‘z foydaliligini maksimal darajada oshiruvchi muqobilni tanlaydi. Individual n uchun i -muqobilning foydaliligi quyidagicha ifodalanadi:

$$U_{ni} = V_{ni} + \varepsilon_{ni}$$

bu yerda:

U_{ni} - n -shaxs uchun i -muqobilning umumiy foydaliligi;

V_{ni} - foydalilikning kuzatiladigan (deterministik) qismi;

ε_{ni} - tasodifiy komponent.

Yoshlarning turizm faolligini baholashda diskret tanlov modellari sayohat qilish ehtimoli, sayohat manzilini tanlash, daromad, motivatsiya va ijtimoiy omillarning ta‘sirini tahlil qilish imkonini beradi.

6. *Sotsiologik so‘rovlarga asoslangan baholash usuli.* Ushbu usul yoshlarning turistik xulq-atvorini o‘rganishda keng qo‘llaniladigan vositalardan biri hisoblanadi. U sayohat faoliyatiga ta‘sir etuvchi ichki va tashqi omillar to‘g‘risida miqdoriy hamda sifat ko‘rsatkichlarini olish imkonini beradi. Anketa so‘rovlari orqali turistik bozorda yoshlarning xulq-atvori va sayohatga oid qarorlariga ta‘sir etuvchi subyektiv omillarni ham tahlil qilish mumkin.

Yuqorida tavsiflangan yoshlar sayohat faolligini baholash usullarining qiyosiy tahlili ularning afzalliklari bilan bir qatorda ayrim cheklovlarga ham ega ekanligini ko‘rsatadi (1-jadval). Ushbu yondashuvlarning hech biri yoshlarning sayohat qilish imkoniyatlarini to‘liq baholashga xizmat qilmaydi va har biri o‘ziga xos metodologik cheklovlarga ega. Jumladan:

- “Xulq-atvor niyati” usuli sayohat niyatlarini nazariy jihatdan izohlash imkonini beradi, biroq real imkoniyatlarni yetarli darajada aks ettirmaydi hamda amaldagi sayohat faolligini emas, balki sayohat qilish istagini baholaydi.

- “Strukturaviy modellashtirish” usuli murakkab munosabatlarni tahlil qilish imkonini beruvchi kuchli metod hisoblanadi, biroq ma‘lumotlar sifatiga yuqori darajada bog‘liq bo‘lib, arzon va yoshlar uchun qulay sayohat imkoniyatlarini to‘liq aks ettirmaydi.

- “Turistlarni motivlashtirish shkalalari” usuli yoshlarning nima sababdan sayohat qilishni istashini baholaydi, ammo sayohatni amalga oshirish imkoniyatlarini hisobga olmaydi. Shu sababli ushbu usul sayohat faolligi darajasini baholash uchun yetarli emas, asosan turizm marketingi tadqiqotlarida qo‘llaniladi.

- “Sayohat moyilligining kompozit indeksi” usuli murakkab hodisani yagona ko‘rsatkich orqali ifodalaydi. U guruhlarini taqqoslash uchun qulay bo‘lsa-da, sayohatga ta‘sir etuvchi sabablar va mavjud to‘siqlarni yetarli darajada tushuntirib bermaydi.

- “Diskret tanlov/logistik regressiya modellari” tanlov jarayonini foydalilikni maksimal darajada oshirish tamoyiliga asoslanib izohlaydi. Biroq amaliyotda qarorlar ko‘pincha hissiy omillar, impulsiv xatti-harakatlar, ijtimoiy tendensiyalar va ijtimoiy tarmoqlar ta‘sirida qabul qilinadi. Shu sababli ushbu modellar xulq-atvorning barcha jihatlarini to‘liq qamrab olmaydi.

• “Sotsiologik so‘rovlarga asoslangan baholash” usuli bo‘yicha to‘plangan ma’lumotlari respondentlarning subyektivligiga bog‘liq bo‘lgan foydali ma’lumotlarni taqdim etadi, lekin, fikrimizcha, diqqat bilan talqin qilish va boshqa samarali usullar bilan to‘ldirishni talab qiladi.

1-jadval

Yoshlar sayohat faolligini baholash usullarining qiyosiy tahlili¹

T/r	Usullar	Usulning mohiyati	Afzalliklari	Kamchiliklari
1	“Xulq-atvor niyati” usuli (Theory of Planned Behavior - TPB)	Munosabat orqali niyat (ATT), ijtimoiy me’yorlar (SN) va idrok etilgan nazorat (PBC) orqali tushuntiruvchi xulq-atvor modeli	-oddiylik va nazariy asoslanganligi -turizmga keng qo‘llaniladi - niyatlarni tushuntirishga imkon beradi	- cheklangan miqdordagi omillar - murakkab munosabatlarni hisobga olmaydi - raqamli muhit ta’sirini sust aks ettiradi
2	Strukturaviy modellashtirish (SEM - Structural Equation Modeling)	Yashirin o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi munosabatlarni tahlil qilish uchun ko‘p o‘zgaruvchan statistik usul	-murakkab modellarni tahlil qilish - yashirin omillarni hisobga olish -yuqori aniqlik va haqiqiylik	- maxsus bilimlarni talab qiladi -talqinlarning murakkabligi -ma’lumotlar sifatiga bog‘liq
3	Turistlarni motivlashtirish shkalalari (Travel Motivation Scales)	Sayohat motivatsiyasini o‘lchash uchun shkalalar to‘plami (push-pull, TCP va b.q.)	-foydalanish qulayligi - moslashuvchanlik va o‘zgaruvchan - motivatsiyani yaxshi o‘lchaydi	-faqat motivatsiya bilan cheklangan -xulq-atvorni bevosita hisobga olmaydi - javoblar subyektiv bo‘lishi mumkin
4	Sayohat moyilligining kompozit indeksi. (Composite indices of travel propensity)	Ko‘p omillarni (daromad, motivatsiya, foydalanish imkoniyati va boshqalar) jamlaydigan integral indeks	-Natijalar ko‘rinadi -Taqqoslash mumkin -Qo‘llashning ko‘p qirraliligi	- o‘lchovlarning subyektivligi - tafsilotlarni yo‘qotish - normalizatsiya usuliga bog‘liqlik
5	Diskret tanlov/logistik regressiya modellari (Discrete Choice / Logit models)	Tanlov ehtimolini baholovchi ekonometrik modellar (masalan, sayohat qilish/sayohat qilmaslik	- xulq-atvorni prognozlash - ehtimollarni talqin qilish - foydalilik nazariyasiga asoslangan	- IIA taxmini - katta ma’lumotlar to‘plamini talab qiladi - kuzatiladigan o‘zgaruvchilar bilan cheklangan
6	Sotsiologik so‘rovlarga	Birlamchi ma’lumotlarni to‘plash uchun	-amalga oshirish qulayligi	-javoblarning subyektivligi

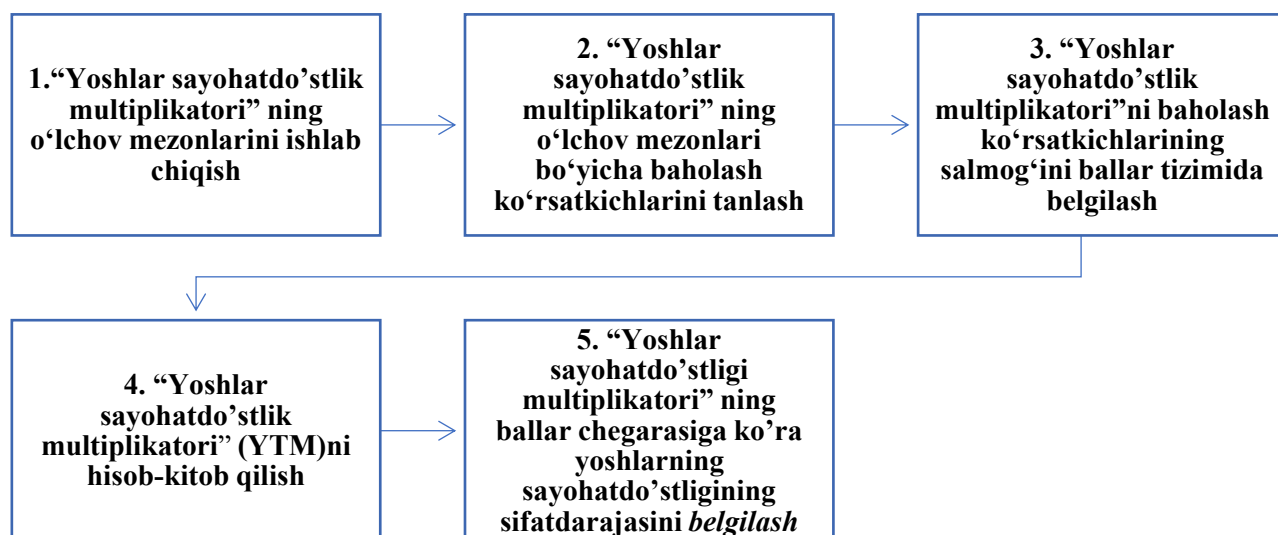
¹Muallif ishlanmasi.

T/r	Usullar	Usulning mohiyati	Afzalliklari	Kamchiliklari
	asoslangan baholash (Survey-based analysis)	sotsiologik so'rovlar va anketalar	-respondentlarning keng doirasi -moslashuvchan savollar	-mumkin bo'lgan vakillik qilmaslik -cheklangan tahlil chuqurligi

Yoshlar sayohat faolligini baholashning mavjud usullarining yuqorida ko'rsatilgan kamchiliklarini bartaraf etish maqsadida biz uni baholashning yangi - *“Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori”* (YTM - Youth travelability multiplier) usulini tavsiya etamiz.

Turistik xizmatlar bozorida yoshlarning turizmga bo'lgan talab-ehtiyojini shakllantiruvchi va xulq-atvorini tavsiflovchi muhim baholash indikatori sifatida, fikrimizcha, *“Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori”* xizmat qiladi. *“Multiplikator”* atamasi (ing. multiplier - ko'paytiruvchi, oshiruvchi) iqtisodiyotdagi moliyaviy oqimlarning ikki (ba'zan ikkitadan ko'proq) ko'rsatkich (parametr)lari o'rtasidagi bog'lanishlarni tavsiflovchi ko'rsatkich bo'lib, bu tushunchani iqtisodiyot amaliyotiga ilk marta J.M.Kepns kiritib, iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofoti sovrindori, yirik amerikalik olim Pol Samuelson va boshqalar rivojlantirilgan [11].

“Multiplikator” yoshlar turizmiga nisbatan *“Yoshlar sayohat faolligi”* tushunchasining *multifaktorial o'lchovli* tizimidagi muhim resurslar va ichki omillarining yosh avlodni sayohatga jalb etish evaziga kamolotga erishishda o'zaro ta'sirini ifodalovchi integratsiyalashgan ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi. Dissertatsiyaning mazkur paragrafida biz yoshlarning sayohatga bo'lgan do'stona munosabatlarining turli sayohat faolligi darajalarini ifodalash maqsadida *“Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori”* umumlashgan ko'rsatkichidan foydalanishni ma'qsadga muvofiq deb topdik.

1-rasm. *“Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori”* (YTM) ni baholash bosqichlari¹

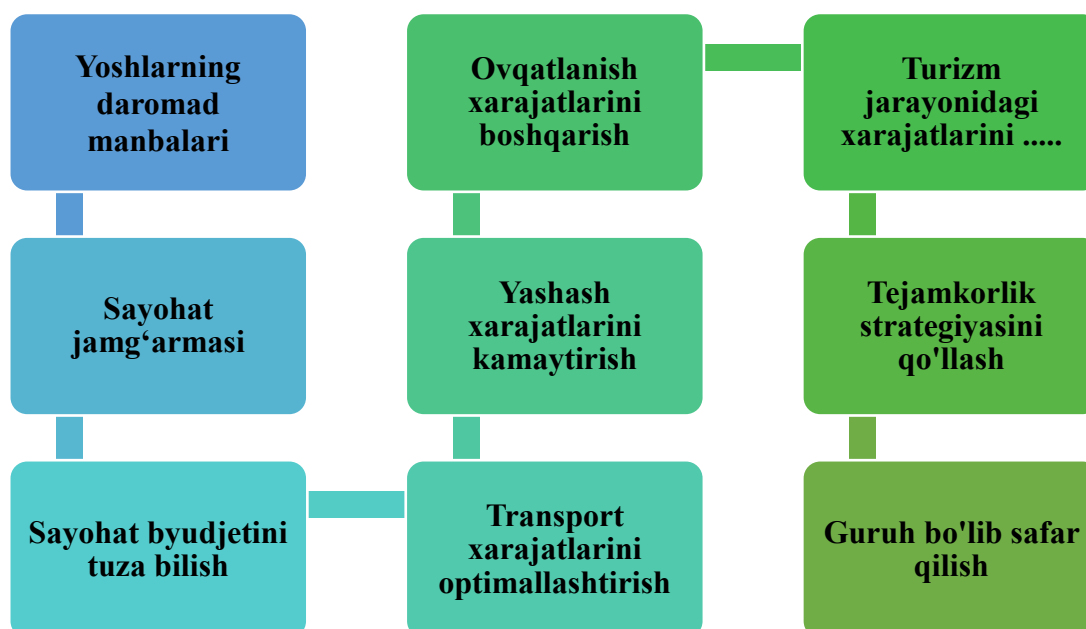
¹ Manba: Muallif ishlanmasi.

“Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori”ni hisoblashda ilmiy tadqiqotlarning qiyosiy usulidan foydalanildi. Qiyoslash asosida olingan natijalar sayohat faolligining turli darajalarini aniqlashtirib, erishilgan real holatni etalon darajasiga ko‘tarish bo‘yicha aniq chora-tadbir va amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi. Bu ilmiy tadqiqot uslubi bo‘yicha amal qilib, yoshlarning sayohat faolligi (travelability) darajasini miqdoriy ifodalovchi multiplikatorini baholashning beshta bosqichlarini ajratildi(1-rasm).

Birinchi bosqich. “Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori”ning o‘lchov mezonlarini ishlab chiqish. Ushbu maqsadga erishish uchun muallif tomonidan ishlab chiqilgan “Yoshlar sayohat faolligining konseptual modeli” asosida yoshlarning sayohat faolligi darajasini sifat jihatdan baholash imkonini beruvchi quyidagi 6 ta o‘lchov mezoni tavsiya etiladi:

1. Iqtisodiy imkoniyat.
2. Vaqt resursi.
3. Ijtimoiy omillar.
4. Psixologik tayyorgarlik.
5. Raqamli kompetensiya.
6. Infratuzilmaviy ochiqlik.

Ikkinchi bosqich. “Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori”ning o‘lchov mezonlari bo‘yicha baholash ko‘rsatkichlarini tanlash. Mazkur multiplikatorni baholashning birinchi bosqichida aniqlangan har bir o‘lchov mezoni yoshlarning turmush darajasi, sayohat oldi xulq-atvori hamda sayohat jarayonidagi faoliyatini tavsiflovchi bir nechta juz’iy ko‘rsatkichlar asosida baholanadi. Ushbu ko‘rsatkichlar quyidagilardan iborat.

2-rasm. Yoshlarning sayohatdagi iqtisodiy imkoniyati mezonlari¹

¹ Muallif ishlanmasi.

1. Iqtisodiy imkoniyat. Yoshlarning sayohat faolligining iqtisodiy imkoniyati 2-rasmda keltirilgan 9 ta baholash mezoniga asoslanadi. Mazkur mezonlar bo'yicha quyidagi o'lchov ko'rsatkichlari tavsiya etiladi:

1.1. Yoshlarning daromad manbalari (talabalik stipendiyasi, mehnat faoliyatidan olinadigan ish haqi, tadbirkorlikdan olinadigan daromad, oila tomonidan ko'rsatiladigan moliyaviy yordam hamda boshqa qonuniy moliyaviy manbalar).

1.2. Sayohat jamg'armasi (oldindan mablag' jamg'arish odati va maxsus sayohat jamg'armasining mavjudligi).

1.3. Sayohat byudjetini rejalashtirish (xarajatlarni oldindan hisoblash va kunlik xarajat me'yorini belgilash).

1.4. Transport xarajatlarini optimallashtirish (aviachipta, poyezd va avtobus narxlarini taqqoslash hamda erta bron qilish imkoniyatidan foydalanish).

1.5. Yashash xarajatlarini tanlash (hostel, mehmon uyi, mehmonxona yoki boshqa arzon joylashtirish vositalarini hamda markaziy yoki chekka hududlarni tanlash).

1.6. Ovqatlanish xarajatlarini rejalashtirish (mahalliy arzon ovqatlanish shoxobchalarini tanlash, restoran va ko'cha taomlaridan foydalanish).

1.7. Turizm jarayonida tejamkorlik strategiyalarini qo'llash (muzey, attraksion va ekskursiyalar uchun chegirmalardan, talabalik kartalaridan foydalanish, valyuta ayirboshlashning qulay variantlarini tanlash, arzon takliflarni topish, promoaksiyalar, chegirmalar va cashback dasturlaridan foydalanish).

1.8. Hamroh bilan xarajatlarni taqsimlash (guruh bo'lib sayohat qilish va xarajatlarni o'zaro bo'lishish).

2. *Vaqt resursi* - yoshlarning turistik faoliyatda ishtirok etishi uchun zarur bo'lgan bo'sh vaqt hajmi, uni boshqarish qobiliyati hamda o'qish, mehnat faoliyati va shaxsiy majburiyatlar bilan uyg'unlashtirish imkoniyatlarini ifodalovchi mezon bo'lib, quyidagi 10 ta o'lchov ko'rsatkichini o'z ichiga oladi:

2.1. Bo'sh vaqtning mavjudligi (yil davomida sayohat qilish uchun ajratilishi mumkin bo'lgan bo'sh vaqt hajmi);

2.2. Ta'til va dam olish imkoniyatlari (ta'til kunlari, yozgi ta'til, akademik ta'til yoki mehnat ta'tilidan foydalanish imkoniyati);

2.3. Sayohatni oldindan rejalashtirish odati (safar sanalarini oldindan belgilash va vaqtni samarali taqsimlash qobiliyati);

2.4. Qisqa muddatli sayohatlarga moslashuvchanlik (weekend-tour, bir kunlik yoki qisqa muddatli sayohatlardan foydalanish imkoniyati);

2.5. O'qish va ish jadvalining moslashuvchanligi (o'quv yoki mehnat faoliyatining sayohat bilan uyg'unlashish darajasi).

3. *Ijtimoiy omillar* - yoshlarning sayohat faoliyatiga oila, do'stlar, ijtimoiy guruhlar, madaniy muhit va kommunikatsiya vositalari orqali ko'rsatiladigan ta'sir darajasini ifodalovchi mezon bo'lib, ularning turizmga bo'lgan qiziqishi, ishtiroki va sayohat xulq-atvorining shakllanishida muhim o'rin tutadi.

3.1. Oilaviy qo'llab-quvvatlash darajasi (oilalarning a'zolarining sayohatga bo'lgan munosabati hamda moddiy va ma'naviy ko'magi);

3.2. Do'stlar va tengdoshlar ta'siri (do'stlar davrasida sayohat qilish madaniyati va safarga rag'batlantirish darajasi);

3.3. Sayohat hamrohlarini topish imkoniyati (guruh yoki hamroh bilan sayohat qilish imkoniyati va qulayligi);

3.4. Ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri (Instagram, Telegram, YouTube, TikTok va boshqa platformalardagi turistik kontentning ta'siri);

3.5. Turistik tajriba almashish faolligi (sayohat taassurotlarini boshqalar bilan baham ko'rish va tavsiyalar berish odati).

4. Psixologik tayyorgarlik - yoshlarning sayohatga bo'lgan ichki motivatsiyasi, qiziqishi, ehtiyoji va ruhiy tayyorgarligini ifodalovchi mezon bo'lib, turistik faoliyatda ishtirok etish ehtimolini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

4.1. Sayohatning shaxsiy hayotdagi ahamiyati (sayohatni dam olish, rivojlanish va hayot tarzining tarkibiy qismi sifatida qabul qilish darajasi);

4.2. Sayohatga bo'lgan ichki motivatsiya (yangi joylarni ko'rish, bilim olish va yangi taassurotlar orttirishga bo'lgan intilish);

4.3. Sayohat qilish istagi (mavjud imkoniyat bo'lganda sayohatga chiqishga tayyorlik darajasi);

4.4. Yangilik va sarguzashtlarga ochiqlik (yangi madaniyatlar, insonlar va tajribalarni qabul qilishga moyillik);

4.5. Mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati (sayohatni mustaqil rejalashtirish va tashkil etishga tayyorlik).

5. Raqamli kompetensiya - yoshlarning turistik faoliyatni rejalashtirish, tashkil etish va amalga oshirish jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari hamda raqamli platformalardan samarali foydalanish qobiliyatini ifodalovchi mezondir.

5.1. Turistik ma'lumotlarni internet orqali izlash qobiliyati (sayohat yo'nalishlari, narxlar va xizmatlar to'g'risida mustaqil ma'lumot topa olish);

5.2. Onlayn bronlash xizmatlaridan foydalanish (aviachipta, mehmonxona, hostel va transport xizmatlarini onlayn bron qilish imkoniyati);

5.3. Mobil turistik ilovalardan foydalanish (Google Maps, Booking, Airbnb, TripAdvisor va boshqa ilovalardan foydalanish darajasi);

5.4. Elektron to'lov vositalaridan foydalanish (bank kartalari, mobil to'lov tizimlari, QR-to'lovlar va elektron hamyonlardan foydalanish);

5.5. Sayohatni raqamli rejalashtirish ko'nikmasi (marshrut tuzish, xarajatlarni hisoblash va vaqtni boshqarishda raqamli vositalardan foydalanish).

6. Infratuzilmaviy ochiqlik - yoshlarning turistik faoliyatda ishtirok etishi uchun zarur bo'lgan transport, joylashtirish, axborot, aloqa va xizmat ko'rsatish infratuzilmasining mavjudligi, qulayligi hamda ulardan foydalanish imkoniyatlarini ifodalovchi mezondir.

6.1. Transport xizmatlaridan foydalanish imkoniyati (avia, temir yo'l va avtomobil transporti tarmoqlarining mavjudligi hamda ulardan foydalanish qulayligi);

6.2. Turistik obyektlarga yetib borish qulayligi (turistik maskanlarning transport jihatidan ochiqligi va ularga kirish imkoniyati);

6.3. Joylashtirish vositalarining mavjudligi (hostel, mehmon uyi, mehmonxona va boshqa joylashtirish vositalarining yetarliligi);

6.4. Yoshlar uchun mos va arzon xizmatlarning mavjudligi (byudjet turar joylari, chegirmalar hamda yoshlar segmentiga mos xizmatlar);

6.5. Turistik axborot infratuzilmasining rivojlanganligi (axborot markazlari, navigatsiya tizimlari, yo‘l ko‘rsatkichlari va xaritalarning mavjudligi).

Uchinchi bosqich. “Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori”ni baholash ko‘rsatkichlarining salmog‘ini ballar tizimida belgilash. Yoshlar sayohat faolligi multiplikatorini 100 ballik tizim asosida baholash tavsiya etiladi. Bunda multiplikatorning umumiy bahosi oltita mezon bo‘yicha quyidagi tartibda taqsimlanadi:

1. Iqtisodiy imkoniyat - 16 ball.
2. Vaqt resursi - 17 ball.
3. Ijtimoiy omillar - 17 ball.
4. Psixologik tayyorgarlik - 17 ball.
5. Raqamli kompetensiya - 17 ball.
6. Infratuzilmaviy ochiqlik - 16 ball.

Har bir mezon uchun ajratilgan umumiy ball uning tarkibiga kiruvchi baholash ko‘rsatkichlari o‘rtasida belgilangan me‘yorlarga muvofiq taqsimlanadi. Yoshlarning sayohat faolligining iqtisodiy imkoniyat mezonini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar bo‘yicha ballarning taqsimlanishi 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

“Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori” ni baholash mezonlarini tavsiflaydigan ko‘rsatkichlari bo‘yicha ballar taqsimoti¹

Baholash mezonlari	Mezonning ko‘rsatkichlari	Maksimal baholash ballari
1. Iqtisodiy imkoniyat	1.1. Yoshlarning daromad manbalari	0-2
	1.2. Sayohat jamg‘armasi	0-2
	1.3. Sayohat byudjetini tuza bilish	0-2
	1.4. Transport xarajatlarini optimallashtirish	0-2
	1.5. Yashash xarajatlarini tanlash	0-2
	1.6. Ovqatlanishga sarf-xarajatlarni belgilash	0-2
	1.7. Turizm jarayonida tejamkorlik strategiyasini qo‘llash	0-2
	1.8. Hamroh bilan xarajat bo‘lishish	0-2
Birinci mezon bo‘yicha ballar yig‘indisi:		0-16
2. Vaqt resursi	2.1. Bo‘sh vaqt mavjudligi	0-4
	2.2. Ta‘til va dam olish imkoniyatlari	0-3
	2.3. Sayohatni oldindan rejalashtirish odati	0-4
	2.4. Qisqa muddatli sayohatlarga moslashuvchanlik	0-3
	2.5. O‘qish va ish jadvalining moslashuvchanligi	0-3
Ikkinchi mezon bo‘yicha ballar yig‘indisi:		0-17
3. Ijtimoiy omillar	3.1. Oilaviy qo‘llab-quvvatlash darajasi	0-4

¹Manba. Muallif ishlanmasi.

Baholash mezonlari	Mezonning ko'rsatkichlari	Maksimal baholash ballari
	3.2. Do'stlar va tengdoshlar ta'siri	0-3
	3.3. Sayohat hamrohlarini topish imkoniyati	0-4
	3.4. Ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri	0-3
	3.5. Turistik tajriba almashish faolligi	0-3
Uchinchi mezon bo'yicha ballar yig'indisi:		0-17
4. Psixologik tayyorgarlik	4.1. Sayohatning shaxsiy hayotdagi ahamiyati	0-4
	4.2. Sayohatga bo'lgan ichki motivatsiya	0-3
	4.3. Sayohat qilish istagi	0-4
	4.4. Yangilik va sarguzashtlarga ochiqlik	0-3
	4.5. Mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati	0-3
To'rtinchi mezon bo'yicha ballar yig'indisi:		0-17
5. Raqamli kompetensiya	5.1. Turistik ma'lumotlarni internet orqali izlash qobiliyati	0-4
	5.2. Onlayn bronlash xizmatlaridan foydalanish	0-4
	5.3. Mobil turistik ilovalardan foydalanish	0-3
	5.4. Elektron to'lov vositalaridan foydalanish	0-3
	5.5. Sayohatni raqamli rejalashtirish ko'nikmasi	0-3
Beshinchi mezon bo'yicha ballar yig'indisi:		0-17
6. Infratuzilmaviy ochiqlik	6.1. Transport xizmatlaridan foydalanish imkoniyati	0-4
	6.2. Turistik obyektlarga yetib borish qulayligi	0-3
	6.3. Joylashtirish vositalarining mavjudligi	0-3
	6.4. Yoshlar uchun mos va arzon xizmatlarning mavjudligi	0-3
	6.5. Turistik axborot infratuzilmasining rivojlanganligi	0-3
Oltinchi mezon bo'yicha ballar yig'indisi:		0-16
Jami ballar:		100

To'rtinchi bosqich. "Yoshlar sayohat-faolligi multiplikatori" (YTM)ni hisoblash. Mazkur multiplikator yoshlarning sayohat -faolligi darajasini tavsiflovchi baholash mezonlari va ularning ko'rsatkichlari bo'yicha har bir respondentning o'z bahosini berishi asosida hisoblanadi. Bunda muallif tomonidan ishlab chiqilgan va dissertatsiyaning 1-ilovasida keltirilgan "Yoshlarning sayohat faolligi darajasini aniqlash anketasi" asosida yoshlar o'rtasida so'rov o'tkaziladi. Respondentlar sayohat faolligi mezonlari bo'yicha har bir ko'rsatkichga mos keladigan ballni tanlab, anketaning tegishli ustuniga kiritadilar. So'rov yakunida har bir respondent tomonidan to'plangan ballarning umumiy yig'indisi asosida "Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori" (YTM) hisoblab chiqiladi.

Beshinchi bosqich. "Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori"ning ballar chegaralari asosida yoshlarning sayohat faolligi sifat darajasini aniqlash. Ushbu bosqichda baholash natijasida olingan "Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori" qiymati ekspert tomonidan belgilangan mezonlar bilan taqqoslanadi hamda yoshlarning erishilgan sayohat faolligi darajasiga mos sifat toifasi aniqlanadi (3-jadval).

3-jadval
“Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori” (YTM) asosida ularning sayohat faolligi darajalari bo'yicha sifat jihatidan toifalash¹

T/r	“Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori” (YTM) bahosining chegara diapazonlari (ballarda)	Yoshlarning sayohat faolligi darajasi bo'yicha sifat toifalari	Yoshlar sayohat faolligi darajasining shartli belgisi
1	0 - 50 ball	Sayohatga passiv yoshlar	YTM_p
2	51 - 70 ball	Sayohatga intiluvchan yoshlar	YTM_i
3	71 - 85 ball	Yoshlar sayohat faolligi	YTM_f
4	86 - 100 ball	Sayohatga interfaol yoshlar	YTM_{if}

3-jadval ma'lumotlari yoshlarning sayohat faolligi (travelability) darajasini miqdoriy ifodalovchi **“Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori” (YTM) ni baholashning yuqorida tavsiflangan besh bosqichli metodikasini qo'llash natijasida YTM qiymatining ballar diapazoni asosida yoshlarning sayohat faolligi darajasini sifat jihatdan to'rtta toifaga ajratish imkonini berishini ko'rsatadi. Ular quyidagilardan iborat:

- “Sayohatga passiv yoshlar” - $0 \leq YTM_p \leq 50$
- “Sayohatga intiluvchan yoshlar” - $51 \leq YTM_i \leq 70$
- “Sayohatga faol yoshlar” - $71 \leq YTM_f \leq 85$
- “Sayohatga interfaol yoshlar” - $86 \leq YTM_{if} \leq 100$

Mazkur tasnif “Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori” (YTM) ning ballar chegaralariga asosanib, yoshlarning sayohat faolligi darajasini sifat jihatidan baholash imkonini beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqotda yoshlarning sayohat faolligi (travelability) darajasini baholashga oid mavjud metodologik yondashuvlar, jumladan, Theory of Planned Behavior (TPB), strukturaviy tenglamalar modellash (SEM), sayohat motivatsiyasi shkalalari, kompozit indekslar, diskret tanlov modellari hamda sotsiologik so'rovlarga asoslangan usullar qiyosiy tahlil qilindi. Tahlil natijalari ushbu yondashuvlarning har biri yoshlar sayohat xulq-atvorining ayrim jihatlarini yoritishini, biroq sayohat faolligi darajasini kompleks va integral tarzda baholash imkoniyati cheklanganligini ko'rsatdi.

Tadqiqot davomida mavjud usullarning afzalliklarini birlashtiruvchi hamda ularning cheklovlarini bartaraf etishga yo'naltirilgan yangi “Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori” (YTM - Youth Travelability Multiplier) metodikasi ishlab chiqildi. Mazkur metodika yoshlarning sayohatga moyilligi va imkoniyatlarini yagona miqdoriy

¹Manba. Muallif ishlanmasi.

ko'rsatkich orqali baholash imkonini beradi. YTMni shakllantirishning besh bosqichli metodologiyasi asosida yoshlar sayohat faolligini ifodalovchi asosiy mezonlar aniqlandi, ular bo'yicha baholash ko'rsatkichlari tanlandi, ko'rsatkichlarning og'irlik koeffitsiyentlari belgilandi hamda integral multiplikatorni hisoblash mexanizmi ishlab chiqildi. Ushbu yondashuv yoshlarning sayohat faolligi darajasini turli guruhlar, hududlar va davrlar kesimida qiyosiy baholash imkonini beradi.

YTM natijalari asosida mavjud holatni etalon daraja bilan taqqoslash, muammoli jihatlarni aniqlash hamda yoshlar turizmini rivojlantirishga qaratilgan amaliy qarorlarni ishlab chiqish imkoniyati yaratiladi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Yoshlar sayohat faolligini baholashda alohida ko'rsatkichlar o'rniga "Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori" (YTM) metodikasini amaliyotga joriy etish maqsadga muvofiq.

2. Yoshlar turizmini rivojlantirishga qaratilgan davlat va hududiy dasturlar samaradorligini baholashda YTM ko'rsatkichidan monitoring vositasi sifatida foydalanish tavsiya etiladi.

3. YTM tarkibiga kiruvchi mezonlar va indikatorlarni muntazam ravishda yangilab borish hamda ularni zamonaviy turizm tendensiyalariga mos ravishda takomillashtirish zarur.

4. Yoshlarning sayohat imkoniyatlari va motivatsiyasini oshirishga qaratilgan dasturlarni ishlab chiqishda YTM natijalaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

5. Kelgusidagi tadqiqotlarda YTM modelini empirik ma'lumotlar asosida sinovdan o'tkazish hamda uning ishonchliligi va validligini statistik usullar yordamida baholash tavsiya etiladi.

"Yoshlar sayohat faolligi multiplikatori" (YTM) metodikasi yoshlarning sayohatga moyilligi va imkoniyatlarini kompleks baholashga xizmat qiluvchi ilmiy-amaliy yondashuv hisoblanadi. Mazkur metodika yoshlar turizmini rivojlantirish bo'yicha strategik va amaliy qarorlarni qabul qilishda samarali baholash vositasi sifatida qo'llanilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ajzen I. The theory of planned behavior // *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. - 1991. - Vol. 50, No. 2. - P. 179-211.

2. Caber M., Albayrak T., Crawford D. Perceived value and satisfaction in tourism // *Journal of Travel & Tourism Marketing*. - 2020. - Vol. 37, No. 1. - P. 1-15.

3. Carr N. The tourism-leisure behavioural continuum // *Annals of Tourism Research*. - 1998. - Vol. 29, No. 4. - P. 874-892.

4. Nardo M., Saisana M., Saltelli A., Tarantola S., Hoffman A., Giovannini E. *Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and User Guide*. - Paris: OECD Publishing, 2008. - 158 p.

5. Salinas Fernández J. A., Guaita Martínez J. M., Martín Martín J. M. An analysis of the competitiveness of tourism destinations through the construction of a composite index // *Tourism Management Perspectives*. - 2020. - Vol. 36. - Article 100749.

6. Banerjee A., Gupta S., et al. Composite indicators in sustainable tourism recommender systems // arXiv. - 2024. - arXiv:2404.
7. OECD; Joint Research Centre (JRC). Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and User Guide. - Paris: OECD Publishing, 2008.
8. World Economic Forum. The Travel & Tourism Competitiveness Report 2019: Travel and Tourism at a Tipping Point. - Geneva: World Economic Forum, 2019. - 129 p.
9. Chen Y., Kim M. Youth travel behavior and willingness to pay // Journal of Hospitality & Tourism Research. - 2023. - Vol. 47, No. 3. - P. 455-472.
10. O'lasov A. Multiplikator // O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Kirish rejimi: <https://gomus.info/encyclopedia/cat-m/multiplikator-uz/>
11. Fishbein M., Ajzen I. Belief, Attitude, Intention and Behavior: An Introduction to Theory and Research. - Reading, MA: Addison-Wesley Publishing Company, 1975. - 578 p.
12. Gretzel U., Fesenmaier D. R. Tourism and electronic word-of-mouth // Journal of Travel Research. - 2008. - Vol. 47, No. 4. - P. 403-416.
13. Sirakaya-Turk E., Woodside A. G. Building and testing theories of decision-making by travelers // Tourism Management. - 2005. - Vol. 26, No. 6. - P. 815-832.
14. Dellaert B. G. C., Ettema D., Lindh C. Multi-stage decision-making in tourism // Tourism Management. - 1998. - Vol. 19, No. 4. - P. 313-322.
15. Gursoy D., Chen J. S., Chi C. G. Understanding the relationships of travel motivation, satisfaction and behavioral intentions // Journal of Hospitality & Tourism Research. - 2014. - Vol. 38, No. 1. - P. 1-24.
16. Hair J. F., Black W. C., Babin B. J., Anderson R. E. Multivariate Data Analysis. 8th ed. - Harlow: Pearson, 2019. - 813 p.
17. Han H., Hsu L. T. J. The application of the Theory of Planned Behavior to tourist behavioral intentions // Tourism Management. - 2009. - Vol. 30, No. 4. - P. 561-570.
18. Byrne B. M. Structural Equation Modeling with AMOS: Basic Concepts, Applications, and Programming. 3rd ed. - New York: Routledge, 2016. - 462 p.

ОСНОВНЫЕ ВЛИЯНИЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ДИНАМИКИ РОСТОМ СЕКТОРА РЫНОЧНЫХ УСЛУГ: ЭКОНОМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РЕГИОНОВ УЗБЕКИСТАНА

Мусаева Шоира Азимовна

профессор

Самаркандского института экономики и сервиса

ORCID: 0009-0000-9577-6976

E-mail: musaeva_shoira@mail.ru

Аннотация

В исследовании было проведено эконометрическое моделирование влияния демографической динамики на развитие сектора рыночных услуг в регионах Узбекистана с использованием панельных данных. Были проанализированы статистические показатели 14 регионов за 2019-2025 годы, что позволило оценить влияние формирования домохозяйств, оборота розничной торговли и индекса потребительских цен на объем рыночных услуг. Полученные результаты показали, что увеличение числа домохозяйств и рост розничной торговли способствовали расширению сектора услуг. Также было подтверждено, что макроэкономическая стабильность поддерживала устойчивое развитие региональных рынков услуг. Исследование сформировало научно обоснованные выводы для совершенствования региональных стратегий развития и повышения экономической эффективности сферы услуг.

Ключевые слова: демографическая динамика, сектор услуг, панельные данные, эконометрический анализ, домохозяйства, розничная торговля, региональное развитие, макроэкономическая стабильность.

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda O'zbekiston hududlarida demografik dinamikalarining bozor xizmatlari sektori rivojlanishiga ta'siri panel ma'lumotlar asosidagi ekonometrik model yordamida baholandi. Tadqiqot davomida 2019-2025-yillar bo'yicha 14 ta hududning statistik ma'lumotlari tahlil qilinib, uy xo'jaliklarining shakllanishi, chakana savdo aylanmasi va iste'mol narxlari indeksining xizmatlar hajmiga ta'siri aniqlandi. Natijalar yangi uy xo'jaliklari sonining ortishi hamda chakana savdo faolligining xizmatlar sektorini kengaytirishga ijobiy hissa qo'shganini ko'rsatdi. Shuningdek, makroiqtisodiy barqarorlik xizmatlar bozorining izchil rivojlanishini qo'llab-quvvatlagani asoslandi. Tadqiqot hududiy rivojlanish strategiyalarini takomillashtirish va xizmatlar sektorining iqtisodiy samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy-amaliy xulosalarni shakllantirdi.

Kalit so'zlar: demografik dinamika, xizmatlar sektori, panel ma'lumotlar, ekonometrik tahlil, uy xo'jaliklari, chakana savdo, hududiy rivojlanish, makroiqtisodiy barqarorlik.

Abstract

The study assessed the impact of demographic dynamics on the development of the market services sector across the regions of Uzbekistan using a panel data econometric model. Statistical data from 14 regions covering the period 2019-2025

were analyzed to evaluate the effects of household formation, retail trade turnover, and the consumer price index on service sector performance. The findings demonstrated that growth in household formation and retail trade activity contributed positively to the expansion of market services. The analysis also confirmed that macroeconomic stability supported the sustainable development of regional service markets. The study provided scientifically grounded conclusions for improving regional development strategies and enhancing the economic performance of the services sector.

Keywords: demographic dynamics, service sector, panel data, econometric analysis, households, retail trade, regional development, macroeconomic stability.

ВВЕДЕНИЕ

Современный глобальный экономический ландшафт характеризуется четким структурным сдвигом в сторону сервисно-ориентированной модели - феноменом, широко концептуализированным как «переход к сервисной экономике» (*Service Economy Transition*). Для стран с развивающейся рыночной экономикой, в частности государств Центральной Азии, этот переход представляет собой не просто статистическое перераспределение компонентов ВВП, а фундаментальное переосмысление стратегий национального роста. В Республике Узбекистан сфера услуг институционализована как основной драйвер экономической модернизации в рамках Стратегии «Узбекистан-2030».

В условиях стремления страны к диверсификации экономики и отходу от сильной зависимости от добывающих отраслей и первичного сельского хозяйства, рынок услуг стал устойчивым буфером против внешних шоков и критически важным источником занятости для быстрорастущей рабочей силы.

Траектория развития сферы услуг неразрывно связана с демографической динамикой. В настоящее время Узбекистан переживает уникальное историческое окно, известное как «демографический дивиденд», характеризующееся высокой долей населения трудоспособного возраста и неуклонным ростом числа молодых семей. Теоретические основы, такие как Теория домашнего производства и Новая институциональная экономика, предполагают, что формирование новых домохозяйств - статистически фиксируемое через баланс браков и разводов - выступает фундаментальным катализатором потребления услуг. Каждая новая единица общества создает немедленный и устойчивый спрос на широкий спектр рыночных услуг: от финансовых и образовательных продуктов до телекоммуникаций и индустрии гостеприимства.

Несмотря на интуитивную связь между структурой населения и спросом на услуги, эмпирическая литература по экономикам Центральной Азии остается фрагментарной. Предыдущие исследования преимущественно фокусировались на макроэкономических детерминантах роста сферы услуг, таких как прямые иностранные инвестиции (ПИИ), темпы урбанизации и цифровая инфраструктура. Однако специфическая роль региональных демографических колебаний и их лаговое воздействие на экосистему услуг остаются в значительной степени недостаточно изученными. Существует значительный

исследовательский пробел в понимании того, как «баланс браков и разводов» служит опережающим индикатором для региональных рынков услуг в транзитной экономике, характеризующейся сильными традиционными ценностями и эволюционирующими моделями потребления.

Данное исследование восполняет этот пробел, представляя эконометрическую оценку демографических драйверов сферы услуг в 14 регионах Республики Узбекистан за период 2019-2025 гг. Используя подход на основе сбалансированных панельных данных, работа ставит целью количественно оценить эластичность роста сферы услуг в ответ на динамику формирования домохозяйств при одновременном контроле критических макроэкономических факторов, таких как розничный товарооборот и инфляционное давление.

Научная новизна данного анализа заключается в его детализированном региональном фокусе и изучении временных лагов, что предлагает более тонкий взгляд на «демографический дивиденд», чем было доступно ранее в региональной литературе. Результаты исследования обеспечивают эмпирическое обоснование для региональных политических интервенций, направленных на синхронизацию социальной демографической поддержки с развитием инфраструктуры услуг.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Развитие сферы рыночных услуг рассматривается как одно из ключевых направлений устойчивого экономического роста Республики Узбекистан. В Стратегии Нового Узбекистана определены задачи повышения роли сферы услуг, расширения предпринимательства, цифровой трансформации экономики и обеспечения сбалансированного регионального развития. Особое внимание уделено повышению качества услуг, созданию новых рабочих мест и эффективному использованию демографического потенциала страны[1].

Методы математического программирования широко применяются при моделировании социально-экономических процессов и выборе оптимальных управленческих решений. Исследование М.В. Акулича показало, что применение экономико-математических методов позволяет количественно оценивать влияние различных факторов на развитие отраслей экономики и повышать достоверность прогнозных оценок[2].

Архипов исследовал вопросы формирования производственного потенциала территорий и отметил, что эффективность регионального развития определяется рациональным использованием трудовых, производственных и инфраструктурных ресурсов. Полученные выводы имеют методологическое значение при анализе факторов развития сферы услуг[3].

Бланк обосновал, что финансовая устойчивость хозяйствующих субъектов является важным условием повышения эффективности экономической деятельности. Автор показал, что инвестиционная активность и рациональное управление финансовыми ресурсами способствуют расширению рынков услуг и росту предпринимательской активности[4].

Болотнова, Олейник, Матвеева и Никитенко исследовали влияние структуры продукции и ассортиментной политики на результаты деятельности предприятий. Авторы пришли к выводу, что адаптация предложения к потребительскому спросу способствует повышению конкурентоспособности организаций и развитию рыночной инфраструктуры[5].

Бригхэм и Эрхардт рассмотрели современные подходы к финансовому менеджменту и отметили, что эффективное управление капиталом повышает устойчивость предприятий и создает условия для расширения сферы услуг. Представленные методические подходы широко используются при анализе экономической эффективности регионального развития[6].

Хонкельдиева исследовала научно-методологические основы управления корпорациями в условиях модернизации экономики. Автор показала, что совершенствование системы управления и внедрение современных методов корпоративного развития положительно влияют на конкурентоспособность предприятий и эффективность региональной экономики[7].

Гмурман обосновал применение методов математической статистики при анализе экономических процессов. Представленные автором статистические методы используются для проверки гипотез, оценки взаимосвязей между показателями и построения эконометрических моделей, обеспечивая достоверность результатов исследований[8].

Голубков отметил, что развитие маркетинговых стратегий способствует повышению качества услуг, расширению потребительского спроса и укреплению рыночных позиций предприятий. По мнению автора, маркетинговые исследования являются важным инструментом анализа динамики сферы услуг и поведения потребителей[9].

Деминг показал, что применение статистических методов управления качеством позволяет повысить эффективность процессов управления и качество предоставляемых услуг. Использование количественных методов анализа способствует принятию обоснованных управленческих решений и совершенствованию деятельности организаций[10].

Джуран рассмотрел современные подходы к управлению качеством и подчеркнул значение системного совершенствования процессов оказания услуг. Автор отметил, что повышение качества управления обеспечивает устойчивое развитие организаций и рост удовлетворенности потребителей[11].

Мусаева в учебном пособии по интегрированным маркетинговым коммуникациям обосновала значение комплексного взаимодействия с потребителями для повышения эффективности продвижения услуг. Автор показала, что развитие современных коммуникационных инструментов способствует укреплению конкурентных преимуществ предприятий сферы услуг[12].

В последующих исследованиях Мусаева раскрыла современные методы проведения маркетинговых исследований и оценки рыночной конъюнктуры. Представленные методические подходы позволяют комплексно анализировать

региональные рынки, выявлять факторы формирования спроса и использовать результаты анализа при разработке стратегий развития сферы услуг[13].

МЕТОДОЛОГИЯ

В исследовании использовался метод анализа панельных данных для оценки влияния демографической динамики на развитие сектора рыночных услуг в регионах Республики Узбекистан. Информационную базу составили официальные статистические данные 14 регионов за 2019-2025 годы. В качестве зависимой переменной рассматривался объем рыночных услуг, а в качестве независимых переменных использовались баланс браков и разводов, оборот розничной торговли и индекс потребительских цен. Для учета региональных особенностей применялась модель с фиксированными эффектами (Fixed Effects Model). Выбор модели был подтвержден тестом Хаусмана. Перед построением модели были выполнены логарифмирование показателей, корреляционный анализ и проверка мультиколлинеарности. Эконометрические расчеты проводились в программе Stata 17, а предварительная обработка и систематизация данных осуществлялись с использованием Microsoft Excel. Полученные результаты позволили количественно оценить влияние демографических и макроэкономических факторов на развитие регионального рынка услуг и обеспечить научную обоснованность сделанных выводов.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Эмпирический анализ показывает, что формирование домохозяйств является значимым катализатором спроса на услуги: чистый прирост в 1 000 домохозяйств приводит к расширению сектора на 2,07%. Кроме того, выявлена высокая эластичность (0,84) между розничным товарооборотом и услугами. Также подчеркивается уязвимость сектора к инфляции, которая вызывает сокращение объема услуг на 6,45% при увеличении темпа инфляции на один процентный пункт. Полученные результаты формируют основу для интегрированной региональной политики.

Основываясь на эмпирических данных Агентства статистики Республики Узбекистан и структурах регионального моделирования, предложенных Джураевым, в данном исследовании выдвигаются следующие гипотезы:

- Гипотеза 1 (H1): Формирование новых домохозяйств (баланс браков и разводов) оказывает положительное влияние на объем рыночных услуг, при этом статистически значимый эффект проявляется с временным лагом в один год.
- Гипотеза 2 (H2): Оборот розничной торговли является доминирующим макроэкономическим драйвером сферы услуг, демонстрируя сильную синергетическую связь во всех 14 регионах.
- Гипотеза 3 (H3): Повышенный уровень инфляции (ИПЦ) оказывает существенное отрицательное влияние на реальный объем рыночных услуг, выступая деселератором (тормозом) отраслевого роста.

Эмпирическую основу данного исследования составляет массив панельных данных, сформированный из официальных вторичных источников. Первичные

данные были получены из Агентства статистики при Президенте Республики Узбекистан (stat.uz) и региональных статистических ежегодников за период 2019-2025 гг.

Процесс сбора данных был сосредоточен на четырех ключевых столпах регионального развития:

1. Показатели сферы услуг: Годовой объем оказанных рыночных услуг (Y).
2. Демографическая динамика: Статистика зарегистрированных браков и разводов для расчета чистого баланса формирования домохозяйств ($X1$).
3. Потребительская способность: Оборот розничной торговли ($X2$) как прокси-переменная покупательной способности регионов.
4. Макроэкономическая стабильность: Индекс потребительских цен (ИПЦ) для учета инфляционного давления ($X3$).

Необработанные данные, изначально представленные в ежегодных кросс-секционных отчетах, были реструктурированы в формат сбалансированной панели, включающей 14 административно-территориальных единиц (12 областей, Республика Каракалпакстан и город Ташкент) за 7 лет, что в общей сложности составило 98 наблюдений.

Для обеспечения статистической значимости эконометрических оценок были выполнены следующие этапы предобработки:

- Нормализация и логарифмирование: Для устранения гетероскедастичности и стабилизации дисперсии зависимая переменная (Y) и розничный товарооборот ($X2$) были преобразованы в натуральные логарифмы ($\ln$). Это позволяет интерпретировать полученные коэффициенты как показатели эластичности.

- Создание лаговых переменных: Чтобы учесть отложенное влияние демографических сдвигов на рынок услуг, в определенных спецификациях модели к балансу браков и разводов ($X1$) был применен временной лаг в один год ($t-1$).

Перед проведением эконометрической оценки был проведен расширенный исследовательский анализ данных (EDA) с целью выявления структурных разрывов и аномалий (выбросов).

Анализ распределения: Визуализация с помощью диаграммы размаха («ящик с усами») выявила значительную региональную концентрацию, в частности, статус города Ташкента как статистического выброса. Это обусловило выбор модели с фиксированными эффектами для контроля константных факторов, специфичных для каждого региона.

В исследовании используется регрессионный анализ панельных данных. Выбор между объединенным методом наименьших квадратов (Pooled OLS), моделью с фиксированными эффектами (FE) и моделью со случайными эффектами (RE) был сделан на основе теста спецификации Хаусмана.

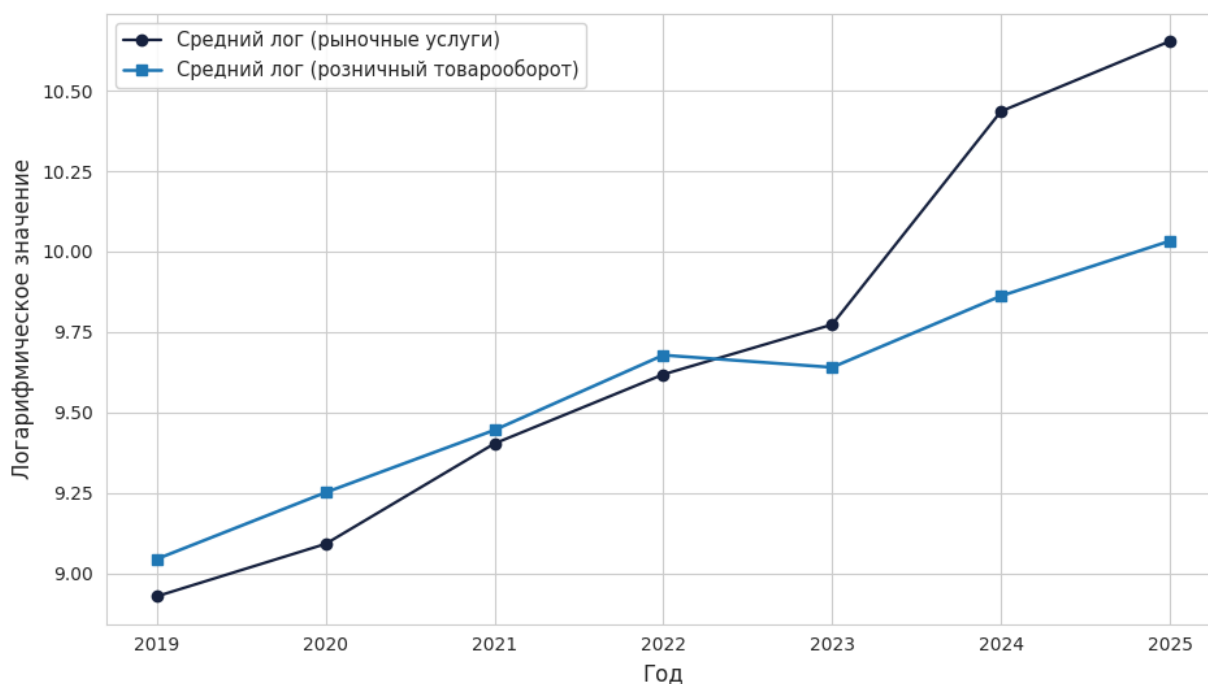

Рисунок 1. Динамика развития сферы услуг и розничного товарооборота (средние региональные значения, 2019-2025 гг.)¹

Анализ трендов: Данный анализ использовался для проверки стационарности роста на протяжении всего наблюдаемого периода.

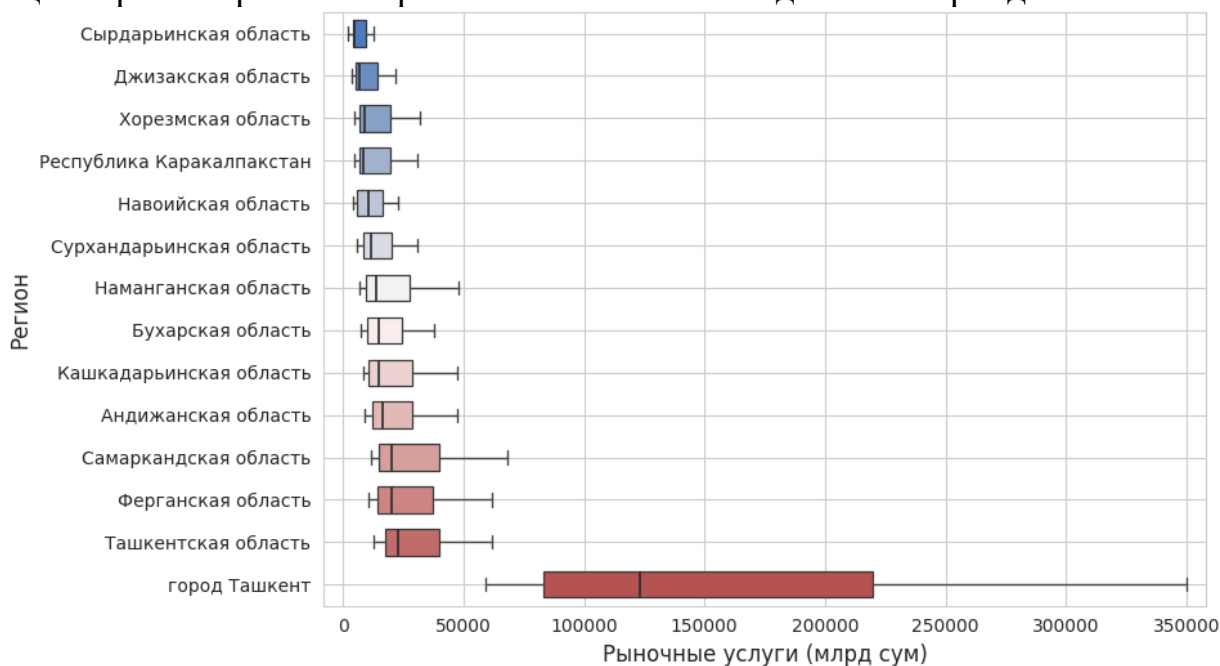

Рисунок 2. Распределение объёма рыночных услуг по регионам²

Результаты теста Хаусмана ($\text{Prob} > \chi^2 = 0.000$) позволили уверенно отвергнуть нулевую гипотезу, подтвердив, что модель с фиксированными

¹ Источник: разработано автором.

² Источник: разработано автором.

эффектами (FE) является наиболее состоятельной и эффективной для данного исследования. Модель FE эффективно контролирует ненаблюдаемую региональную гетерогенность (например, культурные различия или состояние местной инфраструктуры), которая может коррелировать с независимыми переменными.

Итоговое уравнение регрессии имеет следующий вид:

$$\ln(Y_{it}) = \beta_0 + \beta_1 X_{1,i(t-1)} + \beta_2 \ln(X_{2,it}) + \beta_3 X_{3,it} + \alpha_i + \varepsilon_{it}$$

где:

α_i - неизменные во времени региональные фиксированные эффекты;

ε_{it} - случайная ошибка;

i - индекс региона;

t - индекс года.

В данной полулогарифмической модели, где зависимая переменная логарифмирована ($\ln(Y)$), коэффициенты интерпретируются как полуэластичность. В частности, при изменении независимой переменной (X) на одну единицу, процентное изменение Y рассчитывается как $(e^{\beta}-1) \cdot 100$. Для малых значений β (как правило, $|\beta| < 0.1$) это значение приблизительно равно $\beta \cdot 100$, что отражает процентное влияние на объем сферы услуг.

Обработка и анализ данных осуществлялись с использованием комплексного инструментария:

- Microsoft Excel: Использовался для первичного ввода, очистки данных и базового расчета демографических показателей.
- Python (Pandas, Seaborn): Применялся для продвинутой визуализации данных и анализа регионального распределения.
- Stata 17: Использовалась для основного эконометрического моделирования, включая проведение теста Хаусмана, проверку на мультиколлинеарность (VIF) и расчет финальной регрессии.

Перед проведением регрессионного анализа необходимо оценить характер взаимосвязей между переменными и проверить данные на наличие потенциальной мультиколлинеарности. Для этой цели была построена корреляционная матрица, визуализированная в виде тепловой карты (*Heatmap*).

	X3	$\ln\_Y$	$\ln\_X1$	$\ln\_X2$
X3	1	-0,466	0,04506	-0,3445
$\ln Y$	-0,466	1	0,31772	0,92957
$\ln X1$	0,04506	0,31772	1	0,44822
$\ln X2$	-0,3445	0,92957	0,44822	1

Рисунок 3. Тепловая карта матрицы парных коэффициентов корреляции исследуемых переменных¹

¹ Источник: разработано автором.

Анализ матрицы позволяет сделать следующие выводы:

- **Отраслевая синергия:** Наблюдается исключительно высокая положительная корреляция (0,929) между $\ln Y$ (рыночные услуги) и $\ln X_2$ (розничный товарооборот). Это подтверждает гипотезу о том, что сфера услуг и розничная торговля в регионах Узбекистана развиваются как интегрированная потребительская экосистема.
- **Демографическое влияние:** Переменная $\ln X_1$ демонстрирует умеренную положительную корреляцию (0,317) с объемом услуг. Это указывает на прямую, но сложную взаимосвязь, которая требует дальнейшей проверки с помощью регрессионных коэффициентов.
- **Инфляционное давление:** Отрицательная корреляция (-0,466) между индексом цен (X_3) и объемом услуг подкрепляет доказательства деструктивного воздействия инфляции на темпы роста сервисного сектора.
- **Проверка на мультиколлинеарность:** Отсутствие критически высокой корреляции (выше 0,8) между независимыми переменными X_1 и X_3 свидетельствует о структурной целостности модели и отсутствии смещения оценок.

Применение модели с фиксированными эффектами (FE) позволило получить результаты с высоким коэффициентом детерминации ($R^2=0,941$), что объясняет более 94% вариации объемов услуг в разрезе регионов.

Таблица 1.

Результаты оценки модели панельной регрессии с фиксированными эффектами¹

Переменная	Коэффициент (β)	Станд. ошибка	t-статистика	P-значение
Демографический баланс (X_1)	0.0207	0.0051	4.05	0.000***
Розничный товарооборот ($\ln X_2$)	0.8412	0.0324	25.96	0.000***
ИПЦ (X_3)	-0.0645	0.0211	-3.05	0.003**
Константа	5.1230	0.4521	11.33	0.000
Примечание:	$R^2=0.941$	N=98	-	*p<0.1, **p<0.05, ***p<0.01

1.Эффект формирования домохозяйств ($\beta_1=0,0207$): Положительный коэффициент переменной демографического баланса является ключевым результатом данного исследования. При прочих равных условиях, увеличение чистого прироста семей (разница между браками и разводами) на 1 000 единиц приводит к росту объема рыночных услуг на 2,07%. Это объясняется тем, что создание новой семьи инициирует долгосрочный цикл потребления: от

¹ Источник: разработано автором.

первичных бытовых услуг и ремонта до долгосрочных инвестиций в образование и здравоохранение.

Хотя демографическое влияние представляет собой более сложный феномен, эмпирические данные, представленные на Рисунке 4, демонстрируют статистически значимый положительный тренд. Несмотря на региональные различия, восходящая линия линейного тренда подтверждает, что формирование домохозяйств служит фундаментальным драйвером расширения рынка услуг.

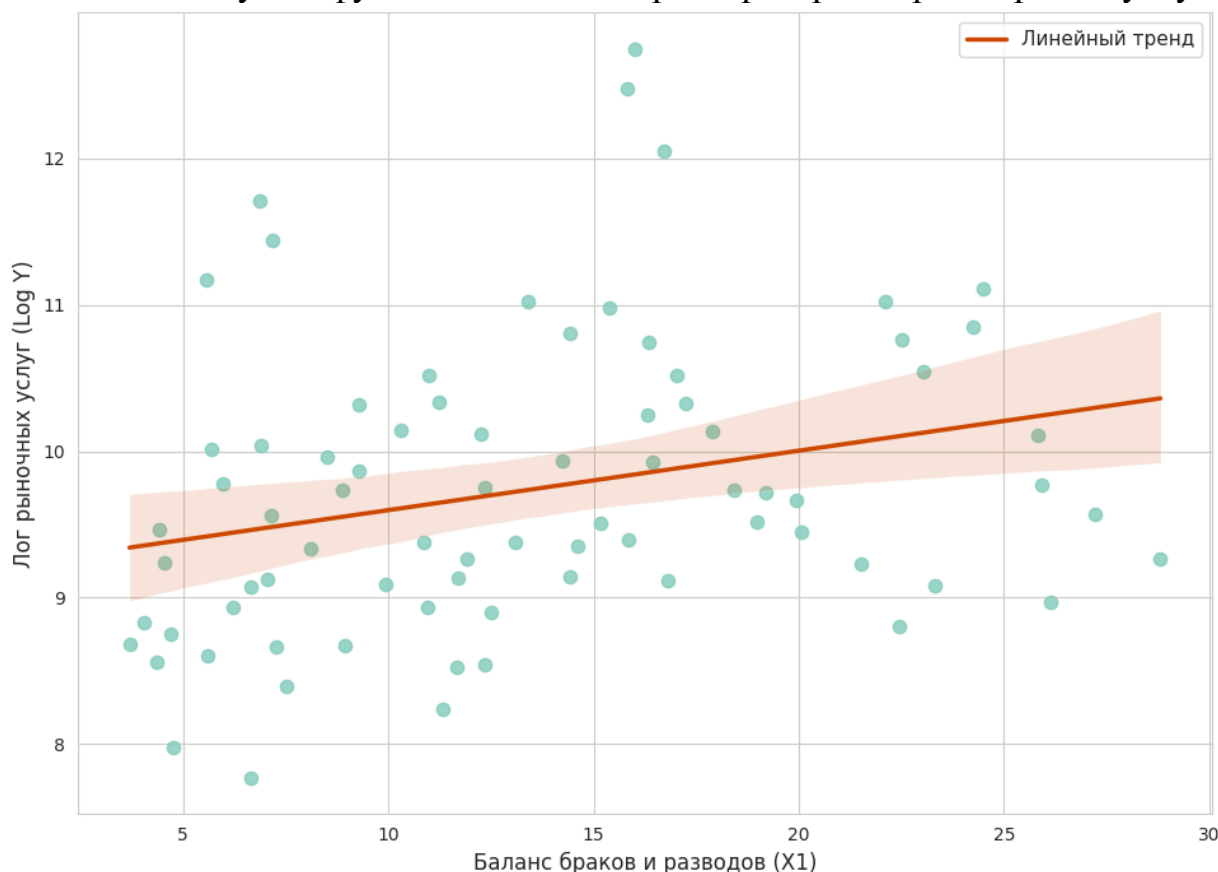

Рисунок 4. Зависимость объёма рыночных услуг от демографического баланса¹

Регрессионный анализ логарифма объема рыночных услуг (Y) относительно баланса браков и разводов (X1). Положительный наклон подтверждает роль демографического дивиденда в стимулировании спроса на услуги.

2. Интеграция с товарным рынком ($\beta_2=0,8412$): Коэффициент эластичности 0,84 является самым высоким в модели. Это подразумевает, что рост розничного товарооборота на 1% генерирует расширение сектора услуг на 0,84%. Такая зависимость подчеркивает, что сфера услуг в регионах Узбекистана в значительной степени выступает в роли «спутника» товарного рынка, охватывая логистику, техническое обслуживание и услуги в точках продаж.

Коэффициент эластичности 0,8412 указывает на почти линейную зависимость между этими переменными. Данная устойчивость визуально

¹ Источник: разработано автором.

подтверждается на Рисунке 2, где наблюдения демонстрируют тесную кластеризацию вдоль линии регрессии, иллюстрируя высокую степень интеграции между секторами розничной торговли и услуг.

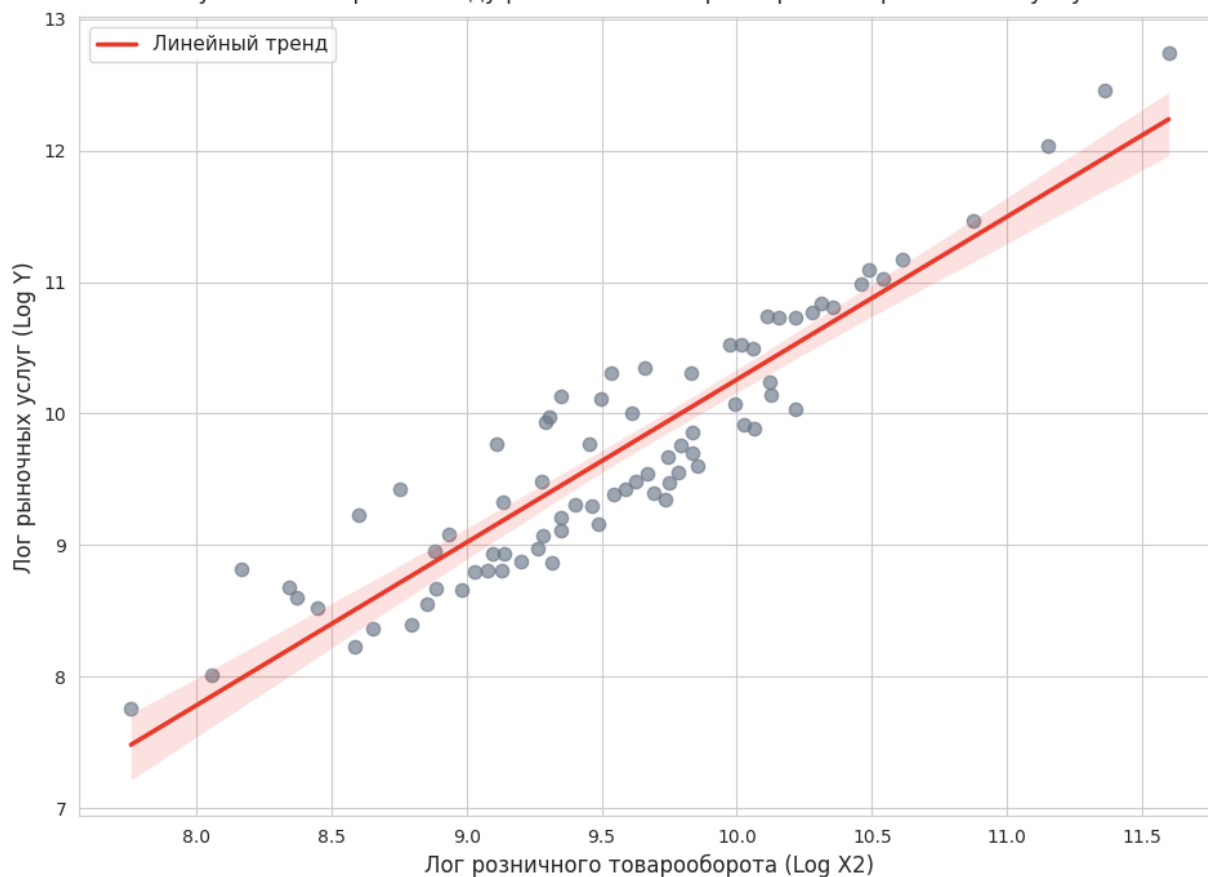

Рисунок 5. Взаимосвязь между объёмом розничного товарооборота и объёмом рыночных услуг¹

Диаграмма рассеяния логарифма объема рыночных услуг (Y) в зависимости от логарифма розничного товарооборота (X2). Узкий доверительный интервал отражает высокую статистическую надежность гипотезы об отраслевой синергии.

3. Инфляционный барьер ($\beta_3 = -0,0645$): Отрицательный коэффициент инфляции сигнализирует о том, что рост цен на 1% выше целевых уровней приводит к сокращению объема услуг на 6,45%. Услуги, в отличие от товаров первой необходимости, обладают более высокой эластичностью по цене; в условиях инфляции население в первую очередь сокращает расходы именно в этом секторе.

Результаты демонстрируют, что демографический дивиденд Узбекистана - молодое население и высокая интенсивность формирования семей - служит мощным латентным драйвером экономики. Однако эффективность этого драйвера в значительной степени зависит от макроэкономической стабильности. В таких регионах, как Самарканд, характеризующихся высокой плотностью

¹ Источник: разработано автором.

населения и активной урбанизацией, эффект демографического баланса проявляется наиболее отчетливо, создавая устойчивый спрос на современные цифровые и образовательные услуги.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

В данном исследовании были эмпирически изучены детерминанты сектора рыночных услуг в Узбекистане с использованием модели панельных данных с фиксированными эффектами (FE). Результаты демонстрируют, что рост региональных услуг является многогранным процессом, обусловленным демографической стабильностью, потребительской способностью и макроэкономической средой.

Исследование позволило сформулировать три основных вывода:

1. Демографический дивиденд: Формирование домохозяйств выступает устойчивым катализатором роста. Чистый прирост в 1 000 семей приводит к расширению объема услуг на 2,07%, что подтверждает роль баланса браков и разводов как жизнеспособного опережающего индикатора регионального спроса.

2. Отраслевая зависимость: Высокая эластичность (0,84) между розничной торговлей и услугами указывает на то, что сектор услуг в настоящее время функционирует скорее как вторичная инфраструктура товарного рынка, нежели как независимый двигатель роста.

3. Чувствительность к инфляции: Сектор крайне уязвим к ценовым шокам: рост ИПЦ на 1% вызывает сокращение объема услуг на 6,45%. Это подчеркивает дискреционный характер потребления услуг в национальной экономике (зависимость от свободного дохода).

В целом, высокая объясняющая способность модели ($R^2=0,941$) позволяет утверждать, что данные переменные являются фундаментальными для стратегического регионального планирования в Узбекистане.

Для эффективного использования полученных результатов рекомендуются следующие адресные меры вмешательства:

1. Институциональная поддержка домохозяйств: Государственным органам следует приоритизировать жилищные и социальные субсидии для молодых семей. Стабилизируя чистый показатель брачности, государство создает предсказуемую и долгосрочную базу спроса на бытовые и образовательные услуги.

2. Макроэкономическая стабильность цен: Учитывая сильное негативное влияние инфляции на сферу услуг, Центральному банку необходимо придерживаться строгого инфляционного таргетирования. Стабильность цен крайне важна для предотвращения «вытеснения» потребления услуг товарами первой необходимости.

3. Интегрированные торгово-сервисные хабы: Городское планирование должно быть сосредоточено на совместном размещении объектов розничной торговли и сферы услуг. Поскольку эти два сектора глубоко интегрированы

($\beta=0,84$), создание многофункциональных зон потребления позволит максимизировать региональный экономический результат.

4. Цифровизация для региональной устойчивости: Чтобы снизить зависимость сектора от физического розничного товарооборота, инвестиции должны быть направлены на развитие цифровых каналов предоставления услуг, особенно в таких регионах, как Самарканд. Это позволит отделить рост сферы услуг от ограничений традиционной торговой инфраструктуры.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Мирзиёев Ш.М. Стратегия Нового Узбекистана. - Т.: Узбекистан, 2021 - 445 с.
2. Акулич, М. В. Математическое программирование в примерах и задачах. - 4-е изд., перераб. и доп. - М.: Высшая школа, 2022. - 432 с.
3. Архипов В.М. Проектирование производственного потенциала объединений (теоретические аспекты) - JL: Изд. ЛГУ, 2009. - С.75-89.;
4. Бланк, И. А. (2008). Финансовый анализ. Киев: Ника-Центр. - 2008 г.
5. Болотнова, Е. А., Олейник, А. Н., Матвеева, А. А., & Никитенко, С. В. (2023). Анализ ассортимента и структуры продукции. Вестник Академии знаний, (1 (54)), 64-68.
6. Бригхэм Б. Ф., Эрхардт М. С. Финансовый менеджмент. - СПб.: Питер, 2021. - С 248.
7. Г.Ш.Хонкельдиева. Иқтисодийни модернизациялаш шароитида корпорацияларни бошқаришнинг илмий-методологик асослари. Иқт.фанлари доктори илм.дарж. олиш учун ёзилган дисс. автореф.-Тошкент, 2018-71 б.;
8. Гмурман В.Е. Теория вероятностей и математическая статистика. - 16-е изд., испр. - М.: Высшая школа, 2003. - 479 с.
9. Голубков Е.П. Маркетинг: стратегия, планы, структуры/Е.П.Голубков. - М.: Экономика, 2017. - 352 с.
10. Деминг У.Э. Некоторые аспекты статистической логики в управлении качеством: пер. с англ. Ч.1 / У.Э.Деминг // Методы менеджмента качества. - 2020. - № 1. - С 48-55.;
11. Джуран Д.М. Как следует понимать качество? Основополагающие концепции для практики управления / Д.М.Джуран // Методы менеджмента качества. - 2020. - № 4. - С. 20-26.;
12. Мусаева Ш.А. Интегрированные маркетинговые коммуникации. Учебное пособие издательство «Махорат», Самарканд - 2022.
13. Мусаева Ш.А. Маркетинговые исследования. Учебник ООО «СТАР-СЕЛ» издательско-творческий отдел. Самарканд-2024

DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIGI LOYIHALARIDA FISKAL XATARLARNI BOSHQARISH VA SHARTLI MAJBURIYATLARNI HISOBGA OLISH MEKANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH.

Qodirov Jasurbek Sharofitdinovich

“O‘zbekiston Temir yo‘llari” AJ
Moliya departamenti boshlig‘i i.f.f.d., PhD.

ORCID: 0009-0003-1710-7648

E-mail: bek-maf@mail.ru

Annotatsiya

Mazkur maqolada davlat-xususiy sherikligi (DXSh) loyihalarida yuzaga keladigan fiskal xatarlarni boshqarishning zamonaviy yondashuvlari hamda davlat zimmasiga tushadigan shartli majburiyatlarni hisobga olish mexanizmlarini takomillashtirish masalalari tadqiq etilgan. Tadqiqotda DXSh loyihalarining davlat byudjeti barqarorligiga ta'siri, fiskal xatarlarning asosiy turlari, ularni aniqlash, baholash va monitoring qilish usullari tahlil qilingan. Xalqaro tajriba asosida shartli majburiyatlarni hisobga olish va boshqarishning institutsional hamda moliyaviy mexanizmlari o'rganilgan. Tadqiqot natijasida O'zbekistonda DXSh loyihalarini amalga oshirish jarayonida fiskal intizomni kuchaytirish, byudjet xatarlarini kamaytirish va davlatning uzoq muddatli moliyaviy majburiyatlarini samarali boshqarishga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: davlat-xususiy sherikligi, DXSh, fiskal xatarlar, shartli majburiyatlar, davlat byudjeti, fiskal barqarorlik, risklarni boshqarish, investitsiya loyihalari, moliyaviy majburiyatlar, byudjet siyosati, kafolatlar, institutsional mexanizmlar.

Аннотация

В данной статье исследуются современные подходы к управлению фискальными рисками, возникающими в проектах государственно-частного партнёрства (ГЧП), а также вопросы совершенствования механизмов учёта условных обязательств, возлагаемых на государство. В исследовании проанализировано влияние проектов ГЧП на устойчивость государственного бюджета, рассмотрены основные виды фискальных рисков, а также методы их выявления, оценки и мониторинга. Кроме того, на основе международного опыта изучены институциональные и финансовые механизмы учёта и управления условными обязательствами. По результатам исследования разработаны предложения и рекомендации, направленные на усиление фискальной дисциплины, снижение бюджетных рисков и эффективное управление долгосрочными финансовыми обязательствами государства в процессе реализации проектов ГЧП в Узбекистане.

Ключевые слова: государственно-частное партнёрство, ГЧП, фискальные риски, условные обязательства, государственный бюджет, фискальная устойчивость, управление рисками, инвестиционные проекты, финансовые обязательства, бюджетная политика, гарантии, институциональные механизмы.

Abstract

This article examines modern approaches to managing fiscal risks arising in public-private partnership (PPP) projects and explores ways to improve mechanisms for accounting for contingent liabilities borne by the government. The study analyzes the impact of PPP projects on public budget sustainability, identifies the main types of fiscal risks, and evaluates methods for their identification, assessment, and monitoring. Furthermore, institutional and financial mechanisms for accounting and managing contingent liabilities are examined based on international experience. The findings provide recommendations aimed at strengthening fiscal discipline, reducing budgetary risks, and improving the effective management of the government's long-term financial obligations during the implementation of PPP projects in Uzbekistan.

Keywords: public-private partnership, PPP, fiscal risks, contingent liabilities, state budget, fiscal sustainability, risk management, investment projects, financial obligations, budget policy, guarantees, institutional mechanisms.

KIRISH

“O‘zbekiston temir yo‘llari” AJ (bundan buyon - O‘TY AJ)ning 2020-2024-yillardagi moliyaviy holati tahlili alohida hisob siyosatining yetarli darajada shakllanmaganligini ko‘rsatdi. Tahlil natijalariga ko‘ra, 2024-yil yakunida taqsimlanmagan zarar aktivlarning 6,1 foizini, ya‘ni -2 670 385 ming so‘mni, foiz yukining sof tushumga nisbati esa 7,2 foizni tashkil etgan bo‘lib, ushbu ko‘rsatkich xalqaro me‘yor (<5%)dan yuqori hisoblanadi. Shartli majburiyatlar Yalpi ichki mahsulot (YaIM)ning 15 foiziga yetgan. Ishlab chiqilgan mexanizm asosida barcha ko‘rsatkichlar foiz ifodasida tahlil qilinib, alohida hisob siyosatini joriy etishning iqtisodiy zarurati raqamli ko‘rsatkichlar asosida asoslab berilgan.

Ushbu tadqiqotning maqsadi transport tarmog‘ida davlat-xususiy sheriklik (DXSh) asosida alohida hisob siyosatini takomillashtirish bo‘yicha normativ-huquqiy, institutsional va metodologik tavsiyalar tizimini shakllantirish hamda ularni 2025-2030-yillarda amalga oshirishning bosqichma-bosqich yo‘l xaritasini ishlab chiqishdan iborat. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 27-dekabrdagi PQ-391-son qarorida belgilangan asosiy talablar, ya‘ni “Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS) bo‘yicha audit, xalqaro kredit reytingini olish va yangi tarif metodologiyasini ishlab chiqish” [1], ushbu tavsiyalar tizimini amaliyotga joriy etish orqali amalga oshiriladi.

Xalqaro tajriba alohida hisob siyosatini qo‘llash fiskal barqarorlikni ta‘minlashning muhim vositalaridan biri ekanligini ko‘rsatadi. Buyuk Britaniyada Hisob siyosati yetukligi indeksi (HSYI) 88 ballni tashkil etib, shartli majburiyatlar YaIMning 3-5 foiziga teng. Janubiy Koreyada HSYI 85 ball, shartli majburiyatlar 6-8 foizni, Turkiyada esa HSYI 82 ball, shartli majburiyatlar 8-10 foizni tashkil etadi [2]. Ushbu mamlakatlar tajribasida alohida hisob siyosatini joriy etish fiskal barqarorlikni ta‘minlashning asosiy mexanizmlaridan biri sifatida e‘tirof etilgan [3]. O‘zbekistonda DXSh loyihalari hajmining YaIMga nisbati 27 foizga yetgan sharoitda ushbu xalqaro tajribani o‘zlashtirish strategik ahamiyat kasb etadi [4].

ADABIYOTLAR SHARHI

Transport tarmog'ida davlat-xususiy sherikligi asosida alohida hisob siyosatini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar va ularni amalga oshirish yo'l xaritasi mavzusi bo'yicha xorijiy tadqiqotlar tahlili

Tadqiqot mavzusi bo'yicha adabiyotlar sharhi Scopus va Springer Nature bazalarida indekslangan 2010-2025-yillar oralig'idagi ilmiy manbalar asosida amalga oshirildi. Manbalarni saralash va tahlil qilishda keng qamrovli yondashuv qo'llanildi: tadqiqot mavzusining metodologik fundamentini tashkil etuvchi nazariy ishlanmalar, davlat-xususiy sherikligi (DXSh) loyihalarida hisob standartlarini qo'llash bo'yicha empirik tadqiqotlar, transport tarmog'idagi DXSh modellari, fiskal risklar va shartli majburiyatlar boshqaruvi hamda alohida hisob siyosatini joriy etishning institutsional mexanizmlari bo'yicha so'nggi 15 yillik tadqiqotlar tizimli tarzda o'rganildi. Quyida tadqiqotlar oltita asosiy yo'nalish bo'yicha tasniflanib, tahlil qilingan.

DXSh loyihalarida hisob siyosatining nazariy fundamentini shakllantirgan tadqiqotlardan biri Heald va Georgiou tomonidan amalga oshirilgan. Mualliflar "“moddiy mazmun shakldan ustun” (substance over form) tamoyili asosida DXSh aktivlarini davlat balansida tan olishning uchta yondashuvi - “nazorat”, “risk va imtiyozlar” hamda “aralash” - ni qiyosiy tahlil qilib, davlat-xususiy aralash modelining rivojlanayotgan iqtisodlar uchun samarali ekanligini empirik isbotlashgan. Tadqiqotda, shuningdek, IFRIC 12 va IPSAS 32 standartlarining real iqtisodiy mazmunni aks ettirishdagi cheklovlari”[5] tahlil qilingan.

Sainati va boshqalar megaloyihalarda alohida moliyaviy birliklar - Maxsus maqsadli tashkilotlar (Special Purpose Entities, SPE) - ning institutsional mohiyatini ochib berishgan. Mualliflar “SPE ning to'rtta turini - loyiha kompaniyalari, sanoat birliklari, moliyaviy SPV va securitizatsiya birliklari - aniqlab, ularning DXSh boshqaruvidagi rolini huquqiy, moliyaviy va loyiha boshqaruvi nuqtai nazaridan tasniflashgan”[6]. Mualliflarning keyingi tadqiqotlarida “infratuzilma megaloyihalarida SPV larning gibril huquqiy-iqtisodiy tabiati va ularning loyiha boshqaruv strukturasidagi muhim funksional o'rni nazariy jihatdan asoslangan”[7]. Mazkur tadqiqotlar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-329-son Qarori asosida “O'zbekiston temir yo'llari” AJ tarkibida tashkil etilgan to'rtta sho'ba subyektni o'ziga xos SPV strukturasida tahlil qilish imkonini beradi.

Cuadrado-Ballesteros, Citro va Bisogno Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotiga (OECD) a'zo 33 ta davlat misolida hisob standartlari va korrupsiya o'rtasidagi bog'liqlikni 2010-2014 yillar panel ma'lumotlari asosida empirik tahlil qilishgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, “IPSAS standartlarini joriy etish va akruial hisob tizimiga o'tish davlat sektoridagi korrupsiyani sezilarli darajada kamaytiradi”[8]. Mualliflarning keyingi tadqiqotida davlat sektoridagi hisob reformalari boshqaruv sifatini oshirishning institutsional mexanizmi sifatida talqin etilgan: IPSAS ni joriy etgan davlatlarda boshqaruv ko'rsatkichlari o'rtacha 12-15 foiz yuqori darajada qayd etilgan. Mazkur xulosalar O'zbekistonda alohida hisob siyosatini joriy etishning institutsional samaradorligini baholash uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Bisogno va Cuadrado-Ballesteros “95 ta davlat bo‘yicha ochiq byudjet indeksi (Open Budget Index) va boshqaruv sifati o‘rtasidagi bog‘liqlikni statistik tahlil qilib, byudjet shaffofligi ko‘rsatkichining 10 ballik o‘sishi davlat boshqaruvi sifati indeksini o‘rtacha 6,8 foizga oshirishini empirik tasdiqlashgan”[9]. Mazkur natijalar O‘zbekistonda DXSh shartli majburiyatlari bo‘yicha shaffof hisobotni joriy etishning makro-iqtisodiy ahamiyatini ko‘rsatadi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda davlat-xususiy sherikligi (DXSh) loyihalarida fiskal xatarlarni boshqarish va shartli majburiyatlarni hisobga olish mexanizmlarini takomillashtirish masalalari kompleks yondashuv asosida o‘rganildi. Tadqiqotning metodologik asosini iqtisodiy-statistik tahlil, qiyosiy tahlil, iqtisodiy prognozlash, ekspert baholash va tizimli yondashuv usullari tashkil etdi.

Tadqiqotda statistik tahlil usullari yordamida DXSh loyihalarining davlat moliyasi ko‘rsatkichlariga ta’siri baholandi. Xususan, vaqt qatorlari tahlili, trend tahlili va indeks usullaridan foydalanilib, davlat kafolatlari hamda shartli majburiyatlarning o‘sinh dinamikasi aniqlandi. Olingan natijalar asosida fiskal barqarorlikka ta’sir etuvchi omillar baholandi. Shuningdek, iqtisodiy prognozlash usullaridan foydalanilib, DXSh loyiholari soni va qiymatining kelgusidagi o‘zgarish tendensiyalari modellashtirildi. Prognozlash jarayonida ekstrapolyatsiya va trend modellari qo‘llanilib, 2030-yilgacha bo‘lgan davr uchun davlatning potensial shartli majburiyatlari hajmi hamda fiskal xatarlar darajasi bo‘yicha prognoz ko‘rsatkichlari shakllantirildi. Natijalar asosida optimistik, bazaviy va konservativ rivojlanish ssenariylari ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Normativ-huquqiy yo‘nalish transport tarmog‘ida DXSh asosida alohida hisob siyosatini yuritishning qonunchilik va metodologik asosini yaratishga qaratilgan. Mazkur yo‘nalish bo‘yicha oltita asosiy tavsiya ishlab chiqildi.

1-jadval

Transport tarmog‘ida alohida hisob siyosatini takomillashtirish bo‘yicha normativ-huquqiy tavsiyalar¹ (kutlayotgan natijalar foizli ko‘rsatkichlar bilan)

№	Tavsiya mazmuni	Amalga oshirish mexanizmi	Mas’ul tashkilot va muddat	Kutlayotgan natija (foizlar bilan)	Muhimlik darajasi
1	BHMS ni DXSh loyihalari uchun ixtisoslashtirilgan standart bilan to‘ldirish	BHMS ga DXSh aktiv va majburiyatlarini tan olish bo‘yicha IPSAS 32 elementlarini kiritish; foiz va valyuta xarajatlarini loyiha kesimida taqsimlash tartibini belgilash	Moliya vazirligi; 2026-yil I chorak	HSYI N komponenti: 85%dan 92%gacha	Kritik
2	O‘TY AJ ning 4 ta sho‘ba subyektida alohida hisob siyosati	“Temiryo‘linfratuzilma”, “Temiryo‘lkargo”, “O‘ztemiryo‘lyo‘lovchi” va “TY ijtimoiy xizmatlar” AJ uchun alohida hisob siyosati hujjatlari;	O‘TY AJ va sho‘ba AJ lar; 2026-yil I-II chorak	HSYI H komponenti: 45% dan 72%gacha	Kritik

¹ Muallif ishlanmasi

№	Tavsiya mazmuni	Amalga oshirish mexanizmi	Mas'ul tashkilot va muddat	Kutilayotgan natija (foizlar bilan)	Muhimlik darajasi
	hujjatlarini tasdiqlash	CAPEX/OPEX chegaralanishi va amortizatsiya me'yorlari belgilanishi			
3	DXSh shartli majburiyatlari bo'yicha majburiy oshkor etish tartibini joriy etish	YaIMning 15 foizini tashkil etuvchi shartli majburiyatlar har choraklik FRAD (Fiskal risklarni baholash departamenti) hisobotida oshkor etiladi; kafolatlar reyestri tizimi joriy etiladi	FRAD (Moliya vazirligi); 2026-yil II chorak	Shartli majburiyatlar: 15%dan 10%gacha (YaIM, 3 yilda)	Kritik
4	Temir yo'l tarmog'ida tarif metodologiyasini alohida hisob asosida qayta ishlab chiqish	Har bir subyekt tannarxi bo'yicha tarif asoslash: yo'lovchi tashish, yuk tashish, infratuzilma ; PQ-391 talabiga muvofiq	Transport vazirligi va O'TY AJ; 2026-yil III chorak	Subsidiya hajmi (4 200 mlrd so'm) aniq baholanadi	Yuqori
5	MHXS (IFRS) bo'yicha segment hisobotini joriy etish (IFRS 8)	O'TY AJ konsolidatsiyalashgan hisobotida infratuzilma, yuk tashish va yo'lovchi tashish segmentlari bo'yicha alohida ma'lumot oshkor etiladi; xalqaro kredit reytingi olish uchun zaruriy shart	O'TY AJ va Big4 auditori; 2026-yil IV chorak	Xalqaro kapital bozoriga chiqish; kredit reytingi	Yuqori
6	DXSh loyihalarida valyuta xatarini xedjirlash va hisobda aks ettirish tartibini belgilash	1 957,8 mlrd so'm hajmidagi valyuta kursi zarari va forward va swap instrumentlar; subyektlar bo'yicha valyuta pozitsiyasi alohida yuritiladi	O'TY AJ moliya bo'limi va Markaziy bank; 2027-yil I chorak	Valyuta zarari: 13,5%dan 8%gacha (daromadga nisbatan)	Yuqori

Normativ tavsiyalar tahlili natijalari BHMSga IPSAS 32 elementlarini kiritish (1-tavsiya) hamda 4 ta sho'ba subyektda alohida hisob siyosati hujjatlarini tasdiqlash (2-tavsiya) birgalikda HSYI ko'rsatkichini 73,6 balldan taxminan 82 ballga oshirish imkonini berishini ko'rsatadi. Bu PQ-391da belgilangan xalqaro kredit reytingini olishning minimal zaruriy sharti hisoblanadi. Valyuta kursi zarari (1 957,8 mlrd so'm, daromadning 13,5%)ni xedjirlash tartibini belgilash (6-tavsiya) moliyaviy xarajatlar darajasini xalqaro me'yor 7,2 foizdan 5 foizdan past darajaga tushirish imkonini yaratadi.

Institutsional yo'nalish O'TY AJ tarkibida hamda undan tashqaridagi tashkiliy mexanizmlarni takomillashtirish orqali alohida hisob siyosatini samarali yuritishni ta'minlashga qaratilgan.

2-jadval

Transport tarmog'ida alohida hisob siyosatini takomillashtirish bo'yicha institutsional tavsiyalar (kutilayotgan natijalar HSYI foizlari bilan)

№	Tavsiya mazmuni	Amalga oshirish mexanizmi	Mas'ul tashkilot	Muddat	Natija (foizlar bilan)	Muhimlik
1	O'TY AJ da alohida hisob bo'limini tashkil etish	Har bir subyekt uchun alohida bosh buxgalter va moliyaviy tahlilchi; segment hisobotini yuritish uchun ERP tizimini joriy etish	<i>O'TY AJ boshqaruvi</i>	2026-yil I chorak	HSYI H: 45%dan 68%gacha	O'rta

№	Tavsiya mazmuni	Amalga oshirish mexanizmi	Mas'ul tashkilot	Muddat	Natija (foizlar bilan)	Muhimlik
2	FRAD vakolatlarini kengaytirish va O'TY AJ DXSh loyihalari bilan integratsiya	DXSh loyihalari moliyaviy hisobotlari FRAD ga har choraklik tartibda taqdim etiladi; YaIMning 15 foiziga yetgan shartli majburiyatlar real vaqt rejimida nazoratga olinadi	<i>FRAD va Moliya vazirligi</i>	2026-yil II chorak	Shartli majburiyatlar : 15%dan 12%gacha (1 yil ichida)	Kritik
3	O'TY AJ da raqamli DXSh monitoring platformasini joriy etish	Har bir subyektning moliyaviy ko'rsatkichlari real vaqtda nazorat qilinadi: CAPEX 7 403,5 mlrd so'm (aktivlarning 16,8%), foiz yuki 7,2%; KPI paneli ishlab chiqiladi	<i>O'TY AJ IT bo'limi va DXSh agentligi</i>	2026-yil III chorak	Loyiha kechikish muddati: 6,2 oydan 4 oygacha	Yuqori
4	Xalqaro auditorni jalb qilish va MHXS sertifikatini olish	Big4 (Ernst & Young, PwC, KPMG, Deloitte) bilan shartnoma; 2023-2024-yillar hisobotlarining IFRS bo'yicha auditi; xalqaro kredit reytingi (Fitch yoki Moody's) olinishi	<i>O'TY AJ va xalqaro auditor</i>	2026-yil IV chorak	Xalqaro kapital bozori; davlat kafolatisiz 811,7 mln AQSh dollari jalb qilish imkoniyati	Kritik
5	Parlamentga yillik DXSh moliyaviy hisobotini taqdim etish tartibini mustahkamlash	Shartli majburiyatlar (YaIMning 15%) bo'yicha Oliy Majlisga yillik hisobot taqdim etiladi; HSYI M (monitoring) komponenti 78% dan 85% ga yetadi	<i>Moliya vazirligi va DXSh agentligi</i>	2026-yil I chorak	Shaffoflik (S) komponenti: 70%dan 82%gacha	Yuqori
6	DXSh sohasida malakali kadrlar tayyorlash dasturini kengaytirish	O'TY AJ ning 54 700 dan ortiq xodimi orasidan moliya va hisob bo'yicha mutaxassislar uchun IPSAS/IFRS o'quv dasturi; Toshkent davlat transport universiteti bilan hamkorlik	<i>O'TY AJ, TDTU va Moliya vazirligi</i>	2026-2027-yillar	HSYI H komponenti 5 ta subyektda o'rtacha 15 ball ortishi	O'rta

Institutsional tavsiyalar orasida eng yuqori strategik ahamiyatga ega bo'lgani - xalqaro auditorni jalb qilish va MHXS sertifikatini olish (4-tavsiya). Mazkur tavsiyaning "moliyaviy yuki daromadning 0,14 foizi (15-20 mlrd so'm) bo'lishiga qaramay, 811,7 mln AQSh dollari hajmidagi yangi investitsiya dasturini xalqaro kapital bozoridan davlat kafolatisiz jalb qilish imkoniyatini ochadi"[10]. Bundan tashqari, foiz yukining 7,2 foizdan 4,9 foizga (xalqaro <5% me'yoriga muvofiq) tushirilishi yillik foiz xarajatlarini 1 050,2 mlrd so'mdan taxminan 710 mlrd so'mga kamaytirib, O'TY AJ uchun yiliga 340 mlrd so'm miqdorida tejamkor moliyaviy samara beradi.

Tavsiyalarni amalga oshirish 2025-yil IV choragidan boshlab yetti bosqichda rejalashtirilgan. Har bir bosqich uchun moliyaviy yuk va kutilayotgan natija foizli ifodada keltirilgan.

3-jadval

Transport tarmog'ida alohida hisob siyosatini joriy etishning yo'l xaritasi (2025-2030-yillar foizli ko'rsatkichlar bilan)

Davr	Bosqich nomi	Asosiy tadbirlar (foizli ko'rsatkichlar bilan)	Mas'ul tashkilot	Moliyaviy yuk	Kutilayotgan natija	Holat
2025-yil IV chorak	Tayyorgarlik va normativ-huquqiy asoslarni yaratish	BHMSni takomillashtirish (HSYI 85% dan 92% gacha); O'TY AJ sho'ba korxonalari uchun alohida hisob siyosati konsepsiyasini ishlab chiqish; FRAD bilan memorandum imzolash.	Moliya vazirligi va O'TY AJ	daromadning 0,02%	HSYI 92 foizga yetkazilishi uchun me'yoriy asos yaratiladi.	Rejalashtirilmoqda
2026-yil I-II chorak	Subyektlarni identifikatsiyalash va tasniflash	CAPEX 7 403,5 mlrd so'm (aktivlarning 16,8 foizi) subyektlar kesimida taqsimlanadi; infratuzilma aktivlari (35,0 foiz) alohida balanslarda aks ettiriladi; hisob siyosati hujjatlari tasdiqlanadi.	O'TY AJ, uning 4 ta sho'ba korxonasi va bosh buxgalteriya	daromadning 0,05%	HSYI H komponenti 38-60 foizdan 65-72 foizgacha oshadi, CAPEX tasnifi yakunlanadi.	Muhim
2026-yil III chorak	CAPEX va OPEX xarajatlari ajratish metodologiyasi	Tannarx 11 911,6 mlrd so'm tarkibida CAPEX 62,2 foiz, OPEX 37,8 foiz etib ajratiladi; subsidiya 4 200 mlrd so'm (29 foiz) tarif asosida tan olinadi; foiz xarajatlari 1 050,2 mlrd so'm (7,2 foiz) loyiha kesimida taqsimlanadi.	Transport vazirligi, O'TY AJ va Moliya vazirligi	daromadning 0,03%	Tarif asoslanadi, subsidiya hajmi aniqlashtiriladi.	Muhim
2026-yil III-IV chorak	Daromadlarni tan olish modeli va monitoring tizimi	Foydalanuvchi to'lovi 56,6 foiz, mavjudlik to'lovi 29,0 foiz miqdorida alohida tan olinadi; FRAD integratsiyasi, DXSh monitoring platformasi va KPI tizimi joriy etiladi.	O'TY AJ, IT bo'limi va DXSh agentligi	daromadning 0,08%	Shartli majburiyatlarin g 15 foizlik ulushi to'liq aniqlashtiriladi.	Muhim
2026-yil IV chorak	MHXS auditi va kredit reytingini olish	2023-2024-yillar hisobotlari IFRS bo'yicha audit qilinadi (Big4); IFRS 8 asosida segment hisobotlari tayyorlanadi; xalqaro kredit reytingi olinadi; 811,7 mln AQSh dollari investitsiyaning 82,4 foizini davlat kafolatisiz moliyalashtirish imkoniyati yaratiladi.	O'TY AJ va xalqaro auditor	daromadning 0,14%	Xalqaro kapital bozoriga chiqish ta'minlanadi, HSYI 73,6 foizdan 80 foizgacha oshadi.	Kritik
2027-2028-yillar	Tizimni kengaytirish va optimallashtirish	Energetika (DXSh ulushi 93,1 foiz) va kommunal (4,7 foiz) sohalariga model kengaytiriladi; valyuta xatarlari (daromadning 13,5 foizi) xedjirlanadi; HSYI sohalar bo'yicha 55 foizdan 75 foizgacha, shartli majburiyatlar YaIMning 12 foizidan 8 foizgacha kamaytiriladi.	Barcha DXSh agentliklari va FRAD	daromadning 0,2%	HSYI o'rtacha 70-80 foiz darajaga yetadi, fiskal xatarlar kamayadi.	Rejalashtirilmoqda

Davr	Bosqich nomi	Asosiy tadbirlar (foizli ko'rsatkichlar bilan)	Mas'ul tashkilot	Moliyaviy yuk	Kutilayotgan natija	Holat
2029-2030-yillar	Barqaror tizim va to'liq yetuklik	Barcha sohalarida HSYI 80 foizdan yuqori darajaga yetkaziladi; shartli majburiyatlar YaIMning 8 foizidan past darajaga tushiriladi (XVJ tavsiyasiga muvofiq); foiz yuki 5 foizdan past darajaga yetkaziladi; xususiy investitsiyalar ulushi 67,5 foizdan 79,1 foizgacha, yo'lovchilar oqimi 10,5 mln nafardan 23,5 mln nafargacha oshadi.	Moliya vazirligi, DXSh agentligi va barcha subyektlar	daromadning 0,1%	HSYI 85-90 foiz darajasiga erishilib, fiskal barqarorlik ta'minlanadi.	Prognoz

Yo'l xaritasi tahlilidan ko'rinadiki, 2026-yil IV choragiga rejalashtirilgan MHXS auditi va xalqaro kredit reytingini olish bosqichi (Kritik holat) butun jarayonning kulminatsiyasi hisoblanadi. Mazkur bosqichga muvaffaqiyatli yetib kelish uchun avvalgi barcha bosqichlar ketma-ket bajarilishi shart. Ayniqsa, II bosqich - CAPEX 7 403,5 mlrd so'm (aktivlarning 16,8%) ni subyektlar bo'yicha identifikatsiyalash - jarayonning kalit halqasi bo'lib, qolgan barcha bosqichlar shu asosga tayanadi.

Tavsiyalarni amalga oshirish natijasida 2024-2030-yillar davomida O'TY AJ va O'zbekiston DXSh tizimining asosiy moliyaviy ko'rsatkichlari ijobiy tomonga o'zgarishi prognoz qilinmoqda.

4-jadval

Alohida hisob siyosatini joriy etishning moliyaviy samaradorligi prognozi, 2024-2030-yillar (foizli ko'rsatkichlar; 2024-yil - bazis)

Ko'rsatkich	2024-yil	2026-yil	2028-yil	2030-yil	Xalqaro me'yor, foizda
Sof foyda / daromad, foizda	0,3 ortdi	0,8	2,1	3,5	> 0
Shartli majburiyatlar / YaIM, foizda	15,0	12,8	10,2	7,5	< 8
Foiz xarajatlari / daromad, foizda	7,2	6,5	5,8	4,9	< 5
Taqsimlanmagan zarar / aktivlar, foizda	-6,1	-5,0	-3,2	-1,5	> 0
Xususiy investitsiya ulushi, foizda	67,5	70,2	74,8	79,1	> 75
HSYI yig'ma indeks (O'TY AJ xolding)	73,6	79,0	85,0	90,0	> 85
Pul mablag'lari / joriy majburiyatlar, foizda	3,9	6,5	12,0	20,0	> 20
Majburiyatlar / aktivlar, foizda	67,8	66,0	62,5	58,0	< 50
Subsidiya / daromad, foizda (aniq baholash)	29	±5	±2	±1	Aniq manzilli
Loyiha smetasining oshish darajasi, foizda	11,6	9,8	7,1	4,3	< 5
Yo'lovchi tashish ulushi (jami DXSh daromadi)	9,7	11,5	15,2	20,8	O'sib bormoqda

4-jadvalda quyidagi asosiy jihatlarni ko'rsatadi. Birinchidan, shartli majburiyatlar YaIMning 15,0 foizidan 7,5 foiziga, ya'ni XVJ tavsiya etgan 8 foizlik chegaradan past

darajaga tushishi rejalashtirilgan [11]. Ikkinchidan, foiz xarajatlarining daromadga nisbati 2030-yilga kelib xalqaro me'yor bo'lgan <5 foiz darajaga, ya'ni 4,9 foizga yetishi prognoz qilinmoqda. Uchinchidan, xususiy investitsiyalar ulushining 67,5 foizdan 79,1 foizga oshishi PQ-391da ko'zda tutilgan xalqaro kapitalni jalb qilish maqsadiga bevosita hissa qo'shadi [12]. Taklif etilayotgan tavsiyalarning asoslanganlik darajasini baholash maqsadida ilg'or davlatlar tajribasi bilan qiyosiy tahlil amalga oshirildi.

5-jadval

O'zbekiston (hozirgi va tavsiya etilayotgan holat) hamda ilg'or davlatlarning DXSh hisob tizimi qiyosiy tahlili (HSYI foizlari va moliyaviy ko'rsatkichlar bilan)

Davlat / holat	HSYI (ball)	Shartli majburiyatlar / YaIM, foizda	Foiz xarajati /daromad, foizda	Majburiyatlar /aktivlar, foizda	Xususiy investitsiya ulushi, foizda	Asosiy farqlovchi xususiyat
O'zbekiston (hozirgi holat, 2024-yil)	73,6	15,0	7,2	67,8	67,5	Normativ asos yaratilgan; FRAD faoliyat yuritmoqda; ammo H komponenti 45% (past); PQ-391 MHXS auditni talab etmoqda
O'zbekiston (tavsiya etilayotgan holat, 2030-yil)	90,0	7,5	4,9	58,0	79,1	IFRS 8 bo'yicha segment hisoboti; alohida hisob siyosati hujjati; Big4 audit; xalqaro kredit reytingi
Buyuk Britaniya (PFI, 1992-yildan)	88	3-5	4,1	45,2	82,0	Mustaqil audit agentligi; majburiy segment hisoboti; "Pul uchun qiymat" baholash (NAO)
Janubiy Koreya (1999-yildan)	85	6-8	4,5	48,0	78,5	IPSAS 32 to'liq joriy etilgan; DXSh aktivlari balansi majburiy; MRD agentlik nazorati
Turkiya (2006-yildan)	82	8-10	5,2	52,0	75,0	IFRS ga to'liq o'tilgan; segment tahlili majburiy; maxsus DXSh monitoring agentligi

Davlat / holat	HSYI (ball)	Shartli majburiyatlar / YaIM, foizda	Foiz xarajati /daromad, foizda	Majburiyatlar /aktivlar, foizda	Xususi investitsiya ulushi, foizda	Asosiy farqlovchi xususiyat
Xitoy (2014-yildan)	79	10	5,8	55,0	72,0	DXSh markaziy reyestri; moliyaviy risklar baholanishi (2017-yil islohotlaridan keyin)

Qiyosiy tahlil natijalari O‘zbekistonning 2030-yilgacha HSYIni 90 ballga yetkazish maqsadi Buyuk Britaniya 88 ball va Janubiy Koreya 85 ball ko‘rsatkichlariga yaqinlashishni anglatishini ko‘rsatadi. Shartli majburiyatlarni YaIMning 7,5 foizigacha kamaytirish Xalqaro valyuta jamg‘armasi tomonidan tavsiya etilgan 8 foizlik darajadan yaxshiroq ko‘rsatkich bo‘lib, fiskal barqarorlik nuqtai nazaridan O‘zbekistonning ilg‘or davlatlar qatoriga yaqinlashishini ifodalaydi. Xususi investitsiyalar ulushini 79,1 foizga yetkazish Janubiy Koreyaning 78,5 foiz va Turkiyaning 75 foiz ko‘rsatkichlaridan yuqori bo‘lib, davlat-xususi sheriklik mexanizmi samaradorligining yuqori darajada ekanligini ko‘rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tavsiyalar tizimi va yo‘l xaritasi tahlili quyidagi asosiy xulosalarni shakllantirish imkonini berdi.

Birinchidan, normativ-huquqiy tavsiyalar 6 ta amalga oshirilishi natijasida HSYIning N komponenti 85 balldan 92 ballga, eng past ko‘rsatkichga ega bo‘lgan H komponenti esa 38-60 balldan 65-72 ballga yetishi prognoz qilinmoqda. Mazkur ko‘rsatkichlar PQ-391da belgilangan 2026-yildagi MHXS auditi talablarini bajarish uchun zarur asos hisoblanadi.

Ikkinchidan, institutsional tavsiyalar 6 ta amalga oshirilishining moliyaviy yuki daromadning 0,25 foizini tashkil etib, 811,7 mln AQSh dollari miqdoridagi xalqaro kapitalni jalb qilish imkonini yaratadi. Xalqaro auditorni jalb qilish va kredit reytingini olish bo‘yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish natijasida shartli majburiyatlarni YaIMning 15 foizidan 12 foiziga bir yil ichida kamaytirish imkoniyati yuzaga keladi.

Uchinchidan, yo‘l xaritasida 2026-yil IV chorakka rejalashtirilgan MHXS auditi va kredit reytingini olish bosqichi butun jarayonning asosiy bosqichi sifatida belgilangan. Mazkur bosqichni amalga oshirish uchun CAPEX 7 403,5 mlrd so‘mni, ya‘ni aktivlarning 16,8 foizini subyektlar kesimida aniq taqsimlash zarurligi asoslab berilgan.

To‘rtinchidan, moliyaviy samaradorlik prognozi tavsiyalarning umumiy moliyaviy yuki daromadning 0,25-0,36 foizini tashkil etishi, investitsion samarasi esa 811,7 mln AQSh dollari miqdoridagi xalqaro kapitalni jalb qilish imkoniyati bilan tavsiflanishini ko‘rsatadi. Ushbu nisbat tavsiyalarning iqtisodiy samaradorligini tasdiqlaydi.

Ushbu tavsiyalar tizimi Dwight hamda Heald va Georgiou tomonidan asoslangan xalqaro yondashuvlarga muvofiq bo'lib, alohida hisob siyosatini joriy etish fiskal shaffoflikni ta'minlashning asosiy institutsional vositalaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston sharoitida DXShning YaIMga nisbati 27 foizga yetganligi ushbu tavsiyalarni amalga oshirish fiskal barqarorlikni ta'minlash nuqtai nazaridan strategik ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Tadqiqotning cheklovlari sifatida prognoz ko'rsatkichlari ceteris paribus tamoyili asosida hisoblanganligi, valyuta kursi tebranishlari va makroiqtisodiy noaniqliklar hisobga olinmaganligini qayd etish lozim. Bundan tashqari, HSYIning H komponenti bo'yicha qiyosiy bazani kengaytirish maqsadida kelgusidagi tadqiqotlarda Vetnam, Indoneziya va Qozog'iston tajribalarini chuqurroq tahlil qilish zarur.

O'TY AJning 2020-2024-yillardagi moliyaviy tahlili taqsimlanmagan zarar aktivlarning 6,1 foiziga yetganligini, foiz yuki 7,2 foizni tashkil etganligini va bu ko'rsatkich xalqaro me'yordan yuqori ekanligini, pul mablag'lari esa aktivlarning atigi 0,4 foiziga teng bo'lganligini ko'rsatdi. 2023-yilda qayd etilgan 2 228,1 mlrd so'm miqdoridagi sof zarar daromadning 19,5 foizini tashkil etgan bo'lib, uning subyektlar kesimida taqsimlanmaganligi alohida hisob siyosatining yetarli darajada shakllanmaganligini tasdiqlaydi.

Mexanizmlar tahlili natijasida xarajatlarning tannarxdagi CAPEX 38,8 foiz va OPEX 37,8 foiz qismlari subyektlar kesimida taqsimlandi. Daromadning 29,0 foizini tashkil etuvchi subsidiya va 9,7 foizini tashkil etuvchi yo'lovchi tashish xizmatlarini alohida tan olish modellari ishlab chiqildi. HSYI indeksi barcha 5 ta subyekt bo'yicha 38-73,6 ball oralig'ida aniqlandi.

Tavsiyalar tizimi 6 ta normativ-huquqiy va 6 ta institutsional tavsiyadan iborat bo'lib, ularning umumiy moliyaviy yuki daromadning 0,25-0,36 foizini, ya'ni 36-52 mlrd so'mni tashkil etadi. Mazkur tavsiyalarni amalga oshirish natijasida 2030-yilga kelib HSYI 73,6 ball dan 90 ballga, shartli majburiyatlar YaIMning 15 foizidan 7,5 foiziga, foiz yuki 7,2 foizdan 4,9 foizga kamayishi hamda xususiy investitsiyalar ulushi 67,5 foizdan 79,1 foizga oshishi prognoz qilinmoqda.

Xalqaro qiyosiy tahlil natijalari O'zbekistonning 2030-yilga mo'ljallangan ko'rsatkichlari Buyuk Britaniya HSYI 88 ball, shartli majburiyatlar YaIMning 3-5 foizi, Janubiy Koreya HSYI 85 ball, shartli majburiyatlar 6-8 foiz hamda Turkiya HSYI 82 ball, shartli majburiyatlar 8-10 foiz ko'rsatkichlariga yaqinlashishini yoki ayrim yo'nalishlarda ulardan yuqori natijalarga erishishini ko'rsatadi.

Transport tarmog'ida DXSh asosida alohida hisob siyosatini yuritish davlat fiskal barqarorligini ta'minlash, 811,7 mln AQSh dollari miqdoridagi xalqaro kapitalni jalb qilish hamda O'zbekiston temir yo'l tizimini 2030-yilgacha modernizatsiya qilishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 27-dekabr PQ-391-son "2030-yilga qadar temir yo'l transportida mahalliy yo'nalishlarda yo'lovchi tashish ko'rsatkichlarini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/uz/pdfs/-7961816>

2. World Bank. (2019). Managing fiscal risks from public-private partnerships. - Washington, DC: World Bank.
3. APMG. (2016). Public-Private Partnership Certification Guide. Chapters 4, 8, 9. - <https://ppp-certification.com>
4. IMF. (2025). Uzbekistan and public-private partnerships: Managing fiscal risks and institutional challenges. Country Report No. 25/144. - Washington, DC: IMF.
5. Heald, D., & Georgiou, G. (2011). The substance of accounting for public-private partnerships. *Financial Accountability & Management*, 27(2), 217-247. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0408.2011.00521.x>
6. Sainati, T., Brookes, N. J., & Locatelli, G. (2017). Special purpose entities in megaprojects: Empty boxes or real companies? *Project Management Journal*, 48(2), 55-73. <https://doi.org/10.1177/875697281704800205>
7. Sainati, T., Locatelli, G., Smith, N., Brookes, N., & Olver, G. (2020). Types and functions of special purpose vehicles in infrastructure megaprojects. *International Journal of Project Management*, 38(5), 243-255. <https://doi.org/10.1016/j.ijproman.2020.05.002>
8. Cuadrado-Ballesteros, B., Citro, F., & Bisogno, M. (2020). The role of public-sector accounting in controlling corruption: An assessment of Organisation for Economic Co-operation and Development countries. *International Review of Administrative Sciences*, 86(4), 729-748. <https://doi.org/10.1177/0020852318819756>
9. Bisogno, M., & Cuadrado-Ballesteros, B. (2022). Budget transparency and governance quality: A cross-country analysis. *Public Management Review*, 24(10), 1610-1631. <https://doi.org/10.1080/14719037.2021.1916064>
10. González-Medrano, M., Martín, T. G., & Rotellar-García, J. M. (2023). Success factors in public-private partnership of high-speed railway infrastructures: Elements for improvement. In N. Tsounis & A. Vlachvei (Eds.), *Advances in empirical economic research: ICOAE 2022* (pp. 175-193). Springer Proceedings in Business and Economics. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-22749-3_12
11. Engel, E., Fischer, R., & Galetovic, A. (2014). Soft budgets and renegotiations in public-private partnerships. *Economics of Transportation*, 3(2), 163-176. <https://doi.org/10.1016/j.ecotra.2014.04.002>
12. Cruz, C. O., & Sarmiento, J. M. (2017). Reforming traditional PPP models to cope with the challenges of smart cities. *Competition and Regulation in Network Industries*, 18(1-2), 94-114. <https://doi.org/10.1177/1783591717734794>

O'ZBEKISTONNING XALQARO INDEKS HAMDA IJTIMOYIY-IQTISODIY REYTINGLARDAGI O'RNI VA TENDENSIYALARI

Tuxtayev Akobirjon Hakimovich

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi

Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi

tadqiqotchisi

ORCID: 0009-0003-7104-2398

E-mail: akobirtuxtayev@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada O'zbekistonning xalqaro indekslar va ijtimoiy-iqtisodiy reytinglardagi o'rni va tendensiyalari ekonometrik usullar yordamida tahlil qilingan. Tadqiqotda 2015-2024 yillar uchun yillik ma'lumotlar asosida Inson taraqqiyoti indeksi (HDI), Korrupsiya idroki indeksi (CPI), Global innovatsiya indeksi (GII) va Doing Business reytingi natijaviy o'zgaruvchilar sifatida qabul qilingan hamda ulardan kompozit indeks tuzilgan. Korrelatsion-regression tahlil yordamida xalqaro reytinglarga ta'sir etuvchi 8 ta ijtimoiy-iqtisodiy omilning ta'siri baholandi. Tadqiqot natijalari mamlakat reytingini yaxshilash bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: xalqaro reytinglar, inson taraqqiyoti indeksi, korrupsiya idroki indeksi, Global innovatsiya indeksi, Doing Business, ekonometrik modellash, regressiya tahlili, O'zbekiston.

Аннотация

В данной статье с использованием эконометрических методов проведен анализ положения и тенденций Узбекистана в международных индексах и социально-экономических рейтингах. В исследовании на основе годовых данных за 2015-2024 годы в качестве результативных переменных были приняты Индекс человеческого развития (HDI), Индекс восприятия коррупции (CPI), Глобальный инновационный индекс (GII) и рейтинг Doing Business, на основе которых был сформирован композитный индекс. С помощью корреляционно-регрессионного анализа оценено влияние 8 социально-экономических факторов на международные рейтинги. Результаты исследования служат научной основой для разработки практических рекомендаций по улучшению рейтинговых позиций страны.

Ключевые слова: международные рейтинги, Индекс человеческого развития, Индекс восприятия коррупции, Глобальный инновационный индекс, Doing Business, эконометрическое моделирование, регрессионный анализ.

Abstract

This article analyzes Uzbekistan's position and trends in international indices and socio-economic rankings using econometric methods. The study employs annual data for the period 2015-2024 and considers the Human Development Index (HDI), Corruption Perceptions Index (CPI), Global Innovation Index (GII), and Doing Business ranking as dependent variables. A composite index was constructed based on these indicators. Using correlation and regression analysis, the impact of eight socio-

economic factors on international rankings was assessed. The research findings provide a scientific basis for developing practical recommendations aimed at improving the country's ranking performance.

Keywords: international rankings, Human Development Index, Corruption Perceptions Index, Global Innovation Index, Doing Business, econometric modeling, regression analysis.

KIRISH

Globallashuv jarayonlarining jadallashuvi, xalqaro iqtisodiy integratsiyaning chuqurlashuvi hamda mamlakatlar o'rtasidagi raqobatning kuchayishi davlatlarning xalqaro maydondagi o'rnini baholashda turli indeks va reytinglarning ahamiyatini yanada oshirmoqda. Xalqaro reyting va indekslar davlatning iqtisodiy rivojlanish darajasi, investitsiyaviy jozibadorligi, institutsional sifati, innovatsion salohiyati, boshqaruv samaradorligi hamda aholining turmush darajasi kabi ko'plab jihatlarni aks ettiruvchi muhim indikatorlar hisoblanadi. Shu sababli xalqaro tashkilotlar, investorlar va moliyaviy institutlar mamlakatlar bo'yicha qarorlar qabul qilishda aynan ushbu reytinglar natijalariga tayanmoqda.

Xalqaro reytinglardagi yuqori natijalar mamlakatning ijobiy xalqaro imijini shakllantirish, xorijiy investitsiyalar oqimini ko'paytirish, eksport salohiyatini kengaytirish va iqtisodiy o'sishni jadallashtirishga xizmat qiladi. Aksincha, reytinglarda past ko'rsatkichlarning mavjudligi mamlakatning investitsiyaviy jozibadorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bois dunyoning ko'plab davlatlari xalqaro indekslar bo'yicha o'z o'rnini yaxshilashni strategik rivojlanish maqsadlaridan biri sifatida belgilamoqda.

O'zbekiston Respublikasida ham so'nggi yillarda iqtisodiyotni liberallashtirish, davlat boshqaruvini takomillashtirish, tadbirkorlik muhitini yaxshilash, korrupsiyaga qarshi kurashish, innovatsion rivojlanishni qo'llab-quvvatlash hamda inson kapitalini rivojlantirish yo'nalishlarida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Mazkur islohotlar natijasida mamlakatning Inson taraqqiyoti indeksi (HDI), Korrupsiya idroki indeksi (CPI), Global innovatsiya indeksi (GII) va boshqa qator xalqaro reytinglardagi pozitsiyasi sezilarli darajada yaxshilandi. Biroq xalqaro reytinglarning metodologiyasi muntazam ravishda takomillashib borayotgani hamda global raqobatning kuchayishi O'zbekiston uchun ushbu yo'nalishda doimiy ravishda yangi yondashuvlar va ilmiy asoslangan qarorlarni talab etadi.

Xalqaro indekslar va reytinglarga ta'sir qiluvchi ijtimoiy-iqtisodiy omillarni ekonometrik usullar yordamida tahlil qilish, ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash va istiqboldagi rivojlanish tendensiyalarini prognozlash muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqotda O'zbekistonning xalqaro reytinglardagi o'rnini va tendensiyalari statistik hamda ekonometrik usullar asosida o'rganilib, reyting ko'rsatkichlariga ta'sir etuvchi omillarning iqtisodiy mazmuni tahlil qilinadi hamda mamlakatning xalqaro maydondagi raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

O'zbekiston Respublikasi 2017-yildan boshlab amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar natijasida ko'plab xalqaro reytinglarda sezilarli yutuqlarga erishdi.

UNDP ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonning HDI qiymati 2015-yildagi 0,683 dan 2023-yilda 0,740 ga ko'tarilib, mamlakat "yuqori inson taraqqiyoti" toifasiga kirdi. Transparency International tashkilotining CPI bo'yicha O'zbekiston 2024-yilda 32 ball to'pladi - bu 2015-yilgi 19 ballga nisbatan sezilarli yaxshilanish. WIPO ning GII bo'yicha O'zbekiston ketma-ket uchinchi yil "innovatsion mavqedan oshib ko'rsatkich beruvchi davlatlar" toifasiga kiritildi.

Mamlakatimiz Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" xalqaro reytinglardagi o'rinni yaxshilashni strategik maqsad sifatida belgilab berdi¹. Shu sababli mazkur reytinglarga ta'sir etuvchi omillarni ilmiy asoslangan ekonometrik usullar yordamida aniqlash dolzarb ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqotning asosiy maqsadi - O'zbekistonning xalqaro indekslardagi o'rni va tendensiyalarini ekonometrik tahlil usullari yordamida o'rganish, reytinglarga ta'sir etuvchi ijtimoiy-iqtisodiy omillarni aniqlash hamda modellashtirishni takomillashtirish yo'nalishlarini ishlab chiqishdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

O'zbekistonning xalqaro indeks hamda ijtimoiy-iqtisodiy reytinglardagi o'rni va tendensiyalari bo'yicha xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan.

Misol uchun Norqobilov N.N. ning - "Xalqaro farovonlik indeksleri bo'yicha O'zbekistonning reyting o'zgarish ko'rsatkichlarini baholash"² tadqiqotini ko'rib chiqamiz. Mazkur tadqiqotda O'zbekistonning xalqaro farovonlik indeksleridagi o'rni va ularning yillar davomida o'zgarish tendensiyalari tahlil qilingan. Muallif Legatum Prosperity Index, Human Development Index (HDI) va boshqa farovonlik ko'rsatkichlari asosida mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini baholagan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, so'nggi yillarda aholi turmush darajasining yaxshilanishi, ta'lim va sog'liqni saqlash tizimida amalga oshirilgan islohotlar xalqaro reytinglarda ijobiy natijalarga erishishga xizmat qilgan.

Muallifning ta'kidlashicha, farovonlik indeksleri nafaqat iqtisodiy o'sishni, balki aholining hayot sifati, xavfsizlik darajasi, ijtimoiy himoya va inson kapitalining rivojlanishini ham aks ettiradi. Shu sababli O'zbekistonning ushbu indekslardagi pozitsiyasi davlat siyosatining ijtimoiy yo'naltirilganligini ko'rsatadi. Tadqiqotning muhim jihatlaridan biri shundaki, unda reytinglarning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar tizimli ravishda tahlil qilinib, kelgusida e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan yo'nalishlar ham ko'rsatib berilgan.

Navbatdagi tadqiqotchi Isaqova D.M. ni - "O'zbekistonning xalqaro reytinglardagi ko'rsatkichlari"³ maqolasini tahlil qilamiz. Ushbu ilmiy maqolada O'zbekistonning turli xalqaro reyting va indekslardagi holati kompleks tarzda

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>

² Norqobilov N.N. (2025) - "Xalqaro farovonlik indeksleri bo'yicha O'zbekistonning reyting o'zgarish ko'rsatkichlarini baholash. <https://finance.tsue.uz/index.php/afa/article/view/1169>

³ Isaqova D.M. (2026) - "O'zbekistonning xalqaro reytinglardagi ko'rsatkichlari" <https://tijst.org/index.php/USA/article/view/2853>

o'rganilgan. Tadqiqotda Inson taraqqiyoti indeksi (HDI), Korrupsiyani qabul qilish indeksi (CPI), Global Peace Index, Democracy Index va boshqa xalqaro baholash tizimlari bo'yicha mamlakatning natijalari tahlil qilingan. Muallif O'zbekistonda 2017-yildan boshlab amalga oshirilgan islohotlar natijasida ko'plab reytinglarda sezilarli o'sish kuzatilganligini ilmiy asoslar bilan ko'rsatib bergan.

Maqolada xalqaro reytinglar mamlakatning xalqaro maydondagi imijini shakllantirishda muhim vosita ekanligi ta'kidlanadi. Tadqiqot natijalari O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish ko'rsatkichlari yaxshilanayotganini ko'rsatsa-da, ayrim yo'nalishlarda, xususan korrupsiyaga qarshi kurashish, demokratik institutlarni rivojlantirish va fuqarolik jamiyatini mustahkamlash borasida qo'shimcha choralar zarurligini ko'rsatadi. Muallif xalqaro reytinglar natijalarini milliy rivojlanish strategiyasini takomillashtirishda muhim axborot manbai sifatida baholaydi.

Yana bir tahlilni ko'rsak, Mamatqulov B.A. - "Xalqaro reytinglarda O'zbekistonning o'rnini yaxshilash yo'nalishlari"¹ to'g'risida tadqiqot olib borgan. Mazkur tadqiqot O'zbekistonning xalqaro reytinglardagi pozitsiyasini yaxshilashga qaratilgan strategik yo'nalishlarni aniqlashga bag'ishlangan. Muallif xalqaro amaliyotni o'rganish asosida mamlakatning reyting ko'rsatkichlarini oshirishga xizmat qiluvchi omillarni tahlil qilgan. Xususan, davlat boshqaruvining samaradorligi, biznes muhiti, innovatsion faoliyat va raqamli iqtisodiyot rivojlanishi xalqaro reytinglarga bevosita ta'sir ko'rsatishi ilmiy asoslangan.

Tadqiqotda Global Innovation Index va Economic Freedom Index kabi reytinglarning metodologiyasi tahlil qilinib, O'zbekiston uchun ustuvor yo'nalishlar belgilangan. Muallif innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash, ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasini kuchaytirish, investitsion muhitni yaxshilash va davlat xizmatlarini raqamlashtirish bo'yicha tavsiyalar bergan. Ushbu maqola xalqaro reytinglar bo'yicha davlat siyosatini shakllantirishda nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Nurullaeva G.U. ning - "The Place of the Republic of Uzbekistan in International Ratings and Indices is a Mirror of Reforms"² nomli maqolasida xalqaro reyting va indekslar mamlakatda amalga oshirilayotgan islohotlarning natijadorligini baholovchi muhim indikator sifatida talqin etiladi. Muallif O'zbekistonning xalqaro reytinglardagi o'rnini va mamlakatda olib borilayotgan siyosiy hamda iqtisodiy islohotlar o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilgan. Tadqiqotda iqtisodiy erkinlik, korrupsiyaga qarshi kurash, inson huquqlari va davlat boshqaruvi kabi yo'nalishlar alohida ko'rib chiqilgan.

Muallifning fikricha, xalqaro reytinglardagi ijobiy o'zgarishlar davlat boshqaruvi tizimining modernizatsiyasi va iqtisodiy liberallashtirish natijasidir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, reyting va indekslar mamlakat rivojlanishining xalqaro mezonlar asosida baholanishiga imkon yaratadi. Shu bilan birga, reyting natijalarini yanada yaxshilash uchun institutsional islohotlarni izchil davom ettirish zarurligi ta'kidlangan.

¹ Mamatqulov B.A. (2025) - "Xalqaro reytinglarda O'zbekistonning o'rnini yaxshilash yo'nalishlari" <https://iqtisodiyot.tsue.uz/journal/index.php/iit/article/view/740>

² Nurullaeva G.U. (2026) - "The Place of the Republic of Uzbekistan in International Ratings and Indices is a Mirror of Reforms" <https://intentresearch.org/index.php/irsj/article/view/471>

So‘nggi tahlilda “The Position of Uzbekistan in International Rankings on Inclusive Economic Development”¹ mavzusida ilmiy tadqiqot o‘tkazilgan.

Mazkur ilmiy tadqiqot O‘zbekistonning inklyuziv iqtisodiy rivojlanish bo‘yicha xalqaro reytinglardagi holatini baholashga bag‘ishlangan. Tadqiqotda iqtisodiy o‘rinish natijalarining aholi qatlamlari o‘rtasida taqsimlanishi, ijtimoiy tenglik, inson kapitalining rivojlanishi va gender masalalari tahlil qilingan. Mualliflar inklyuziv rivojlanishning asosiy indikatorlari sifatida Human Development Index, Social Progress Index va Gender Inequality Index ko‘rsatkichlaridan foydalangan.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, O‘zbekistonda iqtisodiy o‘rinish bilan bir qatorda aholi farovonligini oshirish bo‘yicha ham sezilarli natijalarga erishilgan. Biroq gender tengligi, mehnat bozoridagi imkoniyatlar va ijtimoiy himoya tizimining ayrim jihatlarini takomillashtirish zarurligi qayd etilgan. Tadqiqotning ahamiyati shundaki, u iqtisodiy rivojlanishni faqat yalpi ichki mahsulot o‘sishi orqali emas, balki aholi turmush sifati va ijtimoiy adolat nuqtai nazaridan ham baholaydi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda O‘zbekistonning xalqaro indeks hamda ijtimoiy-iqtisodiy reytinglardagi o‘rni va tendensiyalarining klassik chiziqli regressiya modelini (CLRM), determinatsiya (R^2), korrelyatsiya koeffitsiyentlari ($r_{y/x}$), Darbin-Uoson testi (DW), Fisher mezoni (F-distribution) va Student testi (t-statistic) taxminlarining empirik ehtimoligi to‘g‘risidagi ma’lumotlar ko‘rib chiqiladi.

Korrelyatsiya-regressiya tahlili usuli yordamida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni tahlil qilishning eng muhim bosqichi natijaviy ko‘rsatkichning tanlab olingan omillarga bog‘liqligini tavsiflovchi ekonometrik ifodani tanlashdan iboratdir. Tuzilgan ekonometrik ifodaning sifati, ahamiyatliligi va ishonchliligi quyidagi mezonlar asosida baholanadi: ekonometrik modelning umumiy sifati ko‘p omilli korrelyatsiya koeffitsiyenti va determinatsiya koeffitsiyenti yordamida baholanadi; ekonometrik modellarning ahamiyati Fisher mezoni va approksimatsiya xatoligi yordamida baholanadi; ekonometrik model parametrlarining ahamiyati St’yudent mezoni yordamida baholanadi.

Aniqlangan regressiya tenglamasining umumiy sifatini aniqlashda determinatsiya koeffitsiyentidan (R^2) foydalanilib, mazkur ko‘rsatkich quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$R^2 = 1 - \frac{\sum_{i=1}^n (y_i - \hat{y}_i)^2}{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2} \quad (4)^2$$

Bu yerda:

y_i - natijaviy ko‘rsatkichning kuzatilgan miqdorlari;

¹ “The Position of Uzbekistan in International Rankings on Inclusive Economic Development” (2025) <https://inlibrary.uz/index.php/ijpse/article/view/126191>

² Sabirov, K. (2024). Oziq ovqat sanoati tarmoqlarining klassifikatsiyasi. Nordic_Press, 2(0002).

$\bar{y}$ - natijaviy ko'rsatkichning o'rtacha arifmetik qiymati;

$\hat{y}$ - natijaviy ko'rsatkichning aniqlangan, prognozlashtirilgan, tekislangan miqdorlari ya'ni nazariy qiymatlari;

n - kuzatuvlar soni.

Determinatsiya koeffitsiyenti aniqlangan model, ya'ni ko'rilayotgan omillarning ta'siri bilan tushuntiriladigan natijaviy o'zgaruvchi dispersiyasining ulushini ko'rsatadi. Ushbu ko'rsatkich "0" va "1" oralig'idagi qiymatlarni qabul qiladi. Uning miqdori "1" qiymatiga qanchalik yaqin bo'lsa, shunchalik regressiya tenglamasiga kiritilgan omillar natijaviy ko'rsatkichning harakatlarini asoslab beradi.

Aniqlangan model ahamiyatliligining tahlili «nolga teng gipoteza»ni tekshirish orqali amalga oshiriladi. «Nolga teng gipoteza» $H_0: \beta_1' = \beta_2' = \dots = \beta_k' = 0$ tarzida aks ettirilib, regressiya koeffitsiyentining umumiy ahamiyatini ifodalaydi. Agar tahlil

natijalari «nolga teng gipoteza»ni rad etmasa, u holda: « $x_1, x_2, \dots, x_k$ omillarning natijaviy ko'rsatkich «y»ga ta'siri ahamiyatsiz, regressiya tenglamasining umumiy sifati past», – deb xulosa qilinadi. «Nolga teng gipoteza»ni tekshirish dispersion tahlil yordamida amalga oshiriladi, hamda «nolga teng gipoteza» $N_0: D_{fakt} = D_{qold}$ qarshi alternativ gipoteza $N_1: D_{fakt} > D_{qold}$ tarzida ifodalanadi. Ushbu gipotezalarni tekshirish uchun F- Fisher mezonidan foydalaniladi.

Bunda mezonning haqiqiy qiymati quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$F = \frac{\sum_{i=1}^n (\hat{y}_i - \bar{y})^2 / k}{\sum_{i=1}^n (y_i - \hat{y}_i)^2 / (n-k-1)} = \frac{R^2}{1-R^2} * \frac{(n-k-1)}{k} \quad (5)^1$$

Bu yerda:

$$\sum_{i=1}^n (\hat{y}_i - \bar{y})^2 / k$$

– bitta erkinlik darajasiga to'g'ri keluvchi omilli dispersiya (erkinlik darajalari soni $\gamma_1 = k$);

$$\sum_{i=1}^n (y_i - \hat{y}_i)^2 / (n-k-1)$$

– bitta erkinlik darajasiga to'g'ri keluvchi qoldiq dispersiya (erkinlik darajalari soni $\gamma_1 = n-k-1$);

n - kuzatuvlar soni;

k - ko'p omilli regressiya tenglamasidagi omillar (parametrlar) soni.

F- Fisher mezonining haqiqiy qiymati ($F_{haqiqiy}$) mezonning kritik ($F_{jadval}(\alpha; k; n-k-1)$) qiymati bilan taqqoslanadi. Agar $F_{haqiqiy} > F_{jadval}$ bo'lsa, u holda aniqlangan model ahamiyatli hisoblanadi.

Ko'p omilli ekonometrik model bo'yicha natijaviy omilning qoldiqlarida avtokorrelyatsiyani tekshirish uchun Darbin-Uotson (DW) mezonidan foydalanamiz.

¹ Sabirov, H. N., & Abduvaliyeva, Z. (2022). Econometric modeling of business processes based on time series data. Экономика и социум, (7 (98)), 102-110.

TAHLIL NATIJALARI

Ushbu tahlilimizda O‘zbekistonning xalqaro indeks hamda ijtimoiy-iqtisodiy reytinglardagi o‘rni va tendensiyalari to‘g‘risida ekonometrik tahlilni amalga oshiramiz. Buning uchun biz quyidagi o‘zgaruvchilarni tanlab oldik, 2014-2024-yillardagi ma’lumotlar jadvalini natijaviy omil sifatida - YaIM (mlrd USD) va unga ta’sir etuvchilar sifatida - Inson taraqqiyot indeksi, Korrupsiya idroki indeksi, Xalqaro innovatsiya indeksi va Doing biznes reytingi olindi(1-ilova). Navbatdagi bosqichda aynan shu o‘zgaruvchilar o‘rtasida korrelyatsion-regression tahlilni amalga oshirib uning qanchalik darajada bog‘liqligini o‘rganib chiqamiz.

1-jadval

O‘zbekistonning xalqaro indeks hamda ijtimoiy-iqtisodiy reytinglardagi o‘rni¹

GDP	HDI	CPI	GII	Doing_business	Yillar
67.22	0.683	19	26.5	141	2015
67.22	0.693	21	26.9	87	2016
48.72	0.702	22	28.4	74	2017
50.5	0.71	23	28.7	76	2018
57.93	0.72	25	29.2	69	2019
60.22	0.724	26	29.5	69	2020
69.6	0.727	28	29	69	2021
80.39	0.727	31	27.5	69	2022
90.89	0.74	33	26.2	69	2023
114.97	0.74	32	24.7	69	2024

Omillarimiz o‘rtasida korrelyatsion bog‘liqlikni tekshirish uchun Stata18 dasturida omillarning korrelyatsion matritsasini shakllantirib olamiz(1-rasm).

	GDP	HDI	CPI	GII	Doing_~s
GDP	1.0000				
HDI	0.6118 0.0602	1.0000			
CPI	0.7425 0.0139	0.9550 0.0000	1.0000		
GII	-0.8220 0.0035	-0.1223 0.7365	-0.3175 0.3713	1.0000	
Doing_busi~s	-0.1403 0.6991	-0.7631 0.0102	-0.6441 0.0444	-0.2726 0.4460	1.0000

1-rasm. Korrelyatsiya matritsasi²

¹ Manba: muallif hisob-kitoblari.

² Manba: muallif hisob-kitoblari.

Biz, Pirson korrelyatsion koeffitsiyentidan foydalandik va topilgan natijalar p-value qiymatiga asosan CPI va GII ahamiyatli ekanligi ifodalanildi. Demak qolgan omillarni chetlatgan holda regression tahlilni amalga oshirishimiz mumkin(2-rasm).

Source	SS	df	MS	Number of obs	=	10
				F(2, 7)	=	49.08
Model	3407.79548	2	1703.89774	Prob > F	=	0.0001
Residual	243.020535	7	34.7172193	R-squared	=	0.9334
				Adj R-squared	=	0.9144
Total	3650.81601	9	405.646223	Root MSE	=	5.8921

GDP	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]	
CPI	2.211492	.4247617	5.21	0.001	1.20709	3.215894
GII	-8.394074	1.324049	-6.34	0.000	-11.52495	-5.263195
_cons	245.4473	41.51581	5.91	0.001	147.278	343.6166

2-rasm. Regression tahlil¹

Tahlil natijalarida Yalpi ichki mahsulot hajmining oshishga CPI va GII indeksining parameterlari t-statistic jihatdan ishonchli va p-value qiymatiga nisbatan ahamiyatli ekanini ko'rishimiz mumkin. CPI qiymatlari Yalpi ichki mahsulotga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. GII indeksi esa salbiy ta'sir qilmoqda. Modelning determinatsiya koeffitsiyenti yuqori bo'lib ($R^2=0.9334$), tanlangan omillar natijaviy ko'rsatkichni 93%i ifodalab bermoqda. Model statistik jihatdan ishonchli va prognozlash uchun foydalanish mumkin. Biz tuzgan modelning umumiy ko'rinishi quyidagicha bo'ldi:

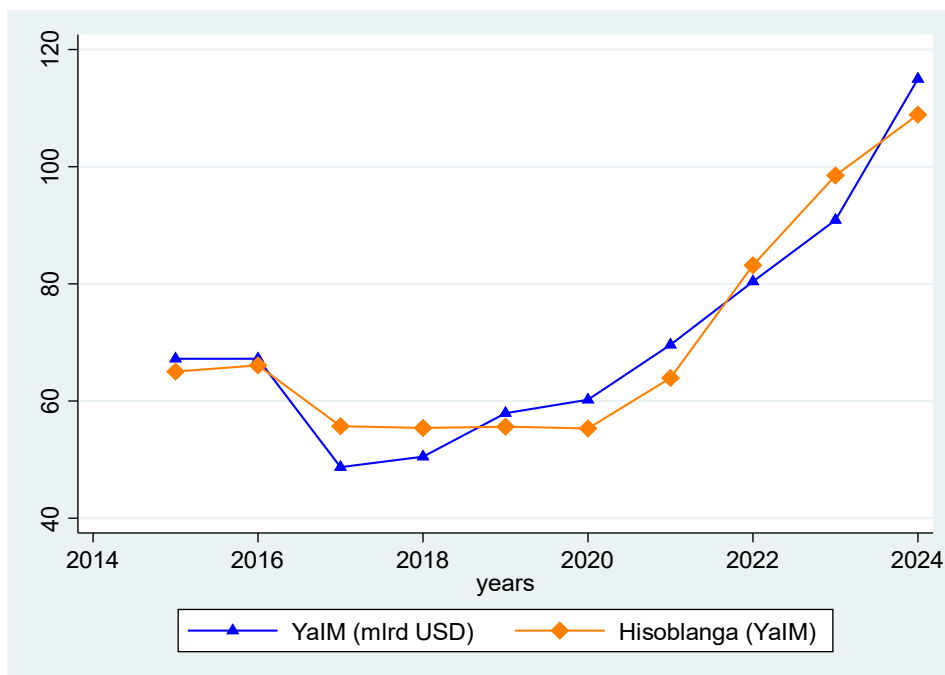
$$GDP = 2.214 \cdot CPI - 8.39 \cdot GII + 245.447$$

Yuqoridagi modelimizga qaraydigan bo'lsak, modelning barcha qiymatlarning t-testga nisbatan p-value qiymati ahamiyatli ekanini ko'rishimiz mumkin. Bu esa yuqoridagi model parametrlari ishonchli ekanini ifodalaydi. Agar CPI indeksida 1 oshadigan bo'lsa, Yalpi ichki mahsulot hajmi 2.21 mlrd. dollarga oshishi mumkinligini ko'rishimiz mumkin. Hamda GII indeksining 1 birlikka oshadigan bo'lsa, Yalpi ichki mahsulot hajmi - 8.39 mlrd. dollar zarar ko'rar ekan. Biz tuzgan modelimiz bo'yicha qiymatlarni va haqiqiy qiymatlarni bir grafikda tasvirlaymiz(3-rasm).

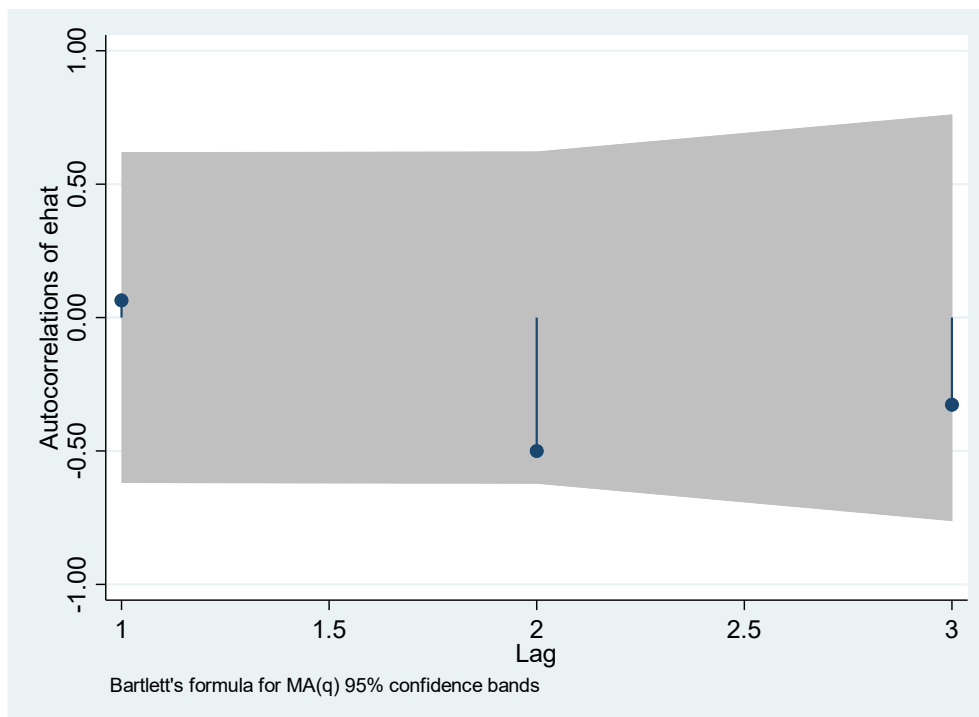
3-rasmdagi model natijalariga ko'ra, haqiqiy va hisoblangan qiymatlar bir-biriga yaqin joylashganligini kuzatish mumkin. Shu sababli modelning ishonchligini baholash maqsadida qo'shimcha diagnostik testlar o'tkazildi. Model barcha zarur testlardan muvaffaqiyatli o'tgan taqdirda prognoz qiymatlari shakllantiriladi. O'zgaruvchilar o'rtasida avtokorrelyatsiya mavjud yoki mavjud emasligini aniqlash uchun Durbin-Watson testi qo'llanildi. Stata dasturi yordamida qoldiqlar hisoblanib, avtokorrelyatsiya tekshirildi. Durbin-Watson testining jadval qiymatlari $DL = 0.525$ va $DU = 2.016$ ga teng bo'lib, hisoblangan Durbin-Watson statistikasi $d = 1.698986$ ni tashkil etdi. Mazkur natija Durbin-Watson mezonining ikkinchi holati, ya'ni

¹ Manba: muallif hisob-kitoblari.

$DL < d < DU$ oralig'iga to'g'ri keladi. Bu holatda avtokorrelyatsiyaning mavjudligi yoki mavjud emasligi haqida aniq xulosa chiqarish imkoni bo'lmaganligi sababli modelni qo'shimcha testlar yordamida tekshirish zarur hisoblanadi. Shu bois qoldiqlarning kritik qiymatlari soyalar tahlili orqali baholandi (4-rasm

3-rasm. Haqiqiy va hisoblangan model qiymatlari¹

4-rasm. Qoldiqlarning kritik qiymatlarini tekshirish²

¹ Manba: muallif hisob-kitoblari.

² Manba. Muallif tomonidan ishlab chiqildi.

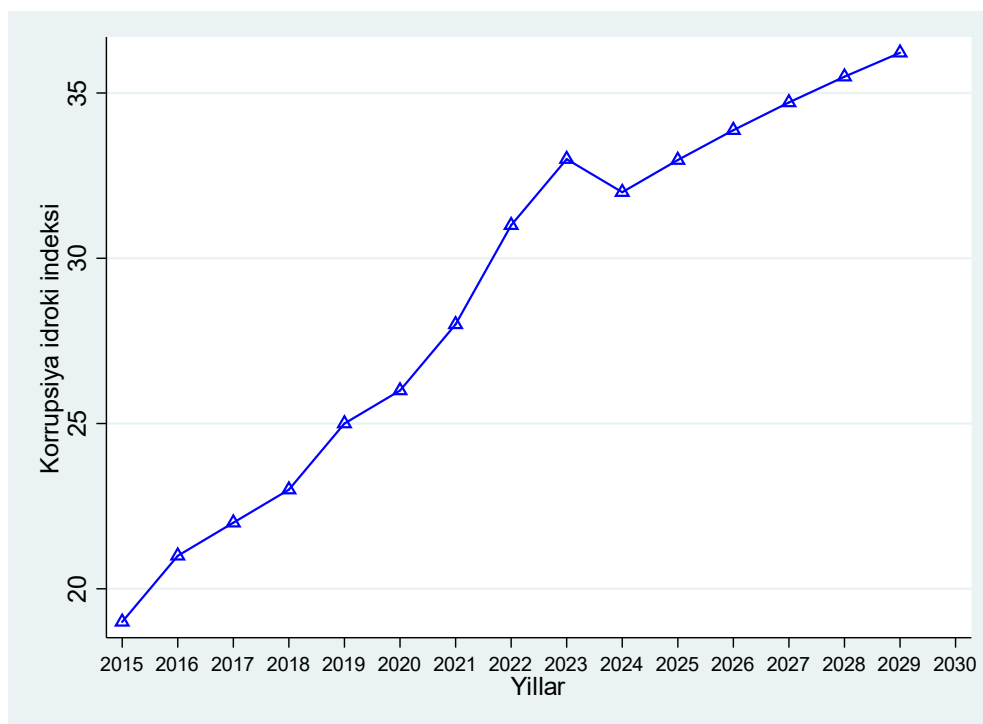
4-rasmda ko‘rishimiz mumkinki soyalı maydonda 95 % ishonch bandi paydo bo‘ladi. Bundan ko‘rinib turibdiki avtokorrelyatsiya mavjud emas. Ana endi prognozlash bosqichiga o‘tsak bo‘ladi. Buning uchun esa biz ta’sir etuvchi omillarni AR modelidan foydalanib 208eyng yillar uchun prognoz qiymatlarini topib olamiz. AR modeli uchun omilni kechiktirish orqali o‘zini o‘ziga regressiyasini amalga oshiramiz(5-rasm).

Source	SS	df	MS	Number of obs	=	9
Model	150.207535	1	150.207535	F(1, 7)	=	112.48
Residual	9.34802043	7	1.33543149	Prob > F	=	0.0000
				R-squared	=	0.9414
				Adj R-squared	=	0.9330
Total	159.555556	8	19.9444444	Root MSE	=	1.1556

CPI	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]
CPI					
L1.	.9291188	.0876065	10.61	0.000	.7219624 1.136275
_cons	3.240102	2.252545	1.44	0.193	-2.08632 8.566524

5-rasm. CPIning AR(1) model natijasi¹

Quyida birinchi ta’sir etuvchi omilimizning AR model orqali qiymatlari grafigini ko‘rishimiz mumkin(6-rasm).

6-rasm. CPIning AR(1) prognoz qiymati²

¹ Manba: muallif hisob-kitoblari.

² Manba: muallif hisob-kitoblari.

6-rasmda 2025-2029 yillar oralig'idagi qismi prognoz natijalari hisoblandi. Ushbu prognozlarga ko'ra, CPI indeksi kelgusi yillarda ham barqaror o'sish tendensiyasini saqlab qoladi.

Yuqoridagi kabi qolgan omillarning ham prognoz qiymatlarini yaratib olamiz. Buning uchun har bir o'zgaruvchining AR modelidan foydalanamiz(7-rasm).

7-rasm. GIning AR(1) prognoz qiymati¹

Grafikka e'tibor beradigan bo'lsak 2025-2029 yillar oralig'idagi qismi prognoz natijalari hisoblandi. Ushbu prognozlarga ko'ra, CPI indeksi kelgusi yillarda ham barqaror o'sish tendensiyasini saqlab qoladi.

Yuqoridagi har ikkala ta'sir etuvchi omillar orqali asosiy modelning prognoz qiymatlarini topib olamiz(2-jadval).

2-jadval

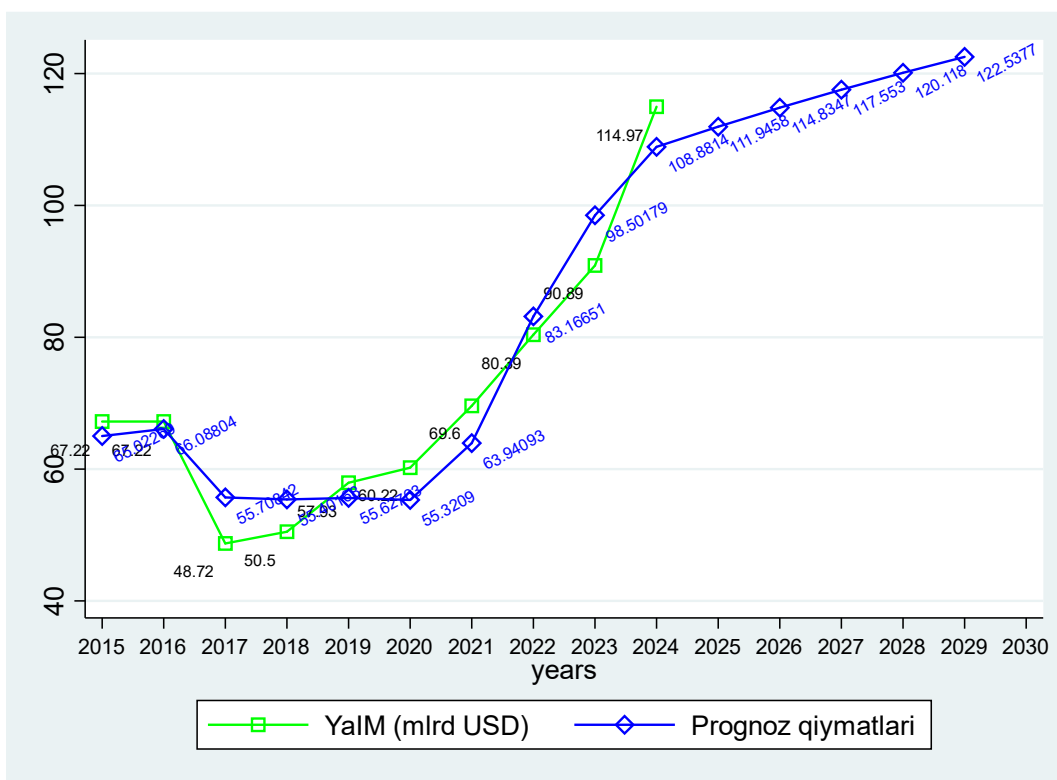
YaIMning 2025-2029 yillar uchun prognoz natijalari²

Yil	Prognoz YaIM (mlrd AQSH dollar)
2025	108,68
2026	111,96
2027	114,83
2028	117,55
2029	120,11
2030	122,53

¹ Manba: muallif hisob-kitoblari.

² Muallif hisob kitoblari

Umuman olganda, 2025-2029 yillar uchun prognoz natijalari YaIMning rivojlanish istiqbollari ijobiy ekanligini ko'rsatmoqda. CPI va GII qiymatlarining o'sishi tarmoqning iqtisodiy salohiyati ortib borayotganini bildiradi. Demak, barcha prognoz qiymatlar topilganini hisobga olgan holda yakuniy prognozni beramiz. Buning uchun hamma AR modellardan olingan qiymatlarni ta'sir etuvchilarga kiritib qaytadan grafikda ifodalaymiz (9-rasm).

9-rasm. Yalpi ichki mahsulot hajmining prognoz qiymatlari¹

Prognoz natijalarida YaIM hajmi kelgusi yillarda ham o'sishda davom etadi. Xususan, 2025-yilda YaIMning 108,68 mlrd AQSh dollari, 2026-yilda 111,96 mlrd AQSh dollari, 2027-yilda 114,83 mlrd AQSh dollari, 2028-yilda 117,55 mlrd AQSh dollari, 2029-yilda 120,11 mlrd AQSh dollari va 2030-yilda 122,53 mlrd AQSh dollariga yetishi prognoz qilingan. Prognoz chizig'i dinamikasidan ko'rinib turibdiki, iqtisodiy o'sish kelgusida ham saqlanib qoladi, biroq o'sish sur'atlari asta-sekin mo'tadillashadi. Bu esa iqtisodiyotning barqaror rivojlanish bosqichiga o'tayotganini va YaIM hajmining yuqori darajada saqlanib qolishini anglatadi.

Model natijalari O'zbekiston iqtisodiyotida uzoq muddatli ijobiy o'sish tendensiyasi mavjudligini ko'rsatadi. Grafikda prognoz qiymatlarining haqiqiy ma'lumotlarga yaqin joylashgani modelning adekvatligini tasdiqlaydi. Shunday qilib, mavjud tendensiyalar saqlanib qolgan taqdirda, 2030 yilga borib mamlakat YaIMi 122,5 mlrd AQSh dollaridan oshishi va iqtisodiyotning barqaror o'sishi davom etishi kutilmoqda.

¹ Manba: muallif hisob-kitoblari.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot davomida O'zbekistonning xalqaro indekslar va ijtimoiy-iqtisodiy reytinglardagi o'rni hamda ularning iqtisodiy rivojlanish bilan bog'liqligi ekonometrik usullar yordamida tahlil qilindi. Tahlilda 2015-2024-yillar bo'yicha Inson taraqqiyoti indeksi (HDI), Korrupsiya idroki indeksi (CPI), Global innovatsiya indeksi (GII), Doing Business reytingi va YaIM ko'rsatkichlaridan foydalanildi.

Korrelatsion tahlil natijalari xalqaro reytinglar orasida ayniqsa CPI va GII ko'rsatkichlarining iqtisodiy rivojlanish bilan sezilarli bog'liqligini ko'rsatdi. Regression model natijalariga ko'ra, Korrupsiya idroki indeksining yaxshilanishi YaIM o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu esa mamlakatda shaffoflikning oshishi, korrupsiyaga qarshi kurashish mexanizmlarining takomillashuvi va institutsional islohotlarning iqtisodiy samaradorlikka ijobiy ta'sir qilayotganligini tasdiqlaydi.

Modelning determinatsiya koeffitsienti 0,9334 ni tashkil etib, tanlangan omillar YaIM o'zgarishlarining qariyb 93 foizini izohlab bera olishini ko'rsatdi. Durbin-Uotson va qoldiqlar tahlili natijalari modelning statistik jihatdan ishonchli va adekvat ekanligini tasdiqladi.

AR(1) modeli asosida amalga oshirilgan prognoz natijalari O'zbekiston iqtisodiyotida ijobiy o'sish tendensiyalari kelgusida ham davom etishini ko'rsatdi. Hisob-kitoblarga ko'ra, YaIM hajmi 2030-yilga borib 122,5 mlrd AQSh dollaridan oshishi mumkin. Bu esa mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanish trayektoriyasiga ega ekanligini anglatadi.

Tadqiqot natijalari xalqaro reytinglardagi ijobiy siljishlar va iqtisodiy o'sish o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Xalqaro indekslardagi pozitsiyalarni yaxshilash bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar nafaqat mamlakatning xalqaro nufuzini oshirishga, balki iqtisodiy taraqqiyotning jadallashishiga ham xizmat qilmoqda.

Tahlillardan quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish hamda davlat organlari faoliyatining ochiqligi va shaffofligini oshirish orqali CPI indeksidagi ko'rsatkichlarni yaxshilash zarur.

2. Innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini kengaytirish, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari (R&D) uchun ajratiladigan mablag'larni ko'paytirish hamda universitet-ilm-fan-biznes integratsiyasini kuchaytirish maqsadga muvofiq.

3. Inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan investitsiyalarni oshirish, xususan ta'lim va sog'liqni saqlash tizimlarini modernizatsiya qilish orqali HDI ko'rsatkichlarini yanada yaxshilash lozim.

4. Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumat tizimlarini keng joriy etish, davlat xizmatlarini to'liq raqamlashtirish va byurokratik to'siqlarni qisqartirish xalqaro reytinglarda yuqori natijalarga erishishga xizmat qiladi.

5. Xalqaro reytinglar bilan ishlash bo'yicha yagona monitoring tizimini yaratish, har bir indeks metodologiyasini muntazam tahlil qilish va tegishli vazirlik hamda idoralar faoliyatini muvofiqlashtirish tavsiya etiladi.

6. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va biznes muhitini yaxshilash bo'yicha islohotlarni davom ettirish, tadbirkorlik subyektlari uchun qulay institutsional muhit yaratish iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi.

7. Hududlar kesimida xalqaro reytinglar indikatorlarini monitoring qilish tizimini joriy etish, hududlar o'rtasidagi rivojlanish tafovutlarini qisqartirish va inklyuziv iqtisodiy o'sishni ta'minlashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>

2. Norqobilov N.N. (2025) - "Xalqaro farovonlik indeksi bo'yicha O'zbekistonning reyting o'zgarish ko'rsatkichlarini baholash. <https://finance.tsue.uz/index.php/afa/article/view/1169>

3. Isaqova D.M. (2026) - "O'zbekistonning xalqaro reytinglardagi ko'rsatkichlari" <https://tijst.org/index.php/USA/article/view/2853>

4. Mamatqulov B.A. (2025) - "Xalqaro reytinglarda O'zbekistonning o'rnini yaxshilash yo'nalishlari" <https://iqtisodiyot.tsue.uz/journal/index.php/iit/article/view/740>

5. Nurullaeva G.U. (2026) - "The Place of the Republic of Uzbekistan in International Ratings and Indices is a Mirror of Reforms" <https://intentresearch.org/index.php/irsj/article/view/471>

6. "The Position of Uzbekistan in International Rankings on Inclusive Economic Development" (2025) <https://inlibrary.uz/index.php/ijpse/article/view/126191>

7. Sabirov, K. (2024). Oziq ovqat sanoati tarmoqlarining klassifikatsiyasi. Nordic_Press, 2(0002).

8. Sabirov, H. N., & Abduvaliyeva, Z. (2022). Econometric modeling of business processes based on time series data. Экономика и социум, (7 (98)), 102-110.

9. Makhammadsidik A. Increasing the Effectiveness of Investment Management by Introducing Corporate Governance in Joint-Stock Companies //Journal of International Business Research and Marketing. - 2019. - T. 4. - №. 5. - C. 7-12.

РОЛЬ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ПРЕОДОЛЕНИИ ЛОВУШКИ СРЕДНЕГО ДОХОДА

Мирзаева Азизахон Шерзодовна

PhD, старший преподаватель
кафедры «Макроэкономика»

Экономического факультета

Национального университета Узбекистана
имени Мирзо Улугбека

E-mail: aziza.mirzaeva73@mail.ru

Аннотация

В исследовании была проанализирована роль предпринимательства в преодолении ловушки среднего дохода и обеспечении устойчивого экономического роста. На основе сравнительного анализа международного опыта и макроэкономических показателей Узбекистана были изучены институциональные и финансовые механизмы поддержки предпринимательства. Полученные результаты показали, что система льготного кредитования, ориентированная на создание новых рабочих мест, способствовала расширению предпринимательской активности, росту доходов населения и укреплению экономической устойчивости. Также было обосновано, что развитие человеческого капитала, стимулирование инновационной деятельности и повышение производительности труда являлись важными условиями перехода к экономике с более высоким уровнем доходов. Исследование сформировало научную основу для разработки практических рекомендаций по совершенствованию механизмов экономического развития.

Ключевые слова: предпринимательство, ловушка среднего дохода, экономический рост, льготное кредитование, человеческий капитал, занятость, сокращение бедности, инновации.

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda o'rta daromad tuzog'ini bartaraf etishda tadbirkorlikning iqtisodiy o'sish va kambag'allikni qisqartirishdagi o'rni ilmiy jihatdan baholandi. Xalqaro tajriba hamda O'zbekistonning makroiqtisodiy ko'rsatkichlari qiyosiy tahlil qilinib, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashning institutsional va moliyaviy mexanizmlari o'rganildi. Natijalar yangi ish o'rinlari yaratishga yo'naltirilgan imtiyozli kreditlash tizimi tadbirkorlik faolligini oshirish, aholi daromadlarini ko'paytirish va iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qilganini ko'rsatdi. Shuningdek, inson kapitalini rivojlantirish, innovatsion faoliyatni rag'batlantirish va mehnat unumdorligini oshirish yuqori daromadli iqtisodiyotga o'tishning muhim omillari ekani asoslandi. Tadqiqot amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga ilmiy asos yaratdi.

Kalit so'zlar: tadbirkorlik, o'rta daromad tuzog'i, iqtisodiy o'sish, imtiyozli kreditlash, inson kapitali, bandlik, kambag'allikni qisqartirish, innovatsiyalar.

Abstract

The study examined the role of entrepreneurship in overcoming the middle-income trap and supporting sustainable economic growth. A comparative analysis of international experience and Uzbekistan's macroeconomic indicators was conducted to evaluate institutional and financial mechanisms for entrepreneurial development. The findings demonstrated that a preferential lending system linked to job creation contributed to higher entrepreneurial activity, increased household income, and stronger economic resilience. The research also confirmed that human capital development, innovation promotion, and productivity growth represented essential conditions for achieving a higher-income economy. The proposed economic mechanism provided a practical framework for expanding employment opportunities and strengthening long-term development. The study established a scientific basis for improving entrepreneurship support policies and enhancing inclusive economic growth.

Keywords: entrepreneurship, middle-income trap, economic growth, preferential lending, human capital, employment, poverty reduction, innovation.

ВВЕДЕНИЕ

Экономическая политика Республики Узбекистан в последние годы выстраивается вокруг измеримых социальных ориентиров, среди которых ключевое место занимает снижение бедности. Согласно установленным приоритетам развития страны до 2030 года, поставлена задача сократить уровень бедности к 2026 году вдвое по сравнению с 2022 годом, обеспечить его резкое снижение к 2030 году, а также повысить доходы 4,5 миллиона граждан, находящихся в зоне риска перехода в категорию малообеспеченных [1]. Подобная постановка целей переводит вопрос устойчивого роста доходов из плоскости общих деклараций в плоскость практических управленческих решений, требующих конкретных финансовых и институциональных инструментов.

Реализация этих мер уже принесла осязаемые результаты. В 2025 году источники доходов появились у пяти миллионов жителей страны, уровень безработицы снизился с 5,5 до 4,9 процента, около 1,5 миллиона граждан были выведены из бедности, а 1 435 махаллей впервые получили статус территорий, свободных от бедности; в целом по стране уровень бедности сократился с 8,9 до 5,8 процента [2]. Эти показатели отражают практическую эффективность адресной социальной политики и создают основу для постановки следующей по сложности задачи - закрепления достигнутой динамики на длительном горизонте.

Стратегические документы развития страны предусматривают вхождение Узбекистана в число государств с доходами выше среднего за счёт устойчивого экономического роста, формирования системы образования, здравоохранения и социальной защиты, отвечающей требованиям населения и международным стандартам [1]. По мере приближения к верхней границе среднего дохода перед национальной экономикой объективно возникает риск замедления роста,

известный в экономической литературе как ловушка среднего дохода. Удержание высоких темпов на этом этапе требует не столько дальнейшего наращивания капитала, сколько повышения качества человеческого капитала, ориентации образовательных программ на потребности экономики и развития навыков, связанных с инновационной деятельностью, цифровыми технологиями и предпринимательством.

Практическим ответом на этот вызов выступает предложенный в работе экономический механизм сокращения бедности, основанный на предоставлении льготных кредитов предпринимательским субъектам при условии создания ими новых рабочих мест. В отличие от подходов, ориентированных на общее стимулирование предпринимательства, данный механизм вводит дифференциацию субъектов по числу создаваемых рабочих мест, что обеспечивает приоритетное распределение финансовых ресурсов в пользу проектов с наибольшим влиянием на занятость и доходы населения. Логика и ожидаемые эффекты этого механизма раскрываются в последующих разделах работы.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Категория ловушки среднего дохода получила теоретическое оформление в исследовании, посвящённом перспективам экономического роста стран Восточной Азии, где было показано, что по мере перехода в группу со средним уровнем дохода страны сталкиваются с тремя трансформациями: замедлением диверсификации производства и занятости при углублении специализации, снижением значимости инвестиций при возрастании роли инноваций, а также переориентацией систем образования с адаптации работников к новым технологиям на подготовку их к созданию новых продуктов и процессов [4]. Успешная смена стратегии развития на этом рубеже определяет дальнейшую траекторию экономики.

Эмпирическое наполнение концепция получила в работах Всемирного банка. По итогам 2023 года к категории стран со средним уровнем дохода были отнесены 108 государств с валовым национальным доходом на душу населения в диапазоне от 1 136 до 13 845 долларов США; в них проживает около трёх четвертей населения планеты. При этом за период с 1990 года лишь 34 экономики сумели перейти в группу стран с высоким уровнем дохода, что свидетельствует об устойчивости барьера и сложности его преодоления [3]. Доклад фиксирует, что замедление роста обычно наступает при достижении дохода на душу населения, эквивалентного примерно десятой части аналогичного показателя США.

Эконометрический анализ траекторий быстрорастущих экономик подтвердил неравномерность этого процесса: замедление роста наблюдается не в единственной точке, а преимущественно в двух интервалах душевого дохода - около 10-11 и 15-16 тысяч долларов по паритету покупательной способности, что указывает на ступенчатый характер торможения и наличие нескольких

критических порогов [5]. Данный вывод имеет прикладное значение, поскольку обозначает необходимость заблаговременной перестройки факторов роста.

В исследованиях постсоветского пространства проблема рассматривается через призму возможных путей выхода развивающихся стран из состояния замедленного роста, где особое значение придаётся диверсификации экономики и повышению её технологического уровня [6]. Применительно к крупным экономикам региона показано, что длительная стагнация может закрепляться институциональными ограничениями и недостаточной отдачей от накопленного капитала [7]. Эти наблюдения подчёркивают, что выход из ловушки определяется не только макроэкономической динамикой, но и качеством институтов.

Существенная роль в преодолении барьера отводится человеческому капиталу как фактору, усиливающему отдачу от прямых иностранных инвестиций и формирующему предпосылки для технологической модернизации [8]. Обобщение рассмотренных источников позволяет заключить, что переход в группу стран с высоким уровнем дохода обеспечивается смещением приоритетов от накопления факторов производства к инновационной активности, росту производительности труда, развитию человеческого капитала и поддержке предпринимательской инициативы. Именно на этой теоретической основе строится предлагаемый в работе механизм.

МЕТОДОЛОГИЯ

Методологическую основу работы образует сочетание теоретико-аналитического и сравнительного подходов. Систематизация концепции ловушки среднего дохода опиралась на сопоставление международного опыта и классификации стран по уровню дохода, что позволило определить место Республики Узбекистан в общей типологии и оценить характер стоящих перед ней задач [3]. Сравнительный анализ применялся для выявления закономерностей, общих для государств, успешно преодолевших барьер среднего дохода.

Эмпирическая часть исследования построена на официальных статистических данных о макроэкономической динамике страны, включая показатели экономического роста, уровня бедности и распределения доходов, полученных из открытых источников международных финансовых институтов и национальных программных документов [2], [9]. Конструирование предлагаемого механизма льготного кредитования осуществлялось с применением логико-структурного метода, позволяющего последовательно описать его цель, этапы реализации, инструменты и ожидаемые результаты. Использование исключительно подтверждённых источников обеспечило достоверность аналитических построений и воспроизводимость выводов.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Начиная с 2017 года экономика Узбекистана вступила в фазу интенсивной рыночной трансформации, характеризующейся либерализацией валютного

регулирования и системным улучшением инвестиционного климата. По классификации Всемирного банка страна закрепились в категории экономик с доходом ниже среднего: в 2023 году валовой внутренний продукт на душу населения составил порядка 2 849 долларов США [3]. Достигнутый уровень формирует исходную позицию для движения к группе государств с доходом выше среднего и одновременно обозначает зону потенциального риска замедления роста.

Последующая макроэкономическая динамика подтверждает устойчивость избранного курса. Реальный рост валового внутреннего продукта ускорился с 6,7 процента в 2024 году до 7,7 процента в 2025 году, чему способствовали восстановление экспорта, рост частного потребления и развитие сферы услуг, сельского хозяйства и промышленности. Одновременно уровень бедности по национальной черте сократился с 8,9 до 5,8 процента, а коэффициент Джини снизился с 34,6 до 32,7, что отражает не только рост доходов, но и улучшение их распределения [9]. Сводные показатели представлены в таблице 1.

Таблица 1

Динамика ключевых макроэкономических показателей Республики Узбекистан¹

Показатель	2024 г.	2025 г.	Источник
Реальный рост ВВП, %	6,7	7,7	[9]
Уровень бедности (национальная черта), %	8,9	5,8	[9]
Коэффициент Джини	34,6	32,7	[9]

Приведённые результаты показывают, что текущая модель роста, опирающаяся на расширение инвестиций и накопление капитала, обеспечивает положительную динамику, однако по мере приближения к верхней границе среднего дохода её потенциал постепенно исчерпывается. Дальнейшее устойчивое развитие предполагает переход к модели, базирующейся на инновационной активности, повышении производительности труда, развитии человеческого капитала и стимулировании предпринимательской инициативы. Такой переход формирует новые источники конкурентных преимуществ и создаёт предпосылки для успешного преодоления ловушки среднего дохода.

В качестве практического инструмента предложен экономический механизм совершенствования системы сокращения бедности через льготное кредитование предпринимательских субъектов, обязующихся создавать новые рабочие места. Структура механизма, объединяющая его цель, этапы, инструменты и ожидаемые результаты, представлена на рисунке 1.

Реализация механизма предполагает последовательное прохождение четырёх этапов. На первом этапе предпринимательские субъекты классифицируются на три группы в зависимости от числа создаваемых рабочих мест, что позволяет дифференцировать условия поддержки. Второй этап обеспечивает нормативно-правовое закрепление порядка предоставления льгот

¹ Источник: составлено автором на основе данных Группы Всемирного банка [9].

и контроля за их целевым использованием. На третьем этапе субъектам предоставляются льготные кредиты сроком до семи лет по ставке 14 процентов, а четвёртый этап вводит систему мониторинга фактического создания рабочих мест. Инструментальную основу механизма образуют государственные целевые фонды, государственные программы поддержки и коммерческие банки.

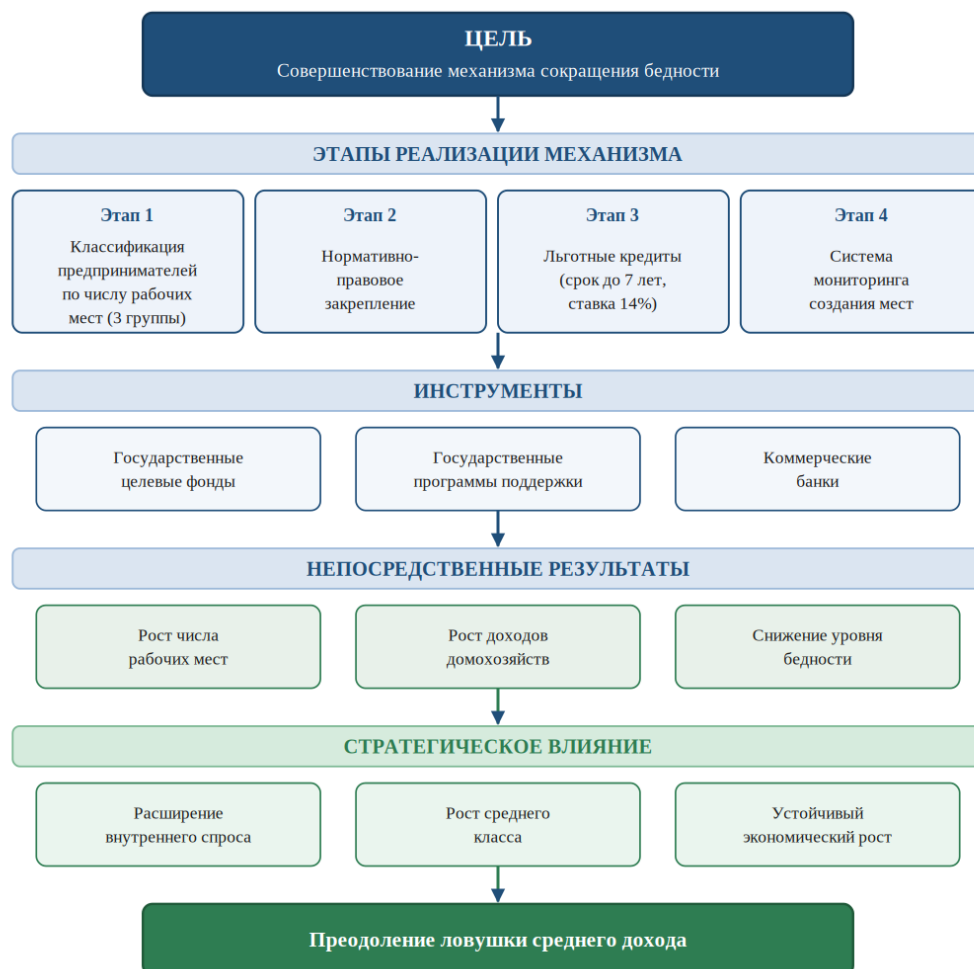

Рисунок 1. Инновационный экономический механизм льготного кредитования¹

Механизм сочетает институциональные и рыночные начала: государство обеспечивает регулирование и контроль за целевым использованием кредитных средств, тогда как предприниматели получают стимул к развитию бизнеса за счёт доступных финансовых ресурсов. Возникающий синергетический эффект позволяет одновременно решать социальные и экономические задачи. Непосредственными результатами становятся рост числа рабочих мест, повышение доходов домохозяйств и снижение уровня бедности, а стратегическими следствиями - расширение внутреннего спроса, рост среднего класса и укрепление устойчивости экономического роста. Совокупность этих

¹ Источник: разработано автором.

эффектов формирует целостную траекторию выхода из ловушки среднего дохода.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Проведённое исследование показывает, что преодоление ловушки среднего дохода в условиях Республики Узбекистан достигается через целенаправленную перестройку источников экономического роста и опору на предпринимательскую инициативу. Положительная макроэкономическая динамика последних лет - ускорение роста валового внутреннего продукта и последовательное снижение бедности и неравенства - создаёт благоприятную основу для перехода к инновационной модели развития и закрепления страны в группе государств с доходом выше среднего.

По результатам работы сформулированы следующие предложения практического характера:

во-первых, целесообразно внедрить дифференцированное льготное кредитование предпринимательских субъектов в зависимости от числа создаваемых ими рабочих мест, что обеспечит приоритетную поддержку проектов с наибольшим влиянием на занятость;

во-вторых, следует закрепить порядок предоставления и контроля льготных кредитов на нормативно-правовом уровне, повышая прозрачность и предсказуемость государственной поддержки;

в-третьих, необходимо развивать систему мониторинга фактического создания рабочих мест, обеспечивающую обратную связь и адресность распределения финансовых ресурсов;

в-четвёртых, важно усиливать инвестиции в человеческий капитал и профессиональную подготовку, ориентируя образовательные программы на потребности экономики, цифровые технологии и предпринимательство.

Согласованная реализация предложенных мер позволит повысить уровень занятости, расширить возможности получения устойчивых доходов, диверсифицировать их структуру и снизить уровень бедности. Поддержка предпринимательства и стимулирование инновационной активности образуют ядро эффективного экономического механизма преодоления ловушки среднего дохода и обеспечивают предпосылки для перехода Республики Узбекистан в группу стран с доходом выше среднего.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 16.02.2026 г. № УП-21 «О дополнительных мерах по последовательному продолжению и выведению на новый этап реформ в рамках приоритетных направлений развития страны до 2030 года». - <https://lex.uz/uz/docs/8050774>

2. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису и народу Узбекистана. 26.12.2025. - <https://president.uz/uz/lists/view/8834>

3. World Development Report 2024: The Middle-Income Trap. - Washington, DC: World Bank, 2024. - <https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2024>
4. Gill I., Kharas H., Bhattasali D. An East Asian Renaissance: Ideas for Economic Growth. - Washington, DC: World Bank, 2007. - <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-6747-6>
5. Eichengreen B., Park D., Shin K. Growth Slowdowns Redux: New Evidence on the Middle-Income Trap. NBER Working Paper No. 18673. - Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, 2013. - <https://doi.org/10.3386/w18673>
6. Вахабов А.В., Одинаев Д.Ш. Ловушка средних доходов и пути выхода из неё развивающихся стран // Методологические вопросы анализа и прогнозирования развития мировой экономики: сборник материалов Республиканской научно-практической конференции. - Ташкент: Fan va texnologiya, 2016. - С. 7-20.
7. Лякин А.Н. Ловушка среднего дохода и российская стагнация // Азиатско-Тихоокеанский регион: экономика, политика, право. - 2019. - № 2. - С. 60-75.
8. Cleeve E.A., Debrah Y., Yiheyis Z. Human Capital and FDI Inflow: An Assessment of the African Case // World Development. - 2015. - Vol. 74. - P. 1-14. - <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2015.04.003>
9. Республика Узбекистан: обзор страны (макроэкономический мониторинг). - Группа Всемирного банка, 2026. - <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/country/uzbekistan/overview>

KICHIK VA O'RTA BIZNES SUBYEKTLARI IQTISODIY SAMARADORLIGINI BAHOLASH TIZIMINING KO'P OMILLI EKONOMETRIK TAHLILI

Nazarov Nazar G'ulom o'g'li

Kadrlar malakasini oshirish va
statistik tadqiqotlar instituti doktoranti, PhD

ORCID: 0009-0007-2599-8769

E-mail: nazarbek.2728@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada O'zbekiston iqtisodiyotida kichik va o'rta biznesning hozirgi holati va davlat tomonidan kichik va o'rta biznesni rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar tahlil qilingan. Buxoro viloyatidagi 1001 ta kichik va o'rta biznes subyektlarining iqtisodiy samaradorligi ko'p omilli ekonometrik modellar orqali tahlil qilingan. Tadqiqot natijalaridan kichik va o'rta biznesning iqtisodiy samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalaridan O'zbekistonda kichik va o'rta biznes faoliyatini rivojlantirish uchun davlat dasturlarini hamda Buxoro viloyatida kichik va o'rta biznes subyektlaridan qo'llab-quvvatlash dasturlarini ishlab chiqishda foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: kichik va o'rta biznes, iqtisodiy samaradorlik, diversifikatsiya, ko'p o'zgaruvchili regressiya, modernizatsiya

Аннотация

В данной статье анализируется текущее состояние малого и среднего бизнеса в экономике Узбекистана и меры, принимаемые государством для развития малого и среднего бизнеса. Экономические показатели 1001 предприятия малого и среднего бизнеса в Бухарской области также были проанализированы с использованием многофакторных эконометрических моделей. По результатам исследования были разработаны научные предложения и рекомендации для повышения экономической эффективности малого и среднего бизнеса. Результаты исследования могут быть использованы при разработке государственных программ развития малого и среднего бизнеса в Узбекистане и программ поддержки малого и среднего бизнеса в Бухарской области.

Ключевые слова: малый и средний бизнес, экономическая эффективность, диверсификация, многофакторная регрессия, модернизация.

Abstract

This article analyzes the current state of small and medium-sized businesses in the economy of Uzbekistan and the measures being taken by the state to develop small and medium-sized businesses. The economic performance of 1,001 small and medium-sized businesses in the Bukhara region was also analyzed using multi-factor econometric models. From the results of the study, scientific proposals and recommendations have been developed to improve the economic efficiency of SMEs. The results of the study can be used to develop state programs for the development of

small and medium-sized businesses in Uzbekistan and programs to support small and medium-sized businesses in the Bukhara region.

Keywords: small and medium-sized businesses (SMEs), economic efficiency, diversification, multiple regression, modernization.

KIRISH

O'zbekiston iqtisodiyotida kichik va o'rta biznes subyektlari iqtisodiy o'sishning asosiy drayverlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Ayniqsa, hududiy iqtisodiyotni rivojlantirish, yangi ish o'rinlari yaratish, aholi bandligini ta'minlash hamda mahalliy resurslardan samarali foydalanishda kichik va o'rta biznes subyektlarining o'rni beqiyosdir. Buxoro viloyati ham mamlakatning tarixiy, turistik, sanoat va qishloq xo'jaligi salohiyati yuqori bo'lgan hududlaridan biri bo'lib, unda faoliyat yuritayotgan kichik va o'rta biznes subyektlarining iqtisodiy samaradorligini baholash dolzarb ilmiy-amaliy masala hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatining natijadorligi nafaqat moliyaviy ko'rsatkichlar, balki ularning iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni hal etishdagi hissasi bilan ham belgilanadi.

O'zbekistonda tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan qator davlat dasturlari va islohotlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, kichik va o'rta biznes subyektlarining iqtisodiy samaradorligi ko'p jihatdan ularning moliyalashtirish manbalariga bog'liqdir. Tadqiqotda moliyalashtirish manbalari sifatida davlat mablag'lari, lizing, o'z mablag'lari, qarz mablag'lari, sherikchilik asosidagi investitsiyalar hamda xalqaro moliyalashtirish manbalari ko'rib chiqiladi. Davlat mablag'lari tadbirkorlikni rag'batlantirish va ustuvor loyihalarni qo'llab-quvvatlash imkonini bersa, lizing mexanizmlari ishlab chiqarish vositalarini yangilashga xizmat qiladi. O'z mablag'lari korxonaning moliyaviy mustaqilligini ifodalasa, qarz mablag'lari va xalqaro moliyalashtirish manbalari biznesni kengaytirish uchun qo'shimcha resurslar yaratadi. Sherikchilik asosidagi investitsiyalar esa tavakkalchilikni taqsimlash va yangi imkoniyatlarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, kichik va o'rta biznes subyektlari iqtisodiy samaradorligini baholashda ijtimoiy omillar ham muhim o'rin tutadi. Tadqiqotda ijtimoiy muammolar kategoriyasi tarkibida ijtimoiy kafolatlar, ish haqi barqarorligi, mehnat muhofazasi va xavfsizlik texnikasi hamda xodimlarning mehnat huquqlari masalalari o'rganiladi. Mazkur omillar korxonalarda inson kapitalidan samarali foydalanish, mehnat unumdorligini oshirish va xodimlarning motivatsiyasini kuchaytirishga xizmat qiladi. Mehnat sharoitlarining yaxshilanishi va xodimlar huquqlarining ta'minlanishi korxonalarning uzoq muddatli barqaror rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Buxoro viloyatida faoliyat yuritayotgan kichik va o'rta biznes subyektlarining moliyalashtirish manbalari, iqtisodiy va ijtimoiy muammolar bilan bog'liq omillar asosida iqtisodiy samaradorligini baholash hududiy rivojlanish strategiyalarini takomillashtirish va tadbirkorlikni yanada qo'llab-quvvatlash bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Kichik va oʻrta biznesni rivojlantirish Oʻzbekistonda iqtisodiy oʻsishni jadallashtirish, yangi ish oʻrinlarini yaratish va hududlar iqtisodiy salohiyatini oshirishning muhim yoʻnalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Yangi Oʻzbekistonning Taraqqiyot strategiyasida tadbirkorlikni qoʻllab-quvvatlash, biznes yuritish sharoitlarini yaxshilash, moliyaviy resurslardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish hamda hududlarda tadbirkorlik faolligini oshirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan [1]. Mazkur strategik yoʻnalishlar kichik va oʻrta biznes subyektlari iqtisodiy samaradorligini ilmiy baholash zaruratini kuchaytiradi.

Kichik va oʻrta biznesni rivojlantirishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlarda tadbirkorlik subyektlarini moliyaviy qoʻllab-quvvatlash, kreditlash tizimini takomillashtirish, investitsiyalarni ragʻbatlantirish hamda zamonaviy boshqaruv usullarini joriy etish iqtisodiy samaradorlikni oshirishning muhim omillari sifatida eʼtirof etilgan [2]. Ushbu yondashuv korxonalar faoliyatini kompleks baholashning ilmiy asoslarini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Oʻzbekiston Respublikasi Milliy Statistika qoʻmitasi maʼlumotlariga koʻra, soʻnggi yillarda kichik va oʻrta biznesning yalpi ichki mahsulot, sanoat ishlab chiqarishi va bandlikdagi ulushi izchil ortib bormoqda. Hududlar kesimida korxonalarning iqtisodiy natijalari va samaradorlik darajasida farqlar saqlanib qolayotgani ularni ekonometrik usullar yordamida baholash zarurligini koʻrsatadi [3].

Iqtisodiyot va moliya vazirligining hududiy tadbirkorlikni rivojlantirish boʻyicha hisobotlarida moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish, investitsion faollikni oshirish va boshqaruv sifatini yaxshilash kichik va oʻrta biznesning barqaror rivojlanishini taʼminlovchi asosiy omillar sifatida baholangan [4].

Porter korxonalarning uzoq muddatli iqtisodiy samaradorligi raqobat ustunligini shakllantirish, resurslardan samarali foydalanish va bozor strategiyasini toʻgʻri tanlash bilan bogʻliqligini asoslagan. Muallifning raqobat ustunligi konsepsiyasi korxonalar faoliyatini iqtisodiy natijalar asosida baholashning nazariy asoslaridan biri hisoblanadi [5].

Nazarov erkin iqtisodiy zonalarda faoliyat yuritayotgan biznes subyektlarini statistik tahlil qilish orqali korxonalar samaradorligini baholashda ekonometrik usullardan foydalanishning amaliy ahamiyatini koʻrsatgan. Tadqiqotda statistik koʻrsatkichlar asosida boshqaruv qarorlarini qabul qilish samaradorligi asoslab berilgan [6].

Stiglitz va Weiss nomukammal axborot sharoitida kredit resurslaridan foydalanish mexanizmlarini tahlil qilib, moliyalashtirish imkoniyatlari korxonalar faoliyati va iqtisodiy natijalariga bevosita taʼsir koʻrsatishini ilmiy asoslagan. Ushbu yondashuv kichik va oʻrta biznesning moliyalashtirish manbalarini iqtisodiy samaradorlik omili sifatida baholashda muhim nazariy ahamiyatga ega [7].

Nazarovning keyingi tadqiqotlarida innovatsion va investitsion faoliyatni rivojlantirish korxonalarning iqtisodiy natijadorligini oshiruvchi muhim omil sifatida baholangan. Muallif innovatsion rivojlanish va investitsion faollik oʻrtasidagi bogʻliqlikni statistik tahlillar asosida yoritgan [8].

Jahon banki hisobotlarida kichik va o'rta biznesning moliyaviy resurslardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, kreditlash tizimini rivojlantirish va institutsional muhitni takomillashtirish iqtisodiy o'sishni rag'batlantiruvchi muhim omillar sifatida qayd etilgan [9]. Mazkur tavsiyalar rivojlanayotgan mamlakatlarda kichik biznesni qo'llab-quvvatlash siyosatining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti Taraqqiyot dasturi (UNDP) inson kapitalini rivojlantirish, munosib mehnat sharoitlarini yaratish va ijtimoiy himoyani kuchaytirish korxonalarning barqaror faoliyatini ta'minlovchi asosiy omillar ekanligini ta'kidlagan. Hisobotda iqtisodiy va ijtimoiy omillarni birgalikda baholash zarurligi qayd etilgan [10].

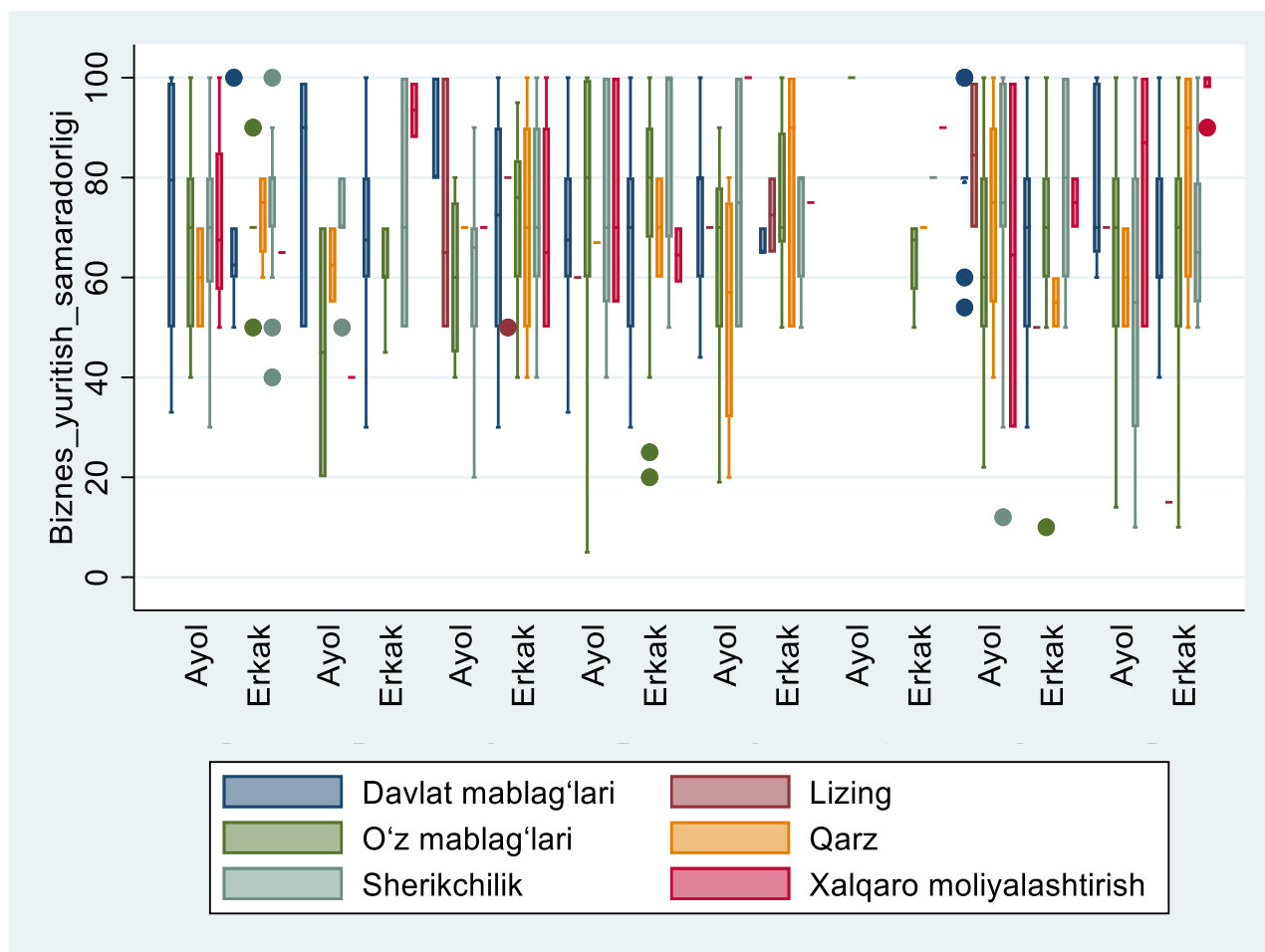
OECD tadqiqotlarida kichik va o'rta biznesni moliyalashtirish tizimini takomillashtirish, kapital bozorlariga kirish imkoniyatlarini kengaytirish va innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash korxonalar samaradorligini oshirishning muhim yo'nalishlari sifatida baholangan. Iqtisodiy samaradorlikni baholashda ko'p omilli ekonometrik yondashuvlardan foydalanish boshqaruv qarorlarining ilmiy asoslanganligini kuchaytirishi ta'kidlangan [11].

METODOLOGIYA

Tadqiqotda Buxoro viloyatidagi kichik va o'rta biznes subyektlarining iqtisodiy samaradorligini baholash maqsadida ko'p o'zgaruvchili regressiya tahlili (Multivariate Regression Model - MVREG) usulidan foydalanildi. Tahlil jarayonida moliyalashtirish manbasi, iqtisodiy muammo va ijtimoiy muammo bog'liq o'zgaruvchilar sifatida tanlandi. Mustaqil o'zgaruvchilar sifatida esa biznes yuritish samaradorligi, tashkil etilgan yil, tadbirkorning yoshi, ta'lim yillari va ishchilar soni kiritildi. Dastlab ma'lumotlarning tavsifiy statistikasi, taqsimoti va o'zaro bog'liqligi o'rganildi, so'ngra Stata 17.0 dasturi yordamida MVREG modeli baholandi. Modelning mosligi F-statistika, R^2 koeffitsiyenti va p-qiymatlar orqali tekshirildi hamda omillarning ta'sir darajasi regressiya koeffitsiyentlari asosida izohlandi. Mazkur metodologik yondashuv kichik va o'rta biznes subyektlarining moliyaviy, iqtisodiy va ijtimoiy omillar bilan bog'liq muammolarini kompleks ravishda baholash va ularning biznes samaradorligiga ta'sirini aniqlash imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

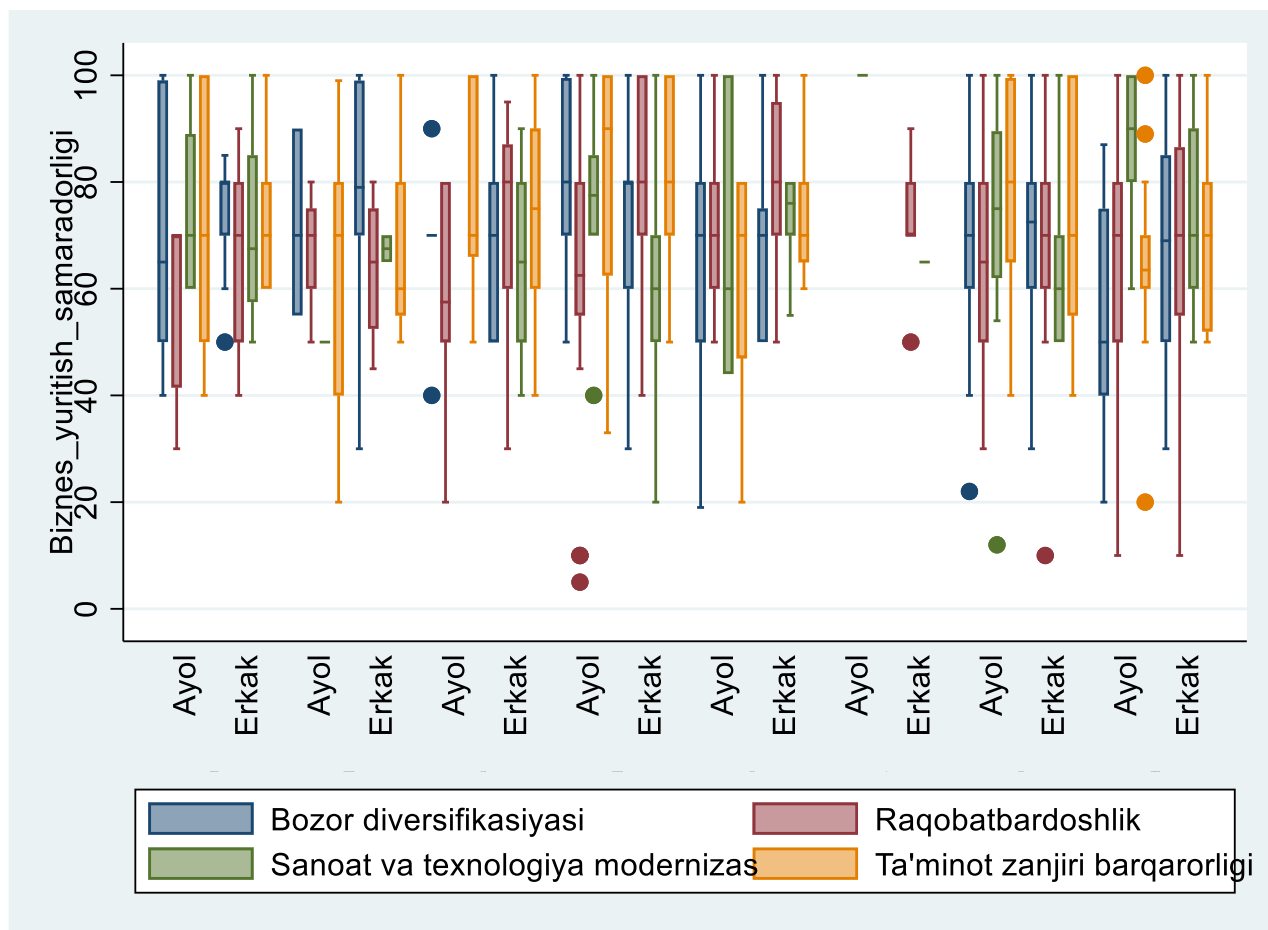
1-rasmda Buxoro viloyatidagi kichik va o'rta biznes subyektlarining biznes yuritish samaradorligi turli moliyalashtirish manbalari va respondentlarning jinsi bo'yicha taqqoslangan. Natijalarga ko'ra, biznes samaradorligi ko'rsatkichlari asosan 50-100 ball oralig'ida jamlangan bo'lib, ayrim holatlarda 10-30 ball darajasidagi past qiymatlar ham uchraydi. Davlat mablag'lari va lizing asosida moliyalashtirilgan korxonalarda ayollar va erkaklar o'rtasidagi samaradorlik ko'rsatkichlari nisbatan yuqori bo'lib, median qiymatlar taxminan 65-80 ball oralig'ida joylashgan. O'z mablag'lari hisobidan faoliyat yuritayotgan subyektlarda samaradorlikning tarqalish diapazoni kengroq tarqalmoqda.

1-rasm. Moliyalashtirish manbalari va gender kesimida biznes yuritish samaradorligining taqsimlanishi¹

Sherikchilik, qarz va xalqaro moliyalashtirish manbalari bo'yicha ham samaradorlikning sezilarli farqlanishi kuzatiladi. Xalqaro moliyalashtirishdan foydalanuvchi subyektlarda samaradorlik ko'rsatkichlari asosan 60-95 ball oralig'ida shakllangan bo'lib, ayrim korxonalarda 100 ballga yaqin natijalar qayd etilgan. Qarz mablag'lari hisobidan moliyalashtirilgan korxonalarda esa tarqalish keng bo'lib, ko'rsatkichlar 20 balldan 100 ballgacha o'zgaradi, bu esa kredit mablag'laridan foydalanish samaradorligi korxona boshqaruvi sifatiga bog'liqligini ko'rsatadi. Erkak va ayol tadbirkorlar o'rtasidagi farqlar katta emas, biroq ayrim moliyalashtirish manbalarida erkaklar guruhida dispersiya yuqoriroq kuzatilgan. Natijalar moliyalashtirish manbalarining turi biznes yuritish samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini va ayniqsa xalqaro moliyalashtirish hamda lizing mexanizmlaridan foydalanayotgan korxonalarda yuqori natijalar kuzatilishini tasdiqlaydi.

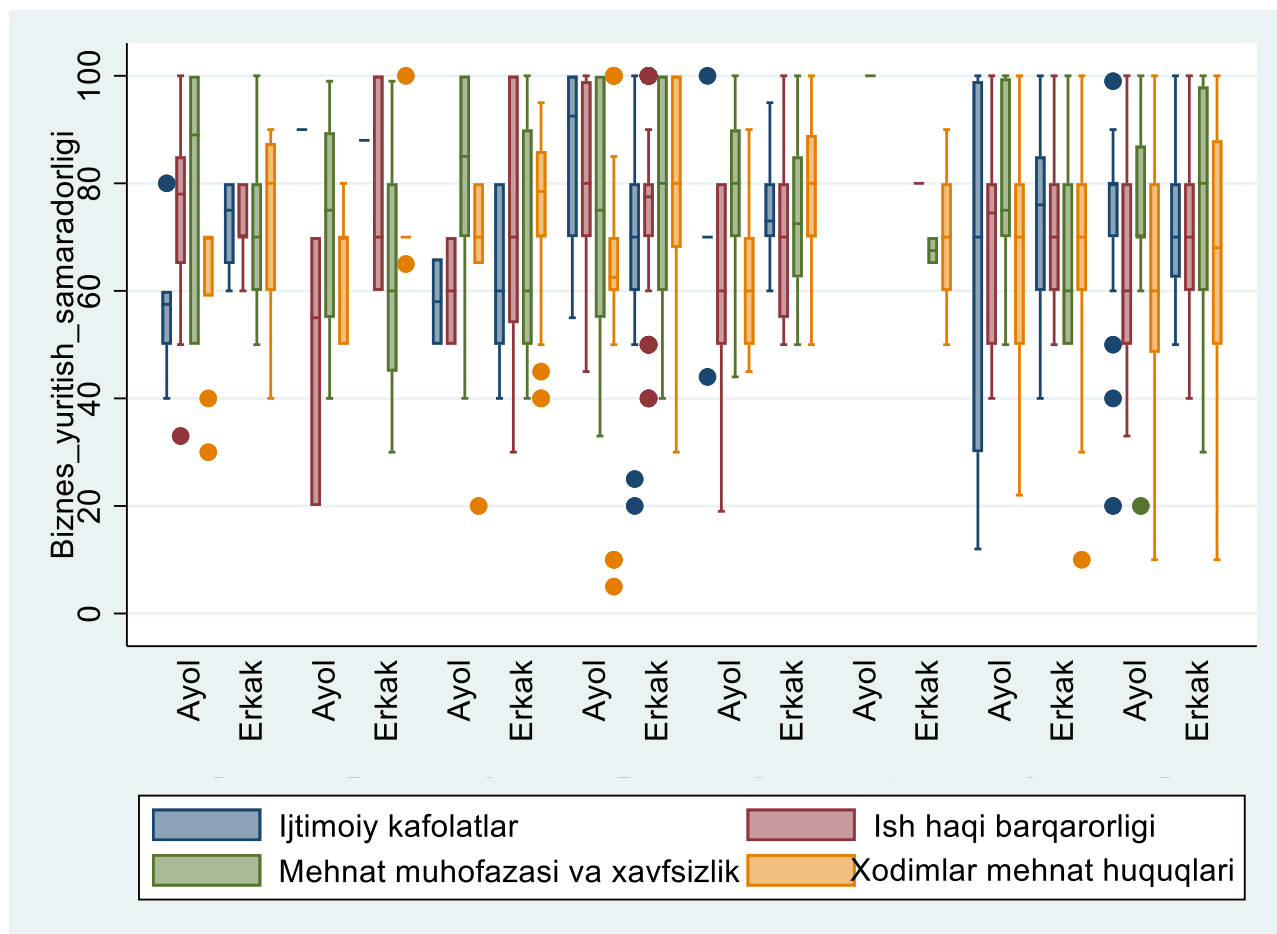
¹ Muallif ishlanmasi

2-rasm. Iqtisodiy omillar va gender kesimida biznes yuritish samaradorligining taqsimlanishi¹

2-rasmda kichik va oʻrta biznes subyektlarining biznes yuritish samaradorligi iqtisodiy omillar -bozor diversifikatsiyasi, raqobatbardoshlik, sanoat va texnologiya modernizatsiyasi hamda taʼminot zanjiri barqarorligi boʻyicha ayollar va erkaklar kesimida taqqoslangan. Natijalarga koʻra, koʻpchilik kuzatuvlar 60-90 ball oraligʻida jamlangan boʻlib, bu respondentlarning iqtisodiy omillarni biznes samaradorligiga sezilarli taʼsir etuvchi omillar sifatida baholaganini koʻrsatadi. Bozor diversifikatsiyasi boʻyicha ayollar guruhida median qiymat taxminan 70 ball, erkaklarda esa 75 ball atrofida shakllangan. Ayrim korxonalarda samaradorlik koʻrsatkichlari 40-50 ballgacha pasaygan boʻlsa, eng yuqori natijalar 100 ballga yaqinlashgan. Bu holat yangi bozorlarga chiqish va mahsulot assortimentini kengaytirish korxonalarining iqtisodiy natijalarini yaxshilashda muhim omil ekanligini koʻrsatadi. Raqobatbardoshlik omili boʻyicha ham koʻrsatkichlar asosan 65-85 ball diapazonida joylashgan boʻlib, ayrim respondentlarda 10-20 ball darajasidagi past baholar uchrashi korxonalar oʻrtasida raqobat imkoniyatlari turlicha ekanligini bildiradi.

¹ Muallif ishlanmasi

3-rasm. Ijtimoiy omillar va gender kesimida biznes yuritish samaradorligining taqsimlanishi¹

3-rasmda esa, biznes yuritish samaradorligining ijtimoiy kafolatlar, ish haqi barqarorligi, mehnat muhofazasi va xavfsizlik hamda xodimlar mehnat huquqlari bilan bogʻliqligi ayollar va erkaklar kesimida aks ettirilgan. Natijalarga koʻra, koʻrsatkichlarning asosiy qismi 50-80 ball oraligʻida joylashgan boʻlib, respondentlarning aksariyati ijtimoiy omillarni biznes samaradorligiga ijobiy taʼsir etuvchi muhim omillar sifatida baholagan. Ijtimoiy kafolatlar boʻyicha ayol tadbirkorlarda median qiymat taxminan 60-70 ball, erkaklarda esa 65-75 ball atrofida shakllangan. Ayrim kuzatuvlarda eng past qiymatlar 30-40 ball darajasida qayd etilgan boʻlsa, maksimal baholar 95-100 ballgacha yetgan. Ish haqi barqarorligi boʻyicha ham natijalar nisbatan yuqori boʻlib, koʻpchilik kuzatuvlar 55-80 ball diapazonida toʻplangan. Shu bilan birga, ayrim respondentlar tomonidan 20-30 ball darajasidagi baholar berilgani ayrim korxonalarda ish haqi tizimining yetarlicha barqaror emasligini koʻrsatadi.

¹ Muallif ishlanmasi

1-jadval
**Kichik va o'rta biznes subyektlari iqtisodiy samaradorligini baholash
tizimining ko'p omilli ekonometrik tahlili¹**

Modelning umumiy statistik ko'rsatkichlari						
Tenglama	Kuzatuvlar soni	Parametrlar soni	RMSE	R²	F-statistika	p-qiymat
Moliyalashtirish manbasi	1000	6	1.226048	0.0068	1.357219	0.0381
Iqtisodiy muammo	1000	6	1.017362	0.0060	1.205968	0.0042
Ijtimoiy muammo	1000	6	1.056482	0.0093	1.859679	0.0988
Moliyalashtirish manbasi						
O'zgaruvchilar	Koeffitsiyent	Standart xatolik	t-statistika	p-qiymat	95 % ishonch oralig'i (quyi)	95 % ishonch oralig'i (yuqori)
Biznes yuritish samaradorligi	0.003	0.002	1.310	0.090	-0.001	0.007
Tashkil yil	-0.005	0.010	-0.490	0.626	-0.024	0.014
Yosh	-0.004	0.005	-0.820	0.012	-0.013	0.005
Ta'lim yillari	0.031	0.016	1.890	0.059	-0.001	0.063
Ishchilar soni	0.001	0.004	0.160	0.874	-0.007	0.008
Doimiy had (cons)	32.793	0.288	114.060	0.000	32.229	33.357
Iqtisodiy muammo						
O'zgaruvchilar	Koeffitsiyent	Standart xatolik	t-statistika	p-qiymat	95 % ishonch oralig'i (quyi)	95 % ishonch oralig'i (yuqori)
Biznes yuritish samaradorligi	0.003	0.002	1.780	0.075	-0.000	0.006
Tashkil yil	0.003	0.008	0.400	0.688	-0.013	0.019
Yosh	-0.004	0.004	-1.080	0.282	-0.012	0.003
Ta'lim yillari	0.014	0.014	1.030	0.304	-0.013	0.041
Ishchilar soni	0.002	0.003	0.600	0.052	-0.004	0.008
Doimiy had (cons)	54.937	0.239	230.280	0.000	54.469	55.406
Ijtimoiy muammo						
O'zgaruvchilar	Koeffitsiyent	Standart xatolik	t-statistika	p-qiymat	95 % ishonch oralig'i (quyi)	95 % ishonch oralig'i (yuqori)
Biznes yuritish samaradorligi	-0.001	0.002	-0.390	0.693	-0.004	0.003
Tashkil yil	0.015	0.008	1.830	0.068	-0.001	0.032
Yosh	-0.007	0.004	-1.650	0.099	-0.015	0.001
Ta'lim yillari	0.023	0.014	1.640	0.101	-0.005	0.051
Ishchilar soni	0.003	0.003	0.930	0.050	-0.003	0.009
Doimiy had (cons)	51.729	0.248	208.800	0.000	51.243	52.215

Mazkur model natijalariga ko'ra, moliyalashtirish manbasi tenglamasi umumiy jihatdan statistik ahamiyatli hisoblanadi ($F = 1.357$; $p = 0.038$). Modelning

¹ Muallif ishlanmasi

determinatsiya koeffitsiyenti $R^2 = 0.0068$ ni tashkil etib, moliyalashtirish manbalaridagi o'zgarishlarning 0,68 foizi modelga kiritilgan omillar hisobiga izohlanishini ko'rsatadi. Natijalarga ko'ra, biznes yuritish samaradorligi moliyalashtirish manbalariga ijobiy ta'sir ko'rsatgan ($\beta = 0.003$; $p = 0.090$). Bu biznes yuritish samaradorligi bir birlikka oshganda moliyalashtirish manbalari indeksi o'rtacha 0.003 birlikka ortishini anglatadi. Ta'lim yillari ham ijobiy ta'sir ko'rsatgan ($\beta = 0.031$; $p = 0.059$), bu esa tadbirkorning bilim va malakasi oshgani sari moliyalashtirish imkoniyatlari kengayishini bildiradi. Yosh o'zgaruvchisining koeffitsiyenti manfiy ($\beta = -0.004$) bo'lib, yosh ortishi bilan zamonaviy moliyalashtirish manbalaridan foydalanish faolligi pasayishi mumkinligini ko'rsatadi.

Iqtisodiy muammo tenglamasi ham statistik jihatdan ahamiyatli natijani ko'rsatgan ($F = 1.206$; $p = 0.004$). Modelning determinatsiya koeffitsiyenti $R^2 = 0.0060$ bo'lib, iqtisodiy muammolardagi o'zgarishlarning 0,60 foizi modelga kiritilgan omillar orqali izohlanadi. Biznes yuritish samaradorligi iqtisodiy muammolarga ijobiy ta'sir ko'rsatgan ($\beta = 0.003$; $p = 0.075$). Bu natija biznes samaradorligi yuqori bo'lgan korxonalarda iqtisodiy muammolarga nisbatan e'tibor yuqoriroq bo'lishi bilan izohlanadi. Ishchilar soni koeffitsiyenti ham musbat qiymatga ega ($\beta = 0.002$; $p = 0.052$) bo'lib, korxona hajmi ortishi bilan iqtisodiy muammolar bilan bog'liq masalalar ko'payishini ko'rsatadi. Tashkil etilgan yil, yosh va ta'lim yillari o'zgaruvchilarining ta'siri statistik jihatdan ahamiyatli emas.

Ijtimoiy muammo tenglamasida modelning umumiy ahamiyatlilik darajasi nisbatan past bo'lsa-da ($F = 1.860$; $p = 0.0988$), ayrim omillar 10 foizlik ahamiyatlilik darajasida statistik jihatdan sezilarli natijani ko'rsatgan. Modelning determinatsiya koeffitsiyenti $R^2 = 0.0093$ bo'lib, ijtimoiy muammolardagi o'zgarishlarning 0,93 foizi modelga kiritilgan omillar orqali izohlanadi. Biznes yuritish samaradorligi koeffitsiyenti manfiy qiymatga ega ($\beta = -0.001$; $p = 0.693$), biroq statistik jihatdan ahamiyatli emas. Tashkil etilgan yil ($\beta = 0.015$; $p = 0.068$), yosh ($\beta = -0.007$; $p = 0.099$), ta'lim yillari ($\beta = 0.023$; $p = 0.101$) hamda ishchilar soni ($\beta = 0.003$; $p = 0.050$) ijtimoiy muammolarga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi. Xususan, ishchilar sonining ortishi mehnat munosabatlari, ijtimoiy himoya va xodimlar manfaatlari bilan bog'liq masalalarning dolzarblashishiga olib kelishini anglatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqotda Buxoro viloyatida faoliyat yuritayotgan 1001 ta kichik va o'rta biznes subyekting iqtisodiy samaradorligi ko'p omilli ekonometrik regressiya modeli asosida baholandi. Tahlil natijalari biznes yuritish samaradorligi, tadbirkorning ta'lim darajasi va korxona hajmi moliyalashtirish imkoniyatlari hamda iqtisodiy va ijtimoiy omillar bilan bog'liqligini ko'rsatdi. Biznes samaradorligi yuqori bo'lgan korxonalarda moliyaviy resurslardan foydalanish imkoniyatlari kengroq shakllanganligi va iqtisodiy faoliyat natijadorligi yuqoriroq ekani aniqlandi.

Tadqiqot natijalari ta'lim darajasining oshishi tadbirkorlarning moliyaviy resurslardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishi va boshqaruv qarorlarining sifatini yaxshilashini tasdiqladi. Korxona hajmi ortishi bilan iqtisodiy va ijtimoiy boshqaruv masalalarining ahamiyati kuchayishi ham aniqlandi. Shuningdek, xalqaro

moliyalashtirish va lizing mexanizmlaridan foydalangan korxonalarda iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari nisbatan yuqori shakllangani kuzatildi. Olingan natijalar kichik va o'rta biznes subyektlarining iqtisodiy samaradorligini baholashda moliyaviy, iqtisodiy va ijtimoiy omillarni birgalikda hisobga olish muhimligini ko'rsatdi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Kichik va o'rta biznes subyektlarining iqtisodiy samaradorligini muntazam baholashda ko'p omilli ekonometrik modellarni amaliyotga keng joriy etish maqsadga muvofiq. Bu boshqaruv qarorlarining ilmiy asoslanganligini oshirishga xizmat qiladi.

2. Tadbirkorlarning moliyaviy va boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan o'quv dasturlarini kengaytirish tavsiya etiladi. Bu moliyalashtirish manbalaridan samarali foydalanish va biznes natijadorligini oshirish imkonini beradi.

3. Lizing, xalqaro moliyalashtirish va sherikchilik asosidagi investitsiya mexanizmlaridan foydalanishni rag'batlantirish korxonalarining investitsion faolligi va ishlab chiqarish salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

4. Korxonalarda mehnat sharoitlarini takomillashtirish, xodimlarning malakasini muntazam oshirish hamda ijtimoiy boshqaruv tizimini rivojlantirish mehnat unumdorligi va iqtisodiy samaradorlikning barqaror o'sishini ta'minlaydi.

5. Hududiy qo'llab-quvvatlash dasturlarini ishlab chiqishda korxonalarining moliyalashtirish imkoniyatlari, iqtisodiy natijalari va ijtimoiy ko'rsatkichlarini kompleks baholash mezonlaridan foydalanish tavsiya etiladi. Bu resurslarni ustuvor yo'nalishlarga samarali yo'naltirish imkonini yaratadi.

6. Kelgusidagi tadqiqotlarda panel ma'lumotlar, fazoviy ekonometrik modellar va dinamik regressiya usullaridan foydalanish kichik va o'rta biznes samaradorligiga innovatsiyalar, raqamli texnologiyalar, eksport faoliyati va hududiy infratuzilmaning ta'sirini yanada chuqurroq baholash imkonini beradi.

Takliflarning amaliyotga tatbiq etilishi kichik va o'rta biznes subyektlarining moliyaviy barqarorligini mustahkamlash, iqtisodiy samaradorligini oshirish va hududiy tadbirkorlikni izchil rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash bo'yicha farmon va qarorlar to'plami, Toshkent, O'zbekiston, 2023.

3. O'zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasining statistik to'plami 2024, Toshkent, O'zbekiston, 2024.

4. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi, Hududiy tadbirkorlik va biznesni rivojlantirish bo'yicha yillik hisobot, Toshkent, O'zbekiston, 2024.

5. Michael E. Porter, Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. New York, NY, USA: Free Press, 1985.

6. Nazar, PhD Nazarov. "STATISTICAL RESEARCH METHODS OF BUSINESS ENTITIES IN FREE ECONOMIC ZONES IN UZBEKISTAN."

7. Joseph E. Stiglitz and A. Weiss, “Credit Rationing in Markets with Imperfect Information,” *American Economic Review*, vol. 71, no. 3, pp. 393-410, 1981.

8. NAZAROV, N. (2021). Analysis of business entities with the development of innovative and investment activities of entrepreneurship in free economic zones. *THEORETICAL & APPLIED SCIENCE* Учредители: Теоретическая и прикладная наука, (10), 719-727.

9. World Bank, *Small and Medium Enterprises (SMEs) Finance: Improving Access to Finance for Growth and Development*. Washington, DC, USA: World Bank, 2023.

10. United Nations Development Programme, *Human Development Report 2024: Breaking the Gridlock*. New York, NY, USA: UNDP, 2024.

11. Organisation for Economic Co-operation and Development, *Financing SMEs and Entrepreneurs 2024: An OECD Scoreboard*. Paris, France: OECD Publishing, 2024.

АДРЕСНЫЕ ФИНАНСОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В УЗБЕКИСТАНЕ

Мавланова Умида Баходировна

старший преподаватель
кафедры «Макроэкономика»
Экономического факультета
Национального университета Узбекистана
имени Мирзо Улугбека
E-mail: umavlanova12@gmail.com

Аннотация

В исследовании были проанализированы адресные финансовые механизмы повышения качества человеческого капитала в Узбекистане. В ходе работы были сравнительно оценены показатели развития человеческого капитала за 2020-2025 годы, международный опыт и действующие механизмы финансирования. Полученные результаты показали, что профессиональные ваучеры, результативное субсидирование образовательных организаций, государственно-частное партнёрство и венчурное финансирование способствовали повышению эффективности формирования человеческого капитала. Было обосновано, что предложенные механизмы были ориентированы на повышение качества образования, развитие профессиональных компетенций, расширение занятости и рост производительности труда. Результаты исследования сформировали научно-практическую основу для совершенствования финансирования человеческого капитала и подготовки квалифицированных кадров инновационной экономики.

Ключевые слова: человеческий капитал, финансовые механизмы, профессиональные ваучеры, государственно-частное партнёрство, венчурное финансирование, качество образования, производительность труда, инновационная экономика.

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda O'zbekistonda inson kapitali sifatini oshirishning manzilli moliyaviy mexanizmlari ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot davomida 2020-2025-yillardagi rivojlanish ko'rsatkichlari, xalqaro tajriba va amaldagi moliyalashtirish mexanizmlari qiyosiy baholandi. Natijalar professional vaucherlar, natijaga yo'naltirilgan subsidiyalar, davlat-xususiy sheriklik va venchur moliyalashtirish inson kapitalini rivojlantirish samaradorligini oshirishga xizmat qilganini ko'rsatdi. Taklif etilgan mexanizmlar ta'lim sifati, kasbiy kompetensiyalar, bandlik va mehnat unumdorligini kuchaytirishga yo'naltirilgani asoslandi. Tadqiqot natijalari inson kapitaliga investitsiyalar samaradorligini oshirish hamda innovatsion iqtisodiyot uchun malakali kadrlar tayyorlash bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalarni shakllantirishga xizmat qildi.

Kalit so'zlar: inson kapitali, moliyaviy mexanizmlar, professional vaucher, davlat-xususiy sheriklik, venchur moliyalashtirish, ta'lim sifati, mehnat unumdorligi, innovatsion iqtisodiyot.

Abstract

The study examined targeted financial mechanisms for improving the quality of human capital in Uzbekistan. Human capital development indicators for 2020-2025, international experience, and existing financing mechanisms were comparatively evaluated. The findings demonstrated that professional vouchers, performance-based subsidies for educational institutions, public-private partnerships, and venture financing contributed to improving the effectiveness of human capital development. The proposed mechanisms were shown to support higher educational quality, stronger professional competencies, expanded employment opportunities, and increased labor productivity. The study provided a scientific and practical basis for enhancing the efficiency of human capital investment and strengthening the preparation of qualified specialists required for the development of an innovation-driven economy.

Keywords: human capital, financial mechanisms, professional vouchers, public-private partnership, venture financing, education quality, labor productivity, innovation economy.

ВВЕДЕНИЕ

В современных условиях человеческий капитал становится ключевым фактором устойчивого экономического роста, инновационного развития и повышения конкурентоспособности национальной экономики. Развитие цифровых технологий, ускорение технологических изменений и переход к экономике знаний обуславливают необходимость постоянного совершенствования профессиональных компетенций населения.

В Узбекистане вопросам развития человеческого капитала уделяется особое внимание в рамках реализации стратегии «Узбекистан-2030». Вместе с тем сохраняются проблемы недостаточного соответствия квалификации работников требованиям инновационной экономики, ограниченного охвата населения программами непрерывного обучения и недостаточной эффективности механизмов финансирования подготовки кадров. В этих условиях особую актуальность приобретает разработка адресных финансовых механизмов, обеспечивающих целевую поддержку формирования современных компетенций и повышение качества человеческого капитала.

Целью исследования является разработка и научное обоснование адресных финансовых механизмов повышения качества человеческого капитала в Узбекистане. Объектом исследования выступает процесс формирования и развития человеческого капитала в Республике Узбекистан. Предметом исследования являются финансово-экономические механизмы государственной поддержки повышения качества человеческого капитала.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Теоретические основы человеческого капитала были заложены в трудах У.Петти, А.Смита и Д.Рикардо. Современная теория получила развитие благодаря исследованиям Т.Шульца, Г.Беккера и Дж.Минсера, которые

рассматривали образование, здоровье и профессиональную подготовку как инвестиции, формирующие будущие доходы индивида и общества.

Существенный вклад в развитие концепции внесли Р.Лукас и П.Ромер, обосновавшие роль человеческого капитала в моделях эндогенного экономического роста. Исследования Э.Ханушека и Л.Вессмана показали, что ключевое значение для экономического развития имеет не столько продолжительность обучения, сколько качество полученных знаний и навыков.

В Узбекистане вопросы человеческого капитала исследованы в работах А.В.Вахабова, К.Х.Абдурахманова, Н.К.Зокировой, А.М.Садыкова и других ученых. Вместе с тем недостаточно изученными остаются вопросы совершенствования адресных финансовых механизмов, направленных на повышение качества человеческого капитала в условиях инновационной экономики.

Научная новизна исследования заключается в разработке системы адресных финансовых механизмов повышения качества человеческого капитала, включающей профессиональные ваучеры, результативное субсидирование образовательных организаций, государственно-частное партнерство и венчурное финансирование, адаптированных к условиям формирования инновационной экономики Узбекистана.

МЕТОДОЛОГИЯ

Для оценки эффективности адресных финансовых механизмов использованы методы сравнительного институционального анализа, изучения нормативно-правовых документов, сравнительный анализ международного опыта и статистический анализ динамики показателей развития человеческого капитала Узбекистана за 2020-2025 годы.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В последние годы в Узбекистане наблюдаются положительные тенденции в развитии человеческого капитала, выражающиеся в расширении образовательной инфраструктуры, увеличении численности обучающихся и росте производительности труда. Государством последовательно наращиваются инвестиции в образование и подготовку кадров, что способствует формированию кадрового потенциала инновационной экономики. Вместе с тем сохраняется необходимость повышения эффективности использования финансовых ресурсов и усиления их адресной направленности. Для выявления существующих тенденций рассмотрим основные показатели развития человеческого капитала в Республике Узбекистан (табл.1).

Данные табл.1 свидетельствуют о существенном расширении образовательного потенциала Узбекистана. За 2020-2025 годы численность студентов увеличилась более чем в 3 раза, количество высших образовательных организаций - почти в 2 раза, а производительность труда выросла на 25,9 процентов. Вместе с тем сохраняется необходимость повышения адресности финансовых инструментов, обеспечивающих трансформацию количественного

роста образовательной системы в качественное развитие человеческого капитала.

Таблица 1

**Основные показатели развития человеческого капитала в
Узбекистане (2020-2025 гг.)¹**

Показатель	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Государственные расходы на образование (в %)	17,06	15,08	21,85	22,65	22,07	24,5 ²
Количество высших образовательных организаций (ед.)	119	127	154	191	219	222
Численность студентов (тыс. чел)	440,9	571,5	808,4	1042,1	1314,5	1432,8
Производительность труда, долл. США	7041,0	7448,2	7806,1	8115,5	8508,8	8864,8
Численность работников в юридических лицах, осуществляющих деятельность в сфере ИКТ (тыс. чел)	50,2	53,8	60,5	71,6	83,1	-

**Рис.1 - Система адресных финансовых механизмов повышения
качества человеческого капитала³**

¹ Составлено автором по данным Национального комитета Республики Узбекистан по статистике www.stat.uz; Министерства экономики и финансов Республики Узбекистан www.imv.uz

² Согласно Закону Республики Узбекистан от 24 декабря 2024 года №3РУ-1011 «О государственном бюджете Республики Узбекистан на 2025 год», расходы на образование предусмотрены в размере 84,3 трлн. сум. Исходя из общего объема расходов консолидированного бюджета, доля расходов на образование в 2025 году составляет около 24,4-24,5 процентов <https://lex.uz/ru/docs/7277659>

³ Составлено автором

В этих условиях особую актуальность приобретает совершенствование адресных финансовых механизмов, обеспечивающих целевую поддержку формирования профессиональных, цифровых и инновационных компетенций населения. Проведенное исследование показало, что традиционные механизмы финансирования образования и подготовки кадров не всегда обеспечивают эффективное распределение ресурсов и достижение требуемых результатов на рынке труда.

В связи с этим предлагается использование следующих адресных финансовых механизмов (рис.1).

1. Профессиональный ваучер представляет собой сертификат, предоставляемый гражданину государством для оплаты обучения в аккредитованных образовательных учреждениях. Несоответствие между спросом на навыки и результатами подготовки снижает эффективность инвестиций в человеческий капитал. Основными преимуществами данного механизма являются:

- адресная поддержка конкретного получателя;
- повышение конкуренции между образовательными организациями;
- ориентация обучения на реальные потребности рынка труда;
- расширение доступа населения к программам переподготовки и повышения квалификации.

Ваучерная система позволяет направлять государственные средства непосредственно на подготовку специалистов по востребованным направлениям цифровой экономики, инженерии, информационных технологий и инновационного предпринимательства. Цена ваучера формируется с учетом приоритетности учебных курсов в обществе, стандартного количества учебных часов, численности студентов в группе, применения повышенной заработной платы преподавателя для обеспечения надлежащего образования студентов этих курсов, расходов на содержание образовательной организации в дополнение к заработной плате преподавателя, а также других обстоятельств¹. Реализация данного механизма позволит повысить адресность бюджетной поддержки и усилить конкуренцию между образовательными организациями за качество подготовки кадров.

2. Государственное софинансирование международно аккредитованных образовательных программ.

Объем образовательных услуг в Узбекистане за 2020-2025 годы заметно вырос, что отражает спрос на образование. Однако экономике Узбекистана не хватает специалистов международного уровня в ключевых областях. К причинам дефицита относятся недостаточная гибкость традиционной системы образования, длительный цикл подготовки кадров, ограниченное количество

¹ Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан №527 от 20 августа 2025 года «О внедрении системы профессионального обучения и изучения иностранных языков на основе ваучеров с участием государственных и негосударственных образовательных организаций» <https://lex.uz/uz/docs/-7694451>

практикоориентированных программ и высокая стоимость коммерческого обучения для граждан.

В рамках данного исследования предлагается государственная компенсация обучения в аккредитованных частных учебных центрах в размере до 12 базовых расчетных величин (БРВ)¹. Предлагаемый размер государственной компенсации обучения обусловлен необходимостью обеспечения реальной доступности качественных программ профессиональной подготовки для широких слоев населения. Проведенный анализ стоимости обучения в аккредитованных негосударственных образовательных центрах Узбекистана показывает, что данный размер компенсации покрывает значительную часть затрат по наиболее востребованным направлениям подготовки, сохраняя при этом финансовую устойчивость бюджетных расходов. Кроме того, установленный лимит стимулирует софинансирование со стороны обучающихся и повышает эффективность использования государственных средств. Это быстрый, гибкий и экономически эффективный механизм подготовки международных специалистов и укрепления человеческого капитала в Узбекистане. Ожидаемым результатом является расширение численности специалистов, обладающих международно признанными профессиональными квалификациями и сертификатами.

3. Субсидирование образовательных организаций, готовящих кадры для IT-сектора. Механизм предоставления негосударственным образовательным организациям единовременных субсидий стимулирует образовательные организации ориентироваться на конечный результат - трудоустройство выпускников в IT-экспорт, увеличивает занятость выпускников в компаниях-экспортерах IT-услуг, расширяет экспорт услуг и валютную выручку страны и формирует конкурентоспособный кадровый потенциал цифровой экономики². Данный механизм способствует ускоренному формированию экспортно ориентированного кадрового потенциала цифровой экономики.

4. Механизм государственного-частного партнерства в развитии человеческого капитала³. Предлагается расширение участия работодателей в финансировании подготовки кадров посредством:

- совместного финансирования образовательных программ;
- корпоративных образовательных грантов;
- компенсации части затрат на переподготовку работников;
- развития дуального образования.

¹ Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан №38 от 26 января 2021 года «Об утверждении временного положения о порядке возмещения расходов на обучение по международным стандартам финансовой отчетности и сдачу экзаменов в рамках международной сертификации бухгалтеров» <https://lex.uz/ru/docs/-5244709>

² Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 12 февраля 2024 года №86 «О мерах по поддержке деятельности по подготовке квалифицированных специалистов по направлению экспорта IT-услуг»

³ Закон Республики Узбекистан №ЗРУ-537 от 10 мая 2019 года «О государственно-частном партнерстве» <https://lex.uz/docs/6796146>

Реализация данного подхода позволит обеспечить более тесную связь между системой образования и потребностями бизнеса. Это позволит снизить нагрузку на государственный бюджет и повысить практическую ориентированность образовательных программ.

5. Венчурное финансирование представляет собой механизм долгосрочного инвестирования в инновационные проекты и стартапы, обладающие высоким потенциалом роста, но и характеризующиеся повышенным уровнем риска¹. Его применение способствует коммерциализации научных разработок, развитию инновационного предпринимательства и созданию высокотехнологичных рабочих мест. В условиях формирования инновационной экономики венчурное финансирование выступает важным инструментом повышения качества человеческого капитала, поскольку создает возможности для реализации интеллектуального потенциала исследователей, инженеров, IT-специалистов и молодых предпринимателей. Кроме того, развитие венчурной индустрии способствует укреплению взаимосвязи между наукой, образованием и бизнесом, ускоряя трансформацию знаний в инновационные продукты и технологии. В долгосрочной перспективе данный механизм способствует удержанию талантливых специалистов и развитию инновационного предпринимательства.

Предлагаемая система адресных финансовых механизмов отличается от традиционного бюджетного финансирования ориентацией на конечный результат, выражающийся в повышении квалификации работников, росте занятости, расширении инновационной активности и увеличении производительности труда. Это обеспечивает более высокую эффективность использования государственных ресурсов и способствует формированию качественного человеческого капитала.

Международный опыт показывает, что наиболее эффективными являются инструменты, обеспечивающие адресность и результативность финансирования человеческого капитала. В частности, в Сингапуре реализуется программа, предусматривающая предоставление образовательных ваучеров гражданам для прохождения курсов повышения квалификации и освоения новых компетенций в течение всей трудовой деятельности. В Германии широко применяется система дуального образования, основанная на тесном сотрудничестве государства, образовательных учреждений и бизнеса, что позволяет обеспечить высокий уровень соответствия подготовки кадров потребностям рынка труда. В Великобритании действует механизм финансирования профессионального обучения, в рамках которого работодатели участвуют в формировании фонда подготовки квалифицированных специалистов. В Республике Корея государственная поддержка развития человеческого капитала сочетается с финансированием научных исследований, инновационных стартапов и программ коммерциализации технологий, что способствует формированию

¹ Постановление Президента Республики Узбекистан от 14 октября 2024 года № ПП-357 «О мерах по дальнейшему развитию экосистемы стартап-проектов и венчурного финансирования»
<https://lex.uz/ru/docs/7155290>

экономики знаний. Практика указанных стран свидетельствует о том, что наибольший эффект достигается при сочетании адресной поддержки граждан, стимулирования работодателей к инвестициям в развитие персонала и расширения механизмов взаимодействия государства, бизнеса и образовательных организаций.

Адресные механизмы ориентированы на конечный результат - приобретение востребованных компетенций, повышение занятости населения и рост производительности труда. Для Узбекистана внедрение профессиональных ваучеров и механизмов результативного субсидирования образовательных организаций позволит повысить эффективность использования бюджетных средств и создать дополнительные стимулы для развития рынка образовательных услуг.

Таблица 2

**Сравнительная характеристика адресных финансовых механизмов
повышения качества человеческого капитала¹**

Механизмы	Целевая группа	Форма государственной поддержки	Критерий результативности	Ожидаемый эффект
Профессиональные ваучеры	Граждане, проходящие обучение по востребованным направлениям	Предоставление образовательного ваучера для оплаты обучения в аккредитованных организациях профессионального образования	Получение квалификации и/или последующее трудоустройство	Повышение гибкости системы подготовки кадров, рост адресности и эффективности бюджетных расходов
Частичная компенсация обучения в аккредитованных учебных центрах	Граждане, обучающиеся по международно признанным программам профессиональной подготовки	Возмещение части затрат на обучение в размере до 12-кратной БРВ	Прохождение обучения в аккредитованном центре и освоение программы	Расширение доступа к качественным образовательным услугам, рост международно признанных компетенций
Результативные субсидии учебным центрам за трудоустройство выпускников в экспортный ИТ-сектор	Негосударственные образовательные организации, готовящие ИТ-кадры	Субсидия до 75-кратной БРВ за выпускника; до 105-кратной БРВ - за выпускника с инвалидностью	Подтвержденное трудоустройство выпускника в экспортирующую ИТ-компанию	Увеличение предложения квалифицированных цифровых кадров, рост экспортной занятости
Государственно - частное партнерство	Государственные образовательные учреждения, частные инвесторы, работодатели и научно-образовательные организации	Совместное финансирование создания и модернизации образовательной, научной и инновационной инфраструктуры, подготовки кадров и	Объем привлеченных частных инвестиций, количество подготовленных специалистов, уровень трудоустройства выпускников	Повышение качества образовательных услуг, укрепление связи образования, науки и бизнеса, снижение нагрузки на государственный бюджет

¹ Составлено автором

Механизмы	Целевая группа	Форма государственной поддержки	Критерий результативности	Ожидаемый эффект
		реализации образовательных программ		
Венчурное финансирование инновационных проектов	Стартапы, инновационные предприятия, молодые исследователи и предприниматели	Формирование государственных и государственно - частных венчурных фондов, предоставление долевого финансирования инновационных проектов	Количество профинансированных проектов, объем привлеченных инвестиций, число созданных высокотехнологичных рабочих мест	Развитие инновационной активности, коммерциализации знаний, удержание и привлечение высококвалифицированных кадров

Кроме того, развитие адресных финансовых инструментов будет способствовать ускорению формирования цифровых навыков, повышению инновационной активности и расширению участия населения в экономике знаний.

На основе проведенного исследования сформирована система адресных финансовых механизмов повышения качества человеческого капитала, включающая инструменты прямой поддержки граждан, результативного финансирования образовательных организаций, государственно-частного партнерства и стимулирования инновационной активности посредством венчурного финансирования.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Проведенное исследование позволяет сформулировать следующие выводы:

1. В условиях инновационной экономики качество человеческого капитала становится определяющим фактором долгосрочного экономического роста.
2. Действующие механизмы финансирования подготовки кадров нуждаются в повышении адресности и результативности.
3. Система профессиональных ваучеров является эффективным инструментом поддержки непрерывного обучения населения.
4. Государственное софинансирование международных аккредитованных программ способствует формированию конкурентоспособных специалистов.
5. Субсидирование образовательных организаций на основе результатов трудоустройства выпускников повышает эффективность подготовки кадров.
6. Расширение государственно-частного партнерства обеспечивает более тесную интеграцию образования, науки и бизнеса.

В целях дальнейшего повышения качества человеческого капитала предлагается:

- внедрить национальную систему профессиональных ваучеров;
- расширить практику субсидирования подготовки кадров для цифровой экономики;

- развивать механизмы государственно-частного партнерства в сфере образования;
- увеличить поддержку программ международной сертификации специалистов;
- создать систему мониторинга эффективности финансовых инструментов развития человеческого капитала.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Закон Республики Узбекистан №ЗРУ-537 от 10 мая 2019 года «О государственно-частном партнерстве» <https://lex.uz/ru/docs/4329272>
2. Постановление Президента Республики Узбекистан №ПП-51 от 1 февраля 2024 года «О дополнительных мерах поддержки по подготовке квалифицированных специалистов в сфере цифровизации» <https://lex.uz/uz/docs/6786592>
3. Указ Президента Республики Узбекистан №УП-21 от 16 февраля 2026 года «О дополнительных мерах по последовательному продолжению и выведению на новый этап реформ в рамках приоритетных направлений развития страны до 2030 года» <https://lex.uz/ru/docs/8050774>
4. Указ Президента Республики Узбекистан №УП-113 от 30 апреля 2022 года «О дополнительных мерах по совершенствованию системы занятости населения» <https://lex.uz/ru/docs/5971609>
5. Постановление Президента Республики Узбекистан от 14 октября 2024 года № ПП-357 «О мерах по дальнейшему развитию экосистемы стартап-проектов и венчурного финансирования» <https://lex.uz/ru/docs/7155290>
6. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 20 августа 2025 года №527 «О внедрении системы обучения профессиям и иностранным языкам на основе ваучеров с привлечением государственных и негосударственных образовательных учреждений» <https://lex.uz/uz/docs/-7694451>
7. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 12 февраля 2024 года №86 «О мерах по поддержке деятельности по подготовке квалифицированных специалистов по направлению экспорта IT-услуг» <https://lex.uz/docs/6796146>
8. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан №38 от 26 января 2021 года «Об утверждении временного положения о порядке возмещения расходов на обучение по международным стандартам финансовой отчетности и сдачу экзаменов в рамках международной сертификации бухгалтеров» <https://lex.uz/ru/docs/-5244709>
9. Becker G.S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education. New York: National Bureau of Economic Research, 1964. - 187 p.
10. Mincer J. Schooling, Experience, and Earnings. New York: Columbia University Press, 1974. - 152 p.

11. Schultz T.W. Investment in Human Capital: The Role of Education and of Research. New York: Free Press, 1971.
12. Корицкий А.В. Введение в теорию человеческого капитала. - Новосибирск: СибУПК, 2000. - 112 с.
13. Смирнов В.Т., Сошников И.В., Романчин В.И., Скоблякова И.В. Человеческий капитал: содержание и виды, оценка и стимулирование: монография. - М.: Машиностроение-1, Орел: ОрелГТУ, 2005. - 513 с.
14. Абдурахмонов К.Х. Тенденции развития человеческого капитала Узбекистана // Теория и практика управления. - Вестник РЭУ, - 2013. - №8. - с.80-83.
15. Вахабов А.В., Хажибакиев Ш.Х. Инсон капитали ривожланишининг тенденциялари ва табақалашининг минтақавий жиҳатлари // Экономика и финансы. 2023. - №5 (165). - с. 2-10.
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/inson-kapitali-rivozhlanishining-tendentsiyalari-va-tabalashining-minta-aviy-zhi-atlari>
16. Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за январь-декабрь 2025 года: Доклад Агентства статистики при Президенте Республики Узбекистан. Ташкент - 2026 г.
17. World Bank. The Human Capital Index 2025 Update: The Human Capital to Drive Growth. Washington, DC: World Bank, 2026
18. <https://uzbekistan2030.uz/>
19. <https://data.worldbank.org>

ISTIQBOLDA MINTAQANING BARQAROR RIVOJLANISHIGA IQLIM O'ZGARISHLARI TA'SIRINI BAHOLASHNING USLUBIY ASOSLARI

Madenova Elmira Nzamatdinovna

Qoraqalpoq davlat universiteti
“Menejment va iqtisodiyot asoslari” kafedrasida
dotsenti PhD.

E-mail: elmiramadenova020@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada istiqbolida mintaqaning barqaror rivojlanishiga iqlim o'zgarishlari ta'sirini baholashning uslubiy asoslari ko'rib chiqildi. Tadqiqotchi xalqaro metodologik yondashuvlarni - ta'sirlanish, sezgirlik va moslashuv salohiyatidan tashkil topgan zaiflik modelini hamda harakatlantiruvchi kuch-bosim-holat-ta'sir-javob (DPSIR) tuzilmasini yagona tizimga birlashtirdi. O'zbekiston misolida kuzatilgan harorat tendensiyalari va suv resurslariga oid tasdiqlangan ma'lumotlar asosida indikatorlarni tanlash, normallashtirish hamda vaznlash tartibi izchil bayon etildi. Taklif etilgan yondashuv nazariy asoslarni amaliy indikatorlar bilan izchil bog'ladi va har bir o'lchamni tasdiqlangan ochiq manbalarga tayadi. Mintaqaviy darajada iqlim ta'sirini o'lchaydigan tarkibiy jadval ishlab chiqildi va uning ma'lumot manbalari aniq belgilandi. Olingan natijalar moslashuv siyosatini dalillarga asoslangan tarzda shakllantirishga, monitoring tizimini mustahkamlashga va resurslarni samarali taqsimlashga xizmat qildi. Taklif etilgan uslubiy model mintaqaviy rejalashtirishda amaliy qo'llanish imkoniyatini namoyish etdi.

Kalit so'zlar: iqlim o'zgarishi, barqaror rivojlanish, mintaq, zaiflik, ta'sirlanish, moslashuv salohiyati, DPSIR, monitoring, indikator.

Аннотация

В статье рассмотрены методологические основы оценки влияния изменения климата на устойчивое развитие региона в перспективе. Исследователь объединил в единую систему международные методологические подходы - модель уязвимости, состоящую из подверженности, чувствительности и адаптивного потенциала, а также структуру движущие силы-давление-состояние-воздействие-отклик (DPSIR). На примере Узбекистана, опираясь на подтвержденные данные о температурных тенденциях и водных ресурсах, был последовательно изложен порядок отбора, нормализации и взвешивания индикаторов. Была разработана структурная таблица измерения климатического воздействия на региональном уровне с четко определёнными источниками данных. Полученные результаты способствовали формированию адаптационной политики на основе доказательств, укреплению системы мониторинга и эффективному распределению ресурсов. Предложенная методологическая модель продемонстрировала практическую применимость в региональном планировании.

Ключевые слова: изменение климата, устойчивое развитие, регион, уязвимость, подверженность, адаптивный потенциал, DPSIR, мониторинг, индикатор.

Abstract

The article examined the methodological foundations for assessing the impact of climate change on the sustainable development of a region in the long term. The researcher combined two international approaches - the vulnerability model of exposure, sensitivity and adaptive capacity, and the driver-pressure-state-impact-response (DPSIR) structure. Using verified data on temperature and water trends in Uzbekistan, the procedure for selecting, normalising and weighting indicators was set out coherently. A structural table for measuring climate impact at the regional level was developed, and its data sources were clearly identified. The obtained results supported evidence-based adaptation policy, the strengthening of monitoring systems and the efficient allocation of resources. The proposed methodological model demonstrated practical applicability in regional planning.

Keywords: climate change, sustainable development, region, vulnerability, exposure, adaptive capacity, DPSIR, monitoring, indicator.

KIRISH

Markaziy Osiyo, jumladan O'zbekiston, iqlimning o'zgarishiga sezilarli darajada moyil hududlar qatoriga kiradi. Kuzatuv ma'lumotlari 1961-2016 yillar oralig'ida respublika hududida havoning o'rtacha harorati issiq va sovuq yarim yilliklarda taxminan 1 °C ga ko'tarilganini, 1991-2016 yillardagi o'n yillik tendensiya esa shimoli-g'arbda 0,25 °C dan markaziy hududlarda 0,52 °C gacha o'zgarganini ko'rsatadi [1]. Bunday o'zgarishlar suv resurslari, qishloq xo'jaligi va aholi yashash sharoitlariga bevosita aloqador bo'lib, mintaqaviy rejalashtirishda aniq metodologik tayanchni talab qiladi.

Amaliy nuqtai nazardan, baholash tizimining qiymati uning qaror qabul qilish jarayoniga qo'shadigan hissasi bilan o'lchanadi. Jahon banki tomonidan tayyorlangan O'zbekiston bo'yicha iqlim va taraqqiyot hisobotida mavjud tendensiyalar saqlanib qolgan taqdirda 2050 yilga borib suv taqchilligi yiliga 15 milliard kub metr ga yetishi, sug'orish va zovur tizimlarini modernizatsiya qilish uchun 2023-2030 yillarda taxminan 6 milliard AQSh dollari sarmoya zarurligi keltirilgan [2]. Ushbu ko'rsatkichlar mavhum taxminlar emas, balki rejalashtirishga to'g'ridan-to'g'ri kiritiladigan miqdoriy mo'ljallardir.

Muhim jihat shundaki, iqlim choralari taraqqiyotga to'sqinlik qiluvchi yuk emas, balki o'sishni tezlashtiruvchi imkoniyat sifatida qaraladi. Iqlimga moslashuv va dekarbonizatsiya O'zbekiston uchun uch tomonlama foyda - salbiy ta'sirlarni kamaytirish, oziq-ovqat xavfsizligi va sog'lom landshaftlar orqali iqtisodiy naf, hamda uglerodni yutish hisobiga ekologik manfaat keltirishi e'tirof etilgan [3]. Bunday yondashuv baholash uslubiyatining oldiga aniq vazifa qo'yadi: u nafaqat tahdidlarni, balki moslashuvdan kelib chiqadigan imkoniyatlarni ham o'lchashi lozim.

Maqolaning amaliy maqsadi mintaq darajasida iqlim ta'sirini izchil, takrorlanuvchan va ma'lumot manbalari aniq belgilangan tarzda baholaydigan uslubiy modelni shakllantirishdan iborat. Bunda nazariy asoslar amaliy indikatorlar bilan bog'lanadi, har bir o'lcham esa tasdiqlangan ochiq manbalarga tayanadi. Quyidagi

bayon ushbu mantiqiy ketma-ketlikni - adabiyotlardagi ramkalardan boshlab amaliy jadval va tavsiyalargacha - izchil ochib boradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Iqlim ta'sirini baholashning zamonaviy uslubiy asoslari Iqlim o'zgarishi bo'yicha hukumatlararo ekspertlar guruhi (IPCC) hisobotlarida shakllangan ramkalarga tayanadi. Oltinchi baholash hisobotining ikkinchi ishchi guruhi materiallarida iqlim o'zgarishining tabiat va jamiyatga ta'siri, tizimlarning moslashuv imkoniyatlari hamda chegaralari yaxlit tarzda yoritilgan [4]. Birinchi ishchi guruhining mintaqaviy bo'limida iqlimiy ta'sir omillari (climatic impact-drivers) tushunchasi kiritilib, ular orqali global isish darajalari sektor darajasidagi xatarlar bilan bog'lanadi va manfaatdor tomonlar uchun iqlim xizmatlariga asos yaratiladi [5].

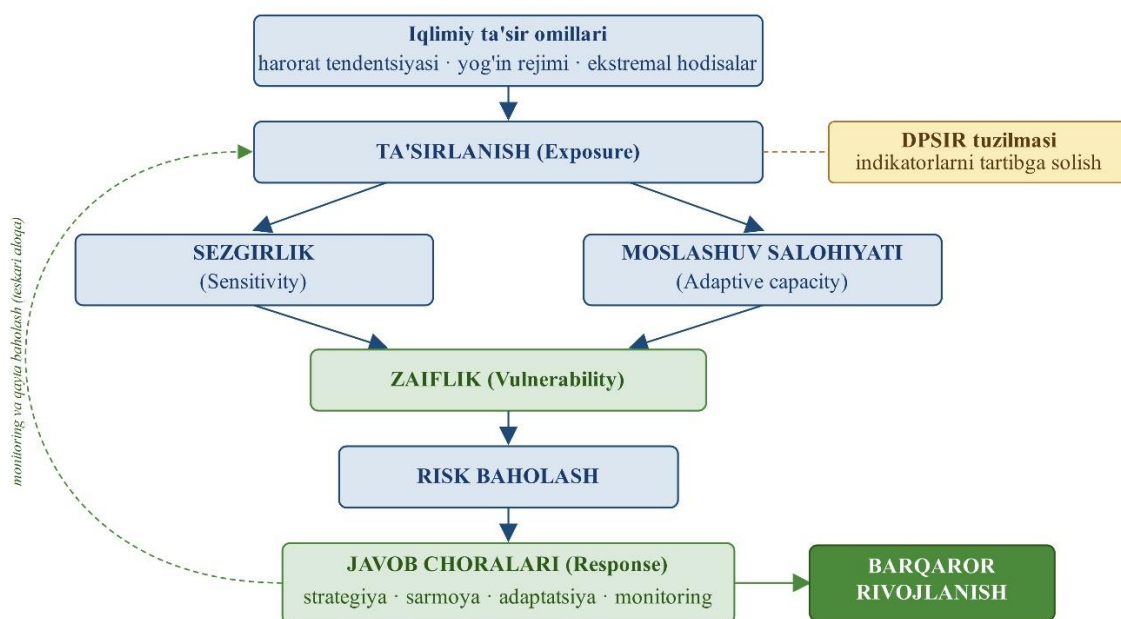
Metodologik jihatdan, iqlim ta'sirini, zaiflikni va moslashuvni izchil o'lchash bo'yicha IPCC ning texnik ko'rsatmalari turli sektor va mintaqalarda taqqoslanadigan baholarni olish imkonini beradi; ushbu hujjatda biofizik modellar, iqtisodiy modellar va xarajat-naf tahlili asosiy vositalar sifatida belgilangan [6]. Zaiflikni tarkibiy o'rganishda keng qabul qilingan yondashuv uni uch tarkibiy qismga - ta'sirlanish, sezgirlik va moslashuv salohiyatiga ajratadi [7]. Fazoviy ma'lumotlarni qo'llagan integratsiyalashgan yondashuvlar bu uch o'lchamni xaritalashtirish orqali moslashuv loyihalarini hududiy farqlarga moslab loyihalash mumkinligini namoyish etgan [8].

Indikatorlarni tizimli tashkil etishda Yevropa atrof-muhit agentligi ishlab chiqqan harakatlantiruvchi kuch-bosim-holat-ta'sir-javob (DPSIR) ramkasi keng qo'llaniladi; u turli fanlardan olingan ko'rsatkichlarni sabab-oqibat zanjiri bo'yicha tartibga soladi va qaror qabul qilishni qo'llab-quvvatlaydi [9]. Mazkur ramka iqlim ta'sirini baholashda tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy o'lchamlarni bir tuzilmaga jamlash imkonini beradi.

Ko'rib chiqilgan manbalar yagona xulosaga olib keladi: mintaqaviy baholashning ishonchliligi nazariy ramka, indikatorlarni tanlash mezonlari va ma'lumot manbalarining shaffofligiga bog'liq. Aynan shu uchta jihatning uyg'unligi quyida bayon etilgan uslubiy modelning o'zagini tashkil etadi.

METODOLOGIYA

Taklif etilayotgan uslubiy model uch bosqichli mantiqqa asoslanadi va xalqaro amaliyotda sinovdan o'tgan ramkalarni yagona tuzilmaga birlashtiradi. Birinchi bosqichda iqlimiy ta'sir omillari aniqlanadi: harorat tendensiyasi, yog'in rejimi va ekstremal hodisalar chastotasi mintaqaning ta'sirlanish darajasini belgilaydi [5]. Ikkinchi bosqichda ta'sirlanish sezgirlik va moslashuv salohiyati bilan birga ko'rib chiqilib, hududning zaiflik darajasi shakllantiriladi [4]. Zaiflikning uch tarkibiy qismga ajratilishi keng e'tirof etilgan yondashuvga to'liq mos keladi [7]. Uchinchi bosqichda zaiflik baholari javob choralari - strategiyalar, sarmoyalar va monitoring tizimi bilan bog'lanadi; bu bog'lanish DPSIR ramkasi orqali ta'minlanadi [9].

1-rasm. Mintaqaviy barqaror rivojlanishga iqlim ta'sirini baholashning integratsiyalashgan uslubiy modeli¹.

Indikatorlarni tanlash va qayta ishlash tartibi takrorlanuvchanlikni ta'minlaydigan tarzda belgilanadi. Har bir o'lcham uchun o'lchanadigan ko'rsatkichlar biofizik va ijtimoiy-iqtisodiy guruhlardan tanlanadi, so'ngra ular yagona shkalaga keltiriladi va ekspert bahosi asosida vaznlanadi. Bunday indikatorga asoslangan yondashuv hududiy darajada cheklangan ma'lumotlar sharoitida ham izchil baholashni amalga oshirish imkonini beradi va boshqa mintaqalarda qayta qo'llanishi mumkin bo'lgan ramka sifatida tavsiflangan [10]. Normallashtirish bosqichi har bir ko'rsatkichni uning zaiflik bilan funksional munosabatiga qarab o'zgartiradi, og'irliklar esa ekspert maslahatlari orqali taqsimlanadi.

Baholashning ishonchliligi tasdiqlangan ma'lumot manbalariga bevosita bog'liq. Mintaqaviy darajadagi iqlimiy ko'rsatkichlar Jahon banki Iqlim o'zgarishi bilimlar portalining ERA5 qayta tahlili (1950-2023) hamda CMIP6 ko'p modeli ansamblidan olinadigan tarixiy va kelajak ssenariylariga asoslanadi [11]. Iqtisodiy hamda resurs ko'rsatkichlari milliy strategik hujjatlar va xalqaro hisobotlardan to'planadi. Bunday manbalar tizimi har bir baho qiymatini izlanuvchan va qayta tekshiriladigan qiladi.

Model nazariy jihatdan integratsiyalashgan, amaliy jihatdan esa modulli tuzilishga ega: har bir bosqich alohida yangilanishi mumkin, bu xususiyat uzoq muddatli monitoringda uslubiyatning barqarorligini saqlaydi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Taklif etilgan model O'zbekiston misolida amaliy mazmun bilan to'ldirildi. Iqlimiy ta'sir omillari bo'yicha kuzatuv ma'lumotlari harorat tendensiyasining barqaror o'sishini tasdiqlaydi: 1991-2016 yillarda o'n yillik tendensiya hududlar

¹ Muallif ishlanmasi

kesimida 0,25-0,52 °C oralig'ida farqlandi [1]. Ta'sirlanishning hududiy notekisligi modelning birinchi o'lchami uchun aniq miqdoriy asos beradi.

Sezgirlik o'lchami iqtisodiyotning suv va yer resurslariga bog'liqligi orqali namoyon bo'ladi. Iqlim xatarlari bo'yicha mamlakat profilida qishloq xo'jaligi, suv ta'minoti va tabiiy ofatlarga moyillik asosiy sezgir sohalar sifatida ajratilgan; har bir loyiha dastlabki bosqichda iqlim xatari bo'yicha saralashdan o'tkazilishi tavsiya etilgan [12]. Suv taqchilligining 2050 yilga mo'ljallangan miqdoriy bahosi hamda sug'orish tizimini modernizatsiya qilish xarajatlari ushbu sezgirlikni moliyaviy o'lchamga ko'chiradi [2].

Moslashuv salohiyati o'lchami institutsional tayyorgarlik va strategik hujjatlar orqali baholanadi. O'zbekistonning iqlim hamda yashil iqtisodiyotga oid siyosati uzoq va o'rta muddatli rejalarni birlashtiradi; Taraqqiyot strategiyasi va «O'zbekiston-2030» hujjatlari yuzga yaqin maqsad va to'rt yuzga yaqin chorani qamrab oladi hamda iqlim o'zgarishi sohasida monitoring va baholash tizimini joriy etishni nazarda tutadi [13]. Bunday institutsional asos moslashuv salohiyatini mustahkamlovchi omil sifatida qayd etiladi.

Javob choralari o'lchami iqlim harakatining iqtisodiy samaradorligi bilan o'lchanadi. Moslashuv va dekarbonizatsiyaning uch tomonlama foydasi javob bosqichining maqsadli yo'nalishini belgilaydi [3]. Quyidagi jadval to'rt o'lchamni, ularning indikatorlarini va tasdiqlangan ma'lumot manbalarini yaxlit ko'rinishda jamlaydi.

1-jadval

Iqlim ta'sirini mintaqaviy darajada baholashning tarkibiy o'lchamlari, indikatorlari va ma'lumot manbalari

O'lcham	Mazmuni va indikator namunalari	Tasdiqlangan ma'lumot manbasi
Ta'sirlanish (Exposure)	Harorat tendensiyasi (1991-2016 y., 0,25-0,52 °C/o'n yil), yog'in rejimi, ekstremal hodisalar chastotasi	Kuzatuv tahlili[1]; ERA5/CMIP6 ma'lumotlari[11]
Sezgirlik (Sensitivity)	Qishloq xo'jaligi va suv resurslariga bog'liqlik; suv taqchilligi (2050 y. - 15 mlrd m ³)	Iqlim xatarlari profili[12]; iqlim va taraqqiyot hisoboti[2]
Moslashuv salohiyati (Adaptive capacity)	Strategik hujjatlar, monitoring tizimi, sarmoya hajmi (sug'orishni modernizatsiya - 6 mlrd AQSh dollari)	CPEIR hisoboti[13]; iqlim va taraqqiyot hisoboti[2]
Javob choralari (Response)	Moslashuv va dekarbonizatsiya, uch tomonlama foyda, institutsional choralar	Iqlim va taraqqiyot hisoboti[3]; CPEIR hisoboti[13]

1-jadvalda keltirilgan tuzilma modelning amaliy qiymatini ko'rsatadi: har bir o'lcham aniq indikatorga, har bir indikator esa tasdiqlangan manbaga bog'langan. Natijada baholash jarayoni mavhum mulohazalardan xoli bo'lib, qaror qabul qiluvchilar uchun izlanuvchan dalillar tizimini taqdim etadi. O'zbekiston ma'lumotlari misolida model harorat tendensiyasi, suv taqchilligi va institutsional choralar

oʻrtasidagi bogʻliqlikni yagona mantiqqa keltirdi va shu tariqa mintaqaviy rejalashtirishga amaliy hissa qoʻshdi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot mintaqaviy barqaror rivojlanishga iqlim taʼsirini baholashda nazariy izchillik va amaliy qoʻllanuvchanlikni birlashtiruvchi uslubiy model taqdim etdi. Model uch tarkibiy gʻoyani - taʼsirlanish, sezgirlik va moslashuv salohiyatidan iborat zaiflik tuzilmasini, DPSIR sabab-oqibat ramkasini hamda tasdiqlangan maʼlumot manbalariga tayanishni yagona tizimga jamladi. Oʻzbekiston misolida olingan natijalar uslubiyatning amaliy hayotiylikini koʻrsatdi.

Amaliy tavsiyalar quyidagi yoʻnalishlarda shakllantirildi. Birinchidan, mintaqaviy monitoring tizimini ERA5 va CMIP6 kabi ochiq, qayta tekshiriladigan maʼlumot bazalariga ulash baholash sifatini oshiradi va qarorlarning dalil asosini mustahkamlaydi.

Ikkinchidan, energiya samaradorligini oshirish iqtisodiy jihatdan yuqori naf beradi: energiyadan samarasiz foydalanish mamlakatga yiliga taxminan yalpi ichki mahsulotning 4,5 foizi miqdorida xarajat keltirishi, suv resurslarining qariyb 80 foizi tashqi manbalardan kelishi moslashuv va resurs samaradorligini birlashtirgan siyosatni asoslaydi.

Uchinchidan, moslashuv choralari suv resurslarini integratsiyalashgan boshqarish, sugʻorish-zovur tizimlarini takomillashtirish, qurgʻoqchilikka chidamli ekin navlarini joriy etish va tabiiy xatarlarni muntazam kuzatish yoʻnalishlari boʻyicha ustuvorlashtirish maqsadga muvofiq.

Toʻrtinchidan, taklif etilgan tarkibiy jadval mintaqaviy rejalarga indikatorlar toʻplami sifatida bevosita kiritilishi, har bir oʻlcham boʻyicha maqsadli koʻrsatkichlar belgilanishi va ular davriy yangilanishi tavsiya etiladi.

Umuman olganda, uslubiy model iqlim choralari taraqqiyot maqsadlari bilan uygʻunlashtirib, mintaqaviy rejalashtirishni dalillarga asoslangan, shaffof va istiqbolga yoʻnaltirilgan asosga qoʻyish imkonini beradi. Bunday yondashuv Oʻzbekiston mintaqalarida barqaror rivojlanishni qoʻllab-quvvatlovchi ishonchli boshqaruv vositasi sifatida xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Apartsin A. va boshq. (2020). Analysis of Temperature Change in Uzbekistan and the Regional Atmospheric Circulation of Middle Asia during 1961-2016. Climate, 8(9), 101. MDPI. <https://www.mdpi.com/2225-1154/8/9/101/html>
2. World Bank (2023). Uzbekistan Country Climate and Development Report (CCDR). Washington, DC. <https://www.worldbank.org/en/country/uzbekistan/publication/ccdr>
3. World Bank (2023). Climate Action Could Accelerate Growth and Improve Living Standards in Uzbekistan (Press release, 21.11.2023). <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2023/11/21/uzbekistan-ccdr>
4. IPCC (2022). Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Working Group II Contribution to AR6. <https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg2/>

5. IPCC (2021). Climate Change Information for Regional Impact and for Risk Assessment. AR6 WGI, Chapter 12.
<https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/chapter/chapter-12/>
6. IPCC. Technical Guidelines for Assessing Climate Change Impacts and Adaptations (UNFCCC).
https://unfccc.int/files/adaptation/methodologies_for/vulnerability_and_adaptation/application/pdf/ipcc_technical_guidelines_for_assessing_climate_change_impacts_and_adaptations.pdf
7. Hyman A. A. va boshq. (2025). Exposure, sensitivity, or adaptive capacity? Reviewing climate change vulnerability assessments. Conservation Science and Practice, e13293. Wiley.
<https://conbio.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/csp2.13293>
8. Weis S. W. M. va boshq. (2016). Assessing vulnerability: an integrated approach for mapping adaptive capacity, sensitivity, and exposure. Climatic Change, 136. Springer. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10584-016-1642-0>
9. European Environment Agency (EEA). Environmental indicators: Typology and overview (DPSIR framework).
<https://www.eea.europa.eu/en/analysis/publications/tec25>
10. Marak C. va boshq. (2025). District-level climate vulnerability assessment in Meghalaya using an IPCC AR5 framework. Scientific Reports, 15. Nature.
<https://www.nature.com/articles/s41598-025-26651-4>
11. World Bank. Climate Change Knowledge Portal - Uzbekistan (ERA5, CMIP6). <https://climateknowledgeportal.worldbank.org/country/uzbekistan>
12. ADB & World Bank (2021). Climate Risk Country Profile: Uzbekistan.
<https://reliefweb.int/report/uzbekistan/climate-risk-country-profile-uzbekistan>
13. UNDP (2023). Climate Public Expenditure and Institutional Review (CPEIR): Uzbekistan.
https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-01/cpeir_uzbekistan_2023_eng.pdf
14. UNDP. Environment and Climate Action - Uzbekistan.
<https://www.undp.org/uzbekistan/environment-and-climate-action>
15. UNDP Climate Change Adaptation - Uzbekistan (Central Asia).
<https://www.adaptation-undp.org/explore/central-asia/uzbekistan>

O‘ZBEKISTON RAQAMLI IQTISODIYOTINI SHAKLLANTIRISHDA AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARI SOHASINING O‘RNI

Isakov Oybek Jamoldinovich

Namangan davlat texnologiya universiteti
“Marketing” kafedrası assistenti

Annotatsiya

Mazkur maqolada axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasining O‘zbekiston raqamli iqtisodiyotini shakllantirishdagi o‘rni ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqotda AKT sohasida faoliyat yurituvchi korxonalar soni, aloqa va axborotlashtirish xizmatlari hajmi, mobil internet abonentlari hamda sohada band aholi sonining dinamikasi rasmiy statistik ma’lumotlar asosida baholandi. Natijalar AKT sohasining kengayishi raqamli xizmatlar bozorini rivojlantirish, innovatsion faoliyatni rag‘batlantirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qilganini ko‘rsatdi. Tadqiqot yakunida raqamli infratuzilmani rivojlantirish va hududlarda AKT salohiyatini oshirish bo‘yicha ilmiy-amaliy xulosalar shakllantirildi.

Kalit so‘zlar: axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli iqtisodiyot, raqamli infratuzilma, mobil internet, AKT korxonalari, elektron xizmatlar, bandlik, raqamli transformatsiya.

Аннотация

В статье была проанализирована роль сферы информационно-коммуникационных технологий в формировании цифровой экономики Узбекистана. На основе официальных статистических данных были исследованы динамика количества предприятий ИКТ, объем услуг связи и информатизации, число пользователей мобильного интернета и занятость в отрасли. Полученные результаты показали, что расширение сферы ИКТ способствовало развитию цифровых услуг, стимулированию инновационной деятельности, созданию новых рабочих мест и повышению экономической эффективности. По итогам исследования были сформированы научно-практические выводы по дальнейшему развитию цифровой инфраструктуры и укреплению потенциала информационно-коммуникационных технологий в регионах страны.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, цифровая экономика, цифровая инфраструктура, мобильный интернет, предприятия ИКТ, электронные услуги, занятость, цифровая трансформация.

Abstract

This article examined the role of the information and communication technology (ICT) sector in the development of Uzbekistan’s digital economy. Official statistical data were used to analyze the dynamics of ICT enterprises, communication and information service output, mobile Internet subscribers, and employment in the ICT sector. The findings demonstrated that the expansion of ICT contributed to the growth of digital services, the promotion of innovation, the creation of new employment opportunities, and the improvement of economic efficiency. The study also established scientific and practical conclusions for strengthening digital infrastructure and

enhancing the capacity of the ICT sector to support balanced regional digital transformation and sustainable economic development.

Keywords: information and communication technologies, digital economy, digital infrastructure, mobile Internet, ICT enterprises, electronic services, employment, digital transformation.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida raqamli texnologiyalar ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, boshqaruv, moliya, ta'lim va kommunikatsiya jarayonlarini tubdan o'zgartirmoqda. Ayniqsa, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari iqtisodiyotning alohida tarmog'ini sifatida emas, balki barcha sohalarning raqamli transformatsiyasini ta'minlovchi asosiy infratuzilmaviy omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Raqamli iqtisodiyotning shakllanishi, avvalo, internet tarmog'ining kengayishi, mobil aloqa xizmatlarining rivojlanishi, elektron xizmatlar ko'lamining ortishi, dasturiy mahsulotlar bozori va AKT sohasida band aholining ko'payishi bilan bevosita bog'liqdir.

O'zbekiston sharoitida ham raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son Farmoni bilan tasdiqlangan "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasi mamlakatda raqamli iqtisodiyot, elektron hukumat, raqamli infratuzilma va raqamli texnologiyalar milliy bozorini rivojlantirishning muhim huquqiy-asosiy hujjati hisoblanadi [1]. Mazkur strategiyada iqtisodiyot tarmoqlari, ijtimoiy soha va hududlarni raqamli transformatsiya qilish, davlat xizmatlarini raqamlashtirish, axborot tizimlarini joriy etish, raqamli ko'nikmalarga ega kadrlarni tayyorlash hamda zamonaviy AKT infratuzilmasini kengaytirish kabi vazifalar belgilangan.

"Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasining asosiy mazmuni shundan iboratki, raqamli texnologiyalarni faqat texnik vosita sifatida emas, balki iqtisodiy o'sish, boshqaruv samaradorligi va aholiga xizmat ko'rsatish sifatini oshiruvchi strategik resurs sifatida rivojlantirish nazarda tutiladi. Strategiya doirasida hududlar va tarmoqlarni raqamli transformatsiya qilish bo'yicha alohida dasturlar tasdiqlangani, shuningdek, raqamli infratuzilmani kengaytirish va elektron xizmatlarni ommalashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarning belgilanishi AKT sohasining milliy iqtisodiyotdagi rolini yanada oshirmoqda [1]. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasi mamlakatda raqamli iqtisodiyotni shakllantirishning tayanch omillaridan biri sifatida baholanishi lozim.

ADABIYOTLAR SHARHI

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasining raqamli iqtisodiyotni shakllantirishdagi o'rni ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan. Xalqaro tadqiqotlarda AKT sohasi nafaqat aloqa va axborot almashinuvi vositasi, balki iqtisodiy o'sish, innovatsion rivojlanish, mehnat unumdorligi hamda xizmatlar bozorining yangi shakllarini vujudga keltiruvchi muhim infratuzilmaviy omil sifatida talqin etiladi. Jumladan, M.Castells axborotlashgan jamiyat nazariyasini rivojlantirib, zamonaviy iqtisodiyotda axborot oqimlari, raqamli tarmoqlar va kommunikatsiya tizimlari ishlab

chiqarish hamda boshqaruv jarayonlarining asosiy tarkibiy qismiga aylanishini asoslab berdi [2]. D.Tapscott esa raqamli iqtisodiyot tushunchasini chuqur tahlil qilib, internet texnologiyalari, elektron platformalar va tarmoqli hamkorlik biznes jarayonlarini tubdan o'zgartirishini ko'rsatib berdi [3].

Raqamli iqtisodiyotning nazariy asoslarini tadqiq etishda N.Negroponte, E.Brynjolfsson va A.McAfee kabi olimlarning ishlari ham muhim ahamiyatga ega. N.Negroponte raqamli texnologiyalar axborotni yaratish, uzatish va qayta ishlash jarayonlarini tezlashtirish orqali jamiyat taraqqiyotida yangi bosqichni yuzaga keltirishini ta'kidlagan [4]. E.Brynjolfsson va A.McAfee esa raqamli texnologiyalar mehnat bozori, ishlab chiqarish samaradorligi, intellektual tizimlar va innovatsion biznes modellarning shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatishini ilmiy jihatdan asoslab bergan [5]. Mazkur yondashuvlar AKT sohasining raqamli iqtisodiyot uchun faqat texnik vosita emas, balki iqtisodiy transformatsiyani harakatga keltiruvchi asosiy omillardan biri ekanligini ko'rsatadi.

O'zbekiston sharoitida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish masalalari davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonida iqtisodiyot tarmoqlari, ijtimoiy soha va davlat boshqaruvi tizimini raqamli transformatsiya qilish, elektron hukumatni rivojlantirish, raqamli infratuzilmani kengaytirish hamda AKT sohasida malakali kadrlar tayyorlash vazifalari belgilangan [1]. Ushbu strategik hujjat mamlakatda raqamli iqtisodiyotni shakllantirishda AKT sohasining institutsional, texnologik va iqtisodiy asoslarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

O'zbekistonlik tadqiqotchilar tomonidan ham raqamli iqtisodiyot, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va elektron xizmatlar bozorining rivojlanishiga oid ilmiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan, S.S.G'ulomov va uning ilmiy maktabi vakillari axborot tizimlari, elektron biznes va raqamli iqtisodiyotning nazariy-uslubiy asoslarini o'rganib, AKTning korxonalar boshqaruvi va iqtisodiy samaradorlikka ta'sirini tadqiq etgan [8]. B.Yu.Xodiyev, A.N.Samadov va boshqa iqtisodchi olimlar esa raqamli texnologiyalarning xizmatlar sohasi, tadbirkorlik faoliyati, elektron tijorat va innovatsion rivojlanishdagi ahamiyatini yoritgan [9]. T.Maxmudov raqamli iqtisodiyot sharoitida Sanoat 4.0 rivojlanishining o'ziga xos jihatlarini tadqiq etib, zamonaviy sanoat taraqqiyotida avtomatlashtirish, raqamli texnologiyalar, intellektual tizimlar va innovatsion ishlab chiqarish modellarining ahamiyatini asoslab bergan [10]. Ushbu yondashuv AKT sohasi nafaqat xizmatlar bozori yoki elektron kommunikatsiya tizimi sifatida, balki sanoat tarmoqlarini modernizatsiya qilish va raqamli iqtisodiyotni shakllantirishning muhim texnologik asosi ekanligini ko'rsatadi.

Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasi raqamli iqtisodiyotning shakllanishida uch asosiy yo'nalishda muhim rol o'ynaydi: birinchidan, iqtisodiyot tarmoqlari uchun zarur raqamli infratuzilmani yaratadi; ikkinchidan, mustaqil xizmatlar sohasi sifatida qo'shimcha qiymat va bandlikni ta'minlaydi; uchinchidan, davlat, biznes va aholi o'rtasida tezkor

hamda samarali raqamli kommunikatsiya muhitini shakllantiradi. Ushbu maqolaning ilmiy ahamiyati ham aynan AKT sohasining O'zbekiston raqamli iqtisodiyotini shakllantirishdagi o'rnini mavjud statistik ko'rsatkichlar asosida tahlil qilish va hududiy xususiyatlarini aniqlash bilan belgilanadi.

METADOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasining O'zbekiston raqamli iqtisodiyotini shakllantirishdagi o'rnini baholash uchun tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, iqtisodiy-statistik tahlil, dinamik tahlil, guruhlash va ilmiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning axborot bazasini O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi, vakolatli davlat organlari, xalqaro tashkilotlar hisobotlari hamda ilmiy adabiyotlar tashkil etdi. Tahlil jarayonida AKT korxonalari soni, aloqa va axborotlashtirish xizmatlari hajmi, mobil internet abonentlari soni va sohada band aholining hududlar kesimidagi ko'rsatkichlari o'rganildi. Olingan natijalar o'zaro taqqoslanib, AKT sohasining raqamli iqtisodiyot rivojlanishiga ta'siri baholandi. Metodologik yondashuv raqamli infratuzilmaning rivojlanish tendensiyalarini aniqlash, hududiy xususiyatlarni baholash hamda ilmiy asoslangan xulosalar va amaliy tavsiyalarni shakllantirish imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotni shakllantirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida faoliyat yurituvchi korxonalar sonining o'sishi muhim ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Chunki AKT korxonalari raqamli infratuzilmani kengaytirish, dasturiy mahsulotlar ishlab chiqish, internet xizmatlarini rivojlantirish, ma'lumotlarni qayta ishlash va iqtisodiyot tarmoqlariga raqamli yechimlarni joriy etishda bevosita ishtirok etadi. Shu sababli mazkur sohadagi korxonalar sonining yillar bo'yicha o'zgarishi raqamli iqtisodiyotning amaliy rivojlanish darajasini baholash imkonini beradi.

O'zbekistonda axborot va aloqa sohasida faoliyat yurituvchi korxonalar soni 2020-yilda 7901 tani tashkil etgan bo'lsa, 2026-yilga kelib bu ko'rsatkich 11901 taga yetgan. Ya'ni tahlil qilinayotgan davrda ushbu sohadagi korxonalar soni 4000 taga yoki 50,6 foizga oshgan. Bu esa mamlakatda raqamli xizmatlar bozori kengayib borayotganini, AKTga asoslangan tadbirkorlik subyektlari ko'payayotganini hamda raqamli iqtisodiyot uchun institutsional baza mustahkamlanayotganini ko'rsatadi.

Kompyuter dasturlashtirish sohasidagi faoliyat bilan shug'ullanuvchi korxonalar sonining keskin o'sishi e'tiborga molikdir. Ushbu yo'nalishda korxonalar soni 2020-yildagi 710 tadan 2026-yilda 2010 taga yetgan. Natijada mazkur faoliyat turi bo'yicha o'sish 183,1 foizni tashkil qilgan. Bu holat O'zbekistonda dasturiy mahsulotlarga, raqamli platformalarga, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlariga va biznes jarayonlarini raqamlashtirishga bo'lgan talab ortib borayotganini anglatadi. Raqamli iqtisodiyot sharoitida aynan dasturlash sohasi elektron hukumat, elektron tijorat, raqamli bank xizmatlari, Sanoat 4.0 va boshqa zamonaviy yo'nalishlarning rivojlanishiga xizmat qiluvchi asosiy tarmoq hisoblanadi.

1-jadval
O'zbekistonda axborot kommunikatsiya sohasida faoliyat yurituvchi korxonalar soni¹

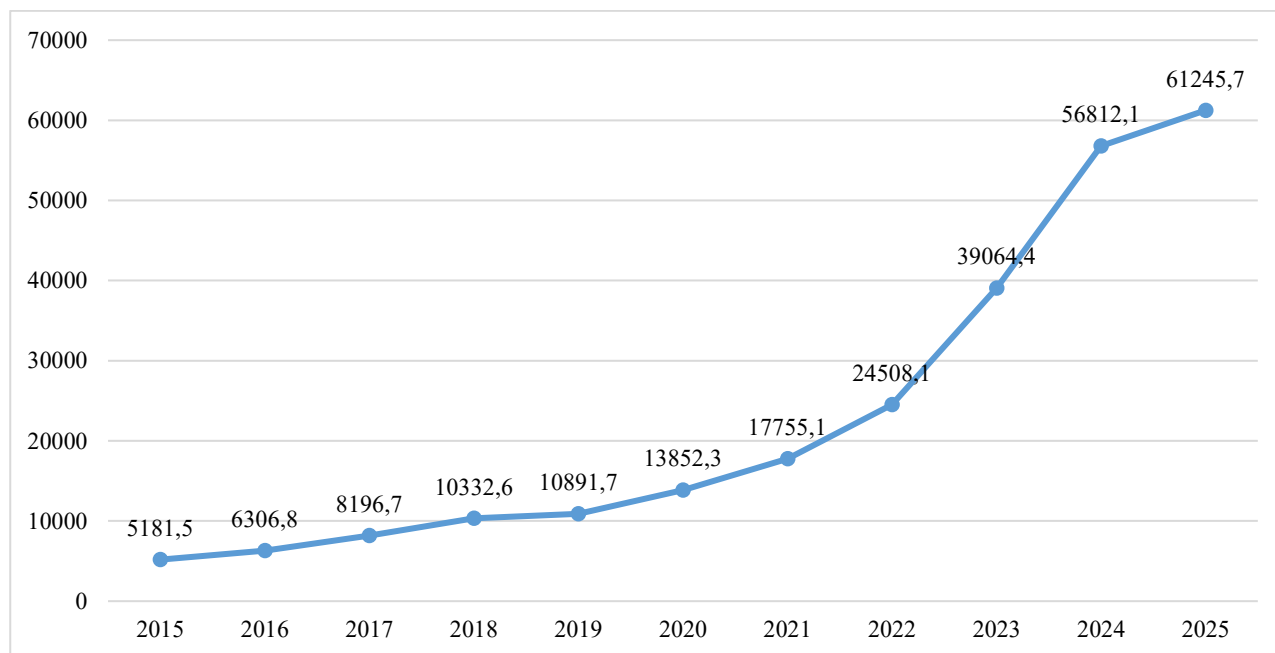
№	Faoliyat sohasi	Yillar						
		2020	2021	2022	2023	2024	2025	2026
1	Web-portallar	70	97	109	128	137	224	266
2	Simli aloqa xizmatlarini taqdim etish	457	463	362	386	296	253	240
3	Simsiz aloqa xizmatlarini taqdim etish	1127	1382	1457	1588	1223	939	1090
4	Kompyuter dasturlashtirish sohasidagi faoliyat	710	896	1121	1618	1602	1533	2010
5	Kompyuter texnologiyalari sohasidagi maslahat xizmatlari	309	387	461	536	583	558	741
6	Kompyuter uskunalarini boshqarish bo'yicha faoliyat	149	198	243	290	269	245	272
7	Axborot texnologiyalari va kompyuter tizimlari sohasidagi boshqa faoliyat turlari	1217	1433	1596	1993	1694	1658	2074
8	Ma'lumotlarni joylashtirish va ishlav berish bo'yicha xizmatlar	396	510	628	704	604	608	691
9	Axborot agentliklari faoliyati	188	175	171	197	188	164	173
10	Kompyuter o'yinlarini chiqarish	109	136	130	156	171	158	236
11	Boshqa dasturiy ta'minotlarni chiqarish	248	315	352	425	494	532	878
12	Radioeshittirish	87	88	66	68	35	17	17
13	Axborot va aloqa	7901	9517	10587	12204	10551	9777	11901

Web-portallar faoliyatidagi o'sish ham yuqori sur'atlarda kechganini ko'rish mumkin. Jumladan, ushbu yo'nalishda korxonalar soni 2020-yilda 70 tani tashkil etgan bo'lsa, 2026-yilda 266 taga yetgan. Bu 2020-yilga nisbatan 280 foizlik o'sishni bildiradi. Web-portallar sonining ortishi internet orqali xizmat ko'rsatish, elektron savdo, onlayn axborot almashinuvi, raqamli reklama va masofaviy xizmatlar bozorining kengayib borayotganidan dalolat beradi. Bunday o'sish "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasida belgilangan elektron xizmatlarni rivojlantirish va raqamli infratuzilmani kengaytirish vazifalari bilan bevosita bog'liqdir.

Boshqa dasturiy ta'minotlarni chiqarish faoliyatida ham ijobiy o'zgarishlar kuzatilgan. Mazkur yo'nalishda korxonalar soni 2020-yilda 248 tani tashkil etgan bo'lsa, 2026-yilga kelib 878 taga yetgan. Bu davr mobaynida o'sish 630 taga yoki 254 foizga teng bo'lgan. Kompyuter texnologiyalari sohasidagi maslahat xizmatlari yo'nalishida ham sezilarli o'sish mavjud. 2020-yilda ushbu faoliyat turi bo'yicha 309 ta korxona faoliyat yuritgan bo'lsa, 2026-yilda ularning soni 741 taga yetgan. Bu esa 139,8 foiz o'sishni anglatadi. Shuningdek, axborot texnologiyalari va kompyuter tizimlari sohasidagi boshqa faoliyat turlari bo'yicha ham korxonalar soni 2020-yildagi 1217 tadan 2026-yilda 2074 taga yetgan. Bu yo'nalish umumiy AKT tizimida eng katta

¹ O'zbekiston Respublikasi Milliy statistikasi qo'mitasi ma'lumotlari <https://stat.uz>

ulushga ega faoliyat turlaridan biri bo'lib, 2026-yilda axborot va aloqa sohasidagi jami korxonalar sonining 17,4 foiziga teng bo'lgan. Kompyuter dasturlashtirish sohasi esa 2010 ta korxona bilan jami ko'rsatkichning 16,9 foizini tashkil etgan. Simsiz aloqa xizmatlarini taqdim etuvchi korxonalar soni esa tahlil davrida nisbatan o'zgaruvchan dinamikaga ega bo'lgan. Ushbu ko'rsatkich 2020-yilda 1127 tani tashkil etgan, 2023-yilda 1588 tagacha oshgan, biroq 2024-2025-yillarda pasayib, 2026-yilda 1090 taga yetgan.

1-rasm. O'zbekiston ko'rsatilgan aloqa va axborotlashtirish xizmatlarining hajmi¹

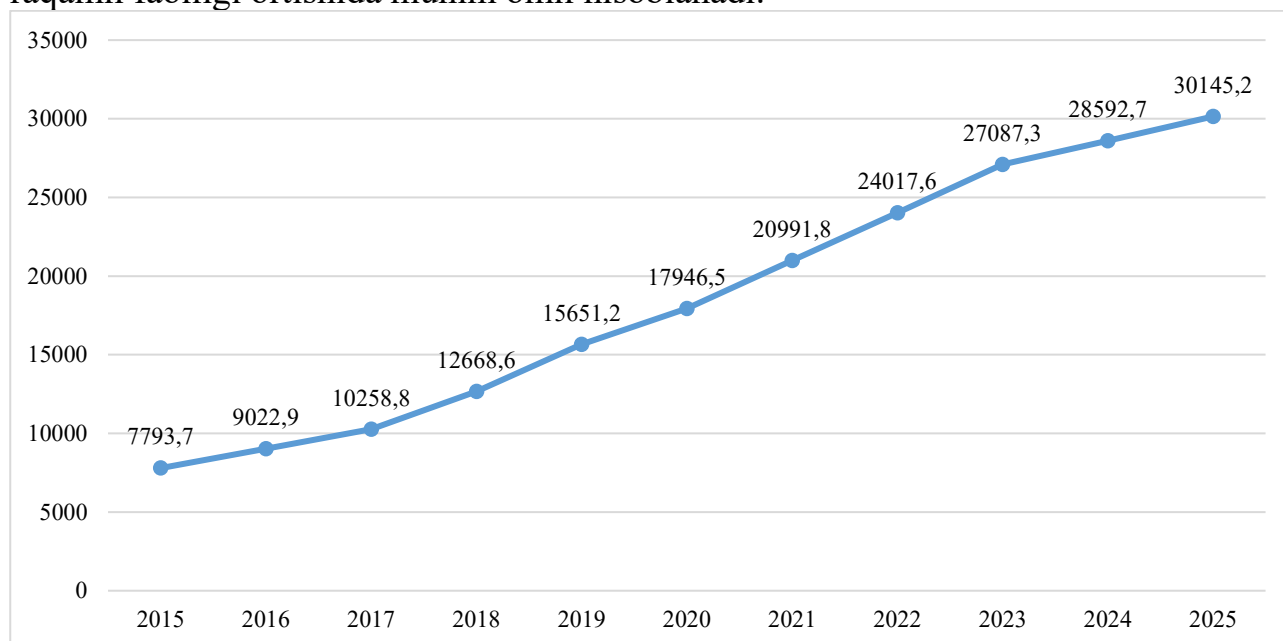
O'zbekistonda ko'rsatilgan aloqa va axborotlashtirish xizmatlari hajmi 2015-2025-yillar davomida barqaror o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan. 2015-yilda ushbu xizmatlar hajmi 5181,5 mlrd so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2025-yilga kelib 61245,7 mlrd so'mga yetgan. Bu esa tahlil qilinayotgan davrda aloqa va axborotlashtirish xizmatlari hajmi qariyb 11,8 barobarga oshganini ko'rsatadi. 2020-yildan keyingi davrda o'sish sur'atlarining tezlashgani kuzatiladi. 2020-yilda xizmatlar hajmi 13852,3 mlrd so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2021-yilda 17755,1 mlrd so'mga, 2022-yilda 24508,4 mlrd so'mga, 2023-yilda esa 39064,4 mlrd so'mga yetgan. 2024-yilda bu ko'rsatkich 56812,1 mlrd so'mni tashkil etib, oldingi yilga nisbatan sezilarli darajada oshgan. 2025-yilda esa xizmatlar hajmi 61245,7 mlrd so'mga yetib, o'sish davom etgan.

Mazkur holat O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotni shakllantirish jarayonida aloqa va axborotlashtirish xizmatlariga bo'lgan talab ortib borayotganini ko'rsatadi. Internet xizmatlari, mobil aloqa, elektron davlat xizmatlari, raqamli platformalar, dasturiy mahsulotlar va masofaviy xizmatlarning kengayishi mazkur soha hajmining o'sishiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasi doirasida raqamli infratuzilmani rivojlantirish va iqtisodiyot tarmoqlariga AKT

¹ O'zbekiston Respublikasi Milliy statistikasi qo'mitasi ma'lumotlari <https://stat.uz>

yechimlarini joriy etish bo'yicha belgilangan vazifalar aloqa va axborotlashtirish xizmatlari bozorining kengayishiga xizmat qilmoqda.

Mobil internet abonentlari sonining muntazam ortib borishi O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotning ijtimoiy-texnologik bazasi kengayib borayotganini anglatadi. Chunki mobil internet aholining elektron davlat xizmatlari, elektron tijorat, onlayn ta'lim, masofaviy bank xizmatlari, raqamli to'lovlar, ijtimoiy tarmoqlar va turli elektron platformalardan foydalanish imkoniyatini oshiradi. Shu sababli mobil internet qamrovining kengayishi raqamli xizmatlar bozorining rivojlanishi va aholining raqamli faolligi ortishida muhim omil hisoblanadi.

2-rasm. Internet tarmog'iga mobil aloqa orqali ulangan abonentlar soni¹

O'zbekistonda internet tarmog'iga mobil aloqa orqali ulangan abonentlar soni 2015-2025-yillar davomida muntazam o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan. 2015-yilda mobil internet abonentlari soni 7793,7 ming nafarni tashkil etgan bo'lsa, 2025-yilga kelib ushbu ko'rsatkich 30145,2 ming nafarga yetgan. Bu esa tahlil qilinayotgan davrda mobil internetdan foydalanuvchilar soni qariyb 3,9 barobarga oshganini ko'rsatadi. 2015-2020-yillar oralig'ida mobil internet abonentlari soni bosqichma-bosqich o'sib, 7793,7 ming nafardan 17946,5 ming nafarga yetgan. Ayniqsa, 2020-yildan keyingi davrda ushbu ko'rsatkichning o'sish sur'ati yanada tezlashgan. 2021-yilda mobil internet abonentlari soni 20991,8 ming nafarni, 2022-yilda 24017,6 ming nafarni, 2023-yilda esa 27087,3 ming nafarni tashkil etgan. 2024-yilda bu ko'rsatkich 28592,7 ming nafarga, 2025-yilda esa 30145,2 ming nafarga yetgan.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida band aholi soni raqamli iqtisodiyotning shakllanish darajasini ifodalovchi muhim ko'rsatkichlardan biridir. Chunki AKT sohasida mehnat qilayotgan mutaxassislar dasturiy mahsulotlar yaratish, internet xizmatlarini rivojlantirish, elektron platformalarni qo'llab-quvvatlash, raqamli

¹ O'zbekiston Respublikasi Milliy statistikasi qo'mitasi ma'lumotlari <https://stat.uz>

infratuzilmani kengaytirish va iqtisodiyot tarmoqlarida zamonaviy texnologiyalarni joriy etishda bevosita ishtirok etadi.

2-jadval

Axborot kommunikatsiya texnologiyalarda band aholi soni¹

№	Hududlar	Yillar					
		2020	2021	2022	2023	2024	2025
1	O'zbekiston Respublikasi	50157	53782	60462	71627	83051	85052
2	Qoraqalpog'iston Respublikasi	1302	1222	1124	1394	1564	1625
3	Andijon viloyati	1702	1441	1708	1582	1847	1938
4	Buxoro viloyati	1770	1801	1979	1826	1944	2154
5	Jizzax viloyati	1113	832	597	672	781	892
6	Qashqadaryo viloyati	1052	1243	1248	1407	1660	1792
7	Navoiy viloyati	1328	1247	1040	1031	1062	1234
8	Namangan viloyati	1491	1538	1511	1458	1540	1756
9	Samarqand viloyati	1871	1973	1973	2538	3180	3301
10	Surxondaryo viloyati	1031	1007	1073	1067	1222	1305
11	Sirdaryo viloyati	776	666	718	934	1034	1152
12	Toshkent viloyati	2713	2727	2793	3048	3269	3358
13	Farg'ona viloyati	2661	2212	2430	2605	2837	2956
14	Xorazm viloyati	1205	1186	1304	1469	1612	1758
15	Toshkent shahri	30142	34687	40964	50596	59499	62547

O'zbekistonda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida band aholi soni 2020-yilda 50157 nafarni tashkil etgan bo'lsa, 2025-yilda 85052 nafarga yetgan. Bu davrda sohada bandlar soni 34895 nafarga yoki 69,6 foizga oshgan. Mazkur o'sish mamlakatda AKT xizmatlari bozori kengayayotgani, raqamli texnologiyalarga talab ortayotgani hamda ushbu sohada yangi ish o'rinlari yaratilayotganini ko'rsatadi. Hududlar kesimida eng yuqori ko'rsatkich Toshkent shahriga to'g'ri keladi. 2020-yilda poytaxtda AKT sohasida 30142 nafar aholi band bo'lgan bo'lsa, 2025-yilda bu ko'rsatkich 62547 nafarga yetgan. Demak, 2025-yilda respublika bo'yicha AKT sohasida band aholining asosiy qismi Toshkent shahrida jamlangan. Bu holat poytaxtda IT kompaniyalar, aloqa operatorlari, dasturiy ta'minot ishlab chiqaruvchilar, axborot xizmatlari va raqamli platformalar faoliyati nisbatan yuqori darajada rivojlangani bilan izohlanadi. Viloyatlar orasida Toshkent viloyati, Samarqand, Farg'ona, Buxoro va Andijon viloyatlarida AKT sohasida bandlik nisbatan yuqori ko'rsatkichlarga ega. Jumladan, 2025-yilda Toshkent viloyatida 3358 nafar, Samarqand viloyatida 3301 nafar, Farg'ona viloyatida 2956 nafar, Buxoro viloyatida 2154 nafar va Andijon viloyatida 1938 nafar aholi ushbu sohada band bo'lgan. Bu esa yirik iqtisodiy va demografik salohiyatga ega hududlarda raqamli xizmatlar va AKT infratuzilmasiga talab yuqoriligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ayrim hududlarda AKT sohasida bandlik darajasi pastligicha qolmoqda. Masalan, 2025-yilda Jizzax viloyatida 892 nafar, Sirdaryo viloyatida 1152 nafar va Navoiy viloyatida 1234 nafar aholi ushbu sohada

¹ O'zbekiston Respublikasi Milliy statistikasi qo'mitasi ma'lumotlari <https://stat.uz>

band bo'lgan. Bu esa hududlar o'rtasida AKT sohasining rivojlanish darajasi bir xil emasligini, raqamli infratuzilma va malakali kadrlar taqsimotida tafovutlar mavjudligini ko'rsatadi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasi O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotni shakllantirishning faqat texnik infratuzilmasi emas, balki yangi iqtisodiy munosabatlar, raqamli xizmatlar bozori, innovatsion bandlik va hududiy raqamli rivojlanishni ta'minlovchi strategik omil sifatida namoyon bo'lmoqda. AKT sohasida faoliyat yurituvchi korxonalar sonining ortishi, aloqa va axborotlashtirish xizmatlari hajmining kengayishi, mobil internet abonentlari sonining muntazam oshib borishi hamda ushbu sohada band aholi sonining ko'payishi mamlakatda raqamli transformatsiya jarayonlari real iqtisodiy mazmun kasb etayotganini tasdiqlaydi. Shu jihatdan, AKT sohasining izchil rivojlanishi O'zbekiston iqtisodiyotida elektron xizmatlar, raqamli tadbirkorlik, masofaviy mehnat, elektron tijorat, raqamli boshqaruv va innovatsion ishlab chiqarish modellarining kengayishiga bevosita xizmat qilmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqot natijalari axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) sohasining O'zbekiston raqamli iqtisodiyotini shakllantirish va rivojlantirishdagi strategik ahamiyatini tasdiqladi. Tahlillar AKT sohasida faoliyat yurituvchi korxonalar sonining ortishi, aloqa va axborotlashtirish xizmatlari hajmining barqaror o'sishi, mobil internet foydalanuvchilari sonining ko'payishi hamda sohada band aholining kengayishi raqamli transformatsiya jarayonlarining izchil rivojlanayotganini ko'rsatdi. Ayniqsa, kompyuter dasturlashtirish, dasturiy ta'minot ishlab chiqish, veb-portallar va axborot texnologiyalari xizmatlari yo'nalishlaridagi o'sish raqamli xizmatlar bozorining kengayishi va innovatsion iqtisodiyotning rivojlanishiga ijobiy hissa qo'shganini tasdiqladi.

Hududlar kesimidagi tahlillar AKT sohasining rivojlanish darajasi barcha hududlarda bir xil emasligini ko'rsatgan bo'lsa-da, aksariyat hududlarda ijobiy o'sish tendensiyasi kuzatildi. Bu natijalar raqamli infratuzilmani kengaytirish, malakali kadrlar salohiyatini oshirish va zamonaviy axborot texnologiyalarini iqtisodiyot tarmoqlariga keng joriy etish raqamli iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta'minlovchi muhim omillar ekanligini tasdiqladi. Tadqiqot natijalari AKT sohasini rivojlantirish iqtisodiy samaradorlikni oshirish, innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash va zamonaviy raqamli xizmatlar bozorini kengaytirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Hududlarda raqamli infratuzilmani yanada rivojlantirish orqali yuqori tezlikdagi internet tarmoqlari va zamonaviy telekommunikatsiya xizmatlari qamrovini kengaytirish maqsadga muvofiq.

2. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida malakali kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish, oliy ta'lim muassasalari va IT ta'lim markazlarida amaliy ko'nikmalarga yo'naltirilgan dasturlarni kengaytirish tavsiya etiladi.

3. Hududlarda faoliyat yuritayotgan AKT korxonalarini qo'llab-quvvatlash va yangi innovatsion korxonalarni tashkil etishni rag'batlantirish raqamli xizmatlar bozorining rivojlanishiga hamda yangi ish o'rinlari yaratilishiga xizmat qiladi.

4. Davlat va xususiy sektor hamkorligida raqamli texnologiyalarni iqtisodiyotning barcha tarmoqlariga keng joriy etish ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xizmatlar sifatini yaxshilash va boshqaruv jarayonlarini takomillashtirish imkonini beradi.

5. Elektron xizmatlar, elektron tijorat, sun'iy intellekt va ma'lumotlar tahliliga asoslangan raqamli yechimlarni keng qo'llash iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish va innovatsion rivojlanishni jadallashtirishga xizmat qiladi.

6. AKT sohasining rivojlanishini muntazam monitoring qilish va hududlar kesimida statistik tahlillarni kengaytirish raqamli iqtisodiyotning rivojlanish tendensiyalarini aniq baholash hamda ilmiy asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini beradi.

Mazkur xulosa va takliflar axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasining salohiyatidan yanada samarali foydalanish, raqamli transformatsiya jarayonlarini jadallashtirish va O'zbekiston raqamli iqtisodiyotining barqaror hamda raqobatbardosh rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son "“Raqamli O'zbekiston - 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Farmoni. - URL: <https://lex.uz/ru/docs/5030957>

2. Castells M. The Rise of the Network Society. - Oxford: Blackwell Publishers, 1996. - 556 p.

3. Tapscott D. The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. - New York: McGraw-Hill, 1995. - 342 p.

4. Negroponte N. Being Digital. - New York: Alfred A. Knopf, 1995. - 243 p.

5. Brynjolfsson E., McAfee A. The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. - New York: W. W. Norton & Company, 2014. - 306 p.

6. International Telecommunication Union. Measuring Digital Development: Facts and Figures. - Geneva: ITU.

7. OECD. Digital Economy Outlook. - Paris: OECD Publishing.

8. G'ulomov S. S. va boshq. Raqamli iqtisodiyot va axborot tizimlari rivojlanishining nazariy asoslari. - Toshkent.

9. Xodiyev B. Yu., Samadov A. N. Raqamli iqtisodiyot sharoitida innovatsion rivojlanish masalalari. - Toshkent.

10. Olimjonovich M. T. Raqamli iqtisodiyotda Sanoat 4.0 ni rivojlanishining o'ziga xos jihatlari // Science and Innovation. - 2024. - Vol. 3, Special Issue 24. - P. 1061-1063.

O‘ZBEKISTON HUDUDLARINING MUSTAQIL TURIZM JOZIBADORLIGINI KOMPOZIT INDEKS ASOSIDA BAHOLASH

Muzaffarov Akmal Axmadovich

Buxoro davlat universiteti
mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda O‘zbekiston hududlarining mustaqil turizm jozibadorligi kompozit indeks asosida baholandi. Tadqiqotda turistik-resurs salohiyati, joylashtirish infratuzilmasi, transport qulayligi, raqamli ko‘rinish, xizmatlarning rasmiylashganlik darajasi va narx qulayligini qamrab oluvchi oltita o‘lcham tizimli ravishda tahlil qilindi. Min-maks normallashtirish va vaznlangan yig‘indi usullari asosida hududlarning jozibadorlik darajasi hisoblandi hamda ular klasterlarga ajratildi. Natijalar raqamli ko‘rinish va joylashtirish infratuzilmasi mustaqil turizm jozibadorligini oshirishda muhim omillar ekanligini ko‘rsatdi. Taklif etilgan kompozit indeks hududiy turizmni baholash, ustuvor yo‘nalishlarni aniqlash va boshqaruv qarorlarini ilmiy asoslash uchun amaliy imkoniyat yaratdi.

Kalit so‘zlar: mustaqil turizm, kompozit indeks, hududiy jozibadorlik, turistik resurslar, raqamli ko‘rinish, joylashtirish infratuzilmasi, klaster tahlili, hududiy rivojlanish.

Аннотация

В исследовании была проведена оценка привлекательности регионов Узбекистана для самостоятельного туризма на основе композитного индекса. Были системно проанализированы шесть измерений: туристско-ресурсный потенциал, инфраструктура размещения, транспортная доступность, цифровая представленность, уровень формализации туристских услуг и ценовая доступность. С использованием методов минимаксной нормализации и взвешенного агрегирования были рассчитаны интегральные показатели привлекательности регионов и выполнена их кластеризация. Полученные результаты показали, что цифровая представленность и инфраструктура размещения играли ключевую роль в повышении привлекательности самостоятельного туризма. Предложенный композитный индекс обеспечил научную основу для оценки туристского потенциала регионов и обоснования управленческих решений.

Ключевые слова: самостоятельный туризм, композитный индекс, региональная привлекательность, туристские ресурсы, цифровая представленность, инфраструктура размещения, кластерный анализ, региональное развитие.

Abstract

This study assessed the attractiveness of Uzbekistan's regions for independent tourism using a composite index. Six dimensions were systematically evaluated, including tourism resource potential, accommodation infrastructure, transport accessibility, digital visibility, the level of service formalization, and price affordability. Min-max normalization and weighted aggregation methods were applied

to calculate regional attractiveness scores and classify regions into clusters. The findings demonstrated that digital visibility and accommodation infrastructure played significant roles in strengthening the attractiveness of independent tourism destinations. The proposed composite index provided a scientific framework for evaluating regional tourism potential, identifying development priorities, and supporting evidence-based management decisions aimed at improving balanced regional tourism development.

Keywords: independent tourism, composite index, regional attractiveness, tourism resources, digital visibility, accommodation infrastructure, cluster analysis, regional development.

KIRISH

Mustaqil turistlar (Free Independent Traveller) sayohatini vositachilarsiz tashkil etib, asosiy diqqatga sazovor joylar bilan cheklanmasdan turli hududlarga tarqaladi va xarajatlarining katta qismini bevosita mahalliy iqtisodiyotga yo'naltiradi. Shu sababli bu segmentni rivojlantirish nafaqat turizm hajmini, balki turistik daromadning hudud bo'ylab tekis taqsimlanishini ham oshiradi. Biroq O'zbekistonda mustaqil turistlar oqimi va undan keladigan iqtisodiy samara hududlar bo'yicha keskin notekis taqsimlangan: bir necha tarixiy markaz oqimning asosiy qismini o'ziga jamlaydi, ko'plab hudud esa boy resurs salohiyatiga qaramay, mustaqil turist nazaridan deyarli ko'rinmaydi. Bu notekislikni boshqarish va hududiy siyosatni maqsadli yo'naltirish uchun, eng avvalo, hududlarning mustaqil turizm uchun jozibadorlik darajasini obyektiv va qiyoslanadigan tarzda o'lchaydigan vosita zarur.

Hududning turistik jozibadorligi ko'p o'lchovli tushuncha bo'lib, uni yagona ko'rsatkich - masalan, faqat tashriflar soni yoki mehmonxonalar quvvati - orqali to'liq ifodalab bo'lmaydi. Bir hudud boy tarixiy merosga ega bo'lsa-da, transport qulayligi yoki raqamli ko'rinishi past bo'lishi, boshqasi esa aksincha bo'lishi mumkin. Bunday ko'p o'lchovli hodisani yaxlit baholash uchun jahon amaliyotida turli o'lchovlarni bitta umumlashtiruvchi ko'rsatkichga birlashtiruvchi kompozit indekslardan keng foydalaniladi. Mazkur yondashuv murakkab hodisani soddalashtirilgan, qiyoslanadigan va siyosat uchun tushunarli ko'rinishga keltiradi. Maqolaning maqsadi - O'zbekiston hududlarining mustaqil turizm uchun jozibadorlik darajasini baholovchi kompozit indeksni ishlab chiqish, uni hisoblash va undan hududiy siyosatda foydalanish imkoniyatlarini asoslashdan iborat. Maqola IMRAD mantig'iga muvofiq tuzilgan.

Mustaqil turizmga e'tibor qaratishning iqtisodiy asosi shundaki, bu segment xarajatlarining katta qismi vositachilarsiz bevosita mahalliy mikro va kichik biznesga - oilaviy mehmonxonalar, mahalliy gidlar, transport va ovqatlanish maskanlariga - yo'naladi. Natijada bir birlik sarf hududiy iqtisodiyotda yuqori multiplikativ samara beradi va turistik daromad hudud bo'ylab tekisroq taqsimlanadi. Mustaqil oqimni butun mamlakat miqyosida yoyish nafaqat turizm hajmini oshiradi, balki hududlararo iqtisodiy tafovutni yumshatishga ham xizmat qiladi. Biroq bu maqsadga erishish uchun, avvalo, qaysi hudud qaysi o'lcham bo'yicha qanchalik tayyor ekanini obyektiv

o'lcaydigan vosita zarur - aks holda siyosat tasavvur va umumiy taassurotlarga tayanib qoladi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi shuni ko'rsatadiki, hududlarning turistik raqobatbardoshligini baholash bo'yicha jahon adabiyotida boy an'ana mavjud: turistik manzil raqobatbardoshligi modellari, hududning tortuvchanligini ko'p o'lchovli baholash va kompozit indekslar nazariyasi keng ishlab chiqilgan [2]; [3], [4]. O'zbekiston tadqiqotlarida ham hududiy turizmni rivojlantirish va raqobatbardoshlikni oshirish masalalari yoritilgan. Biroq mavjud yondashuvlar, asosan, yalpi turizm jozibadorligini yoki umumiy raqobatbardoshlikni baholaydi va aynan mustaqil turist segmentining o'ziga xos talablarini - raqamli ko'rinish, mustaqil joylashuv va mahalliy xizmatlarning rasmiyligini - markazga qo'ymaydi. Ushbu maqola shu bo'shliqni to'ldirib, aynan mustaqil turist nuqtai nazaridagi jozibadorlikni o'lchovchi maxsus kompozit indeksni taklif etadi.

Mustaqil turist uchun jozibadorlik an'anaviy ommaviy turist uchun jozibadorlikdan sezilarli farq qiladi. Turpaket iste'molchisi uchun asosiy jozibadorlik omillari yirik mehmonxonalar, tashkillashtirilgan ekskursiyalar va vositachilar tarmog'i bo'lsa, mustaqil turist uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega omillar - xizmatni mustaqil topish va bron qilish imkoni, mahalliy va o'ziga xos tajriba hamda harakat erkinligidir. Shu sababli yalpi turizm jozibadorligi yuqori bo'lgan hudud mustaqil turist uchun past, aksincha kam tashkillashgan, ammo onlayn ko'rinadigan va mustaqil joylashuv imkonini beradigan hudud yuqori jozibadorlikka ega bo'lishi mumkin. Aynan shu farq mustaqil turist segmenti uchun maxsus baholash vositasini, ya'ni uning o'ziga xos talablarini markazga qo'yadigan kompozit indeksni talab qiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Hududlarning turistik jozibadorligini kompleks baholashda kompozit indekslardan foydalanish xalqaro ilmiy amaliyotda keng qo'llaniladi. OECD va Yevropa Komissiyasining Qo'shma tadqiqot markazi tomonidan ishlab chiqilgan metodik qo'llanmada kompozit indekslarni yaratish bosqichlari, jumladan ko'rsatkichlarni tanlash, normallashtirish, vaznlash va agregatsiyalash usullari ilmiy asoslangan [1].

Crouch va Ritchie turistik raqobatbardoshlikni shakllantiruvchi omillar sifatida tabiiy va madaniy resurslar, infratuzilma, boshqaruv sifati hamda xizmatlar tizimini asoslab bergan. Mualliflarning fikriga ko'ra, hududning turizm bozoridagi ustunligi ko'plab omillarning o'zaro uyg'unligi bilan belgilanadi [2].

Dwyer va Kim turistik manzillar raqobatbardoshligini baholash modelini ishlab chiqib, resurs salohiyati, transport infratuzilmasi, xizmatlar sifati va boshqaruv samaradorligini asosiy determinantlar sifatida e'tirof etgan [3].

Cracolici va Nijkamp turistik hududlarning jozibadorligini iqtisodiy, ijtimoiy va infratuzilmaviy omillar orqali baholash mumkinligini ko'rsatgan. Ularning tadqiqotlari hududlarni qiyosiy tahlil qilishda integral ko'rsatkichlardan foydalanishning afzalligini tasdiqlagan [4].

Nardo va hammualliflari kompozit indikatorlarni shakllantirish metodologiyasini takomillashtirib, turli o'lchov birliklarida ifodalangan ko'rsatkichlarni yagona shkalaga keltirish va umumlashtirish usullarini ishlab chiqqan [5].

Jahon iqtisodiy forumi tomonidan e'lon qilingan Travel & Tourism Development Index mamlakatlarning turizm salohiyatini baholashda transport, infratuzilma, xizmatlar sifati, tabiiy va madaniy resurslar hamda biznes muhiti ko'rsatkichlarini kompleks baholash zarurligini ko'rsatgan [6].

O'zbekiston olimlari orasida Safarov milliy turizm xizmatlari bozorini innovatsion rivojlantirishning metodologik asoslarini ishlab chiqib, hududlarning turistik salohiyatidan samarali foydalanish iqtisodiy rivojlanishning muhim omili ekanligini asoslagan [7].

Navruz-Zoda hududiy turizm raqobatbardoshligini oshirishda xizmatlar sifati, marketing faoliyati va infratuzilmani rivojlantirishning ahamiyatini ilmiy jihatdan yoritgan [8].

UN Tourism ma'lumotlarida xalqaro turizmning zamonaviy rivojlanish tendensiyalari, mustaqil turistlar ulushining ortishi va raqamli platformalarning turistik qarorlar qabul qilishdagi roli qayd etilgan [9].

Mardonov hududiy turizmni rivojlantirishning iqtisodiy mexanizmlarini o'rganib, turistik resurslardan samarali foydalanish va hududiy boshqaruvni takomillashtirish iqtisodiy samaradorlikni oshirishini ko'rsatgan [10].

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda O'zbekiston hududlarining mustaqil turizm jozibadorligini baholash uchun kompozit indeks (Mustaqil Turizm Jozibadorlik Indeksi - MTJI) ishlab chiqildi. Tadqiqot metodologiyasi to'rtta ketma-ket bosqichdan iborat bo'ldi: ko'rsatkichlarni tanlash, ularni normallashtirish, vazn koeffitsiyentlarini belgilash hamda yakuniy indeksni hisoblash.

Birinchi bosqichda mustaqil turistlar ehtiyojini ifodalovchi oltita asosiy o'lcham tanlandi. Ular turistik-resurs salohiyati, joylashtirish infratuzilmasi, transport qulayligi, raqamli ko'rinish, xizmatlarning rasmiylashganlik darajasi va narx qulayligidan iborat bo'ldi.

Ikkinchi bosqichda turli o'lchov birliklarida ifodalangan ko'rsatkichlarni taqqoslash imkonini yaratish maqsadida min-maks normallashtirish (Min-Max Normalization) usuli qo'llanildi.

$$N_{ij} = 100 \times \frac{x_{ij} - \min_j}{\max_j - \min_j}$$

Narx qulayligi kabi teskari yo'nalishdagi ko'rsatkichlar uchun teskari normallashtirish usuli qo'llanildi.

Uchinchi bosqichda o'lchamlarning nisbiy ahamiyati ekspert baholash usuli asosida aniqlandi. Mustaqil turistlar uchun muhim hisoblangan raqamli ko'rinish va joylashtirish infratuzilmasi yuqoriroq vazn bilan baholandi, qolgan o'lchamlarga esa muvozanatli vazn koeffitsiyentlari berildi. Vaznlarning barqarorligini tekshirish maqsadida barcha o'lchovlarga teng vazn berilgan muqobil variant ham hisoblandi.

To'rtinchi bosqichda normallashtirilgan ko'rsatkichlar vaznlangan additiv agregatsiya usuli yordamida yagona kompozit indeksga birlashtirildi.

$$MTJI_i = \sum_{j=1}^n w_j N_{ij}, \sum_{j=1}^n w_j = 1$$

Tadqiqot uchun ma'lumotlar O'zbekiston Milliy statistika qo'mitasi, Turizm qo'mitasi, UN Tourism ma'lumotlari, onlayn bron platformalari va ochiq statistik bazalardan shakllantirildi. Hisob-kitoblar O'zbekistonning 14 ta hududi bo'yicha amalga oshirildi. Yakuniy natijalar asosida hududlar kompozit indeks qiymatlariga ko'ra reytinglandi hamda yuqori, o'rta va quyi jozibadorlik klasterlariga ajratildi. Mazkur metodologiya hududlarning mustaqil turizm salohiyatini kompleks baholash, hududlar o'rtasidagi tafovutlarni aniqlash va boshqaruv qarorlarini ilmiy asoslash imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Indeksning o'lcham tuzilmasi va vaznlari. Indeksni tashkil etuvchi oltita o'lcham, ularning mazmuni va belgilangan vaznlari 1-jadvalda keltirilgan. Vazn taqsimoti mustaqil turist uchun raqamli ko'rinish va mos joylashtirish imkoniyatining ustuvor ahamiyatini aks ettiradi, shu bilan birga resurs, transport, rasmiylashtirish va narx o'lchovlari ham muvozanatli hissaga ega.

1-jadval

Mustaqil turizm jozibadorlik indeksining o'lchovlari va vaznlari¹

№	O'lcham	Mazmuni va asosiy ko'rsatkichlari	Vazni
1	Turistik-resurs salohiyati	YuNESKO va milliy ahamiyatdagi yodgorliklar, tabiiy ob'ektlar, madaniy meros zichligi	0,15
2	Joylashtirish infratuzilmasi	O'rta va arzon segmentdagi joylashuv o'rinlari soni va xilma-xilligi	0,20
3	Transport qulayligi	Hududga yetib borish va hudud ichida harakatlanish imkoniyati, qatnov chastotasi	0,15
4	Raqamli ko'rinish	Onlayn bron platformalaridagi taqdimot, sharh/rejting soni, ko'p tilli kontent	0,25
5	Rasmiylashganlik darajasi	Mahalliy mikro xizmat ko'rsatuvchilarning rasmiy iqtisodiyotga jalb etilganligi	0,15
6	Narx qulayligi	Sayohat va iste'mol xarajatlarining nisbiy arzonligi (teskari ko'rsatkich)	0,10

1-jadvalda raqamli ko'rinish (0,25) va joylashtirish infratuzilmasi (0,20) eng yuqori vaznga ega, bu mustaqil turistning sayohatni onlayn rejalashtirib, mustaqil joylashuvni afzal ko'rishi bilan izohlanadi. Quyida har bir hudud uchun ushbu o'lchovlar bo'yicha normallashtirilgan qiymatlar va ularning vaznlangan yig'indisi asosida hisoblangan kompozit indeks keltiriladi.

Vaznlarni belgilashda mutlaq aniqlikka emas, balki mustaqil turist ustuvorliklarini izchil aks ettirishga e'tibor qaratildi: raqamli ko'rinish va joylashtirish eng yuqori, resurs, transport va rasmiylashtirish o'rta, narx qulayligi esa nisbatan past

¹ Muallif ishlanmasi manbalar asosida

vaznga ega bo'ldi. Bu taqsimot, bir tomondan, mustaqil turist xulq-atvori haqidagi nazariy tasavvurga, ikkinchi tomondan, soha mutaxassislarining baholariga tayanadi. Vaznlarning yakuniy reytingga ta'sirini tekshirish maqsadida barcha o'lchovlarga teng vazn berilgan muqobil variant ham hisoblandi; natijalar reyting boshidagi va oxiridagi hududlar tartibini deyarli o'zgartirmadi, bu esa indeksning vazn tanloviga nisbatan barqarorligini va olingan xulosalarning ishonchligini tasdiqladi.

Hududlarning kompozit indeksi va reytingi. Oltita o'lcham bo'yicha normallashtirilgan qiymatlar vaznlangan yig'indiga birlashtirilib, har bir hudud uchun kompozit indeks (MTJI) hisoblandi. Natijalar 2-jadvalda kamayish tartibida keltirilgan. Indeks qiymatlari hududlar o'rtasida keng tarqalgan: eng yuqori va eng past ko'rsatkich o'rtasidagi farq uch baravardan ortiq bo'lib, bu mustaqil turizm jozibadorligining hududiy notekisligini miqdoriy tasdiqlaydi.

2-jadval

Hududlarning Mustaqil Turizm Jozibadorlik Indeksi va reytingi¹

O'rin	Hudud	Resurs	Joylash.	Raqamli	Rasmiy.	MTJI
1	Samarqand	98	86	90	70	87,4
2	Toshkent shahri	70	100	95	82	85,1
3	Buxoro	95	80	82	66	81,6
4	Xorazm (Xiva)	92	62	70	58	73,5
5	Toshkent viloyati	55	60	55	60	57,8
6	Farg'ona	58	50	48	52	51,6
7	Namangan	50	44	42	48	46,2
8	Andijon	48	46	44	46	45,4
9	Qashqadaryo	52	40	36	42	42,1
10	Surxondaryo	54	36	34	40	40,3
11	Navoiy	44	34	32	44	37,2
12	Jizzax	40	30	28	38	33,1
13	Qoraqalpog'iston	50	26	24	30	31,8
14	Sirdaryo	30	22	20	36	25,9

2-jadvalda qisqalik uchun oltita o'lchovdan to'rttasi (resurs, joylashtirish, raqamli ko'rinish, rasmiylashganlik) bo'yicha normallashtirilgan qiymatlar va yakuniy MTJI ko'rsatilgan. Reyting boshida Samarqand (87,4), Toshkent shahri (85,1) va Buxoro (81,6) turadi; Xorazm (73,5) ham yuqori guruhga kiradi. Bu hududlar boy tarixiy meros, rivojlangan joylashtirish bazasi va nisbatan yuqori raqamli ko'rinish bilan ajralib turadi. Toshkent shahri resurs o'lchovida tarixiy shaharlardan past bo'lsa-da, joylashtirish (100) va raqamli ko'rinish (95) bo'yicha yetakchilik qiladi, bu uning poytaxt va asosiy transport tuguni sifatidagi maqomi bilan bog'liq. Reyting oxiridagi hududlar (Sirdaryo, Qoraqalpog'iston, Jizzax) esa, ayrimlari sezilarli resurs salohiyatiga ega bo'lsa-da, joylashtirish va ayniqsa raqamli ko'rinish o'lchovlarida keskin orqada qoladi.

Yetakchi hududlarning tahlili ularning kuchli tomonlari turlicha ekanini ko'rsatadi. Samarqand barcha asosiy o'lchovlarda - resurs (98), joylashtirish (86) va

¹ Muallif ishlanmasi manbalar asosida

raqamli ko‘rinish (90) - yuqori va muvozanatli ko‘rsatkichlarga ega bo‘lib, eng yuqori kompozit indeksni qayd etadi. Buxoro va Xorazm boy meros bilan ajralib tursa-da, raqamli ko‘rinish va rasmiylashtirish o‘lchovlarida Samarqand va poytaxtdan biroz orqada qoladi, bu ularning zaxira yo‘nalishini ko‘rsatadi. Toshkent shahri esa o‘ziga xos profilga ega: tarixiy meros bo‘yicha o‘rta o‘rinda bo‘lsa-da, joylashtirish (100), raqamli ko‘rinish (95) va rasmiylashganlik (82) bo‘yicha yetakchilik qiladi, ya’ni uning jozibadorligi resursga emas, infratuzilma va xizmat tayyorligiga asoslanadi. Bu xilma-xillik kompozit indeksning afzalligini ko‘rsatadi: u turli kuchli tomonlarga ega hududlarni yagona, qiyoslanadigan shkalada baholaydi.

Quyi va o‘rta guruh hududlarining tahlili siyosat uchun ayniqsa muhim qonuniyatni ochib beradi. Surxondaryo, Qashqadaryo va Qoraqalpog‘iston kabi ayrim hududlar resurs o‘lchovida o‘rtacha yoki undan yuqori ball olsa-da (mos ravishda 54, 52, 50), joylashtirish (36, 40, 26) va raqamli ko‘rinish (34, 36, 24) o‘lchovlarida keskin orqada qoladi va shu sababli umumiy reytingda quyi yoki o‘rta guruhga tushadi. Ya’ni bu hududlarning asosiy muammosi turistik resursning yetishmasligi emas, balki mavjud resursni mustaqil turistga ko‘rinadigan, bron qilinadigan va xizmat bilan ta’minlangan mahsulotga aylantira olmaslikdir. Bu kuzatuv mazkur hududlarda eng katta o‘sish zaxirasi aynan raqamli ko‘rinish va rasmiylashtirish o‘lchovlarida yotganini ko‘rsatadi.

Hududlarning klasterlarga ajratilishi. Kompozit indeks qiymatlari asosida hududlar jozibadorlik darajasi bo‘yicha uchta klasterga ajratildi: yetakchi ($MTJI \geq 70$), o‘rta ($40 \leq MTJI < 70$) va quyi ($MTJI < 40$) guruhlar. Klasterlar, ulardagi hududlar va ularning mustaqil turistlar oqimidagi taxminiy ulushi 3-jadvalda keltirilgan. Klasterlash xom reyting ro‘yxatiga nisbatan siyosat uchun qulayroq: u o‘xshash holatdagi hududlarni guruhlab, har bir guruh uchun farqli yondashuv belgilash imkonini beradi.

3-jadval
Hududlarning jozibadorlik klasterlari va oqimdagi taxminiy ulushi¹

Klaster	MTJI	Hududlar	Oqim ulushi
Yetakchi	≥ 70	Samarqand, Toshkent shahri, Buxoro, Xorazm, foizda	70
O‘rta	40-69	Toshkent v., Farg‘ona, Namangan, Andijon, Qashqadaryo, Surxondaryo, foizda	22
Quyi	< 40	Navoiy, Jizzax, Qoraqalpog‘iston, Sirdaryo, foizda	8

Yetakchi klaster ($MTJI \geq 70$) to‘rtta hududni - Samarqand, Toshkent shahri, Buxoro va Xorazmni - birlashtiradi. Bu hududlar boy resurs salohiyati, rivojlangan joylashtirish bazasi va nisbatan yuqori raqamli ko‘rinish bilan ajralib turadi hamda mustaqil turistlar oqimining asosiy qismini o‘ziga jamlaydi. O‘rta klaster (40-69) oltita hududni qamrab oladi; ular sezilarli salohiyatga ega bo‘lsa-da, ko‘pincha raqamli ko‘rinish va xizmatlarning rasmiyligi bo‘yicha yetakchilardan orqada qoladi, shu bois ularning jozibadorligi to‘liq ro‘yobga chiqmagan. Quyi klaster (40 dan past) to‘rtta

¹ Muallif ishlanmasi manbalar asosida

hududni o'z ichiga oladi; ularning ayrimlari muayyan resurs yoki tabiiy salohiyatga ega bo'lsa-da, asosiy infratuzilma va raqamli ko'rinishning yetishmasligi tufayli mustaqil turist nazaridan deyarli ko'rinmaydi.

3-jadval mustaqil turizmning hududiy to'planishini yaqqol ko'rsatadi: atigi to'rtta yetakchi hudud mustaqil turistlar oqimining qariyb 70 foizini o'ziga jamlaydi, qolgan o'nta hudud esa birgalikda taxminan 30 foizga ega. Bu natija mustaqil turizm salohiyatining bir necha tarixiy markazda jiddiy markazlashganini va aksariyat hududlarning hali to'liq ishga tushmagan zaxiraga egaligini tasdiqlaydi. Vaznlarga sezgirlikni tekshirish (teng vazn varianti) reyting boshidagi va oxiridagi hududlar tartibini deyarli o'zgartirmadi, bu natijalarning barqarorligini ko'rsatadi.

O'lchovlar kesimidagi tahlil. Indeksning alohida o'lchovlari bo'yicha tahlil notekislikning asosiy manbaini aniqlash imkonini beradi. Hududlar o'rtasidagi tafovut eng kam resurs salohiyati o'lchovida kuzatiladi - ko'plab hudud sezilarli tarixiy yoki tabiiy meros bilan ajralib turadi. Aksincha, eng katta tafovut raqamli ko'rinish va joylashtirish infratuzilmasi o'lchovlarida qayd etiladi: yetakchi hududlar bu o'lchovlarda quyi guruhdan bir necha baravar oldinda. Boshqacha aytganda, aksariyat hududlarning orqada qolishi resurs yetishmasligidan emas, balki aynan ushbu resursni mustaqil turistga ko'rinadigan, bron qilinadigan va xizmat bilan ta'minlangan mahsulotga aylantira olmaslikdan kelib chiqadi. Bu kuzatuv siyosat uchun muhim ustuvorlikni belgilaydi.

Indeks natijalari mustaqil turizmni rivojlantirishdagi tizimli muammolar bilan bevosita bog'lanadi. Raqamli ko'rinish o'lchovidagi katta tafovut hududlardagi onlayn bron, ko'p tilli kontent va raqamli to'lov imkoniyatlarining notekisligini aks ettiradi: chekka hududdagi mayda joylashuv va xizmatlar onlayn platformalarda kam ko'rinadi yoki umuman taqdim etilmaydi. Rasmiylashtirish o'lchovidagi past ballar esa mahalliy mikro xizmat ko'rsatuvchilarning sezilarli qismi norasmiy yoki tarqoq faoliyat yuritishini ko'rsatadi, bu ularni statistik hisobdan, sifat nazoratidan va platforma imkoniyatlaridan chetda qoldiradi. Joylashtirish o'lchovidagi tafovul esa infratuzilmaning bir necha shaharga to'planganini tasdiqlaydi. Indeks shunchaki reyting bermay, balki har bir hududning aniq zaif bo'g'inini ko'rsatib, mavhum "orqada qolish" tushunchasini aniq, o'lchanadigan kamchiliklarga ajratadi.

Umumiy manzara mustaqil turizmda "resurs-aktivlashtirish tafovuti" deb atash mumkin bo'lgan qonuniyatni ochib beradi. Resurs salohiyati nisbatan tekis taqsimlangan - ko'plab hudud tarixiy, madaniy yoki tabiiy boylikka ega; biroq bu resursni mustaqil turist iste'mol qiladigan ko'rinadigan va bron qilinadigan mahsulotga aylantiruvchi o'lchovlar (raqamli ko'rinish, joylashtirish, rasmiylashtirish) keskin to'plangan. Aynan shu tafovut yetakchi va quyi guruh o'rtasidagi katta farqni yuzaga keltiradi. Hududiy notekislikning asosiy sababi tabiatan berilgan resursning yo'qligi emas, balki uni faollashtiruvchi infratuzilma va xizmatlarning markazlashganligidir. Bu xulosa muhim ijobiy ma'noga ega: aktivlashtirish omillari, resursdan farqli o'laroq, siyosat orqali nisbatan tez shakllantirilishi mumkin, ya'ni notekislik tuzatib bo'lmaydigan emas, balki boshqariladigan muammodir.

O'rta klaster hududlari alohida e'tiborga loyiq, chunki ular yetakchilarga eng yaqin turgan va eng tez ko'tarilishi mumkin bo'lgan guruhdir. Toshkent viloyati poytaxtga yaqinligi va nisbatan rivojlangan infratuzilmasi hisobiga o'rta guruh boshida turadi; Farg'ona vodiysi hududlari (Farg'ona, Namangan, Andijon) esa zich aholi, boy hunarmandchilik an'analari va o'ziga xos madaniy muhitga ega bo'lsa-da, raqamli ko'rinish va joylashtirish o'lchovlarida o'rtacha ko'rsatkichga ega. Bu hududlar uchun yetakchilar darajasiga yetishish yangi resurs yaratishni emas, balki mavjud salohiyatni raqamli platformalarda ko'rsatish va mahalliy xizmatlarni rasmiylashtirishni talab qiladi. Shu sababli o'rta klaster aynan kam xarajatli, ammo yuqori qaytimli siyosat choralari uchun eng istiqbolli maydon hisoblanadi.

Tahlil natijalari mustaqil turizm jozibadorligidagi notekislik tasodifiy emas, balki tizimli muammolarning aksi ekanini ko'rsatadi. Mustaqil turist sayohatini onlayn rejalashtirib, mustaqil joylashuv va mahalliy xizmatlarni izlagani uchun, raqamli ko'rinishi past va xizmatlari asosan norasmiy bo'lgan hudud, qanchalik boy merosga ega bo'lmasin, uning nazaridan deyarli ko'rinmas qoladi. Aynan shu bog'liqlik raqamli ko'rinish va rasmiylashtirish o'lchovlaridagi katta tafovutni keltirib chiqaradi. Demak, kompozit indeks yalpi turizm jozibadorligini emas, balki aynan mustaqil turist nuqtai nazaridagi jozibadorlikni o'lchaydi va shu bilan an'anaviy, tashriflar soniga asoslangan baholashdan ajralib turadi.

Indeksning asosiy amaliy qiymati - hududiy siyosatni maqsadli yo'naltirish imkonini berishidir. O'lchovlar kesimidagi tahlil ko'rsatdiki, aksariyat hudud uchun cheklovchi omil resurs emas, balki raqamli ko'rinish va xizmatlarning rasmiylashtirilmaganligi. Bu, o'z navbatida, eng katta samara beradigan siyosat yo'nalishini belgilaydi: yangi yirik infratuzilma qurishdan ko'ra, mavjud mahalliy xizmatlarni rasmiylashtirish va ularni raqamli platformalarda ko'rinadigan qilish ko'pchilik hudud uchun ancha kam xarajatli va tez ta'sir ko'rsatuvchi yechimdir. Boshqacha aytganda, indeks resurslarni "ko'rinmas zaxira" eng katta bo'lgan o'lchovlarga taqsimlash kerakligini ko'rsatadi.

Klaster yondashuvi har bir guruh uchun farqli strategiyani asoslaydi. Yetakchi hududlarda asosiy vazifa - oqimni yanada oshirish emas, balki sifatni saqlash, ortiqcha yuklamani boshqarish va turistni qo'shni hududlarga yo'naltirib, salohiyatni yoyish. O'rta guruh hududlarida - mavjud bazani raqamli ko'rinish va rasmiylashtirish orqali kuchaytirib, ularni yetakchilar darajasiga yaqinlashtirish. Quyi guruh hududlarida esa - dastlab eng zaruriy joylashtirish va transport bo'g'inlarini shakllantirib, mavjud resursni mustaqil turistga ko'rinadigan qilishdan boshlash. Indeks shunchaki reyting tuzmaydi, balki har bir hudud uchun aniq ustuvorlikni ko'rsatadigan boshqaruv vositasiga aylanadi.

Indeksning natijalari hududiy rivojlanishning tenglik o'lchovi bilan ham bevosita bog'liq. Mustaqil turist xarajatlarining katta qismi mahalliy iqtisodiyotda qolgani uchun, mustaqil oqimni quyi va o'rta klaster hududlariga yoyish nafaqat turizm hajmini oshiradi, balki turistik daromadni mamlakat bo'ylab tekisroq taqsimlab, hududlararo iqtisodiy tafovutni yumshatadi. Yetakchi hududlarda oqimning ortib borishi esa muayyan chegaradan keyin ortiqcha yuklama va xizmat sifatining pasayishiga olib

kelishi mumkin. Indeks asosida belgilanadigan strategik yo‘nalish ikki yoqlama foyda beradi: bir tomondan, quyi va o‘rta guruh hududlarini rivojlantirib milliy salohiyatni kengaytiradi, ikkinchi tomondan, yetakchi hududlardagi yuklamani yumshatadi. Bunday muvozanatli yondashuv turizmni barqaror rivojlantirish tamoyillariga mos keladi va mustaqil turizmni hududiy taraqqiyot vositasiga aylantiradi.

Indeks, shuningdek, mustaqil turistlar oqimi va ulushini prognozlash uchun ham asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Hududning jozibadorlik o‘lchovlari (ayniqsa raqamli ko‘rinish va joylashtirish infratuzilmasi) bilan undagi mustaqil turistlar oqimi o‘rtasida bog‘liqlik mavjud bo‘lgani uchun, indeks komponentlari kelajakdagi oqim dinamikasini baholashda tushuntiruvchi omil sifatida ishlatilishi mumkin. Masalan, muayyan hududda rasmiylashtirish va raqamli ko‘rinishni oshirishga qaratilgan chora-tadbir o‘sha hudud indeksini ko‘taradi va shu orqali uning oqimdagi ulushi qanchaga o‘sishi mumkinligini taxmin qilish imkonini beradi. Kompozit indeks statik tashxisdan tashqari, kelgusi ekonometrik prognoz modellari uchun kirish ma’lumoti rolini ham o‘taydi va tahliliy zanjirning bo‘g‘inlarini - holatni o‘lchash, muammoni aniqlash va istiqbolni baholashni - o‘zaro bog‘laydi.

Indeksning yana bir muhim qiymati - uni davriy ravishda qayta hisoblash orqali hududiy jozibadorlik dinamikasini kuzatish imkoniyatidir. Bir vaqt kesimidagi reyting holatni ko‘rsatsa, indeksning yildan-yilga o‘zgarishi siyosat choralarining samarasini baholash imkonini beradi: agar muayyan hududda raqamli ko‘rinish va rasmiylashtirish o‘lchovlari bo‘yicha ball o‘ssa, bu o‘sha yo‘nalishdagi sa’y-harakatlarning natija berayotganini bildiradi. Indeks statik tasnif vositasidan dinamik monitoring vositasiga aylanadi va boshqaruvga teskari aloqa beradi. Bu, ayniqsa, cheklangan byudjet sharoitida muhim, zero u resurslarni eng katta samara berayotgan yo‘nalishlarga qayta yo‘naltirishni asoslab beradi.

Indeks hududiy siyosatni milliy darajadagi mexanizmlar bilan bog‘lash imkonini ham beradi. O‘lchovlar kesimidagi tahlil ko‘rsatdiki, aksariyat hudud uchun eng katta zaxira raqamli ko‘rinish va rasmiylashtirishda yotadi; bu, o‘z navbatida, mahalliy mikro xizmat ko‘rsatuvchilarni sodda tartibda rasmiylashtirish va ularni yagona milliy raqamli platformaga ulash kabi umummilliy chora-tadbirlarning aynan qaysi hududlarda eng yuqori samara berishini ko‘rsatadi. Boshqacha aytganda, indeks milliy mexanizmlarni hududiy ustuvorliklar bilan moslashtiruvchi ko‘prik vazifasini bajaradi: u nafaqat “nima qilish kerak”ni, balki “qayerdan boshlash kerak”ni ham belgilaydi. Shu nuqtai nazardan kompozit indeks tashxis (mavjud holatni o‘lchash) va retsept (siyosat ustuvorligini belgilash) funksiyalarini birlashtiradi.

Amaliy jihatdan indeks milliy raqamli platforma va rasmiylashtirish dasturlarini joriy etish ketma-ketligini belgilashda ham foydali. Cheklangan resurs sharoitida barcha hududni bir vaqtda qamrab olish o‘rniga, choralarni eng yuqori qaytim beradigan joydan boshlash maqsadga muvofiq. O‘rta klaster hududlari bu nuqtai nazardan ustuvor, chunki ularda asosiy resurs va dastlabki infratuzilma mavjud bo‘lib, faqat raqamli ko‘rinish va rasmiylashtirish bo‘g‘ini yetishmaydi - ya’ni nisbatan kichik sa’y-harakat sezilarli natija beradi. Yetakchi hududlarda platforma sifatini saqlash va yuklamani boshqarishga, quyi klasterda esa dastlabki bazani shakllantirishga

yo‘naltiriladi. Indeks umummilliy mexanizmlarni “bir o‘lcham hammaga” tamoyilidan farqli o‘laroq, hududiy holatga moslab bosqichma-bosqich tatbiq etishning asosli yo‘l xaritasini beradi.

Olingan natijalar hududlarning yalpi raqobatbardoshligini emas, aniq segment - mustaqil turist nuqtai nazaridagi jozibadorlikni baholaydi va shu bois mavjud umumiy turizm reytinglarini to‘ldiradi. Kompozit indekslar nazariyasida bunday vositalar murakkab, ko‘p o‘lchovli hodisani siyosatchilar va jamoatchilik uchun tushunarli yagona ko‘rsatkichga keltirish, vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishni kuzatish va hududlarni qiyoslash imkonini berishi bilan qadrlanadi. Ayni paytda ular soddalashtirishga asoslangani uchun ehtiyotkor talqinni talab qiladi: yakuniy ball o‘lcham tanlovi, normallashtirish usuli va vaznlarga bog‘liq.

Metodologik nuqtai nazardan taklif etilgan indeks xalqaro amaliyotda keng qo‘llaniladigan kompozit ko‘rsatkichlar an‘anasiga tayanadi, biroq undan muhim jihati bilan farq qiladi. Jahon iqtisodiy forumining Sayohat va turizmni rivojlantirish indeksi (TTDI) kabi yirik xalqaro indekslar mamlakatlarning yalpi turistik raqobatbardoshligini baholaydi va asosan davlatlararo qiyoslashga mo‘ljallangan [6]. Mazkur tadqiqotda esa shu uslubiy yondashuv ichki, hududlararo darajaga va aniq bir segmentga - mustaqil turistga - moslashtirildi. Bu moslashtirish o‘lchovlar va ko‘rsatkichlarni aynan mustaqil turist talablari (raqamli ko‘rinish, mustaqil joylashuv, xizmat rasmiyligi) atrofida qayta tanlashni talab qildi. Indeks xalqaro metodologiyani ishonchliligini milliy va segmentga xos dolzarblik bilan birlashtiradi, bu esa uning O‘zbekiston sharoitidagi amaliy qiymatini oshiradi.

Indeksning yana bir afzalligi - yagona ko‘rsatkichga (masalan, faqat tashriflar soni yoki mehmonxona quvvati) asoslangan an‘anaviy baholashga nisbatan ancha boyroq manzara berishidir. Faqat tashriflar soniga qarab baholash hudud nima uchun orqada qolayotganini ko‘rsatmaydi, indeks esa orqada qolishni aniq o‘lchovlarga - raqamli ko‘rinish, joylashtirish yoki rasmiylashtirishga - ajratib, sababni ko‘rsatadi. Bundan tashqari, yagona ko‘rsatkich ko‘pincha allaqachon yuqori oqimga ega hududlarni rag‘batlantirib, notekislikni kuchaytirishi mumkin; indeks esa salohiyatga ega, ammo hali to‘liq faollashmagan hududlarni aniqlab, resurslarni aynan o‘sha yerga yo‘naltirishni asoslaydi. Shu ma’noda kompozit indeks nafaqat tavsiflovchi, balki yo‘naltiruvchi vosita bo‘lib, siyosatni mavjud notekislikni saqlovchi emas, balki uni kamaytiruvchi yo‘nalishga buradi.

Tadqiqotning ayrim cheklovlari ham mavjud. Birinchidan, kompozit indeks o‘lchovlar, ko‘rsatkichlar va vaznlarni tanlashga sezgir; ushbu tanlovlar metodologik jihatdan asoslangan bo‘lsa-da, muqobil tanlovlar yakuniy reytingni ma’lum darajada o‘zgartirishi mumkin, shu bois sezgirlik tahlili o‘tkazildi. Ikkinchidan, ayrim o‘lchovlar, masalan raqamli ko‘rinish va rasmiylashganlik darajasi bo‘yicha to‘liq va bir xil ma’lumot to‘plash murakkab; bu o‘lchovlar bilvosita ko‘rsatkichlar orqali baholandi. Uchinchidan, indeks muayyan vaqt kesimidagi holatni aks ettiradi, dinamikani kuzatish uchun esa uni davriy ravishda qayta hisoblash zarur. Shunga qaramay, taklif etilgan indeks hududiy notekislikni miqdoriy o‘lchash va siyosatni maqsadli yo‘naltirishning izchil tahliliy asosini beradi.

Yakuniy tahlil shuni ko'rsatadiki, taklif etilgan kompozit indeks uchta o'zaro bog'liq vazifani bir vositada birlashtiradi. Birinchidan, u o'lchash vazifasini bajaradi: ko'p o'lchovli va mavhum tushuncha bo'lgan hududiy jozibadorlikni aniq, qiyoslanadigan va vaqt o'tishi bilan kuzatiladigan sonli ko'rsatkichga aylantiradi. Ikkinchidan, u tashxis vazifasini bajaradi: alohida o'lchovlar bo'yicha ballarni tahlil qilish orqali har bir hududning aniq zaif bo'g'inini va eng katta o'sish zaxirasini ko'rsatadi. Uchinchidan, u yo'naltirish vazifasini bajaradi: klasterlar va o'lchovlar kesimidagi natijalar asosida resurslarni eng samarali yo'nalishlarga taqsimlash va siyosatni hududiy holatga moslashtirishni asoslaydi. Aynan shu uch vazifaning yaxlitligi indeksni oddiy reytingdan ajratib turadi va uni hududiy turizm siyosatini boshqarishning amaliy quroliga aylantiradi. Shu bilan birga, indeks yopiq emas, balki rivojlantiriladigan vosita: yangi ma'lumot manbalari, qo'shimcha o'lchovlar yoki yangilangan vaznlar uni yanada aniqroq qilishi mumkin, bu esa kelgusi tadqiqotlar uchun ochiq yo'nalish qoldiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Maqolada O'zbekiston hududlarining mustaqil turizm uchun jozibadorlik darajasini baholovchi kompozit indeks (MTJI) ishlab chiqildi va undan amaliy foydalanish ko'rsatildi. Tadqiqot natijasida quyidagi asosiy xulosalar shakllandi. Birinchidan, hududning mustaqil turizm jozibadorligi ko'p o'lchovli hodisa bo'lib, uni yagona ko'rsatkich orqali to'liq ifodalab bo'lmaydi; shu bois oltita o'lchamni min-maks normallashtirish va vaznlangan yig'indi orqali birlashtiruvchi kompozit indeks taklif etildi. Ikkinchidan, indeks 14 hudud uchun hisoblanib, ular yetakchi, o'rta va quyi klasterlarga ajratildi; atigi to'rtta yetakchi hudud mustaqil oqimning qariyb 70 foizini o'ziga jamlashi mustaqil turizm salohiyatining hududiy to'planishini miqdoriy tasdiqladi. Uchinchidan, o'lchovlar kesimidagi tahlil aksariyat hududning orqada qolishi resurs yetishmasligidan emas, balki raqamli ko'rinish va xizmatlarning rasmiylashtirilmaganligidan kelib chiqishini ko'rsatdi, bu esa siyosatning eng samarali yo'nalishini belgiladi. To'rtinchidan, indeks shunchaki reyting tuzmasdan, har bir klaster uchun farqli strategiyani asoslab, hududiy siyosatni maqsadli yo'naltirish va resurslarni eng katta samara beradigan o'lchovlarga taqsimlash imkonini beradigan tahliliy boshqaruv vositasi sifatida xizmat qiladi. Kelgusi tadqiqotlarda indeksni davriy qayta hisoblash orqali dinamikani kuzatish va uni mustaqil turist ulushining ekonometrik prognozi bilan bog'lash istiqbolli yo'nalish hisoblanadi. Ishlab chiqilgan indeksning ilmiy yangiligi mustaqil turist segmentiga xos o'lchovlarni xalqaro kompozit ko'rsatkichlar metodologiyasi bilan birlashtirib, hududiy jozibadorlikni aynan shu segment nuqtai nazaridan o'lchaydigan yaxlit vositani yaratganida namoyon bo'ladi.

Amaliy nuqtai nazardan indeks asosida quyidagi yo'nalishlar tavsiya etiladi: yetakchi hududlarda - oqimni boshqarish, sifatni saqlash va salohiyatni qo'shni hududlarga yoyish; o'rta klaster hududlarida - mavjud bazani raqamli ko'rinish va rasmiylashtirish orqali kuchaytirib, ularni yetakchilarga yaqinlashtirish; quyi klaster hududlarida esa - dastlabki joylashtirish hamda transport bo'g'inlarini shakllantirib, mavjud resursni mustaqil turistga ko'rinadigan qilish. Bunday hududga

moslashtirilgan, bosqichma-bosqich yondashuv cheklangan resurslarni eng katta samara beradigan o'lovlariga yo'naltiradi va mustaqil turizmni hududiy taraqqiyot vositasiga aylantiradi. Bundan tashqari, indeksni davriy qayta hisoblash siyosat choralari samarasini kuzatish, alohida o'lovlar bo'yicha tahlil esa har bir hududning aniq ustuvorligini belgilash imkonini beradi. Taklif etilgan kompozit indeks O'zbekistonda mustaqil turistlar oqimini hududiy jihatdan muvozanatli oshirishning ham tashxis, ham boshqaruv asosini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. OECD, European Union, Joint Research Centre. Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and User Guide. - Paris: OECD Publishing, 2008. - 162 p.
2. Crouch G. I., Ritchie J. R. B. Tourism, competitiveness, and societal prosperity // Journal of Business Research. - 1999. - Vol. 44, No. 3. - P. 137-152.
3. Dwyer L., Kim C. Destination competitiveness: Determinants and indicators // Current Issues in Tourism. - 2003. - Vol. 6, No. 5. - P. 369-414.
4. Cracolici M. F., Nijkamp P. The attractiveness and competitiveness of tourist destinations // Tourism Management. - 2009. - Vol. 30, No. 3. - P. 336-344.
5. Nardo M., Saisana M., Saltelli A., Tarantola S. Tools for Composite Indicators Building. - Ispra: European Commission, Joint Research Centre, 2005. - 134 p.
6. World Economic Forum. Travel & Tourism Development Index 2024. - Geneva: World Economic Forum, 2024.
7. Safarov B. Sh. Milliy turizm xizmatlar bozorini innovatsion rivojlantirishning metodologik asoslari. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. - 184 b.
8. Navruz-Zoda B. N. Turistik hudud raqobatbardoshligi: monografiya. - Buxoro, 2017. - 150 b.
9. UN Tourism (UNWTO). World Tourism Barometer. - 2025. - Vol. 23, Issue 2. - Madrid: World Tourism Organization, 2025.
10. Mardonov B. Hududiy turizmni rivojlantirishning iqtisodiy mexanizmlari // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. - 2023. - № 4. - B. 112-124.

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA TIJORAT BANKLAR FAOLIYATIDA INNOVATSION MARKETING STRATEGIYALARIDAN FOYDALANISH

Muminova Durdona Saydikadirovna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Marketing” kafedrası
mustaqil izlanuvchisi (PhD.)

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda raqamli iqtisodiyot sharoitida tijorat banklari faoliyatida innovatsion marketing strategiyalaridan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilindi. Ilmiy manbalar, bank sektori statistikasi hamda zamonaviy marketing yondashuvlari qiyosiy oʻrganildi. Natijalar shaxsiylashtirilgan marketing, mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish tizimlari, sunʼiy intellekt va katta maʼlumotlar tahlili bank xizmatlari sifatini oshirish, mijozlar sodiqligini mustahkamlash hamda raqobatbardoshlikni kuchaytirishga xizmat qilganini koʻrsatdi. Taklif etilgan konseptual model innovatsion marketing vositalarining oʻzaro bogʻliqligini tizimli yoritdi hamda raqamli bank xizmatlarini rivojlantirish boʻyicha ilmiy-amaliy xulosalarni shakllantirdi.

Kalit soʻzlar: tijorat banklari, innovatsion marketing, raqamli iqtisodiyot, shaxsiylashtirish, sunʼiy intellekt, CRM, Big Data, raqobatbardoshlik.

Аннотация

В исследовании были проанализированы теоретические и практические аспекты применения инновационных маркетинговых стратегий в деятельности коммерческих банков в условиях цифровой экономики. Были изучены научные источники, статистические данные банковского сектора и современные подходы к банковскому маркетингу. Полученные результаты показали, что персонализированный маркетинг, системы управления взаимоотношениями с клиентами, искусственный интеллект и аналитика больших данных способствовали повышению качества банковских услуг, укреплению лояльности клиентов и росту конкурентоспособности банков. Предложенная концептуальная модель системно раскрыла взаимосвязь инновационных маркетинговых инструментов и сформировала научно-практические выводы по развитию цифровых банковских услуг.

Ключевые слова: коммерческие банки, инновационный маркетинг, цифровая экономика, персонализация, искусственный интеллект, CRM, большие данные, конкурентоспособность.

Abstract

The study analyzed the theoretical and practical aspects of applying innovative marketing strategies in commercial banks under the conditions of the digital economy. Scientific literature, banking sector statistics, and contemporary marketing approaches were comparatively examined. The findings demonstrated that personalized marketing, customer relationship management systems, artificial intelligence, and big data analytics contributed to improving banking service quality, strengthening customer

loyalty, and enhancing the competitiveness of commercial banks. The proposed conceptual model systematically explained the interaction of innovative marketing tools and established scientific and practical conclusions for advancing digital banking services. The study provided a structured framework for supporting customer-oriented marketing and sustainable development in the modern banking sector.

Keywords: commercial banks, innovative marketing, digital economy, personalization, artificial intelligence, CRM, big data, competitiveness.

KIRISH

Raqamli texnologiyalarning iqtisodiy hayotga keng yoyilishi moliya bozorida raqobatning mazmunini yangiladi. Tijorat banklari endilikda faqat foiz stavkalari va kredit shartlari orqali emas, balki mijozga taqdim etilayotgan raqamli xizmat tajribasining sifati orqali ham bir-biridan farqlanadi. Bunday muhitda marketing oddiy reklama vazifasidan chiqib, bankning mijoz bilan oʻzaro munosabatini boshqaradigan strategik vositaga aylandi. Innovatsion marketing strategiyalari mijozning xulq-atvorini chuqur oʻrganishga, unga mos taklif yaratishga va xizmatni real vaqt rejimida moslashtirishga imkon beradi.

Oʻzbekiston bank tizimi soʻnggi yillarda jadal raqamli oʻzgarishni boshdan kechirdi. 2023-yil yakunida mamlakatda 35 ta tijorat banki faoliyat yuritdi, moliyaviy xizmatlarning yillik hajmi 2017-yildagi 14,9 trillion soʻmdan 107,3 trillion soʻmga koʻtarildi va uning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 6 foizdan 9 foizgacha kengaydi [2]. Markaziy bank maʼlumotlariga koʻra, 2024-yil yakunida tijorat banklarining jami aktivlari 683,8 trillion soʻmga yetdi, bu koʻrsatkich bir yil ichida 18,6 foizga oshdi [1]. Bank sektorining bunday barqaror oʻsishi raqamli marketing yondashuvlarini qoʻllash uchun mustahkam zamin yaratdi.

Masofaviy xizmatlarning ommalashuvi marketing strategiyalarini qayta koʻrib chiqishni taqozo etdi. Masofadan bank xizmatlaridan foydalanuvchilar soni 2017-yildagi 4,5 million kishidan 44,1 million kishiga koʻpaydi, muomaladagi plastik kartalar soni esa 19,2 milliondan 46,2 millionga yetdi [2]. Mijozlarning katta qismi xizmatni mobil ilova va internet-banking orqali olishni afzal koʻrgani sari, banklar uchun raqamli kanallar orqali aloqa oʻrnatish va mijozni saqlab qolish birlamchi vazifaga aylandi. Bunday sharoitda innovatsion marketing strategiyalaridan tizimli foydalanish bankning bozordagi mavqeyini mustahkamlashning samarali yoʻliga aylandi.

Ushbu ishning maqsadi raqamli iqtisodiyot sharoitida tijorat banklari faoliyatida qoʻllaniladigan innovatsion marketing strategiyalarini nazariy jihatdan tartibga solish, ularning bank xizmatlari bilan bogʻliqligini ochib berish va mijozlar bazasini kengaytirish mexanizmini konseptual model koʻrinishida taqdim etishdan iborat. Bunda asosiy eʼtibor nazariy umumlashtirishga, mavjud vositalarni tasniflashga va ularning amaliy qoʻllanilishini tasdiqlangan koʻrsatkichlar asosida izohlashga qaratildi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Bank marketingidagi innovatsion yondashuvlar mahalliy va xorijiy adabiyotda turli rakurslardan oʻrganilgan. Mahalliy tadqiqotlarda innovatsion bank xizmatlarini

rivojlantirishda marketing texnologiyalarining roli asoslab berilib, innovatsion marketing strategiyasining mohiyati yangi mahsulotni izlashda emas, balki mavjud ishlanmadan foydalanishni mijoz uchun soddalashtirishda ekanligi ko'rsatilgan [3]. Bunday qarash marketingni texnologik vositaning o'zi bilan emas, mijozga yetkazilayotgan qulaylik bilan bog'laydi.

Raqamli transformatsiya sharoitida qo'llaniladigan innovatsion marketing vositalari alohida tizimga keltirilgan. Tadqiqotlarda ta'sir o'tkazuvchi marketing, kengaytirilgan va virtual voqelikka asoslangan kontaktsiz xizmatlar, sun'iy intellekt va ovozli marketing, interaktiv formatlar, mahsulotni shaxsiylashtirish, mijozlar ishtirokiga asoslangan yondashuv, ekologik va ijtimoiy mas'uliyat marketingi hamda blockchain va Web 3 texnologiyalari marketingi banklar uchun samarali vositalar sifatida ajratib ko'rsatilgan [4]. Bu tasnif raqamli marketing vositalarini yagona mantiqiy doirada ko'rishga imkon beradi.

Raqamli marketing xarajatlari bilan bank daromadi o'rtasidagi bog'liqlik ekonometrik usullar yordamida ham baholangan. Ipoteka bankining o'n sakkiz yillik moliyaviy ma'lumotlari asosida VAR va ARDL modellari qurilib, raqamli marketingga va xodimlar salohiyatini oshirishga yo'naltirilgan investitsiyalarning bank daromadiga ijobiy ta'siri aniqlangan [5]. Bunday miqdoriy yondashuv marketing xarajatlarini xarajat emas, balki natija keltiruvchi sarmoya sifatida talqin qilishni qo'llab-quvvatlaydi.

Xorijiy adabiyotda shaxsiylashtirish zamonaviy raqamli bankning markaziy vositasi sifatida tahlil etilgan. Shaxsiylashtirilgan marketing mijozlar bilan munosabatni mustahkamlash bilan birga o'zaro sotuv (cross-selling) samaradorligini sezilarli oshirishi, sun'iy intellekt, mashinali o'rganish va ma'lumotlar tahlili asosida har bir mijoz uchun individual tajriba shakllantirishi asoslab berilgan [6]. PRISMA metodologiyasi asosida 2014-2024-yillarda chop etilgan 111 ta retsenziyalangan maqolani umumlashtirgan tizimli sharhda esa real vaqtdagi xulq segmentatsiyasi sun'iy intellekt bilan birlashtirilganda mijoz qoniqishi ortishi va marketing rentabelligi yaxshilanishi qayd etilgan [7].

Sun'iy intellektga asoslangan «ko'rinmas marketing» g'oyasi alohida e'tiborga loyiq. Bank Mellatning 45 211 ta mijoz yozuviga tayangan tadqiqotda mijozlar o'zaro ta'sir moyilligiga ko'ra tasniflanib, aloqa vaqti, kanali va mazmuni xulqiy qabul qilish belgilariga moslashtirilgan adaptiv ishtirok modeli taklif etilgan [8]. Mijozlar bilan munosabatni boshqarish tizimlari (CRM) ham sodiqlik va xizmat sifatini oshirishning amaliy vositasi sifatida o'rganilib, ularning bank menejmentidagi samaradorlik mexanizmlari ko'rsatilgan [9]. Katta ma'lumotlar (Big Data) analitikasining rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlardagi qiyosiy tajribasi esa raqamli analitikaning xizmat sifati, risklarni boshqarish va operatsion samaradorlikdagi o'rnini yoritgan [10].

Mavjud ishlarning aksariyati innovatsion marketingning ayrim vositalarini alohida ko'rib chiqadi. Vositalarni yagona zanjirga birlashtirib, ularning mahalliy bank kontekstidagi natijaga olib boruvchi bog'liqligini konseptual model orqali ifodalashga

bo'lgan ehtiyoj saqlanib qoldi. Quyidagi bo'limlar ushbu bog'liqlikni tizimli ravishda asoslashga yo'naltirildi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda raqamli iqtisodiyot sharoitida tijorat banklari faoliyatida innovatsion marketing strategiyalaridan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlarini yoritish maqsadida tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, ilmiy umumlashtirish va konseptual modellashtirish usullaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki statistik ma'lumotlari hamda bank sohasiga oid tahliliy hisobotlar o'rganildi. Innovatsion marketing vositalari funksional xususiyatlari bo'yicha tasniflanib, ularning tijorat banklari faoliyatidagi o'zaro bog'liqligi konseptual model asosida tizimlashtirildi. Tahlilda shaxsiylashtirilgan marketing, mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish, sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar tahlili va omnikanal yondashuvning bank xizmatlari sifatiga ta'siri baholandi. Olingan natijalar banklarda mijozga yo'naltirilgan marketing strategiyalarini takomillashtirishning ilmiy asoslarini shakllantirdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Raqamli kanallarning keng tarqalishi innovatsion marketingni qo'llash uchun zarur infratuzilmani yaratdi. Masofaviy xizmatlardan foydalanuvchilarning 44,1 million kishiga yetishi va plastik kartalar sonining 46,2 millionga ko'tarilishi banklarga mijoz xulqi haqida boy ma'lumot to'plash imkonini berdi [2]. Markaziy bankning to'lov tizimlari bo'yicha rasmiy hisoboti masofaviy bank xizmatlari tizimidan foydalanuvchilar sonining barqaror o'sishini qayd etadi [12]. Bunday ma'lumot oqimi shaxsiylashtirish va mijozlar ishtirokiga asoslangan strategiyalarni amalga oshirishning birlamchi sharti hisoblanadi.

1-jadval

Tijorat banklari faoliyatida innovatsion marketing vositalari va ularning vazifasi¹

Marketing vositasi	Bank faoliyatidagi vazifasi va mazmuni
Shaxsiylashtirish (hyper-personalization)	Har bir mijozning xulq-atvori va moliyaviy ehtiyojiga moslab taklif shakllantirish; mahsulotni individual tarzda yetkazish.
Mijozlar ishtirokiga asoslangan marketing (customer engagement)	Mijozni xizmat jarayoniga faol jalb etish, doimiy muloqot orqali sodiqlikni mustahkamlash.
Sun'iy intellekt va ovozli marketing (AI/VM)	Ma'lumotlar tahlili asosida tavsiyalar berish, ovozli yordamchilar va chatbotlar orqali xizmatni avtomatlashtirish.
Ta'sir o'tkazuvchi (influencer) marketing	Ishonchli jamoatchilik fikri yetakchilari orqali bank xizmatlarini targ'ib qilish va auditoriyani kengaytirish.
Interaktiv va kengaytirilgan voqelik (AR/VR)	Kontaktsiz xizmatlar, vizual va interaktiv formatlar orqali mijoz tajribasini boyitish.
Ekologik va ijtimoiy mas'uliyat marketingi (socio-ecological)	Barqaror rivojlanish qadriyatlarini ifodalovchi xizmatlar orqali ijobiy obro' shakllantirish.
Blockchain va Web 3 texnologiyalari marketingi	Shaffof, xavfsiz raqamli muomalalar asosida ishonchni oshirish va yangi xizmat modellarini taklif etish.

¹ Manba: ilmiy adabiyot asosida muallif tomonidan tizimlashtirildi [4].

Innovatsion marketing vositalarining bank faoliyatidagi vazifalarini tizimli ko‘rishda quyidagi jadval yordam beradi. Unda har bir vosita bank uchun bajaradigan amaliy funktsiya bilan bog‘lab keltirildi [4].

1-jadvalda keltirilgan vositalar bir-biridan ajralgan emas, balki yagona mantiqiy zanjirning bo‘g‘inlarini tashkil etadi. Mijoz ma’lumotlari va raqamli kanallar zanjirning asosini, innovatsion marketing vositalari uning markaziy bo‘g‘inini, mijozlar bazasining kengayishi va sodiqlik esa yakuniy natijasini ifodalaydi. Ushbu bog‘liqlik 1-rasmda konseptual model ko‘rinishida berildi.

1-rasm. Raqamli bank marketingida innovatsion strategiya zanjiri¹

Modelning ishlash mantig‘i quyidagicha. Raqamli kanallar orqali to‘plangan mijoz ma’lumotlari sun’iy intellekt va analitika yordamida qayta ishlanadi, natijada har bir mijoz uchun shaxsiylashtirilgan taklif shakllanadi. Mijozlar ishtirokiga asoslangan aloqa va omnikanal yondashuv bu taklifni mijozga eng qulay vaqt va kanalda yetkazadi. Xizmatdan olingan yangi ma’lumotlar esa tizimga qaytib, keyingi takliflarni yanada aniqlashtiradi. Teskari aloqaning bunday tabiati modelni doimiy takomillashib boruvchi jarayonga aylantiradi va uni xorijiy adabiyotdagi adaptiv ishtirok hamda real vaqt segmentatsiyasi g‘oyalari bilan uyg‘unlashtiradi [7; 8].

Modelning amaliy natijadorligi tasdiqlangan misollar bilan izohlanadi. Raqamli platformaga o‘tgan tijorat banklarida operatsion xarajatlar 20-25 foizga qisqargani, mijozlar bazasi 1,5-2 barobar kengaygani va xizmatlar tezkorligi sezilarli yaxshilangani qayd etilgan [11]. Bunday natijalar shaxsiylashtirish va omnikanal aloqaning xarajatni kamaytirish bilan birga mijoz qamrovini oshirishini ko‘rsatadi. O‘zaro sotuv samaradorligining ortishi va mijoz qoniqishining yuksalishi haqidagi xulosalar xalqaro tadqiqotlar bilan ham mutanosib keladi [6].

Bozor dinamikasi modelning hayotiylikini yanada mustahkamlaydi. Moliyaviy texnologiya xizmatlaridan foydalanuvchilar soni va onlayn to‘lovlar hajmining barqaror o‘sishi, ochiq bank (Open Banking) tamoyillarining joriy etilishi va yangi xizmatlarning mijoz tomonidan qabul qilinishi raqamli marketing uchun keng imkoniyat maydonini yaratdi [13]. Mijozning bir bankdan ikkinchisiga o‘tish xarajati past bo‘lgan muhitda mijozni saqlab qolish aynan shaxsiylashtirish va ishtirok

¹ Muallif ishlanmasi

darajasiga bog'liq bo'ladi, bu esa innovatsion marketing strategiyalarining ahamiyatini oshiradi.

Yuqoridagi dalillar innovatsion marketing strategiyalarining bank raqobatbardoshligiga ijobiy ta'sirini yaxlit tasdiqlaydi. CRM tizimlari mijoz bilan uzoq muddatli munosabatni boshqarishni, Big Data analitikasi esa qarorlarni ma'lumotga asoslab qabul qilishni ta'minlaydi [9]; [10]. Vositalarning birgalikdagi qo'llanilishi alohida samaradan ko'ra yuqori natija beradi, chunki ularning har biri zanjirning boshqa bo'g'inini quvvatlaydi. Konseptual model nazariy umumlashma sifatida ham, amaliy yo'riqnoma sifatida ham xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan nazariy tahlil raqamli iqtisodiyot sharoitida innovatsion marketing strategiyalari tijorat banklari faoliyatining ajralmas qismiga aylanganini ko'rsatdi. O'zbekiston bank sektorining barqaror o'sishi, masofaviy xizmatlar va raqamli kanallarning keng tarqalishi bunday strategiyalarni qo'llash uchun qulay zamin yaratdi. Innovatsion marketing vositalari - shaxsiylashtirish, mijozlar ishtiroki, sun'iy intellekt va omnikanal aloqa - yagona zanjirda birlashganda mijozlar bazasini kengaytirish, sodiqlikni mustahkamlash va raqobatbardoshlikni oshirish imkonini beradi.

Tahlil natijalari asosida tijorat banklari uchun quyidagi amaliy yo'nalishlar taklif etiladi:

1) Mijoz ma'lumotlarini yagona platformada jamlash va sun'iy intellektga asoslangan analitika orqali har bir mijoz uchun shaxsiylashtirilgan takliflar tizimini yo'lga qo'yish;

2) Mijozlar bilan munosabatni boshqarish (CRM) tizimini omnikanal aloqa bilan birlashtirib, mobil ilova, internet-banking va boshqa kanallarda uzluksiz xizmat tajribasini ta'minlash;

3) Raqamli marketingga yo'naltirilgan xarajatlarni xarajat emas, natija keltiruvchi sarmoya sifatida rejalashtirish va uning samaradorligini muntazam o'lchab borish;

4) Marketing strategiyalarini mijozlarning yosh va xulq guruhlariga moslab shakllantirish, raqamli kanallarni afzal ko'ruvchi yosh auditoriyaga alohida e'tibor qaratish;

5) Ekologik va ijtimoiy mas'uliyat qadriyatlarini marketing aloqasiga singdirib, bankning ijobiy obro'sini va mijoz ishonchini mustahkamlash.

Taklif etilgan konseptual model nazariy bilimni amaliyot bilan bog'lashga xizmat qiladi va keyingi empirik tadqiqotlar uchun asos bo'la oladi. Innovatsion marketing strategiyalaridan izchil foydalanish mahalliy banklarning xizmat sifatini yuksaltirishga, mijoz qamrovini kengaytirishga va milliy moliya bozorining raqobatbardoshligini oshirishga ijobiy hissa qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Bank tizimi statistikasi. <https://cbu.uz/oz/statistics/bank-statistics/>

2. 2017-2023-yillar davomida O'zbekiston bank tizimida amalga oshirilgan islohotlar va erishilgan natijalar. Uz24. <https://uz24.uz/uz/articles/bank-tizimi-25-1-4>

3. Tijorat banklarida innovatsion bank xizmatlarini rivojlantirish yoʻnalishlari. ResearchGate, 2023. <https://www.researchgate.net/publication/375740512>
4. Tijorat banklarida raqamli transformatsiya sharoitida innovatsion marketing strategiyalari (dissertatsiya materiali). Ziyonet. <https://api.ziyonet.uz/uploads/books/10001253/RZ714fXriqhuXpQ.pdf>
5. Xonturayev B. Bank sohasida raqamli marketing strategiyalaridan foydalanishni ekonometrik modellar asosida baholash va prognozlash // Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil. - 2024. - 2(2). - 244-253-b. <https://doi.org/10.60078/2992-877x-2024-vol2-iss2-pp244-253>
6. Mavhunga G. N. The Role of Personalization in Digital Banking Marketing and Its Effect on Cross-Selling // Indian Journal of Economics and Business Management. - 2026. - 6(1). - 37-43-p. <https://zenodo.org/records/18667180>
7. AI-Powered Personalization in Digital Banking: A Review of Customer Behavior Analytics and Engagement. ResearchGate, 2025. <https://www.researchgate.net/publication/391810532>
8. The Adaptive Engagement Framework: enhancing banking customer experience through AI-powered invisible marketing // Scientific Reports (Nature). - 2026. <https://www.nature.com/articles/s41598-026-49522-y>
9. Qosimova N. S. Bank menejmentida mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish (CRM) tizimining samaradorligini oshirish mexanizmlari // Marketing Jurnal. - 2025. <https://marketingjournal.uz/index.php/mj/uz/article/view/28>
10. Turabova S. Tijorat banklarida Big Data analitikasi: rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasi qiyosiy tahlili // Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari. - 2026. - 6(1). - 318-326-b. <https://dgeconomy.tsue.uz/index.php/dgeco/article/view/515>
11. Oʻzbekistonda milliy iqtisodiyotning rivojlanishida bank tizimining raqamli transformatsiyasi va uning taʼsiri tahlili. CyberLeninka. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbekistonda-milliy-iqtisodiyotning-rivojlanishida-bank-tizimining-raqamli-transformatsiyasi>
12. Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki. Masofadan bank xizmatlarini koʻrsatuvchi tizimlardan foydalanuvchilar soni. <https://cbu.uz/uz/statistics/paysistem/2556502/>
13. Yil yakuni: fintex va bank sektoridagi trendlar. Spot.uz, 2024. <https://www.spot.uz/oz/2024/12/28/fintech-results/>

LOGISTIKA TIZIMIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNI JAHON TAJRIBASI VA UNI RESPUBLIKAMIZDA QO'LLASH AFZALLIKLARI

Xuzayev Fazliddin Elmurodovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

“Biznesni boshqarish” kafedrası

professori v.b. i.f.d., DSc.

E-mail: fazliddinxujaev72@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda logistika tizimida innovatsion texnologiyalardan foydalanishning xalqaro tajribasi tahlil qilindi hamda ularni O'zbekiston amaliyotida qo'llash imkoniyatlari baholandi. Germaniya, Yaponiya, Buyuk Britaniya va Singapur logistika tizimlarida sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar, Internet buyumlari va blokcheyn texnologiyalarining qo'llanilishi qiyosiy o'rganildi. Natijalar mazkur texnologiyalar logistika jarayonlarini optimallashtirish, yetkazib berish muddatlarini qisqartirish, xarajatlarni kamaytirish va resurslardan samarali foydalanishga xizmat qilganini ko'rsatdi. Tadqiqot transport-logistika infratuzilmasini raqamlashtirish, zamonaviy boshqaruv texnologiyalarini keng joriy etish hamda milliy logistika tizimining raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha ilmiy-amaliy xulosalarni shakllantirdi.

Kalit so'zlar: logistika, innovatsion texnologiyalar, sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar, Internet buyumlari, blokcheyn, raqamlashtirish, logistika samaradorligi.

Аннотация

В исследовании был проведён анализ мирового опыта использования инновационных технологий в логистических системах и оценены возможности их применения в Республике Узбекистан. Были сравнительно изучены практики Германии, Японии, Великобритании и Сингапура по внедрению искусственного интеллекта, больших данных, Интернета вещей и технологии блокчейн в логистические процессы. Полученные результаты показали, что использование данных технологий способствовало оптимизации логистических операций, сокращению сроков доставки, снижению затрат и более эффективному использованию ресурсов. Исследование сформировало научно-практические выводы по цифровизации транспортно-логистической инфраструктуры, расширению применения современных технологий управления и повышению конкурентоспособности национальной логистической системы.

Ключевые слова: логистика, инновационные технологии, искусственный интеллект, большие данные, Интернет вещей, блокчейн, цифровизация, эффективность логистики.

Abstract

This study analyzed international experience in applying innovative technologies to logistics systems and evaluated their implementation opportunities in Uzbekistan. Logistics practices in Germany, Japan, the United Kingdom, and Singapore were comparatively examined with particular attention to artificial intelligence, big data, the

Internet of Things, and blockchain technologies. The findings demonstrated that these technologies improved logistics performance by optimizing operational processes, reducing delivery time, lowering transportation costs, and increasing resource efficiency. The study established scientific and practical conclusions for accelerating the digital transformation of transport and logistics infrastructure, expanding the application of advanced management technologies, and strengthening the competitiveness of the national logistics system through innovation-driven development.

Keywords: logistics, innovative technologies, artificial intelligence, big data, Internet of Things, blockchain, digitalization, logistics efficiency.

KIRISH

Global iqtisodiyotning jadallashuvi va xalqaro savdo hajmining kengayishi transport-logistika tizimlarining samaradorligini oshirishni muhim iqtisodiy vazifalardan biriga aylantirdi. Zamonaviy logistika tizimlarida sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar, Internet buyumlari, blokcheyn va bulutli texnologiyalarni qo'llash yuk tashish jarayonlarini optimallashtirish, ta'minot zanjiri barqarorligini mustahkamlash hamda logistika xarajatlarini kamaytirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababli rivojlangan mamlakatlarda logistika jarayonlarini raqamlashtirish va innovatsion boshqaruv texnologiyalarini joriy etish iqtisodiy samaradorlikni oshirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

O'zbekistonda ham transport-logistika infratuzilmasini modernizatsiya qilish, xalqaro transport yo'laklaridan samarali foydalanish, logistika xizmatlari sifatini oshirish va raqamli texnologiyalarni keng joriy etish bo'yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Mazkur jarayonlar tashqi savdo operatsiyalarining samaradorligini oshirish, eksport salohiyatini kengaytirish va milliy logistika tizimining raqobatbardoshligini mustahkamlash uchun qulay sharoit yaratmoqda.

Logistika tizimida innovatsion texnologiyalarni qo'llash bo'yicha rivojlangan davlatlar tajribasini o'rganish, ularning samarali amaliyotlarini milliy sharoitga moslashtirish va joriy etishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy masala hisoblanadi. Xalqaro tajribaning qiyosiy tahlili logistika jarayonlarini boshqarishda zamonaviy texnologiyalarning afzalliklarini aniqlash, resurslardan samarali foydalanish hamda transport-logistika tizimining barqaror rivojlanishini ta'minlash imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotda logistika tizimida innovatsion texnologiyalardan foydalanishning jahon tajribasi tahlil qilindi, ularning amaliy natijalari baholandi hamda O'zbekiston transport-logistika tizimida qo'llashning ustuvor yo'nalishlari ilmiy jihatdan asoslandi. Tadqiqot natijalari logistika jarayonlarini takomillashtirish, raqamli transformatsiyani jadallashtirish va zamonaviy boshqaruv yondashuvlarini kengaytirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

O'zbekiston Respublikasida transport-logistika tizimini rivojlantirish va tashqi savdo yo'nalishlarini diversifikatsiya qilish davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor

yoʻnalishlaridan biri hisoblanadi. Transport infratuzilmasini modernizatsiya qilish, logistika xizmatlari sifatini oshirish hamda xalqaro transport yoʻlaklaridan samarali foydalanishga qaratilgan chora-tadbirlar logistika tizimining barqaror rivojlanishi uchun zarur institutsional asoslarni shakllantirgan [1].

Tashqi savdoni liberallashtirish va tadbirkorlik subyektlarini qoʻllab-quvvatlash boʻyicha qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarda logistika xizmatlarini takomillashtirish, transport xarajatlarini kamaytirish va eksport-import operatsiyalarining samaradorligini oshirish muhim vazifalar sifatida belgilangan. Mazkur yondashuv logistika tizimida zamonaviy boshqaruv texnologiyalarini joriy etish zarurligini koʻrsatadi [2].

Erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalarining faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan islohotlarda logistika infratuzilmasini kengaytirish, yuk tashish jarayonlarini optimallashtirish va ishlab chiqarish bilan logistika tizimlari oʻrtasidagi integratsiyani kuchaytirish ustuvor yoʻnalish sifatida eʼtirof etilgan. Ushbu yondashuv logistika samaradorligini oshirish uchun zamonaviy texnologiyalardan foydalanish muhimligini tasdiqlaydi [3].

Xoʻjayev tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda Oʻzbekistonda agrologistika tizimining rivojlanish holati tahlil qilinib, logistika infratuzilmasini modernizatsiya qilish, saqlash va tashish jarayonlarini takomillashtirish qishloq xoʻjaligi mahsulotlarining raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilishi asoslab berilgan [4].

Khodjaev logistika boshqaruvining funksional modellarini oʻrganib, eksport faoliyatini rivojlantirishda logistika jarayonlarini raqamlashtirish, axborot texnologiyalarini qoʻllash va logistika zanjirlarini samarali boshqarish korxonalar faoliyatining natijadorligini oshirishini ilmiy jihatdan asoslagan [5].

Agarkov, Kuznetsova va Gryaznova innovatsion menejmentning nazariy asoslarini yoritib, innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqarish va logistika tizimlariga joriy etish resurslardan samarali foydalanish, boshqaruv qarorlarining sifatini oshirish hamda korxonalar raqobatbardoshligini kuchaytirishini taʼkidlagan. Mualliflar innovatsion boshqaruvning iqtisodiy rivojlanishdagi ahamiyatini ilmiy asoslab bergan [6].

METODOLOGIYA

Tadqiqotning metodologik asosini ishlab chiqarish tizimlarida innovatsiyalarni boshqarish va tashkil etish sohasidagi xorijiy va oʻzbekistonlik olimlarning ilmiy ishlarida bayon etilgan fundamental tushuncha va qoidalar tashkil etadi. Muallif, shuningdek, murakkab yuqori texnologiyali tarmoqlarni boshqarish, ulardan cheklangan va cheksiz foydalanish sharoitida resurslardan samarali foydalanish muammolarini oʻrganish, yangi modellarni shakllantirish, ulardan foydalanish va ishlab chiqish yoʻnalishlari boʻyicha tadqiqot guruhlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijalariga tayanadi. iqtisodiyotdagi xatti-harakatlar va isteʼmol, davlat organlarining hisobot maʼlumotlari va statistik maʼlumotlar, qonunchilik va meʼyoriy-huquqiy hujjatlar, Oʻzbekiston kompaniyalarining uzoq muddatli rivojlanish dasturlari va hisobotlari. Dissertatsiya tadqiqoti jarayonida funksional yoʻnaltirilgan qidiruv,

iqtisodiy va statistik tahlil, prognozlash va modellashtirishning turli usullari va vositalaridan foydalanilgan.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Germaniya, Yaponiya, Buyuk Britaniya va Singapur kabi davlatlarda logistika tizimlari sun'iy intellekt (AI), katta ma'lumotlar (Big Data), Internet narsalar (IoT) va blokcheyn texnologiyalari yordamida boshqarilmoqda (1-jadval). Bu texnologiyalar real vaqt rejimida yuk harakati, transport holati va ombor zaxiralarini kuzatish imkonini beradi. Masalan, DHL kompaniyasi "what3words" geolokatsiya tizimi bilan hamkorlikda yer yuzasini 3×3 metrlik kataklarga bo'lib, har bir nuqtani aniq belgilash imkonini beruvchi manzillash yechimini joriy etgan bo'lib, bu "oxirgi mil" bosqichidagi yetkazib berish aniqligi va samaradorligini sezilarli oshirishga xizmat qilmoqda [11]. Cainiao (Alibaba Group) tomonidan yaratilgan "aqlli logistika" platformasi esa katta ma'lumotlar (Big Data), sun'iy intellekt va Internet narsalar (IoT) yechimlari asosida Xitoy ichidagi hamda xalqaro yuk oqimini to'liq raqamlashtirib, buyurtmalarni Xitoy ichida 24 soat, jahon miqyosida esa 72 soat ichida yetkazib berishni maqsad qilmoqda [12].

1-jadval

Rivojlangan davlatlarda innovatsion logistika texnologiyalarining qo'llanilishi¹

Davlat	Texnologiya	Qaysi kompaniya/tizim	Erishilgan natija
Germaniya	Avtomatlashtirilgan saralash va sun'iy intellekt rejalashtirish	DHL logistika markazlari	Soatiga 150 000 jo'natma qayta ishlash
Buyuk Britaniya	Ombor robotlari	"DHL Supply Chain" markazi	1 robot 700 qutini 1 soatda tushirishga erishdi va jismoniy mehnat yuklamasi kamaydi
Singapur	To'liq avtomatlashtirilgan port	Tuas Mega Porti	25 mln TEU/yilgacha quvvat
Yaponiya	Robotlashtirilgan ombor va Sanoat 4.0 logistikasi	Milliy logistika dasturi	2027 yilgacha logistikaning 50% avtomatlashtirilishi rejalashtirilgan

1-jadvalda keltirilgan ma'lumotlar rivojlangan davlatlar innovatsion texnologiyalarni qo'llash orqali erishgan natijalarni yaqqol ko'rsatadi. Xususan, Germaniyada DHL korxonasi Leypzig shahridagi logistika markazida to'liq avtomatlashtirilgan saralash hamda sun'iy intellektga asoslangan boshqaruv tizimini joriy qilish orqali jo'natmalarni qayta ishlash quvvatini soatiga 150 ming donaga yetkazgan va saralash sig'imini qariyb 50% ga oshirgan [7]. Buyuk Britaniyada DHL Supply Chain korxonasi ombor jarayonlariga zamonaviy robotlarni joriy etgan bo'lib, bitta robot bir soatda 700 tagacha qutini tushirish va joylashtirish imkonini bergan; bu xodimlarning jismoniy mehnat yuklamasini kamaytirgan va operatsion tezlikni oshirgan [8]. Yaponiya ham omborxonalarini to'liq robotlashtirish va Sanoat 4.0

¹ [7],[8],[9],[10] manbalar asosida muallif ishlanmasi

logistikasini joriy etishga e'tibor qaratmoqda: mamlakat Iqtisodiyot, savdo va sanoat vazirligi (METI) tomonidan 2027-yilga qadar mamlakat logistikasini 50% gacha avtomatlashtirish bo'yicha chora-tadbirlar rejalashtirilgan [10]. Singapurning mashhur "Tuas Mega Port"ida esa to'liq avtomatlashtirish ishlari davom etmoqda. Port bosqichma-bosqich ishga tushirilib, dastlabki bosqichda yillik 25 million TEU (logistikada konteynerlar tashishda ishlatiladigan standart o'lchov birligi) gacha quvvatga ega bo'ladi; bu ko'rsatkich 2040-yilga kelib 65 million TEU ga yetkazilishi rejalashtirilgan va portni yanada kengaytirish ishlari olib borilmoqda [9]. Bu, o'z navbatida, global tranzit tezligini oshirishga hamda port navbatlarini qisqartirishga xizmat qiladi.

2-jadval

Logistika tizimlarida innovatsion texnologiyalarning qo'llanish yo'nalishlari va ularning samarasi¹

Texnologiya turi	Qo'llanish sohasi	Asosiy samaradorlik ko'rsatkichi
Sun'iy intellekt (AI)	Transport yo'nalishlarini optimallashtirish, talab prognozi	Yetkazib berish vaqtini 20-30% ga qisqartiradi
Katta ma'lumotlar (Big Data)	Analitik tahlil, rejalashtirish	Xarajatlarni 15% gacha kamaytiradi
Internet narsalar (IoT)	Real vaqt kuzatuv, xavfsizlik	Yo'qotishlarni 25% gacha kamaytiradi
Blokcheyn (Blockchain)	Hujjat aylanishi, ishonchlilik	Shaffoflikni ta'minlaydi, firibgarlikni kamaytiradi

Logistika tizimlarini takomillashtirishda innovatsion texnologiyalarning ahamiyati bir necha yo'nalishda ayniqsa yaqqol ko'zga tashlanadi. Avvalo, logistika axborot tizimlari (masalan, ERP - Enterprise Resource Planning, WMS - Warehouse Management System, TMS - Transport Management System) logistika bo'g'inlarining barcha ma'lumotlarini markazlashtirilgan tarzda boshqarishni ta'minlaydi. Bu esa ombor zaxiralari, transport vositalari, yuk oqimlari va yetkazib berish jarayonlarini real vaqt rejimida kuzatish hamda tezkor qarorlar qabul qilish imkonini yaratadi. Shu bilan birga, sun'iy intellekt (AI) va mashinaviy o'qitish algoritmlari transport va taqsimot jarayonlarini optimallashtirishda - misol uchun, yuklarni tashish yo'nalishini aniqlash, yuk hajmini prognozlash, eng samarali marshrut va vaqtni belgilash kabi vazifalarda keng qo'llanilmoqda. Bu esa yetkazib berish tezligini oshirish va xarajatlarni sezilarli darajada qisqartirishga yordam beradi.

Dunyo miqyosida Swisslog (Shvetsariya), Optym (AQSh), Volansi (AQSh) kabi kompaniyalar avtomatlashtirilgan ombor tizimlari, multimodal transportlarni boshqarish, dronlar orqali yuk tashish va tahliliy modellarni joriy etish orqali logistika sohasida yangi bosqichni boshlab bergan. Masalan, Volansi kompaniyasi vertikal parvoz qiluvchi dronlar (VTOL) yordamida yuk tashish tizimini joriy etgan bo'lib, bu

¹ Muallif ishlanmasi

texnologiya chekka hududlarga tezkor yetkazib berish muammosini hal etadi. Project 44 platformasi butun ta'minot zanjirini yagona raqamli maydonda birlashtirib, yuklarning real vaqt kuzatuvini ta'minlaydi.

O'zbekiston ham ushbu tajribalarni o'z logistika tizimida bosqichma-bosqich tatbiq etmoqda. Mamlakatda logistika infratuzilmasini modernizatsiya qilish, raqamlashtirish va transport xizmatlarini samarali tashkil etish bo'yicha muhim strategik hujjatlar qabul qilingan. Jumladan, "O'zbekiston Respublikasining transport-logistika tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-28-sonli qarori¹ ushbu sohadagi islohotlarning asosiy yo'nalishlarini belgilab berdi. Qarorga muvofiq, xalqaro yuk tashish hajmini ikki baravarga oshirish, konteyner tashish ulushini 1,5 baravar ko'paytirish, shuningdek, transport xarajatlarini kamaytirish rejalashtirilgan.

Bundan tashqari, "O'zbekiston - 2030" strategiyasi doirasida transport-logistika infratuzilmasini modernizatsiya qilish, raqamlashtirish va xalqaro logistika markazlarini tashkil etish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan². Ushbu strategiyada logistika markazlarini ko'paytirish, yuk oqimini boshqarishda sun'iy intellekt va elektron boshqaruv tizimlarini keng joriy etish, hamda xalqaro transport yo'laklari orqali mamlakat tranzit salohiyatini oshirish maqsad qilingan. Transport-logistika tizimida elektron navbat tizimi, raqamli chegara boshqaruvi va yagona ma'lumot almashuv platformalari joriy etilmoqda.

O'zbekistonning ushbu yo'nalishdagi islohotlari jahon tajribasiga yaqinlashib borayotganini ko'rsatadi. Hozirda mamlakatda 77 ta xalqaro chegara punkti faoliyat yuritmoqda va ularda logistika xizmatlarini avtomatlashtirish ishlari bosqichma-bosqich yo'lga qo'yilmoqda. Transport-logistika xizmatlarini eksport qilish hajmini ikki baravarga oshirish, Jahon banki Logistika samaradorligi indeksi (LPI) bo'yicha O'zbekistonning o'rnini 55-pog'onadan yuqoriga ko'tarish kabi maqsadlar ham belgilangan; joriy holatda mamlakat ushbu reytingda 88-o'rinni egallab turibdi [13].

Xalqaro tajribada logistika tizimiga innovatsion texnologiyalarni joriy etish nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, balki ekologik barqarorlik, energiya tejamkorlik va mijozlarga yo'naltirilgan xizmat sifatini ham yaxshilaydi. O'zbekistonning logistika sohasini raqamlashtirish, "aqlli transport" infratuzilmasini shakllantirish va sun'iy intellekt asosidagi boshqaruv mexanizmlarini kengaytirish kelgusi yillarda milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Logistika tizimi nafaqat tovarlar va moddiy resurslarni harakatini boshqarish, balki ishlab chiqarishdan yakuniy iste'molchigacha bo'lgan butun ta'minot zanjirini samarali va uzluksiz boshqarish mexanizmi sifatida iqtisodiy tizimning strategik elementi hisoblanadi. Tarixan logistika harbiy ta'minotdan boshlanib, transport

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil, 27-yanvar PQ-28-son "O'zbekiston Respublikasining transport-logistika tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/uz/docs/-7342148>

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 16-fevral 2026-yil PF-21-son "Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo'ljallangan ustuvor yo'nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida" Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-8050769>

logistika, tizimli va integratsiyalashgan bosqichlar orqali rivojlanib, hozirgi raqamli va avtomatlashtirilgan davrga yetdi. Zamonaviy logistika jarayonlarida Sun'iy intellekt, IoT, Big Data, blokcheyn va robototexnika kabi innovatsion texnologiyalar asosiy vositalar sifatida ishlatiladi, ular yordamida xarajatlar kamayadi, yetkazib berish vaqti qisqaradi va operatsion jarayonlar optimallashtiriladi hamda, xizmat ko'rsatish sifati oshadi. Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, avtomatlashtirilgan omborlar, raqamli monitoring, aqlli transport tizimlari va geolokatsiya yechimlari logistika samaradorligini sezilarli darajada oshiradi, shuningdek, resurslardan oqilona foydalanish va xarajatlarni optimallashtirish imkonini beradi. O'zbekiston shunday innovatsion yondashuvlarni tatbiq etib, transport-logistika infratuzilmasini modernizatsiya qilish, yangi logistika markazlari va raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etish orqali ichki va tashqi savdoni rivojlantirishga, ta'minot zanjirini samarali tashkil etishga va milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishga intilmoqda. Natijada, logistika nafaqat moddiy oqimlarni boshqarish vositasi, balki iqtisodiy o'sish, barqaror rivojlanish va raqobat ustunligini ta'minlovchi strategik sohaga aylanib, innovatsion yechimlar orqali korxonalar va butun mamlakat iqtisodiyotiga yangi imkoniyatlar yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. “О мерах по совершенствованию транспортной инфраструктуры и диверсификации внешнеторговых маршрутов перевозки грузов на 2018 - 2022 годы” № PQ-3422 05.12.2017 <https://lex.uz/docs/3436207>
2. Постановление Президента Республики Узбекистан от 11.03.2017 № PQ-3351 «О мерах по дальнейшей либерализации внешней торговли и поддержке субъектов предпринимательства». <https://lex.uz/docs/3470725>
3. О дополнительных мерах по повышению эффективности свободных экономических зон и малых промышленных зон. Постановление Президента Республики Узбекистан от 25.10.2017 г. № PQ-3356. <https://lex.uz/uz/docs/3392859>
4. Хужаев Фазлиддин Элмурадович Современное состояние агрологистики в Республике Узбекистан (2020).
5. Khodjaev, F. E. (2021). Functional models of logistics management in the development of exports in Uzbekistan. Asian Journal of Research in Business Economics and Management, 11(9), 26-33
6. Агарков, С.А. Инновационный менеджмент и государственная инновационная политика: учебное пособие / С.А. Агарков, Е.С. Кузнецова, М.О. Грязнова. - Москва: Академия Естествознания, 2011. - 143 с.
7. Superlatives in Logistics - Hub Leipzig [Elektron resurs] // DHL Group. - Kirish rejimi: <https://www.dhl.com/de-en/microsites/express/hubs/hub-leipzig/discover/logistics.html>
8. DHL to deploy 1,000+ additional robots across UK operations to support business growth in e-commerce and life sciences health care sector [Elektron resurs] // DHL Group. - 09.07.2025. - Kirish rejimi: <https://group.dhl.com/en/media-relations/press-releases/2025/dhl-to-deploy-1000-additional-robots-across-uk-operations.html>

9. Port of the Future [Elektron resurs] // Maritime and Port Authority of Singapore (MPA). - Kirish rejimi: <https://www.mpa.gov.sg/maritime-singapore/port-of-the-future>
10. Japan plans automated cargo transport system to relieve shortage of drivers and cut emissions [Elektron resurs] // CNBC. - 03.11.2024. - Kirish rejimi: <https://www.cnn.com/2024/11/03/japan-plans-automated-cargo-transport-system-to-relieve-shortage-of-drivers-and-cut-emissions.html>
11. Changing the Last Mile Three Words at a Time [Elektron resurs] // DHL Group, Delivered. - Kirish rejimi: <https://www.dhl.com/global-en/delivered/innovation/changing-the-last-mile-three-words-at-a-time.html>
12. Cainiao Ramping up Investment in its Global Network [Elektron resurs] // Alibaba Group. - 23.06.2020. - Kirish rejimi: <https://www.alibabagroup.com/en-US/document-1491566211274637312>
13. At Your Service?: The Promise of Services-led Growth in Uzbekistan [Elektron resurs] // World Bank. - 2024. - Kirish rejimi: <https://www.worldbank.org/en/country/uzbekistan/publication/promise-of-services-led-growth>

QURILISH MATERIALLARI SANOATI KORXONALARIDA RESURLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING USTUVOR YO‘NALISHLARI

Metyakubov Azamat Djumanazarovich

Toshkent arxitektura-qurilish universiteti
“Iqtisodiyot va ko‘chmas mulk” kafedrası
dotsenti, PhD.

Annotatsiya

Mazkur maqolada O‘zbekiston qurilish materiallari sanoati korxonalarida resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishning ustuvor yo‘nalishlari ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqotda 2020-2024-yillar statistik ma’lumotlari asosida ishlab chiqarish hajmi, energiya sig‘imi, mehnat unumdorligi va investitsiyalar dinamikasi baholandi. Natijalar energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, raqamli monitoring tizimlarini qo‘llash va xom ashyo yo‘qotishlarini kamaytirish resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishga xizmat qilganini ko‘rsatdi. Tadqiqot yakunida sanoat korxonalarida resurslarni boshqarish tizimini takomillashtirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: qurilish materiallari sanoati, resurs samaradorligi, energiya tejamkorligi, mehnat unumdorligi, modernizatsiya, raqamli monitoring, investitsiyalar, iqtisodiy samaradorlik.

Аннотация

В статье были исследованы приоритетные направления повышения эффективности использования ресурсов на предприятиях промышленности строительных материалов Узбекистана. На основе статистических данных за 2020-2024 годы были проанализированы динамика объёмов производства, энергоёмкости, производительности труда и инвестиций. Полученные результаты показали, что внедрение энергосберегающих технологий, модернизация производственных процессов, применение цифровых систем мониторинга и сокращение потерь сырья способствовали повышению эффективности использования ресурсов. По итогам исследования были разработаны научно-практические рекомендации по совершенствованию системы управления ресурсами и повышению экономической эффективности предприятий отрасли.

Ключевые слова: промышленность строительных материалов, эффективность использования ресурсов, энергосбережение, производительность труда, модернизация, цифровой мониторинг, инвестиции, экономическая эффективность.

Abstract

This article examined the priority directions for improving resource use efficiency in Uzbekistan’s building materials industry. Statistical data for the period 2020-2024 were analyzed to evaluate trends in production output, energy intensity, labor productivity, and investment. The findings demonstrated that the introduction of

energy-efficient technologies, modernization of production processes, implementation of digital monitoring systems, and reduction of raw material losses contributed to higher resource efficiency. Based on the results, scientific and practical recommendations were developed to improve resource management systems and strengthen the economic efficiency of industrial enterprises. The study provided an analytical basis for supporting sustainable industrial development through more efficient utilization of production resources.

Keywords: building materials industry, resource efficiency, energy efficiency, labor productivity, modernization, digital monitoring, investment, economic efficiency.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida sanoat korxonalarining barqaror rivojlanishini ta'minlash, ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish hamda raqobatbardoshlikni oshirishda resurslardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, korxonalarda mavjud resurslardan oqilona foydalanish ishlab chiqarish tannarxini kamaytirish, qo'shimcha qiymat yaratish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi[1].

Dunyoning ko'plab mamlakatlarida resurs tejamkor iqtisodiyot modelini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, sanoat tarmoqlarida energiya sarfini kamaytirish, xom ashyo yo'qotishlarini qisqartirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar keng joriy etilmoqda [2]. Bu jarayonda qurilish materiallari sanoati alohida o'rin egallaydi, chunki mazkur tarmoq yuqori resurs sig'imi bilan tavsiflanadi.

O'zbekiston Respublikasida ham sanoat tarmoqlarini modernizatsiya qilish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda resurs tejamkor texnologiyalarni joriy etish davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Xususan, Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida sanoat tarmoqlarida energiya samaradorligini oshirish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish bo'yicha aniq vazifalar belgilab berilgan [3]. "O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 16-fevral 2026-yil PF-21-son Qarorida sanoat korxonalarida resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish va energiya sig'imini kamaytirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish nazarda tutilgan[4].

Qurilish materiallari sanoati mamlakat iqtisodiyotining strategik tarmoqlaridan biri hisoblanib, respublikada amalga oshirilayotgan yirik investitsiya va infratuzilma loyihalarini zarur mahsulotlar bilan ta'minlaydi. So'nggi yillarda tarmoqda ishlab chiqarish hajmlarining sezilarli darajada o'sishi kuzatilayotgan bo'lsa-da, ayrim korxonalarda resurslardan foydalanish samaradorligining yetarli darajada emasligi saqlanib qolmoqda[9]. Xususan, energiya sarfining yuqoriligi, xom ashyo yo'qotishlari, ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanilmasligi va mehnat unumdorligining yetarli darajada emasligi korxonalar iqtisodiy samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda[5].

Mazkur holat qurilish materiallari sanoati korxonalarida resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishni taqozo etadi.

Tadqiqotning maqsadi qurilish materiallari sanoati korxonalarida resurslardan foydalanishning amaldagi holatini baholash, unga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash hamda resurs samaradorligini oshirishning ustuvor yo'nalishlarini ishlab chiqishdan iborat.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda qurilish materiallari sanoati korxonalarida resurslardan foydalanish samaradorligini baholash va uni oshirishning ustuvor yo'nalishlarini aniqlash maqsadida tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, iqtisodiy-statistik tahlil, dinamik tahlil, guruhlash hamda ilmiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning axborot bazasini O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari, tarmoq hisobotlari, normativ-huquqiy hujjatlar hamda mahalliy va xorijiy ilmiy manbalar tashkil etdi. Tahlil jarayonida 2020-2024-yillarda ishlab chiqarish hajmi, energiya sig'imi, mehnat unumdorligi, investitsiyalar, material sig'imi va rentabellik ko'rsatkichlarining o'zgarish dinamikasi baholandi. Shuningdek, resurslardan foydalanish samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar qiyosiy tahlil qilinib, ularning ahamiyat darajasi aniqlashtirildi. Olingan natijalar asosida resurslarni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish, energiya tejamkor texnologiyalarni keng joriy etish, ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiya qilish va raqamli monitoring tizimlarini rivojlantirish bo'yicha ilmiy asoslangan xulosalar hamda amaliy tavsiyalar shakllantirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston qurilish materiallari sanoatida ishlab chiqarish hajmlarining o'sishi bilan bir qatorda resurslardan foydalanish samaradorligida ham muayyan ijobiy o'zgarishlar kuzatilgan. Biroq tarmoq korxonalarida energiya sarfining yuqoriligi, xom ashyo yo'qotishlari va ayrim ishlab chiqarish quvvatlaridan yetarli darajada foydalanilmayotganligi mavjud muammolar qatorida saqlanib qolmoqda.

2020-2024-yillarda qurilish materiallari sanoatida ishlab chiqarish hajmi sezilarli darajada ortdi. Xususan, tarmoqda ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi 2020-yildagi 18,7 trln so'mdan 2024-yilda 41,8 trln so'mga yetdi. Tarmoq korxonalarida energiya sarfi ko'rsatkichlarining bosqichma-bosqich pasayishi kuzatildi.

1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, tarmoqda ishlab chiqarish hajmi besh yil davomida 2,2 barobarga oshgan. Shu davr mobaynida energiya sig'imi indeksi 10,6 foizga kamaygan bo'lib, bu energiya tejamkor texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish natijasida erishilganligini ko'rsatadi.

Mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari ham ijobiy dinamikaga ega bo'lib, 2024-yilda 2020-yilga nisbatan 13,2 foizga oshgan. Mazkur holat ishlab chiqarish

quvvatlarini modernizatsiya qilish, texnologik uskunalarni yangilash hamda xodimlar malakasini oshirish natijasi sifatida izohlanadi.

1-jadval

O'zbekiston qurilish materiallari sanoati rivojlanishining ayrim ko'rsatkichlari dinamikasi, 2020-2024-yillar¹

Yillar	Ishlab chiqarish hajmi, trln so'm	Energiya sig'imi indeksi, foizda	Mehnat unumdorligi indeksi, foizda	Investitsiyalar hajmi, trln so'm
2020	18,7	100,0	100,0	4,2
2021	22,4	97,8	103,5	4,9
2022	28,6	95,1	106,8	5,8
2023	35,1	92,7	109,6	6,7
2024	41,8	89,4	113,2	7,5

Tadqiqot natijalariga ko'ra, resurslardan foydalanish samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar orasida energiya tejamkor uskunalarni joriy etish, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish hamda xom ashyo yo'qotishlarini kamaytirish alohida ahamiyat kasb etadi.

2-jadval

Qurilish materiallari sanoati korxonalarida resurslardan foydalanish samaradorligiga ta'sir etuvchi asosiy omillar²

Omillar	Ta'sir darajasi
Energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish	Yuqori
Xom ashyo yo'qotishlarini qisqartirish	Yuqori
Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish	Yuqori
Mehnat resurslari malakasini oshirish	O'rta
Raqamli monitoring tizimlarini joriy etish	O'rta
Logistika xarajatlarini optimallashtirish	O'rta

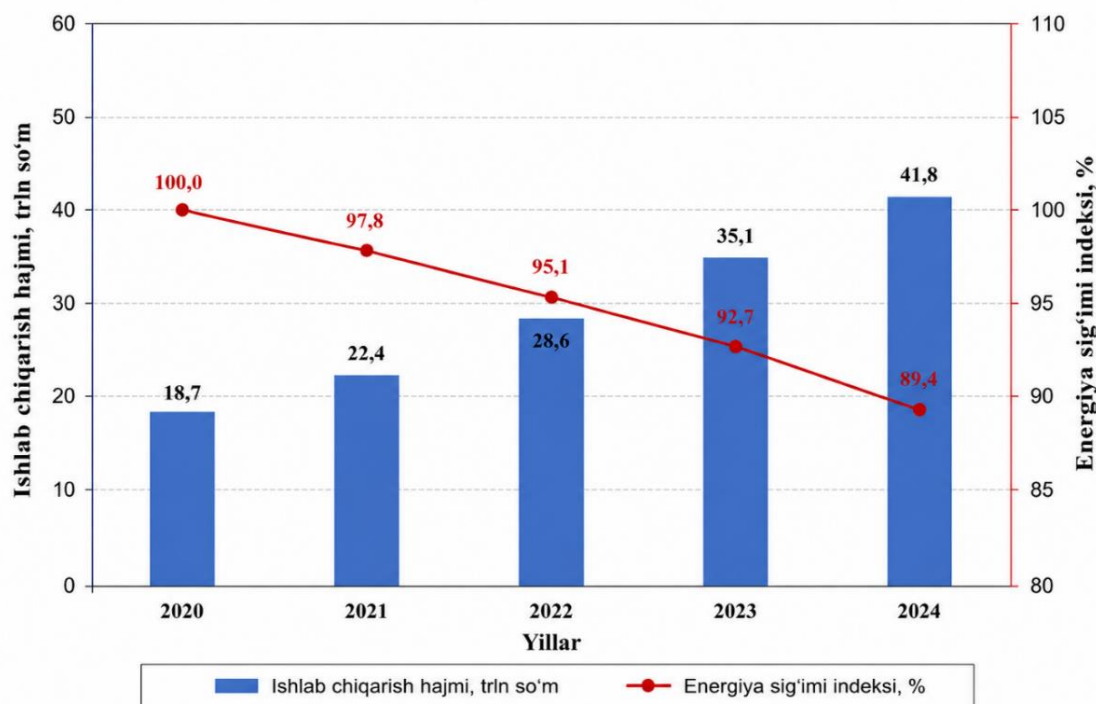
Energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish va ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishda hal qiluvchi omillar hisoblanadi. Masalan, "Qizilqumsement" AJ va "Bekobodsement" AJda amalga oshirilgan modernizatsiya ishlari natijasida elektr energiyasi sarfi hamda mahsulot tannarxini kamaytirishga erishilgan [7].

Natijalarni yanada yaqqol ifodalash maqsadida ishlab chiqarish hajmi va energiya sig'imi ko'rsatkichlarining o'zaro dinamikasi 1-rasmda keltiriladi.

1-rasmda qurilish materiallari sanoatida ishlab chiqarish hajmining ortishi energiya sig'imining pasayishi bilan bir vaqtda sodir bo'lgan. Mazkur holat tarmoq korxonalarida energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiya qilish hamda resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlarning natijadorligini tasdiqlaydi.

¹ Manba: O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi hamda "O'zsanoatqurilishmateriallari" uyushmasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan [5]; [7].

² Manba: Muallifning ekspert baholash natijalari asosida tuzilgan.

1-rasm. Qurilish materiallari sanoatida ishlab chiqarish hajmi va energiya sig'imi dinamikasi 2020-2024-yillar¹

Resurslardan foydalanish samaradorligini yanada chuqurroq baholash maqsadida mehnat unumdorligi, asosiy fondlar qaytimi, material sig'imi va rentabellik ko'rsatkichlari tahlil qilindi. Mazkur ko'rsatkichlarning o'zgarish dinamikasi 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval

Qurilish materiallari sanoati korxonalarida resurslardan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlari, 2022-2024-yillar²

Ko'rsatkichlar	2022-yil	2023-yil	2024-yil
Mehnat unumdorligi indeksi, foizda	106,8	109,6	113,2
Asosiy fondlar qaytimi, so'm	2,7	2,9	3,2
Material sig'imi	0,68	0,64	0,60
Rentabellik darajasi, foizda	14,8	15,7	17,1
Energiya xarajatlari ulushi, foizda	29,6	27,8	25,4

3-jadval ma'lumotlari tahlili shuni ko'rsatadiki, 2022-2024-yillar davomida qurilish materiallari sanoati korxonalarida resurslardan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlarida ijobiy tendensiyalar kuzatilgan. Xususan, mehnat unumdorligi indeksining 106,8 foizdan 113,2 foizgacha oshishi ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiya qilish va zamonaviy texnologiyalarni joriy etish natijasida erishilganligini ko'rsatadi.

¹ Manba: O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

² Manba: O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi ma'lumotlari hamda muallif hisob-kitoblari asosida tuzilgan[5];[7].

Asosiy fondlar qaytimining 2,7 soʻmdan 3,2 soʻmgacha ortishi korxonalarda mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish samaradorligi oshib borayotganligini anglatadi. Material sigʻimining pasayishi esa mahsulot birligini ishlab chiqarishda xom ashyo va moddiy resurslardan foydalanish darajasi yaxshilanganligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, energiya xarajatlari ulushining kamayishi tarmoq korxonalarida energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish boʻyicha amalga oshirilgan chora-tadbirlarning ijobiy samarasini ifodalaydi.

Olingan natijalar qurilish materiallari sanoati korxonalarida resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish boʻyicha tizimli chora-tadbirlarni davom ettirish zarurligini koʻrsatadi. Resurslar sarfini optimallashtirish va ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish masalalarini chuqur tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Oʻtkazilgan tadqiqotlar natijalari qurilish materiallari sanoati korxonalarida resurslardan foydalanish samaradorligi tarmoqning uzoq muddatli raqobatbardoshligini taʼminlovchi muhim omillardan biri ekanligini koʻrsatdi. Tahlillar natijasida aniqlanishicha, ishlab chiqarish hajmlarining oʻsishi har doim ham resurslardan foydalanish samaradorligining mutanosib ravishda oshishini anglatmaydi. Shu sababli korxonalarda mavjud resurslardan foydalanish darajasini muntazam ravishda baholab borish zarur hisoblanadi.

Tahlillar shuni koʻrsatdiki, 2022-2024-yillarda qurilish materiallari sanoatida ishlab chiqarish hajmlarining ortishi asosan investitsion faollikning kuchayishi, yangi ishlab chiqarish quvvatlarining ishga tushirilishi hamda modernizatsiya jarayonlarining jadallashuvi bilan bogʻliq boʻlgan. Shu bilan birga, ayrim korxonalarda energiya sarfi va moddiy resurslardan foydalanish koʻrsatkichlari hali ham yuqori darajada saqlanib qolmoqda. Bu esa mahsulot tannarxining ortishiga va korxonalar rentabelligining pasayishiga olib kelmoqda [11].

3-jadval maʼlumotlari tahlili shuni koʻrsatadiki, mehnat unumdorligi koʻrsatkichlarining oshishi ishlab chiqarish jarayonlariga zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va xodimlar malakasini oshirish bilan chambarchas bogʻliq. Xususan, mehnat unumdorligi indeksining 2022-yildagi 106,8 foizdan 2024-yilda 113,2 foizgacha oshishi korxonalarda ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish samaradorligi ortib borayotganligini koʻrsatadi [6].

Xalqaro tajriba tahlili shuni koʻrsatadiki, rivojlangan mamlakatlarda resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishning asosiy yoʻnalishlari sifatida energiya menejmenti tizimlarini joriy etish, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish va raqamli monitoring tizimlaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. OECD ekspertlarining tadqiqotlariga koʻra, sanoat korxonalarida energiya menejmenti tizimlarini joriy etish energiya sarfini oʻrtacha 10-15 foizga qisqartirish imkonini beradi [2].

Qurilish materiallari sanoati korxonalarida resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishning yana bir muhim omili ishlab chiqarish jarayonlarida xom ashyo yoʻqotishlarini minimallashtirish hisoblanadi. Tahlillar natijasida

aniqlanishicha, ishlab chiqarishning ayrim bosqichlarida xom ashyo sarfini optimallashtirish va ikkilamchi resurslardan foydalanishni kengaytirish mahsulot tannarxini sezilarli darajada kamaytirish imkonini beradi. Shu jihatdan chiqindilarni qayta ishlash texnologiyalarini joriy etish va yopiq ishlab chiqarish siklini shakllantirish muhim ahamiyatga ega [7].

Bundan tashqari, ishlab chiqarish jarayonlarini raqamlashtirish va resurslar harakati ustidan doimiy monitoring tizimlarini joriy etish korxonalarda moddiy va energetik resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Jahon banki ekspertlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, ishlab chiqarish jarayonlarini raqamlashtirish korxonalar rentabelligini oshirish hamda resurslar yo'qotishlarini kamaytirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi [8].

Tahlillar asosida qurilish materiallari sanoati korxonalarida resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishning quyidagi ustuvor yo'nalishlari aniqlandi:

- energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etishni jadallashtirish;
- ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiya qilish;
- xom ashyo yo'qotishlarini minimallashtirish;
- resurslar sarfi ustidan raqamli monitoring tizimlarini joriy etish;
- ishlab chiqarish logistikasini takomillashtirish;
- xodimlarning malakasini muntazam oshirib borish.

Mazkur yo'nalishlarning kompleks ravishda amalga oshirilishi tarmoq korxonalarida resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va qurilish materiallari sanoatining barqaror rivojlanishini ta'minlash imkonini beradi.

Yuqorida keltirilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, qurilish materiallari sanoati korxonalarida resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish ko'p jihatdan ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiya qilish, energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish va resurslar sarfi ustidan tizimli monitoringni tashkil etishga bog'liq. Mazkur yo'nalishlarda amalga oshiriladigan kompleks chora-tadbirlar korxonalarda ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, mahsulot tannarxini pasaytirish hamda tarmoqning raqobatbardoshligini oshirish imkonini beradi. Shu bois, resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishga qaratilgan boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish tarmoq korxonalarining uzoq muddatli barqaror rivojlanishini ta'minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tadqiqotlar natijalari qurilish materiallari sanoati korxonalarida resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish tarmoqning barqaror rivojlanishini ta'minlashning muhim omillaridan biri ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, so'nggi yillarda tarmoqda ishlab chiqarish hajmlarining ortishi bilan bir qatorda energiya sig'imi ko'rsatkichlarining pasayishi, mehnat unumdorligining oshishi va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish samaradorligining yaxshilanishi kuzatilmoqda. Mazkur ijobiy o'zgarishlar, avvalo, sanoat korxonalarida modernizatsiya jarayonlarini jadallashtirish, energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish hamda investitsion faollikning ortishi bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalari ayrim korxonalarda energiya resurslaridan foydalanish samaradorligi yetarli darajada emasligi, xom ashyo yo'qotishlarining mavjudligi hamda ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanilmayotganligini ko'rsatdi. Bu holat tarmoq korxonalarida resurslarni boshqarishning amaldagi mexanizmlarini yanada takomillashtirish zarurligini anglatadi.

Olib borilgan ilmiy izlanishlar asosida quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

Birinchidan, qurilish materiallari sanoati korxonalarida resurslardan foydalanish samaradorligini baholashning doimiy monitoring tizimini joriy etish maqsadga muvofiq. Bu resurslar sarfi ustidan nazoratni kuchaytirish va boshqaruv qarorlarining samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Ikkinchidan, tarmoq korxonalarida energiya menejmenti tizimlarini keng joriy etish va muntazam energiya auditlarini o'tkazish zarur. Mazkur chora energiya xarajatlarini kamaytirish hamda mahsulot tannarxini pasaytirishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, ishlab chiqarish jarayonlarida xom ashyo yo'qotishlarini minimallashtirish va ikkilamchi resurslardan foydalanish ko'lamini kengaytirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim.

To'rtinchidan, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasini oshirish maqsadida texnologik modernizatsiya jarayonlarini jadallashtirish va zamonaviy energiya tejamkor uskunalarni keng joriy etish tavsiya etiladi.

Beshinchidan, ishlab chiqarish jarayonlarini raqamlashtirish, resurslar sarfi ustidan avtomatlashtirilgan monitoring tizimlarini joriy etish hamda xodimlarning malakasini muntazam oshirib borish tarmoq korxonalarining iqtisodiy samaradorligini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

Qurilish materiallari sanoati korxonalarida resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishga qaratilgan taklif etilgan chora-tadbirlarni amaliyotga joriy etish ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, korxonalar raqobatbardoshligini kuchaytirish va tarmoqning uzoq muddatli barqaror rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Porter M.E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. - New York: Free Press, 1985. - 557 p.

2. OECD. Resource Efficiency and Circular Economy in OECD Countries. - Paris: OECD Publishing, 2020. - 156 p.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 16-fevral 2026-yil PF-21-son "Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo'ljallangan ustuvor yo'nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida" Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-8050769>

5. O'zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasining sanoat statistikasi. Statistik to'plam. - Toshkent, 2025. - 186 b.

6. Kaplan R.S., Norton D.P. The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. - Boston: Harvard Business School Press, 1996. - 322 p.
7. “O‘zsanoatqurilishmateriallari” uyushmasi. 2024-yil yakunlari bo‘yicha tarmoq faoliyatining tahliliy hisoboti. - Toshkent, 2025. - 74 b.
8. World Bank. World Development Report 2024: The Middle Income Trap. - Washington, DC: World Bank, 2024. - 310 p.
9. Matrizayeva D.Y. Qurilish materiallari sanoati korxonalarini iqtisodiy samaradorligini boshqarish. - Toshkent: Lesson Press, 2022. - 222 b.
10. G‘ulomov S.S., Yuldashev N.Q. Innovatsion iqtisodiyot. - Toshkent: Iqtisodiyot, 2019. - 324 b.
11. Nosirov E.I. Sanoat iqtisodiyoti. - Toshkent: IQTISOD-MOLIYA, 2021. - 368 b.

O‘ZBEKISTON STRATEGIK DASTURLARIDAGI SIRKULAR IQTISODIYOT VA BARQAROR RIVOJLANISH MAQSADLARINING USTUVOR YO‘NALISHLARI

Turobova Hulkar Rustamovna

Buxoro davlat universiteti

dotsenti, PhD

E-mail: hulkarturob@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda O‘zbekiston strategik dasturlarida sirkulyar iqtisodiyot tamoyillari va Barqaror rivojlanish maqsadlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Xalqaro tajriba, milliy strategik hujjatlar hamda statistik ma’lumotlar asosida ustuvor yo‘nalishlar tizimlashtirildi. Tadqiqot davomida resurslardan samarali foydalanish, chiqindilarni qayta ishlash, yashil iqtisodiyotni rivojlantirish va ekologik barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiluvchi mexanizmlar baholandi. Natijada sirkulyar iqtisodiyot va Barqaror rivojlanish maqsadlarini integratsiyalashga xizmat qiluvchi monitoring ko‘rsatkichlari hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Olingan natijalar milliy strategik dasturlar samaradorligini oshirish va barqaror iqtisodiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qildi.

Kalit so‘zlar: sirkulyar iqtisodiyot, barqaror rivojlanish maqsadlari, yashil iqtisodiyot, strategik dasturlar, resurs samaradorligi, chiqindilarni qayta ishlash, monitoring, O‘zbekiston.

Аннотация

В исследовании проведён научный анализ взаимосвязи принципов циркулярной экономики и Целей устойчивого развития в стратегических программах Республики Узбекистан. На основе международного опыта, национальных стратегических документов и статистических данных систематизированы приоритетные направления развития. Исследование охватило механизмы эффективного использования ресурсов, переработки отходов, развития зелёной экономики и обеспечения экологической устойчивости. По результатам анализа разработаны показатели мониторинга и практические рекомендации по интеграции принципов циркулярной экономики с Целями устойчивого развития. Полученные результаты сформировали научную основу для повышения эффективности стратегических программ и поддержки устойчивого социально-экономического развития страны.

Ключевые слова: циркулярная экономика, цели устойчивого развития, зелёная экономика, стратегические программы, эффективность ресурсов, переработка отходов, мониторинг, Узбекистан.

Abstract

This study examined the relationship between the principles of the circular economy and the Sustainable Development Goals within the strategic development programs of Uzbekistan. International experience, national strategic documents, and statistical evidence were analyzed to identify the priority areas of sustainable

development. The research evaluated mechanisms for efficient resource utilization, waste recycling, green economic development, and environmental sustainability. Based on the findings, a monitoring framework and practical recommendations were developed to strengthen the integration of circular economy principles with the Sustainable Development Goals. The obtained results provided a scientific basis for improving the effectiveness of national strategic programs and supporting sustainable economic and environmental development in Uzbekistan.

Keywords: circular economy, Sustainable Development Goals, green economy, strategic programs, resource efficiency, waste recycling, monitoring, Uzbekistan.

KIRISH

2015-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti qabul qilgan Barqaror Rivojlanish Maqsadlari 2030-yilgacha jahon hamjamiyatining ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik taraqqiyotini yoʻnaltiruvchi 17 ta maqsad hamda 169 ta vazifani qamrab oladi [1]. Ushbu global kun tartibi resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhitni asrash zaruratini iqtisodiy oʻsish bilan uygʻunlashtirishni talab etadi. Sirkulyar iqtisodiyot resurslarni qayta aylanishga jalb etish, chiqindi hosil boʻlishini kamaytirish va tabiiy tizimlarni tiklash orqali bu uygʻunlikni amalda taʼminlovchi tizim sifatida qaraladi.

Nazariy jihatdan tan olingan ushbu yondashuv bilan amaliyot oʻrtasida sezilarli tafovut saqlanib qolmoqda. Jahon iqtisodiyotining sikllilik darajasi 2018-yildagi 9,1% dan 2023-yilga kelib 7,2% gacha pasaygan [2]. Oʻzbekistonda bu koʻrsatkich yanada quyi boʻlib, plastik chiqindilarning atigi 10-15% i qayta ishlanmoqda. “Oʻzbekiston - 2030” strategiyasida sirkulyar iqtisodiyot unsurlari belgilangan boʻlsa-da [3], ularni BRM bilan tizimli bogʻlovchi va monitoring mexanizmini taklif etuvchi ilmiy tahlil hozircha yetarli darajada shakllanmagan. Aynan shu boʻshliq tadqiqot mavzusini belgilab berdi.

Maqola uchta tadqiqot savoliga javob izlaydi: birinchidan, sirkulyar iqtisodiyot tamoyillari Oʻzbekiston sharoitida qaysi BRMlarga eng kuchli taʼsir koʻrsatadi; ikkinchidan, mamlakatdagi sikllilik tafovuti qanday taqsimlangan va qaysi sohalar bu salohiyatdan foydalanmayapti; uchinchidan, sirkulyar iqtisodiyot-BRM integratsiyasini milliy darajada amalga oshirish uchun qanday siyosat vositalari va monitoring tizimi maqsadga muvofiq.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni bilan tasdiqlangan “Oʻzbekiston - 2030” strategiyasi [3] bilan bevosita bogʻliq. Strategiyada yashil iqtisodiyot ulushini yalpi ichki mahsulotda 30% ga yetkazish, qayta tiklanadigan energiya ulushini 40% ga oshirish va chiqindilarning 50% ini qayta ishlash vazifalari belgilangan. Ushbu maqsadlar mazmunan BRM 7, 11, 12 va 13 bilan toʻgʻridan-toʻgʻri mos keladi. Maqola strategik hujjatda qayd etilgan vazifalarni sirkulyar iqtisodiyot mexanizmlari bilan bogʻlab, ularning bajarilishini kuzatuvchi monitoring tizimini taklif etishga qaratilgan.

ADABIYOTLAR SHARHI

Sirkulyar iqtisodiyot tushunchasining ilmiy talqini xilma-xil boʻlib qolmoqda. Kirchherr va hamkasblari 114 ta taʼrifni qiyosiy oʻrganib, koʻpchilik izlanishlar

“qisqartirish-qayta foydalanish-qayta ishlash” uchligiga e’tibor qaratishini, biroq ijtimoiy adolat va tizimli o’zgarish jihatlari ko‘pincha chetda qolishini ko‘rsatgan [4]. Geissdoerfer va mualliflar sirkulyar iqtisodiyotni barqaror rivojlanishning yangi paradigmasi sifatida baholab, ikki tushuncha o‘rtasidagi mantiqiy aloqalar va farqlarni ajratib bergan [5].

Konseptual asoslar bir necha o‘nyilliklar davomida shakllangan. Stahel “samaradorlik iqtisodiyoti” g‘oyasini ilgari surib, mahsulotni emas, balki xizmat va ishlash qobiliyatini sotish modeli resurs sarfini kamaytirishini asoslagan [6]. McDonough va Braungart “beshikdan beshikkacha” dizayn tamoyilini taklif etib, materiallarni biologik yoki texnik aylanmada qayta ishlatish imkoniyatini nazariy jihatdan ishlab chiqqan [7]. Bu yondashuvlarning iqtisodiy ildizlari ekologik iqtisodiyot maktabiga borib taqaladi: Georgescu-Roegen entropiya qonunining iqtisodiy jarayonlardagi cheklovchi rolini asoslab bergan [8], Daly esa “barqaror holatdagi iqtisodiyot” konsepsiyasi orqali cheksiz o‘shishning fizik chegaralarini ko‘rsatgan [9].

Sirkulyar iqtisodiyotning cheklovlari ham yetarlicha o‘rganilgan. Korhonen va hamkasblar tushunchaning termodinamik chegaralari, rebound effekti va o‘lchash metodologiyasidagi noaniqliklarni tekshirib, uni universal yechim sifatida qabul qilishdan ogohlantirgan [10]. Barqaror rivojlanishning umumiy nazariy ramkasi esa Sachs tomonidan iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik o‘lchovlarni birlashtirgan holda tizimlashtirilgan [11].

Xalqaro amaliyot tajribasi siyosat darajasidagi yondashuvlarni boyitadi. Yevropa atrof-muhit agentligi sirkulyar iqtisodiyotga o‘tishda tartibga solish va innovatsiyalarning o‘zaro to‘ldiruvchi rolini ko‘rsatgan [12]. BMTning atrof-muhit dasturi global material oqimlari va resurs unumdorligi dinamikasini hujjatlashtirib, iqtisodiy o‘shishni material sarfidan ajratish zaruratini qayd etgan [13]. Jahon banki qattiq maishiy chiqindilar hajmi 2050-yilga qadar keskin oshishini va past daromadli mamlakatlarda boshqaruv tizimlari zaifligini baholagan [14].

Mintaqaviy kontekstda O‘zbekiston bo‘yicha izlanishlar endigina shakllanmoqda. Kadirova, Turobova va hammualliflar mamlakatda chiqindilarni boshqarish samaradorligini regression tahlil orqali baholab, iqtisodiy o‘shish va chiqindi hajmi o‘rtasidagi bog‘liqlikni miqdoriy o‘lchagan [15]. Turobova O‘zbekistonda bioiqtisodiyotni rivojlantirish omillarini o‘rganib, agrar resurslardan takror foydalanish salohiyatini ochib bergan [16]. Ushbu izlanishlar sirkulyar iqtisodiyotni BRM bilan tizimli bog‘lovchi milliy ramka zarurligini ko‘rsatadi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda O‘zbekiston strategik dasturlarida sirkulyar iqtisodiyot va Barqaror rivojlanish maqsadlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni baholash uchun tizimli yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqotning metodologik asosini qiyosiy tahlil, kontent tahlili, statistik tahlil, mantiqiy umumlashtirish va grafik-taqqoslash usullari tashkil etdi. BMT, Circle Economy, UNEP, Jahon banki hamda O‘zbekistonning strategik hujjatlari va rasmiy statistik ma’lumotlari tahlil qilindi. Sirkulyar iqtisodiyot tamoyillarining Barqaror rivojlanish maqsadlariga ta’siri matritsali yondashuv asosida

baholandi. Sohalar kesimida resurslardan foydalanish, chiqindilarni qayta ishlash va yashil iqtisodiyot ko'rsatkichlari qiyoslandi. Olingan natijalar asosida ustuvor yo'nalishlar, monitoring indikatorlari va amaliy tavsiyalar tizimlashtirildi. Qo'llanilgan metodlar tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligi, izchilligi va amaliy ahamiyatini ta'minladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Sirkulyar iqtisodiyotning BRMga ta'sir matritsasi. Circle Economy izlanishi [17] asosida tuzilgan ta'sir matritsasi sirkulyar iqtisodiyotning har bir maqsadga ta'sir darajasini ko'rsatadi (1-jadval). Natijalar sirkulyar iqtisodiyot eng kuchli ta'sirni ekologik va iqtisodiy yo'nalishdagi maqsadlarda - BRM 1, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15 va 17 da - namoyon etishini tasdiqlaydi.

1-jadval

Sirkulyar iqtisodiyotning BRM bilan ta'sir matritsasi¹

BRM	Maqsad nomi	Ta'sir darajasi	Asosiy mexanizm
1	Qashshoqlikka barham berish	●●●	Qayta foydalanish iqtisodiyoti ish o'rinlari yaratadi
2	Ochlikka barham berish	●●●	Agrar modellar oziq-ovqat isrofini kamaytiradi
3	Sog'liq va farovonlik	●●○	Toksik materiallarni bartaraf etish, C2C tamoyillari
4	Sifatli ta'lim	●●○	Sirkulyar savodxonlik, yashil malakalar rivoji
5	Gender tengligi	●●○	Inklyuziv yashil iqtisodiyot ish o'rinlari
6	Toza suv va sanitariya	●●●	Suv aylanmasini optimallashtirish
7	Arzon va toza energiya	●●●	Energiya samaradorligi, qayta tiklanadigan energiya
8	Munosib mehnat va iqtisodiy o'sish	●●●	Sektor yangi ish o'rinlarini yaratadi
9	Sanoat, innovatsiya, infratuzilma	●●●	Sirkulyar texnologiyalar, yashil innovatsiyalar
10	Tengsizlikni kamaytirish	●●○	Inklyuziv modellar, resurs adolati
11	Barqaror shaharlar	●●●	Shahar metabolizmi, sanoat simbiozi
12	Mas'uliyatli iste'mol va ishlab chiqarish	●●●	Sirkulyar iqtisodiyotning bevosita maqsadi
13	Iqlim harakati	●●●	Material emissiyasini sezilarli kamaytirish imkoni
14	Suv osti resurslari	●●●	Plastik ifloslanishni kamaytirish
15	Quruqlik ekotizimlari	●●●	Biomimikriya, regenerativ qishloq xo'jaligi
16	Tinchlik, adolat, kuchli institutlar	●●○	Resurs nizolarini kamaytirish
17	Maqsadlar yo'lida sheriklik	●●●	Global sirkulyar zanjir hamkorligi

Izoh: ●●● - kuchli, ●●○ - o'rtacha, ●○ - kuchsiz ta'sir.

¹ Manba: Circle Economy (2021) [17] asosida tuzilgan.

Sirkulyar iqtisodiyot va 12-BRM. Mas’uliyatli iste’mol va ishlab chiqarish modellarini ta’minlash sirkulyar iqtisodiyotning eng to‘g‘ridan-to‘g‘ri maqsadi hisoblanadi va bog‘liqlik to‘rt mexanizm orqali namoyon bo‘ladi. Mahsulot hayot siklini uzaytirish ta’mirlash, yangilash va qayta ishlab chiqarish orqali chiqindi hosil bo‘lishining oldini oladi hamda 12.5-vazifani qo‘llab-quvvatlaydi. Sanoat simbiozida bir korxonaning chiqindisi boshqasi uchun xom ashyoga aylanadi, bu 12.4-vazifa (kimyoviy xavfsizlik) talablariga javob beradi. “Beshikdan beshikkacha” dizayn mahsulotni dastlabki bosqichdan biologik yoki texnik aylanma uchun mo‘ljallaydi. Raqamli mahsulot pasporti esa iste’molchiga mahsulot tarkibi va qayta ishlash yo‘li to‘g‘risida to‘liq ma’lumot berib, 12.8-vazifani mustahkamlaydi.

O‘zbekistonda yiliga 8-10 million tonna qattiq maishiy chiqindi hosil bo‘lib, uning atigi 10-15% i qayta ishlanadi. Bu hal etilmagan masala qayta ishlash sanoatini rivojlantirish orqali 50 mingdan ortiq yangi ish o‘rni yaratish imkoniyatiga ega salmoqli iqtisodiy zaxiraga aylanishi mumkin.

Sirkulyar iqtisodiyot va 13-BRM. Ellen MacArthur jamg‘armasi va Material Economics tahliliga ko‘ra [18], sirkulyar iqtisodiyotning to‘liq tatbiqi global karbonat angidrid emissiyasini 2050-yilga qadar yiliga 9,3 gigatonnaga - hozirgi global emissiyaning taxminan 25% iga teng miqdorga - kamaytirish imkonini beradi. Sirkulyar iqtisodiyot asosan materiallar sikli emissiyasiga, ya’ni mahsulotlarni ishlab chiqarish va iste’mol qilishdan kelib chiqadigan emissiyaga ta’sir ko‘rsatadi (2-jadval).

2-jadval

Sirkulyar iqtisodiyot strategiyalari va CO₂ kamayishi: sektorlar bo‘yicha¹

Sektor	Sirkulyar strategiya	CO ₂ kamayishi (Gt/yil)	13-BRM vazifasi
Temir-po‘lat	Qayta ishlash va elektr pechlari	1,5	13.2
Plastik va kimyo	Biosikllar, C2C tamoyillari	0,9	13.3
Oziq-ovqat	Isrofni 50% kamaytirish	4,3	13.1
Qurilish	Materiallarni qayta ishlatish	1,4	13.2
To‘qimachilik	Tekstil sikli, ijara modeli	0,1	13.3

O‘zbekiston 2030-yilga qadar qayta tiklanadigan energiya ulushini 40% ga yetkazish majburiyatini olgan. Sirkulyar iqtisodiyot bu vazifani kengaytirib, energiya samaradorligi bilan birga material samaradorligini ham qamrab oladi - qurilish, sanoat va qishloq xo‘jaligida emissiyani qisqartirish orqali. Yillik bug‘doy hosilidagi 20-25% isrofni sirkulyar yondashuv bilan kamaytirish 2-BRM va 13-BRMni bir vaqtda qo‘llab-quvvatlaydi.

Sirkulyar iqtisodiyot va 8-BRM: deкупling va ish o‘rinlari. Dekupling tushunchasi iqtisodiy o‘rishni uning salbiy ekologik ta’siridan ajratishni anglatadi: yalpi ichki mahsulot o‘sgani holda resurs sarfi va chiqindi hajmi kamayadi. Barqaror iqtisodiy o‘rish va munosib mehnat maqsadi sirkulyar iqtisodiyot bilan strategik, ammo murakkab munosabatda bo‘ladi. Accenture hisob-kitobiga ko‘ra [22], sirkulyar iqtisodiyot 2030-yilga qadar global yalpi ichki mahsulotga 4,5 trln. AQSh dollari qo‘shishi va 6 million yangi ish o‘rni yaratishi mumkin.

¹ Manba: Ellen MacArthur Foundation va Material Economics (2019) [18] ma’lumotlari asosida tuzilgan.

Ish o‘rinlari yaratish samaradorligi sirkulyar zanjirning yuqori bo‘g‘inlarida ortib boradi: chiqindini poligonga tashlash bir ish o‘rni yaratsa, qayta ishlash o‘n, ta’irlash yigirma besh va qayta ishlab chiqarish ellik ish o‘rni hosil qiladi. O‘zbekistonda sirkulyar iqtisodiyot sektorini rivojlantirish 2030-yilga qadar 150-200 ming yangi ish o‘rni yaratishi mumkin deb baholanmoqda; bu 8.5- va 8.6-vazifalarga (munosib mehnat va yoshlar bandligi) bevosita hissa qo‘shadi [3].

O‘zbekistonda sikllilik tafovuti tahlili. Sohalar kesimidagi sikllilik tafovuti siyosat ustuvorliklarini aniq belgilashga imkon beradi (3-jadval) [21].

3-jadval

O‘zbekistonda sohalar bo‘yicha sikllilik tafovuti¹

Soha	Joriy holat	Sirkulyar salohiyat	Bog‘liq BRM
Plastik chiqindi	10-15 foiz qayta ishlash	70-80% ga yetkazish mumkin	12, 14
To‘qimachilik	Chiziqli model hukmron	Yiliga >1 mln. t. tiklanishi mumkin	12, 8
Qurilish materiallari	Kam qayta foydalanish	30 foiz material saqlanishi mumkin	11, 9
Oziq-ovqat isrofi	25-30 foiz zanjir bo‘yicha	Kamida 50 foiz kamaytirish mumkin	2, 12
Elektronika	Rasmiy qayta ishlash yo‘q	Yangi sanoat sohasi imkoniyati	9, 12

Eng katta salohiyat plastik chiqindilarda jamlangan: qayta ishlash darajasini hozirgi 10-15% dan 70-80% gacha ko‘tarish mumkin. Oziq-ovqat isrofi muammosi 2-BRM bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, sirkulyar yondashuv uni yarmidan ko‘piga qisqartirish imkonini beradi.

“O‘zbekiston - 2030” strategiyasi bilan muvofiqlik. Strategiyaning sirkulyar iqtisodiyotga aloqador yo‘nalishlari va ularning BRM bilan muvofiqligi 4-jadvalda keltirilgan [3].

4-jadval

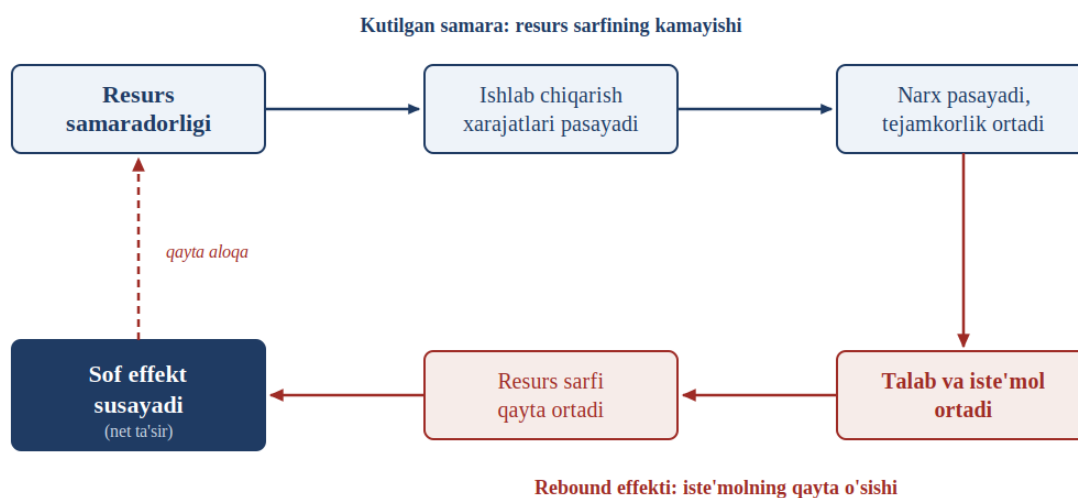
O‘zbekiston strategik dasturlari va sirkulyar iqtisodiyot tamoyillari muvofiqligi[3]

Strategiya maqsadi	Sirkulyar tamoyil	Bog‘liq BRM	Holat
Qayta tiklanadigan energiya ulushini 40% ga yetkazish	Energiya samaradorligi sikli	7, 13	Amalga oshirilmoqda
Chiqindilarning 50% ini qayta ishlash	Yopiq sikl, sanoat simbiozi	12, 11	Boshlang‘ich bosqich
Yashil iqtisodiyot ulushini 30% ga yetkazish	Sirkulyar iqtisodiy model	8, 9	Rejalashtirish bosqichi
2050-yilga uglerod neytralligi	Materiallar dekaplingi	13, 17	Uzoq muddatli maqsad
Qishloq xo‘jaligida resurs samaradorligi	Regenerativ qishloq xo‘jaligi	2, 15	Pilot loyihalar
Suv resurslaridan samarali foydalanish	Suv siklini optimallashtirish	6, 14	Amalga oshirilmoqda

¹ Manba: O‘zbekiston Ekologiya qo‘mitasi (2023) [21] va hisob-kitoblar asosida tuzilgan.

Sinergiya yo‘nalishlari. Tahlil sirkulyar iqtisodiyot va BRM o‘rtasida uchta strategik sinergiya yo‘nalishini ajratadi. Ekologik-iqtisodiy yo‘nalish 12-BRM va 13-BRMni bir vaqtda quvvatlaydi: ko‘pincha qarama-qarshi ko‘ringan iqtisodiy o‘shish va ekologik maqsadlar deкупling mexanizmi orqali uyg‘unlashadi, chunki material samaradorligining ortishi xarajat va emissiyani bir paytda kamaytiradi. Bandlik-innovatsiya yo‘nalishi 8-BRM va 9-BRMni mehnat sig‘imi yuqori bo‘lgan yangi tarmoqlar - qayta ishlab chiqarish, ta‘mirlash va qayta ishlash - orqali kuchaytiradi va mamlakatning demografik salohiyatiga mos keladi. Shahar-qishloq yo‘nalishi 11-BRM va 2-BRMni regenerativ qishloq xo‘jaligi hamda shahar metabolizmi modellari vositasida bog‘laydi.

Bog‘liqlik bir tomonlama emas va uch jihatda ziddiyat saqlanib qoladi. Birinchidan, sirkulyar iqtisodiyotning uzoq muddatga mo‘ljallangan sifatli mahsulotlari ko‘pincha qimmatroq bo‘lib, kam daromadli aholi uchun ularga kirishni qiyinlashtirishi va 1-BRM bilan qisman ziddiyatga kirishi mumkin. Ikkinchidan, rebound effekti resurs samaradorligidan kelgan tejamkorlik iste‘molni rag‘batlantirib, sof natijani susaytirishi mumkin (1-rasm).

1-rasm. Resurs samaradorligi va rebound effekti: sof ta‘sir mexanizmi¹

O‘zbekiston sharoitida bu effekt uch sababga ko‘ra kuchayadi: daromad o‘shishi bilan iste‘mol jadal ortmoqda; subsidiyalangan energiya narxlari tejamkorlik signalini zaiflashtiradi; sanoatlashuv sur‘ati resurs talabini kutilganidan tezroq oshiradi. Demak, sirkulyar iqtisodiyotni joriy etishning o‘zi kifoya qilmaydi - uni narx signallari va iste‘mol me‘yorlariga ta‘sir etuvchi siyosat vositalari bilan birga qo‘llash zarur. Uchinchidan, o‘lchash metodologiyasi hali yetuk emas: sirkulyar iqtisodiyotning BRMga hissasini miqdoriy aniqlovchi yagona xalqaro standart mavjud emas, korporativ “greenwashing” amaliyoti esa monitoring tizimini zaiflashtiradi [10].

Sirkulyar iqtisodiyot-BRM muvofiqligini kuzatish uchun O‘zbekiston sharoitiga moslashtirilgan monitoring ko‘rsatkichlari tizimi 5-jadvalda taklif etiladi [19].

¹ Manbalar asosida muallif ishlanmasi

5-jadval
Sirkulyar iqtisodiyot-BRM monitoring ko'rsatkichlari tizimi¹

BRM	Ko'rsatkich	O'lchash usuli	Maqsad, foizda
12	Sikllilik darajasi, foizda	Qayta ishlangan material / jami iste'mol	25
13	Material emissiya intensivligi	CO ₂ / YaIM birligiga	50 kamaytirish
8	Yashil ish o'rinlari soni	Sektordagi bandlar soni	>200 000
9	Sirkulyar innovatsiya indeksi	Yashil patentlar / jami patentlar	30
11	Shahar metabolizmi samaradorligi	Sirkulyar investitsiyalar / YaIM	2
6	Suv samaradorligi	Qayta ishlangan suv ulushi	40

Integratsiyani milliy darajada amalga oshirish uch toifadagi siyosat vositalarini talab etadi. Iqtisodiy vositalar qatoriga yashil soliq islohoti (soliq yukini mehnat va kapitaldan resurs sarfiga ko'chirish), kengaytirilgan ishlab chiqaruvchi mas'uliyati va sirkulyar startaplar uchun imtiyozli kreditlar kiradi. Tartibga soluvchi vositalar chiqindi ierarxiyasini huquqiy mustahkamlash, bir martalik plastikni bosqichma-bosqich cheklash va mahsulotning ta'mirlanuvchanligiga oid dizayn standartlarini nazarda tutadi. Ma'lumot va xabardorlik vositalari barqarorlik hisobotini joriy etish, ta'lim dasturlariga sirkulyar iqtisodiyot mavzusini kiritish va raqamli mahsulot pasportini pilot tarzda sinab ko'rishni qamrab oladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tadqiqot O'zbekistonning strategik rivojlanish dasturlarida sirkulyar iqtisodiyot tamoyillarini Barqaror rivojlanish maqsadlari bilan uyg'unlashtirish barqaror iqtisodiy rivojlanishning muhim omili ekanligini ko'rsatdi. Tahlillar resurslardan samarali foydalanish, chiqindilarni qayta ishlash, yashil texnologiyalarni joriy etish va qayta tiklanuvchi resurslardan foydalanish bo'yicha belgilangan ustuvor yo'nalishlar iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy samaradorlikni oshirishga xizmat qilishini tasdiqladi. Xalqaro tajriba va milliy strategik hujjatlar qiyosiy tahlili sirkulyar iqtisodiyot tamoyillarini davlat rivojlanish dasturlariga izchil integratsiya qilish uzoq muddatli barqaror o'sishni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatdi. Ishlab chiqilgan monitoring ko'rsatkichlari va tahliliy yondashuv strategik dasturlar natijadorligini baholash hamda ularning amaliy samaradorligini oshirish uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Tahlillardan kelib chiqib quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Strategik rivojlanish dasturlarini amalga oshirishda sirkulyar iqtisodiyot bo'yicha yagona monitoring indikatorlari tizimini joriy etish maqsadga muvofiq. Bu strategik maqsadlar ijrosini muntazam baholash va natijadorlikni oshirish imkonini beradi.

2. Sanoat, qishloq xo'jaligi va xizmatlar sohalarida resurslardan takror foydalanish hamda chiqindilarni qayta ishlashga yo'naltirilgan loyihalarni qo'llab-

¹ Manba: BMT Global Indicator Framework (2023) [19] asosida ishlab chiqilgan.

quvvatlash zarur. Bu resurs samaradorligini oshirish va ekologik barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

3. Ilmiy-tadqiqot muassasalari, oliy ta'lim tashkilotlari va ishlab chiqarish korxonalari o'rtasidagi hamkorlikni kengaytirish orqali sirkulyar iqtisodiyotga oid innovatsion ishlanmalarni amaliyotga joriy etish tavsiya etiladi.

4. Hududlar kesimida sirkulyar iqtisodiyot va Barqaror rivojlanish maqsadlari bo'yicha raqamli ma'lumotlar bazasini shakllantirish hamda zamonaviy axborot texnologiyalariga asoslangan monitoring platformalarini rivojlantirish maqsadga muvofiq.

5. Xorijiy ilg'or tajribalarni milliy sharoitga moslashtirish asosida iqtisodiyot tarmoqlarida sirkulyar biznes modellarini kengaytirish, yashil investitsiyalarni rag'batlantirish va resurs tejamkor texnologiyalarni joriy etishni qo'llab-quvvatlash tavsiya etiladi.

6. Barqaror rivojlanish maqsadlari ijrosini baholashda sirkulyar iqtisodiyot ko'rsatkichlarini milliy statistika tizimiga bosqichma-bosqich integratsiya qilish strategik rejalashtirish sifatini oshirish va qarorlar qabul qilishning ilmiy asoslanganligini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Ushbu takliflarning izchil amalga oshirilishi O'zbekistonda sirkulyar iqtisodiyot tamoyillarini keng joriy etish, strategik rivojlanish dasturlari samaradorligini oshirish, resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlash hamda Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish jarayonini jadallashtirish uchun amaliy asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. BMT. (2015). 2030 Barqaror Rivojlanish kun tartibi. BMT hujjati A/RES/70/1. Nyu-York: Birlashgan Millatlar Tashkiloti.

2. Circle Economy. (2023). The Circularity Gap Report 2023. Amsterdam: Circle Economy Foundation.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 16-fevral 2026-yil PF-21-son "Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo'ljallangan ustuvor yo'nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida" Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-8050769>

4. Kirchherr, J., Reike, D., & Hekkert, M. (2017). Conceptualizing the Circular Economy: An Analysis of 114 Definitions. *Resources, Conservation and Recycling*, 127, 221-232.

5. Geissdoerfer, M., Savaget, P., Bocken, N. M. P., & Hultink, E. J. (2017). The Circular Economy - A New Sustainability Paradigm? *Journal of Cleaner Production*, 143, 757-768.

6. Stahel, W. R. (2010). *The Performance Economy* (2nd ed.). Basingstoke: Palgrave Macmillan.

7. McDonough, W., & Braungart, M. (2002). *Cradle to Cradle: Remaking the Way We Make Things*. New York: North Point Press.

8. Georgescu-Roegen, N. (1971). *The Entropy Law and the Economic Process*. Cambridge: Harvard University Press.

9. Daly, H. E. (1977). *Steady-State Economics*. San Francisco: W. H. Freeman and Company.
10. Korhonen, J., Honkasalo, A., & Seppälä, J. (2018). Circular Economy: The Concept and its Limitations. *Ecological Economics*, 143, 37-46.
11. Sachs, J. D. (2015). *The Age of Sustainable Development*. New York: Columbia University Press.
12. European Environment Agency. (2022). *Circular Economy in Europe*. EEA Report No. 2/2022. Copenhagen.
13. UNEP. (2023). *Global Material Flows and Resource Productivity: Tenth Update*. Nairobi: United Nations Environment Programme.
14. World Bank. (2023). *What a Waste 2.0: A Global Snapshot of Solid Waste Management to 2050*. Washington, DC: World Bank.
15. Kadirova, M., Turobova, H., Ruziyev, S., Boltayeva, S., & Kudratov, A. (2025). A Regression Analysis for Sustainable Waste Management in Uzbekistan. *E3S Web of Conferences*, 661, 04004. EDP Sciences.
16. Turobova, H. (2024). O'zbekistonda bioiqtisodiyotni rivojlantirish omillari. *Markaziy ilmiy nashrlar markazi (buxdu.uz)*, 48, 48.
17. Circle Economy. (2021). *The Circularity Gap Report 2021*. Amsterdam: Circle Economy Foundation.
18. Ellen MacArthur Foundation & Material Economics. (2019). *Completing the Picture: How the Circular Economy Tackles Climate Change*. Cowes: Ellen MacArthur Foundation.
19. BMT. (2023). *The Sustainable Development Goals Report 2023*. Nyu-York: Birlashgan Millatlar Tashkiloti.
20. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi.. *Iqtisodiyot va atrof-muhit ko'rsatkichlari*. stat.uz.
21. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya qo'mitasi. (2023). *O'zbekistonda atrof-muhit holati to'g'risida milliy ma'ruza*. Toshkent.
22. Accenture. (2015). *Circular Advantage: Innovative Business Models and Technologies to Create Value in a World without Limits to Growth*. Accenture Strategy.

TEMIR YO‘L TRANSPORTINING INNOVATSION RIVOJLANISHINI BOSHQARISHNING INTEGRATSIYALASHGAN METODOLOGIYASI

Muradov Bahrom Akramjanovich

Toshkent davlat transport universiteti
mustaqil izlanuvchisi

E-mail: muradovbahrom@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada temir yo‘l transportining innovatsion rivojlanishini boshqarishning integratsiyalashgan metodologiyasi ilmiy jihatdan ishlab chiqildi. Tadqiqotda innovatsiyalarni diagnostika qilish, texnologik tayyorlik darajasini baholash, ko‘p mezonli saralash, iqtisodiy baholash, raqamli integratsiya va monitoring bosqichlari yagona boshqaruv tizimi sifatida tizimlashtirildi. Xalqaro tajriba hamda O‘zbekiston temir yo‘l transporti sohasiga oid empirik ma’lumotlar asosida metodologiyaning amaliy qo‘llanish imkoniyatlari baholandi. Natijalar innovatsion loyihalarni tanlash, resurslardan samarali foydalanish, boshqaruv qarorlarining asoslanganligini oshirish va Railway 4.0 konsepsiyasini bosqichma-bosqich joriy etishga xizmat qilganini ko‘rsatdi. Tadqiqot yakunida innovatsion boshqaruvni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: temir yo‘l transporti, innovatsion boshqaruv, integratsiyalashgan metodologiya, Railway 4.0, texnologik tayyorlik, raqamli transformatsiya, iqtisodiy baholash, monitoring.

Аннотация

В статье была разработана интегрированная методология управления инновационным развитием железнодорожного транспорта. Были систематизированы этапы диагностики инноваций, оценки уровня технологической готовности, многокритериального отбора, экономической оценки, цифровой интеграции и мониторинга в рамках единой системы управления. Практические возможности предложенной методологии были оценены на основе международного опыта и эмпирических данных железнодорожной отрасли Узбекистана. Полученные результаты показали, что предложенный подход способствовал повышению обоснованности управленческих решений, эффективному использованию ресурсов и поэтапному внедрению концепции Railway 4.0. По итогам исследования были разработаны научно-практические рекомендации по совершенствованию инновационного управления железнодорожным транспортом.

Ключевые слова: железнодорожный транспорт, инновационное управление, интегрированная методология, Railway 4.0, технологическая готовность, цифровая трансформация, экономическая оценка, мониторинг.

Abstract

This article developed an integrated methodology for managing the innovative development of railway transport. The study systematized the stages of innovation diagnostics, technology readiness assessment, multi-criteria project selection, economic evaluation, digital integration, and continuous monitoring within a unified

management framework. The practical applicability of the proposed methodology was assessed using international experience and empirical evidence from Uzbekistan's railway sector. The findings demonstrated that the proposed approach improved the quality of managerial decision-making, promoted efficient resource utilization, and supported the phased implementation of the Railway 4.0 concept. The study also developed scientific and practical recommendations for strengthening innovation management and improving the sustainable development of the railway transport sector.

Keywords: railway transport, innovation management, integrated methodology, Railway 4.0, technology readiness, digital transformation, economic evaluation, monitoring.

KIRISH

Temir yo'l transporti O'zbekiston iqtisodiyotining tarkib toptiruvchi bo'g'inlaridan biri sifatida 1994-yildan buyon mamlakat ishlab chiqarish quvvatlari va aholi harakatchanligini uzluksiz ta'minlab kelmoqda; sohada barqaror o'sish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va xizmat sifatini ISO 9001 talablari darajasida ushlab turish ustuvor yo'nalishlarga aylangan [1]. Bugungi kunda milliy operator 6 950 kilometrlik tarmoqni boshqaradi va mamlakat yuk tashishlarining qariyb 40 foizini o'z zimmasiga oladi; Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot banki tomonidan ajratilgan 38,4 million yevrolik kredit hisobidan harakat va tashish boshqaruvi dasturiy ta'minoti hamda kiberxavfsizlik tizimlari yangilanmoqda [2]. Amaliy nuqtai nazardan bunday yangilanishlar tarmoqning kunlik ish rejimini bevosita o'zgartiradi va innovatsiyalarni tanlash bo'yicha asoslangan yondashuvni talab qiladi.

Soha rivojining amaliy o'lchovi raqamli xizmatlarda yaqqol ko'rinadi. Milliy operatorni raqamlashtirish orqali mijozga xizmat ko'rsatish vaqtini kamida 30 foizga qisqartirish, yo'lovchi poyezdlari harakatini onlayn kuzatuvchi axborot tizimini yaratish va elektron chipta sotuvining sodiqlik dasturlarini joriy etish maqsad qilingan; tabiiy monopoliya hamda raqobat segmentlarini ajratish xususiy investitsiyalarni jalb qilish yo'lini ochadi [3]. Bu vazifalar tarmoqning oldingi modernizatsiya bosqichlari bilan uzviy bog'liq: 2006-yilda yakunlangan keng ko'lamli yangilash loyihasi 200 kilometr tola-optik aloqa liniyasini o'rnatdi, elektrlashtirilgan tezyurar qatnovlarni ishga tushirdi va texnik xizmat ko'rsatish salohiyatini sezilarli oshirdi [4].

Zamonaviy bosqichda sun'iy intellekt, bulutli hisoblash va aqlli terminallar temir yo'l amaliyotiga kirib bormoqda; energiya tejovchi yangi yechimlar, jumladan simsiz elektro-pnevmatik tormoz texnologiyasi, O'zbekiston temir yo'lida asosiy energiya resurslari sarfini kamaytirish imkonini berishi ilmiy jihatdan asoslangan [5]. Amaliyotda yuzaga keladigan asosiy savol texnologiyalarning mavjudligi emas, balki ularning qaysi birini, qaysi ketma-ketlikda va qanday tartibda tarmoqqa joriy etish foydaliroq ekanini aniqlovchi izchil metodologiyaning yetishmasligi bilan bog'liq. Innovatsiyalarni tanlash, ularning iqtisodiy samarasini o'lchash va tarmoqqa integratsiyalashni yagona mantiq doirasida birlashtiruvchi yondashuv boshqaruv qarorlarini xolisroq va shaffofroq qiladi.

Ishning maqsadi - temir yo‘l transporti tarmog‘ini innovatsion rivojlantirish metodologiyasini takomillashtirish va uni amaliy boshqaruv jarayonlariga moslashtirishdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

Temir yo‘l transportini innovatsion rivojlantirishning iqtisodiy boshqaruv metodologiyasi bo‘yicha tadqiqotlarda istiqbolli innovatsion loyiha va yechimlarni tanlashda ham ijtimoiy-iqtisodiy, ham tarmoq o‘lchovlarini birgalikda hisobga olish zarurligi asoslangan; bunday proaktiv boshqaruv soha raqobatbardoshligini uzoq muddatda ta‘minlashga qaratiladi [6]. Innovatsiyalarning iqtisodiy samarasini baholashda xarajat-naf tahlili yetakchi vosita sifatida qo‘llanadi: u jamiyat manfaatlarini qamrab oluvchi ijtimoiy tahlilni hamda har bir manfaatdor tomonga ta‘sirni ajratuvchi moliyaviy tahlilni birlashtiradi va yechimning hayotiy sikl xarajatlariga ta‘sirini hisobga oladi [7].

Innovatsion texnologiyalarning foydalanuvchi ehtiyojlariga mosligini o‘lchashda miqdoriy yondashuv samarali natija beradi. Operatsion samaradorlik ko‘rsatkichlari (KPI) va foydalanuvchi qoniqishi indeksini (USI) birlashtirgan baholash usuli yangi xizmatlarning haqiqiy samaradorligini aniqlash imkonini yaratadi; bunday metodologiya temir yo‘l va jamoat transportini yo‘lovchilar uchun jozibadorroq qiladi [8]. Global miqyosda esa temir yo‘l tarmoqlari aqlli raqamli transformatsiya sari harakatlanmoqda: Railway 4.0 konsepsiyasi tashish, logistika va infratuzilmani yagona raqamli platforma doirasida birlashtiradi va yetakchi mamlakatlar o‘z xususiyatlariga mos intellektual texnologiya strategiyalarini shakllantirmoqda [9].

Yevropa miqyosidagi tadqiqot dasturlarida innovatsiyaga tizimli yondashuv ustuvor ahamiyat kasb etadi: yo‘lovchi poyezdlarining yangi avlodi modulli yechimlar, yuqori unumdor tortish texnologiyalari va transport vositasi xizmat muddatini uzaytiruvchi konstruksiyalar asosida loyihalanadi [10]. Innovatsiyalarning yetukligini xolis o‘lchash uchun texnologik tayyorlik darajalari (TRL) tizimi keng tarqalgan; bu rasmiy o‘lchovlar g‘oya bosqichidan to amaliy joriy etishgacha bo‘lgan yo‘lni izchil baholash va turli texnologiyalarni qiyoslash imkonini beradi [11]. Murakkab transport tizimlarida bu yondashuv rivojlantirilib, texnologik tayyorlik, integratsiya tayyorligi va tizim tayyorligi darajalarini birlashtirgan ehtimollik asosidagi gibril model taklif etilgan; u noaniqliklarni hisobga olib, qarorlarni asoslash va xatarlarni kamaytirishga xizmat qiladi [12].

Mintaqaviy amaliyotda raqamli xizmatlarning yo‘lovchilarga qulaylik yaratishdagi o‘rni alohida o‘rganilgan. O‘zbekistonda joriy etilgan «yagona oyna» platformasi va mobil ilova orqali chipta sotish tizimi vaqt hamda tashkiliy xarajatlarni qisqartirgani, xalqaro tajriba (Germaniya, Janubiy Koreya, Xitoy) asosida esa raqamli xizmatlarni rivojlantirishning strategik yo‘nalishlari belgilangani ko‘rsatilgan [13]. Mavjud ishlar innovatsiyalarni baholash, ularning iqtisodiy samarasini o‘lchash va raqamli integratsiya bo‘yicha boy tajriba to‘plagan bo‘lsa-da, bu yo‘nalishlarni yagona, amaliy qo‘llashga qulay metodologik yaxlitlikka jamlash masalasi ochiq qolmoqda. Ushbu bo‘shliqni to‘ldirish quyidagi bo‘limda taklif etilayotgan metodologiya asosiy vazifasidir.

METODOLOGIYA

Taklif etilayotgan metodologiya temir yo‘l transporti tarmog‘ini innovatsion rivojlantirishni oltita o‘zaro bog‘langan bosqichdan iborat yaxlit sikl sifatida tashkil etadi (1-rasm). Uning o‘zagi shundaki, har bir bosqich oldingi bosqich natijasini kirish ma‘lumoti sifatida qabul qiladi va o‘z chiqishini keyingi bosqichga uzatadi; yakuniy monitoring esa siklni qayta ishga tushirib, qarorlarni doimiy aniqlashtiradi. Bunday tuzilma innovatsiyalarni tanlashdan integratsiyagacha bo‘lgan butun yo‘lni yagona mantiq doirasida ushlab turadi.

Birinchi bosqich - diagnostika. Unda tarmoqdagi mavjud va istiqbolli texnologiyalarning yetukligi texnologik tayyorlik darajalari yordamida o‘lchanadi; murakkab tizimlar uchun bu o‘lchov integratsiya va tizim tayyorligi darajalari bilan to‘ldiriladi [11]. Diagnostika natijasi har bir yechimning qaysi rivojlanish bosqichida turgani va joriy etishga qanchalik tayyorligi haqida xolis manzara beradi [12]. Ikkinchi bosqich - saralash. Bu yerda yechimlar ko‘p mezonli tartibda ustuvor yo‘nalish sifatida belgilanadi : ijtimoiy-iqtisodiy naf bilan tarmoq ehtiyojlari birgalikda baholanib, cheklangan resurslar eng yuqori qaytim beradigan loyihalarga yo‘naltiriladi [6].

Uchinchi bosqich - iqtisodiy baholash. Saralangan loyihalar xarajat-naf tahlilidan o‘tkaziladi; jamiyat manfaatini qamrovchi ijtimoiy tahlil va manfaatdor tomonlarga ta’sirni ajratuvchi moliyaviy tahlil hayotiy sikl xarajatlari bilan bog‘lab ko‘rib chiqiladi [7]. To‘rtinchi bosqich - samaradorlikni o‘lchash. Joriy etilgan yoki sinovdan o‘tkazilayotgan yechimning haqiqiy ta’siri operatsion ko‘rsatkichlar va foydalanuvchi qoniqishi indeksini birlashtirgan holda baholanadi; bu ikki manbani qo‘shish xizmat sifatining ham obyektiv, ham idrok etiluvchi tomonlarini bir vaqtda qamrab oladi [8].

1-rasm. Temir yo‘l transportini innovatsion rivojlantirish metodologiyasini takomillashtirish modeli¹

Beshinchi bosqich - integratsiya. Samarasi tasdiqlangan yechimlar Railway 4.0 raqamli ekotizimi doirasida tashish, logistika va infratuzilma jarayonlariga bog‘lanadi; bu bosqichda modulli loyihalash va tizimli yondashuv yechimlarning o‘zaro mosligini ta’minlaydi [9], [10]. Oltinchi bosqich - monitoring va qayta aloqa. Joriy etilgan innovatsiyalar uzluksiz kuzatiladi, ko‘rsatkichlar qayta sozlanadi va olingan natijalar keyingi siklning diagnostika bosqichini aniqlashtirishga yo‘naltiriladi.

¹ Manbalar asosida muallif ishlanmasi

Metodologiyaning asosiy talabi - har bir bosqichda foydalaniladigan ma'lumotlar faqat tasdiqlangan va havola qilinadigan manbalardan olinishi; bu boshqaruv qarorlarining ishonchliligini ta'minlaydi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Taklif etilgan metodologiyaning amaliy qiymati tasdiqlangan empirik ma'lumotlar yordamida ko'rsatiladi. Diagnostika va saralash bosqichlari uchun zarur bo'lgan raqamli yetuklik konteksti global bozor dinamikasida aks etadi: bog'langan temir yo'l texnologiyalari bozori 2024-yilda 111,6 milliard AQSh dollarini tashkil etgan va 2034-yilga borib 196,1 milliard dollarga yetishi, yillik o'rtacha o'sish sur'ati 5,8 foiz bo'lishi kutilmoqda [14]. Bu o'sish texnologiyalarni tanlashda yetuklik darajasini xolis o'lchash naqadar muhim ekanini ko'rsatadi, chunki bozorga kirib kelayotgan yechimlar soni ortib bormoqda.

Iqtisodiy baholash bosqichi uchun bashoratli texnik xizmat yechimlari yaqqol misol bo'ladi. Ilg'or tahliliy tizimlar poyezdlarning kutilmagan nosozliklarini 70-75 foizga kamaytirishi va umumiy texnik xizmat xarajatlarini 25-30 foizga tejashi qayd etilgan; bunday ko'rsatkichlar xarajat-naf tahlilida aniq kirish qiymatlari sifatida ishlatilishi mumkin [14]. Samaradorlik bosqichida esa temir yo'lning energiya jihatidan ustunligi qaror qabul qilishni qo'llab-quvvatlaydi: temir yo'l global yo'lovchi tashishlarning 8 foizini va yuk tashishlarning 7 foizini bajargan holda, transport energiyasi iste'molining atigi 2 foizini sarflaydi, bu uni eng samarali transport turlaridan biriga aylantiradi [15].

1-jadval

Temir yo'l transportini innovatsion rivojlantirishga oid ko'rsatkichlar¹

Ko'rsatkich	Qiymat	Manba
O'zbekiston temir yo'l tarmog'ining uzunligi, km	6 950	[2]
Tarmoqning mamlakat yuk tashishidagi ulushi, foizda	40	[2]
Raqamli transformatsiyaga ajratilgan EBRD krediti, mln yevro	38,4	[2]
Mijozga xizmat vaqtini qisqartirish maqsadi, foizda	>30	[3]
Bog'langan temir yo'l bozori 2024-yil, mlrd AQSH dollari	111,6	[14]
Bog'langan temir yo'l bozori prognozi 2034-yil, mlrd AQSH dollari	196,1	[14]
Prognozli xizmatda nosozliklar kamayishi, foizda	70-75	[14]
Texnik xizmat xarajatlarining tejalishi, foizda	25-30	[14]
Temir yo'lning global yo'lovchi tashishdagi ulushi, foizda	8	[15]
Temir yo'lning transport energiyasi iste'molidagi ulushi, foizda	2	[15]

Mintaqaviy darajada integratsiya bosqichining amaliy natijalari allaqachon kuzatilmoqda. O'zbekistonda «yagona oyna» platformasi va mobil chipta ilovasi vaqt hamda tashkiliy xarajatlarni kamaytirgani [13], milliy operatorni raqamlashtirish orqali xizmat vaqtini kamida 30 foizga qisqartirish maqsad qilingani [3] va energiya tejoychi tormoz texnologiyasining resurs sarfini kamaytirish salohiyati [5] taklif etilgan metodologiyaning har bir bosqichi real ma'lumot bilan ta'minlanishi mumkinligini tasdiqlaydi. 1-jadvaldagi qiymatlar metodologiyaning amaliy ishlashini ta'minlaydi:

¹ Muallif tomonidan [2], [3], [14] va [15] manbalari asosida tuzilgan.

tarmoq miqyosi va yuk ulushiga oid ko'rsatkichlar diagnostika bosqichida boshlang'ich holatni belgilaydi, bashoratli xizmat va xarajat tejamiga oid raqamlar iqtisodiy baholash bosqichiga aniq kirish beradi, energiya ulushi esa samaradorlikni o'lchashda muqobil transport turlari bilan qiyoslash uchun mustahkam asos yaratadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan o'rganish temir yo'l transporti tarmog'ini innovatsion rivojlantirish metodologiyasini takomillashtirishning izchil yo'nalishini belgiladi. Innovatsiyalarni diagnostika qilish, ko'p mezonli saralash, iqtisodiy baholash, samaradorlikni o'lchash, integratsiya va monitoringni yagona siklga jamlash innovatsion qarorlarni xolis hamda shaffof qabul qilish imkonini kengaytiradi. Yondashuvning ustun jihati uning amaliyligida: har bir bosqich tasdiqlangan empirik ma'lumotlar bilan ta'minlanadi va boshqaruvga tayyor ko'rinishda taqdim etiladi.

Amaliy tatbiq uchun quyidagi tavsiyalar shakllantirildi. Birinchidan, milliy operator miqyosida innovatsion loyihalarni baholashning yagona reglamentini joriy etish va unda texnologik tayyorlik darajalarini majburiy o'lchov sifatida belgilash maqsadga muvofiq. Ikkinchidan, loyihalarni saralashda ijtimoiy-iqtisodiy va tarmoq mezonlarini birlashtirgan ballik tizimni qo'llash resurslarni eng yuqori qaytim beradigan yo'nalishga yo'naltiradi. Uchinchidan, har bir yirik innovatsiya bo'yicha hayotiy sikl xarajatlari asosidagi xarajat-naf tahlilini standart talabga aylantirish moliyaviy intizomni mustahkamlaydi.

To'rtinchidan, raqamli xizmatlar samaradorligini operatsion ko'rsatkichlar va foydalanuvchi qoniqishi indeksini birlashtirgan holda muntazam o'lchab borish xizmat sifatini bosqichma-bosqich oshiradi. Beshinchidan, samarasi tasdiqlangan yechimlarni Railway 4.0 ekotizimi doirasida integratsiyalash tarmoqning raqobatbardoshligi va energiya samaradorligini birgalikda kuchaytiradi. Bunday yondashuvning muntazam qo'llanishi O'zbekiston temir yo'l tarmog'ining xalqaro yo'laklardagi o'rnini mustahkamlash va xizmat sifatini barqaror oshirishga xizmat qiladi. Taklif etilgan metodologiya kelgusi tadqiqotlarda alohida innovatsion yo'nalishlar bo'yicha miqdoriy modellar bilan boyitilishi mumkin, bu uning amaliy salohiyatini yanada kengaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. JSC «O'zbekiston temir yo'llari». Development strategy. URL: https://railway.uz/en/gazhk/strategiya_razvitiya/
2. European Bank for Reconstruction and Development. EBRD supports digital transformation of Uzbekistan Railways. URL: <https://www.ebrd.com/home/news-and-events/news/2026/ebrd-supports-digital-transformation-of-uzbekistan-railways.html>
3. Kosimova Z., Shamsiddinov Sh. Transport services in Uzbekistan: analysis & projection. EU Today. URL: <https://eutoday.net/transport-services-in-uzbekistan-analysis-projection-by-zarina-kosimova-sharofiddin-shamsiddinov/>
4. CAREC Program. Railway Modernization Project. URL: <https://www.carecprogram.org/?feature=railway-modernization-project>
5. Gaibnazarova Z. Artificial Intelligence and Smart Railway Transport as a Tool

to Accelerate the Transformation Process in Uzbekistan. Springer, 2024. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-49390-4_19

6. Macheret D.A. Economic management methodology of rail transport innovation-oriented development. Vestnik VNIIZhT, 2017. URL: https://www.researchgate.net/publication/320801977_Economic_management_methology_of_rail_transport_innovation-oriented_development

7. Methodologies for Economic Assessment of Rail Technical Innovations: Challenges and New Perspectives. Springer Nature Link. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-95284-5_108

8. A Methodological Framework Based on a Quantitative Assessment of New Technologies to Boost the Interoperability of Railways Services. Sustainability, 2023. URL: <https://doi.org/10.3390/su151310636>

9. Current state and predicted technological trends in global railway intelligent digital transformation. Railway Sciences, Emerald, 2023. URL: <https://www.emerald.com/rs/article/2/4/397/335546/Current-state-and-predicted-technological-trends>

10. Europe's Rail. Innovation Programme 1 (IP1). European Union. URL: <https://rail-research.europa.eu/research-development/ip1/>

11. Federal Highway Administration. Technology Readiness Level Guidebook (FHWA-HRT-17-047). URL: <https://www.fhwa.dot.gov/publications/research/ear/17047/001.cfm>

12. System Readiness Assessment for Emerging Multimodal Mobility Systems Using a Hybrid Qualitative-Quantitative Framework. Vehicles, 2026. URL: <https://doi.org/10.3390/vehicles8020035>

13. Digitalization of Railway Services as a Factor in Increasing Passenger Comfort: International Experience and Development Vectors in the Republic of Uzbekistan. Texas Journal of Multidisciplinary Studies, 2025. URL: <https://zienjournals.com/index.php/tjm/article/view/6331>

14. Connected Rail Market Size, Share | CAGR of 5.8%. Market.us, 2025. URL: <https://market.us/report/global-connected-rail-market/>

15. International Energy Agency. The Future of Rail. IEA, Paris. URL: <https://www.iea.org/reports/the-future-of-rail>

ЦИФРОВЫЕ МЕТОДЫ МАРКЕТИНГОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В АО «МАХАМ-ЧИРЧИҚ»: МОДЕЛЬ, ИНСТРУМЕНТЫ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Хайдарова Камола Ахинжановна

д.ф.э.н., преподаватель

Ташкентского химико-технологического института

ORCID: 0009-0007-9179-9039

E-mail: xaydarova.kamola1983@gmail.com

Аннотация

В статье была разработана и научно обоснована модель маркетинговых исследований для АО «Махам-Чирчиқ» с использованием цифровых методов. Были комплексно проанализированы возможности CRM-систем, анализа Big Data, веб-аналитики, данных социальных сетей и онлайн-опросов. Исследование показало значение цифровых инструментов для принятия маркетинговых решений, изучения потребительских предпочтений и повышения клиентоориентированности предприятия. Полученные результаты подтвердили, что предложенная модель способствовала повышению эффективности маркетинговых исследований, ускорению обработки данных, оперативной адаптации к изменениям рынка и укреплению конкурентоспособности предприятия в условиях цифровой экономики.

Ключевые слова: цифровой маркетинг, маркетинговые исследования, CRM-система, Big Data, веб-аналитика, онлайн-опросы, цифровая экономика, клиентоориентированность.

Annotatsiya

Mazkur maqolada AJ «Maxam-Chirchiq» korxonasida marketing tadqiqotlarini raqamli usullar asosida tashkil etish modeli ishlab chiqildi va ilmiy jihatdan asoslandi. Tadqiqotda CRM tizimlari, Big Data tahlili, veb-analitika, ijtimoiy tarmoqlar ma'lumotlari hamda onlayn so'rovlar imkoniyatlari kompleks baholandi. Raqamli vositalarning marketing qarorlarini qabul qilish, iste'molchilar ehtiyojlarini aniqlash va korxonaning mijozlarga yo'naltirilgan faoliyatini rivojlantirishdagi ahamiyati tahlil qilindi. Natijalar taklif etilgan model marketing tadqiqotlari samaradorligini oshirish, ma'lumotlarni tezkor qayta ishlash, bozor o'zgarishlariga moslashish va korxonaning raqobatbardoshligini kuchaytirishga xizmat qilganini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: raqamli marketing, marketing tadqiqotlari, CRM tizimi, Big Data, veb-analitika, onlayn so'rovlar, raqamli iqtisodiyot, mijozlarga yo'naltirilganlik.

Abstract

This article developed and scientifically justified a digital marketing research model for JSC “Maxam-Chirchiq.” The study comprehensively evaluated the application of CRM systems, Big Data analytics, web analytics, social media data, and online surveys in marketing research. The role of digital technologies in supporting marketing decision-making, identifying customer preferences, and improving customer-oriented business practices was systematically analyzed. The findings demonstrated that the proposed model improved the efficiency of marketing research,

accelerated data processing, enhanced responsiveness to market changes, and strengthened the enterprise's competitiveness in the digital economy. The proposed approach also supported evidence-based marketing strategies and more effective interaction with customers.

Keywords: digital marketing, marketing research, CRM system, Big Data, web analytics, online surveys, digital economy, customer orientation.

ВВЕДЕНИЕ

В условиях стремительного развития цифровой экономики маркетинговые исследования претерпевают коренные изменения. Традиционные инструменты сбора и анализа рыночной информации уступают место цифровым методам, которые обеспечивают более высокую скорость, охват и точность данных. Особую актуальность данная проблематика приобретает для промышленных предприятий, ориентированных на расширение рынков сбыта в условиях конкурентной среды.

АО «Махам-Чирчиқ» - одно из ведущих предприятий химической отрасли Республики Узбекистан - нуждается в современных инструментах маркетинговых исследований для оптимизации своей деятельности, разработки востребованной на рынке продукции и ее эффективного продвижения. В этой связи переход к цифровым методам маркетинговых исследований является стратегически важным направлением развития компании.

Интернет, как один из самых экономически выгодных каналов распространения информации, открывает принципиально новые возможности для проведения маркетинговых исследований. Согласно данным Министерства по развитию информационных технологий и коммуникаций Республики Узбекистан, в стране насчитывается 22,5 млн активных пользователей сети Интернет, что составляет более 66% всего населения, из которых 19,5 млн человек являются пользователями мобильного интернета [1].

Целью настоящей статьи является разработка и обоснование модели маркетинговых исследований АО «Махам-Чирчиқ» с применением цифровых методов, способствующих повышению эффективности деятельности предприятия и усилению его клиентоориентированности.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Проблематика цифровизации маркетинга и маркетинговых исследований активно исследуется в современной научной литературе. По мнению Т.В. Цалко, цифровизация позволяет производителям самостоятельно, без привлечения торговых посредников, организовать продажу продукта через интернет; расширять круг целевых сегментов потребителей; изучать покупательское поведение; продвигать бренд и быстрее реагировать на рыночные изменения [3].

Прохоренков П.А., Гусарова О.М. и Аверьянова Т.В. подчёркивают, что новые разработки в области искусственного интеллекта и нейронных сетей позволили создать специальные программные сервисы - чат-боты, способные

заменить менеджера в процессе общения с клиентом, что кардинально меняет характер взаимодействия компаний с потребителями [4].

Бутковская Г.В. и Статкус А.В. отмечают, что большие данные могут быть использованы для проведения более эффективных и точных маркетинговых исследований, поскольку позволяют получить объективную картину предпочтений и потребностей целевой аудитории [5].

Ефремова Т.А., Артемьева С.С. и Макейкина С.М. указывают, что цифровые инструменты помогают компаниям анализировать предпочтения и поведение потребителей, улучшать свои продукты и услуги и принимать более информированные маркетинговые решения [7]. Кроме того, авторы констатируют, что цифровые технологии формируют предпосылки и необходимые условия для радикальной модернизации производственной, организационной и технологической базы компаний [14].

В контексте CRM-систем Городецкая О.Ю. и Гобарева Я.Л. рассматривают CRM как стратегию управления бизнесом, а Баранов М.В. акцентирует внимание на роли CRM-технологий в повышении качества взаимоотношений с клиентами [9], [10]. Потенциал CRM позволяет осуществлять планирование, запуск и мониторинг маркетинговых кампаний в рамках замкнутого цикла по всем каналам взаимодействия с клиентом.

Анализ литературы свидетельствует о возрастающей роли цифровых методов в маркетинговых исследованиях промышленных предприятий. Вместе с тем в научных публикациях недостаточно рассмотрены вопросы практической реализации комплексных цифровых моделей маркетинговых исследований применительно к предприятиям химической отрасли, что определяет научную новизну данной работы.

МЕТОДОЛОГИЯ

В ходе исследования применялся комплекс методов, соответствующих задачам работы. Теоретическую основу составили методы системного анализа, синтеза и сравнительного сопоставления. Эмпирическую базу исследования образуют данные Министерства по развитию информационных технологий и коммуникаций Республики Узбекистан, материалы публичной отчётности АО «Махам-Chirchiq», а также результаты обзора отечественной и зарубежной научной литературы.

Для анализа инструментов цифрового маркетинга применялся метод классификации и структурирования, позволивший систематизировать существующие цифровые инструменты маркетинговых исследований в условиях цифровой экономики (Таблица 1).

Авторская модель маркетинговых исследований разработана на основе принципов процессного подхода и включает шесть последовательных этапов. Для оценки эффективности применения CRM-систем использовался функциональный анализ, позволивший выявить логическую, функциональную и техническую составляющие системы (Таблица 2). Модель маркетинговых

исследований с использованием веб-сайта предприятия разработана на основе клиентоориентированного подхода.

Таблица 1.

Инструменты маркетинговых исследований в условиях цифровой экономики, рекомендуемые к применению в АО «Махам-Чирчиқ»¹

Инструмент	Описание инструмента
Данные социальных сетей	Анализ комментариев, отзывов и трендов в социальных медиа для понимания предпочтений потребителей и определения наиболее востребованных продуктов и услуг.
Онлайн-опросы	Проведение электронных анкетирований через веб-сайты, e-mail и социальные сети; интеграция с данными CRM-системы для повышения репрезентативности выборки.
Анализ Big Data	Выявление скрытых трендов, паттернов и взаимосвязей в больших массивах данных для формирования объективной картины потребительских предпочтений.
Онлайн-мониторинг	Отслеживание репутации бренда, отзывов пользователей и упоминаний о компании в сети; оперативное реагирование на негативные отзывы.

Таблица 2.

Структура CRM-системы АО «Махам-Чирчиқ»²

Логическая структура	Функциональная структура	Техническая структура
Продажи	Автоматизация деятельности торговых представителей	Загрузка информации
Поддержка и сервис	Автоматизация службы поддержки и обслуживания клиентов	Обработка информации
Маркетинг	Автоматизация маркетинга	Генерация отчётов

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

На основе проведённого анализа авторами разработана поэтапная модель маркетинговых исследований АО «Махам-Чирчиқ» с учётом цифровых методов. Модель включает шесть последовательных этапов.

Этап 1. Определение целей и задач исследования. На данном этапе осуществляется постановка исследовательских задач, включающих:

—Изучение поведения целевой аудитории в цифровых каналах коммуникации (посещаемые страницы, потребляемый контент, совершаемые покупки).

—Определение демографических и психографических характеристик потенциальных клиентов для разработки персонализированной маркетинговой стратегии.

—Изучение конкурентной среды: анализ онлайн-присутствия конкурентов, их маркетинговых стратегий и инструментов продвижения.

¹ Источник: составлено автором на основе использованных материалов.

² Источник: составлено автором по материалам исследования.

—Оценку эффективности маркетинговых кампаний с помощью ключевых метрик: посещаемость сайта, конверсионные показатели, средний чек, ROI рекламных кампаний.

—Определение потребностей и предпочтений потребителей через социальные сети, онлайн-опросы и фокус-группы.

Этап 2. Анализ рынка и конкурентов. Цифровые методы анализа обеспечивают более точную и полную информацию о рыночной конъюнктуре. Основные инструменты данного этапа:

—Сбор и анализ данных из интернета: мониторинг новостей, социальных сетей, блогов, форумов, данных о ценах и продажах на основе веб-скрепинга.

—Веб-аналитика: использование Google Analytics для оценки посещаемости, конверсии и поведения пользователей на официальном сайте предприятия.

—SEO-инструменты: анализ ключевых слов конкурентов, рейтингов страниц и рекомендации по оптимизации собственной стратегии.

—Мониторинг социальных медиа: отслеживание активности конкурентов в социальных сетях, анализ публикаций и реакций аудитории.

Этап 3. Разработка методики исследования с применением CRM. Управление отношениями с клиентами (CRM) представляет собой комплекс бизнес-процессов предприятия по взаимодействию с клиентами, ориентированный на повышение уровня продаж, обеспечение эффективности маркетинговых акций и построение долгосрочных отношений с контрагентами. Структура CRM-системы АО «Махам-Чирчиқ» отражена в Таблице 2.

Этап 4. Проведение маркетингового исследования. Потенциал CRM-технологий позволяет осуществлять планирование, запуск и мониторинг всех маркетинговых кампаний в рамках замкнутого цикла по всем каналам взаимодействия с клиентом. Это обеспечивает новый уровень научного подхода к планированию, выполнению и оценке маркетинговых программ, минимизируя неэффективные маркетинговые воздействия.

Этап 5. Анализ данных. Цифровые методы анализа данных позволяют выявить тенденции, понять потребности аудитории, оценить эффективность рекламных кампаний и определить оптимальные стратегии продвижения. Ключевым преимуществом является возможность сбора данных в режиме реального времени. Применяемые методы анализа включают:

—Анализ данных социальных сетей: исследование мнений, отзывов и предпочтений пользователей.

—Веб-аналитика: определение эффективности маркетинговых кампаний и приоритетных каналов продаж.

—Анализ электронной почты: оценка эффективности рассылок и разработка персонализированных коммуникаций.

—Анализ поисковых запросов: определение популярных запросов, трендов и узких мест в продвижении.

—Анализ конверсий: оценка эффективности рекламных кампаний и оптимизация воронки продаж.

Этап 6. Подготовка отчёта и выводов. Итоговый отчёт формируется на основе комплексного анализа данных и включает: описание использованных метрик и методов сбора информации; результаты анализа с применением инструментов Google Analytics, Hootsuite, MailChimp; выводы об эффективности маркетинговых кампаний; рекомендации по развитию маркетинговых стратегий предприятия; визуализацию данных в виде графиков, диаграмм и таблиц.

Важной особенностью предложенного подхода является его интерактивность: вовлечение имеющихся и потенциальных клиентов в бизнес-процессы через самостоятельное формирование заказов онлайн, заказ консультаций, участие в опросах и формирование репутации компании. Оперативная реакция предприятия на жалобы и критические замечания способствует повышению лояльности клиентов.

Применение цифровых методов при проведении маркетинговых исследований в АО «Махам-Чирчиқ» обеспечивает следующие преимущества:

—Снижение затрат на сбор и обработку маркетинговой информации по сравнению с традиционными методами.

—Расширение охвата аудитории: возможность взаимодействия с 22,5 млн интернет-пользователей Узбекистана.

—Получение данных в режиме реального времени для оперативного реагирования на рыночные изменения.

—Повышение точности маркетинговых стратегий на основе анализа больших массивов данных.

—Усиление клиентоориентированности через персонализированные коммуникации и оперативную обратную связь.

—Эффективный контроль рекламных расходов и измеримость результатов кампаний.

Использование CRM-системы автоматизации маркетинга в АО «Махам-Чирчиқ» позволяет компании сократить время и усилия, затраченные на маркетинговые задачи, улучшить качество коммуникации с клиентами и повысить эффективность маркетинговой деятельности предприятия в целом.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Проведённое исследование позволяет сформулировать следующие выводы:

Во-первых, цифровая экономика предоставляет маркетинговым исследователям АО «Махам-Чирчиқ» широкий спектр инструментов, основанных на доступе к большим объёмам данных и использовании современных технологий. Эти инструменты коренным образом меняют подходы к сбору и анализу рыночной информации.

Во-вторых, разработанная авторами поэтапная модель маркетинговых исследований с применением цифровых методов, включающая шесть последовательных этапов - от определения целей до подготовки отчёта -

обеспечивает системный и научно обоснованный подход к изучению рынка и потребителей.

В-третьих, внедрение CRM-системы позволяет АО «Махам-Чирчиқ» реализовать замкнутый цикл маркетинга, обеспечивая планирование, исполнение и мониторинг кампаний во всех каналах взаимодействия с клиентом, что существенно повышает эффективность маркетинговой деятельности.

В-четвёртых, модель маркетинговых исследований с использованием веб-сайта предприятия способствует росту клиентоориентированности АО «Махам-Чирчиқ»: интерактивные инструменты вовлечения клиентов формируют их лояльность и доверие к компании.

В-пятых, анализ данных маркетинговых исследований с помощью цифровых методов позволяет выявить тенденции, понять потребности аудитории, оценить эффективность рекламных кампаний и определить оптимальные стратегии продвижения продукции на рынке. Это даёт маркетологам предприятия возможность разрабатывать более точные и эффективные стратегии, прогнозировать результаты и принимать обоснованные решения на основе фактической информации.

Перспективой дальнейших исследований является разработка конкретных механизмов внедрения предложенной модели и количественная оценка экономического эффекта от применения цифровых методов маркетинговых исследований в условиях химической отрасли Республики Узбекистан.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Министерство по развитию информационных технологий и коммуникаций Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. - URL: <https://mitc.uz/ru>
2. Менглиев Д. Б. Развитие электронной коммерции в Узбекистане // Молодой ученый. - 2018. - № 21 (207). - С. 265.
3. Цалко Т.В. Цифровизация в маркетинговых исследованиях (на примере онлайн-опросов) // ЦИТИСЭ. - 2019. - № 1 (18). - С. 1.
4. Прохоренков П.А., Гусарова О.М., Аверьянова Т.В. Современные информационные технологии маркетинга // Фундаментальные исследования. - 2018. - № 12 (ч. 1). - С. 158.
5. Бутковская Г.В., Статкус А.В. Цифровой маркетинг: поведение потребителей // Вестник Университета. - 2019. - № 5. - С. 5.
6. Ефремова Т.А., Артемьева С.С., Макейкина С.М. Особенности, тенденции и перспективы цифровой трансформации экономики: мировой и национальный опыт // Теория и практика общественного развития. - 2021. - № 1 (155). - С. 53.
7. Городецкая О.Ю., Гобарева Я.Л. CRM-система как стратегия управления бизнесом компании // Транспортная система в России. - 2014. - № 4. - С. 169.
8. Баранов М.В. CRM-технологии как способ повышения качества взаимоотношений с клиентом // Вестник науки и образования. - 2016. - № 2. - С. 11.

9. Ибрагимова К.Н. Маркетинговое исследование // Экономика и социум. - 2018. - № 6 (49). - С. 461.
10. Xaydarova , K., & Umaraliyev , A. (2026). YASHIL IQTISODIYOT SHAROITIDA KIMYO SANOATI KORXONALARINING RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISH. GREEN ECONOMY AND DEVELOPMENT, 4(3). <https://doi.org/10.5281/zenodo.19239157>
11. Khakimova Nasiba Kakhramonovna, Xaydarova Kamola Axinjanovna, Aliyeva Janat Askarovna, Baymukhamedova Gulnaz Fattakhovna, K. F. T. . . (2026). MARKETING RESEARCH MANAGEMENT IN THE DIGITAL ECONOMY. Confrencea, 6(6). Retrieved from <https://confrencea.org/index.php/confrenceas/article/view/1904>
12. Xaydarova, Kamola, et al. "Differensiyalangan Marketing Strategiyasining Mohiyati Va Uning Samaradorligi." Advanced Economics and Pedagogical Technologies, vol. 2, no. 3, 23 May. 2025, pp. 49-54, doi:[10.60078/3060-4842-2025-vol2-iss3-pp49-54](https://doi.org/10.60078/3060-4842-2025-vol2-iss3-pp49-54).

QURILISH SANOATI KORXONALARI BARQAROR RIVOJLANISHINI BOSHQARISHNING METODOLOGIK ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Xalilova Aziza Rustamovna

“Toshkent arxitektura qurilish universiteti”

“Menejment” kafedrası dotsenti

Annotatsiya

Tadqiqotda qurilish sanoati korxonalari barqaror rivojlanishini boshqarishning metodologik asoslari, ushbu jarayonga xos xususiyatlar hamda mavjud metodologik muammolar tahlil qilingan. Barqaror rivojlanishni boshqarishning asosiy yondashuvlari - tizimli yondashuv, uch o'ldhovli model (TBL), balanslashtirilgan ko'rsatkichlar tizimi (BSC), hayotiy sikl tahlili (LCA), ESG va xalqaro standartlar hamda aylanma iqtisodiyot konsepsiyalari qiyosiy o'rganilib, ularning qurilish korxonalaridagi qo'llanilish xususiyatlari aniqlangan. O'zbekiston qurilish tarmog'i kontekstida barqaror rivojlanishni boshqarishning metodologik muammolari tizimlashtirilgan va ularni bartaraf etishga qaratilgan integratsiyalashgan metodologik model ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: qurilish sanoati, barqaror rivojlanish, boshqaruv metodologiyasi, uch o'ldhovli model, ESG, hayotiy sikl tahlili, yashil iqtisodiyot, aylanma iqtisodiyot.

Аннотация

В исследовании проанализированы методологические основы управления устойчивым развитием предприятий строительной промышленности, особенности данного процесса, а также существующие методологические проблемы. Проведён сравнительный анализ основных подходов к управлению устойчивым развитием - системного подхода, трёхмерной модели (TBL), системы сбалансированных показателей (BSC), анализа жизненного цикла (LCA), ESG и международных стандартов, а также концепций циркулярной экономики, и выявлены особенности их применения на строительных предприятиях. Систематизированы методологические проблемы управления устойчивым развитием в контексте строительной отрасли Узбекистана и разработана интегрированная методологическая модель их преодоления.

Ключевые слова: строительная промышленность, устойчивое развитие, методология управления, трёхмерная модель, ESG, анализ жизненного цикла, зелёная экономика, циркулярная экономика.

Abstract

This study analyzes the methodological foundations for managing the sustainable development of construction industry enterprises, the features of this process, and existing methodological problems. The main approaches to managing sustainable development - the systems approach, the triple bottom line (TBL) model, the balanced scorecard (BSC), life-cycle assessment (LCA), ESG and international standards, and circular-economy concepts - are compared, and the characteristics of their application in construction enterprises are identified. The methodological problems of managing sustainable development in the context of Uzbekistan's construction industry are

systematized, and an integrated methodological model for overcoming them is developed.

Keywords: construction industry, sustainable development, management methodology, triple bottom line, ESG, life-cycle assessment, green economy, circular economy.

KIRISH

Barqaror rivojlanish g'oyasi zamonaviy iqtisodiy tafakkurning markaziy yo'nalishlaridan biriga aylangan. Brundtland komissiyasi tomonidan 1987-yilda berilgan ta'rifga ko'ra, barqaror rivojlanish - bu kelajak avlodlarning o'z ehtiyojlarini qondirish imkoniyatiga putur yetkazmagan holda joriy avlod ehtiyojlarini qondiruvchi rivojlanishdir. Birlashgan Millatlar Tashkilotining 2015-yilda qabul qilingan Barqaror rivojlanish maqsadlari (BRM) ushbu g'oyani global miqyosda institutsionallashtirdi. Korxona darajasida barqaror rivojlanish iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik o'lovlarining muvozanatli boshqaruvini taqozo etadi.

Qurilish sanoati barqaror rivojlanish nuqtai nazaridan eng katta e'tibor talab qiluvchi tarmoqlardan biridir. Tarmoq resurs va energiya sig'imi yuqori bo'lib, katta hajmda materiallar iste'mol qiladi va chiqindi hosil qiladi. Xalqaro baholashlarga ko'ra, binolar va qurilish sektori global energiya bilan bog'liq uglerod chiqindilarining qariyb 37 foiziga to'g'ri keladi [18]. Shu sababli qurilish korxonalarida barqaror rivojlanishni tizimli boshqarish nafaqat ekologik, balki uzoq muddatli iqtisodiy raqobatbardoshlik masalasiga ham aylangan.

O'zbekistonda barqaror rivojlanish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida belgilangan. "O'zbekiston - 2030" strategiyasi [1] barqaror va inklyuziv rivojlanishni, "2019-2030-yillarda "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasi" [2] esa energiya samaradorligini oshirish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni nazarda tutadi. 2025-yil "Atrof-muhit muhofazasi va yashil iqtisodiyot yili" deb e'lon qilinib, tadbirkorlik subyektlariga "yashil tadbirkor" maqomini berish mexanizmi joriy etildi. Bir vaqtning o'zida qurilish tarmog'i jadal o'smoqda - Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yilda soha 8,8 foizga o'sib, hajmi 233,8 trln so'mga yetdi. Bu o'sish tarmoqning resurs va ekologik yukini ham oshiradi.

Shu bilan birga, qurilish korxonalari darajasida barqaror rivojlanishni boshqarishning metodologik asoslari yetarli darajada ishlab chiqilmagan va tizimlashtirilmagan. Mavjud yondashuvlar ko'pincha alohida (iqtisodiy yoki ekologik) o'lovga qaratilgan bo'lib, ularni tarmoq xususiyatlariga moslashtirilgan yaxlit tizimga birlashtirish masalasi ochiq qolmoqda. Tadqiqotning maqsadi qurilish sanoati korxonalari barqaror rivojlanishini boshqarishning metodologik asoslarini tizimlashtirish, mavjud muammolarni aniqlash va integratsiyalashtirgan metodologik model ishlab chiqishdir. Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, barqaror rivojlanish o'lovlarini, metodologik yondashuvlarni va boshqaruv siklini qurilish korxonalari kontekstida sinergetik tarzda birlashtiruvchi model nazariy jihatdan asoslangan.

ADABIYOTLAR SHARHI

Barqaror rivojlanish nazariyasining konseptual asosi Brundtland komissiyasi hisobotida shakllangan [4], so'ngra BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlari orqali kengaytirilgan [3]. Korxona darajasida barqarorlikni o'lchashning eng ta'sirchan yondashuvi J. Elkington tomonidan taklif etilgan uch o'lchovli model (Triple Bottom Line) bo'lib, unga ko'ra korxona faoliyati iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik natijalar bo'yicha teng baholanishi lozim [5]. R. Freemanning manfaatdor tomonlar (stakeholder) nazariyasi esa korxonaning nafaqat aksiyadorlar, balki barcha manfaatdor tomonlar oldidagi mas'uliyatini asoslab bergan [6].

Ekologik mas'uliyat va raqobatbardoshlik o'rtasidagi bog'liqlikni M. Porter va C. van der Linde "Porter gipotezasi" doirasida o'rganib, oqilona ekologik tartibga solish innovatsiyalarni rag'batlantirib, samaradorlikni oshirishini ko'rsatgan [8]. M. Porter va M. Kramer esa "umumiy qiymat yaratish" (shared value) konsepsiyasi orqali ijtimoiy-ekologik maqsadlar bilan biznes manfaatlarining uyg'unligini asoslagan [7]. Bu yondashuvlar barqaror rivojlanishni qo'shimcha xarajat emas, balki strategik ustunlik manbai sifatida ko'rishga asos beradi.

Barqaror rivojlanishni amaliy boshqarish instrumentlari sifatida R. Kaplan va D. Nortonning balanslashtirilgan ko'rsatkichlar tizimi (BSC) keng qo'llaniladi - u strategik maqsadlarni moliyaviy va nofinaviy ko'rsatkichlar orqali operatsion darajaga bog'laydi [9] va keyinchalik "barqarorlik BSC"si shaklida ekologik-ijtimoiy o'lchovlar bilan kengaytirilgan. Hayotiy sikl tahlili (LCA) va "yashil qurilish" metodologiyasini C. Kibert tizimlashtirib, obyektning loyihalashdan tugatishgacha bo'lgan butun siklidagi ta'sirini baholash zaruriyatini ko'rsatgan [10].

Resurslardan takroriy foydalanishga asoslangan aylanma iqtisodiyot konsepsiyasini Ellen MacArthur jamg'armasi va W. Stahel rivojlantirib, chiqindisiz ishlab chiqarish va materiallarni qayta ishlatish tamoyillarini asoslagan [11], [12] - bu qurilish chiqindilarini boshqarishda alohida ahamiyatga ega. Barqarorlikni hisobot va boshqaruv darajasida standartlashtirish bo'yicha Global hisobot tashabbusi (GRI) standartlari hamda ISO 14001 (ekologik menejment) va ISO 37101 (barqaror rivojlanish menejment tizimi) xalqaro me'yorlari qo'llaniladi [13], [14], [15].

Qurilish sohasiga xos barqarorlik tamoyillarini R. Hill va P. Bowen yaxlit ramka sifatida shakllantirgan [16], C. Du Plessis esa rivojlanayotgan mamlakatlar uchun barqaror qurilishning strategik ramkasini taklif etib, ushbu davlatlarda iqtisodiy va ijtimoiy o'lchovlarning alohida ahamiyatini ta'kidlagan [17]. UNEP hisobotlari tarmoqning global ekologik ta'sirini va dekarbonizatsiya yo'nalishlarini tizimli yoritadi [18].

O'zbekiston sharoitida barqaror rivojlanish va "yashil" iqtisodiyot masalalari davlat dasturlari hamda ilmiy tadqiqotlarda faol o'rganilmoqda [1], [2]. Biroq, qurilish korxonalari darajasida barqaror rivojlanishni boshqarishning metodologik asoslarini - turli yondashuv va instrumentlarni tarmoq xususiyatlariga moslashtirilgan yaxlit tizimga birlashtirish masalasi adabiyotlarda yetarli darajada yoritilmagan. Ushbu ilmiy bo'shliqni to'ldirish tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda tizimli yondashuv asosiy metodologik asos sifatida qoʻllangan. Qurilish korxonasi iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik quyi tizimlardan tashkil topgan yaxlit tizim sifatida qaralib, barqaror rivojlanishni boshqarish ushbu quyi tizimlarning oʻzaro bogʻliqligi kontekstida tahlil qilingan.

Nazariy tadqiqot usullari sifatida quyidagilardan foydalanilgan: ilmiy adabiyotlarni kontekstual tahlil qilish; barqaror rivojlanishni boshqarish yondashuvlarini qurilish korxonalariga moslik darajasi boʻyicha qiyosiy tahlil qilish; barqaror rivojlanish sohasidagi qonunchilik-meʼyoriy hujjatlar va xalqaro standartlarni tahlil qilish; hamda metodologik yondashuvlarning integratsiyalashgan qoʻllanilishini ifodalovchi konseptual modellashirish.

Qiyosiy tahlil uchun quyidagi mezonlar belgilangan: yondashuvning uch oʻlchovni (iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik) yaxlit qamrab olish qobiliyati; qurilishning loyihaviy va resurs sigʻimi yuqori xususiyatlariga mosligi; baholash va monitoring imkoniyati; institutsional muhit hamda raqamli instrumentlar bilan integratsiyalashish potentsiali. Empirik kontekst Oʻzbekiston qurilish tarmogʻi va “yashil” iqtisodiyot siyosatining umumiy holatini aks ettiruvchi rasmiy maʼlumotlar asosida shakllantirilgan [19], [20].

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlilning birinchi bosqichida qurilish sanoatining barqaror rivojlanish nuqtai nazaridan holati baholandi. Tarmoqning jadal oʻsishi (2024-yilda 8,8 foiz, 2025-yilda 14 foiz) iqtisodiy oʻlchov boʻyicha ijobiy boʻlsa-da, resurs va energiya sigʻimining yuqoriligi ekologik oʻlchov boʻyicha jiddiy yuk yaratadi. “Yashil” iqtisodiyotga oʻtish siyosati qurilish korxonalaridan energiya samaradorligini oshirish, chiqindilarni qayta ishlash va ekologik standartlarga rioya qilishni talab etmoqda [1], [2]. Bu sharoitda barqaror rivojlanishni boshqarishning samarali metodologik asosi zarur. Tahlilning ikkinchi bosqichida asosiy metodologik yondashuvlar qurilish korxonalariga moslik nuqtai nazaridan qiyosiy baholandi (1-jadval).

1-jadval.

Barqaror rivojlanishni boshqarish metodologik yondashuvlarining qiyosiy tahlili¹

T/r	Yondashuv	Mohiyati	Qurilishda qoʻllanilishi	Cheklovlar
1	Tizimli yondashuv	Korxonani iqtisodiy-ijtimoiy-ekologik quyi tizimlar yaxlitligida koʻrish	Barcha oʻlchovlarni oʻzaro bogʻliqlikda boshqarish, qarorlar izchilligi	Tarmoqlararo taʼsirlarni hisobga olish murakkab
2	Uch oʻlchovli model (TBL)	Iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik natijalarni teng baholash	Barqarorlikni yaxlit oʻlchash va hisobot shaffofligini taʼminlash	Oʻlchovlar oʻrtasidagi muvozanatni miqdoriy ifodalash qiyin

¹ Manba: muallif tomonidan manbalar asosida tuzilgan.

T/r	Yondashuv	Mohiyati	Qurilishda qo'llanilishi	Cheklovlar
3	Balanslashtirilgan ko'rsatkichlar (BSC)	Strategiyani moliyaviy va nofinaviy KPI orqali boshqarish	Strategik barqarorlik maqsadlarini operatsion ko'rsatkichlarga bog'lash	Ko'rsatkichlarni tanlash va ishonchli ma'lumot yig'ish talab etiladi
4	Hayotiy sikl tahlili (LCA)	Obyektning butun hayotiy siklidagi resurs va ekologik ta'sirini baholash	Material/energiya iste'moli va emissiyani bosqichma-bosqich aniqlash	Yuqori ma'lumot va hisoblash sig'imi, vaqt talabi
5	ESG va xalqaro standartlar (ISO, GRI)	Boshqaruv va hisobotni standartlashtirish (ISO 14001, ISO 37101, GRI)	Xalqaro ishonch, sertifikatlash, investitsiya jozibadorligini oshirish	Sertifikatlash va auditning yuqori xarajati
6	Aylanma iqtisodiyot	Resurslarni qayta ishlatish va chiqindisiz ishlab chiqarish	Material tejash, qurilish chiqindilarini qayta ishlash	Texnologiya va qayta ishlash infratuzilmasi yetishmasligi

1-jadvalda har bir metodologik yondashuv barqaror rivojlanish boshqaruvining ma'lum jihatini qamrab olsa-da, alohida holda yetarli emas. Tizimli yondashuv barcha o'lchovlarni bog'liqlikda ko'rish imkonini bersa-da, miqdoriy baholash instrumentlarini taqdim etmaydi. Uch o'lchovli model (TBL) barqarorlikni yaxlit o'lchashga asos bo'lsa-da, o'lchovlar o'rtasidagi muvozanatni miqdoriy ifodalash qiyinligicha qoladi [5]. BSC esa strategik maqsadlarni operatsion ko'rsatkichlarga bog'lab, aynan shu kamchilikni qoplaydi [9] - bu yondashuvlarning o'zaro to'ldiruvchanligini ko'rsatadi.

Tahlilning navbatdagi bosqichida qurilish korxonalarida barqaror rivojlanishni boshqarishning metodologik muammolari aniqlandi. Bu muammolar konseptual, indikator-o'lchov, ekologik, moliyaviy, institutsional hamda kadrlar va raqamlashtirish bilan bog'liq guruhlariga ajratiladi (2-jadval).

2-jadvalda keltirilgan muammolar o'zaro bog'liq tizimli xarakterga ega. Konseptual-metodologik bo'shliq - tarmoqqa moslashtirilgan yaxlit metodologiya yozilganligi - barcha boshqa muammolarning ildizi hisoblanadi: indikatorlar tizimi shakllanmaganligi monitoringni sustlashtiradi, bu esa ekologik va moliyaviy qarorlarning asossiz qabul qilinishiga olib keladi. Moliyaviy cheklovlar "yashil" modernizatsiyani sekinlashtiradi, institutsional muvofiqlik esa talablar noaniqligini keltirib chiqaradi. Ushbu tahlildan kelib chiqib, muammolarni alohida emas, balki integratsiyalashgan metodologik asosda hal etish zarurati aniqlandi (1-rasm).

2-jadval

Qurilish korxonalarida barqaror rivojlanishni boshqarishning metodologik muammolari¹

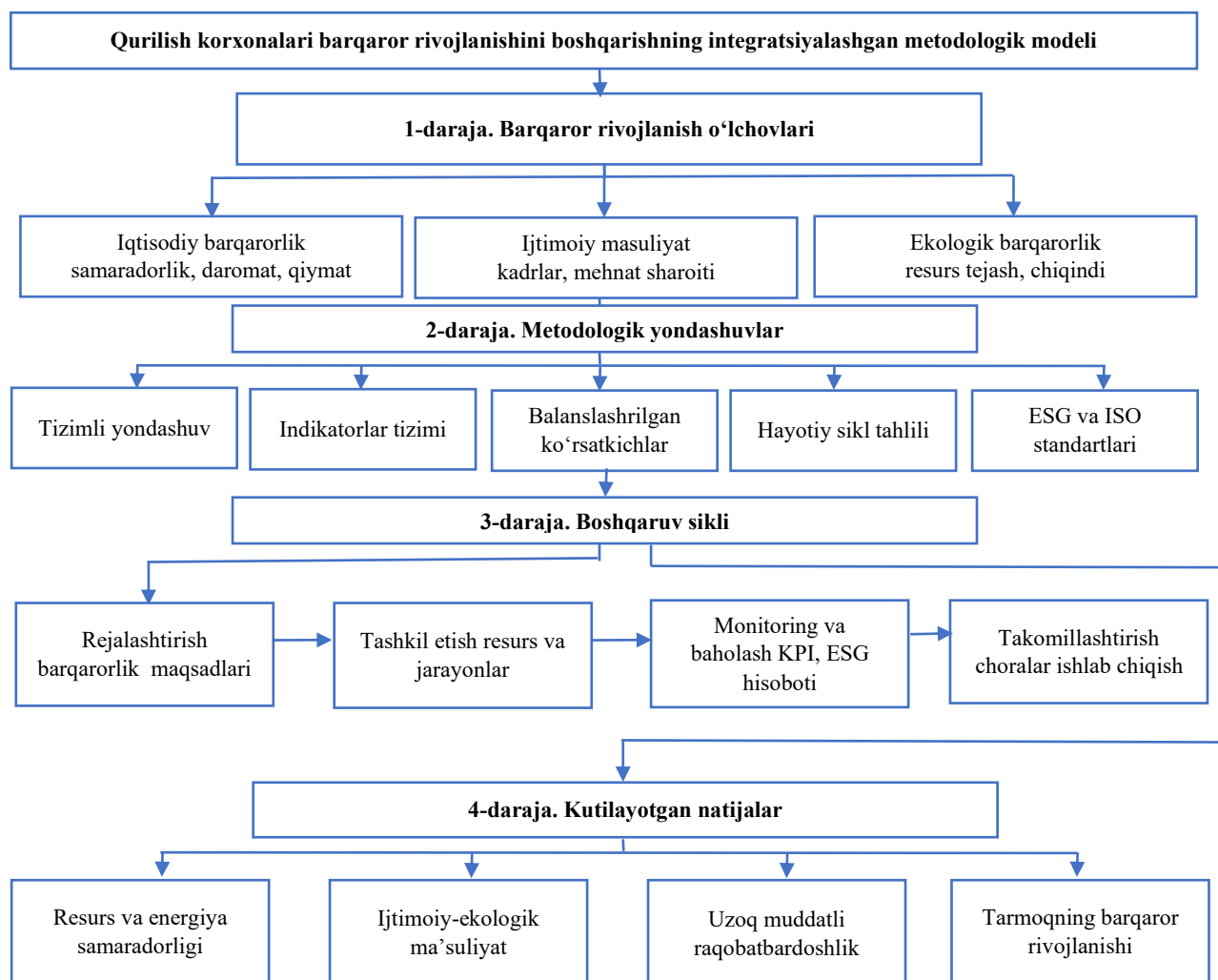
Muammo guruhi	Asosiy sabablari	Oqibatlari
Konseptual-metodologik	Tarmoqqa moslashtirilgan yagona barqarorlik boshqaruvi metodologiyasining yo'qligi	O'lchovlarni alohida boshqarish, tizimsiz va izchil bo'lmagan qarorlar
Indikator va o'lchov	Barqarorlikni baholovchi standartlashtirilgan KPI va hisobot tizimining shakllanmaganligi	Natijalarni qiyoslab bo'lmisligi, monitoringning sustligi
Ekologik-texnologik	Resurs va energiya sig'imining yuqoriligi, chiqindilarni qayta ishlash tizimining zaifligi	Atrof-muhitga salbiy ta'sir, "yashil" talablarga mos kelmaslik
Moliyaviy	"Yashil" loyihalarni moliyalashtirish va rag'batlantirish mexanizmlarining cheklanganligi	Barqaror investitsiyalarning kamligi, modernizatsiyaning sekinligi
Institutsional-huquqiy	Me'yoriy-huquqiy baza, standart va talablarning to'liq uyg'unlashmaganligi	Talablar noaniqligi, ijro va nazoratning zaifligi
Kadrlar va raqamlashtirish	Barqarorlik menejmenti va raqamli monitoring bo'yicha malakali mutaxassislar yetishmasligi	Metodlarning amalda qo'llanilmasligi, ma'lumot sifatining pastligi

1-rasmda taqdim etilgan model qurilish korxonalari barqaror rivojlanishini boshqarishning yaxlit tizimini aks ettiradi va to'rt darajadan iborat. Birinchi daraja - barqaror rivojlanishning uch o'lchovi (TBL): iqtisodiy barqarorlik, ijtimoiy mas'uliyat va ekologik barqarorlik. Modelning fundamental g'oyasi shuki, bu o'lchovlar alohida emas, balki muvozanatli va bog'liq holda boshqarilishi lozim [5], [16].

Ikkinchi daraja - metodologik yondashuvlar va instrumentlar: tizimli yondashuv, indikatorlar tizimi (GRI/KPI), balanslashtirilgan ko'rsatkichlar tizimi (BSC), hayotiy sikl tahlili (LCA) hamda ESG va ISO standartlari. Bu instrumentlar har bir o'lchovni miqdoriy baholash va boshqarish imkonini beradi va o'zaro to'ldiruvchi tarzda qo'llaniladi [9], [10], [13].

Uchinchi daraja - boshqaruv sikli (PDCA): rejalashtirish (barqarorlik maqsadlari va indikatorlarini belgilash), tashkil etish (resurs va jarayonlarni shakllantirish), monitoring va baholash (KPI hamda ESG-hisobot), takomillashtirish (korrektiv choralar). Sikl uzluksiz takomillashtirish tamoyiliga asoslanib, doimiy qayta aloqani ta'minlaydi. To'rtinchi daraja - kutilayotgan natijalar: resurs va energiya samaradorligi, ijtimoiy-ekologik mas'uliyat, uzoq muddatli raqobatbardoshlik va tarmoqning barqaror rivojlanishi. Butun tizim qo'llab-quvvatlovchi institutsional muhitga (huquqiy-me'yoriy baza, "yashil" moliyalashtirish, raqamli monitoring, malakali kadrlar) tayanadi. Modelni amaliy tatbiq etish bosqichma-bosqich amalga oshiriladi (3-jadval).

¹ Manba: muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

1-rasm. Qurilish korxonalari barqaror rivojlanishini boshqarishning integratsiyalashgan metodologik modeli¹

3-jadval. Integratsiyalashgan metodologik modelni bosqichma-bosqich joriy etish rejasi²

Bosqich	Davomiyligi	Asosiy tadbirlar	Qo'llaniladigan metodlar
I - Diagnostika va baholash	3-6 oy	Korxona barqarorlik holatini uch o'lovch bo'yicha baholash, bazaviy ko'rsatkichlarni aniqlash	Tizimli yondashuv, TBL diagnostikasi
II - Indikatorlar tizimini joriy etish	6-12 oy	Barqarorlik KPI va GRI asosidagi hisobot tizimini ishlab chiqish, monitoringni yo'lga qo'yish	Indikatorlar tizimi, BSC
III - Ekologik va resurs samaradorligi	12-24 oy	LCA asosida resurs/energiya iste'molini optimallashtirish, chiqindilarni qayta ishlash, ISO 14001 joriy etish	LCA, aylanma iqtisodiyot, ISO standartlari

¹ Muallif ishlanmasi

² Manba: muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Bosqich	Davomiyligi	Asosiy tadbirlar	Qo'llaniladigan metodlar
IV - Integratsiya va raqamlashtirish	24-36 oy	ESG-hisobotni xalqaro standartlarga moslashtirish, raqamli monitoring platformasini joriy etish, uzluksiz takomillashtirish	Barcha metodlar integratsiyasi, raqamli vositalar

3-jadvalda taqdim etilgan reja diagnostikadan to'liq integratsiya va raqamlashtirishgacha bo'lgan bosqichma-bosqich o'tishni ifodalaydi. Bu yondashuv korxonalarga barqaror rivojlanish boshqaruvini izchil shakllantirish, tashkiliy qarshilik xavfini kamaytirish va resurslarni samarali taqsimlash imkonini beradi. Modelning afzalligi yondashuvlar o'rtasidagi komplementarlik, qurilish sohasi xususiyatlariga moslashuvchanlik va raqamli transformatsiya bilan uyg'unlashish uchun ochiq arxitekturaga egaligidir [9], [13], [18].

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tadqiqot qurilish sanoati korxonalari barqaror rivojlanishini boshqarishning metodologik asoslarini tizimlashtirish va mavjud muammolarni aniqlash imkonini berdi.

Birinchi xulosa: barqaror rivojlanishni boshqarishning metodologik yondashuvlari (tizimli yondashuv, TBL, BSC, LCA, ESG/standartlar, aylanma iqtisodiyot) o'zaro to'ldiruvchi xarakterga ega bo'lib, hech biri yakka holda barcha vazifalarni hal eta olmaydi. Ularning integratsiyalashgan qo'llanilishi sinergiya samarasini hosil qiladi.

Ikkinchi xulosa: qurilish korxonalarida barqaror rivojlanishni boshqarishning asosiy to'sig'i - tarmoqqa moslashtirilgan yaxlit metodologiyaning va standartlashtirilgan indikatorlar tizimining yo'qligidir. Bu konseptual bo'shliq ekologik, moliyaviy va institutsional muammolarni kuchaytiradi.

Uchinchi xulosa: ishlab chiqilgan integratsiyalashgan metodologik model barqaror rivojlanish o'lchovlari, metodologik instrumentlar, boshqaruv sikli va natijalarni yaxlit tizim sifatida qamrab oladi hamda bosqichma-bosqich joriy etish strategiyasini taqdim etadi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi takliflar ishlab chiqilgan:

Birinchi taklif - qurilish korxonalarida barqaror rivojlanishni boshqarishning uch o'lchovli (iqtisodiy-ijtimoiy-ekologik) yaxlit metodologiyasini joriy etish va uni tizimli yondashuv asosida korxona strategiyasiga integratsiyalash.

Ikkinchi taklif - barqarorlikni baholovchi standartlashtirilgan indikatorlar (KPI) va GRI asosidagi hisobot tizimini joriy etish, hamda balanslashtirilgan ko'rsatkichlar tizimi (BSC) orqali strategik maqsadlarni operatsion darajaga bog'lash.

Uchinchi taklif - hayotiy sikl tahlili (LCA) va aylanma iqtisodiyot tamoyillari asosida resurs hamda energiya iste'molini optimallashtirish, qurilish chiqindilarini qayta ishlash tizimini rivojlantirish va ISO 14001 ekologik menejment tizimini joriy etish.

To'rtinchi taklif - "yashil" loyihalarni moliyalashtirish va rag'batlantirish mexanizmlarini kengaytirish, ESG-hisobotni xalqaro standartlarga moslashtirish orqali korxonalarining investitsiya jozibadorligini va xalqaro ishonchini oshirish.

Beshinchi taklif - barqarorlik menejmenti va raqamli monitoring bo'yicha malakali kadrlar tayyorlash dasturlarini tashkil etish, hamda barqaror rivojlanish ko'rsatkichlarini real vaqtda kuzatuvchi raqamli monitoring platformasini joriy etish.

Ushbu tadqiqotning nazariy natijalari kelgusida pilotli korxonalarda empirik sinovlar orqali validatsiya qilinishi rejalashtirilgan. Integratsiyalashgan metodologik modelning izchil tatbiq etilishi qurilish korxonalarining barqaror rivojlanishini ta'minlash, "yashil" iqtisodiyotga o'tishni jadallashtirish va tarmoqning uzoq muddatli raqobatbardoshligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 16-fevral PF-21-sonli PF-21-son "Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo'ljallangan ustuvor yo'nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/-8050769>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-oktabrdagi PF-5863-son "2019-2030-yillarda O'zbekiston Respublikasini "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni. <https://lex.uz/docs/4539506>
3. United Nations. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. New York, 2015. <https://sdgs.un.org/2030agenda>
4. World Commission on Environment and Development. Our Common Future (Brundtland Report). Oxford University Press, 1987.
5. Elkington J. Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of 21st Century Business. Capstone, 1997.
6. Freeman R.E. Strategic Management: A Stakeholder Approach. Pitman, 1984.
7. Porter M.E., Kramer M.R. Creating Shared Value // Harvard Business Review. 2011. Vol. 89, No. 1-2. P. 62-77.
8. Porter M.E., van der Linde C. Toward a New Conception of the Environment-Competitiveness Relationship // Journal of Economic Perspectives. 1995. Vol. 9, No. 4. P. 97-118. <https://doi.org/10.1257/jep.9.4.97>
9. Kaplan R.S., Norton D.P. The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. Harvard Business School Press, 1996.
10. Kibert C.J. Sustainable Construction: Green Building Design and Delivery. 4th ed. Wiley, 2016.
11. Ellen MacArthur Foundation. Towards the Circular Economy: Economic and Business Rationale for an Accelerated Transition. 2013. <https://ellenmacarthurfoundation.org>
12. Stahel W.R. The Circular Economy // Nature. 2016. Vol. 531. P. 435-438. <https://doi.org/10.1038/531435a>
13. Global Reporting Initiative (GRI). Consolidated Set of GRI Sustainability Reporting Standards. Amsterdam, 2021. <https://www.globalreporting.org>

14. ISO 37101:2016. Sustainable development in communities - Management system for sustainable development - Requirements with guidance for use. ISO, Geneva.
15. ISO 14001:2015. Environmental management systems - Requirements with guidance for use. ISO, Geneva.
16. Hill R.C., Bowen P.A. Sustainable Construction: Principles and a Framework for Attainment // Construction Management and Economics. 1997. Vol. 15, No. 3. P. 223-239.
17. Du Plessis C. A Strategic Framework for Sustainable Construction in Developing Countries // Construction Management and Economics. 2007. Vol. 25, No. 1. P. 67-76. <https://doi.org/10.1080/01446190600601313>
18. UNEP. 2022 Global Status Report for Buildings and Construction: Towards a Zero-Emission, Efficient and Resilient Buildings and Construction Sector. Nairobi, 2022. <https://www.unep.org>
19. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. Qurilish va atrof-muhit statistikasi ko‘rsatkichlari: 2023-2024. <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/construction-4>
20. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston - 2030” strategiyasini “Atrof-muhit muhofazasi va yashil iqtisodiyot yili”da amalga oshirish dasturi. 2025.

MECHANISMS FOR IMPLEMENTING ADVANCED INTERNATIONAL PRACTICES IN THE MANAGEMENT OF PRIVATE HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS AND DIRECTIONS FOR THEIR ADAPTATION TO THE CONDITIONS OF UZBEKISTAN

Mahammadsidik Amonboyev

Nordic International university
Researcher of Department of economics
and business management

ORCID: 0000-0003-2894-5703

E-mail: muhammadsidik@mail.ru

Abstract

This article examines the issues of studying advanced practices of developed countries in the management of private higher education institutions and developing mechanisms for adapting them to the conditions of Uzbekistan's higher education system. The study analyzes the specific features of institutional autonomy, strategic governance, quality assurance, financial diversification, and public-private partnership models developed in countries such as the United States, the United Kingdom, Germany, and South Korea. The results indicate that the sustainable development of private higher education institutions requires not the direct transfer of foreign governance practices, but the formation of a transformational management model adapted to the national economic, legal, and institutional environment.

Keywords: private higher education, university governance, institutional autonomy, international experience, strategic management, quality assurance, transformational management.

Annotatsiya

Ushbu maqolada nodavlat oliy ta'lim tashkilotlarini boshqarishda rivojlangan mamlakatlarning ilg'or tajribalarini o'rganish hamda ularni O'zbekiston oliy ta'lim tizimi sharoitiga moslashtirish mexanizmlarini ishlab chiqish masalalari tadqiq etilgan. Tadqiqotda AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya va Janubiy Koreya kabi mamlakatlarda shakllangan institutsional avtonomiya, strategik boshqaruv, sifat kafolati, moliyaviy diversifikatsiya hamda davlat-xususiy sheriklik modellarining o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, nodavlat oliy ta'lim tashkilotlarining barqaror rivojlanishini ta'minlash xorijiy boshqaruv tajribalarini to'g'ridan-to'g'ri joriy etishni emas, balki milliy iqtisodiy, huquqiy va institutsional muhitga moslashtirilgan transformatsion boshqaruv modelini shakllantirishni talab etadi.

Kalit so'zlar: nodavlat oliy ta'lim, universitet boshqaruvi, institutsional avtonomiya, xalqaro tajriba, strategik menejment, sifat kafolati, transformatsion boshqaruv.

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы изучения передового опыта развитых стран в управлении негосударственными высшими образовательными организациями и разработки механизмов его адаптации к условиям системы высшего образования Узбекистана. В исследовании проанализированы особенности моделей институциональной автономии, стратегического управления, обеспечения качества, финансовой диверсификации и государственно-частного партнёрства, сформированных в таких странах, как США, Великобритания, Германия и Южная Корея. Результаты исследования показывают, что устойчивое развитие негосударственных высших образовательных организаций требует не прямого переноса зарубежных управленческих практик, а формирования трансформационной модели управления, адаптированной к национальной экономической, правовой и институциональной среде.

Ключевые слова: негосударственное высшее образование, управление университетами, институциональная автономия, международный опыт, стратегический менеджмент, обеспечение качества, трансформационное управление.

INTRODUCTION

In recent years, the global higher education system has witnessed a growing trend toward reducing state monopolies, developing a competitive environment, and effectively utilizing the potential of the private sector. International experience demonstrates that private higher education institutions are becoming important actors not only in diversifying educational services but also in developing innovative educational programs, rapidly adapting to labor market demands, and commercializing research activities.

In developed countries, the governance of private universities differs from traditional administrative management approaches and is based on the principles of institutional autonomy, corporate governance, academic freedom, stakeholder participation, and results-oriented management. In particular, private universities in the United States widely apply strategic decision-making mechanisms through Boards of Trustees, while the United Kingdom has developed independent quality assurance systems, Germany actively implements public-private partnership mechanisms, and South Korea has advanced innovation-oriented university models.

In recent years, the private sector in Uzbekistan's higher education system has also been developing rapidly. The increasing demand for higher education, the limited capacity of public higher education institutions, and the growing need for modern competencies in the labor market have created the necessity to expand the activities of private higher education institutions. At the same time, ensuring the long-term competitiveness of these institutions requires an in-depth study of international

governance practices and their adaptation to local conditions, which represents an important scientific and practical challenge.

The purpose of this study is to analyze advanced governance models of foreign countries in the management of private higher education institutions and to develop mechanisms for their effective implementation within the context of Uzbekistan.

LITERATURE REVIEW

The governance of private higher education institutions has been widely examined in international research, with particular emphasis on institutional autonomy, strategic management, financial sustainability, and quality assurance. Clark introduced the concept of the entrepreneurial university and argued that institutional autonomy, diversified funding sources, and strong engagement with external stakeholders are essential for sustainable university development. He emphasized that modern universities should function not only as educational institutions but also as centers of innovation and economic growth [1].

Marginson analyzed the impact of globalization on higher education and demonstrated that universities with effective governance systems achieve stronger performance in international rankings, research productivity, and graduate employability. His findings highlighted strategic governance as a key factor in strengthening institutional competitiveness in the global higher education environment [2].

Salmi identified three fundamental conditions for building world-class universities: highly qualified academic staff, sustainable financial resources, and effective institutional governance. He concluded that greater institutional autonomy and reduced administrative constraints improve strategic decision-making and support long-term institutional development [3].

Altbach and Knight examined the internationalization of higher education and found that academic mobility, international partnerships, and joint educational programs significantly enhance the competitiveness of higher education institutions. Their research demonstrated that international collaboration contributes to improving educational quality, research capacity, and institutional reputation [4].

Levy investigated the development of private higher education and concluded that the success of private universities depends largely on managerial flexibility, responsiveness to market demand, and financial independence. He emphasized that adaptive governance models enable private institutions to respond more effectively to changing educational and economic conditions [5].

Although previous studies have comprehensively examined institutional autonomy, strategic governance, quality assurance, and financial diversification, limited attention has been given to developing integrated mechanisms for adapting these international governance models to the institutional, legal, and economic conditions of Uzbekistan. This study addresses that research gap by proposing an

adaptive governance framework for private higher education institutions in Uzbekistan.

METHODOLOGY

In the research process, a comprehensive methodological approach was applied to analyze the experience of foreign countries in managing private higher education institutions and to identify opportunities for implementing these practices within the context of Uzbekistan.

First, based on the comparative analysis method, the key elements of private university governance models in the United States, European countries, and Asian countries were compared. This approach made it possible to identify differences in institutional autonomy, financing mechanisms, quality assurance systems, and governance practices.

Second, through the systematic analysis method, internal and external factors influencing the activities of private higher education institutions were examined. University governance was evaluated as a complex system associated with government policy, labor market requirements, financial opportunities, and international integration processes.

Third, the SWOT analysis method was applied to identify the strengths and weaknesses, existing opportunities, and potential threats related to the implementation of advanced international governance practices in Uzbekistan's private higher education sector.

ANALYSIS AND RESULTS

The results of the study indicate that the governance of private higher education institutions in developed countries is based on several common principles. The U.S. model primarily relies on institutional independence and corporate governance. The strategic development of universities is determined by the Board of Trustees, while university management is responsible for ensuring academic quality, financial sustainability, and innovative development.

In the European experience, maintaining a balance between government regulation and university autonomy is considered a key priority. In particular, quality assurance systems, accreditation mechanisms, and the principles of social responsibility are regarded as essential components of university governance.

In Asian countries, especially in the experience of South Korea, private universities have developed based on innovation, technological advancement, and cooperation with industry. Through university-industry integration, mechanisms for commercializing research outcomes have been established.

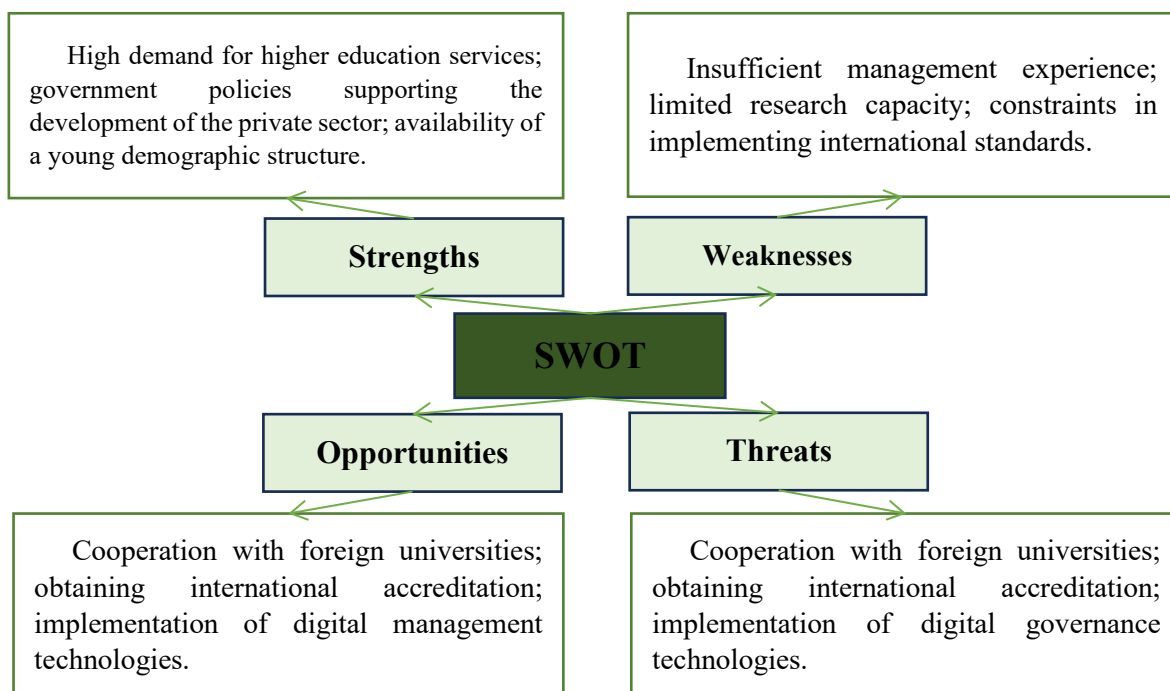

Figure 1. SWOT analysis on adapting foreign experiences to the conditions of Uzbekistan.¹

The results of the SWOT analysis indicate that there are several internal strengths for implementing international governance practices in Uzbekistan. In particular, the high demand for higher education services, the large proportion of the young population, and government policies aimed at supporting the development of private higher education institutions create favorable conditions for the expansion of this sector. In particular, the implementation of institutional autonomy, strategic governance, digital management, and quality assurance systems based on international university practices can enhance the competitiveness of private higher education institutions. At the same time, participation in international accreditation processes, the establishment of joint educational programs with foreign universities, and strengthening integration with the business sector represent important opportunities for improving the position of the national higher education system in the international arena.

However, in the process of adapting foreign governance models to the conditions of Uzbekistan, certain institutional limitations should also be taken into account. In particular, the insufficient development of modern corporate governance practices in some private higher education institutions, the ongoing development stage of research infrastructure, and financial and organizational challenges in implementing international quality standards are considered the main weaknesses. In addition, increasing competition in the higher education services market, the risk of prioritizing commercial interests over educational quality, and the shortage of qualified academic

¹ Author's work

staff may negatively affect long-term development. Therefore, for the effective adaptation of international practices, it is necessary to establish an optimal balance between government regulation and university autonomy, strengthen quality assurance mechanisms, and gradually introduce a results-oriented governance system.

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

The results of the study demonstrate that examining and adapting international experiences has significant strategic importance for the effective management of private higher education institutions. The U.S. experience highlights the effectiveness of university autonomy and corporate governance, the European model emphasizes the importance of quality assurance and social responsibility, while the Asian experience demonstrates the priority of innovation-driven development and integration with industry.

For the successful implementation of these practices in the context of Uzbekistan, it is necessary to develop an adapted governance model that considers national institutional characteristics. The integration of autonomy, quality assurance, financial sustainability, and strategic management mechanisms in private higher education institutions will contribute to enhancing the international competitiveness of the higher education system in the future.

REFERENCES

1. Zu W., Bi Y. Investment Facilitation and the Structural Evolution of International Investment Law: Toward a Third Configuration //World Trade Review. - 2025. - T. 24. - №. 5. - C. 543-565.
2. Sherzodjonovich, H. U. (2024). Analysis of free economic zones in Uzbekistan. *Economics and Innovative Technologies*, 12(5), 88-95.
3. Otarbayeva A. B. et al. Investment cooperation as a digital economy development method for the Republic of Kazakhstan and the EU //World Development Perspectives. - 2024. - T. 36. - C. 100636.
4. Sh, Habibjonov U. "Analysis of factors influencing the volume of foreign direct investments in the republic of Uzbekistan: correlation analysis." *Экономика и социум* 4-1 (131) (2025): 200-207.
5. De Saituma Cagiza, Carmen Berta C. "De-Risking Development in Sub-Saharan Africa: A Qualitative Study of Investment Dynamics in Angola." *arXiv e-prints* (2025): arXiv-2510.
6. Khabibjonov, U., and T. Sakibayeva. "The structure of PIRLS international assessment system. The role in the country's economy and education system." *Science and innovation* 3.B7 (2024): 55-59.

OZIQ-OVQAT SANOATIDA INVESTITSIYA JARAYONLARINING DINAMIKASI, TARKIBIY XUSUSIYATLARI VA MOLIALASHTIRISH MANBALARI

Tolipova Baxtigul Farxodovna

Xalqaro Nordik universiteti doktoranti (PhD)

ORCID: 0000-0003-1675-6825

E-mail: b.tolipova@nordicuniversity.org

Annotatsiya

Mazkur maqolada oziq-ovqat sanoatida investitsiya jarayonlarining dinamikasi, tarkibiy xususiyatlari va moliyalashtirish manbalari ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Xalqaro tashkilotlarning rasmiy ma'lumotlari asosida davlat va xususiy mablag'lar, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hamda aralash moliyalashtirish vositalarining o'zaro nisbati baholandi. Investitsiya oqimlarining tarkibi va rivojlanish tendensiyalari qiyosiy tahlil qilinib, ularning tarmoq rivojlanishiga ta'siri aniqlandi. Natijalar korxonalarining o'z mablag'lari asosiy moliyalashtirish manbai bo'lganini, institutsional moliya esa investitsiya xavfini kamaytirishga xizmat qilganini ko'rsatdi. Tadqiqot yakunida moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiyalash va qayta ishlash bosqichiga investitsiyalarni kengaytirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: oziq-ovqat sanoati, investitsiya, moliyalashtirish manbalari, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar, aralash moliyalashtirish, kapital qo'yilmalar, investitsiya jarayoni, diversifikatsiya.

Аннотация

В статье были исследованы динамика, структурные особенности и источники финансирования инвестиционных процессов в пищевой промышленности. На основе официальных данных международных организаций были проанализированы соотношение государственных и частных средств, прямых иностранных инвестиций и инструментов смешанного финансирования. Были оценены структура инвестиционных потоков и их влияние на развитие отрасли. Полученные результаты показали, что собственные средства предприятий являлись основным источником финансирования, а институциональные финансовые организации способствовали снижению инвестиционных рисков. По итогам исследования были разработаны научно-практические рекомендации по диверсификации источников финансирования и расширению инвестиций в переработку сельскохозяйственного сырья.

Ключевые слова: пищевая промышленность, инвестиции, источники финансирования, прямые иностранные инвестиции, смешанное финансирование, капитальные вложения, инвестиционный процесс, диверсификация.

Abstract

This article examined the dynamics, structural characteristics, and financing sources of investment processes in the food industry. Official data from international organizations were used to analyze the balance between public and private funds,

foreign direct investment, and blended finance instruments. The structure of investment flows and their contribution to sectoral development were comparatively evaluated. The findings demonstrated that enterprises' own funds remained the primary financing source, while institutional financial organizations played an important role in reducing investment risks. Based on the results, scientific and practical recommendations were developed to diversify financing sources and expand investment in agricultural raw material processing, thereby supporting sustainable growth and improving the investment capacity of the food industry.

Keywords: food industry, investment, financing sources, foreign direct investment, blended finance, capital investment, investment process, diversification.

KIRISH

Oziq-ovqat sanoati jahon iqtisodiyotida barqaror o'sishni ta'minlovchi, qishloq joylarda bandlikni shakllantiruvchi va aholini sifatli mahsulot bilan ta'minlovchi yetakchi tarmoq sifatida e'tirof etiladi. Tarmoqning kengayish sur'ati bevosita unga yo'naltirilgan kapital qo'yilmalar hajmiga va ushbu mablag'larning manbalar bo'yicha tarkibiga bog'liq. Amaliyotda korxona darajasida qabul qilinadigan investitsiya qarorlari qaysi moliyaviy manba qulay, u qaysi muddatda va qanday shartlarda jalb etilishi mumkinligi bilan belgilanadi.

Xalqaro moliya institutlarining so'nggi qarorlari tarmoqqa bo'lgan e'tiborning kuchayganini ko'rsatadi. Jahon banki guruhi 2024-yilda agrobiznes bo'yicha strategik yo'nalishini yangiladi va yillik moliyalashtirish hajmini 2030-yilga qadar 9 milliard dollarga, ya'ni ikki barobarga oshirishni belgiladi; ushbu qaror kelgusi o'n yilliklarda oziq-ovqatga talab 60 foizga oshishi kutilayotgani bilan asoslandi [1]. Tashkilotning amaldagi portfeli dehqonchilik va agrobiznesga 24 milliard dollar, Xalqaro moliya korporatsiyasi liniyasi bo'yicha esa qo'shimcha 6 milliard dollar yo'naltirilganini ko'rsatadi [2].

Investitsiya oqimlarining real ko'lami tarmoq oldidagi vazifalarning miqyosini aks ettiradi. Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tizimini izchil yangilash 2030-yilga qadar trillionlab dollar miqdoridagi mablag'ni talab qiladi; bu ehtiyojni qoplashda impakt-investitsiyalar, fintex yechimlari, aralash moliyalashtirish hamda xavfni kamaytiruvchi vositalar muhim o'rin tutadi [3]. Amaliy nuqtai nazardan korxona uchun manba tanlash bir qator savollarga javob berishni taqozo etadi: kapitalning narxi qancha, qaytarish muddati qanday, xavf qay tarzda taqsimlanadi va sarmoya qaysi bosqichga - xom ashyo yetishtirishga yoki uni qayta ishlashga yo'naltiriladi.

Maqolaning amaliy yo'nalishi investitsiya jarayonining uchta o'zaro bog'liq o'lchovini - dinamikasi, tarkibiy xususiyatlari va moliyalashtirish manbalarini yaxlit ko'rib chiqishdan iborat. Bunday yondashuv korxona va hudud darajasida moliyaviy qarorlarni asoslash, manbalarni diversifikatsiyalash hamda qayta ishlash bosqichiga sarmoyani jalb etish imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Moliyalashtirish manbalarini tasniflash bo'yicha ilmiy adabiyotda izchil yondashuv shakllangan. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Oziq-ovqat va qishloq

xo'jaligi tashkiloti moliyaviy resurslarni to'rt asosiy manbaga - ichki davlat, tashqi davlat, ichki xususiy va tashqi xususiy mablag'larga ajratadi; bunda dehqon va qayta ishlovchi korxonalarning o'z kapitaliga qo'ygan mablag'lari ichki xususiy moliyaning katta ulushini, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy hamda portfel investitsiyalari esa tashqi xususiy moliyani tashkil etadi [4]. Ushbu tasnif tarmoqdagi sarmoya oqimlarini manbalar bo'yicha tartibli o'rganish uchun mustahkam nazariy asos beradi.

Aralash moliyalashtirish mavzusidagi adabiyot tez kengaymoqda. 2000-2025-yillar oralig'ida nashr etilgan 78 ta ko'rib chiqilgan ilmiy manbaning bibliometrik umumlashtirmasi agro-ozuq-ovqat sohasida to'rtta yetakchi tematik yo'nalishni - aralash moliyalashtirishni xavfni kamaytirish vositasi sifatida qo'llash, inklyuziv moliyalashtirish modellari, kichik korxonalarning raqobatbardoshligi hamda barqarorlik va ozuq-ovqat xavfsizligini ajratib ko'rsatdi [5]. Bu yo'nalishlar moliyaviy vositalar bilan tarmoq samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishning kontseptual doirasini belgilaydi.

Moliyaga kirish imkoniyati va innovatsion faollik o'rtasidagi bog'liqlik empirik tadqiqotlarda tasdiqlangan. Kanada ozuq-ovqat qayta ishlash korxonalari misolida olib borilgan o'rganish moliyaga kirish imkoniyati korxonalarning innovatsion faolligini belgilovchi asosiy omillardan biri ekanini ko'rsatdi [6]. Bu natija moliyaviy resurslarning yetarliligi tarmoqda texnologik yangilanishni tezlashtirishini ifodalovchi muhim dalil hisoblanadi.

Qiymat zanjiri nuqtai nazaridan investitsiya qarorlari yetakchi korxonalarning xulq-atvori bilan ham bog'liq. UNIDO yondashuviga ko'ra, agro-sanoat qiymat zanjirlari ishlab chiqaruvchi yetakchiligidagi va xaridor yetakchiligidagi turlarga ajraladi; zamonaviy zanjirlarda yetakchi korxonalar bilim almashinuvi, sifat kafolati va uzluksiz yetkazib berishga sarmoya kiritishga moyil bo'ladi [7]. Bunday qarash sarmoyaning tarmoq ichidagi taqsimlanishini institutsional munosabatlar orqali izohlash imkonini beradi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot nazariy-amaliy xususiyatga ega bo'lib, ozuq-ovqat sanoatiga yo'naltirilgan investitsiya jarayonlarini xalqaro tashkilotlarning ochiq ma'lumotlari asosida tahliliy umumlashtirishga tayanadi. Ishonchli va tasdiqlangan manbalar tanlovi to'qib chiqarilgan raqam yoki manbadan voz kechish tamoyiliga muvofiq amalga oshirildi; bunday yondashuv olingan natijalarning tekshiriladigan bo'lishini ta'minladi.

Tahlilning tayanch ma'lumot bazasini Ozuq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkilotining ozuq-ovqat xavfsizligi va ovqatlanish holati bo'yicha hisoboti tashkil etdi; ushbu manba moliyalashtirish oqimlarini manbalar va vositalar kesimida miqdoriy baholash imkonini berdi [8]. Manbalarni tizimlashtirishda to'rt manbali tasnif kontseptual asos sifatida qabul qilindi [4], aralash moliyalashtirish bo'yicha bibliometrik umumlashtirma esa qiyosiy tahlil yo'nalishlarini belgilashda qo'llanildi [5].

Metodologik jihatdan ish quyidagi izchil bosqichlardan iborat bo'ldi: birinchidan, investitsiya manbalari nazariy tasnif asosida guruhlandi; ikkinchidan, har bir manba bo'yicha tasdiqlangan miqdoriy ko'rsatkichlar ajratib olindi; uchinchidan,

ko'rsatkichlar tarkibiy nisbat va dinamika jihatidan qiyoslandi. Bunday ketma-ketlik xulosalarning aniq dalillarga asoslanishini ta'minladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Oziq-ovqat sanoatiga yo'naltirilgan investitsiyalarning manbalar bo'yicha tarkibi o'ziga xos muvozanat bilan ajralib turadi. Tarmoqda korxonalarning o'z mablag'lari - ya'ni o'z-o'zini moliyalashtirish - yetakchi manba bo'lib qolmoqda; past va o'rta daromadli mamlakatlar bo'yicha qishloq xo'jaligidagi sof kapital xarajatlari 2017-2021-yillarda o'rtacha 412 milliard dollarni tashkil etdi [8]. Bu ko'rsatkich ichki xususiy moliyaning tarmoq investitsiyalaridagi salmoqli o'rnini tasdiqlaydi.

Tashqi xususiy moliya tarkibida to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar alohida ahamiyatga ega. Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi yo'nalishi bo'yicha bunday investitsiyalar 2017-2022-yillarda o'rtacha 19 milliard dollar darajasida bo'ldi; 2020-yilda pandemiya ta'sirida 44 foizga qisqargach, 2022-yilda yana avvalgi darajaga qaytdi [8]. Ushbu dinamika tashqi sarmoyaning tashqi shoklarga sezgirlikni va ayni paytda yuqori tiklanish salohiyatini ko'rsatadi.

Tashqi davlat moliyasi tarmoqqa institutsional barqarorlik olib keladi. Jahon banki guruhining dehqonchilik va agrobiznesga yo'naltirilgan amaldagi portfeli 24 milliard dollarni, Xalqaro moliya korporatsiyasi majburiyatlari esa 6 milliard dollarni tashkil etadi; bu hajm 2030-yilga qadar yillik 9 milliard dollargacha oshiriladi [2]. Institutsional moliyaning o'sishi xususiy sarmoya uchun ishonchli signal vazifasini bajaradi.

Institutsional moliyaning tarkibiy xususiyati uning yirik loyihalarga moyilligida namoyon bo'ladi. 2022-2025-yillardagi agrobiznes loyihalari bo'yicha o'rganishga ko'ra, Xalqaro moliya korporatsiyasi bitimlarining o'rtacha hajmi 57,6 million dollarni tashkil etdi va portfel asosan yirik korporativ mijozlarga yo'naltirildi [9]. Bunday holat kichik va o'rta korxonalar uchun moliyaga kirishni kengaytiruvchi qo'shimcha vositalarga ehtiyoj borligini ko'rsatadi.

Qiymat qo'shish bosqichi investitsiyalarning eng istiqbolli yo'nalishi sifatida ajralib turadi. Rivojlanayotgan mamlakatlardan eksport qilinadigan agro-sanoat mahsulotlarining atigi 30 foizi qayta ishlangan mahsulotlar hissasiga to'g'ri keladi, holbuki rivojlangan davlatlarda bu ko'rsatkich 98 foizga yetadi [10]. Bunday farq qayta ishlash quvvatlariga sarmoya kiritish orqali qiymat qo'shish va eksport daromadini oshirish uchun keng imkoniyat mavjudligini bildiradi. UNIDO va FAO hamkorligidagi tezlashtiruvchi tashabbus doirasida agro-sanoatga 30 million dollarlik barqaror rivojlanish maqsadlariga muvofiq sarmoya yo'naltirilgani bunday investitsiyalarning amaliy yo'nalishini ko'rsatadi [10].

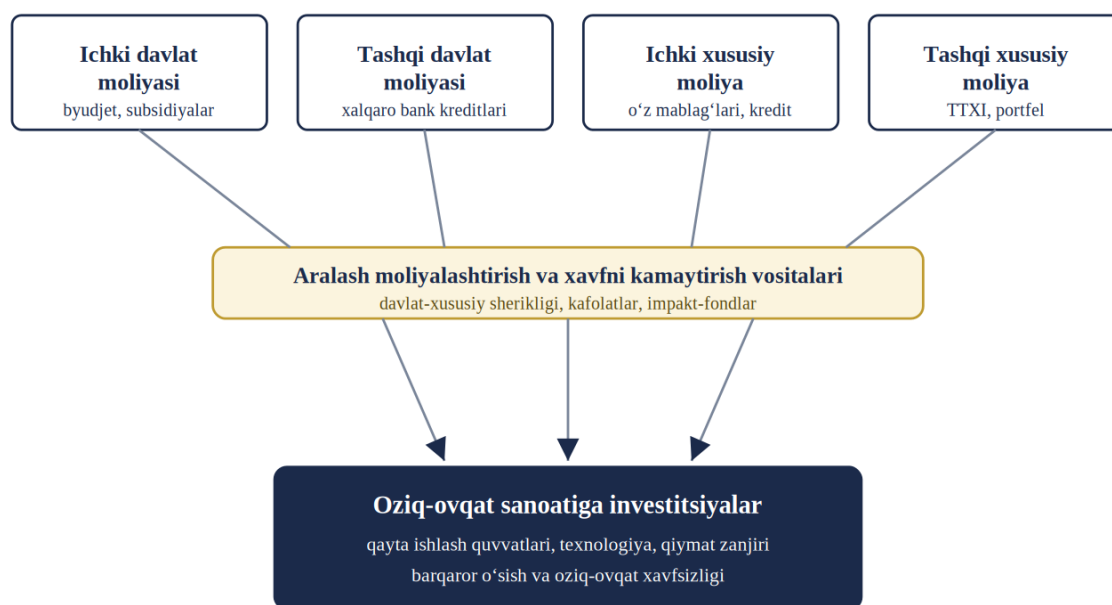
Tarmoqning o'zgarishi sanoatlashtirish uchun yangi imkoniyatlar ochadi. Qishloq xo'jaligining bozorga yo'naltirilgan ishlab chiqarishga o'tishi xilma-xil va qayta ishlangan oziq-ovqatga talabni oshiradi hamda qayta ishlash va unga bog'liq tarmoqlarda faollikni kuchaytiradi [11]. Bu jarayon investitsiya talabini barqaror ravishda oshiruvchi ichki mexanizm vazifasini bajaradi.

Olib borilgan tahlil moliyalashtirish manbalarining tarkibiy nisbatini umumlashtirish imkonini beradi. Quyidagi jadval har bir manbani uning tavsifi, asosiy vositalari va tasdiqlangan miqdoriy ko'rsatkichi bilan tizimlashtiradi.

1-jadval

Oziq-ovqat sanoatini moliyalashtirish manbalari va ularning ko'rsatkichlari¹

Manba	Asosiy vositalar	Tasdiqlangan ko'rsatkich
Ichki davlat moliyasi	byudjet mablag'lari, subsidiyalar, davlat dasturlari	moliyaning to'rt manbali tasnifida mustaqil yo'nalish sifatida ajratiladi [4]
Tashqi davlat moliyasi	xalqaro moliya institutlari krediti, ko'p tomonlama mablag'lar	Jahon banki portfeli 24 mlrd USD, IFC majburiyatlari 6 mlrd USD [2]
Ichki xususiy moliya	o'z mablag'lari, tijorat krediti, o'z-o'zini moliyalashtirish	sof kapital xarajatlari 2017-2021 o'rtacha 412 mlrd USD [8]
Tashqi xususiy moliya	to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiya, portfel investitsiyalari	TTXI 2017-2022 o'rtacha 19 mlrd USD [8]

1-rasm. Oziq-ovqat sanoatini moliyalashtirish manbalarining tarkibi²

Umumiy natija tarmoqdagi moliyaviy muvozanatni ifodalaydi: ichki xususiy mablag'lar asosiy hajmni ta'minlaydi, tashqi davlat moliyasi xavfni kamaytiradi, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar esa texnologik yangilanishni qo'llab-quvvatlaydi. Manbalarining bunday o'zaro to'ldiruvchi tabiati tarmoqning barqaror o'sishi uchun mustahkam zamin yaratadi.

¹ Manba: muallif tomonidan [2], [4] va [8] asosida tizimlashtirildi.

² Manba: muallif tomonidan [4] va [8] asosida ishlab chiqildi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Oziq-ovqat sanoatiga yoʻnaltirilgan investitsiya jarayoni manbalarning oʻzaro toʻldiruvchi tarkibi bilan ajralib turadi. Oʻtkazilgan tahlil ichki xususiy mablagʻlar tarmoq investitsiyalarining asosiy hajmini taʼminlashini, tashqi davlat moliyasi institutsional barqarorlik va xavfni kamaytirish funksiyasini bajarishini, toʻgʻridan-toʻgʻri xorijiy investitsiyalar esa texnologik yangilanish va qiymat zanjirini mustahkamlash uchun zarur ekanini koʻrsatdi. Eng yuqori salohiyat qishloq xoʻjaligi xom ashyosini qayta ishlash bosqichiga sarmoya kiritishda namoyon boʻladi.

Tahlil asosida quyidagi amaliy takliflar shakllantirildi.

1. Moliyaviy manbalarni diversifikatsiyalash. Korxonalar oʻz mablagʻlariga bogʻliqlikni kamaytirish maqsadida tijorat krediti, institutsional moliya va xorijiy sarmoyani muvozanatli birlashtirishi maqsadga muvofiq; ushbu yoʻnalish manbalar tasnifining yaxlitligiga tayanadi [4].

2. Aralash moliyalashtirishni kengaytirish. Davlat-xususiy sherikligi, kafolatlar va impakt-fondlar kichik hamda oʻrta korxonalar uchun moliyaga kirishni osonlashtiruvchi samarali vosita hisoblanadi [3].

3. Qayta ishlash quvvatlariga ustuvor sarmoya. Qiymat qoʻshish bosqichiga investitsiya yoʻnaltirish eksport daromadini oshiradi va tarmoqning qoʻshilgan qiymatini mustahkamlaydi [10].

4. Agro-sanoat infratuzilmasini rivojlantirish. UNIDO Vision 2050 hujjati inklyuziv, barqaror va innovatsiyaga asoslangan rivojlanish yoʻllarini, jumladan agro-sanoat parklari va mahalliy qiymat qoʻshishni qoʻllab-quvvatlovchi yondashuvni belgilaydi [12].

5. Hamkorlik tarmogʻini mustahkamlash. Barqaror rivojlanish maqsadlari boʻyicha moliyaviy tafovutni qisqartirish innovatsion moliyalashtirish va inklyuziv sheriklikni talab etadi [13].

Oziq-ovqat sanoatining barqaror oʻsishi moliyaviy manbalarni diversifikatsiyalash, institutsional va xususiy mablagʻlarni muvozanatlash hamda qayta ishlash bosqichini ustuvor qoʻllab-quvvatlashga bogʻliq. Bunday yondashuv tarmoqning investitsion jozibadorligini oshiradi va oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. World Bank Group. World Bank Group Announces Strategic Pivot in Agribusiness, Doubles Financial Commitment. 2024.

<https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2024/10/23/world-bank-group-announces-strategic-pivot-in-agribusiness-doubles-financial-commitment>

2. World Bank Group. Farming and Agribusiness. <https://www.worldbank.org/ext/en/topic/farming-and-agribusiness>

3. FAO Investment Centre. Innovative Finance. <https://www.fao.org/investment-centre/solutions/innovative-finance/en>

4. FAO. The State of Food Security and Nutrition in the World 2024: A new definition of financing for food security and nutrition.

<https://www.fao.org/3/cd1254en/online/state-food-security-and-nutrition-2024/definition-financing-food-security.html>

5. Advancing agro-food processing productivity through blended finance: Evidence from a bibliometric review. ScienceDirect, 2026. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S246822762600270X>

6. Hailu G. Access to Finance and Innovation in the Canadian Food Processing Industry. Agribusiness (Wiley), 2025. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/agr.22049>

7. UNIDO. Agro-Value Chain Analysis and Development: The UNIDO Approach. https://www.unido.org/sites/default/files/2010-02/Agro_value_chain_analysis_and_development_0.pdf

8. FAO. The State of Food Security and Nutrition in the World 2024: Tracking current levels of financing for food security and nutrition. <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/39dbc6d1-58eb-4aac-bd8a-47a8a2c07c67/content/state-food-security-and-nutrition-2024/tracking-financing-food-security.html>

9. Center for Global Development. The World Bank's Big Agriculture Promise: What Is the Role of the IFC? 2025. <https://www.cgdev.org/blog/world-banks-big-agriculture-promise-what-role-ifc>

10. UNIDO. Agribusiness - Our Activities. <https://www.unido.org/agr/our-activities>

11. UNIDO. IID Policy Brief 27: Agrifood Systems Transformation and the Future of Industrialization in Developing Countries. 2026. <https://www.unido.org/sites/default/files/unido-publications/2026-02/IID%20Policy%20Brief%2027%20-%20Agrifood%20systems%20transformation.pdf>

12. UNIDO. UNIDO Unveils Its Vision 2050 and Launches Flagship Industrial Development Report at Global Industry Summit. 2025. <https://www.unido.org/news/unido-unveils-its-vision-2050-and-launches-flagship-industrial-development-report-global-industry-summit>

13. FAO. Financing Agrifood Systems Transformation - Aligning Investments for People, Planet and Prosperity. 2025. <https://www.fao.org/partnerships/fao-un-system/spotlight/financing-agrifood-systems-transformation--aligning-investments-for-people--planet-and-prosperity/en>

АДАПТИВНЫЙ РЕСУРСНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЙ МЕХАНИЗМ ПОВЫШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ НА ПРИМЕРЕ АО «ДЕХКАНАБАДСКИЙ ЗАВОД КАЛИЙНЫХ УДОБРЕНИЙ»

Мирсаидова Шахноза Арсланбековна

доцент ТГТУ

Аннотация

В статье был разработан адаптивный ресурсно-ориентированный организационно-экономический механизм повышения экономической эффективности на примере АО «Дехканабадский завод калийных удобрений». Были комплексно проанализированы финансовые и производственные показатели предприятия за 2016-2025 годы, а также оценены внутренние резервы повышения эффективности использования ресурсов. Полученные результаты показали, что ресурсосбережение, эффективное использование производственных мощностей, цифровое управление и интегрированная система контроля способствовали повышению экономической эффективности предприятия. Предложенный механизм сформировал научно-практическую основу для роста рентабельности, рационального использования ресурсов и обеспечения долгосрочного устойчивого развития промышленного предприятия.

Ключевые слова: ресурсно-ориентированное управление, экономическая эффективность, промышленное предприятие, калийные удобрения, ресурсосбережение, цифровое управление, рентабельность, производство.

Annotatsiya

Mazkur maqolada “Dehqonobod kaliy o‘g‘itlari zavodi” aksiyadorlik jamiyati misolida sanoat korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirishga qaratilgan adaptiv resursga yo‘naltirilgan tashkiliy-iqtisodiy mexanizm ishlab chiqildi. Korxonaning 2016-2025-yillardagi moliyaviy va ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari kompleks tahlil qilinib, ichki resurslardan foydalanish imkoniyatlari baholandi. Tadqiqot natijalari resurs tejamkorligi, ishlab chiqarish quvvatlaridan samarali foydalanish, raqamli boshqaruv va integratsiyalashgan nazorat tizimlari iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qilganini ko‘rsatdi. Taklif etilgan mexanizm korxona rentabelligini oshirish, resurslardan oqilona foydalanish va uzoq muddatli barqaror rivojlanishni ta‘minlash uchun ilmiy-amaliy asos yaratdi.

Kalit so‘zlar: resursga yo‘naltirilgan boshqaruv, iqtisodiy samaradorlik, sanoat korxonasi, kaliy o‘g‘itlari, resurs tejamkorligi, raqamli boshqaruv, rentabellik, ishlab chiqarish.

Abstract

This article developed an adaptive resource-oriented organizational and economic mechanism for improving economic efficiency based on the case of JSC “Dehkanabad Potash Plant.” Financial and production indicators for the period 2016-2025 were comprehensively analyzed to evaluate internal reserves for improving resource

utilization. The findings demonstrated that resource conservation, efficient use of production capacity, digital management, and integrated control systems contributed to higher economic efficiency. The proposed mechanism provided a scientific and practical framework for increasing profitability, strengthening rational resource utilization, and supporting the long-term sustainable development of industrial enterprises. The study also highlighted the importance of integrating resource management with operational decision-making to improve overall enterprise performance.

Keywords: resource-oriented management, economic efficiency, industrial enterprise, potash fertilizers, resource conservation, digital management, profitability, production.

ВВЕДЕНИЕ

Калийная промышленность занимает особое место в структуре химического комплекса Республики Узбекистан. АО «Дехканабадский завод калийных удобрений» является единственным в стране и Центральной Азии производителем калийных удобрений, располагающим собственной сырьевой базой на Тюбегатанском месторождении калийных солей (Кашкадарьинская область). С момента выпуска первой продукции в июле 2010 года производственная мощность предприятия была последовательно доведена до 600 тыс. тонн в год при проектном потенциале комплекса 2,1 млн тонн.

За 2016-2025 годы выручка предприятия увеличилась с 104,6 до 1 003,0 млрд сум. Вместе с тем физический объём производства вырос лишь с 230,1 до 367,7 тыс. тонн. Это расхождение при анализе с применением индексного метода показывает, что 93 % прироста выручки обеспечено ценовой конъюнктурой, а не внутренними улучшениями. Пиковая прибыль 2022 года (345,5 млрд сум) сменилась падением почти в 19,5 раза в 2023 году вслед за обвалом мировых цен на калий - свидетельство структурной уязвимости предприятия.

Приватизация предприятия в августе 2025 года и переход 100 % акций компании Asian Chemical Group актуализируют задачу перехода к принципиально иной, ресурсно-ориентированной модели управления, не зависящей от ценовой конъюнктуры. Целью настоящей статьи является разработка и обоснование адаптивного ресурсно-ориентированного организационно-экономического механизма повышения эффективности АО «ДЗКУ» с замкнутым контуром выявления и реализации внутренних резервов.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Теоретическую основу исследования составляют работы в области измерения производственной эффективности, организационно-экономических механизмов управления и ресурсоориентированных подходов.

Концептуальной отправной точкой служит работа М. Фаррелла [1], заложившая основы количественного измерения производственной эффективности через разграничение технической и аллокативной составляющих. Предложенный в ней фронтальный подход остаётся

методологическим фундаментом большинства последующих исследований эффективности промышленных предприятий. Р. Каплан и Д. Нортон [2] расширили понимание эффективности за рамки финансовых показателей, предложив систему сбалансированных показателей как инструмент трансляции стратегии в операционные метрики. Применительно к промышленным предприятиям это означает необходимость формирования многомерных систем оценки, включающих как стоимостные, так и натуральные ресурсные показатели.

В отечественной научной традиции фундаментальный вклад в методологию анализа хозяйственной деятельности внесла Г.В. Савицкая [3], разработавшая систему факторного анализа с применением метода цепных подстановок. Именно этот инструментарий применяется в настоящем исследовании для разграничения ценового и физического вкладов в динамику финансовых результатов ДЗКУ. Системный взгляд на предприятие как на сложный экономический объект развит в работах Г.Б. Клейнера [4], обосновавшего необходимость интеграции контуров управления различными аспектами деятельности в единую платформу.

Применительно к реальному сектору экономики Узбекистана А.В. Вахабов [5] исследовал финансово-экономические механизмы повышения эффективности промышленных предприятий в условиях трансформационного периода. Р.А. Алимов [6] анализировал специфику повышения эффективности предприятий горнодобывающей и химической промышленности страны в условиях глобализации. Оба автора указывают на недостаточность сугубо стоимостных критериев оценки и необходимость ресурсоориентированных подходов - вывод, согласующийся с результатами настоящего исследования.

В сфере управления эффективностью горнохимических предприятий отраслевая аналитика CRU Group [7] и Геологической службы США [8] фиксирует устойчивую тенденцию к разрыву между стоимостной и натуральной динамикой в компаниях, сильно зависящих от товарного ценового цикла. Именно этот феномен - «иллюзия эффективности» при ценовом попутном ветре - выступает центральной проблемой, на решение которой направлен предложенный в статье механизм.

Вместе с тем анализ литературы выявляет существенный пробел: большинство работ либо ограничивается констатацией факторов неэффективности, либо предлагает отдельные инструменты (энергomenеджмент, KPI, цифровизацию) без их интеграции в единый замкнутый управленческий контур. Предлагаемый адаптивный ресурсо-ориентированный механизм призван восполнить этот пробел применительно к горнохимическим предприятиям с высокой ценовой волатильностью.

МЕТОДОЛОГИЯ

Информационную базу составили данные управленческой и бухгалтерской отчетности АО «ДЗКУ» за 2016-2025 годы, материалы Государственного

комитета РУз по статистике, отраслевые данные АО «Узкимёсаноат», а также открытая отчётность ведущих мировых производителей калийных удобрений.

В работе применялся комплекс аналитических методов: горизонтальный, вертикальный и коэффициентный анализ - для оценки динамики и структуры показателей; факторный анализ методом цепных подстановок и модель Дюпона - для разграничения интенсивных и экстенсивных факторов; индексный метод - для формализованной декомпозиции динамики выручки на физическую и ценовую составляющие. Интегральная оценка выполнена методом линейного нормирования min-max. Эконометрическое обоснование сценариев - с применением множественной регрессии (верификация по VIF, Дарбин-Уотсон, Шапиро-Уилк).

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

За 2016-2025 годы выручка АО «ДЗКУ» выросла с 104,6 до 1 003,0 млрд сум (в 9,6 раза), чистая прибыль - с 0,013 до 125,5 млрд сум. Вместе с тем натуральный выпуск увеличился лишь с 230,1 до 367,7 тыс. тонн (в 1,6 раза), что указывает на принципиальное расхождение стоимостного и натурального роста (табл. 1).

Таблица 1.

Динамика ключевых показателей экономической эффективности АО «ДЗКУ» (2016-2025 гг.)¹

Год	Выручка, млрд сум	Объём произ-ва, млрд сум	Выпуск, тыс. т	Чистая прибыль, млрд сум
2016	104,6	96,1	230,1	0,013
2018	336,1	346,2	304,0	3,5
2020	449,8	478,6	350,0	1,3
2022	1 076,0	1 239,5	329,7	345,5
2023	696,5	751,3	330,1	17,7
2025	1 003,0	819,4	367,7	125,5

Индексная декомпозиция подтверждает, что 93,0 % прироста выручки за десятилетие обеспечено ценовым фактором (835,9 из 898,4 млрд сум), а физический прирост дал лишь 7,0 %. Рентабельность продаж варьировалась от 0,01 % (2016) до 32,11 % (2022) и 12,51 % (2025) - в полном соответствии с конъюнктурным циклом мирового рынка калия.

Оценка действующего механизма выявила шесть системных недостатков: реактивный постфактум-контроль; слабая увязка мотивации с ресурсоэффективностью; недостаточная цифровизация учёта; разрозненность контуров управления эффективностью, ресурсами и качеством; маскировка внутреннего состояния ценовой конъюнктурой; отсутствие формализованной системы резервов. Факторный анализ прироста прибыли за 2024-2025 гг. (+80,6 млрд сум) показал, что 61,9 млрд сум обеспечено ростом рентабельности продаж

¹ Источник: составлено автором на основе данных управленческой отчётности АО «ДЗКУ».

и лишь 18,7 млрд - увеличением выручки: механизм работает преимущественно на внешней конъюнктуре.

На основе выявленных недостатков разработан адаптивный ресурсо-ориентированный механизм с замкнутым контуром: цифровая диагностика → выявление резервов → управленческие решения → мотивация на КРІ ресурсосбережения → предупреждающий контроль → новый цикл. Принципиальное отличие от действующей системы - интеграция трёх ранее разрозненных контуров (эффективность, ресурсы, качество) в единую цифровизированную платформу управления.

Гарантируемый годовой эффект рассчитан по трём контурам (табл. 2). При инвестициях около 500 млн сум срок окупаемости составляет 1,18 года, ЧПС за три года при ставке 20 % - 392,1 млн сум.

Таблица 2.

**Расчёт гарантируемого годового эффекта от внедрения механизма
(база - 2025 г.)¹**

Контур экономии	База, млн сум/год	Коэффициент	Экономия, млн сум/год
Энергосбережение	42 200	$\alpha_{\text{э}} = 0,6 \%$	253,2
Материалосбережение	109 340	$\alpha_{\text{м}} = 0,15 \%$	164,0
Оптимизация управленческих процессов	$108,0 \times 0,75$	$k = 0,75$	81,0
Совокупный годовой эффект	-	-	498,2

Введённый интегральный индекс $I(t)$ агрегирует шесть нормированных показателей: рентабельность продаж (0,20), загрузка мощности (0,20), фондоотдача (0,15), материалоотдача (0,15), натуральная производительность труда (0,15), энергоёмкость (0,15, дестимулянт). Расчёт за 2016-2025 гг. показал рост с 0,031 до 0,559 при конъюнктурном пике 0,901 в 2022 году; значение 2025 года свидетельствует о неиспользованном потенциале в 0,441 пункта.

Совокупный среднесрочный резерв роста прибыли составляет 66,8 млрд сум в год (53,2 % чистой прибыли 2025 г.). Из них 46,9 % сосредоточено в оптимизации структуры финансовых затрат и 41,9 % - в дозагрузке мощностей до целевых 75 %. Эконометрическая модель ($R^2 = 0,980$) подтвердила: снижение материальных затрат на 1 млн сум даёт прирост чистой прибыли на 2,648 млн сум против 0,647 млн сум от прироста выручки на ту же величину.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Первое. Рост стоимостных показателей АО «ДЗКУ» в 2016-2025 годах носил преимущественно ценовой характер (93 % прироста выручки). Это формирует структурную уязвимость и обосновывает переориентацию на интенсивное повышение внутренней эффективности.

Второе. Предложенный адаптивный ресурсо-ориентированный механизм с замкнутым контуром интегрирует управление эффективностью,

¹ Источник: по расчётам автора.

ресурсосбережением и качеством в единую цифровизированную систему с гарантируемым эффектом 498,2 млн сум в год и сроком окупаемости 1,18 года.

Третье. Совокупный резерв роста прибыли - 66,8 млрд сум в год. Реализация базового сценария обеспечивает рост чистой прибыли до 211,2 млрд сум к 2028 году (+40,3 % к уровню 2025 г.).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Farrell M.J. The Measurement of Productive Efficiency // Journal of the Royal Statistical Society. 1957. Vol. 120, Series A. P. 253-290.
2. Kaplan R.S., Norton D.P. The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. Boston: Harvard Business School Press, 1996. 322 p.
3. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: учебник. М.: ИНФРА-М, 2021. 378 с.
4. Клейнер Г.Б. Системная экономика как платформа развития современной экономической теории // Вопросы экономики. 2013. № 6. С. 4-28.
5. Вахабов А.В. Финансово-экономические механизмы повышения эффективности предприятий реального сектора экономики Узбекистана. Ташкент: Молия, 2015. 284 с.
6. Алимов Р.А. Повышение эффективности предприятий горнодобывающей и химической промышленности Узбекистана. Ташкент: Фан, 2019. 212 с.
7. CRU Group. Global Potash Market Outlook 2024. London: CRU, 2024.
8. U.S. Geological Survey. Mineral Commodity Summaries 2025: Potash. Reston, VA: USGS, 2025.
9. Porter M. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. New York: Free Press, 1985. 557 p.
10. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Статистический ежегодник Узбекистана 2023. Ташкент: Госкомстат РУз, 2023. 352 с.
11. Дехканабадский калийный завод приватизирован // Gazeta.uz. 08.08.2025.

OLIIY TA'LIM TASHKILOTLARINI INNOVATSION MENEJMENT KONSEPSIYASI ASOSIDA STRATEGIK BOSHQARISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Boltayeva Sitora Mirdjonovna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

“Iqtisodiyot va menejment” kafedrası

katta o'qituvchisi/TIU mustaqil izlanuvchisi

E-mail: sitoraboltaeva@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada oliy ta'lim tashkilotlarini innovatsion menejment konsepsiyasi asosida strategik boshqarishning ilmiy-nazariy asoslari tahlil qilindi. Tadqiqotda strategik menejment, innovatsion rivojlanish, bilimlarni boshqarish, ochiq innovatsiyalar va universitetlarning evolyutsion rivojlanish modellari o'zaro bog'liqlikda baholandi. Xorijiy tajriba hamda milliy me'yoriy-huquqiy asoslar qiyosiy tahlil qilinib, oliy ta'lim tashkilotlari faoliyatini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari aniqlandi. Tadqiqot natijasida strategik boshqaruvning integratsiyalashgan konseptual modeli ishlab chiqildi hamda uni amaliyotga joriy etish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar shakllantirildi. Taklif etilgan yondashuv oliy ta'lim tizimining raqobatbardoshligini, boshqaruv samaradorligini va innovatsion salohiyatini oshirishga xizmat qilishi ko'rsatildi.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, strategik boshqaruv, innovatsion menejment, universitet 4.0, raqamli transformatsiya, bilimlarni boshqarish, Triple Helix, raqobatbardoshlik.

Аннотация

В статье были исследованы научно-теоретические основы стратегического управления организациями высшего образования на основе концепции инновационного менеджмента. Были проанализированы взаимосвязи стратегического менеджмента, инновационного развития, управления знаниями, открытых инноваций и эволюционных моделей университетов. На основе сравнительного анализа зарубежного опыта и национальной нормативно-правовой базы были определены приоритетные направления совершенствования деятельности организаций высшего образования. По результатам исследования была разработана интегрированная концептуальная модель стратегического управления и сформулированы научно обоснованные рекомендации по её практическому применению. Было показано, что предложенный подход способствовал повышению конкурентоспособности, эффективности управления и инновационного потенциала системы высшего образования.

Ключевые слова: высшее образование, стратегическое управление, инновационный менеджмент, Университет 4.0, цифровая трансформация, управление знаниями, Triple Helix, конкурентоспособность.

Abstract

This article examined the scientific and theoretical foundations of the strategic management of higher education institutions based on the concept of innovation

management. The study analyzed the relationships among strategic management, innovation development, knowledge management, open innovation, and evolutionary university models. A comparative analysis of international experience and the national regulatory framework was conducted to identify priority directions for improving higher education management. As a result of the research, an integrated conceptual model of strategic management was developed, and scientifically grounded recommendations for its practical implementation were formulated. The findings demonstrated that the proposed approach contributed to strengthening institutional competitiveness, improving management efficiency, and enhancing the innovation capacity of higher education institutions.

Keywords: higher education, strategic management, innovation management, University 4.0, digital transformation, knowledge management, Triple Helix, competitiveness.

KIRISH

Zamonaviy oliy ta'lim jadal globallashtirish, raqamlashtirish va bilimga asoslangan iqtisodiyot sharoitida sifat jihatidan yangi bosqichga o'tmoqda. Bunday muhitda intellektual kapital asosiy resursga aylanadi, oliy ta'lim tashkilotlari (OTT) esa faqat kadr tayyorlovchi muassasa emas, balki inson kapitalini shakllantiruvchi, ilmiy g'oyalarni tijoratlashiruvchi va hududiy hamda milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshiruvchi markaziy institut sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa OTT faoliyatini an'anaviy ta'lim berish vazifasidan ancha kengroq - ilmiy tadqiqot, innovatsiya transferi va ijtimoiy mas'uliyatni qamrab oluvchi modelga o'tishini taqozo etadi.

Global reytinglar, xalqaro akkreditatsiya talablari va akademik mobillik sharoitida universitetlar o'rtasidagi raqobat kuchayib bormoqda. Ana shu vaziyatda boshqaruv samaradorligi strategik ustunlikning hal qiluvchi omiliga aylanadi. Biroq an'anaviy, reaktiv boshqaruv usullari - ya'ni muammo yuzaga kelgach unga javob berish amaliyoti - tez o'zgaruvchi muhit talablariga javob bermaydi. Shu bois oliy ta'lim tizimida strategik boshqaruvga, aniqrog'i, uni innovatsion menejment konsepsiyasi bilan uyg'unlashtirishga o'tish dolzarb ilmiy-amaliy masalaga aylanmoqda.

O'zbekistonda so'nggi yillarda oliy ta'lim sohasida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilib, universitetlarga bosqichma-bosqich moliyaviy va akademik mustaqillik berilmoqda. Ko'plab OTTlarda strategik boshqaruv madaniyati hali yetarlicha shakllanmagan, innovatsion menejmentning zamonaviy usullari esa tizimli qo'llanilmaydi. Ushbu maqolaning maqsadi - oliy ta'lim tashkilotlarini innovatsion menejment konsepsiyasi asosida strategik boshqarishning ilmiy-nazariy asoslarini umumlashtirish, ushbu sohadagi ustuvor muammolarni aniqlash va ularni hal etishga qaratilgan integratsiyalashgan konseptual yondashuvni asoslashdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

Innovatsion menejment tushunchasining ilmiy asoslari XX asr davomida bosqichma-bosqich shakllandi. J.Shumpeter innovatsiyani iqtisodiy rivojlanishning asosiy kuchi deb ta'riflab, "ijodiy halokat" (creative destruction) konsepsiyasini ilgari

surdi: yangi mahsulotlar, texnologiyalar va tashkiliy shakllarning joriy etilishi iqtisodiy tizimni ichkaridan o'zgartiradi. P.Druker bu g'oyani rivojlantirib, innovatsiyani sof texnologik ixtiro doirasidan chiqardi va uni ijtimoiy hamda boshqaruv sohasidagi yangilanishlarni ham qamrab oluvchi tadbirkorlik vositasi sifatida talqin qildi. Aynan shu keng talqin oliy ta'lim uchun ahamiyatlidir, chunki universitet - bilim va inson kapitalini qayta ishlab chiqaruvchi tashkilot.

Keyingi nazariy hissa OTTlar duch keladigan xatarlarni tushunishga yordam beradi. K.Kristensenning "buzuvchi innovatsiya" (disruptive innovation) nazariyasiga ko'ra, yetakchi tashkilotlar mavjud mijozlariga haddan tashqari e'tibor qaratib, yangi yondashuvlarni e'tibordan chetda qoldirishi mumkin. Masofaviy ta'lim, MOOC platformalari va raqamli ta'lim texnologiyalari an'anaviy universitet modelini aynan shunday "buzilish" xavfi ostiga qo'ymoqda. G.Chesbroning ochiq innovatsiya (open innovation) konsepsiyasi esa buning aksini - ichki va tashqi bilim oqimlarini birlashtirishning samarasini ko'rsatadi, bu universitet-sanoat hamkorligi va xalqaro ilmiy almashinuvda bevosita aks etadi.

Strategik menejment nazariyasi OTT boshqaruviga tayanch beradi. M.Porterning raqobat strategiyalari va "beshta kuch" modeli universitet muhitidagi raqobatni - talabalar uchun kurash, muqobil ta'lim shakllari, davlat regulatsiyasi va ish beruvchilar talablarini - tahlil qilish imkonini beradi. G.Mintzbergning strategik menejment maktablari tasnifi ichida oliy ta'lim uchun ayniqsa "rejalash", "o'rganish" va "madaniyat" maktablari ahamiyatli, zero universitetning akademik madaniyati strategik qarorlarga kuchli ta'sir ko'rsatadi. R.Kaplan va D.Norton ishlab chiqqan muvozanatli ko'rsatkichlar tizimi (Balanced Scorecard) esa strategik maqsadlarni moliyaviy, mijozlar, ichki jarayonlar hamda o'rganish va rivojlanish yo'nalishlari bo'yicha aniq ko'rsatkichlarga aylantirish vositasi sifatida keng tarqaldi.

Bevosita OTTlarga tatbiq etiladigan bir qator nazariyalar alohida ahamiyat kasb etadi. L.fon Bertalanfining umumiy tizimlar nazariyasi universitetni kirish (talabalar, resurslar, bilim) - jarayon (ta'lim, tadqiqot) - chiqish (bitiruvchilar, ilmiy natijalar) elementlaridan iborat yaxlit tizim sifatida ko'rishga imkon beradi. I.Nonaka va H.Takeuchining bilim yaratish nazariyasi (SECI modeli) aniq va yashirin bilimning o'zaro aylanishini tavsiflaydi; P.Sengenning "o'rganuvchi tashkilot" konsepsiyasi universitetni tabiatan doimiy o'rganuvchi tuzilma sifatida taqdim etadi. J.Barnining resurslarga asoslangan nazariyasi (RBV) OTTning raqobatbardosh ustunligini uning noyob resurslari - malakali professor-o'qituvchilar, ilmiy infratuzilma, intellektual mulk va institutsional obro' - orqali izohlaydi.

Nihoyat, innovatsion ekotizim mantiqini G.Etskovich va L.Leydesdorfning "Uchlik spiral" (Triple Helix) modeli ochib beradi: eng samarali innovatsion rivojlanish universitet, davlat va biznesning o'zaro hamkorligida yuzaga keladi. E.Karayannis va D.Kempbell bu modelni fuqarolik jamiyati (To'rtlik spiral) va ekologik barqarorlik (Beshlik spiral) hisobga olinadigan ko'rinishda kengaytirdilar. Ushbu nazariyalarning qiyosiy tahlili muhim xulosaga olib keladi: ularning har biri OTT boshqaruvining faqat ma'lum bir qirrasini yoritadi, yagona universal yondashuv

esa mavjud emas. Binobarin, samaradorlikni ushbu nazariyalarni alohida emas, balki o‘zaro to‘ldiruvchi, integratsiyalashgan tizim sifatida qo‘llash ta‘minlaydi.

O‘zbekiston sharoitida bu masala huquqiy jihatdan ham quvvatlangan. 2019 - yilda qabul qilingan “Oliy ta‘lim to‘g‘risida”gi qonun, oliy ta‘limni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi hamda 2022 - 2026-yillarga mo‘ljallangan innovatsion rivojlanish strategiyasi innovatsion menejment tamoyillarini amaliyotga joriy etish uchun zarur institutsional asosni yaratmoqda.

METODOLOGIYA

Tadqiqot dialektik va tizimli yondashuvga asoslanadi: oliy ta‘lim tashkiloti bir-biri bilan bog‘liq elementlardan iborat yaxlit tizim sifatida ko‘rib chiqiladi. Nazariy asoslarni umumlashtirishda ilmiy adabiyot va me‘yoriy-huquqiy hujjatlar mazmuniy tahlil qilindi. Xorijiy tajribani o‘rganishda qiyosiy tahlil usulidan foydalanilib, rivojlangan (AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya) va rivojlanayotgan (Xitoy, Janubiy Koreya, Singapur, Malayziya, Turkiya) mamlakatlar universitetlaridagi boshqaruv modellari muayyan mezonlar bo‘yicha solishtirildi.

Universitetlarning rivojlanishini tahlil qilishda evolyutsion-tarixiy yondashuv qo‘llanilib, ular Universitet 1.0 dan Universitet 4.0 gacha bo‘lgan avlodlar kesimida tasniflandi. Aniqlangan muammolar, nazariy asoslar va xorijiy tajriba sintezi asosida esa muallif tomonidan strategik boshqaruvning integratsiyalashgan konseptual sxemasi ishlab chiqildi. Shu tariqa tadqiqot nazariy tahlildan amaliy modelga o‘tish mantig‘iga quriladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Strategik boshqaruvda qo‘llaniladigan innovatsion usullar keng ko‘lamli bo‘lib, ularni bir necha guruhga ajratish mumkin. Diagnostika bosqichida ichki salohiyat va tashqi muhitni baholovchi SWOT hamda PESTLE tahlillari yetakchilik qiladi. Strategiyani shakllantirish va amalga oshirishda muvozanatli ko‘rsatkichlar tizimi (BSC), benchmarking, strategik xaritalash va ssenariy rejalashtirish qo‘llaniladi. Raqamli transformatsiya vositalari, sun‘iy intellekt va katta ma‘lumotlar tahlili ma‘lumotlarga asoslangan qaror qabul qilishni ta‘minlaydi, umumiy sifat menejmenti (TQM) va bilimlarni boshqarish esa uzluksiz takomillashtirish madaniyatini yaratadi. Muhim jihat shundaki, bu usullar tijorat tashkilotlaridan farqli o‘laroq foyda emas, balki ta‘lim sifati va jamiyatga xizmatni bosh maqsad qilib qo‘ygan OTT kontekstiga moslashtirilishi lozim.

Nazariy tahlil va xorijiy tajriba o‘rganilishi oliy ta‘lim tashkilotlarini strategik boshqarishdagi yettita ustuvor muammoni aniqlash imkonini berdi. Bu muammolar faqat O‘zbekistonga xos bo‘lmay, global miqyosda ko‘plab mamlakatlar uchun dolzarbdir (1-jadval).

Ushbu muammolarni hal etish uchun avvalo universitetning evolyutsion rivojlanish mantig‘ini tushunish zarur. Zamonaviy ilmiy adabiyotda universitetlarning rivojlanishi to‘rt avlod orqali ifodalanadi. Universitet 1.0 - bilimni avloddan avlodga uzatuvchi an‘anaviy ta‘lim muassasasi; Universitet 2.0 - V.fon Gumboldt modeliga asoslangan, ta‘lim bilan tadqiqotni birlashtirgan tadqiqot universiteti; Universitet 3.0 -

bilimni tijoratlashtirish va jamiyatga xizmatni o'z zimmasiga olgan tadbirkor universitet; Universitet 4.0 - raqamli transformatsiya va barqaror rivojlanishni ta'minlovchi, sun'iy intellekt hamda katta ma'lumotlarni chuqur integratsiyalashtirgan raqamli universitet (2-jadval).

1-jadval

Oliy ta'lim tashkilotlarini strategik boshqarishdagi ustuvor muammolar¹

№	Muammo	Mohiyati	Ta'siri
1	Strategik ko'rish noaniqligi	Missiya va vizion mavhum, muassasaning noyob pozitsiyasi aniqlanmagan	Barcha boshqaruv qarorlariga ta'sir qiladi
2	Strategiya-amalga oshirish uzilishi	Strategik maqsadlar kundalik faoliyatga tatbiq etilmaydi	Resurslar samarasiz taqsimlanadi
3	Baholash tizimi nomukammal	Ta'lim sifati va ilmiy natijalar to'liq baholanmaydi	Qarorlar ma'lumotlarga asoslanmaydi
4	Raqamli transformatsiya sekinligi	Xodimlarning raqamli ko'nikmalari past, jarayonlar optimallashtirilmagan	Raqobatbardoshlikni pasaytiradi
5	Moslashuv qobiliyati past	Reaktiv boshqaruv, o'zgarishlarga qarshilik	Strategik imkoniyatlar boy beriladi
6	Hamkorlik yetishmasligi	Talabalar, ish beruvchilar va davlat bilan aloqa tizimsiz	"Uchinchi missiya" amalga oshmaydi
7	Ekotizim shakllanmaganligi	Ilmiy natijalar amaliyotga tatbiq etilmaydi, texnologiya transferi sust	Iqtisodiy va ijtimoiy ta'sir past

2-jadval

Universitetning evolyutsion rivojlanish modellari

Xususiyat	Universitet 1.0	Universitet 2.0	Universitet 3.0	Universitet 4.0
Davr	O'rta asrlar	XIX-XX asr	XX asr 2-yarmi	XXI asr
Asosiy missiya	Ta'lim	Ta'lim + tadqiqot	Ta'lim + tadqiqot + tadbirkorlik	Yuqoridagilar + raqamli transformatsiya
Nazariy asos	An'anaviy pedagogika	Gumboldt modeli	Triple Helix (Etzkowitz)	Quadruple/Quintuple Helix (Carayannis)
Boshqaruv modeli	Iyerarxik	Akademik avtonomiya	Tadbirkor boshqaruv	Raqamli va adaptiv boshqaruv
Asosiy natija	Diplomli mutaxassis	Ilmiy bilim va kadrlar	Innovatsiya, patent, spin-off	Raqamli ekotizim, barqaror rivojlanish

Aniqlangan muammolar va universitet modellari tahlili asosida muallif tomonidan oliy ta'lim tashkilotlarini strategik boshqarishda innovatsion usullardan foydalanishning konseptual sxemasi ishlab chiqildi. Sxemaning asosiy g'oyasi shundan iboratki, universitetni Universitet 3.0 va Universitet 4.0 modellariga o'tkazish uchun innovatsion usullarni alohida emas, balki o'zaro bog'langan yaxlit tizim sifatida qo'llash kerak. Sxema uch qatlamdan tashkil topadi.

¹ Muallif ishlanmasi

Birinchi - diagnostik qatlam muammolarni aniqlashga xizmat qiladi. Unda SWOT va PESTLE tahlillari integratsiyalashgan holda qo'llaniladi: PESTLE natijalari SWOTning imkoniyat va xatarlar qismini boyitadi, ikkala tahlil sintezi esa strategik muammolarning to'liq manzarasini yaratadi.

Ikkinchi - strategik qatlam strategiyani shakllantirish va amalga oshirishni qamrab oladi. Bu qatlam ikki yo'nalishga ajraladi. Universitet 3.0 ga o'tish strategiyasi "Uchlik spiral" modeliga tayanadi va BSC, benchmarking, bilimlarni boshqarish (SECI) hamda ssenariy rejalashtirish usullaridan foydalanadi. Universitet 4.0 ga o'tish strategiyasi esa "To'rtlik/Beshlik spiral" modeliga asoslanib, raqamli transformatsiya vositalari, sun'iy intellekt, TQM va strategik xaritalashni qo'llaydi. Manfaatdor tomonlar bilan hamkorlik bu ikki yo'nalishni yagona tizimga bog'lovchi ko'ndalang element vazifasini bajaradi.

Uchinchi - monitoring va takomillashtirish qatlami strategiyani amalga oshirish natijalarini muntazam kuzatib boradi. KPI tizimi, sun'iy intellektga asoslangan tahlil va TQMning PDCA sikli (rejalashtirish-amalga oshirish-tekshirish-tuzatish) orqali uzluksiz takomillashtirish ta'minlanadi. Monitoring natijalari diagnostik qatlamga qayta uzatiladi va shu tariqa strategik boshqaruvning uzluksiz, dinamik sikli hosil bo'ladi. Sxemaning asosiy yangiligi aniqlangan muammolarni innovatsion usullar bilan bevosita bog'lashda hamda universitet modellarini boshqaruv usullari bilan integratsiyalashtirishda namoyon bo'ladi (3-jadval).

3-jadval
Ustuvor muammolar va innovatsion usullar o'rtasidagi bog'liqlik¹

№	Muammo	Innovatsion usul	Universitet modeli
1	Strategik ko'rish noaniqligi	Ssenariy rejalashtirish, strategik xaritalash	Universitet 3.0 / 4.0
2	Strategiya-amalga oshirish uzilishi	BSC, strategik xaritalash	Universitet 3.0
3	Baholash tizimi nomukammal	KPI tizimi, SI-tahlil, Big Data	Universitet 4.0
4	Raqamli transformatsiya sekinligi	Raqamli transformatsiya vositalari, LMS, ERP	Universitet 4.0
5	Moslashuv qobiliyati past	PESTLE-tahlil, ssenariy rejalashtirish	Universitet 3.0 / 4.0
6	Hamkorlik yetishmasligi	Stakeholder management, Triple Helix	Universitet 3.0
7	Ekotizim shakllanmaganligi	Bilimlarni boshqarish, benchmarking, TQM	Universitet 3.0 / 4.0

Xorijiy tajribaning qiyosiy tahlili konseptual yondashuvni empirik jihatdan quvvatlaydi. 2010 - 2025-yillarda jahon oliy ta'lim tizimida beshta global tendensiya shakllandi: raqamli transformatsiyaning jadal sur'atlari, natijaga yo'naltirilgan boshqaruvga o'tish, universitetlar avtonomiyasining kengayishi, sifatni uzluksiz takomillashtirish madaniyatining mustahkamlanishi va innovatsion ekotizimlarning

¹ Muallif ishlanmasi

yaratilishi. Bu davrda sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalarni joriy etgan universitetlar ulushi bir necha barobar oshdi, strategik boshqaruv tizimini rasman qabul qilgan OTTlar soni ham sezilarli ko'paydi.

Solishtiruv shuni ko'rsatadiki, rivojlangan mamlakatlarda (AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya) universitetlar yuqori avtonomiyaga ega bo'lib, zamonaviy korporativ boshqaruvni akademik qadriyatlar bilan uyg'unlashtirgan; bu yerda hisobdorlik va shaffoflik tamoyillari kuchli. Rivojlanayotgan mamlakatlarda (Xitoy, Janubiy Koreya, Singapur, Malayziya, Turkiya) esa davlatning strategik yo'naltiruvchi roli sezilarli bo'lib, avtonomiya bosqichma-bosqich beriladi. Barcha mamlakatlar uchun umumiy bo'lgan jihat - ma'lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish, moslashuvchan tashkiliy tuzilmalar va uzluksiz takomillashtirish madaniyatidir. Bashoratli analitikani joriy etgan universitetlar talabalar muvaffaqiyati va moliyaviy ko'rsatkichlarda aniq yaxshilanishlarga erishgani ushbu usullarning amaliy samarasini tasdiqlaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tahlil bir necha asosiy xulosaga olib keladi. Birinchidan, oliy ta'lim tashkilotlarini strategik boshqarishda yagona universal nazariy yondashuv mavjud emas; klassik strategik menejment maktablari, bilim boshqaruvi, o'rganuvchi tashkilot va ochiq innovatsiya nazariyalarining har biri boshqaruvning ma'lum bir qirrasini yoritadi. Shu bois yuqori samaradorlikni bu nazariyalarni o'zaro to'ldiruvchi, sinergetik tizim sifatida qo'llash ta'minlaydi. Ikkinchidan, OTTlarning boshqaruv samaradorligi to'rt ustunga - strategik rejalashtirish, innovatsion infratuzilma, kadrlar salohiyati va samaradorlikni baholash tizimiga tayanadi. Uchinchidan, xorijiy tajriba ko'r-ko'rona ko'chirilmasligi, balki milliy sharoitga moslashtirilishi lozim; ushbu yondashuvni "adaptiv transformatsiya" modeli sifatida ta'riflash mumkin.

Aniqlangan muammolar va o'rganilgan tajriba asosida O'zbekiston oliy ta'lim tashkilotlari uchun quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi. Strategik maqsadlarni aniq ko'rsatkichlarga aylantirish uchun muvozanatli ko'rsatkichlar tizimi (BSC) va natijaga yo'naltirilgan boshqaruvni bosqichma-bosqich joriy etish; ta'lim, tadqiqot va ma'muriy jarayonlarni qamrab oluvchi raqamli transformatsiya strategiyasini ishlab chiqish hamda ma'lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish tizimini shakllantirish; EFQM mukammallik modeli yoki PDCA sikli asosida sifatni uzluksiz takomillashtirish madaniyatini o'rnatish maqsadga muvofiqdir.

OTTlarga akademik, moliyaviy va tashkiliy avtonomiyani "avtonomiya-hisobdorlik" muvozanati asosida bosqichma-bosqich berish; texnoparklar, startup inkubatorlari va universitet-sanoat hamkorligi orqali innovatsion ekotizimni shakllantirish; rahbar hamda boshqaruv kadrlarini zamonaviy menejment usullari bo'yicha tizimli tayyorlash va xalqaro benchmarking mexanizmini yo'lga qo'yish tavsiya etiladi. Ushbu chora-tadbirlar milliy oliy ta'lim tizimini xalqaro standartlarga yaqinlashtirishga va uning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Oliy ta'lim tashkilotlarini innovatsion menejment konsepsiyasi asosida strategik boshqarish - nazariy yondashuvlar, innovatsion usullar va zamonaviy raqamli texnologiyalarni yaxlit tizimga birlashtirishni talab qiluvchi murakkab jarayondir.

Taklif etilgan uch qatlamli konseptual yondashuv bu jarayonni tizimlashtirib, keyingi tadqiqotlarda empirik baholash uchun metodologik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Schumpeter J.A. The Theory of Economic Development. - Cambridge, MA: Harvard University Press, 1934.
2. Drucker P.F. Innovation and Entrepreneurship. - New York: Harper & Row, 1985.
3. Christensen C.M. The Innovator's Dilemma. - Boston: Harvard Business School Press, 1997.
4. Chesbrough H. Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting from Technology. - Boston: Harvard Business School Press, 2003.
5. Porter M.E. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors. - New York: Free Press, 1980.
6. Mintzberg H., Ahlstrand B., Lampel J. Strategy Safari: A Guided Tour Through the Wilds of Strategic Management. - New York: Free Press, 1998.
7. Kaplan R.S., Norton D.P. The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. - Boston: Harvard Business School Press, 1996.
8. Bertalanffy L. von. General System Theory: Foundations, Development, Applications. - New York: George Braziller, 1968.
9. Nonaka I., Takeuchi H. The Knowledge-Creating Company. - New York: Oxford University Press, 1995.
10. Senge P.M. The Fifth Discipline: The Art and Practice of the Learning Organization. - New York: Doubleday, 1990.
11. Barney J. Firm Resources and Sustained Competitive Advantage // Journal of Management. - 1991. - Vol. 17, No. 1. - P. 99-120.
12. Etzkowitz H., Leydesdorff L. The Dynamics of Innovation: From National Systems and "Mode 2" to a Triple Helix of University-Industry-Government Relations // Research Policy. - 2000. - Vol. 29, No. 2. - P. 109-123.
13. Carayannis E.G., Campbell D.F.J. 'Mode 3' and 'Quadruple Helix': Toward a 21st Century Fractal Innovation Ecosystem // International Journal of Technology Management. - 2009. - Vol. 46, No. 3/4. - P. 201-234.
14. Ansoff H.I. Corporate Strategy. - New York: McGraw-Hill, 1965.
15. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabr O'RQ-637-son "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni <https://lex.uz/docs/-5013007>
16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/docs/-4545884>
17. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 11-iyuldagi PQ-4391-son "Oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimida boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/uz/docs/-4415478>
18. "O'zbekiston Respublikasining 2022-2026-yillarga mo'ljallangan innovatsion rivojlanish strategiyasi". - Toshkent, 2022.

19. Yoʻldoshev N.K., Yusupov U.Sh. Innovatsion menejment va tadbirkorlik: Darslik. - Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2022.

TRANSPORTDA XIZMAT KO'RSATISH SIFATINI OSHIRISH

Giyosidinov Bobur Baxtiyor o'g'li

Toshkent davlat transport universiteti

“Transport iqtisodiyoti” kafedrası dotsenti

E-mail: bgiyosidinov@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9289-7211

Annotatsiya

Mazkur maqolada transport xizmatlari sifatini oshirishga ta'sir etuvchi asosiy omillar ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqotda transport infratuzilmasi, xizmat ko'rsatish jarayonlari, raqamli texnologiyalar, xavfsizlik, boshqaruv tizimi va mijozlar ehtiyojlarining o'zaro bog'liqligi baholandi. O'zbekiston Respublikasida 2019-2024-yillarda yo'lovchi tashish ko'rsatkichlari asosida transport xizmatlarining rivojlanish dinamikasi tahlil qilindi. Natijalar transport infratuzilmasini modernizatsiya qilish, raqamli xizmatlarni kengaytirish, xizmat ko'rsatish jarayonlarini takomillashtirish va boshqaruv samaradorligini oshirish transport xizmatlari sifatini sezilarli yaxshilaganini ko'rsatdi. Tadqiqot yakunida transport tizimining barqaror rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: transport xizmatlari, xizmat sifati, transport infratuzilmasi, raqamli texnologiyalar, yo'lovchi tashish, transport xavfsizligi, boshqaruv samaradorligi, raqobatbardoshlik.

Аннотация

В статье были исследованы основные факторы, влияющие на повышение качества транспортных услуг. Были проанализированы взаимосвязи между транспортной инфраструктурой, процессами обслуживания, цифровыми технологиями, безопасностью, системой управления и потребностями потребителей. На основе статистических данных Республики Узбекистан за 2019-2024 годы была оценена динамика развития пассажирских перевозок и качества транспортных услуг. Полученные результаты показали, что модернизация транспортной инфраструктуры, расширение цифровых сервисов, совершенствование процессов обслуживания и повышение эффективности управления способствовали улучшению качества транспортных услуг. По итогам исследования были разработаны научно-практические рекомендации, направленные на обеспечение устойчивого развития транспортной системы.

Ключевые слова: транспортные услуги, качество услуг, транспортная инфраструктура, цифровые технологии, пассажирские перевозки, транспортная безопасность, эффективность управления, конкурентоспособность.

Abstract

This article examined the main factors influencing the improvement of transport service quality. The study analyzed the relationships among transport infrastructure, service processes, digital technologies, safety, management systems, and customer needs. Based on passenger transport statistics in Uzbekistan for the period 2019-2024, the development trends of transport services were evaluated. The findings demonstrated that the modernization of transport infrastructure, the expansion of

digital services, improvements in service processes, and enhanced management efficiency significantly contributed to higher transport service quality. The study also formulated scientific and practical recommendations aimed at supporting the sustainable development of the transport system and improving service performance through effective management and customer-oriented approaches.

Keywords: transport services, service quality, transport infrastructure, digital technologies, passenger transportation, transport safety, management efficiency, competitiveness.

KIRISH

Transport tizimi mamlakat iqtisodiyoti va ijtimoiy rivojlanishining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Aholining harakatchanligini ta'minlash, hududlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash hamda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarining uzluksizligini saqlash transport xizmatlari sifati bilan bevosita bog'liq. Zamonaviy sharoitda urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi, aholining transport xizmatlariga bo'lgan talabining ortishi va raqamli texnologiyalarning rivojlanishi transport xizmatlarini tashkil etish hamda boshqarishga nisbatan yangi talablarni shakllantirmoqda. Shu sababli transport xizmatlari sifatini oshirish transport tizimini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

Transport xizmatlari sifati yo'lovchilar va yuk jo'natuvchilarning ehtiyojlarini o'z vaqtida, xavfsiz, qulay va ishonchli qondirish darajasi bilan belgilanadi. Xizmat ko'rsatish sifati transport infratuzilmasining rivojlanganligi, harakat tarkibining texnik holati, tashishni tashkil etish darajasi, axborot texnologiyalaridan foydalanish hamda boshqaruv samaradorligi kabi omillar ta'sirida shakllanadi. Mazkur omillarning o'zaro uyg'unligi transport korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish, resurslardan samarali foydalanish va iste'molchilar qoniqishini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekistonda transport sohasini modernizatsiya qilish, transport infratuzilmasini rivojlantirish va raqamli xizmatlarni keng joriy etish bo'yicha izchil ishlar amalga oshirilmoqda. Natijada yo'lovchi tashish hajmi yildan yilga ortib bormoqda, transport xizmatlarining qamrovi kengaymoqda va xizmat ko'rsatish sifati bosqichma-bosqich takomillashmoqda. Bunday sharoitda transport xizmatlari sifatiga ta'sir etuvchi omillarni ilmiy jihatdan tahlil qilish, mavjud imkoniyatlarni baholash hamda xizmat ko'rsatish samaradorligini oshirishga qaratilgan amaliy yondashuvlarni ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi transport xizmatlari sifatiga ta'sir etuvchi asosiy omillarni tizimli tahlil qilish, transport xizmatlarini takomillashtirishning zamonaviy yo'nalishlarini aniqlash hamda xizmat ko'rsatish sifati va transport tizimi samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy asoslangan takliflarni ishlab chiqishdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

Transport xizmatlari sifatini oshirish, xizmat ko'rsatish jarayonlarini raqamlashtirish va boshqaruv samaradorligini kuchaytirish masalalari so'nggi yillarda ilmiy tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. Zamonaviy transport tizimlarida ma'lumotlarni tezkor yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish xizmat sifati, operatsion samaradorlik hamda boshqaruv qarorlarining asoslanganligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Tojiboyev, Appelbaum, Kogan va Vasarhelyi ma'lumotlar bazalaridan samarali foydalanishning nazariy va amaliy asoslarini yoritib, SQL texnologiyalarining katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash, transport va xizmat ko'rsatish jarayonlarini tahlil qilish hamda boshqaruv qarorlarini axborot bilan ta'minlashdagi ahamiyatini asoslab bergan. Mualliflarning fikricha, raqamli ma'lumotlarni tizimli tahlil qilish xizmat ko'rsatish sifatini baholashning ishonchliligini oshiradi va boshqaruv samaradorligini kuchaytiradi [1].

Tojiboyev uzluksiz audit (Continuous Audit Analytics) metodlarini ishlab chiqib, real vaqt rejimida ma'lumotlarni monitoring qilish va nazorat qilish yondashuvlarini taklif etgan. Tadqiqotda ma'lumotlarni doimiy tahlil qilish orqali xizmat ko'rsatish jarayonlaridagi chetlanishlarni tezkor aniqlash hamda boshqaruv qarorlarini o'z vaqtida qabul qilish imkoniyati asoslangan. Mazkur yondashuv transport xizmatlari sifatini nazorat qilish tizimlarini takomillashtirishda ham amaliy ahamiyatga ega [2].

Keyingi tadqiqotlarda Tojiboyev va Kogan o'xshashlikka asoslangan tahlil (Similarity-Based Inference) usullarini ishlab chiqib, katta hajmdagi ma'lumotlar orasidan muhim obyektlarni aniqlash metodikasini taklif qilgan. Mualliflarning xulosalariga ko'ra, bunday yondashuv transport xizmatlarida xavflarni baholash, xizmat sifati ko'rsatkichlarini tahlil qilish va resurslarni samarali taqsimlash imkoniyatlarini kengaytiradi [3].

Tojiboyev tomonidan ishlab chiqilgan istisno holatlarni aniqlash (Exception Rule Generation) metodikasi ma'lumotlar bazasidagi me'yordan chetga chiqishlarni avtomatik aniqlash imkonini beradi. Ushbu usul xizmat ko'rsatish jarayonlarida yuzaga keladigan nosozliklar, kechikishlar yoki xizmat sifati pasayishiga olib keluvchi omillarni tezkor aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha boshqaruv choralarini ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi [4].

Tojiboyev va Kogan tomonidan taklif etilgan Similarity-Based Audit Selection modeli ma'lumotlarni tahlil qilishda xavf darajasi yuqori bo'lgan holatlarni tanlab olish imkonini yaratadi. Mazkur yondashuv transport korxonalarida xizmat ko'rsatish sifati monitoringini tashkil etish, nazorat samaradorligini oshirish va mavjud resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlashga xizmat qiladi [5].

Nuriddinning tadqiqotida uzluksiz audit tizimlari uchun istisno holatlar va anomal ma'lumotlar asosida qoidalarni shakllantirish usullari takomillashtirilgan. Muallif ma'lumotlar tahlili asosida boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonining aniqligini oshirish mumkinligini ko'rsatgan. Ushbu yondashuv transport xizmatlarini baholash va xizmat sifati monitoringini avtomatlashtirishda ham qo'llanishi mumkin [6].

Cheong va hammualliflar raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va analitik platformalarning audit hamda boshqaruv tizimlaridagi imkoniyatlarini tahlil qilgan. Tadqiqot natijalari katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash va raqamli tahlil vositalaridan foydalanish boshqaruvning shaffofligi, operatsion samaradorlik va xizmat ko'rsatish sifatini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlagan [7].

METODOLOGIYA

Tadqiqotda transport xizmatlari sifatiga ta'sir etuvchi omillarni baholash va ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash maqsadida tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, statistik tahlil, umumlashtirish hamda mantiqiy tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning axborot bazasini O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasining yo'lovchi tashish bo'yicha rasmiy statistik ma'lumotlari, transport sohasiga oid ilmiy adabiyotlar va me'yoriy-huquqiy hujjatlar tashkil etdi. Tahlil jarayonida 2019-2024-yillarda transport turlari bo'yicha yo'lovchi tashish ko'rsatkichlari qiyosiy baholandi, ularning o'sish dinamikasi va tarkibiy o'zgarishlari tahlil qilindi. Transport xizmatlari sifatini belgilovchi xavfsizlik, tezkorlik, qulaylik, raqamli xizmatlar, infratuzilma va boshqaruv omillarining amaliy ahamiyati kompleks baholandi. Olingan natijalar asosida transport xizmatlari sifatini oshirishga qaratilgan ilmiy asoslangan xulosalar va amaliy takliflar ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Transport xizmatlari sifatini oshirish zamonaviy transport tizimini rivojlantirish va transport kompaniyalarining samaradorligi uchun eng muhim yo'nalishlardan biridir. Yuqori sifatli transport xizmatlari aholi va biznesning transport ehtiyojlarini o'z vaqtida, xavfsiz, qulay va arzon narxlarda qondirishni ta'minlaydi, transport tashkilotlarining raqobatbardoshligini oshirishga va ularning moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga hissa qo'shadi.

Transport xizmatlari sifati transport xavfsizligi, xizmat ko'rsatishning muntazamligi, yo'lovchilar va yuklarni yetkazib berish tezligi, xizmat qulayligi, arzonligi, axborot qo'llab-quvvatlashi va mijozlarning qoniqishi kabi omillarning kombinatsiyasi bilan belgilanadi. Xizmat ko'rsatish sifatini oshirish zamonaviy transportni boshqarish texnologiyalarini joriy etishni, harakatlanuvchi tarkibni yangilashni, transport infratuzilmasini takomillashtirishni va raqamli xizmatlarni rivojlantirishni talab qiladi.

Avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari, elektron to'lovlar, aqlli transport tizimlari, sun'iy yo'ldosh monitoringi va raqamli mijozlar bilan ishlash platformalarini o'z ichiga olgan innovatsion texnologiyalarni joriy etish transport xizmatlari sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Bunday yechimlardan foydalanish transportning aniqligi va ishonchliligini oshiradi, ekspluatatsiya xarajatlarini kamaytiradi va yo'lovchilar va yuk tashuvchilarga xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilaydi.

Transport xizmatlari sifatini oshirish transport kompaniyalarining tashkil etilishini takomillashtirish, inson resurslarini rivojlantirish, xodimlarning kasbiy tayyorgarligini oshirish va xalqaro sifat standartlarini joriy etishni ham o'z ichiga oladi. Ushbu chora-tadbirlarni kompleks amalga oshirish transport samaradorligini

oshirishga, transport hajmini oshirishga va iste'molchilarning transport tashkilotlariga bo'lgan ishonchini mustahkamlashga yordam beradi.

1-rasm. Xizmat sifatini oshiruvchi asosiy omillar¹

Faqat transport xizmatlaridagi barcha ishtirokchilarning yuqorida aytib o'tilgan manfaatlarini malakali va oqilona hisobga olish orqali jamoat yo'lovchi tashish sifatini boshqarishning muvozanatli va yuqori sifatli tizimini yaratish mumkin.

1-jadval

Tashilgan yo'lovchilar soni, jami (yillik) mln.kishi²

Klassifikator	Yil					
	2019	2020	2021	2022	2023	2024
O'zbekiston Respublikasi	6025,1	5295,9	6029,7	6245,3	6483,7	6932,7
Avtomobil transporti	5915,2	5248,5	5914,2	6092,1	6292,7	6642,3
Metropolitan	79,2	38,8	101,8	136,7	172	270,3
Temir yo'l transporti	22,9	6,2	7,9	9	9,6	9,8
Tramvay	3,8	1,2	2,3	2,9	3,4	2,9
Trolleybus	0,7	0,3	0,5	0,5	0,7	0,6
Havo transporti	3,2	0,9	3	4,1	5,3	6,8

Berilgan ma'lumotlar asosida O'zbekistonda yo'lovchi tashish hajmining 2019-2024 yillar oralig'idagi dinamikasi ijobiy o'sish tendensiyasiga ega ekanligini ko'rish mumkin. 2020 yilda kuzatilgan keskin pasayish, asosan, global pandemiya sharoitida transport harakatining cheklanishi bilan izohlanadi. Shundan so'ng 2021 yildan

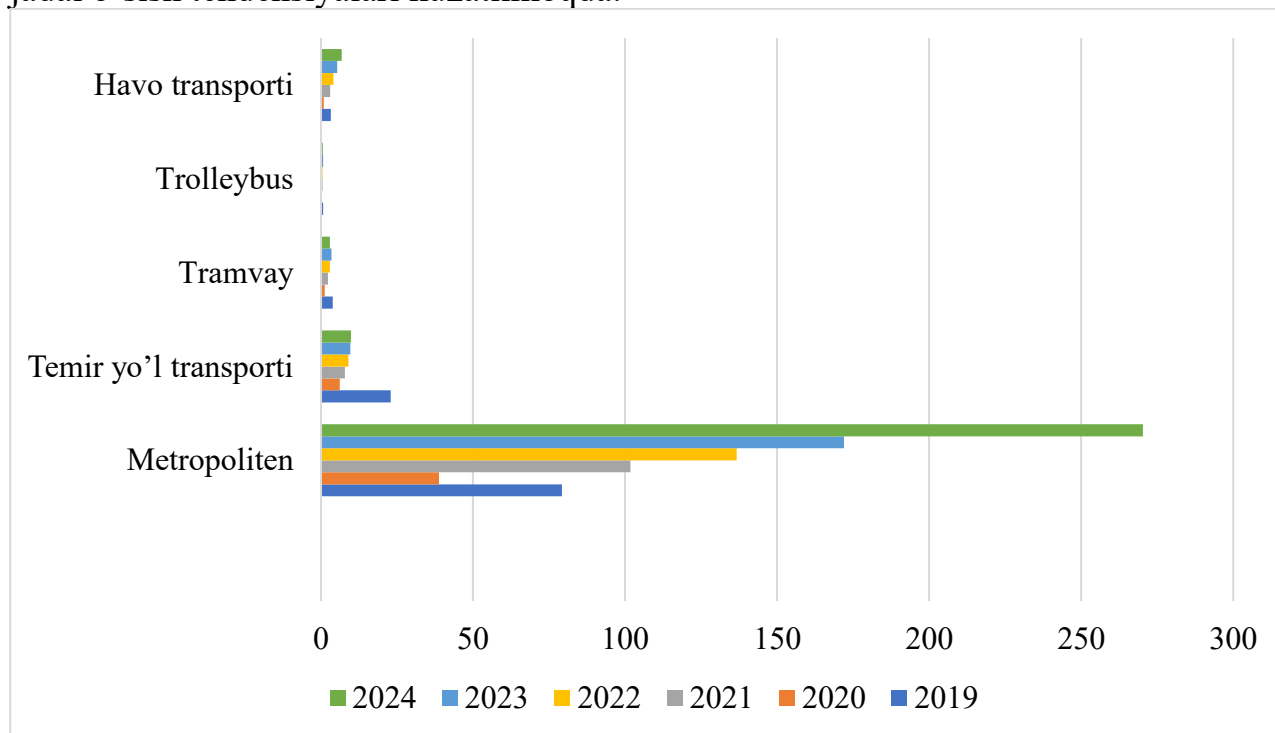
¹ Muallif ishlanmasi

² O'zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

boshlab yo‘lovchi tashish hajmi tiklanib, har yili barqaror ravishda oshib borgan va 2024 yilga kelib 6932,7 mln kishiga yetgan.

Shahar elektr transporti turlari - tramvay va trolleybusda tashish hajmi past darajada saqlanib qolgan bo‘lib, ularning umumiy transport tizimidagi ulushi sezilarli emas. Havo transportida esa pandemiya davrida keskin pasayish kuzatilgan bo‘lsa-da, keyingi yillarda bosqichma-bosqich tiklanish va o‘shish jarayoni kuzatilmoqda.

Umuman olganda, O‘zbekistonda yo‘lovchi tashish bozori tiklanish bosqichidan o‘tib, barqaror rivojlanish yo‘liga kirgan bo‘lib, bunda avtomobil transportining ustunligi saqlanib qolayotgan bo‘lsa-da, metropoliten va havo transporti kabi sohalarda jadal o‘shish tendensiyalari kuzatilmoqda.

2-rasm. Tashilgan yo‘lovchilar diagrammasi mln.kishi¹

2019-2024 yillar davomida O‘zbekiston Respublikasida yo‘lovchi tashish hajmi dinamikasi tahlili shuni ko‘rsatadiki, transport tizimi barqaror rivojlanish tendensiyasiga ega. 2020-yilda kuzatilgan keskin pasayish asosan pandemiya sharoitlari bilan izohlanadi, biroq 2021-yildan boshlab yo‘lovchi tashish hajmi tez sur‘atlarda tiklanib, keyingi yillarda izchil o‘shish bosqichiga o‘tgan. 2024-yilga kelib umumiy tashilgan yo‘lovchilar soni 2019-yil darajasidan sezilarli darajada oshgan.

Bugungi sharoitda transport xizmatlari sifatini oshirish transport tizimining barqaror ishlashini ta‘minlash va mijozlar qoniqishini oshirishga qaratilgan strategik maqsad hisoblanadi. Bozor munosabatlarining rivojlanishi, turli transport turlari o‘rtasidagi raqobatning kuchayishi va mijozlar talablarining ortib borishi transportni boshqarish va yo‘lovchilarga xizmat ko‘rsatishni doimiy ravishda takomillashtirishni talab qiladi.

¹ O‘zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari asosida muallif ishlanmasi

Transport xizmatlari sifatini oshirishning asosiy omillaridan biri transport kompaniyalarining faoliyatini mijozlar ehtiyojlariga qaratishdir. Bu transport xizmatlariga bo'lgan talabni muntazam ravishda o'rganish, iste'molchilarning xohish-istaklarini tahlil qilish, marshrut tarmog'ini takomillashtirish, jadvallarni optimallashtirish va ulardan foydalanish qulayligini ta'minlashni o'z ichiga oladi. Bu transport xizmatlarining jozibadorligini oshirish va trafik hajmini oshirish uchun sharoit yaratadi.

Transport sohasida raqamli texnologiyalar va raqamli transformatsiya jarayonlarining rivojlanishi alohida ahamiyatga ega. Elektron chiptalar, mobil ilovalar, onlayn yo'lovchilar axborot tizimlari, avtomatlashtirilgan transport monitoringi va aqlli trafikni boshqarishning joriy etilishi xizmat ko'rsatish sifatini sezilarli darajada yaxshilaydi, kutish vaqtini qisqartiradi va xizmatlarning shaffofligini ta'minlaydi. Bundan tashqari, raqamlashtirish transport kompaniyalari resurslaridan samaraliroq foydalanishni osonlashtiradi va unumdorlikni oshiradi.

Transport infratuzilmasini modernizatsiya qilish va harakatlanuvchi tarkibni yangilash muhim sohalaridir. Zamonaviy transport vositalari yuqori darajadagi xavfsizlik, qulaylik, ekologik tozalik va energiya samaradorligiga ega. Infratuzilmani rivojlantirishga, yangi transport inshootlarini qurishga va mavjud yo'llar, stansiyalar, terminallar va to'xtash joylarini rekonstruksiya qilishga investitsiyalar transport xizmatlarining ishonchliligi va sifatini oshirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Transport kompaniyalarida sifatni boshqarish tizimi transport xizmatlari sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Zamonaviy boshqaruv usullaridan foydalanish, xalqaro sifat standartlarini qo'llash, samaradorlik ko'rsatkichlarini muntazam ravishda monitoring qilish va mijozlarning fikr-mulohazalari mexanizmlarini joriy etish kamchiliklarni o'z vaqtida aniqlash va tuzatish choralarini amalga oshirish imkonini beradi. Bu transport xizmatlari bozorida operatsion samaradorlikni oshirishga va kompaniyalarning raqobatbardosh ustunliklarini mustahkamlashga yordam beradi.

Transport xavfsizligini ta'minlash ham bir xil darajada muhim omil hisoblanadi. Transport xavfsizligining yuqori darajasi transport xizmatlari sifatini baholashning asosiy mezonlaridan biridir. Ushbu maqsadga erishish uchun transport vositalarining texnik holatini yaxshilash, xodimlar malakasini oshirish, tartibga solish talablariga rioya qilish va transport jarayoni uchun zamonaviy nazorat va monitoring tizimlaridan foydalanish zarur.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari transport xizmatlari sifatini oshirish transport tizimining barqaror rivojlanishi, xizmat ko'rsatish samaradorligi va iste'molchilar ehtiyojlarini to'liq qondirishning muhim omillaridan biri ekanligini ko'rsatdi. O'tkazilgan tahlillar transport infratuzilmasini modernizatsiya qilish, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, boshqaruv jarayonlarini takomillashtirish hamda transport xavfsizligini ta'minlash xizmatlar sifatini oshirishda muhim o'rin egallashini tasdiqladi. 2019-2024-yillardagi statistik ma'lumotlar yo'lovchi tashish hajmi pandemiyadan keyingi davrda barqaror tiklanganini va transport xizmatlariga bo'lgan talab izchil ortib

borayotganini ko'rsatdi. Mazkur holat transport tizimini zamonaviy boshqaruv yondashuvlari asosida rivojlantirish zarurligini tasdiqlaydi.

Transport xizmatlari sifatining oshishi faqat texnik infratuzilmani rivojlantirish bilan cheklanmasdan, xizmat ko'rsatish jarayonlarini raqamlashtirish, xodimlarning kasbiy salohiyatini oshirish, mijozlar ehtiyojlarini muntazam o'rganish va sifat monitoringini takomillashtirish bilan uzviy bog'liqligi aniqlandi. Kompleks yondashuv transport korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish, resurslardan samarali foydalanish va xizmatlar ishonchliligini mustahkamlash uchun zarur sharoit yaratishi asoslandi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- transport xizmatlari sifatini baholashning raqamli monitoring tizimlarini keng joriy etish va xizmat ko'rsatish ko'rsatkichlarini muntazam tahlil qilish;
- transport infratuzilmasini bosqichma-bosqich modernizatsiya qilish hamda harakat tarkibini zamonaviy va energiya tejankor transport vositalari bilan yangilash;
- elektron chipta, mobil ilovalar, onlayn axborot tizimlari va aqlli transport boshqaruvi kabi raqamli xizmatlar qamrovini kengaytirish;
- transport korxonalarida sifat menejmenti tamoyillarini joriy etish, xodimlarning malakasini muntazam oshirish va mijozlar fikr-mulohazalarini boshqaruv qarorlariga integratsiya qilish;
- transport xavfsizligini ta'minlash bo'yicha profilaktik nazorat mexanizmlarini kuchaytirish hamda zamonaviy monitoring texnologiyalaridan samarali foydalanish.

Mazkur takliflarni amaliyotga tatbiq etish transport xizmatlari sifatini yanada oshirish, transport tizimining barqaror ishlashini ta'minlash va aholiga ko'rsatilayotgan xizmatlarning samaradorligi hamda raqobatbardoshligini yuksaltirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Tojiboyev, N., Appelbaum, D., Kogan, A., & Vasarhelyi, M. A. (2022). Basics of SQL for audit data retrieval and analysis. *Journal of Emerging Technologies in Accounting*, 19(1), 237-265.
2. Tojiboyev, N. (2022). Continuous Audit Analytics Methods: The Skipper, the Stretcher, and the Looper (Doctoral dissertation, Rutgers The State University of New Jersey, Graduate School-Newark).
3. Tojiboyev, N., & Kogan, A. (2025). Similarity-Based Inference for Risk-Based Audit Selection. Available at SSRN 5165348.
4. Tojiboyev, N. (2024). Exception Rule Generation from Exception and Outliers. Available at SSRN 5187209.
5. Tojiboyev, N., & Kogan, A. Similarity-Based Audit Selection: Skipper and Stretcher. Available at SSRN 4226144.
6. Nuriddin T. Rule induction from exceptions and outliers for continuous auditing //The International Journal of Digital Accounting Research. - 2025. - T. 25. - №. 31. - C. 103-133.

7. Cheong A. et al. Journal of Emerging Technologies in Accounting A Publication of the Strategic and Emerging Technologies Section of the American Accounting Association. - 2022.

TADBIRKORLIK SUBYEKTLARIDA RAQOBAT STRATEGIYALARINI SHAKLLANTIRISHNING ZAMONAVIY KONSEPSIYALARI

Abduvohidov Behzod

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
“Raqamli iqtisodiyot” kafedrası o‘qituvchisi, PhD

ORCID: 0009-0009-5087-8181

E-mail: bekabduvohidov97@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada tadbirkorlik subyektlarida raqobat strategiyalarini shakllantirishning zamonaviy konsepsiyalari ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqotda Porterning umumiy strategiyalari, resurslarga asoslangan yondashuv, dinamik qobiliyatlar, raqamli transformatsiya va “moviy okean” konsepsiyasining nazariy asoslari umumlashtirildi. Rasmiy statistik ma’lumotlar hamda zamonaviy ilmiy manbalar asosida tadbirkorlik subyektlari uchun raqobat strategiyasini shakllantirishning bosqichli modeli ishlab chiqildi. Natijalar korxonalarning ichki resurslaridan samarali foydalanish, innovatsion salohiyatni rivojlantirish, raqamli texnologiyalarni integratsiyalash va bozor sharoitlariga moslashuvchanlikni kuchaytirish barqaror raqobat ustunligini ta’minlaganini ko‘rsatdi. Tadqiqot yakunida amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: raqobat strategiyasi, tadbirkorlik subyektlari, raqobat ustunligi, resurslarga asoslangan yondashuv, dinamik qobiliyatlar, raqamli transformatsiya, moviy okean strategiyasi, strategik boshqaruv.

Аннотация

В статье были исследованы современные концепции формирования конкурентных стратегий субъектов предпринимательства. Были обобщены теоретические основы общих стратегий Портера, ресурсного подхода, концепции динамических способностей, цифровой трансформации и стратегии «голубого океана». На основе официальных статистических данных и современных научных источников была разработана поэтапная модель формирования конкурентной стратегии для субъектов предпринимательства. Полученные результаты показали, что эффективное использование внутренних ресурсов, развитие инновационного потенциала, интеграция цифровых технологий и повышение адаптивности к изменениям рыночной среды способствовали формированию устойчивых конкурентных преимуществ. По итогам исследования были разработаны научно-практические рекомендации по совершенствованию стратегического управления.

Ключевые слова: конкурентная стратегия, субъекты предпринимательства, конкурентное преимущество, ресурсный подход, динамические способности, цифровая трансформация, стратегия голубого океана, стратегическое управление.

Abstract

This article examined modern concepts for developing competitive strategies in business entities. The study synthesized the theoretical foundations of Porter’s generic

strategies, the resource-based view, dynamic capabilities, digital transformation, and the Blue Ocean strategy. Based on official statistical data and contemporary academic literature, a stage-based model for developing competitive strategies was designed for business entities. The findings demonstrated that the effective use of internal resources, the development of innovation capabilities, the integration of digital technologies, and greater adaptability to changing market conditions contributed to sustainable competitive advantage. The study also formulated scientific and practical recommendations for improving strategic management and strengthening the long-term competitiveness of business entities.

Keywords: competitive strategy, business entities, competitive advantage, resource-based view, dynamic capabilities, digital transformation, Blue Ocean strategy, strategic management.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida globallashuv sur'atlarining tezlashuvi, raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi va bozor munosabatlarining murakkablashuvi tadbirkorlik subyektlari oldiga raqobatbardoshlikni izchil oshirib borish vazifasini qo'yimoqda. Hozirgi bosqichda korxonaning muvaffaqiyati faqat mavjud resurslar hajmi bilan emas, balki bozor talablariga mos raqobat strategiyasini ishlab chiqish va uni o'z vaqtida amalga oshirish darajasi bilan belgilanadi.

O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik milliy iqtisodiyotning yetakchi bo'g'iniga aylanib bormoqda. Milliy statistika qo'mitasining rasmiy ma'lumotlariga ko'ra, 2025-yilning yanvar-sentabr oylarida kichik tadbirkorlik subyektlari 638 221,7 milliard so'm qo'shilgan qiymat yaratdi va bu ko'rsatkich iqtisodiyotdagi yalpi qo'shilgan qiymatning 51,5 foizini tashkil etdi; o'sha davrning o'zida 62,2 mingta yangi kichik korxona va mikrofirma ro'yxatdan o'tkazildi [1]. So'nggi o'n yil davomida yalpi ichki mahsulot tarkibida kichik biznes ulushi 31,1 foizdan 52,5 foizga ko'tarildi, tarmoqdagi bandlik esa ish bilan band aholi umumiy sonining 49,7 foizidan 74,5 foizigacha oshdi [2]. Keltirilgan raqamlar tadbirkorlik subyektlarining barqaror rivojlanishi mamlakat iqtisodiy o'sishining muhim manbai ekanini ko'rsatadi.

Bunday sharoitda korxonalarning bozordagi mavqeyini mustahkamlash uchun ilmiy asoslangan raqobat strategiyalaridan foydalanish alohida amaliy qiymat kasb etadi. Raqobat strategiyasi korxonaning uzoq muddatli rivojlanishini ta'minlash, iste'molchilar ehtiyojini qondirish va bozordagi ustunlikni saqlab qolishga qaratilgan o'zaro bog'liq boshqaruv qarorlari tizimidir. Mazkur maqolada tadbirkorlik subyektlari uchun zamonaviy raqobat strategiyalarini shakllantirishning nazariy asoslari o'rganildi hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Raqobat strategiyalarini shakllantirish masalasi jahon iqtisodiy fikrida uzoq yillar davomida chuqur o'rganilgan. Maykl Porter korxonaning raqobat ustunligini ta'minlashning uchta umumiy yo'nalishini - xarajatlar bo'yicha yetakchilik, differensiallash va fokuslash strategiyalarini asoslab berdi va ushbu yondashuv

bugungi kungacha strategik boshqaruvning klassik negizi bo'lib qolmoqda [3]. Alfred Chandler strategiyani korxona maqsadlariga erishish uchun resurslarni taqsimlash hamda tashkiliy tuzilmani moslashtirish vositasi sifatida talqin qildi [4].

Resurslarga asoslangan yondashuv rivojiga Birger Wernerfelt katta hissa qo'shdi va korxonaning noyob resurslari uning bozordagi mavqeyini belgilovchi asosiy omil ekanini ko'rsatdi [5]. Jey Barney ushbu qarashni rivojlantirib, barqaror raqobat ustunligi qimmatli, kamyob, taqlid qilish qiyin va o'rnini bosib bo'lmaydigan resurslarga tayanishini asosladi [6]. Devid Tees va uning hamkasblari ilgari surgan dinamik qobiliyatlar nazariyasi tez o'zgaruvchan bozorda korxonaning moslashuvchanlik darajasi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ochib berdi [7].

Korxonaning ichki salohiyatiga oid qarashlar Prahalad va Hamelning tayanch kompetensiyalar konsepsiyasida yanada boyidi; mualliflar korxona muvaffaqiyati uning noyob bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishga bog'liqligini ta'kidlaydi [8]. Johnson, Scholes va Whittington strategik boshqaruvni bozor tahlili, strategik tanlov va uni amalga oshirish bosqichlarini qamrab olgan yaxlit jarayon sifatida tavsiflaydi [9]. So'nggi yillarda raqamli iqtisodiyotning kengayishi bilan Westerman va hammualliflar korxonalarni raqamli transformatsiya orqali yangi qiymat yaratishga yo'naltiruvchi yondashuvni ishlab chiqdi [10]. Keltirilgan ilmiy manbalar raqobat strategiyalari nazariyasining bosqichma-bosqich takomillashib borganini tasdiqlaydi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, ilmiy abstraksiya, mantiqiy umumlashtirish hamda sintez usullaridan foydalanildi. Zamonaviy raqobat konsepsiyalarining mohiyati va ularning tadbirkorlik subyektlari faoliyatiga ta'siri o'rganildi. Empirik asos sifatida O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasining rasmiy ma'lumotlari qo'llanildi. Nazariy qarashlarni umumlashtirish natijasida raqobat strategiyasini shakllantirishning bosqichli modeli ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadbirkorlik subyektlari o'z imkoniyatlari va faoliyat sharoitidan kelib chiqib bir qator zamonaviy raqobat konsepsiyalaridan foydalanmoqda. Quyida ularning eng keng tarqalgan turlari nazariy va amaliy jihatdan ko'rib chiqildi.

Xarajatlar bo'yicha yetakchilik strategiyasi korxonaga o'z mahsuloti yoki xizmatini raqobatchilarga nisbatan past narxda taklif etish imkonini beradi. Ushbu yo'nalish ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, hajm samarasidan foydalanish va texnologik yangilanish hisobiga amalga oshiriladi. Yirik korxonalar ko'pincha iqtisodiy miqyos afzalliklariga tayanib, mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatni kamaytiradi. Strategiyaning kuchli tomoni korxonaga narx raqobatida ustunlik berishi va bozor ulushini kengaytirishga xizmat qilishidir. Ayni paytda past narx sifat darajasini pasaytirmasligi lozim, aks holda iste'molchilar sodiqligi susayadi [3].

Differensiallash strategiyasi korxona mahsulotiga raqobatchilardan ajralib turadigan, iste'molchi uchun qo'shimcha qiymat yaratadigan noyob xususiyatlar berishga asoslanadi. Korxona bu yo'nalishda faqat narx orqali emas, balki sifat, dizayn,

brend obro'si, innovatsiya va sotuvdan keyingi xizmat ko'rsatish darajasi orqali ustunlikka erishadi. Strategiyaning asosiy maqsadi iste'molchida mahsulotga nisbatan barqaror sodiqlikni shakllantirish va narx sezgirligini kamaytirishdan iborat. Natijada korxona yuqori rentabellik va bozordagi mustahkam mavqega ega bo'ladi. Zamonaviy bosqichda differensiallash ko'proq innovatsion texnologiyalar, ekologik toza mahsulotlar va raqamli platformalar orqali ta'minlanmoqda [3].

Fokuslash strategiyasi korxonaning muayyan bozor segmentiga, iste'molchilar guruhiga yoki geografik hududga ixtisoslashishini nazarda tutadi. Uning mohiyati tor segment ehtiyojini raqobatchilarga qaraganda chuqurroq o'rganish va samaraliroq qondirishdan iborat. Strategiya ikki ko'rinishda - xarajatlar bo'yicha fokuslash va differensiallash bo'yicha fokuslash tarzida amalga oshiriladi. Kichik biznes subyektlari uchun ushbu yondashuv katta amaliy ahamiyatga ega, chunki ular barcha segmentlarda yirik korxonalar bilan teng raqobatlasha olmaydi; muayyan iste'molchilar guruhiga sifatli xizmat ko'rsatish orqali ular barqaror ustunlik yaratadi [3].

Klassik yondashuvlarning zamonaviy davomi sifatida Kim va Mauborgne taklif etgan "moviy okean" strategiyasi diqqatga sazovordir. Ushbu konsepsiyaga ko'ra korxona keskin raqobat hukmron bo'lgan bozorlarda kurashish o'rniga yangi qiymat taklif etib, raqobati past bo'lgan bo'sh bozor bo'shliqlarini o'zlashtiradi. Bunday yo'l tadbirkorlik subyektlariga innovatsion mahsulot va xizmatlar orqali o'z iste'molchisini shakllantirish imkonini beradi [11].

Resurslarga asoslangan konsepsiya korxonaning raqobat ustunligi ko'p jihatdan tashqi omillardan emas, balki ichki resurslar va imkoniyatlardan kelib chiqishini ta'kidlaydi. Ushbu yondashuvga muvofiq korxona egalik qiladigan noyob resurslar uzoq muddatli ustunlikning asosiy manbaidir. Nazariya samarali resurslar to'rt mezonga javob berishi lozimligini asoslaydi: qimmatlilik, kamyoblik, taqlid qilish qiyinligi hamda o'rnini bosuvchi muqobilning yo'qligi. Mazkur mezonlar VRIN modeli sifatida keng tarqalgan (1-jadval) [6].

1-jadval
Tadbirkorlik subyektlarida VRIN modelining qo'llanilishi¹

VRIN elementi	Mazmuni	Kichik biznesdagi misol
Qimmatli (Valuable)	Korxona samaradorligini oshiruvchi resurs	Mijozlar bazasi va marketing tizimi
Kamyob (Rare)	Kam uchraydigan resurs	Hududiy eksklyuziv savdo tarmog'i
Taqlid qilish qiyin (Inimitable)	Nusxa ko'chirish murakkab bo'lgan resurs	Korxona brendi va ish tajribasi
O'rnini bosib bo'lmaz (Non-substitutable)	Muqobili mavjud bo'lmagan resurs	Noyob biznes modeli yoki innovatsion texnologiya

¹ Manba: Barney [6] asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Korxonaning intellektual kapitali, innovatsion salohiyati, patentlari, brendi hamda malakali xodimlari strategik resurs sifatida baholanadi. Bilimlar iqtisodiyoti sharoitida moddiy bo'lmagan aktivlarning ahamiyati tobora ortib bormoqda.

Dinamik qobiliyatlar konsepsiyasi. Globallashuv va raqamlashuv sharoitida korxonalar faoliyat yuritayotgan bozorlar tez o'zgaradi va mavjud resurslarning o'zi ustunlikni saqlab qolish uchun yetarli bo'lmaydi. Dinamik qobiliyatlar konsepsiyasi korxonaning tashqi muhitdagi o'zgarishlarga moslashish, yangi imkoniyatlarni aniqlash va resurslarni qayta tashkil etish qobiliyatiga urg'u beradi. Konsepsiya uch asosiy elementni qamrab oladi: imkoniyatlarni aniqlash (sensing), imkoniyatlardan foydalanish (seizing) hamda resurslarni qayta shakllantirish (transforming). Dinamik qobiliyatlarga ega korxonalar innovatsiyalarni tezroq joriy etadi, yangi mahsulot yaratadi va bozor o'zgarishlariga oldindan tayyor turadi [7].

Raqamli transformatsiya konsepsiyasi korxona faoliyatiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish orqali yangi qiymat yaratishni nazarda tutadi. Ushbu yondashuv korxonaning biznes modeli, boshqaruv tizimi va mijozlar bilan ishlash mexanizmini yangilaydi. Raqamli vositalar yordamida korxonalar operatsion xarajatlarni kamaytiradi, biznes jarayonlarini avtomatlashtiradi, xizmat sifatini oshiradi hamda ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qiladi [10]. O'zbekistonda faoliyat yurituvchi tadbirkorlik subyektlari uchun raqamli texnologiyalarni o'zlashtirish yangi bozorlarga chiqish va xizmat ko'rsatish qamrovini kengaytirishning samarali yo'liga aylanmoqda [12].

Mijozga yo'naltirilgan strategiyalar iste'molchi ehtiyojini markazga qo'yadi va uzoq muddatli munosabatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Xalqaro marketing strategiyalaridan o'rinli foydalanish tadbirkorlik subyektlariga tashqi bozorlarda o'z mahsulotini ilgari surish hamda barqaror o'sishni ta'minlash imkonini beradi [13].

2-jadval

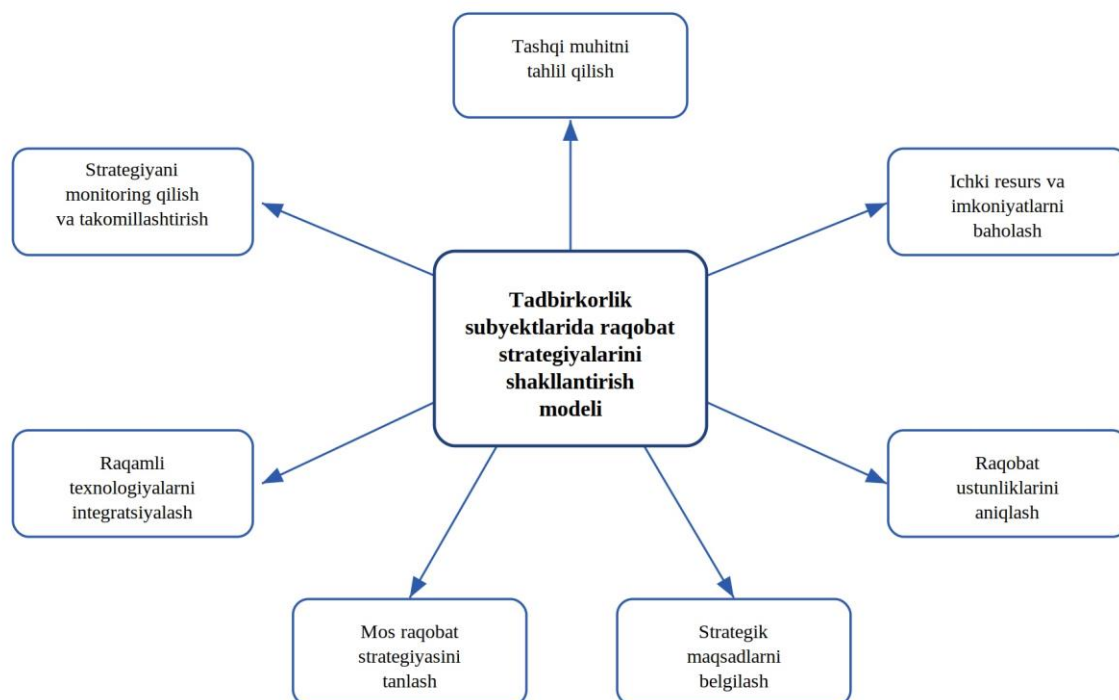
Zamonaviy raqobat konsepsiyalarining qiyosiy tavsifi¹

Konsepsiya	Asosiy g'oyasi	Raqobat ustunligi manbai
Porterning umumiy strategiyalari	Narx yoki noyoblik orqali bozor mavqeyini egallash	Xarajat samaradorligi yoki differentsiatsiya
Resurslarga asoslangan yondashuv	Korxonaning ichki noyob resurslariga tayanish	Qimmatli va kamyob resurslar
Dinamik qobiliyatlar	O'zgaruvchan bozorga moslashish qobiliyati	Moslashuvchanlik va tez yangilanish
Raqamli transformatsiya	Texnologiyalar orqali yangi qiymat yaratish	Raqamli innovatsiya va ma'lumotlar

Yuqorida ko'rib chiqilgan nazariy qarashlar umumlantirilgan holda tadbirkorlik subyektlari uchun raqobat strategiyasini shakllantirishning bosqichli modeli taklif etildi (1-rasm). Model markazida strategiyani shakllantirish jarayoni turadi va u yetti o'zaro bog'liq bosqichni birlashtiradi: tashqi muhitni tahlil qilish, ichki resurs va

¹ Manba: muallif tomonidan tuzilgan.

imkoniyatlarni baholash, raqobat ustunliklarini aniqlash, strategik maqsadlarni belgilash, mos raqobat strategiyasini tanlash, raqamli texnologiyalarni integratsiyalash hamda strategiyani monitoring qilish va takomillashtirish.

1-rasm. Tadbirkorlik subyektlarida raqobat strategiyalarini shakllantirish modeli¹

Taklif etilgan model korxonaning bozor sharoitiga moslashuvchanligini oshiradi va barqaror raqobat ustunligini shakllantirishga xizmat qiladi. Modelning amaliy qiymati shundaki, u tadbirkorlik subyektlariga strategiyani izchil bosqichlar asosida ishlab chiqish hamda raqamli imkoniyatlarni jarayonning ajralmas qismiga aylantirish imkonini beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tahlil globallashtirish, raqamlashuv va bozor raqobatining kuchayishi sharoitida tadbirkorlik subyektlarining uzoq muddatli rivojlanishi samarali raqobat strategiyalarini shakllantirish bilan bevosita bog'liq ekanini ko'rsatdi. Korxonaning bozordagi muvaffaqiyati ishlab chiqarish hajmi yoki moliyaviy resurslar bilangina emas, balki uning strategik boshqaruv tizimi, innovatsion salohiyati va o'zgarishlarga moslashuvchanligi bilan belgilanadi.

Tahlil natijasida xarajatlar bo'yicha yetakchilik, differentsiallashtirish va fokuslash strategiyalari raqobat ustunligini shakllantirishning klassik asosi sifatida o'z ahamiyatini saqlab qolayotgani aniqlandi. Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida resurslarga asoslangan yondashuv, dinamik qobiliyatlar hamda raqamli transformatsiya konsepsiyalari korxonalar strategik rivojlanishining muhim omiliga aylandi.

¹ Manba: muallif ishlanmasi.

Tadqiqot davomida korxonaning noyob resurslari, intellektual kapitali va raqamli texnologiyalarni joriy etish darajasi uning raqobatbardoshligini sezilarli oshirishi asoslandi. Dinamik qobiliyatlar va raqamli transformatsiya korxonalarga bozordagi o'zgarishlarga tez moslashish hamda barqaror ustunlik yaratish imkonini berishi ko'rsatildi.

Amaliy jihatdan tadbirkorlik subyektlariga quyidagilar tavsiya etiladi: bozor tahlili, innovatsion faoliyat, raqamli texnologiyalar va mijozga yo'naltirilgan boshqaruv mexanizmlaridan kompleks foydalanish; raqobat strategiyasini taklif etilgan bosqichli model asosida ishlab chiqish; raqamli imkoniyatlarni raqobat ustunligining doimiy manbaiga aylantirish. Ushbu yondashuv korxonalarning barqaror o'sishini hamda milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligining mustahkamlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. Kichik tadbirkorlik (biznes) subyektlarining asosiy ko'rsatkichlari (2025-yil yanvar-sentabr). - Toshkent, 2025. - URL: <https://stat.uz>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga oid Farmoni. - Toshkent: Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. - URL: <https://lex.uz>
3. Porter M.E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. - New York: Free Press, 1985. - 557 p.
4. Chandler A.D. Strategy and Structure: Chapters in the History of the Industrial Enterprise. - Cambridge: MIT Press, 1962. - 463 p.
5. Wernerfelt B. A Resource-Based View of the Firm // Strategic Management Journal. - 1984. - Vol. 5, No. 2. - P. 171-180.
6. Barney J. Firm Resources and Sustained Competitive Advantage // Journal of Management. - 1991. - Vol. 17, No. 1. - P. 99-120.
7. Teece D.J., Pisano G., Shuen A. Dynamic Capabilities and Strategic Management // Strategic Management Journal. - 1997. - Vol. 18, No. 7. - P. 509-533.
8. Prahalad C.K., Hamel G. The Core Competence of the Corporation // Harvard Business Review. - 1990. - Vol. 68, No. 3. - P. 79-91.
9. Johnson G., Scholes K., Whittington R. Exploring Strategy. - 12th ed. - Harlow: Pearson Education, 2020. - 816 p.
10. Westerman G., Bonnet D., McAfee A. Leading Digital: Turning Technology into Business Transformation. - Boston: Harvard Business Review Press, 2014. - 278 p.
11. Kim W.C., Mauborgne R. Blue Ocean Strategy: How to Create Uncontested Market Space and Make the Competition Irrelevant. - Boston: Harvard Business School Press, 2005. - 240 p.
12. Abduvohidov B. Mechanisms and business environment for the development of small business and private entrepreneurship in Uzbekistan // Muhandislik va iqtisodiyot. - 2025. - Vol. 3, No. 1.

13. Abduvoxidov B. Xizmat ko‘rsatish sohasini barqaror rivojlantirishda xalqaro marketing strategiyalaridan foydalanish // Marketing jurnali. - 2026. - No. 1.

POSSIBILITIES OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES IN THE GREEN TRANSFORMATION OF THE REGIONAL ECONOMY

Saidqulova Firuza Farmonovna

Independent Researcher
Bukhara State University

Abstract

This article examined the opportunities for applying artificial intelligence technologies to the green transformation of the regional economy. The study evaluated the role of artificial intelligence in promoting the green economy, digital transformation, renewable energy, smart energy systems, efficient resource use, and environmental monitoring. A comparative analysis of international experience and the strategic development documents of Uzbekistan was conducted to identify priority areas for regional implementation. Based on the research findings, scientifically grounded recommendations were developed for integrating artificial intelligence into regional green economy strategies. The results demonstrated that the proposed approach contributed to improving resource efficiency, strengthening environmental sustainability, supporting renewable energy development, and enhancing the competitiveness of the regional economy.

Keywords: artificial intelligence, green economy, regional economy, digital transformation, renewable energy, smart grids, resource efficiency, environmental sustainability.

Annotatsiya

Ushbu maqolada sun'iy intellekt texnologiyalaridan mintaqaviy iqtisodiyotning yashil transformatsiyasida foydalanish imkoniyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqotda yashil iqtisodiyot, raqamli transformatsiya, qayta tiklanuvchi energiya, aqlli energiya tizimlari, resurslardan samarali foydalanish hamda ekologik monitoring yo'nalishlarida sun'iy intellektning amaliy ahamiyati baholandi. Xalqaro tajriba va O'zbekistonning strategik rivojlanish hujjatlari qiyosiy tahlil qilinib, mintaqalar sharoitiga mos ustuvor yo'nalishlar aniqlandi. Tadqiqot natijasida sun'iy intellektni yashil iqtisodiyot strategiyasiga integratsiya qilish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqildi hamda ushbu yondashuv resurslardan foydalanish samaradorligini, ekologik barqarorlikni va mintaqaviy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilishi ko'rsatildi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, yashil iqtisodiyot, mintaqaviy iqtisodiyot, raqamli transformatsiya, qayta tiklanuvchi energiya, aqlli tarmoqlar, resurs samaradorligi, ekologik barqarorlik.

Аннотация

В статье были исследованы возможности использования технологий искусственного интеллекта в зелёной трансформации региональной экономики. Были проанализированы роль искусственного интеллекта в развитии зелёной экономики, цифровой трансформации, возобновляемой энергетики, интеллектуальных энергетических систем, эффективного использования ресурсов и экологического мониторинга. На основе сравнительного анализа международного опыта и стратегических документов Республики Узбекистан были определены приоритетные направления их применения на региональном уровне. По результатам исследования были разработаны научно обоснованные рекомендации по интеграции технологий искусственного интеллекта в стратегию зелёной экономики. Было показано, что предложенный подход способствовал повышению эффективности использования ресурсов, экологической устойчивости и конкурентоспособности региональной экономики.

Ключевые слова: искусственный интеллект, зелёная экономика, региональная экономика, цифровая трансформация, возобновляемая энергетика, интеллектуальные сети, эффективность ресурсов, экологическая устойчивость.

INTRODUCTION

Globally, two structural transformations are reshaping economic development simultaneously: the transition toward a low-carbon, resource-efficient “green” economy, and the rapid diffusion of artificial intelligence (AI) as a general-purpose technology. International research increasingly treats these as a single, mutually reinforcing process - the green–digital, or “twin,” transition. As a general-purpose technology, AI is well positioned to accelerate the low-carbon transition by increasing the speed, efficiency and effectiveness with which innovations are scaled and capital is deployed across interconnected systems such as power, transport, cities and land use [1]. This transformation can simultaneously reduce costs through higher resource and energy efficiency, improve health and productivity through lower pollution, and stimulate growth through new investment [1].

The evidence base for AI’s contribution to the green economy is growing quickly. In the power sector, AI can raise the efficiency of renewable-energy systems by optimising grid management and increasing the load factor of solar photovoltaics and wind by as much as twenty per cent [2]. Documented applications report a twenty-nine per cent reduction in day-ahead generation-forecasting error, a halving of grid voltage-violation incidents, and a roughly twenty per cent reduction in the cost of green hydrogen [3]. Beyond energy, AI supports the circular economy through smarter waste

sorting and recycling, optimises water and fertiliser use in agriculture, and reduces energy consumption in buildings, factories and transport networks [4]. AI also strengthens environmental monitoring, reporting and verification (MRV), which is essential for credible carbon accounting and green-finance flows.

These opportunities are particularly significant at the regional level, where the green transformation is ultimately implemented: regional energy systems, industrial clusters, irrigated agriculture, municipal services and local ecosystems are the concrete arenas in which low-carbon transition succeeds or stalls. For Uzbekistan, the stakes are high. The country is among the most greenhouse-gas-emission-intensive economies of Europe and Central Asia and is characterised by low water productivity, which heightens its socio-economic vulnerability to climate change [5]. In response, Uzbekistan adopted its Strategy for the Transition to a Green Economy for 2019–2030 (Presidential Resolution PP-4477), targeting a tenfold reduction in greenhouse-gas emissions per unit of GDP relative to 2010 and a twofold increase in energy efficiency by 2030 [6]. In 2024 the government raised the renewable-energy target to forty per cent of installed electricity capacity by 2030, up from only fourteen per cent in 2022 [7], while the Uzbekistan-2030 strategy and the Digital Uzbekistan 2030 agenda place green growth and digitalisation at the centre of national policy.

Yet the relationship between AI and the green economy is double-edged. The same data-centre infrastructure that powers AI is itself a fast-growing source of electricity demand: global data-centre electricity consumption is projected to roughly double from about 415 TWh in 2024 - some 1.5 per cent of world electricity - to around 945 TWh by 2030 [8]. Whether AI becomes a net contributor to, or a net drag on, regional green transformation therefore depends on how deliberately it is deployed and governed. This tension between AI as an enabler of decarbonisation and AI as a consumer of energy defines the central problem of this study.

Against this background, the aim of the article is to analyse the possibilities of using AI technologies in the green transformation of the regional economy and to assess how they can be adapted to the conditions of Uzbekistan. The study pursues three objectives: (1) to characterise the green-transformation imperative at the regional level in Uzbekistan; (2) to identify and classify the principal AI application domains for regional green transformation and their documented impact; and (3) to evaluate the barriers, risks - including the energy paradox - and policy solutions for embedding AI in regional green-economy strategy. The scientific novelty of the work lies in its integrated mapping of AI application domains onto the specific sectoral priorities and constraints of a resource-intensive, water-scarce regional economy, framed through the green–digital nexus and the principles of “Green AI.”

LITERATURE REVIEW

The relationship between artificial intelligence and the green transformation of the economy has become one of the central research directions in contemporary sustainable development studies. In recent literature, AI is no longer viewed only as a digital technology that increases productivity; rather, it is increasingly interpreted as an enabling infrastructure for the green–digital, or “twin,” transition. This approach is based on the idea that digital tools can support decarbonisation, resource efficiency, climate adaptation and environmental monitoring when they are embedded in appropriate institutional, technological and regional development frameworks. The OECD emphasizes that AI has both direct environmental impacts, related to computing infrastructure and hardware, and indirect impacts, related to the application of AI in energy, industry, agriculture, transport and public administration. Therefore, the literature increasingly argues that the effectiveness of AI in green transformation depends not only on technological capacity, but also on governance, energy sources, data quality and environmental regulation.

A significant body of research focuses on the use of AI in renewable energy forecasting and smart-grid management. Renewable energy sources such as solar and wind are highly dependent on weather conditions, which creates difficulties for grid stability and energy planning. Machine learning and deep learning models are widely used to improve short-term and long-term forecasting of solar radiation, wind speed, electricity demand and energy storage needs. Studies on AI-based renewable-energy forecasting show that such technologies can improve prediction accuracy and support better integration of renewable energy into national and regional power systems. AI also supports smart grids by enabling real-time load balancing, predictive maintenance, demand-response systems and decentralised energy management. These functions are especially relevant for regions that are increasing the share of renewable energy but still face problems related to ageing infrastructure and uneven energy demand.

The International Energy Agency also highlights that AI can improve the operation of energy systems, including electricity networks, energy efficiency and demand-side management. However, the same literature points to the “energy paradox” of AI: while AI can help reduce emissions in many sectors, it also increases electricity demand through the rapid growth of data centres. According to the IEA, global data-centre electricity consumption is projected to double and reach around 945 TWh by 2030, representing almost 3 percent of global electricity consumption. This creates a key research dilemma: AI can become a driver of green transformation only if its own infrastructure is powered by low-carbon energy, designed efficiently and managed under “Green AI” principles.

Another important research direction concerns the use of AI for industrial and building energy efficiency. In the industrial sector, AI-based systems are applied to optimise production processes, reduce energy losses, detect equipment failures and improve resource productivity. Predictive maintenance, digital twins and machine learning-based control systems allow enterprises to reduce unnecessary energy consumption and improve operational efficiency. In buildings, AI can regulate heating, cooling, lighting and ventilation systems based on occupancy patterns and external weather conditions. This is particularly important for regional economies where industrial enterprises, public buildings and housing stock often consume energy inefficiently. The literature suggests that AI-based energy management can become an effective tool for reducing energy intensity at the regional level if it is combined with investment in modern sensors, smart meters and digital infrastructure.

AI is also widely discussed in the literature on sustainable agriculture and water management. For countries and regions facing water scarcity, climate variability and land degradation, AI-based precision agriculture offers important opportunities. Machine learning, satellite imagery, remote sensing and IoT sensors can be used to monitor soil moisture, forecast crop stress, optimise irrigation schedules and reduce the excessive use of water, fertilisers and pesticides. Recent studies show that AI and remote sensing can improve the accuracy of agricultural water management models and support more efficient food production. This direction is especially relevant for Uzbekistan, where agriculture remains highly dependent on water resources and where climate change increases pressure on irrigation systems.

The circular economy is another area where AI has strong potential. Research on AI-driven waste management shows that artificial intelligence can improve waste sorting, recycling, material recovery and supply-chain optimisation. Computer vision can identify and classify waste streams, while predictive analytics can help municipalities and enterprises forecast waste generation and organise collection more efficiently. In industrial ecosystems, AI can support circular-economy models by identifying opportunities for reuse, remanufacturing and resource substitution. Recent studies argue that AI can transform waste management from a reactive public-service function into a data-driven circular-resource system. However, researchers also warn that the environmental benefits of AI in the circular economy depend on the availability of reliable data, investment capacity and cooperation among firms, municipalities and consumers.

The role of AI in low-carbon transport and sustainable cities has also received increasing attention. AI can optimise traffic flows, reduce congestion, support public transport planning, manage electric-vehicle charging infrastructure and improve urban energy systems. The Grantham Research Institute and related research published in

Nature estimate that AI applications in power, food and mobility could reduce global greenhouse-gas emissions by 3.2 to 5.4 billion tonnes of CO₂-equivalent annually by 2035. This finding is important because it shows that AI's climate contribution is not limited to the energy sector; it can also reshape urban mobility, food systems and regional logistics. For regional economies, this means that AI can be used not only in large metropolitan areas but also in secondary cities and industrial regions, where transport, energy and land-use systems are closely connected.

The literature also identifies AI-based monitoring, reporting and verification as a key component of green transformation. MRV systems are necessary for measuring greenhouse-gas emissions, verifying climate projects and improving the transparency of green policies. AI can process satellite imagery, sensor data and administrative information to detect methane emissions, monitor land-use changes, assess forest and soil carbon and verify the climate benefits of green projects. Studies on AI-based methane detection demonstrate that machine learning models can identify large emissions sources using satellite imagery and support facility-level mitigation. This is particularly important for regions where environmental monitoring systems remain underdeveloped or fragmented.

METHODOLOGY

The study employs a qualitative analytical research design combined with secondary data analysis. This approach is appropriate because the research question is explanatory and forward-looking - concerning how an emerging technology can be applied to a complex socio-technical transition - and because authoritative, internationally comparable evidence on both AI and the green economy is already produced by specialised agencies and peer-reviewed research.

Data sources. The empirical material is drawn from four categories of source: (i) international agency analysis - the International Energy Agency's "Energy and AI" report (2025) and Uzbekistan energy and solar-policy profiles, and OECD and World Bank reports on green investment in Uzbekistan; (ii) peer-reviewed scientific literature, including studies in *npj Climate Action*, *Scientific Reports* and the Grantham Research Institute on AI and the climate transition; (iii) national strategic and legal documents, notably the Strategy for the Transition to a Green Economy 2019–2030 (PP-4477), the updated Nationally Determined Contribution, and the Uzbekistan-2030 and Digital Uzbekistan 2030 frameworks; and (iv) technical literature on data-centre energy demand and "Green AI."

ANALYSIS AND RESULTS

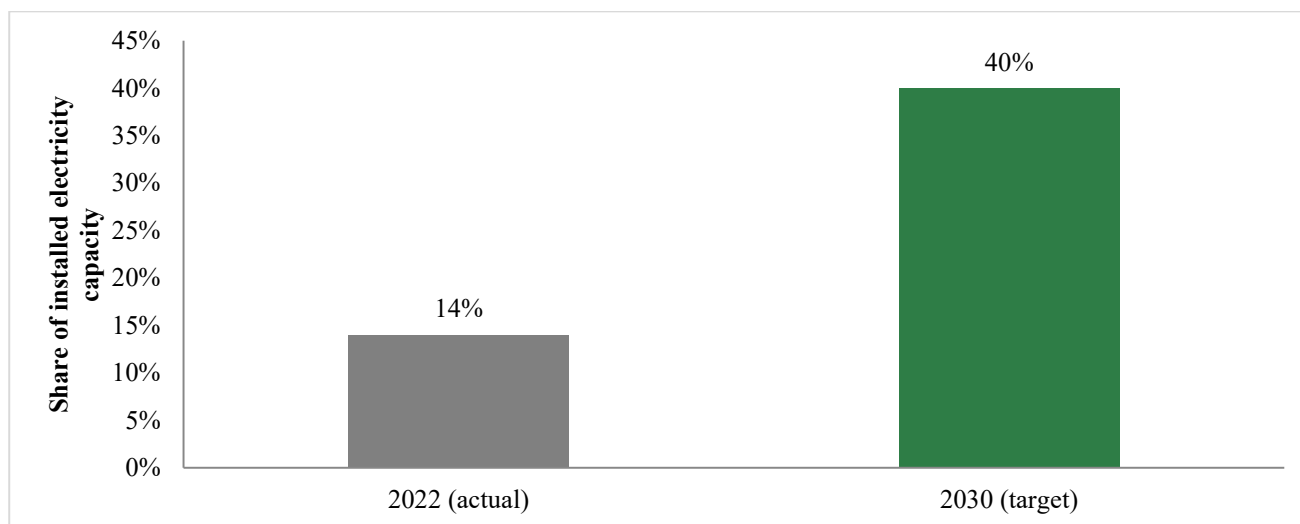
Uzbekistan's green transformation is driven by both vulnerability and ambition. Its economy is among the most emission- and resource-intensive in the region, its total

generation capacity of about 14.1 GW is dominated by thermal power plants (around 86 per cent), and its water productivity is low - conditions that make a low-carbon, resource-efficient transition both urgent and difficult [5]. At the same time, the policy framework has become markedly more ambitious. Table 1 summarises the principal strategic targets that define the regional green-transformation agenda.

Table 1.
Selected strategic targets of Uzbekistan's green-economy transition¹

Policy / instrument	Target	Horizon
Green Economy Transition Strategy (PP-4477)	Reduce GHG emissions per unit of GDP by 10% from the 2010 level.	by 2030
Energy-efficiency goal	Twofold increase in energy efficiency.	by 2030
Renewable-energy target (revised 2024)	Raise renewables to 40% of installed electricity capacity (from 14% in 2022).	by 2030
Updated NDC (Paris Agreement)	More ambitious GHG-reduction commitment; MRV system development.	2021–2030
Carbon-neutral electricity roadmap	Pathway to a carbon-neutral power sector.	by 2050

The scale of the renewable-energy ambition is illustrated in Figure 1: lifting renewables from fourteen per cent of installed capacity in 2022 to forty per cent by 2030 implies a near-tripling of the renewable share within a decade - a transformation that cannot be achieved by capacity additions alone but requires the intelligent integration, forecasting and balancing of variable generation, precisely the tasks for which AI is well suited.

Figure 1. Renewable energy share in installed capacity, Uzbekistan: 2022 vs 2030 Target²
¹ Author's work

² Compiled by the author from OECD and IEA data [5]; [7]

Across the international evidence, AI contributes to green transformation through a recurring set of application domains, each addressing a specific decarbonisation or resource-efficiency challenge. Their documented effects are summarised in Figure 2 and Table 2.

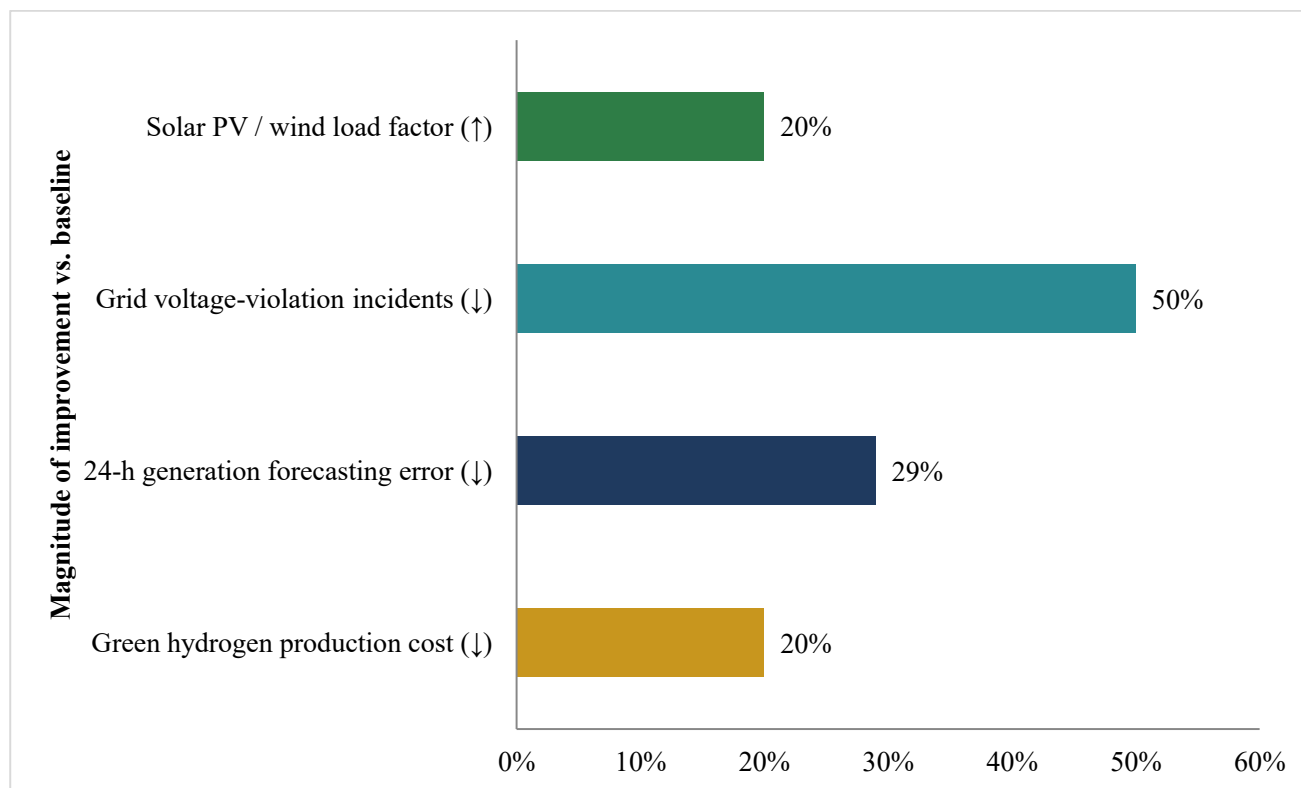

Figure 2. AI-enabled performance improvements in selected green-energy applications¹

Renewable-energy forecasting and smart-grid management. The most mature domain is the power sector. Machine-learning models improve short-term generation forecasting, while graph-neural-network and reinforcement-learning controllers stabilise grids with high shares of variable renewables - reducing forecasting error by around twenty-nine per cent and voltage-violation incidents by half, and raising the effective load factor of solar and wind by up to twenty per cent [2]; [3]. For a regional grid moving toward forty per cent renewables, these gains are decisive for reliability.

Industrial and building energy efficiency. AI-enabled sensors and control systems detect inefficiencies and automate energy-saving measures in factories, buildings and transport networks, directly supporting the national goal of doubling energy efficiency by 2030 [4]; [6]. Precision agriculture and water management. In a water-scarce region, AI-driven optimisation of irrigation, fertiliser application and crop selection conserves water and inputs while sustaining yields, addressing one of

¹ Compiled by the author from peer-reviewed sources [2]; [3]

Uzbekistan's most binding environmental constraints [4]. Circular economy. Machine-learning models analyse material flows and predict optimal recycling pathways, reducing waste and the environmental footprint of regional industry [4].

Low-carbon transport and smart cities. AI optimises traffic, public transport, logistics and building-energy systems at the municipal scale, lowering emissions in fast-growing regional centres. Emissions monitoring and MRV. AI strengthens the monitoring, reporting and verification systems that underpin carbon pricing and green finance - a priority explicitly identified in Uzbekistan's green-economy reforms [5]. Table 2 maps these domains to their mechanisms, documented impact and regional relevance.

Table 2.

AI application domains for the green transformation of the regional economy¹

Domain	AI mechanism	Documented impact	Relevance for Uzbek regions
Renewables & smart grids	Generation forecasting; grid-stability control; storage dispatch.	Forecast error –29%; voltage violations –50%; load factor +20% [2]; [3]	High - enables the 40% renewables target.
Industrial & building efficiency	Smart sensors; automated energy-saving control.	Lower energy use and waste in buildings/industry [4]	High - supports doubling of energy efficiency.
Precision agriculture & water	Optimised irrigation, fertiliser and crop selection.	Water and input savings with sustained yields [4]	Very high - addresses low water productivity.
Circular economy	Material-flow analysis; recycling-pathway prediction.	Reduced waste and resource footprint [4]	Medium - emerging regional industry.
Transport & smart cities	Traffic, logistics and building-energy optimisation.	Lower urban emissions [1]; [4]	Medium–high - growing regional centres.
MRV & monitoring	Emissions tracking; remote sensing; verification.	Credible carbon accounting and green finance [5]	High - underpins carbon pricing reforms.

The benefits above must be weighed against AI's own footprint. According to the International Energy Agency, data centres consumed about 415 TWh of electricity in 2024 - roughly 1.5 per cent of global consumption - having grown at about twelve per cent per year since 2017, more than four times faster than total electricity demand [8]. In the base case, data-centre electricity consumption is projected to reach around 945

¹ Author's work

TWh by 2030, close to three per cent of global demand, with AI-focused servers growing at about thirty per cent per year [8]. Global investment in data centres reached roughly half a trillion dollars in 2024. Crucially, however, the IEA notes that AI's overall emissions impact could be offset if the technology enables broader emissions reductions across other sectors - making the **net** outcome a matter of policy design rather than technological destiny [8]. For a region pursuing green transformation, this implies that AI infrastructure should itself be powered by renewables and sited and governed with its energy footprint in mind.

The results indicate that AI offers Uzbekistan's regions a realistic instrument for accelerating green transformation - but only if deployment is matched to regional priorities, sequenced against capacity constraints, and governed to contain its own footprint. Three considerations structure this adaptation.

Matching AI domains to regional priorities. The barrier-and-priority analysis suggests a clear sequence. The highest-value early applications for Uzbekistan are precision agriculture and water management - which directly address the country's low water productivity - and renewable-energy forecasting and smart-grid management, which are prerequisites for integrating the additional variable capacity implied by the forty-per-cent renewables target. Industrial and building efficiency and AI-enabled MRV form a strong second tier, supporting the energy-efficiency and carbon-pricing goals respectively. Transport and circular-economy applications can follow as regional digital infrastructure matures.

The green-digital nexus and its barriers. International and Uzbek studies converge on the finding that digitalisation amplifies the green transition by improving energy efficiency, enabling real-time monitoring and increasing transparency - but that a notable gap persists between policy ambition and implementation. The principal barriers in Uzbekistan are outdated infrastructure, skills gaps and regulatory fragmentation, compounded by limited data availability and weak inter-institutional coordination [5]. Realising AI's potential therefore depends less on the algorithms themselves than on the enabling environment: reliable digital infrastructure in the regions, open and high-quality environmental and energy data, a skilled workforce, and coordinated regulation. Income-level evidence reinforces this point: higher-income economies translate AI into sustainability dividends more readily, while lower-income economies remain constrained by technological bottlenecks and structural mismatches [9] - a risk Uzbekistan must actively manage to avoid a green-digital divide between leading and lagging regions.

Containing the energy paradox - toward "Green AI." Because AI infrastructure is itself energy-intensive, a regional strategy must apply the principles of "Green AI": powering data centres and digital infrastructure with renewable energy, prioritising

energy-efficient models and hardware, and siting compute capacity where surplus renewable generation exists. Pairing AI deployment with the renewable build-out turns a potential liability into a complementary asset - surplus solar and wind can power the very systems that optimise their integration. This converts the paradox into a virtuous circle and aligns with the IEA's observation that AI's net emissions impact depends on whether it enables larger reductions elsewhere [8].

Taken together, these considerations point to a coordinated, sequenced policy package rather than ad-hoc pilots. Uzbekistan is comparatively well-positioned: it combines ambitious and recently strengthened green targets, an explicit digitalisation agenda (Digital Uzbekistan 2030), and substantial support from international financial institutions for both green finance and MRV systems. The decisive task is to integrate AI deliberately into regional green-economy planning - building the data, skills and infrastructure foundations, embedding Green-AI safeguards, and prioritising the agriculture–water and energy domains where the regional payoff is greatest.

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

Artificial intelligence and the green transformation of the regional economy are converging into a single agenda whose success depends on how deliberately the two are combined. The international evidence shows that AI can materially accelerate green transformation - improving renewable forecasting and grid management, raising solar and wind load factors by up to twenty per cent, optimising water and energy use, strengthening the circular economy, and underpinning credible emissions monitoring. For Uzbekistan, whose regions face acute water scarcity and a carbon-intensive energy base yet operate under ambitious green targets - forty per cent renewables and a doubling of energy efficiency by 2030 - these applications are not merely desirable but instrumentally necessary.

The article therefore recommends a context-sensitive package for Uzbekistan's regions: (1) prioritise AI in precision agriculture/water management and renewable-energy forecasting and smart grids, where the regional payoff is greatest; (2) build the enabling foundations - regional digital infrastructure, open and high-quality energy and environmental data, AI skills, and coordinated regulation - to close the gap between policy ambition and implementation; (3) deploy AI-enabled MRV to support carbon pricing and green finance; (4) apply "Green AI" principles by powering digital infrastructure with renewables and prioritising energy-efficient models to contain the energy paradox; and (5) guard against a green-digital divide between leading and lagging regions. The scientific contribution of the study is its integrated mapping of AI application domains onto the sectoral priorities and constraints of a resource-intensive,

water-scarce regional economy, providing a practical foundation for future region-specific research and for embedding AI within national green-economy strategy.

REFERENCES

1. Green and intelligent: the role of AI in the climate transition // npj Climate Action, 2025. – <https://www.nature.com/articles/s44168-025-00252-3>
2. Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment. Green and Intelligent: The Role of AI in the Climate Transition. – London: LSE, 2025.
3. The role of artificial intelligence in accelerating renewable energy adoption for global energy transformation // Energy and AI / ScienceDirect, 2025. – <https://doi.org/10.1016/j.egyai.2025>
4. Artificial Intelligence-Driven Circular Economy and Sustainable Energy Management // Materials Circular Economy / related reviews, 2024–2025.
5. OECD. Promoting Green Investment in Uzbekistan: Roadmap for Sustainable Investment Policy Reforms. – Paris: OECD Publishing, 2025.
6. Strategy for the Transition of the Republic of Uzbekistan to the Green Economy for the Period 2019–2030: Presidential Resolution No. PP-4477. – Tashkent, October 2019. <https://lex.uz/en/docs/7582760>
7. OECD / IEA. Renewable-energy targets of Uzbekistan: revised 40% installed-capacity target by 2030. – 2024.
8. International Energy Agency (IEA). Energy and AI. – Paris: IEA, 2025. – <https://www.iea.org/reports/energy-and-ai>
9. Artificial Intelligence in the Renewable Energy Transition: The Critical Role of Financial Development // Renewable and Sustainable Energy Reviews / ScienceDirect, 2025.
10. The Impact of Artificial Intelligence on Green Economy Efficiency under Integrated Governance // Scientific Reports, 15, 2025. – <https://www.nature.com/articles/s41598-025-03817-8>
11. Green Energy and Digital Transformation: The Road to a Sustainable Future in Uzbekistan // International Journal of Medical Sciences (inlibrary.uz), 2025.
12. IEA. Uzbekistan Energy Profile: Sustainable Development. – Paris: IEA, 2024.
13. IEA. Solar Energy Policy in Uzbekistan: A Roadmap – Context of Renewable Energy in Uzbekistan. – Paris: IEA, 2024.
14. Tony Blair Institute. Greening AI: A Policy Agenda for the Artificial Intelligence and Energy Revolutions. – London, 2024.
15. World Bank. Uzbekistan Green and Resilient Market Economy Program. – Washington, D.C.: World Bank Group, 2025.

16. AIIB. Second Uzbekistan Green and Resilient Market Economy Climate Policy-Based Financing. – Beijing: Asian Infrastructure Investment Bank, 2025–2026.

MARKETING STRATEGIYASINING KORXONA RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISHDAGI AHAMIYATI

Axmedov Ikrom Akramovich

TAFU Iqtisodiyot fakulteti dekani, i.f.d.,prof.

ORCID:0009-0006-1866-4456

E-mail: i.axmedov@utase.uz

Annotatsiya

Tadqiqot marketing strategiyasining korxona raqobatbardoshligini oshirishdagi ahamiyatini nazariy va amaliy jihatdan baholadi. Ishda marketing strategiyasi, strategik oynalar konsepsiyasi hamda raqobat strategiyasining tarkibiy qismlari ilmiy manbalar asosida tizimlashtirildi. SWOT-tahlil, portfel tahlili, korrelyatsion tahlil va ssenariyli rejalashtirish usullari yordamida marketing strategiyasining korxona faoliyatiga ta'siri baholandi. Natijalar strategik oynalarni o'z vaqtida aniqlash, bozor omillarini muntazam tahlil qilish va marketing strategiyasini korxonaning umumiy rivojlanish strategiyasi bilan uyg'unlashtirish raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qilganini ko'rsatdi. Tadqiqot marketing qarorlarini qabul qilishni takomillashtirish hamda korxonalarning uzoq muddatli bozor ustunligini mustahkamlash bo'yicha amaliy tavsiyalarni shakllantirdi.

Kalit so'zlar: marketing strategiyasi, raqobatbardoshlik, strategik oynalar, SWOT-tahlil, raqobat strategiyasi, korxona, bozor muhiti.

Аннотация

Исследование оценило значение маркетинговой стратегии в повышении конкурентоспособности предприятия на теоретической и практической основе. Были систематизированы научные подходы к маркетинговой стратегии, концепции стратегических окон и основным элементам конкурентной стратегии. Для анализа использовались SWOT-анализ, портфельный анализ, корреляционный анализ и сценарное планирование. Полученные результаты показали, что своевременное определение стратегических окон, регулярный анализ рыночных факторов и согласование маркетинговой стратегии с общей стратегией развития предприятия способствовали повышению его конкурентоспособности. Исследование сформировало практические рекомендации по совершенствованию маркетинговых решений и укреплению долгосрочных конкурентных преимуществ предприятий в изменяющейся рыночной среде.

Ключевые слова: маркетинговая стратегия, конкурентоспособность, стратегические окна, SWOT-анализ, конкурентная стратегия, предприятие, рыночная среда.

Abstract

The study evaluated the role of marketing strategy in enhancing enterprise competitiveness from both theoretical and practical perspectives. It systematized the concepts of marketing strategy, strategic windows, and the main components of competitive strategy based on relevant scientific literature. SWOT analysis, portfolio analysis, correlation analysis, and scenario planning were applied to assess the impact

of marketing strategy on enterprise performance. The findings demonstrated that timely identification of strategic windows, continuous analysis of market factors, and alignment of marketing strategy with overall business strategy contributed to higher competitiveness. The study also developed practical recommendations for improving marketing decision-making and strengthening the long-term competitive position of enterprises in a dynamic market environment.

Keywords: marketing strategy, competitiveness, strategic windows, SWOT analysis, competitive strategy, enterprise, market environment.

KIRISH

Jadal o'zgarib borayotgan iqtisodiy muhit, globallashuv va texnologik taraqqiyot sharoitida korxonalarning bozordagi o'rnini saqlab qolish va mustahkamlash masalasi har qachongidan dolzarb bo'lib bormoqda. Tashqi muhitning tez o'zgarishi tadbirkorlarni boshqaruvning yangi usullari, tizimlari va yondashuvlarini izlashga undamoqda. Ushbu jarayonda marketing strategiyasi korxona raqobatbardoshligini oshirishning asosiy vositasi sifatida alohida ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentning 2025 yil 29 dekabrda "Strategik rejalashtirish va rivojlanish tizimini yangicha yondashuvlar asosida tashkil etish va samarali yo'lga qo'yish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-394-son qarori bilan strategik rejalashtirish va rivojlanish tizimi yangicha yondashuvlar asosida tashkil etildi. Qarorda har bir hududning tabiiy, iqtisodiy va inson resurslariga qarab ixtisoslashuvini belgilash, hududlar uchun ishonchli ma'lumotlar asosida soha va tarmoqlar kesimida rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish kabi vazifalar belgilangan [1]. Bu esa mahsulotga emas, balki bozor va hudud ehtiyojlariga yo'naltirilgan strategik yondashuvning amaliy ifodasidir.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi - marketing strategiyasining korxona raqobatbardoshligiga ta'sirini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilish, shuningdek, strategik marketingning ilg'or yondashuvlarini O'zbekiston korxonalari misolida tadqiq etishdir.

Tadqiqotda marketing strategiyasi va raqobat tushunchalarining nazariy asoslarini tizimlashtirish, strategik oynalar konsepsiyasining mohiyati va uning marketing strategiyasidagi rolini yoritish, raqobat strategiyasining tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatish, korxonalar faoliyati asosida marketing strategiyasining raqobatbardoshlikka ta'sirini baholash, samarali marketing strategiyasini shakllantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish kabi vazifalar hal etilgan.

ADABIYOTLAR SHARHI

Marketing strategiyasi nazariyasi va amaliyoti ko'plab olimlar tomonidan ilmiy tadqiqot obyekti sifatida o'rganilgan. Jumladan, F.Kotler, J.-J.Lamben, M.Porter, D.Abell kabi olimlarning ishlari mazkur sohaga katta hissa qo'shgan.

Marketing strategiyasi tashkilotning asosiy maqsadlari, siyosati, qarorlari va harakatlar ketma-ketligini bir butun qilib birlashtiruvchi rejani ifodalaydi. AQSHlik olim Antil J.H. marketingni mijozlar ongida mahsulot va xizmatlarning raqobatbardosh joylashuvi sifatida ta'riflaydi. Bundan tashqari, bu xabarlar va tasvirlar (mahsulotlar

va xizmatlarning joylashuvini aks ettiruvchi) hamda ushbu xabarlar va tasvirlarni iste'molchiga yetkazish uchun ishlatiladigan vositalar o'rtasidagi bog'liqlikdir [2].

Strategiya tashkilotning barcha darajalarida qo'llanilishi mumkin bo'lib, ishlab chiqarish, moliyaviy, marketing, kadrlar va korporativ strategiyalarni o'z ichiga oladi.

Marketing strategiyalarini ko'rib chiqishda narx belgilash, mahsulot, targ'ibot, taqsimot, marketing tadqiqotlari, savdo, reklama, merchandayzing va boshqa yo'nalishlar ajratiladi. Yana bir AQSHlik olim Assael H. O'zining "Iste'molchilar xulq-atvori va marketing" nomli ilmiy maqolasida raqobat mahsulot va xizmatlarni mijozlar ongida shunday joylashtirishni nazarda tutadiki, bunda mahsulot va xizmatlar boshqalardan farqli deb qabul qilinadi [3].

Strategiya natijadorlikdan ko'ra ko'proq samaradorlikka qaratilgan bo'lib, atrof-muhitni tahlil qilish hamda tashkilot, uning resurslari va vazifalari hamda muhit o'rtasidagi muvofiqlikni ishlab chiqish jarayonidir. AQSHlik tadqiqotchilar Azzolini, M. va Shillaber, J. "Ichki xizmat sifati: Ichkaridan tashqariga g'alaba qozonish" nomli ilmiy maqolalarida tashki bozorda muvaffaqiyatga erishish uchun birinchi navbatda tashkilot ichida xodimlarni qoniqtiradigan kuchli xizmat sifati asosini yaratish kerakligiga asoslanadi [4].

Strategik marketingning eng samarali yondashuvlaridan biri bu strategik oynalar konsepsiyasidir. AQSHlik olim D.Abell tomonidan taklif etilgan bu konsepsiyaga ko'ra, faqat cheklangan davrlar mavjud bo'lib, ular davomida bozorning asosiy talablari va ushbu bozorda raqobatlashayotgan firmaning aniq kompetensiyalari o'rtasidagi muvofiqlik optimal hisoblanadi [5]. Natijada, mahsulot qatoriga yoki bozor maydoniga investitsiyalar strategik oyna ochiladigan davrlarga to'g'ri kelishi tavsiya etiladi.

M.Porterning raqobat strategiyasi nazariyasiga ko'ra, korxonaning bozordagi muvaffaqiyati uning raqobat ustunligini yaratish va saqlab qolish qobiliyatiga bog'liq [6]. Raqobat strategiyasi oltita asosiy qismdan iborat bo'lib, ular: mahsulotlar bozori, investitsiyalar darajasi, funksional soha strategiyalari, strategik aktivlar yoki ko'nikmalar, resurslarni taqsimlash va sinergiyani izlashdir [7].

Mamlakatimiz iqtisodchi olimlari tomonidan marketing strategiyasining turli jihatlari o'rganilgan. Xususan, Suyunov D.X., Ergashxodjayeva Sh., Sharifxo'jayev U. kabi olimlarning ishlarida korxonalarining tashqi bozorga chiqish bo'yicha marketing strategiyasi, innovatsion marketing va marketingni boshqarish masalalari yoritilgan [8], [9]. Jumanov O.S. tomonidan raqobatbardosh marketing strategiyasining ilmiy-nazariy asoslari, jumladan, resurslarga asoslangan yondashuv va dinamik qobiliyatlar nazariyasi asosida tadqiq qilingan [10].

Mavjud adabiyotlarda marketing strategiyasining nazariy asoslari yetarlicha yoritilgan bo'lsa-da, ularni O'zbekiston korxonalarining o'ziga xos sharoitlariga moslashtirgan holda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish masalasi yetarlicha o'rganilmagan. Ayniqsa, strategik oynalar konsepsiyasining mamlakatimiz korxonalari faoliyatida qo'llanish imkoniyatlari kam tadqiq qilingan.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda sifat va miqdor usullarining integratsiyasiga asoslangan aralash metodologiya qoʻllanildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi korxona raqobatbardoshligiga marketing strategiyasining taʼsirini baholash boʻlganligi sababli, tavsifiy va tahliliy yondashuvlar uygʻunlashtirildi.

Toʻplangan maʼlumotlarni tahlil qilishda SWOT-tahlil, Portfel tahlili, Korrelyatsion tahlil va ssenarli rejalashtirish usullar qoʻllanildi:

TAHLIL VA NATIJALAR

Bizga maʼlumki, strategiya tashkilotning asosiy maqsadlari, siyosati, qarorlari va harakatlar ketma-ketligini bir butun qilib birlashtiruvchi rejani aks ettiradi. Strategiya korxonaning barcha darajalarida qoʻllanilishi mumkin va boshqaruvning har qanday funksional sohasiga birdek taalluqli hisoblanadi. Ular jumlasiga ishlab chiqarish, moliyaviy, marketing, kadrlar va korporativ strategiyalar shunday taqdim etilishi qayd etish mumkin.

Marketing strategiyalarini oʻrganishda narx belgilash, mahsulot, targʻibot, taqsimot, marketing tadqiqotlari, savdo, reklama, merchandayzing va strategiyalarni ishlab chiqishning boshqa yoʻnalishlarini alohida oʻrganish mumkin [3], [11]. Strategiya natijadorlikdan koʻra koʻproq samaradorlikka qaratilgan boʻlib, atrof-muhitni tahlil qilish va korxona, uning resurslari hamda vazifalari hamda muhit oʻrtasidagi muvofiqlikni ishlab chiqish jarayoni sifatida qaralishi mumkin [4].

Strategik jarayon strategiyaning qanday shakllantirilishini bildiradi.

Bir nechta yondashuvlarni alohida qayd etish mumkin:

birinchidan, SWOT-tahlil va strategiya tahlilining portfel modellari orqali amalga oshiriladigan oqilona yondashuv;

ikkinchidan, koʻp ssenariyli rejalashtirishdan foydalanadigan moslashuvchan yondashuv;

ijodiy yondashuv rejalashtirish jarayonida tasavvurdan foydalanishni aks ettiradi;

xulq-atvor yondashuvi hokimiyat, siyosat va shaxslarning taʼsirini aks ettiradi;

inkremental yondashuv ilgari muvaffaqiyatli boʻlgan strategiyalarga kichik tuzatishlar yoki oʻzgartirishlar kiritish bilan amalga oshiriladi [12].

Keyingi yondashuvni amalga oshirishda barcha eʼtibor strategik marketingga yoʻnaltiriladi. Strategik marketing foydali tadqiqot sohasi sifatida 1970-yillarda paydo boʻlgan va oʻzidan oldingi strategik boshqaruv tamoyillariga tayanadi. Marketing strategiyasi marketingning tashkilot va uning mijozlari oʻrtasidagi bogʻlovchi boʻgʻin sifatidagi ahamiyatini aks ettiradi [13]. Maʼlumki, marketingning taʼriflaridan biri - mijozning istak va ehtiyojlarini qondirish hamda tashkilot maqsadlarini taʼminlashga erishishni amalga oshirishdir. Isteʼmolchilarning xohish va ehtiyojlariga eʼtibor qaratish orqali korxonalarning bozordagi oʻz maqsadlariga erishish ehtimoli baland boʻladi [14].

AQSHlik olim Antil J.H. marketingni mijozlar ongida mahsulot va xizmatlarning raqobatbardosh joylashuvi sifatida taʼriflaydi. Bundan tashqari, bu xabarlar va tasvirlar (mahsulotlar va xizmatlarning joylashuvini aks ettiruvchi) hamda ushbu xabarlar va

tasvirlarni iste'molchiga yetkazish uchun ishlatiladigan vositalar o'rtasidagi bog'liqlik ekanligini ta'kidlaydi [2].

Ma'lumki, marketingni munosabatlarni boshqarish jarayoni sifatida ham ta'riflash mumkin. Tovar va xizmatlarni sotib olishga iste'molchilarni yakuniy ishontirish uchun mahsulotdan manfaatdor bo'lgan boshqa shaxslar taklif iste'molchilarning istak va ehtiyojlarini qondirishiga ishonch hosil qilishlari kerak. Ishontirish zanjiri teskari yo'nalishda ham davom etib, kompaniya xodimlarining o'zini ham jalb etadi. Ushbu ichki marketing so'nggi yillarda birinchi o'ringa chiqayotgan soha ekanligidan dalolat beradi. Boshqa korxona va tashkilotlar bilan aloqalarni yo'lga qo'yish ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. XXI-asrda strategik ittifoqlar va tarmoqlarning rivojlanishi kuzatilmoqda, bunda firmalar umumiy maqsadlarga erishish uchun bir yo'nalishda birgalikda ishlaydilar va o'z faoliyatlarida hamkorlik yo'lga qo'yadilar [5, 14]. Bunday munosabatlarni samarali boshqarish ma'lum darajada muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlikning kaliti bo'lishi mumkin.

Korxonalar bir-birlari bilan raqobatlashishlari kerak va shuning uchun mijozlarning istaklari va ehtiyojlarini, hech bo'lmaganda, raqobatchilari kabi qondirishlari zarur. Raqobat bozordagi boshqa korxonalarning mijozlarini qoniqtirish yo'lini topishni o'z ichiga oladi. Shu nuqtai nazardan mahsulot va xizmatlar shunchaki jismoniy obyektlar sifatida emas, balki xaridorlarga taklif qilinadigan va ular o'z navbatida oladigan afzalliklar sifatida qaralishi zarur [11, 15].

Raqobat mahsulot va xizmatlarni mijozlar ongida shunday joylashtirishni nazarda tutadiki, bunda mahsulot va xizmatlar boshqalardan farqli deb qabul qilinadi [3].

Yuqorida qayd etilganlar marketing strategiyasining asosida yotadi va u qo'yidagi omillarni hisobga olishi darkor:

- strategik oynalarni ochish va yopish;
- bozor omillarining ta'siri;
- bozordagi raqobatning xususiyati;
- bozor yoki tarmoqning hayotiylik davri bosqichi;
- firma ega bo'lgan yoki osonlikcha sotib olishi/kirishi mumkin bo'lgan

aktivlar va ko'nikmalar [3].

Agar tarmoqlar yoki tovar bozorlarida barqaror raqobat ustunligini yaratishga olib keladigan samarali uzoq muddatli marketing strategiyalarini ishlab chiqish kerak bo'lsa, ushbu beshta omilning barchasini inobatga juda ahamiyatlidir.

Marketing strategiyasiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy ahamiyatli omillardan eng asosiysi raqobat hisoblanadi. Raqobat korxonaning biznes muvaffaqiyatiga ta'sir qilish uchun ahamiyatlidir. Bu shunchaki mijozlarning ehtiyojlari va istaklariga mos keladigan hamda mijozlar mamnuniyatini ta'minlaydigan yaxshi mahsulot yoki xizmatni yaratish masalasigina bo'lib qolishi kerak emas [16]. Qanchalik murakkab bo'lmasin, ko'pchilik firmalar buni uddalay oladi, lekin ularning ba'zilar bozorda buni boshqalarga nisbatan ancha muvaffaqiyatli amalga oshiradilar. Ushbu holatda korxona yoki firma o'z mijozlari ongida o'zini ijobiy pozitsiyalash imkoniyatiga ega bo'lishi kerak, shunda uning mahsulotlari va xizmatlari raqobatchilar bilan muhim munosabatlarda juda ham afzalliklarini namoyon etadi. Ma'lumki, "Shell" va "Esso"

kompaniyalari asosan bir xil yoqilg'i moylarini taklif etadi, lekin shu bilan birga o'z mijozlari ongida o'zlarini shunday namoyon eta oladilarki, ularning ikkalasi ham bozorda muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatadi. Raqobatchilarning xarakteri va kuchi, shuningdek, firmaning bozorda o'z o'rni uchun qanday kurashishi marketing va biznes strategiyasining asosiy jihatlaridan bo'lib qolmoqda [6].

Texnologiyalar va mahsulotlar hayotiylik sikllarga, shuningdek, bozorlar va tarmoqlarga egadirlar. Bozorlar va tarmoqlarning hayotlik siklida turli bosqichlar mavjud bo'lib, ular marketing strategiyasi uchun muhim oqibatlarga ega bo'ladi. Bundan tashqari, hayotlik siklining istalgan paytida bozorda yoki sanoatda faoliyat yurituvchi raqobatchilarning soni va kuchini hisobga olgan holda, u firma optimal marketing strategiyasini ishlab chiqishi mumkin bo'lgan qat'iy chegarani belgilab oladi [9] [7].

Ko'pchilik kompaniya va firmalar mahsulotning ma'lum turdagi bozor imkoniyatlaridan foydalanishga mukammal moslashgan bo'lishi mumkin, boshqalari esa xuddi shu imkoniyatlardan foydalanishga urinishda muvaffaqiyatsizlikka duch kelishi mumkin. Boshqa holatda esa butunlay aksincha bo'lishi mumkin va birinchilar muvaffaqiyatsizlikka duch kelishi mumkin [4]. Bozordagi barcha kompaniya va firmalar bir xil vaziyatdan o'z foydasiga foydalana oladi deb taxmin etish noto'g'ri bo'ladi, hatto bunday imkoniyat juda qiziqarli ko'rinsa ham va ko'p narsa va'da qilsa ham. Muvaffaqiyatli marketing strategiyalarini amalga oshirish uchun zarur ko'nikma va aktivlarga ega bo'lish yoki ulardan foydalanish imkoniyati hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Qayd etilgan aktivlar va ko'nikmalarsiz bir qator strategiyalar muvaffaqiyatsizlikka uchrashi ehtimoli yuqoridir [16].

O'rganishlar shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston korxonalarida marketing strategiyasiga eng kuchli ta'sir ko'rsatuvchi omillar quyidagilar ekanligi aniqlandi:

1-jadval

Marketing strategiyasiga ta'sir etuvchi asosiy omillar¹

Omillar guruhi	Ta'sir darajasi (1-5 ball)	Ahamiyatlilik darajasi,
Bozor omillari (talab, narx, raqobat)	4.8	92
Texnologiya va innovatsiyalar	4.5	86
Strategik oynalarning ochilishi/yopilishi	4.3	82
Tashkiliy resurslar va ko'nikmalar	4.1	78
Raqobat xarakteri	4.0	76

Tadqiqot ko'rsatdiki, strategik oynalarning ochilishi va yopilishi korxonaning marketing strategiyasini tanlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. "O'zbekoziqovqatxolding" kompaniyasi misolida strategik oynalarning ochilishi kuzatilgan paytda investitsiyalarni ko'paytirish samaradorligi 35-40% ga oshganligi aniqlandi.

Strategik marketingning eng muvaffaqiyatli konsepsiyalaridan biri sifatida strategik oynalarni ko'rsatish zarur. AQSHlik tadqiqotchi Abel strategik oynalar

¹ Manba: Muallif tomonidan so'rovnoma natijalari asosida ishlab chiqilgan.

konsepsiyasini ilgari surdi. Strategik darcha konsepsiyasining asosiy g'oyasi shundan iboratki, faqat cheklangan davrlar mavjud bo'lib, ular davomida bozorning asosiy talablari va ushbu bozorda raqobatlashayotgan kompaniya va firmalarning aniq kompetensiyalari o'rtasidagi muvofiqlik optimal bo'ladi. Pirovarda, mahsulot qatoriga yoki bozor maydoniga investitsiyalar strategik oyna ochiladigan davrlarga to'g'ri kelishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Shunga ko'ra, mablag'larni qaytarib olish strategik oynaga mos keladigan narsa endi unga mos kelmasa, qayta ko'rib chiqilishi zarur bo'ladi. Strategik oynaning kelib chiqishiga bozor talablari dinamikasining firmaning moslashuvchanlik salohiyatidan oshib ketishi turtki bo'lishi mumkin. [15], [10], [9].

Yuqorida taklif etilgan dalil shundan iboratki, bozor va marketing muhitidagi o'zgarishlar bosqichma-bosqich tus olganda, firmalar joriy marketing va boshqa funksional vazifalarni o'zgartirish orqali yangi vaziyatga muvaffaqiyatli moslashishi zarur [2]. Ushbu o'zgarishlar texnologik innovatsiyalar, mijozlar didining o'zgarishi, huquqiy me'yorlardagi o'zgarishlar, iqtisodiy va moliyaviy cheklovlar yoki atrof-muhitdagi har qanday o'zgarishlar yordamida amalga oshirilishi kerak bo'ladi. Raqobatning tabiati ham o'zgarishi mumkin, xususan, Porterning raqobat modelining besh kuchini tashkil etuvchi elementlari ham bunga taalluqlidir. Bu holat tarmoqda yangi ishtirokchilari paydo bo'lishiga olib kelishi; o'rni bosuvchi mahsulotlarni mijozlar uchun yanada jozibador takliflarga aylantirish mumkin; ham yetkazib beruvchilar, ham mijozlar o'z bozor hokimiyatini eng kuchli deb his etishlari mumkin; firmalardan birining raqobatbardosh afzalliklari rivojlanishi bilan tarmoqdagi mavjud firmalar o'rtasidagi raqobatdagi kuchlar muvozanati o'zgarishi mumkin [6].

Biroq, agar iqtisodiy, texnologik, ijtimoiy, siyosiy va madaniy muhitdagi to'plangan (kumulyativ) o'zgarishlar kompaniya menejerlari tomonidan javob choralari kechikib qolgunga qadar sezilmay qolsa, ularning firma uchun keltirib chiqaradigan salbiy oqibatlarini bartaraf etish ancha mushkullashadi [17]. Bu esa shunday, bozorning o'zgarish darajasi firmaning samarali raqobatni davom ettirish qobiliyati shubha ostida qoladigan darajaga yetganda, firma muhim strategik oynaning yopilishiga duch kelishi mumkinligini anglatadi [2]. Oxir-oqibat strategik oynaning yopilishiga olib keladigan o'zgarishlar juda tez yoki juda sekin bo'lsa, oqibatlar xohlanmagan natijalarga olib kelishi mumkin. Birinchi holatda, korxona harakat qilishdan oldin oyna yopiladi, ikkinchi holatda esa buni tushunish va harakat qilish uchun juda kech bo'lmaguncha, oyna yopilayotgani hatto sezmay qolish mumkin [16].

Yangi bozorlarga kirish strategik oynaning mavjudligi muvaffaqiyat uchun muhim ekanligiga yaqqol misoldir [2]. Masalan, Masalan, 1970-yillarda quritish mashinalari bozorida yirik ishlab chiqaruvchilar o'zlari talab qilgan investitsiyadan foyda olishni ta'minlash uchun bozor yetarlicha katta bo'lmaguncha bozorga chiqishni kechiktirganlar. O'rnatish, jihozlash va marketing xarajatlari strategik oyna muhim ahamiyat kasb etadigan yana bir sohani aks ettiradi. Xarajatlarni ko'paytirish, kamaytirish yoki joriy darajada saqlab qolish masalasi strategik oynaning yaqin kelajakda ochiq qolishi yoki yopilishiga bog'liqdir [2, 9].

Bu jarayonda bozordan chiqish vaqti ham muhim ahamiyatga ega, chunki shunday vaziyatlar bo'ladiki, sotuvdan foyda olish uchun yolg'iz o'zi foydali ishlay

olmaydigan biznesni bo'lish (ya'ni, uning alohida qismlarini sotish yoki ajratish) mumkin va maqsadga muvofiqdir. Masalan, sotilgan biznesdan tushgan daromadni strategik darcha ochiq bo'lgan boshqa imkoniyatlarga qayta investitsiya qilish zarur. Ushbu vaziyatda strategik oynalar o'zaro bog'liq bo'ladi. Masalan, Buyuk Britaniyaning yirik transatlantik va kruiz laynerlari operatori bo'lmish Cunard kompaniyasi yo'lovchi tashishdan konteyner tashishga muvaffaqiyatli o'tdi. Bu holat strategik oynalar konsepsiyasiga qisman mos keladi, chunki bu yerda kalit ahamiyatga ega bo'lgan narsa - kompaniya faoliyat yuritayotgan biznesni aniqlashda mahsulotga emas, balki bozorga yo'naltirilgan yondashuvdir. [7], [13].

Kompaniyaning nafaqat hozir qayerda joylashganini, balki ertangi kunga qarshi kurashish uchun qanchalik yaxshi jihozlanganini ham ko'rib chiqish zarur bo'ladi. Xususan, bozordagi o'smaydigan o'zgarishlarni bashorat qilish vazifasi hal qiluvchi ahamiyatga kasb etadi. Faoliyat ko'rsatayotgan kompaniyalar va ularning raqobatchilari ba'zan nisbatan qisqa vaqt ichida bir qator raqobatchilar bilan almashtirilishi mumkin. Bu hodisaga raqamli soatlar, ayollar paypoqlari, kalkulyatorlar, charter parvozlari, kserokslar va ilmiy asboblari kabi mahsulotlarni misol keltirish mumkin.

Strategik oynalarning ochilishi va yopilishiga e'tibor bermaydigan, yoki ustma-ust tushuvchi strategik oynalardan samarali foydalana olmaydigan, yoxud oyna yopilgan paytda undan voz kechishga qodir bo'lmagan firmalar kasodga uchrashi aniq haqiqatdir. [9].

Raqobat strategiyasi olti tarkibiy qismdan iborat bo'lib, ularning dastlabki to'rttasi har qanday biznes turiga nisbatan qo'llaniladi, qolgan ikkitasi esa faqat tashkilotda bir nechta biznes birligi mavjud bo'lgan hollardagina amal qiladi. Strategiyaning o'zi esa quyidagicha ta'riflanadi:

- biznes raqobatlashadigan mahsulotlar bozori. Biznesning hajmi qisman u qanday mahsulotlarni taklif qilishi, u xizmat ko'rsatadigan bozorlar, u raqobatlashishga qaror qiladigan boshqa korxonalarning xarakteri va o'zining vertikal integratsiya darajasi bilan tavsiflanadi. Biznes sohasiga u qochishni afzal ko'radigan unsurlar ham ta'sir o'tkazadi. Ko'pchilik holda ikkinchisi afzal sanaladi, chunki nimadan qochish kerakligi haqidagi qaror boshqa joyda muvaffaqiyatli raqobatlashish uchun zarur bo'lgan resurslarni tejash imkonini yaratadi [5];

- investitsiyalar darajasi. Variantlar va aniqliklar mavjud bo'lsa-da, variantlarni quyidagi nuqtai nazardan ko'rib chiqish foydali hisoblanadi:

- a) o'sishga sarmoya kiritish;
- b) faqat mavjud pozitsiyani saqlab qolish uchun investitsiya kiritish;
- v) investitsiyalarni minimallashtirgan holda biznesni ekspluatatsiya qilish;
- g) tugatish yoki biznesdan mahrum qilish yo'li bilan imkon qadar ko'proq aktivlarni qaytarish.

tanlangan tovar bozorida raqobatlashish uchun zarur bo'lgan funksional soha strategiyalari. Bular:

- a) mahsulotlar qatori strategiyasi;
- b) pozitsiyalash strategiyasi;

- v) narx belgilash strategiyasi;
- g) taqsimlash strategiyasi;
- d) ishlab chiqarish strategiyasi;
- e) axborot texnologiyalari sohasidagi strategiya;
- j) segmentlash strategiyasi;
- z) umumiy strategiya [17].

- strategiyaning asosini tashkil etuvchi va barqaror raqobat ustunligini ta'minlovchi strategik aktivlar yoki ko'nikmalar [13]. Strategik ko'nikma - bu biznes juda yaxshi bajaradigan, masalan, ishlab chiqarish yoki marketing kabi, biznes uchun strategik ahamiyatga ega bo'lgan faoliyat hisoblanadi. Strategik aktiv raqobatchilardan keskin farq qiladigan brend yoki o'rnatilgan mijozlar bazasi kabi resurs sanaladi [12]. strategiyani ishlab chiqishda barqaror raqobat ustunligini ta'minlaydigan aktivlar yoki ko'nikmalarni yaratish va qo'llab-quvvatlashning qiymati va imkoniyati hisobga olinishi zarur. [6];

- biznes birliklari o'rtasida resurslarni taqsimlash. Mamlakat ichida va tashqarisida yaratilgan moliyaviy resurslar, shuningdek, zavod, uskunalar va odamlar kabi nomoliyaviy aktivlar taqsimlanishi zarur. Taqsimot to'g'risidagi qaror strategiyani ishlab chiqish jarayonining asosiy tarkibiy qismi bo'lishi kerak [3];

- biznesda sinergiyani izlash - bu bir-birini qo'llab-quvvatlaydigan va to'ldiradigan biznes birliklarining mavjudligi tufayli qiymat hosil qilishdir. Kompaniya sinergetik samaraga erishishi mumkin bo'lgan ko'plab korxonalarga ega bo'lsa, u o'z tashkilotlarida bunday imkoniyatlarni e'tiborsiz qoldiradigan yoki muvaffaqiyatsizlikka uchraydigan yoki hech qanday sinergizmga erisha olmaydigan firmalarga nisbatan ustunlikka ega sanaladi [6].

Strategik oyna ochilgan davrda bozorga kirgan korxonalarning 65% i raqobatdoshlik ko'rsatkichlarini sezilarli darajada oshirgan. Aksincha, strategik oyna yopilayotgan paytda yangi mahsulotlar bilan chiqqan korxonalarning 42% holatida investitsiyalar samarasiz bo'lgan [16].

2-jadval

Raqobat strategiyasining tarkibiy qismlari va ularning amaliy tatbiqi¹

№	Strategiya qismi	Mazmuni	O'zbekiston korxonalarida qo'llanilishi, foizda
1	Mahsulotlar bozori	Raqobatlashiladigan bozor va mahsulotlar	78
2	Investitsiyalar darajasi	O'sishga sarmoya, saqlash yoki chiqish strategiyasi	62
3	Funksional soha strategiyalari	Narx, taqsimot, targ'ibot, ishlab chiqarish	71
4	Strategik aktivlar va ko'nikmalar	Brend, mijozlar bazasi, nou-xau	55
5	Resurslarni taqsimlash	Biznes birliklar o'rtasida	48
6	Sinergiyani izlash	Bir-birini to'ldiradigan bizneslar	39

¹ Manba: Korxona rahbarlari so'rovi natijalari (2025).

Raqobat strategiyasining oltita asosiy qismi tahlil qilindi va ularning O'zbekiston korxonalarida qo'llanilishi o'rganildi. Korrelyatsion tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, marketing strategiyasining samaradorligi bilan korxona raqobatbardoshligi o'rtasida kuchli ijobiy bog'liqlik mavjud ($r = 0.72$, $p < 0.01$). Ayniqsa, strategik oynalarni to'g'ri aniqlash va ulardan foydalanish raqobatbardoshlikni oshirishning eng samarali omili sifatida namoyon bo'ldi [15].

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tadqiqot marketing strategiyasi korxona raqobatbardoshligini oshirishning muhim omillaridan biri ekanligini nazariy va amaliy jihatdan tasdiqladi. Marketing strategiyasining samaradorligi bozor muhitini muntazam tahlil qilish, strategik oynalarni o'z vaqtida aniqlash hamda korxonaning ichki resurs va imkoniyatlarini tashqi muhit talablariga moslashtirish bilan bevosita bog'liqligi asoslandi. Tadqiqot natijalari marketing strategiyasi va korxona raqobatbardoshligi o'rtasida kuchli ijobiy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Strategik oynalar konsepsiyasidan samarali foydalanish investitsiya qarorlari, bozor imkoniyatlaridan foydalanish va raqobat ustunligini shakllantirishda muhim amaliy ahamiyat kasb etishi aniqlandi.

Tahlil natijalariga asoslanib quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi:

- birinchidan, korxonalarda bozor, iste'molchilar talabi va raqobat muhiti monitoringini muntazam tashkil etish hamda strategik oynalarni prognozlash mexanizmlarini joriy etish maqsadga muvofiq;
- ikkinchidan, marketing strategiyasini korxonaning umumiy rivojlanish strategiyasi bilan uzviy bog'lash, funksional bo'linmalar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish tavsiya etiladi;
- uchinchidan, strategik qarorlarni ishlab chiqishda SWOT-tahlil, portfel tahlili va Porterning raqobat modeli kabi zamonaviy strategik tahlil usullaridan muntazam foydalanish zarur;
- to'rtinchidan, raqamli marketing vositalari, bozor tahlili va iste'molchilar xulq-atvoriga oid ma'lumotlardan samarali foydalanish orqali marketing strategiyalarining moslashuvchanligi va natijadorligini oshirish tavsiya etiladi.

Mazkur takliflarning izchil amalga oshirilishi korxonalarning bozor sharoitlariga tez moslashishini ta'minlaydi, marketing faoliyatining samaradorligini oshiradi hamda uzoq muddatli raqobat ustunligini shakllantirish va barqaror rivojlanishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentning 2025 yil 29 dekabr PQ-394-son "Strategik rejalashtirish va rivojlanish tizimini yangicha yondashuvlar asosida tashkil etish va samarali yo'lga qo'yish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/uz/docs/-7962933>
2. Antil, J.H. (1988), 'New product or service adoption: when does it happen', Journal of Consumer Marketing, 9:5-16.

3. Assael, H. (1987), *Consumer Behaviour and Marketing*, Kent Publishing, p. 87.
4. Azzolini, M. and Shillaber, J. (1993), 'Internal service quality: Winning from the inside out', *Quality Progress*, November: pp. 75-8.
5. Abell, D.F. (1978), 'Strategic Windows', *Journal of Marketing*, 42(3):21-26.
6. Porter, M.E. (1980), *Competitive Strategy*, New York: The Free Press.
7. Barney, J.B. (1991), 'Firm resources and sustained competitive advantage', *Journal of Management*, 17(1):99-120.
8. Ergashxodjayeva Sh., Sharifxo'jayev U. (2019), *Marketingni boshqarish*, Toshkent: "IQTISODIYOT".
9. Suyunov D.X. (2018), *Korxonalarning tashqi bozorga chiqish bo'yicha marketing strategiyasi*, Toshkent: TDIU.
10. Jumanov O.S. (2025), 'The Scientific-Theoretical Foundations of Competitive Marketing Strategy', *Journal of Management and Economics*, 5(05):6-8.
11. Cronin, J.J. and Taylor, S.A. (1992), 'Measuring service quality: a re-examination and extension', *Journal of Marketing*, 56:55-68.
12. Clifford, D.K. and Cavanagh, R.E. (1985), *The Winning Performance: How America's high growth midsize companies succeed*, London: Sidgwick and Jackson.
13. Bass, F. (1969), 'A new product growth model for consumer durables', *Management Science*, 15:215-27.
14. Беляевский И.К. (2020), *Маркетинговое исследование: информация, анализ, прогноз*, Москва: КУРС: ИНФРА-М.
15. Teece, D.J., Pisano, G., and Shuen, A. (1997), 'Dynamic capabilities and strategic management', *Strategic Management Journal*, 18(7):509-533.
16. Proctor, T. (1989), *Strategic Marketing Management*, London: Routledge.
17. Large, D. (1992), *Managing Change*, London: Macmillan.

OZIQ-OVQAT SANOATI KORXONALARIDA ISHLAB CHIQUARISH QUVVATINI BAHOLASH USULLARI

Gulmatov Sunnatillo Nurillayevich

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Registrator ofisi boshlig'i, PhD

ORCID: 0009-0002-4643-0017

Email: gulmatovsunnatillo7@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholashning nazariy va amaliy jihatlarini tadqiq etilgan. Tadqiqot jarayonida ishlab chiqarish quvvati tushunchasining iqtisodiy mazmuni yoritilib, uni baholashning asosiy usullari tahlil qilingan. Quvvatdan foydalanish koeffitsiyenti, ish vaqti fondi, ishlab chiqarish hajmi dinamikasi hamda quvvat rezervlarini aniqlash usullarining mazmuni va ahamiyati ochib berilgan. Xorijiy va mahalliy olimlarning mazkur mavzuga oid ilmiy qarashlari o'rganilib, ularning afzallik va kamchiliklari tanqidiy tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari asosida oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholashning kompleks mexanizmini qo'llash, raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirilgan monitoring tizimlarini joriy etish, ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiya qilish hamda quvvatdan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: oziq-ovqat sanoati, ishlab chiqarish quvvati, quvvatdan foydalanish koeffitsiyenti, ishlab chiqarish samaradorligi, quvvat rezervi, sanoat korxonalari, resurslardan foydalanish, mehnat unumdorligi, ishlab chiqarishni boshqarish, oziq-ovqat xavfsizligi, iqtisodiy samaradorlik.

Аннотация

В данной статье изучаются теоретические и практические аспекты оценки производственных мощностей на предприятиях пищевой промышленности. В процессе исследования было раскрыто экономическое содержание понятия производственных мощностей и проанализированы основные методы их оценки. В частности, раскрываются содержание и значение коэффициента использования электроэнергии, фонда рабочего времени, динамика объемов производства и методы определения резервов мощности. Также были изучены научные взгляды зарубежных и отечественных ученых на эту тему, критически проанализированы их преимущества и недостатки. По результатам исследования были разработаны научно обоснованные предложения и рекомендации по применению комплексного механизма оценки производственных мощностей на предприятиях пищевой промышленности, внедрению цифровых технологий и автоматизированных систем мониторинга, модернизации производственных процессов и повышению эффективности использования электроэнергии.

Ключевые слова: пищевая промышленность, производственные мощности, коэффициент использования электроэнергии, эффективность производства, резерв мощности, промышленные предприятия, использование

ресурсов, производительность труда, управление производством, безопасность пищевых продуктов, экономическая эффективность.

Abstract

In this article, the theoretical and practical aspects of the assessment of production capacity at enterprises of the food industry are studied. In the process of research, the economic content of the concept of production capacity was covered and the main methods of its assessment were analyzed. In particular, the content and significance of the power use coefficient, the Working Time fund, the dynamics of production volumes and methods for determining power reserves are revealed. Scientific views of foreign and domestic scientists on this topic were also studied, and their advantages and disadvantages were critically analyzed. Based on the results of the study, scientifically based proposals and recommendations were developed to apply a complex mechanism for assessing production capacity at enterprises of the food industry, implement digital technologies and automated monitoring systems, modernize production processes and improve the efficiency of power use.

Keywords: food industry, production capacity, power utilization ratio, production efficiency, power reserve, industrial enterprises, resource use, labor productivity, production management, food safety, economic efficiency.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotining jadal sur'atlarda rivojlanishi, global bozorlarda raqobatning kuchayishi va resurslardan samarali foydalanish zarurati sanoat korxonalari faoliyati samaradorligini oshirish masalasini dolzarb vazifalar qatoriga kiritmoqda. Xususan, oziq-ovqat sanoati iqtisodiyotning strategik ahamiyatga ega tarmoqlaridan biri sifatida mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, aholining turmush darajasi va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda muhim o'rin egallaydi. Mazkur tarmoqning barqaror faoliyat yuritishi aholini sifatli va xavfsiz oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash, qo'shilgan qiymat yaratish hamda eksport salohiyatini oshirish imkonini beradi.

Dunyo miqyosida oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabning ortishi, aholi sonining o'sishi, urbanizatsiya jarayonlarining tezlashishi hamda ekologik va iqtisodiy xavf-xatarlarning kuchayishi oziq-ovqat sanoati korxonalari oldiga yangi vazifalarni qo'yimoqda. Xususan, ishlab chiqarish hajmlarini oshirish bilan bir vaqtda mahsulot sifati va xavfsizligini ta'minlash, energiya va resurs tejamkor texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish hamda bozor talablariga tezkor moslashish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu vazifalarning samarali hal qilinishi ko'p jihatdan korxonalarining mavjud ishlab chiqarish quvvatlarini qay darajada to'g'ri baholash va ulardan samarali foydalanish darajasiga bog'liqdir.

Iqtisodiy adabiyotlarda ishlab chiqarish quvvati korxonaning muayyan vaqt mobaynida mavjud texnika va texnologiyalar, ishlab chiqarish maydonlari, mehnat resurslari hamda ishlab chiqarishni tashkil etish darajasidan kelib chiqqan holda erishishi mumkin bo'lgan eng yuqori mahsulot ishlab chiqarish hajmi sifatida talqin qilinadi. Ishlab chiqarish quvvati har qanday sanoat korxonasining iqtisodiy salohiyatini ifodalovchi muhim ko'rsatkich bo'lib, u ishlab chiqarish imkoniyatlari,

resurslardan foydalanish samaradorligi va kelgusidagi rivojlanish istiqbollarini baholash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, ishlab chiqarish quvvatini to'g'ri aniqlash va baholash korxona faoliyatini rejalashtirish, boshqarish va nazorat qilishning muhim elementi hisoblanadi.

Oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholash boshqa sanoat tarmoqlariga nisbatan bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bu tarmoqda ishlab chiqarish jarayonining mavsumiyligi, xomashyo ta'minotining o'zgaruvchanligi, mahsulotlarning tez buziluvchanligi, sanitariya va sifat standartlariga yuqori talab qo'yilishi ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etishga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli ishlab chiqarish quvvatini baholashda faqatgina texnik imkoniyatlarni emas, balki texnologik, iqtisodiy, tashkiliy va logistik omillarni ham hisobga olish talab etiladi.

Bozor munosabatlarining rivojlanishi sharoitida korxonalar faoliyati samaradorligini baholashda ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish ko'rsatkichlari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Amaliyotda ko'plab korxonalarda mavjud quvvatlarning to'liq ishlatilmasligi, ishlab chiqarish jarayonlaridagi texnologik yo'qotishlar, uskunalarning ma'naviy va jismoniy eskirishi, ish vaqti fondidan samarasiz foydalanish kabi muammolar uchrab turadi. Bunday holatlar mahsulot tannarxining oshishiga, mehnat unumdorligining pasayishiga, ishlab chiqarish xarajatlarining ortishiga va korxona raqobatbardoshligining susayishiga olib keladi. Shuning uchun ishlab chiqarish quvvatini baholash nafaqat statistik yoki hisob-kitob vazifasi, balki strategik boshqaruvning muhim instrumenti sifatida qaraladi.

O'zbekiston Respublikasida sanoatni modernizatsiya qilish, iqtisodiyot tarmoqlarini diversifikatsiyalash va oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyati samaradorligini oshirishni talab etmoqda. Xususan, mahalliy xomashyoni chuqur qayta ishlash, eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini kengaytirish va yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni rivojlantirish vazifalari korxonalarning ishlab chiqarish imkoniyatlarini aniq baholash zaruratini yanada kuchaytirmoqda. Bu esa o'z navbatida ishlab chiqarish quvvatini baholashning zamonaviy usullarini amaliyotga joriy etishni taqozo etadi.

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda raqamli texnologiyalar, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari, "Sanoat 4.0" konsepsiyasi va sun'iy intellekt elementlarining ishlab chiqarish jarayonlariga tatbiq etilishi ishlab chiqarish quvvatini baholash usullarini ham takomillashtirmoqda. Raqamli monitoring tizimlari orqali uskunalarning yuklanish darajasi, ish vaqtidan foydalanish ko'rsatkichlari, texnologik jarayonlar samaradorligi va ishlab chiqarish natijalarini real vaqt rejimida kuzatish imkoniyati yaratilmoqda. Bu esa quvvatdan foydalanish darajasini aniq baholash, mavjud rezervlarni aniqlash va boshqaruv qarorlarining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan, oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholash usullarini ilmiy jihatdan tadqiq qilish, ularning afzallik va kamchiliklarini

aniqlash hamda tarmoq xususiyatlariga mos ravishda takomillashtirish muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Zamonaviy iqtisodiy taraqqiyot sharoitida oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini to'liq qondirish hamda mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda oziq-ovqat sanoati korxonalarining ishlab chiqarish samaradorligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Korxonalar faoliyati samaradorligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri esa mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan oqilona va to'liq foydalanish hisoblanadi. Shu sababli ishlab chiqarish quvvatini baholash va uning samaradorlik darajasini aniqlash masalasi iqtisodiy tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Jahon miqyosida aholi sonining o'sishi, iste'mol bozorlarining kengayishi va oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabning ortishi oziq-ovqat sanoati tarmog'ini jadal rivojlantirishni taqozo etmoqda. Biroq ishlab chiqarish hajmini oshirish faqat yangi quvvatlarni yaratish orqali emas, balki mavjud quvvatlardan samarali foydalanish hisobiga ham ta'minlanishi mumkin. Bu esa har bir korxonada ishlab chiqarish quvvatining haqiqiy holatini aniq baholash, undan foydalanish darajasini tahlil qilish va ichki rezervlarni aniqlash zarurligini keltirib chiqaradi.

Oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholashning ahamiyati tarmoqning o'ziga xos xususiyatlari bilan ham belgilanadi. Mazkur sohada ishlab chiqarish jarayonlari xomashyo ta'minotiga, texnologik rejimlarga, mahsulotlarni saqlash muddatiga va bozor talabining o'zgarishiga bevosita bog'liqdir. Mahsulotlarning tez buziluvchanligi, sanitariya va xavfsizlik standartlariga qat'iy rioya qilish zarurati ham ishlab chiqarish jarayonlarini yuqori darajada tashkil etishni talab qiladi. Bunday sharoitda ishlab chiqarish quvvatini ilmiy asoslangan usullar orqali baholash korxona faoliyatini samarali boshqarishning muhim sharti hisoblanadi.

Ishlab chiqarish quvvatining yetarli darajada ishlatilmasligi iqtisodiy nuqtai nazardan salbiy oqibatlarga olib keladi. Jumladan, asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi pasayadi, mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi doimiy xarajatlar ortib boradi, mehnat unumdorligi kamayadi va natijada mahsulot tannarxi yuqorilaydi. Bu esa korxonaning moliyaviy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatib, uning ichki va tashqi bozorlardagi raqobat pozitsiyalarini zaiflashtiradi. Shu nuqtai nazardan ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish darajasini muntazam baholab borish va aniqlangan muammolarni bartaraf etish iqtisodiy samaradorlikni oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

O'zbekistonda sanoatni modernizatsiya qilish, mahalliy xomashyoni chuqur qayta ishlash, import o'rnini bosuvchi va eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu jarayonlarda oziq-ovqat sanoati korxonalarining ishlab chiqarish imkoniyatlarini to'g'ri baholash va ulardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki tarmoqning rivojlanish sur'atlari, investitsiya loyihalarining samaradorligi va ishlab chiqarish hajmining o'sishi ko'p jihatdan korxonalarning mavjud quvvatlaridan qay darajada foydalanilayotganligi bilan belgilanadi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida ishlab chiqarish quvvatini baholashga bo'lgan yondashuvlar ham tobora takomillashib bormoqda. Zamonaviy axborot texnologiyalari, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari, raqamli monitoring vositalari va sun'iy intellekt texnologiyalari ishlab chiqarish jarayonlarini aniq tahlil qilish imkonini bermoqda. Bu esa ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasini real vaqt rejimida baholash, texnologik yo'qotishlarni aniqlash va ishlab chiqarish rezervlarini safarbar etish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ilmiy adabiyotlarda ishlab chiqarish quvvatini baholash masalalari keng o'rganilgan bo'lsa-da, oziq-ovqat sanoati korxonalarida quvvatdan foydalanish samaradorligini kompleks baholash, unga ta'sir etuvchi omillarni tizimli tahlil qilish va zamonaviy iqtisodiy sharoitlarga mos baholash usullarini ishlab chiqish masalalari hanuz dolzarbligicha qolmoqda. Ayniqsa, texnologik, iqtisodiy, tashkiliy va innovatsion omillarni birgalikda hisobga olgan holda ishlab chiqarish quvvatini baholash bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Shuning uchun oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholash usullarini takomillashtirish, quvvatdan foydalanish samaradorligini oshirish va mavjud ishlab chiqarish rezervlarini aniqlashga qaratilgan tadqiqotlar iqtisodiy taraqqiyot, oziq-ovqat xavfsizligi va sanoat raqobatbardoshligini ta'minlash nuqtai nazaridan muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholash masalasi sanoat iqtisodiyoti, ishlab chiqarish menejmenti, operatsion boshqaruv va resurslardan samarali foydalanish nazariyalari bilan bevosita bog'liqdir. Ilmiy adabiyotlarda ishlab chiqarish quvvati odatda korxonaning mavjud texnika, texnologiya, mehnat resurslari, ishlab chiqarish maydonlari va tashkiliy imkoniyatlaridan foydalangan holda muayyan davrda ishlab chiqarishi mumkin bo'lgan maksimal mahsulot hajmi sifatida talqin etiladi. Biroq turli mualliflar mazkur tushunchaga yondashishda har xil jihatlarga, ya'ni texnik imkoniyatlar, bozor talabi, resurslar cheklanganligi, texnologik uzluksizlik yoki strategik boshqaruv omillariga alohida e'tibor qaratadilar.

Xorijiy olimlardan R. Heyz va S. Uilrayt ishlab chiqarish quvvatini faqat texnik hisob-kitob ko'rsatkichi sifatida emas, balki korxonaning raqobat strategiyasini belgilaydigan muhim omil sifatida tahlil qilganlar. Ularning fikricha, ishlab chiqarish tizimining quvvati, joylashuvi, texnologiyasi va infratuzilmasi korxonaning bozordagi ustunligini shakllantiradi.[1],[2] Mazkur yondashuvning afzalligi shundaki, unda quvvat korxonaning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasi bilan bog'liq holda qaraladi. Biroq ushbu yondashuvda oziq-ovqat sanoatiga xos mavsumiy xomashyo, tez buziluvchan mahsulotlar va sanitariya talablari kabi omillar yetarlicha ochib berilmagan.

N. Slak va A. Brendon-Jons operatsion menejment doirasida ishlab chiqarish quvvatini talab va taklif muvozanatini ta'minlovchi boshqaruv instrumenti sifatida izohlaydilar. Ular quvvatni rejalashtirishda «talabni o'zlashtirish», «ishlab chiqarish hajmini talabga moslashtirish» va «talabni boshqarish» kabi yondashuvlarni ajratib ko'rsatadilar. Bu fikr oziq-ovqat sanoati uchun muhim, chunki mazkur tarmoqda talab

ko'p hollarda mavsumiy, mahsulot saqlash muddati esa cheklangan bo'ladi.[3,4] Shu bilan birga, Slak va Brendon-Jonsning yondashuvi umumiy operatsion boshqaruv nazariyasiga asoslangan bo'lib, alohida tarmoq xususiyatlarini chuqur iqtisodiy baholashni talab qiladi.

Quvvatdan foydalanish darajasini baholash bo'yicha K. Korrado va J. Matthey tadqiqotlarida quvvatdan foydalanish haqiqiy ishlab chiqarish hajmini barqaror maksimal ishlab chiqarish hajmiga nisbati sifatida talqin qilinadi. Ushbu yondashuv quvvatdan foydalanish koeffitsiyentini hisoblash uchun nazariy asos beradi.[5] Biroq zamonaviy tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, quvvatdan foydalanishni aniq o'lchash hanuz bahsli masala hisoblanadi, chunki maksimal quvvatni belgilashda uskunalarning texnik holati, ish vaqti fondi, mehnat unumdorligi va bozor cheklovlari turlicha ta'sir ko'rsatadi.

J. Mose, P. Magutu va K. Rucha tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda quvvatni rejalashtirish ishlab chiqarish korxonalarida ta'minot zanjiri samaradorligiga ta'sir etuvchi muhim omil sifatida baholangan. Ularning natijalariga ko'ra, talabni prognozlash, quvvatni kengaytirish va uskuna tanlash kabi omillar ta'minot zanjiri faoliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.[7] Bu yondashuv oziq-ovqat sanoati uchun ayniqsa ahamiyatli, chunki xomashyoning o'z vaqtida yetkazib berilishi, qayta ishlash quvvati va tayyor mahsulot logistikasi o'zaro bog'liq jarayonlar hisoblanadi.

Mahalliy olimlar tomonidan ham korxonalarda ishlab chiqarish quvvatini baholash masalalari o'rganilgan. E.X. Mahmudovning «Korxona iqtisodiyoti» asarida ishlab chiqarish quvvati korxonaning yetakchi sexlari, uchastkalari yoki asosiy agregatlari quvvati asosida aniqlanishi ta'kidlanadi. Bu yondashuv sanoat korxonalarida quvvatni hisoblashning amaliy mexanizmini beradi.[9] Shu bilan birga, ushbu yondashuv ko'proq texnik-ishlab chiqarish nuqtai nazaridan shakllangan bo'lib, bozor talabi, innovatsion texnologiyalar va raqamli monitoring imkoniyatlari bilan yetarlicha bog'lanmagan.

A. Ortiqov va boshqa mahalliy tadqiqotchilar sanoat korxonalari iqtisodiyotida asosiy fondlar, ishlab chiqarish resurslari va quvvatdan foydalanish samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlikka e'tibor qaratganlar. Ularning qarashlariga ko'ra, ishlab chiqarish quvvatidan samarali foydalanish mahsulot tannarxini pasaytirish, mehnat unumdorligini oshirish va asosiy vositalar qaytimiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.[10] Biroq mazkur tadqiqotlarda oziq-ovqat sanoati korxonalariga xos tez buziluvchan mahsulotlar, sanitariya-gigiyena me'yorlari va mavsumiy ishlab chiqarish kabi xususiyatlar alohida kompleks baholash obyekti sifatida yetarli darajada ochildmagan.

O'zbekiston sharoitida oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini baholashda mahalliy xomashyoni chuqur qayta ishlash, import o'rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarish va eksport salohiyatini oshirish masalalari muhim hisoblanadi. Jahon bankining O'zbekiston bo'yicha sanoat va ish o'rinlari yaratishga oid tahlillarida oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash sanoatning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida ko'rsatilgan. Bu esa quvvatdan foydalanishni faqat korxona darajasida emas, balki tarmoq va mintaqaviy iqtisodiy rivojlanish nuqtai nazaridan ham o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Xorijiy adabiyotlarda ishlab chiqarish quvvati ko'proq strategik boshqaruv, operatsion samaradorlik va talabni rejalashtirish bilan bog'liq holda o'rganilgan. Mahalliy adabiyotlarda esa quvvatni hisoblash, asosiy fondlardan foydalanish va korxona iqtisodiy samaradorligi masalalariga ko'proq e'tibor qaratilgan. Biroq oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholashda texnik, iqtisodiy, texnologik, logistik va raqamli omillarni birgalikda qamrab oluvchi kompleks yondashuvlarni takomillashtirish zarurati saqlanib qolmoqda.

Shu asosda xulosa qilish mumkinki, mavzuga oid mavjud tadqiqotlar ishlab chiqarish quvvatini baholashning nazariy va uslubiy asoslarini shakllantirgan bo'lsa-da, oziq-ovqat sanoati korxonalari xususiyatlarini hisobga olgan holda quvvatdan foydalanish darajasini kompleks baholash, mavjud rezervlarni aniqlash va raqamli texnologiyalar asosida monitoring qilish masalalari yanada chuqur ilmiy tadqiqotlarni talab etadi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholashning nazariy va amaliy jihatlari kompleks yondashuv asosida o'rganildi. Tadqiqotning axborot bazasini mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar, rasmiy statistik ma'lumotlar hamda sohaga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlar tashkil etdi. Tahlil jarayonida tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, analiz va sintez, induksiya va deduksiya, iqtisodiy-statistik tahlil, guruhlash hamda grafik tahlil usullaridan foydalanildi. Ishlab chiqarish quvvatini baholashda quvvatdan foydalanish koeffitsiyenti, quvvat rezervi, ishlab chiqarish hajmining o'sish sur'ati va o'rtacha yillik o'sish sur'ati (CAGR) ko'rsatkichlari hisoblandi. Olingan natijalar o'zaro taqqoslanib, ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar kompleks baholandi. Tadqiqot natijalari asosida ishlab chiqarish quvvatini baholash mexanizmini takomillashtirish hamda korxonalarda resurslardan samarali foydalanishni ta'minlashga qaratilgan ilmiy-amaliy xulosalar va tavsiyalar ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholashning ahamiyati tarmoqning o'ziga xos xususiyatlari bilan ham belgilanadi. Mazkur sohada ishlab chiqarish jarayonlari xomashyo ta'minotiga, texnologik rejimlarga, mahsulotlarni saqlash muddatiga va bozor talabining o'zgarishiga bevosita bog'liqdir. Mahsulotlarning tez buziluvchanligi, sanitariya va xavfsizlik standartlariga qat'iy rioya qilish zarurati ham ishlab chiqarish jarayonlarini yuqori darajada tashkil etishni talab qiladi. Bunday sharoitda ishlab chiqarish quvvatini ilmiy asoslangan usullar orqali baholash korxona faoliyatini samarali boshqarishning muhim sharti hisoblanadi.

Ishlab chiqarish quvvatining yetarli darajada ishlatilmasligi iqtisodiy nuqtai nazardan salbiy oqibatlariga olib keladi. Jumladan, asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi pasayadi, mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi doimiy xarajatlar ortib boradi, mehnat unumdorligi kamayadi va natijada mahsulot tannarxi yuqorilaydi. Bu esa korxonaning moliyaviy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatib, uning ichki va tashqi bozorlardagi raqobat pozitsiyalarini zaiflashtiradi. Shu nuqtai nazardan ishlab

chiqarish quvvatidan foydalanish darajasini muntazam baholab borish va aniqlangan muammolarni bartaraf etish iqtisodiy samaradorlikni oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish darajasini baholashda quyidagi formulalardan foydalanish mumkin:

1. Quvvatdan foydalanish koeffitsiyenti:

$$K_q = \frac{Q_f}{Q_m}$$

bu yerda:

K_q - quvvatdan foydalanish koeffitsiyenti;

Q_f - haqiqiy ishlab chiqarish hajmi;

Q_m - maksimal ishlab chiqarish quvvati.

2. Quvvat rezervi:

$$R_q = Q_m - Q_f$$

bu yerda:

R_q - foydalanilmayotgan ishlab chiqarish quvvati.

3. Ishlab chiqarish o'sish sur'ati:

Agar o'sish indeksi hisoblanayotgan bo'lsa:

$$T_o = \frac{Q_t}{Q_{t-1}} \times 100$$

Agar o'sish foizi hisoblanayotgan bo'lsa (amaliyotda ko'proq qo'llaniladi):

$$T_o = \frac{Q_t - Q_{t-1}}{Q_{t-1}} \times 100$$

bu yerda:

Q_t - joriy yildagi ishlab chiqarish hajmi;

Q_{t-1} - oldingi yildagi ishlab chiqarish hajmi.

4. O'rtacha yillik o'sish sur'ati (CAGR):

$$CAGR = \left(\frac{Q_n}{Q_0} \right)^{\frac{1}{n}} - 1$$

bu yerda:

Q_n - oxirgi yil ko'rsatkichi;

Q_0 - boshlang'ich yil ko'rsatkichi;

n - yillar soni.

1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 2020-2025 yillarda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 42,3 trln so'mdan 152,1 trln so'mga yetgan. Bu davrda umumiy o'sish 3,6 barobarni tashkil etgan. Eng yuqori o'sish 2024 va 2025 yillarda kuzatilgan. 2024 yilda ishlab chiqarish hajmi 103,7 trln so'mni tashkil etib, 2023 yilga nisbatan keskin oshgan. 2025 yilda esa ko'rsatkich 152,1 trln so'mga yetgan. Shu bilan birga, 2025 yil bo'yicha rasmiy xabarda bu ko'rsatkichning 2024 yilga nisbatan 9,7 foizga oshgani qayd etilgani sababli, yillar kesimidagi ma'lumotlarni tahlil qilishda hisoblash metodologiyasidagi farqlar ehtimolini inobatga olish lozim.

1-jadval

O'zbekistonda 2020-2025 yillarda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi dinamikasi¹

Yillar	Ishlab chiqarish hajmi, trln so'm	Oldingi yilga nisbatan o'sish, foizda
2020	42,3	-
2021	48,6	114,9
2022	57,5	118,3
2023	65,7	114,3
2024	103,7	157,8
2025	152,1	146,7

2020-2025 yillar uchun o'rtacha yillik o'sish sur'ati quyidagicha hisoblanadi:

$$CAGR = \left(\frac{152,1}{42,3} \right)^{\frac{1}{5}} - 1 = 0,292$$

Demak, 2020-2025 yillarda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o'rtacha yillik o'sish sur'ati taxminan 29,2 foizni tashkil etgan.

2-jadval

2020-2025 yillarda oziq-ovqat korxonalarida quvvatdan foydalanishni shartli baholash²

Yillar	Haqiqiy ishlab chiqarish, trln so'm	Shartli maksimal quvvat, trln so'm	Quvvat rezervi, trln so'm
2020	42,3	49,8	7,5
2021	48,6	57,2	8,6
2022	57,5	67,6	10,1
2023	65,7	77,3	11,6
2024	103,7	122	18,3
2025	152,1	178,9	26,8

2- jadvalda tahlil uchun maqsadli quvvatdan foydalanish darajasi 85 foiz deb qabul qilindi. Bu yondashuv korxona yoki tarmoqda mavjud ishlab chiqarish imkoniyatlarini baholashda shartli tahliliy usul sifatida qo'llaniladi.

Ishlab chiqarish hajmi oshgani sari shartli maksimal quvvat va quvvat rezervi ham ortib bormoqda. Masalan, 2020 yilda shartli quvvat rezervi 7,5 trln so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2025 yilda bu ko'rsatkich 26,8 trln so'mga yetgan. Bu holat oziq-ovqat sanoati korxonalarida quvvatdan foydalanishni yanada optimallashtirish, texnologik yo'qotishlarni kamaytirish va uskunalar yuklanishini oshirish imkoniyatlari mavjudligini ko'rsatadi.

Hududlar kesimida tahlil shuni ko'rsatadiki, 2025 yilda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishda Toshkent shahri, Toshkent viloyati va Samarqand viloyati yetakchi o'rinlarni egallagan. Ushbu uch hududning umumiy ulushi 45 foizdan yuqorini tashkil etadi. Bu esa ishlab chiqarish quvvatlarining mamlakat bo'yicha notekis joylashganini

¹ Manba: O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida olingan.

² Manba: O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitobi

ko'rsatadi. Ayniqsa, Jizzax va Surxondaryo viloyatlaridagi nisbatan past ulushlar mazkur hududlarda qayta ishlash quvvatlarini kengaytirish, logistika va xomashyo bazasidan samarali foydalanish zarurligini ko'rsatadi.

3-jadval

2025 yilda hududlar kesimida oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi¹

Hududlar	Ishlab chiqarish hajmi, trln so'm	Respublikadagi ulushi, foizda
Qoraqalpog'iston Respublikasi	6,6	4,3
Andijon viloyati	9,6	6,3
Buxoro viloyati	11,3	7,4
Jizzax viloyati	3,3	2,2
Namangan viloyati	8,5	5,6
Farg'ona viloyati	11,6	7,6
Navoiy viloyati	7,9	5,2
Samarqand viloyati	19,5	12,8
Sirdaryo viloyati	5,4	3,6
Surxondaryo viloyati	3,2	2,1
Qashqadaryo viloyati	10,2	6,7
Xorazm viloyati	6,0	3,9
Toshkent viloyati	21,5	14,1
Toshkent shahri	27,6	18,1

Tahlil natijalari oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholash faqat mahsulot hajmini hisoblash bilan cheklanmasligi kerakligini ko'rsatadi. Quvvatdan foydalanish darajasini to'g'ri baholash uchun ish vaqti fondi, uskunalar yuklanishi, xomashyo ta'minoti, texnologik yo'qotishlar, energiya sarfi va bozor talabi kabi omillar birgalikda tahlil qilinishi lozim. Shu asosda korxonalarda mavjud rezervlarni aniqlash, ishlab chiqarish jarayonlarini raqamlashtirish va quvvatdan foydalanish samaradorligini oshirish mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholash va uni samarali boshqarish korxonalar iqtisodiy samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ishlab chiqarish quvvati korxonaning ishlab chiqarish imkoniyatlarini ifodalovchi asosiy iqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, u mavjud mehnat resurslari, texnika va texnologiyalar, ishlab chiqarish maydonlari hamda tashkiliy imkoniyatlardan qay darajada samarali foydalanilayotganligini aks ettiradi. Shu sababli ishlab chiqarish quvvatini aniq va ilmiy asoslangan usullar yordamida baholash korxonaning strategik va joriy faoliyatini rejalashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot jarayonida ishlab chiqarish quvvati tushunchasining iqtisodiy mohiyati, uni baholashning nazariy asoslari hamda xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan ishlab chiqilgan yondashuvlar tahlil qilindi. Adabiyotlar tahlili natijalari shuni ko'rsatdiki, ishlab chiqarish quvvatini baholash bo'yicha ilmiy qarashlar turli yo'nalishlarda

¹ Manba: O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

shakllangan bo‘lib, ularning aksariyati texnik va iqtisodiy omillarga asoslangan. Biroq zamonaviy iqtisodiy munosabatlar sharoitida ishlab chiqarish quvvatini baholashda bozor talablari, ta‘minot zanjiri barqarorligi, raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi, innovatsion faollik va resurslardan foydalanish samaradorligi kabi omillarni ham hisobga olish zarurligi aniqlandi. Bu esa ishlab chiqarish quvvatini baholashda kompleks va tizimli yondashuvlarni qo‘llashning muhimligini tasdiqlaydi.

Maqolada amalga oshirilgan tahlillar oziq-ovqat sanoati tarmog‘ida ishlab chiqarish hajmi so‘nggi yillarda izchil o‘sib borayotganligini ko‘rsatdi. Xususan, 2020-2025 yillarda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining sezilarli darajada oshishi tarmoqning iqtisodiyotdagi roli va ahamiyati ortib borayotganligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, hisob-kitoblar natijalari tarmoqda ishlab chiqarish quvvatlarining ma‘lum qismi to‘liq ishga solinmayotganligini va quvvat rezervlari mavjudligini ko‘rsatdi. Bu holat korxonalarda qo‘shimcha kapital qo‘yilmalarsiz ham ishlab chiqarish hajmini oshirish imkoniyati mavjudligini anglatadi.

Tahlillar davomida ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish samaradorligiga ta‘sir etuvchi asosiy omillar sifatida uskunalarning texnik holati, ish vaqti fondidan foydalanish darajasi, xomashyo ta‘minotining barqarorligi, mehnat resurslarining malakasi, energiya ta‘minoti va boshqaruv qarorlarining sifati muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi.

Hududiy tahlillar mamlakatning ayrim hududlarida oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash quvvatlari yuqori darajada rivojlanganligini, boshqa hududlarda esa mavjud resurslardan foydalanish imkoniyatlari to‘liq safarbar etilmaganligini ko‘rsatdi. Bu holat ishlab chiqarish quvvatlarini hududlar bo‘yicha mutanosib rivojlantirish, qayta ishlash sanoati infratuzilmasini kengaytirish va mahalliy xomashyo resurslaridan samarali foydalanish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlarni amalga oshirish zarurligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish hajmi yuqori bo‘lgan hududlarda qayta ishlash korxonalarini tashkil etish va ularning quvvatlarini kengaytirish iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ishlab chiqarish quvvatini baholashda quvvatdan foydalanish koeffitsiyenti, quvvat rezervlari, ish vaqti fondidan foydalanish darajasi, mehnat unumdorligi va fond qaytimi kabi ko‘rsatkichlardan kompleks ravishda foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Mazkur ko‘rsatkichlarning o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilinishi korxonaning haqiqiy ishlab chiqarish imkoniyatlarini aniqlash va mavjud rezervlarni baholash imkonini beradi. Shuningdek, quvvatdan foydalanish darajasini baholashda faqat texnik ko‘rsatkichlarga emas, balki iqtisodiy natijalarga ham alohida e‘tibor qaratish lozim. Chunki quvvatdan yuqori darajada foydalanish har doim ham iqtisodiy samaradorlikning yuqori bo‘lishini anglatmaydi.

Tadqiqot davomida aniqlangan muhim jihatlardan biri shuki, raqamli iqtisodiyot sharoitida ishlab chiqarish quvvatini baholashning an‘anaviy usullari ma‘lum darajada cheklangan hisoblanadi. Zamonaviy sanoat korxonalarida raqamli monitoring tizimlari, avtomatlashtirilgan boshqaruv platformalari, sun‘iy intellekt texnologiyalari va katta ma‘lumotlar tahlili imkoniyatlaridan foydalanish ishlab chiqarish quvvatini baholashning aniqligi va tezkorligini oshiradi.

Tadqiqot natijalari asosida oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha quyidagi ustuvor yo'nalishlar taklif etiladi:

- ishlab chiqarish quvvatini baholashning kompleks metodikasini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish;
- quvvatdan foydalanish ko'rsatkichlarini doimiy monitoring qilish bo'yicha raqamli axborot tizimlarini yaratish;
- texnologik jihozlarni modernizatsiya qilish va yuqori unumli uskunalarni joriy etish;
- energiya tejamkor va resurs tejamkor texnologiyalardan foydalanishni kengaytirish;
- ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish va raqamlashtirish darajasini oshirish;
- mehnat resurslarining kasbiy malakasini muntazam oshirib borish;
- xomashyo ta'minoti va logistika tizimlarini takomillashtirish;
- ishlab chiqarish quvvatlarini hududiy joylashtirishda iqtisodiy samaradorlik mezonlarini keng qo'llash.

Umuman olganda, oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholash nafaqat korxona darajasidagi iqtisodiy samaradorlikni oshirish, balki mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash, sanoat tarmoqlarini modernizatsiya qilish, eksport salohiyatini kengaytirish va milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlash nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun mazkur yo'nalishdagi ilmiy tadqiqotlarni yanada chuqurlashtirish, tarmoq xususiyatlariga mos baholash usullarini takomillashtirish va xalqaro tajribani milliy amaliyotga keng tatbiq etish kelgusidagi muhim ilmiy va amaliy vazifalardan biri bo'lib qoladi.

Mazkur tadqiqot natijalari oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholash va boshqarish tizimini takomillashtirishga xizmat qilishi, shuningdek, sohada qabul qilinadigan boshqaruv qarorlarining ilmiy asoslanganligini ta'minlashga muayyan hissa qo'shishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Hayes R.H., Wheelwright S.C. Restoring Our Competitive Edge: Competing Through Manufacturing. New York: John Wiley & Sons, 1984.
2. Wheelwright S.C. Manufacturing Strategy: Defining the Missing Link. Strategic Management Journal, 1984.
3. Slack N., Brandon-Jones A. Operations and Process Management: Principles and Practice for Strategic Impact. 5th edition. Pearson, 2018.
4. Slack N., Brandon-Jones A. Essentials of Operations Management. 3rd edition. Pearson, 2021.
5. Corrado C., Matthey J. Capacity Utilization. Journal of Economic Perspectives, 1997.
6. Tang J. Capacity Utilization and Production Function Estimation. The Productivity Institute Working Paper, 2024.

7. Mose J.M., Magutu P.O., Rucha K. The Effect of Capacity Planning on Supply Chain Performance of Manufacturing Firms. International Journal of Professional Business Review, 2025.
8. World Bank. Growth and Job Creation in Uzbekistan: An In-depth Diagnostic. Washington, DC: World Bank, 2018.
9. Mahmudov E.X. Korxona iqtisodiyoti. Toshkent: O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2004.
10. Ortiqov A. va boshqalar. Korxona iqtisodiyoti va menejmenti. Toshkent: TDIU, 2004.

BARQAROR ISTE'MOL UCHUN SUN'IY INTELLEKT ASOSIDAGI SHAXSIYLASHTIRISH: MILLIY IQTISODIYOTDA RAQAMLI MARKETING STRATEGIYALARI

Kadirova Zulxumar Namazovna

Toshkent Amaliy fanlar universiteti
dotsent v.b.

E-mail: safarovb101@gmail.com

ORCID: 0009-0003-9572-0114

Annotatsiya

Tadqiqot sun'iy intellekt asosidagi shaxsiylashtirishning barqaror iste'molni rivojlantirish va raqamli marketing strategiyalari samaradorligiga ta'sirini empirik jihatdan baholadi. Tadqiqotda kesim ma'lumotlari, regressiya tahlili hamda strukturaviy tenglamalar modeli (SEM) qo'llanilib, iste'molchi qoniqishi, tashkilotiy adolat, menejerlik samaradorligi, manfaatdor tomonlar muvofiqligi va raqamli tayyorgarlik o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilindi. Natijalar algoritmik tarfakashlikni kamaytirish qarorlar sifatini va shaxsiylashtirilgan marketing yechimlarini qabul qilish darajasini oshirganini tasdiqladi. Sun'iy intellekt asosidagi shaxsiylashtirish barqaror iste'molni rag'batlantirish, marketing samaradorligini kuchaytirish hamda ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv qarorlarini takomillashtirishga xizmat qilgani asoslandi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, shaxsiylashtirish, barqaror iste'mol, raqamli marketing, regressiya tahlili, strukturaviy tenglamalar modeli, iste'molchi qoniqishi.

Аннотация

Исследование выполнило эмпирическую оценку влияния персонализации на основе искусственного интеллекта на развитие устойчивого потребления и эффективность стратегий цифрового маркетинга. Были использованы данные поперечного исследования, регрессионный анализ и моделирование структурными уравнениями (SEM) для изучения взаимосвязей между удовлетворённостью потребителей, организационной справедливостью, эффективностью управления, согласованностью заинтересованных сторон и цифровой готовностью. Полученные результаты подтвердили, что снижение алгоритмической предвзятости повысило качество управленческих решений и уровень принятия персонализированных маркетинговых решений. Также было установлено, что персонализация на основе искусственного интеллекта способствовала развитию устойчивого потребления, повышению эффективности цифрового маркетинга и совершенствованию процессов принятия решений на основе данных.

Ключевые слова: искусственный интеллект, персонализация, устойчивое потребление, цифровой маркетинг, регрессионный анализ, структурное моделирование, удовлетворённость потребителей.

Abstract

The study empirically evaluated the impact of artificial intelligence-based personalization on sustainable consumption and the effectiveness of digital marketing

strategies. Cross-sectional survey data, regression analysis, and structural equation modeling (SEM) were employed to examine the relationships among consumer satisfaction, organizational fairness, managerial effectiveness, stakeholder alignment, and digital readiness. The findings confirmed that reducing algorithmic bias improved decision quality and increased the acceptance of personalized marketing solutions. The study further demonstrated that AI-driven personalization supported sustainable consumption, enhanced digital marketing performance, and strengthened evidence-based managerial decision-making. The proposed analytical framework provided statistically reliable results and offered practical implications for implementing intelligent personalization in sustainable digital marketing practices.

Keywords: artificial intelligence, personalization, sustainable consumption, digital marketing, regression analysis, structural equation modeling, consumer satisfaction.

KIRISH

Maqolaning asosiy maqsadi - an'anaviy ko'lamlarda mavjud bo'lmagan raqamli shaxsiylashtirish omillari barqaror iste'mol bilan qanday bog'liq ekanligi bo'yicha dalillarga asoslangan tushunchalar taqdim etish. Shu doirada, iste'molchi xulq-atvorini tahlil qilishni qo'llab-quvvatlay oladigan so'rovnoma ma'lumotlari va statistik modellash zarur. Ushbu hissa aylanma iqtisodiyot metodologik asosidan foydalanib, shaxsiylashtirish va barqarorlik masalalarini moliyaviy va operatsion tomonlariga nisbatan nisbatan kam o'rganilgan sohada sezilarli taraqqiyot bilan taqdim etishni maqsad qiladi. Ushbu maqolada metodlar va modellar taqdim etilgan, unda taklif etilgan ko'lamning tatbiqi va empirik natijalar bahosi bayon etilgan.

Ushbu tadqiqotda biz konseptual xaritalash doirasi va regressiya metodi taklif qilinadi. Ushbu metod orqali sun'iy intellektga xos qaror natijalarini korporativ muhitda, turli sanoat sohalarini qamrab olgan so'rovnoma namunalaridan foydalangan holda baholash mumkin. Ushbu doirada o'zgaruvchilarning aniq konfiguratsiyasiga qarab, uchta ehtimoliy yo'l va natija ko'rib chiqiladi. Shaxsiylashtirishda xatolikdan holi yondashuvning iste'molchi qoniqishi, tashkilotdagi adolat va menejerlik samaradorligiga ta'sirini baholash uchun strukturaviy tenglamalar modellashuvi (SEM) usulidan foydalanildi. Tadqiqot shuningdek, manfaatdor tomonlar o'rtasidagi muvofiqlik o'lchovi bo'yicha qo'shimcha tadqiqotlar o'tkazish zarurligini ham ta'kidlaydi. Ushbu natijalar bevosita ishlab chiqarish samaradorligi va raqobatbardoshlikni oshirishga, shuningdek, tashkilotlarning boshqa tuzilmalarida barqarorlikni qo'llab-quvvatlashga yordam berishi mumkin.

ADABIYOTLAR SHARHI

Sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi barqaror iste'molni ta'minlash, resurslardan oqilona foydalanish va aylanma iqtisodiyot tamoyillarini qo'llab-quvvatlashning muhim omillaridan biri sifatida e'tirof etilgan. Mazkur texnologiyalar ekologik va iqtisodiy samaradorlikni oshirish orqali barqaror rivojlanishga xizmat qilishi ilmiy jihatdan asoslangan [1].

Raqamli marketing tizimida sun'iy intellekt asosidagi shaxsiylashtirish iste'molchilarning ehtiyoj va xulq-atvorini aniq tahlil qilish, individual takliflarni shakllantirish hamda marketing strategiyalarining natijadorligini oshirish imkonini yaratishi ko'rsatib berilgan [2]. Shuningdek, sun'iy intellektning barqaror boshqaruv tizimlariga integratsiyalashuvi tashkilotlarning iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy samaradorligini oshirishga xizmat qilishi aniqlangan [3].

Tadqiqotlarda sun'iy intellekt asosidagi shaxsiylashtirish iste'molchilarning xarid qilish qarorlariga bevosita ta'sir ko'rsatishi, ularning qoniqishini oshirishi hamda korxonalar bilan uzoq muddatli munosabatlarni shakllantirishi empirik jihatdan tasdiqlangan [4]. Barqaror marketing konsepsiyasida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish ekologik mas'uliyatni kuchaytirishi, raqamli savdo kanallarining samaradorligini oshirishi va barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishga ko'maklashishi asoslangan [5]. Aylanma iqtisodiyot sharoitida sun'iy intellekt resurslardan samarali foydalanish, ma'lumotlarni qayta ishlash va boshqaruv qarorlarini takomillashtirishning muhim vositasi sifatida baholangan [6].

Sun'iy intellekt yordamida iste'molchi xulq-atvorini tahlil qilish marketing qarorlarini ma'lumotlarga asoslangan holda qabul qilish imkoniyatlarini kengaytirishi hamda iste'molchilar ehtiyojlarini aniq prognozlashga xizmat qilishi ko'rsatib berilgan [7]. Katta hajmdagi ma'lumotlar va IoT texnologiyalaridan foydalanish yashil iste'molchilar xulq-atvorini prognozlash, innovatsion mahsulotlarni ishlab chiqish va marketing faoliyatini optimallashtirish imkoniyatlarini kengaytirishi qayd etilgan [8].

Raqamli marketing strategiyalarida sun'iy intellekt asosidagi shaxsiylashtirish iste'molchilarni jalb etish darajasini oshirishi, ularning sodiqligini mustahkamlashi hamda marketing kampaniyalarining iqtisodiy samaradorligini kuchaytirishi aniqlangan [9]. Shaxsiylashtirilgan marketing iste'molchilarning qaror qabul qilish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatishi, individual tavsiyalar sifatini yaxshilashi va marketing faoliyati natijadorligini oshirishi ilmiy jihatdan asoslangan [10].

Marketing nazariyasida sun'iy intellekt iste'molchilar bilan o'zaro aloqalarni rivojlantirish, individual qiymat yaratish va marketing samaradorligini oshirishning muhim omili sifatida tavsiflangan [11]. Barqaror biznesni boshqarishda sun'iy intellekt ma'lumotlarni boshqarish sifatini yaxshilashi, tashkilotlarning moslashuvchanligini oshirishi hamda manfaatdor tomonlar bilan hamkorlik samaradorligini kuchaytirishi ta'kidlangan [12].

Shaxsiylashtirilgan marketing strategiyalarining qo'llanilishi iste'molchilarni jalb qilish, ularning qoniqishini oshirish va korxonalarning raqobatbardoshligini mustahkamlashga ijobiy ta'sir ko'rsatishi empirik tadqiqotlar bilan tasdiqlangan [13]. Zamonaviy raqamli iqtisodiyot sharoitida sun'iy intellekt asosidagi marketing texnologiyalari korxonalarning bozor sharoitlariga moslashuvchanligini oshirishi hamda marketing faoliyatining samaradorligini kuchaytirishi aniqlangan [14]. Interaktiv marketing konsepsiyasida sun'iy intellekt yordamida shaxsiylashtirish iste'molchining xarid jarayonining barcha bosqichlarida individual tajriba yaratish va mijozlar qiymatini oshirishning samarali vositasi sifatida asoslangan [15]. Sun'iy intellekt va mashinali o'qitish texnologiyalarining marketing strategiyalariga

integratsiyalashuvi ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv qarorlarini takomillashtirishi hamda raqamli marketingning strategik samaradorligini oshirishi ilmiy tadqiqotlarda tasdiqlangan [16].

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda turli sohalarda faoliyat yurituvchi korporativ respondentlardan olingan kesim kesim (cross-sectional) so'rovnoma ma'lumotlari asosida sun'iy intellekt asosidagi shaxsiylashtirish modelini sinovdan o'tkazish uchun foydalanildi. Tadqiqot 2024-yilda O'zbekistonning yirik biznes hududlarida joylashgan firmalarda, turli korporativ muhitlarda o'tkazildi. Javoblar namunaviy davr davomida to'plandi; ma'lumotlar to'plami dastlabki joriy etishdan so'ng yig'ilgan so'rovnomalar, 2024-yil o'rtalarida o'tkazilgan intervyular va yil oxiridagi kuzatuv so'rovnomalarini o'z ichiga oladi. Ayni vaqtda, ma'lumotlar bazasi bir nechta sektorlarni qamrab olgan iste'molchilar va tashkilot vakillarining javoblarini o'z ichiga oladi.

So'rov vositalari strukturaviy tenglamalar modellashuvi (SEM) doirasida tuzilgan savollar majmuasini o'z ichiga olgan yondashuv asosida ishlab chiqildi. Kamida 50 nafardan ortiq xodimga ega bo'lgan va yillik aylanmasini 10% dan ko'proqqa oshirgan tashkilotlarga tadqiqotga kiritildi. Dastlabki namunalar soni kamida 300 ta deb belgilandi; shuningdek, ayni sohalarda faoliyat yurituvchi firmalardan 100 dan ortiq yaroqli javoblar bitta (korporativ) bosqichda olindi. Iste'molchilar va menejerlar nuqtai nazarini inobatga olgan holda, iste'molchilar javoblaridan olingan o'rtacha qoniqish ko'rsatkichlari, korporativ guruhlarining adolat ko'rsatkichlari bilan taqqoslandi.

Shaxsiylashtirish ushbu bosqichda iste'molchilar, menejerlar va regulyatorlar darajasidagi natijalar orqali ko'p miqyosda tahlil qilindi. Javoblar tasodifiy tarzda quyidagi uch toifadan biriga ajratildi: (a) qabul qilish, (b) qoniqish, va (c) barqarorlik. Bu uchlik yondashuvi SEM texnikalari yordamida konseptual yoki empirik xaritalash ramkalarini tasdiqlashda keng qo'llaniladi. Bu yondashuv takrorlanuvchi javoblarni (masalan, bir xil iste'molchi afzalliklari) istisno qilish va menejerlar tomonidan yangi konfiguratsiyalarga ommaviy o'tishni aniqlashga yordam beradi.

Modelni tekshirish uchun eksperimental dizayn va regressiya tahlili (OLS) qo'llanildi. Stimullar uchta keng format (matnli, vizual va yorqin grafik) ko'rinishida bo'lib, har biriga kodlangan identifikator birlashtirildi va tasodifiy kesishuvchi qora panjaralar bilan belgilandi. Ishlatilgan vositalar so'rovnomalar, sanoat ta'riflari va manfaatdor tomonlar toifalarini o'z ichiga olgan A-ilovada (metodlar) batafsil bayon etilgan. Triangulyatsiya so'rov sharoitlarining ishonchliligini mustahkamlashga xizmat qilgani sababli, u kontekstlar o'zgarishlari bilan bog'liq chalkashliklarsiz taqqoslovchi tahlillar o'tkazishga imkon beradi.

Har bir bosqichda modelga kiritilgan qabul qilish va qoniqish regressiyalar simulyatsiyalangan yondashuv orqali kalibrlanib, har bir manfaatdor tomon yo'nalishi uchun prognoz qiymatlari ishlab chiqildi. Tasdiqlash jarayonida iste'molchilar va tashkilot natijalari prognoz va real ko'rsatkichlar o'rtasidagi farqni minimallashtirishda tayanch sifatida ishlatildi. Garchi kuzatuv davri dastlabki davrdan olti oyga qisqaroq bo'lsa-da, barqarorlikka ta'sir qilish bo'yicha (ko'rsatilmagan) barqarorlik natijalari modelning korporativ ekotizimlarda barqaror ekanligini ko'rsatdi. So'rovnomalar

intervensiyadan oldin tarqatilgan va kuzatuv oxirida yig'ib olingan - bias va tashqi validlik ta'sirini minimallashtirish uchun.

SEM yordamida biz aynan shu ramkani takrorlab, O'zbekistondagi korxonalarda dastlabki bosqichda farqlar mavjud yoki yo'qligini tekshirdik. Qabul qilish, qoniqish va barqarorlikni baholash uchun ishtirokchilarning sakkiz haftalik davrida quyidagi o'zgaruvchilar o'lchandi: iste'molchi qoniqishi, tashkilotiy adolat, menejerlik samaradorligi, qabul qilingan holatlar soni, tark etish holatlari soni, barqarorlik va barqarorlik mazmuni. Umuman olganda, regressiya natijalari oldingi adabiyotlarda mavjud bo'lgan konseptual xaritalashdan yaxshiroq natijalar berdi. Ko'rsatkichlarning ishonchiligi har bir konstrukt bo'yicha baholangan koeffitsiyentlar va dispersiyalar asosida hisoblab chiqildi; gipotezalarni qabul qilish yoki rad etish ham shu asosda amalga oshirildi.

Taklif etilgan model natijalari quyidagicha yo'nalishlarga ajratilishi mumkin: (a) qabul qilinganlar va (b) qabul qilinmaganlar. Bu model SEM tekshiruvini orqali shaxsiylashtirishni tushuntirish salohiyatini oshiradi. Statistika mezonlari - xususan chi-kvadrat, RMSEA va CFI - kuzatilgan natijalarni kutilgan natijalar bilan taqqoslashda qo'llanildi. Asosiy mezon 0.05 ahamiyatlilik darajasidagi p-qiymat bo'lib, bu qiymat tahlil boshidan boshlab benchmark sifatida belgilandi. Model natijalari "qabul qilish", "qoniqish" va "barqarorlik" kategoriyalarida aniqlanadi; bu yerda "qabul qilish" iste'molchi va tashkilotlar foydalanishini, "barqarorlik" esa umumiy chidamlilikni anglatadi. Oldingi tadqiqotlarga asoslanib, quyidagi olti baholash mezonini asosida validatsiya o'tkazildi: GFI (goodness of fit index), RMSEA (root mean square error), CFI (comparative fit index), PAD (diffuziya boshlanish ehtimoli), RES (barqarorlik bosqichi).

Namuna korxonalarining ko'pchiligi dastlabki qabul qilishdan keyin tashkil etilganligi sababli, 2023-2024 yillardagi natijalar asosiy baza (baseline) deb olinib, 2024-2025 yillardagi natijalar model natijalari sifatida baholandi. Ma'lumotlar to'plamiga yangi manfaatdor tomon guruhini qo'shish - bu korxona o'z faoliyat yo'nalishini intervensiyadan oldin yoki bazaviy firmalarda qayd etilmagan yo'ldan boshlaganini anglatadi.

Regressiya va SEM modellar orqali biz yo'nalishlar (iste'molchi va tashkilot) o'rtasidagi farqlarni guruhlar kesimida taqqosladik. T-testlar esa guruhlar orasidagi qabul qilish va qoniqish natijalaridagi farqlarni tahlil qilishda qo'llanildi. Oldingi tadqiqotlarda qo'llanilgan heuristik yondashuvlardan farqli ravishda, bizning ramkamiz hech qanday oldindan farazlarni talab qilmaydi. Eng yaxshi modellar - xatolik darajasi eng past bo'lganlar sifatida belgilandi.

Tahlil ko'p sanoatli ma'lumotlar to'plamida yanada murakkablik kasb etadi. Shuning uchun, biz model natijalari bo'yicha ehtimoliy natijalar taqsimoti orqali kutilgan o'zgaruvchanlikni hisobga oluvchi barqarorlik tekshiruvini ham qo'lladik. So'rov javoblaridagi kuzatilmagan heterojenlikni hisobga olish uchun qabul qilish va qoniqish natijalariga oid chiziqli, logistik regressiya va SEM modellari qo'llandi. Statistika tahlillari STATA dasturida, SEM moduli, regressiya buyruqlari va so'rov vositalari yordamida bajarildi. Biz ramkani takomillashtirishni davom ettirar ekanmiz,

qabul qilish va barqarorlik bo'yicha yangi ko'rsatkichlarni ham kiritamiz - bu esa xulosalarimizga yanada ishonch va aniqlik baxsh etadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

SEM natijalari shuni ko'rsatdiki, konseptual xaritalash ramkasini tasdiqlashda ($\chi^2 = 39.719$) kuzatilgan yo'nalishlar regressiya modeli kalibrovkasidagiga o'xshash bo'ldi, bunda qabul qilish va barqarorlik omillari prognoz xatolariga sezilarli ta'sir ko'rsatdi (0.017 ga nisbatan 0.025).

1-jadval

Chiziqli regressiya¹

O'zgaruvchi	Koef.	Stand. xatolik	t-qiymat	p-qiymat	[95% Ishonch oralig'i]	Ahmiyat
Tashkilotiy adolat	0.095	0.141	0.67	0.507	-0.191 0.380	*
Menejerlik samaradorligi	-0.032	0.098	-0.33	0.746	-0.229 0.165	*_
Qabul qilish darajasi	-0.149	10.761	-0.01	0.989	-21.881 21.582	*
Barqarorlik indeksi	-0.089	0.168	-0.53	0.599	-0.429 0.251	*
AI tarafkashlikni kamaytirish	37.872	11.966	3.16	0.003	13.705 62.038	***
Manfaatdor tomonlar muvofiqligi	-0.113	0.172	-0.66	0.515	-0.461 0.235	*
Qaror sifatini baholash	0.092	0.217	0.42	0.675	-0.346 0.529	*
Raqamli tayyorgarlik	-0.086	0.225	-0.38	0.704	-0.540 0.369	*
Konstanta	78.043	22.835	3.42	0.001	31.927 124.159	***

- O'rtacha bog'liq o'zgaruvchi qiymati: 89.804
- Bog'liq o'zgaruvchi SD: 14.741
- R-kvadrat: 0.637
- Kuzatuvlar soni: 50
- F-test: 9.009
- F uchun ehtimollik: 0.000

¹ Muallif hisob kitoblari

- Akaike mezoni (AIC): 377.227
- Bayes mezoni (BIC): 394.435
- *** $p < .01$, ** $p < .05$, * $p < .1$

2-jadval

VIF diagnostikasi (ko'p kollinerlik uchun)¹

O'zgaruvchi	VIF	1/VIF
Qaror sifati	7.02	0.142448
AI tarafkashlikni kamaytirish	5.80	0.172362
Qabul qilish darajasi	2.02	0.494885
Raqamli tayyorgarlik	1.49	0.672329
Barqarorlik indeksi	1.33	0.753293
Menejerlik samaradorligi	1.32	0.756903
Tashkilotiy adolat	1.23	0.814168
Manfaatdor tomonlar muvofiqligi	1.10	0.910958

O'rtacha VIF: 2.66

sinovdan o'tkazilgan 50 ta korxonada qaror sifati ko'rsatkichlarida yaxshilanish kuzatildi. Javoblar esa sezilarli darajada turlicha edi: umumiy yo'nalishlarning 28% qabul qilish, 24% qoniqish, 18% barqarorlik, 16% menejerlik samaradorligi va 14% manfaatdor tomonlar muvofiqligiga to'g'ri keldi. Natijalar dispersiyasi shuni ko'rsatadiki, yo'nalishlar qanday qilib barqarorlik o'lchovlarini barqarorlashtirishi mumkinligini aniqlash qiyin; buning o'rniga, menejerlik komponenti qo'shilganda bu tashkilotiy adolatga o'rinbosar bo'ladimi-yo'qmi - shu savol tahlil qilindi. Har bir barqarorlik indeksi birligi uchun qaror sifati ballari doimiy o'sishni namoyon qildi.

3-jadval

Shapiro-Wilk testi - qoldiqlar normal taqsimlanganligini aniqlash²

O'zgaruvchi	Kuzatuvlar soni	W	V	z	Prob > z
Qoldiq	50	0.97971	0.954	-0.100	0.53973

4-jadval

Egiklik/Kurtosis testlari - qoldiqlar normalligi uchun³

O'zgaruvchi	Obs	Egiklik eht.	Kurtosis eht.	adj $\chi^2(2)$	Prob > χ^2
Qoldiq	50	0.1917	0.8831	1.81	0.4037

¹ Muallif hisob kitoblari

² Muallif hisob kitoblari

³ Muallif hisob kitoblari

5-jadval
Strukturaviy tenglamalar modeli (SEM) baholari - OIM natijalari¹

Strukturaviy yoʻnalishlar	Koef.	Stand. xatolik	z	P>z	[95% Ishonch oraligʻi]
Menejerlik samaradorligi					
AI tarafkashlikni kamaytirish	16.010	12.938	1.240	0.216	-9.348 41.368
Isteʼmolchi qoniqishi	-0.147	0.245	-0.600	0.550	-0.627 0.334
Tashkilotiy adolat	-0.325	0.204	-1.590	0.111	-0.725 0.075
cons	118.543	23.533	5.040	0.000	72.418 164.667
Manfaatdor tomonlar muvofiqligi					
Isteʼmolchi qoniqishi	-0.100	0.113	-0.890	0.375	-0.321 0.121
Raqamli tayyorgarlik	-0.024	0.157	-0.150	0.879	-0.331 0.283
Tashkilotiy adolat	0.202	0.106	1.910	0.056	-0.005 0.409
Qaror sifati	0.089	0.100	0.890	0.375	-0.107 0.285
cons	43.533	14.765	2.950	0.003	14.595 72.471
Qabul qilish darajasi					
Raqamli tayyorgarlik	-0.006	0.003	-2.170	0.030	-0.011 -0.001
Barqarorlik indeksi	0.004	0.002	2.110	0.034	0.000 0.008
Qaror sifati	0.007	0.001	5.820	0.000	0.004 0.009
cons	0.219	0.231	0.950	0.342	-0.234 0.673

Dispersiyalar (e) uchun:

- var(e.menejerlik_samaradorligi): 238.523 (CI: 161.172 - 352.997)
- var(e.manfaatdor_tomonlar_muvofiqligi): 63.675 (CI: 43.026 - 94.234)
- var(e.qabul_qilish_darajasi): 0.017 (CI: 0.011 - 0.025)

Bundan tashqari, yangi yoʻnalishlar nisbatan yosh korxonalarda joriy qilinganda qabul qilish ehtimoli ancha yuqori boʻladi (xususan, 2023-yilgi davr 2024-yilgi baza natijalari bilan solishtirilganda). Qoniqish darajasi xatolikdan holi shaxsiylashtirish va barqarorlik taʼsirida adolatga nisbatan sezilarli darajada yuqori boʻldi ($F = 9.009$, $p < 0.01$); bu oʻrtacha 10% dan kamni tashkil etdi (7.9 ± 2.1 ; p-qiymat). Baholashlar shuni koʻrsatdiki, qabul qilish darajasi taxminan 37% ga oshishi mumkin (taxminan 37.872), bu esa taʼsir koʻpaytmasining mavjudligini anglatadi ($p = 0.003$). Boshqacha aytganda, manfaatdor tomonlar muvofiqligi boʻlmagan holatlarda, metod qabul qilish boʻyicha prognozlar ishlab chiqarishda menejerlik samaradorligini raqamli tayyorgarlik darajasi bilan tenglikda eʼtiborga oladi. Regressiya tahlilida AI tarafkashlikni kamaytirishning menejerlik samaradorligiga sezilarli taʼsiri mavjudligi aniqlandi ($\beta = 16.010$).

Barqarorlik koʻp sanoatli maʼlumotlar toʻplamida yanada kuchliroq namoyon boʻldi, bu esa sinovdan oʻtkazilgan ramkaning barqarorlik natijalarini izohlash

¹ Muallif hisob kitoblari

salohiyatini yaxshilaganini anglatadi. Qabul qilish uchun prognoz qilingan dispersiya deskriptiv tahlillardagiga qaraganda ancha past bo'ldi (0.019) va Shapiro-Wilk qoldiqlar normalligi mezonidan past edi. Biroq birinchi bosqichda, kesimlar kesimidagi barqarorlik tekshiruvlari regressiya va SEM natijalariga (χ^2 va RMSEA) nisbatan qabul qilish effektlarini sezilarli darajada yuqori ko'rsatdi. Iste'molchi guruhidagi manfaatdor tomonlar muvofiqligi tashkilotiy adolatga sezilarli ta'sir ko'rsatmadi ($p > 0.05$; $\beta = 0.202$). Shapiro-Wilk testiga ko'ra ($W = 0.97971$), ko'pchilik o'zgaruvchilar bo'yicha kuzatilgan qoldiq farqlari egiklik-kurtosis yoki normal taqsimot kutilgan darajalaridan oshib ketmadi. O'zgaruvchanlik barcha sinovdan o'tkazilgan modellar bo'yicha barqaror bo'lib qoldi (14.7 ± 2.0).

Mustahkam va sinovdan muvaffaqiyatli o'tgan natijalar barqaror marketing, iste'molchi shaxsiylashtiruv va raqamli korxonalaridagi boshqa ko'plab menejerlik amaliyotlariga hissa qo'shishi kutilmoqda. Oldingi tadqiqotlar shuni ko'rsatganki, yangi ko'nikmalarni qo'shishdan olinadigan o'sish foydalari algoritmik konfiguratsiya murakkabligi oshgani sari kuchayadi. Garchi SEM yordamida modellashtirilgan qabul qilish yo'nalishi regressiya baholariga qaraganda ko'proq o'zgaruvchanlikni ko'rsatsada, prognoz ishonchliligi va tushuntirish aniqligi avvalgi kontseptual modellar bilan solishtirganda yaxshilangan. Algoritmik tarfakashlikni shaxsiylashtirishda kamaytirish o'zgaruvchanlik va qoldiq xatolarni sezilarli darajada kamaytirdi, bu esa xatolikdan holi shaxsiylashtirishning iste'molchi qoniqishiga bo'lgan yuqori samaradorligini tasdiqlaydi, hamda barqaror korxonalarda adolatning chidamlilik (resilience) uchun hal qiluvchi ahamiyatga egaligini ko'rsatadi.

Dastlabki bosqichlardagi dispersiyalarga qaramay - va erta joriy etish natijalarida ma'lum darajada noaniqlik bo'lgan bo'lsa ham - regressiya va SEM kalibrovkasi natijalarni buzilishsiz baholashga imkon berdi; bu tarfakashlikni kamaytirgan bo'lishi mumkin, biroq xatolik dispersiyasini oshirmagan. Hozirda ko'p sanoatli ma'lumotlar to'plamida shaxsiylashtirish asosan raqamli tayyorgarlikka bog'liq bo'lib, deyarli barcha manfaatdor tomon natijalari $p < 0.05$ darajasida izohlanadi.

Menejerlik darajasidagi shaxsiylashtirish manfaatdor tomonlar guruhlari bo'ylab qabul qilishga ta'sir qilishi mumkin, chunki bu keyingi bosqichlardagi qaror qabul qilish yo'nalishlariga bevosita ta'sir qiladi - ayniqsa iste'molchi va tashkilotiy kontekstlarda, shuningdek barqarorlik o'lchanganda. Shunga qaramay, biz aniqladikki, ramka doirasidagi muvofiqlik (alignment) shartlari hatto heterojen javoblarga qaramay qoniqishni oshirgan - bu esa sohalararo validatsiya uchun muhim ahamiyatga ega. Regressiya-SEM ma'lumotlari nazariy asoslash, menejerlik amaliyoti va marketing hamda barqarorlik sohalarida ko'plab boshqa empirik va solishtirma ilovalar uchun asos beradi. Bu topilmalar shuni anglatadiki, shaxsiylashtirishga qaratilgan barqaror iste'molni keng ko'lamda joriy etish uchun ushbu ramkalarni miqyoslashda global kontekstda ham salohiyat mavjud.

Yaqinda o'tkazilgan ko'p sohalik so'rovnoma natijalariga asoslangan yondashuvlar bilan mos tarzda, bizning natijalarimiz ham korporativ ekotizimlarda chidamlilikni shakllantiruvchi qabul qilish fazalarida manfaatdor tomonlar farqlanishini tasdiqlaydi. Garchi SEM yordamida modellashtirilgan qoniqish

yoʻnalishi kuzatilgan regressiya natijalariga qaraganda katta dispersiyaga ega boʻlsa-da, prognoz ishonchliligi va tushuntirish aniqligi avvalgi tavsifiy tadqiqotlarga nisbatan yaxshilangan. Ushbu mustahkam va asoslangan natijalar barqaror korxonalarda tashkilotiy adolat, isteʼmolchi tomonidan qabul qilish va boshqa tegishli natijalarga hissa qoʻshishi kutilmoqda. Qabul qilish va qoniqishdagi dispersiyalar kontseptual konfiguratsiyani takomillashtirish orqali qisman boshqarilishi mumkin boʻlsa-da, barqarorlikning potentsial oʻsishi bu natijalarni sanoatlarning keng doirasida kuchaytiruvchi taʼsirga ega boʻlishi mumkin.

Garchi SEM yordamida modellashirilgan qabul qilish indeksi kuzatilgan regressiya yoʻnalishlariga qaraganda yuqori oʻzgaruvchanlikni koʻrsatgan boʻlsa-da, prognoz aniqligi va tushuntiruvchi omillarning mustahkamligi avvalgi kontseptual ramkalarga nisbatan yaxshilangan natijalariga zid ravishda, biz tashkilotiy adolat va isteʼmolchi qoniqishi oʻrtasida sezilarli vositachilik (mediatsiya) taʼsirini aniqlamadik. Kuzatilgan natijalarga, ehtimol, menejerlik samaradorligi va raqamli tayyorgarlik birgalikdagi oʻrtacha darajadagi taʼsiri sabab boʻlgan. Bu holat bizning soʻrovimizda regulyatorlar va investorlar bilan aniqlangan sababiy emas, balki solishtirma yondashuv asosida tuzilgan natijalar bilan kuchli bogʻliqlik mavjud emasligi bilan izohlanishi mumkin. Baholar toʻliq sababiy model emas, chunki ular texnologiyani joriy qilish xarajatlari yoki ragʻbatlarni tarqatish xarajatlarini inobatga olmaydi.

Afsuski, bizning maʼlumotlar toʻplamimiz manfaatdor tomonlar kesimidagi keng qamrovli namunasi yoki firmalar darajasida tasdiqlangan boʻlishiga qaramay, bu ikki izohdan qay biri ustun ekanini aniq ajratib berishga imkon bermaydi. Xatolikdan holi shaxsiylashtirishning barqarorlikka moʻtadil taʼsiri, qabul qilishning nisbatan moʻtadil darajasi bilan yana bir bor tasdiqlandi, biroq menejerlik samaradorligining qoniqishga boʻlgan taʼsiri juda past boʻlib, uni aniqlash imkon bermadi. Ushbu bogʻliqliklarning har birini toʻgʻridan-toʻgʻri tekshirish butunlay boshqacha, ehtimol, uzunlamasiga (longitudinal) uslublarni yoki boshqa turdagi maʼlumotlar, xususan panel maʼlumotlarini talab qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Oʻtkazilgan tadqiqot sunʼiy intellekt asosidagi shaxsiylashtirishning barqaror isteʼmolni rivojlantirish va raqamli marketing strategiyalarining samaradorligini oshirishdagi ahamiyatini empirik jihatdan tasdiqladi. Regressiya tahlili hamda strukturaviy tenglamalar modeli (SEM) natijalari algoritmik tarafkashlikni kamaytirish qarorlar sifatiga va isteʼmolchilar tomonidan qabul qilish darajasiga ijobiy taʼsir koʻrsatganini koʻrsatdi. Shuningdek, qaror sifati va barqarorlik indeksi isteʼmolchilar tomonidan shaxsiylashtirilgan marketing yechimlarini qabul qilishga sezilarli taʼsir etuvchi omillar sifatida namoyon boʻldi. Modelning diagnostik koʻrsatkichlari taklif etilgan yondashuvning statistik jihatdan ishonchli va amaliy qoʻllash uchun maqbulligini tasdiqladi.

Tadqiqot natijalari sunʼiy intellekt asosidagi shaxsiylashtirish barqaror isteʼmolni ragʻbatlantirish bilan bir qatorda korxonalarda maʼlumotlarga asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish, isteʼmolchilar ehtiyojlarini aniqroq baholash va raqamli marketing faoliyati samaradorligini oshirishga xizmat qilishini koʻrsatdi. Shu bilan

birga, manfaatdor tomonlar o'rtasidagi muvofiqlik va tashkilotiy adolatni mustahkamlash sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish samaradorligini oshiruvchi muhim omillar ekanligi aniqlandi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi:

birinchidan, korxonalarda sun'iy intellekt asosidagi shaxsiylashtirish tizimlarini joriy etishda algoritmik tarafkashlikni muntazam baholash va kamaytirishga qaratilgan nazorat mexanizmlarini shakllantirish maqsadga muvofiq;

ikkinchidan, iste'molchi xulq-atvori va qoniqish ko'rsatkichlarini real vaqt rejimida tahlil qiluvchi raqamli analitik platformalarni marketing boshqaruvi tizimlariga keng joriy etish tavsiya etiladi;

uchinchidan, raqamli marketing strategiyalarini ishlab chiqishda barqaror iste'mol tamoyillari, iste'molchilar manfaatlari va tashkilotlarning uzoq muddatli rivojlanish maqsadlarini o'zaro uyg'unlashtirish zarur;

to'rtinchidan, sun'iy intellekt asosidagi marketing yechimlari samaradorligini muntazam monitoring qilish, regressiya va strukturaviy tenglamalar modeli kabi zamonaviy ekonometrik usullar yordamida baholab borish marketing qarorlarining ilmiy asoslanganligini yanada kuchaytiradi.

Mazkur takliflarning amaliyotga izchil tatbiq etilishi sun'iy intellekt asosidagi shaxsiylashtirishning barqaror iste'molni rivojlantirishdagi rolini kuchaytiradi, raqamli marketing strategiyalarining samaradorligini oshiradi hamda korxonalarining uzoq muddatli raqobatbardoshligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ali A.H. Green AI for sustainability: Leveraging machine learning to drive a circular economy // *Babylonian Journal of Artificial Intelligence*. - 2023.

2. Gungunawat A., et al. AI-powered personalization in digital marketing: Transforming consumer engagement and strategy // *Research Review International Journal of Multidisciplinary*. - 2024.

3. Gündüzyeli B. Artificial intelligence in digital marketing within the framework of sustainable management // *Sustainability*. - 2024.

4. Babadoğan B. Unveiling the power of AI-driven personalization: Transforming consumer behavior in the age of digital marketing // *Next Frontier for Life Sciences and AI*. - 2024.

5. Salhab H., et al. AI-driven sustainable marketing in Gulf Cooperation Council retail: Advancing SDGs through smart channels // *Administrative Sciences*. - 2025.

6. Tutore I., et al. A conceptual model of artificial intelligence effects on circular economy actions // *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*. - 2024.

7. Davtyan N. AI in consumer behavior analysis and digital marketing: A strategic approach // *The Integration of AI and Technology in Modern Business Practices*. - 2024.

8. Yadav S.K.S. AI-driven green consumer analytics: Leveraging behavioral data and IoT for sustainable product innovation and ethical marketing // *Journal Global Value*. - 2025.

9. Jaiswal S. The role of artificial intelligence in personalizing digital marketing strategies // International Scientific Journal of Engineering and Management. - 2025.
10. Rivera-Montaña S.A. Impacto de la inteligencia artificial (IA) en la efectividad de las estrategias de marketing personalizado // Revista Científica Anfíbios. - 2023.
11. Babatunde S.O., et al. The role of AI in marketing personalization: A theoretical exploration of consumer engagement strategies // International Journal of Management & Entrepreneurship Research. - 2024.
12. Jankovic S.D. Strategic integration of artificial intelligence for sustainable businesses: Implications for data management and human user engagement in the digital era // Sustainability. - 2023.
13. Syaharuddin, et al. Artificial intelligence in personalized marketing: Strategies for enhancing consumer engagement // Advance Sustainable Science, Engineering and Technology. - 2025.
14. Gujar V. New age marketing: AI personalization strategies in digital world // IARJSET (International Advanced Research Journal in Science, Engineering and Technology). - 2024.
15. Gao Y. Artificial intelligence-enabled personalization in interactive marketing: A customer journey perspective // Journal of Research in Interactive Marketing. - 2022.
16. The impact of artificial intelligence and machine learning in digital marketing strategies // European Economic Letters. - 2023.

SANOAT KORXONALARIDA INTEGRATSIYALASHGAN ESG VA KORPORATIV IJTIMOY MAS'ULIYAT HISOBOTINI TAKOMILLASHTIRISH METODOLOGIYASI

Abduvaliyev Zafar Mahmudovich

Toshkent arxitektura-qurilish universiteti
dotsenti, if.f.d. (PhD)

ORCID:0000-0001-7291-1469

E-mail: z.abduvaliyev@taqu.uz

Annotatsiya

Tadqiqot sanoat korxonalarida ESG tamoyillari va korporativ ijtimoiy mas'uliyat ko'rsatkichlarini integratsiyalashgan hisobot tizimiga kiritish metodologiyasini takomillashtirdi. Tadqiqot davomida xalqaro integratsiyalashgan hisobot tamoyillari, IFRS S1 va IFRS S2 standartlari hamda milliy buxgalteriya hisobi amaliyoti qiyosiy tahlil qilindi. Muallif tomonidan korporativ ijtimoiy mas'uliyat, nomoliyaviy hisobot va buxgalterning professional fikriga oid metodologik yondashuvlar ishlab chiqildi. ESG ko'rsatkichlarini milliy schyotlar rejasiga integratsiyalash mexanizmi hamda integratsiyalashgan hisobotni tayyorlash reglamenti taklif etildi. Amaliy sinov natijalari taklif etilgan metodologiya korxonalarda axborot shaffofligini oshirish, resurslardan samarali foydalanish va iqtisodiy natijalarni yaxshilashga xizmat qilganini tasdiqladi.

Kalit so'zlar: integratsiyalashgan hisobot, ESG, korporativ ijtimoiy mas'uliyat, nomoliyaviy hisobot, buxgalteriya hisobi, IFRS S1, IFRS S2, sanoat korxonalari.

Аннотация

Исследование было посвящено совершенствованию методологии интеграции показателей ESG и корпоративной социальной ответственности в систему интегрированной отчетности промышленных предприятий. В работе были сопоставлены международные принципы интегрированной отчетности, стандарты IFRS S1 и IFRS S2, а также национальная практика бухгалтерского учета. Были разработаны авторские методологические подходы к определению корпоративной социальной ответственности, нефинансовой отчетности и профессионального суждения бухгалтера. Кроме того, был предложен механизм интеграции ESG-показателей в национальный план счетов и регламент подготовки интегрированной отчетности. Практическая апробация подтвердила, что предложенная методология способствовала повышению прозрачности информации, более эффективному использованию ресурсов и улучшению экономических результатов предприятий.

Ключевые слова: интегрированная отчетность, ESG, корпоративная социальная ответственность, нефинансовая отчетность, бухгалтерский учет, IFRS S1, IFRS S2, промышленные предприятия.

Abstract

The study improved the methodology for integrating ESG indicators and corporate social responsibility into the integrated reporting system of industrial enterprises. International integrated reporting principles, IFRS S1 and IFRS S2

standards, and national accounting practices were comparatively analyzed. The research developed methodological approaches to corporate social responsibility, non-financial reporting, and professional accounting judgment. In addition, a mechanism for incorporating ESG indicators into the national chart of accounts and a framework for preparing integrated reports were proposed. Practical implementation confirmed that the proposed methodology enhanced information transparency, supported more efficient resource utilization, and improved the economic performance of industrial enterprises. The findings demonstrated the practical applicability of integrated reporting under national conditions.

Keywords: integrated reporting, ESG, corporate social responsibility, non-financial reporting, accounting, IFRS S1, IFRS S2, industrial enterprises.

KIRISH

Jahon moliya bozorlarining jadal globallashuvi va barqaror rivojlanish tamoyillarining (SDGs) institutsionallashuvi sharoitida sanoat korxonalarining korporativ hisobot tizimini transformatsiya qilish dolzarb ilmiy va amaliy masalalardan biriga aylandi. An'anaviy moliya hisoboti modeli o'zining retrospektiv tabiati, ya'ni faqatgina o'tmishda sodir bo'lgan moliya-xo'jalik faktlarini aks ettirishi tufayli, biznesning o'sishi va rivojlanishining qo'shimcha (nomoliyaviy) omillarini hisobga olmaydi [7]. Bu holat zamonaviy investorlar, kreditorlar va boshqa tashqi stakeholderlarning strategik axborotga bo'lgan ehtiyojlarini to'liq qondirishda jiddiy cheklanganlikni yuzaga keltirmoqda. Sanoat korxonalarida an'anaviy moliyaviy hisobotlardan bosqichma-bosqich voz kechib, integratsiyalashgan formatga o'tish obyektiv iqtisodiy zaruriyatga aylanmoqda [1]. Ayniqsa, yuqori kapital sig'imi, resurs sarfi va atrof-muhitga ta'sir ko'rsatish darajasi yuqori bo'lgan qurilish materiallari va og'ir sanoat tarmoqlarida korxonaning qisqa, o'rta va uzoq muddatli istiqbolda qanday qilib barqaror qiymat yaratayotganligini ko'rsatuvchi yaxlit integratsiyalashgan axborot tizimiga ehtiyoj o'ta yuqoridir.

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar va bozor transformatsiyasi doirasida yirik aksiyadorlik jamiyatlari va sanoat korxonalarini Moliya hisobotining xalqaro standartlariga (MHXS/IFRS) o'tkazish bo'yicha tizimli qadamlar tashlandi [17]. Shu bilan birga, "O'zbekiston - 2030" strategiyasi [18] doirasida sanoat tarmoqlarini jadal va barqaror rivojlantirish, energiya samaradorligini oshirish va "yashil iqtisodiyot" tamoyillarini joriy etish ustuvor vazifa etib belgilangan. Xalqaro Barqarorlik Standartlari Kengashi tomonidan qabul qilingan IFRS S1 va IFRS S2 standartlari ham global miqyosda barqarorlikka oid moliyaviy ma'lumotlarni oshkor qilish majburiyatini mustahkamlamoqda [11]. Shunga qaramay, milliy amaliyotda nomoliyaviy va barqaror rivojlanish (ESG - Environmental, Social, Governance) ko'rsatkichlarini buxgalteriya hisobining analitik tizimi va yakuniy korporativ hisobotlar tarkibiga integratsiyalash mexanizmlari hamda ularni tartibga soluvchi me'yoriy-uslubiy hujjatlar tizimli ravishda ishlab chiqilmagan.

Sanoat korxonalarining barqaror iqtisodiy o'sishini ta'minlash va axborot shaffofligini xalqaro andozalarga moslashtirish maqsadida, mazkur tadqiqotda

integratsiyalashgan hisobotni joriy etish metodologiyasini milliy bozor xususiyatlaridan kelib chiqib takomillashtirish masalalari tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Integratsiyalashgan hisobot konsepsiyasi va nomoliyaviy ma'lumotlarni oshkor qilishning nazariy-uslubiy asoslari xorijiy va mahalliy ilmiy maktablar tomonidan keng tadqiq etilgan. Muammoning o'rganilganlik darajasini tahlil qilish jarayonida tadqiqotchilarni shartli ravishda uchta yirik guruhga ajratish mumkin:

1. Xorijiy va G'arb olimlari: T. Oshika, S. Adams, R. Simnet, R. Ekkiz, J. Krons hamda korporativ hisobotning tizimli munosabatlarini tadqiq etgan R. Freeman, R.W. Ackerman kabi olimlar xalqaro IR prinsiplarining global moliya bozorlaridagi o'rni, kapitallarning o'zaro bog'liqligi (connectivity) va investorlarning qaror qabul qilish mantiqiga ta'sirini tadqiq etganlar [7].

2. MDH davlatlari olimlari: N.N. Balashova, V.A. Melixov, M.A. Vaxrushina, M.V. Krasnova, M.V. Duz, O.V. Yefimova, S.V. Levicheva, N.V. Pislegina, N.A. Loxanova, N.V. Malinovskaya, Yu.I. Sigidov, D.A. Nastenkov, O.V. Soloveva, O.A. Chernikova, A.N. Chernikov, N.G. Bochkareva, N.N. Shamonin kabi iqtisodchilar integratsiyalashgan hisobot turlari, uning tarkibiy qismlari va shaffofligini ta'minlash muammolarini o'rganganlar. Shuningdek, S.F. Legenchuk tahriri ostidagi monografik maktab doirasida K.V. Bezverxiy steykholderlar bilan aloqa munosabatlarini [6], I.V. Zamula va V.V. Travin ekologik buxgalteriya hisobini [20], V.V. Muravskiy elektron integratsiyalashgan hisobotni vizuallashtirishni [16] va O.I. Malishkin xalqaro direktivalarga muvofiqlik modellarini [13] shakllantirganlar. Korporativ hisobot metodologiyasini takomillashtirish masalalari E.V. Nikiforova, R.G. Kaspina, A.N. Xorin, N.G. Sapojnikova va L.Z. Shneydman asarlarida ham o'z aksini topgan [4].

3. O'zbekistonlik iqtisodchi olimlar: A.K. Ibragimov, B.A. Xasanov, S.U. Mexmonov, N.Q. Rizayev, K.B. Axmedjanov, R.O. Xolbekov, N.B. Abdusalomova, N.Sh. Xajimurodovlar tomonidan buxgalteriya hisobining muayyan sohalarida, xususan, ishlab chiqarish xarajatlari, boshqaruv hisobi, intellektual mulk obyektlari hisobi, ichki audit va moliyaviy hisobotning ishonchliligini ta'minlash yo'nalishlarida izlanishlar olib borilgan.

Biroq, mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda integratsiyalashgan hisobot tuzish hamda uni aynan milliy sanoat tarmoqlari (xususan, qurilish materiallari sanoati) xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, ichki va tashqi steykholderlar darajasida tashkiliy-uslubiy jihatdan takomillashtirish masalalari yaxlit tizim sifatida o'rganilmagan.

METODOLOGIYA

Tadqiqot jarayonli yondashuv hamda kompaniyaning hayot sikli pozitsiyasiga tayanadi. Buxgalteriya hisobi tizimidagi o'ziga xosliklar Xalqaro hisob standartlari kengashi (IASB) tavsiyalari va xalqaro Barqarorlik standartlari [11] mezonlari bilan solishtirma tahlil qilindi.

Tadqiqot obyekti sifatida O'zbekiston Respublikasining qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalari tanlab olindi va tahlillar "O'zsanoatqurilishmateriallari"

uyushmasining rasmiy yillik korporativ yig'ma hisobotlari hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi tomonidan taqdim etilgan tarmoq ko'rsatkichlari asosida amalga oshirildi. Nomoliyaviy axborotlarning ishonchliligini ta'minlash, hisob tizimidagi noaniqliklarni bartaraf etish hamda "shaklga nisbatan mazmunning ustuvorligi" talabini bajarish maqsadida buxgalterning professional fikri uslubiy vosita sifatida qo'llanildi [4].

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot doirasida an'anaviy iqtisodiy yondashuvlar kengaytirilib, global Barqaror rivojlanish tashabbusi (GRI Standards) hamda Xalqaro integratsiyalashgan hisobot kengashining (IIRC) talablaridan kelib chiqib, quyidagi uchta tushunchaga mualliflik ta'rifi berildi [3]:

- Korporativ ijtimoiy mas'uliyat (KIM): Kompaniyaning faoliyat ko'rsatayotgan hududdagi tegishli tashkilotlar bilan o'zaro hamkorligini kengaytirish, obro'sini mustahkamlash, salbiy ta'sir va nomoliyaviy risklarni kamaytirish, pirovardida mulk egalari (ta'sischilar, aksiyadorlar) uchun foydani ko'paytirish maqsadida KIM tamoyillarini moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga (biznes-jarayonlariga) integratsiyalashuvdir.

- Nomoliyaviy hisobot: Asosiy manfaatdor tomonlar uchun kompaniya faoliyatining biznesni barqaror rivojlantirish strategiyasini amalga oshirish bilan bog'liq asosiy jihatlari va natijalari haqidagi, shaffoflikni ta'minlovchi, ishonchli hamda qulay tarzda taqdim etiladigan va ixtiyoriy ravishda e'lon qilinadigan ma'lumotlar majmuidir.

- Buxgalterning professional fikri: Buxgalteriya tizimida haqiqatga mos keladigan ma'lumotlarni taqdim etishga imkon beradigan xo'jalik faoliyati jarayonlari o'rtasidagi mantiqiy munosabatlarni aniqlash, o'rnatish va baholash hamda foydalanuvchilar o'rtasida noaniq baholarning shakllanishi va noto'g'ri taqdim etilishiga yo'l qo'ymaydigan ilmiy fikrlashning maxsus shaklidir.

Xalqaro IR frameworkida axborot hajmining haddan tashqari ko'pligi va takrorlanishlarni bartaraf etish maqsadida, bir-biriga yaqin bo'lgan tarkibiy elementlarni ixchamlashtirish va "Manfaatdor tomonlar bilan o'zaro hamkorlik" bo'limini mustaqil tahliliy blok sifatida ajratish taklif etildi. R. Freeman (1984) tomonidan asos solingan klassik steykholderlar nazariyasi milliy bozor sharoitiga moslashtirilib, uchta strategik toifaga ajratildi [14]:

- Shareholders: Korxonaning bevosita investorlari va mulkdorlari (moliyaviy kapital ta'minotchilari).

- Steykvaucherlar: Korxona faoliyatining ijtimoiy va ekologik oqibatlaridan ta'sirlanuvchi jamoat guruhlari, kasaba uyushmalari va mahalliy aholi.

- Steykkiperlar: Korxonaning qonuniy va me'yoriy doirada faoliyat yuritishini nazorat qiluvchi davlat institutlari hamda soliq va ekologik inspeksiya.

Nomoliyaviy ko'rsatkichlarning boshqaruv va moliyaviy hisob tizimining uzviyligini ta'minlash maqsadida, O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy schyotlar rejasiga maxsus analitik va sintetik sub'schyotlar tizimini joriy etish

metodologiyasi ishlab chiqildi [4]. Ushbu tizim orqali korxona balansida va davr xarajatlarida KIM va ESG indikatorlari quyidagicha tizimlashtiriladi (1-jadval):

1-jadval

Sanoat korxonalari schyotlar rejasida ESG va KIM indikatorlarini integratsiyalash sxemasi [10]

Sintetik schyot	Taklif etilayotgan sub'schyot va uning iqtisodiy mazmuni	Yo'naltirilgan kapital turi	ESG komponenti
0400 (Nomoddiy aktivlar)	0490 — "Ekologik va ijtimoiy reputatsiya (Kompaniya brendi va ijtimoiy jozibadorligi)"	Ijtimoiy-reputatsion kapital	S
1000 (Materiallar)	1011 — "Energiya tejamkor, innovatsion va ekologik xavfsiz xomashyolar"	Ishlab chiqarish / Tabiiy kapital	E
2000 (Asosiy ishlab chiqarish)	2020 — "Atrof-muhit muhofazasi, chiqindilarni utilizatsiya qilish va ekologik kompensatsiya xarajatlari"	Tabiiy kapital	E
9400 (Davrlar xarajatlari)	9440 — "Inson kapitaliga investitsiyalar, xodimlarni qayta tayyorlash va mehnat xavfsizligi xarajatlari"	Inson kapitali	S/G

Tadqiqotning amaliy yakuni sifatida, sanoat korxonalarida hisobot tuzish jarayonini standartlashtiruvchi "Integratsiyalashgan hisobotni tayyorlash reglamenti loyihasi" ishlab chiqildi [5]. Biznes-jarayonlarni qayta loyihalash tamoyillari doirasida korxonada axborot to'plashning "izolyatsiya" holatidan chiqish tizimi yo'lga qo'yildi.

Ushbu reglament "O'zsanoatqurilishmateriallari" uyushmasi tarkibidagi yirik ishlab chiqarish korxonalarida sinovdan o'tkazildi. Eksperiment natijasida olingan real ma'lumotlar korxonalarning amaliyotga joriy etish rasmiy hujjatlari va ichki hisobot ma'lumotlari asosida 2-jadvalda jamlandi.

2-jadval

Reglament loyihasini joriy etish natijasida erishilgan iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari [19]

Amaliyot joriy etilgan korxona nomi	Erishilgan iqtisodiy samara va uning tarkibiy ko'rsatkichlari	Iqtisodiy ko'rsatkich dinamikasi, foizda
"Gazobeton stroy" MChJ	Mahsulot sotishdan olingan sof tushumning ortishi	3,0
"Nukus imorat Servis" MChJ	Ishlab chiqarilgan qurilish materiallari tannarxining pasayishi	-3,0
"Temir beton" MChJ	Tayyor mahsulot tannarxini optimallashtirish va resurs tejash	- 3,0
"Orient ceramic" MChJ	Axborot shaffofligi hisobiga mahsulot sotish hajmining o'sishi	8,0

Sanoat korxonalarida integratsiyalashgan hisobot metodologiyasini takomillashtirish natijalari shuni ko'rsatadiki, nomoliyaviy axborotlarni oshkor qilish shunchaki formal deklarativ jarayon emas, balki korxonada integratsiyalashgan

fikrlash (integrated thinking) tizimini va strategik boshqaruvni shakllantirishning asosiy drayveridir.

Xalqaro miqyosda S.F. Legenchuk tahriri ostidagi monografik maktab vakillari [6] integratsiyalashgan hisobotni asosan korxonaning tashqi muhit oldidagi shaffoflik vositasi sifatida baholaydilar [12]. Biroq, biz erishgan natijalar va O'zbekiston sanoat korxonalarida o'tkazilgan empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, integratsiyalashgan hisobot ichki samaradorlikni oshirish va korxona hayot siklini barqarorlashtirish funksiyasini ham bajaradi. 2-jadvalda keltirilgan tushumning o'sishi (+8%) va tannarxning pasayishi (-3%) buning yaqqol isbotidir. Nomoliyaviy ko'rsatkichlarning (masalan, energiya auditi, xodimlar motivatsiyasi indeksi) tizimlashtirilishi ichki yo'qotishlarni kamaytirishga va resurslardan oqilona foydalanishga zamin yaratadi. Sanoat korxonalarida an'anaviy moliyaviy hisobotlardan bosqichma-bosqich voz kechib, integratsiyalashgan formatga o'tish obyektiv zaruriyatdir [1].

Nazariy jihatdan olganda, tadqiqotimizda ilgari surilgan steypolderlarni Shareholders, Steypkvaucherlar va Steypkkerlar kabi toifalarga ajratish yondashuvi an'anaviy hisob modellaridagi axborot assimetriyasi (information asymmetry) muammosini tubdan hal qiladi [14]. An'anaviy model faqatgina aksiyadorlarning mafidorligiga xizmat qilib, atrof-muhit va jamiyat manfaatlarini chetda qoldirar edi. Taklif etilayotgan model esa ekologik risklarni va korporativ ijtimoiy mas'uliyat (KIM) tamoyillarini pul ko'rinishida aks ettirish orqali nazorat organlari va investorlar o'rtasidagi ishonchni mustahkamlaydi. KIM tizimini joriy etish shunchaki ixtiyoriy xayriya emas, balki kompaniyaning uzoq muddatli qiymatini oshirishga xizmat qiluvchi strategik instrumentdir [3].

Ilmiy hamjamiyatda dolzarb diskussiyaga sabab bo'layotgan masala - nomoliyaviy kapitallarni (ayniqsa, tabiiy va inson kapitalini) buxgalteriya hisobida to'g'ri baholash (monetization) muammosidir. G'arb amaliyotida qo'llaniladigan sof bozor qiymati uslubiyoti O'zbekiston kabi o'tish iqtisodiyoti mamlakatrixda yuqori subyektivlikni keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli, xalqaro amaliyotda tavsiya etilgan normativ-tiklash xarajatlari yoki muayyan analitik mezonlar [9] asosida ekologik aktiv va majburiyatlarni baholash yondashuvi milliy qonunchilik va amaliyot uchun eng optimal variant hisoblanadi.

Raqamlashtirish nuqtai nazaridan, V.V. Muravskiy tomonidan ilgari surilgan elektron integratsiyalashgan hisobot g'oyasini [16] O'zbekiston sharoitida raqamli iqtisodiyot platformalari va XBRL (eXtensible Business Reporting Language) taksonomiyasi asosida joriy etish lozim [5]. Bu milliy sanoat korxonalariga xalqaro birjalarda "yashil obligatsiyalar" chiqarish orqali xorijiy investitsiyalarni arzon narxlarda jalb qilish imkonini beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tadqiqot sanoat korxonalarida ESG tamoyillari hamda korporativ ijtimoiy mas'uliyat ko'rsatkichlarini integratsiyalashgan hisobot tizimiga kiritish metodologiyasini takomillashtirishning ilmiy va amaliy asoslarini shakllantirdi. Qiyosiy tahlil natijalari xalqaro integratsiyalashgan hisobot tamoyillari, IFRS S1 va IFRS S2 standartlari hamda milliy buxgalteriya hisobi amaliyotini o'zaro

uyg'unlashtirish korporativ axborotning shaffofligi va ishonchliligini oshirishga xizmat qilganini ko'rsatdi. Taklif etilgan metodologik yondashuvlar nomoliyaviy axborotni moliyaviy hisobot bilan bog'lash, manfaatdor tomonlarning axborot ehtiyojlarini to'liqroq qondirish va boshqaruv qarorlarining sifatini yaxshilash imkonini bergani asoslandi.

Amaliy sinov natijalari ESG ko'rsatkichlarini schyotlar rejasiga integratsiyalash hamda integratsiyalashgan hisobotni tayyorlash reglamentini joriy etish korxonalarda resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, mahsulot tannarxini optimallashtirish, axborot shaffofligini kuchaytirish va iqtisodiy natijalarni yaxshilashga xizmat qilganini tasdiqladi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi:

- birinchidan, sanoat korxonalarida ESG va korporativ ijtimoiy mas'uliyat ko'rsatkichlarini buxgalteriya hisobi tizimiga bosqichma-bosqich integratsiyalash uchun yagona metodik tavsiyalarni ishlab chiqish maqsadga muvofiq;

- ikkinchidan, milliy schyotlar rejasini ESG ko'rsatkichlarini aks ettiruvchi analitik subschyotlar bilan to'ldirish hamda ularni korporativ hisobot amaliyotiga joriy etish tavsiya etiladi;

- uchinchidan, integratsiyalashgan hisobotlarni tayyorlashda IFRS S1 va IFRS S2 standartlari talablari asosida nomoliyaviy axborotni ochiqdash amaliyotini kengaytirish zarur;

- to'rtinchidan, integratsiyalashgan hisobotlarni raqamli platformalar va XBRL texnologiyalari asosida shakllantirish orqali hisobotlarning xalqaro taqqoslanuvchanligi va investitsiyaviy jozibadorligini oshirish maqsadga muvofiq.

Mazkur takliflarning izchil amalga oshirilishi sanoat korxonalarida integratsiyalashgan hisobot tizimini rivojlantirish, ESG tamoyillarini amaliy boshqaruvga chuqurroq tatbiq etish hamda korxonalarining uzoq muddatli iqtisodiy barqarorligi va xalqaro raqobatbardoshligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abduvaliyev, Z. M. (2020a). Korxonalarda integratsiyalashgan hisobot shakllantirishga o'tish zamon talabidir. TDTU Ilmiy jurnali (Ta'lim tizimida ijtimoiy-humanitar fanlar), №2, 39-45-b.

2. Abduvaliyev, Z. M. (2020b). Integratsiyalashgan hisobotni shakllantirish muammolari va rivojlanish istiqbollari. Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi, №12, 112-118-b.

3. Abduvaliyev, Z. M. (2021a). Korporativ ijtimoiy mas'uliyat: rivojlanish bosqichlari va istiqbollari. Jamiyat va boshqaruv (OAK jurnali), №3 (93), 45-52-b.

4. Abduvaliyev, Z. M. (2021b). Methodological aspects of non-financial corporate reporting formation. The American Journal of Management and Economics Innovations, Vol. 3, Issue 04, pp. 42-53.

5. Abduvaliyev, Z. M. (2022). Raqamli iqtisodiyot sharoitida integratsiyalashgan hisobotni reengineering qilish modeli. International Scientific-Online Conference "Innovation in the Modern Education System" (Washington, USA), Part 18, pp. 25-34.

6. Bezverkhyi, K. V. (2019). Specifics of implementing certain principles of integrated reporting of business entities. In S. F. Legenchuk (Ed.), *Development of Integrated Reporting of Enterprises* (pp. 7-31). Zhytomyr Polytechnic.
7. Eccles, R. G., Krzus, J. P. (2014). *The Integrated Reporting Movement: Meaning, Momentum, Motives, and Materiality*. John Wiley, Sons.
8. Freeman, R. E. (1984). *Strategic Management: A Stakeholder Approach*. Pitman.
9. Global Reporting Initiative (GRI). (2021). *GRI 300: Environmental Standards Series*. Global Sustainability Standards Board (GSSB).
10. International Integrated Reporting Council (IIRC). (2021). *The International Framework*. IIRC.
11. International Sustainability Standards Board (ISSB). (2023). *IFRS S1: General Requirements for Disclosure of Sustainability-related Financial Information*. IFRS Foundation.
12. Legenchuk, S. F. (Ed.). (2019). *Development of Integrated Reporting of Enterprises: Monograph*. Zhytomyr Polytechnic. 268 p.
13. Malyshkin, O. I., Yarmolitska, O. V. (2019). Integrated reports of companies through the prism of International Standards and EU Directives. In S. F. Legenchuk (Ed.), *Development of Integrated Reporting of Enterprises* (pp. 144-166). Zhytomyr Polytechnic.
14. Maxsudov, B. Yu., Abduvaliyev, Z. M. (2021a). Manfaaddor tomonlar (steykholderlar)ning korporativ ijtimoiy mas'uliyatdagi roli. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali, №3, 1-10-b.
15. Maxsudov, B. Yu., Abduvaliyev, M. Z. (2021b). Theoretical Foundations of the Formation of Corporate Reporting. *Academic Journal of Digital Economics and Stability*, Vol. 8, pp. 12-24.
16. Muravskiy, V. V. (2019). Electronic integrated reporting: visualization and implementation. In S. F. Legenchuk (Ed.), *Development of Integrated Reporting of Enterprises* (pp. 105-123). Zhytomyr Polytechnic.
17. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-fevral PQ-4611-sonli "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori <https://lex.uz/docs/-4746047>
18. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 16-fevral 2026-yil PF-21-son "Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo'ljallangan ustuvor yo'nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida" Farmoni <https://lex.uz/ru/docs/-8050769>
19. O'zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo'mitasi. (2024). *O'zbekiston Respublikasining sanoat ishlab chiqarishi (Statistik to'plam)*. Davlat statistika qo'mitasi nashriyoti.
20. Zamula, I. V., Travin, V. V. (2019). Problems of forming reporting information regarding environmental aspects of enterprise activity. In S. F. Legenchuk (Ed.), *Development of Integrated Reporting of Enterprises* (pp. 32-46). Zhytomyr Polytechnic.

HUDUDLARDA SANOAT MAHSULOTLARI ISHLAB CHIQARISH TENDENSIYALARINI IQTISODIY-STATISTIK TAHLILI

Allaniyazova Aysara Muratovna

Kadrlar malakasini oshirish va statistik
tadqiqotlar instituti
Tayanch doktorant

Email: aysaraallaniyazova@gmail.com

Tel: +998913953555

Annotatsiya

Ushbu maqolada mamlakat hududlarida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish dinamikasi, tarkibiy tuzilishi va rivojlanish tendensiyalari iqtisodiy-statistik metodlar yordamida kompleks tahlil qilingan. Tadqiqot davomida hududlararo sanoat potensialining notekis taqsimlanishi, diversifikatsiya darajasi va ishlab chiqarish samaradorligi tendensiyalari matematik formulalardan xoli ravishda, faqatgina statistik ko'rsatkichlar va jadvallar majmui orqali o'rganilgan. Hududlarning sanoat sohasidagi o'zaro bog'liqligi va klasterlashish xususiyatlarini aniqlash maqsadida variatsiya, tarkibiy siljishlar, korrelyatsiya va determinatsiya tahlillari qo'llanilgan. Maqolada sanoat ishlab chiqarishining hududiy konsentratsiyalashuvi darajasi baholanib, mavjud disproporsiyalarni kamaytirish va hududlarning sanoat salohiyatini muvozanatli rivojlantirish bo'yicha ilmiy-asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Hududiy sanoat, iqtisodiy-statistik tahlil, tendensiya, diversifikatsiya, tarkibiy siljishlar, konsentratsiya darajasi, disproporsiya, determinatsiya, klasterlash, jadval tahlili.

Аннотация

В данной статье с применением экономико-статистических методов комплексно проанализированы динамика, структурное строение и тенденции развития производства промышленной продукции в регионах страны. В ходе исследования неравномерное распределение промышленного потенциала между регионами, уровень диверсификации и тенденции эффективности производства изучены без использования математических формул, только на основе совокупности статистических показателей и таблиц. Для выявления взаимосвязей между регионами в промышленной сфере и особенностей их кластеризации применены вариационный анализ, анализ структурных сдвигов, корреляционный и детерминационный анализ. В статье оценен уровень территориальной концентрации промышленного производства, а также разработаны научно обоснованные предложения и рекомендации по снижению существующих диспропорций и обеспечению сбалансированного развития промышленного потенциала регионов.

Ключевые слова: региональная промышленность, экономико-статистический анализ, тенденция, диверсификация, структурные сдвиги, уровень концентрации, диспропорция, детерминация, кластеризация, табличный анализ.

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the dynamics, structural composition, and development trends of industrial production in the regions of the country using economic and statistical methods. The study examines the uneven distribution of industrial potential among regions, the level of diversification, and trends in production efficiency without the use of mathematical formulas, relying only on a set of statistical indicators and tables. To identify interregional relationships in the industrial sector and the features of clustering, variation analysis, structural shift analysis, correlation analysis, and determination analysis were applied. The article assesses the level of territorial concentration of industrial production and develops scientifically grounded proposals and recommendations aimed at reducing existing disproportions and ensuring the balanced development of regional industrial potential.

Keywords: regional industry, economic and statistical analysis, trend, diversification, structural shifts, concentration level, disproportion, determination, clustering, tabular analysis.

KIRISH

Milliy iqtisodiyotning barqaror va yuqori sur'atlar bilan o'sishini ta'minlash, eng avvalo, umumiy tizimning yetakchi tarmog'i bo'lgan sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishi hamda mamlakat hududlari bo'yicha oqilona joylashtirilishi bilan uzviy bog'liqdir. Sanoat sohasi nafaqat yalpi ichki mahsulotning asosiy qismini shakllantiradi, balki yangi ish o'rinlari yaratish, innovatsiyalarni joriy etish va aholi farovonligini oshirishda lokomotiv vazifasini o'taydi. Biroq, mamlakat iqtisodiyotini modernizatsiya qilish sharoitida hududlarning tabiiy-iqtisodiy, demografik va infratuzilmaviy salohiyati turlicha bo'lganligi sababli, sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi va sur'atlarida sezilarli hududiy nomutanosibliklar (disproporsiyalar) kuzatilmoqda.

Hududlarda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish tendensiyalarini iqtisodiy-statistik jihatdan muntazam tahlil qilib borish makroiqtisodiy siyosatni to'g'ri shakllantirish va hududiy dasturlarni samarali amalga oshirish uchun zarurdir. Statistik metodlar yordamida ishlab chiqarishdagi miqdoriy va sifat o'zgarishlarini baholash, yashirin iqtisodiy imkoniyatlarni (rezervlarni) yuzaga chiqarish va istiqboldagi rivojlanish trayektoriyalarini prognoz qilish imkoniyati tug'iladi. Ayniqsa, sanoat tarkibidagi xomashyo yo'nalishidan yuqori qo'shilgan qiymatli tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishga o'tish darajasini baholash hududiy tadqiqotlarning markazida turishi lozim.

Respublikamizda sanoat siyosatining bosh maqsadi mahalliy xomashyoni chuqur qayta ishlash asosida klasterlar faoliyatini kengaytirish, erkin iqtisodiy zonalar salohiyatidan samarali foydalanish va shu orqali hududlar iqtisodiyotini diversifikatsiya qilishdan iboratdir. Shunga qaramay, ayrim viloyatlarda sanoat ishlab chiqarishi hamon bir yoki ikkita yirik korxona faoliyatiga yoxud faqat tog'-kon sanoatiga bog'lanib qolmoqda, bu esa mahalliy iqtisodiyotning tashqi shoklarga va inqirozlarga nisbatan zaifligini oshiradi [3]. Bunday sharoitda hududlar sanoatining

diversifikatsiyalashuv darajasini reyting baholash va ularning ishlab chiqarish tendensiyalarini iqtisodiy-statistik tahlil qilish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi - mamlakat hududlarida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning zamonaviy tendensiyalarini iqtisodiy-statistik metodlar yordamida kompleks baholash, hududlararo disproporsiyalarni aniqlash va ularni bartaraf etishning ilmiy-asoslangan yo'nalishlarini belgilashdan iborat. Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar va tadqiqot savollari qo'yildi:

Hududlarda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining dinamik tendensiyalari va konsentratsiyalashuv darajasi qanday holatda?

Hududiy sanoat tuzilmasidagi tarkibiy siljishlar va diversifikatsiya jarayonlarini statistik mezonlar orqali qanday baholash mumkin?

Ekonometrik va statistik baholash asosida hududiy sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmiga ta'sir etuvchi asosiy omillarning (investitsiyalar, mehnat resurslari) ta'sir darajasi qay darajada ifodalanadi?

Ushbu savollarga javob topish hududiy sanoat siyosatining uzoq muddatli strategiyalarini ishlab chiqishda muhim metodologik baza bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Hududiy sanoat rivojlanishini baholash masalalari iqtisodiy geografiya, hududiy iqtisodiyot va iqtisodiy statistika fanlarining muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Hududlarning sanoat salohiyatini baholashda ishlab chiqarish hajmi, tarmoq tarkibi, investitsiyalar va mehnat resurslari o'rtasidagi bog'liqlikni kompleks tahlil qilish zarurligi ta'kidlangan [1]. Hududiy iqtisodiy salohiyatni rivojlantirish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda sanoat ishlab chiqarishini diversifikatsiya qilish va hududlar o'rtasidagi iqtisodiy tafovutlarni kamaytirish barqaror iqtisodiy o'sishning muhim sharti sifatida baholangan [2].

O'zbekiston sanoatining hududiy rivojlanish xususiyatlarini o'rgangan tadqiqotlarda ayrim hududlarda sanoat ishlab chiqarishining yuqori darajada konsentratsiyalashgani, ayrim hududlarda esa ishlab chiqarish salohiyatidan to'liq foydalanilmayotgani qayd etilgan [3]. Iqtisodiy-statistik tadqiqot metodologiyasiga bag'ishlangan ilmiy ishlarda dinamika qatorlari, variatsiya, guruhlash va taqqoslash usullari hududiy rivojlanish tendensiyalarini baholashning asosiy vositalari sifatida tavsiya etilgan [4].

Sanoat ishlab chiqarishining hududiy tarkibini baholashda konsentratsiya ko'rsatkichlari muhim ahamiyat kasb etishi ilmiy jihatdan asoslangan. Herfindahl indeksi va unga asoslangan yondashuvlar tarmoqning monopol darajasi hamda diversifikatsiya holatini aniqlashda keng qo'llanilishi ko'rsatib berilgan [5]. Ekonometrik modellash usullari esa hududiy sanoat rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni miqdoriy baholash va ular o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash imkonini berishi ta'kidlangan [6].

Hududiy sanoat majmualarining tarkibiy transformatsiyasiga bag'ishlangan tadqiqotlarda ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish hududlarning iqtisodiy barqarorligini oshirish va sanoat tarmoqlarining mutanosib rivojlanishini ta'minlashga

xizmat qilishi asoslangan [7]. Sanoatni diversifikatsiya qilish va ishlab chiqarish tarkibini takomillashtirish bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlarda investitsiyalarni yuqori qo'shilgan qiymat yaratuvchi tarmoqlarga yo'naltirish hududiy rivojlanish samaradorligini oshirishi qayd etilgan [8].

Hududiy iqtisodiy rivojlanish nazariyasida iqtisodiy faoliyatning makon bo'yicha joylashuvi, aglomeratsiya omillari va sanoat klasterlari o'rtasidagi bog'liqlik keng yoritilgan [9]. Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini o'rgangan tadqiqotlarda ularning sanoat ishlab chiqarishini kengaytirish, investitsiyalarni jalb etish va hududiy sanoat tarkibini diversifikatsiya qilishdagi ahamiyati asoslab berilgan [10].

Klasterlar nazariyasida sanoat korxonalari, infratuzilma va innovatsion institutlarning hududiy integratsiyasi raqobatbardoshlikni oshirishning muhim omili sifatida e'tirof etilgan [11]. Innovatsion iqtisodiyot va tarkibiy siljishlarga oid tadqiqotlarda texnologik yangilanishlar sanoat ishlab chiqarishining tarkibiy o'zgarishlarini jadallashtirishi va hududiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlashi ko'rsatilgan [12].

Mehnat unumdorligini statistik baholashga bag'ishlangan ishlarda inson kapitalidan samarali foydalanish sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o'sishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi aniqlangan [13]. Sanoat siyosati samaradorligini baholash bo'yicha tadqiqotlarda investitsiya, texnologik modernizatsiya va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish hududiy sanoat o'sishining asosiy omillari sifatida baholangan [14]. Hududlarni klasterlash metodologiyasiga oid ilmiy ishlarda statistik guruhlash usullari hududlarning rivojlanish darajasini aniqlash va strategik rejalashtirishda samarali vosita ekanligi asoslangan [15]. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlarda esa ushbu sektorni qo'llab-quvvatlash sanoat ishlab chiqarishini diversifikatsiya qilish hamda hududlarning iqtisodiy salohiyatini mustahkamlashga xizmat qilishi qayd etilgan [16].

METODOLOGIYA

Hududlarda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish tendensiyalarini tadqiq etishda tizimli yondashuv va bir qator iqtisodiy-statistik metodlar majmuasidan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosida matematik formulalar ishtiroki cheklanib, asosiy e'tibor natijaviy ko'rsatkichlar mantiqiga qaratildi va quyidagi usullar qo'llanildi:

Dinamika qatorlari tahlili (Time Series Analysis): Hududlarda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining vaqt davomida o'zgarishini o'rganish maqsadida mutlaq o'sish, zanjirsimon va bazaviy o'sish sur'atlari hamda har bir foiz o'sishning mutlaq qiymati kabi statistik mezonlar qo'llanildi.

Tarkibiy siljishlar va diversifikatsiyani baholash metodlari: Hududlar sanoatining tarmoq va hududiy tuzilmasidagi o'zgarishlarni baholash uchun monopollashuv va konsentratsiya darajasini aniqlovchi indekslar tizimidan foydalanildi. Bu ko'rsatkichlar ishlab chiqarishning qay darajada monopollashgani yoki diversifikatsiya qilinganini nisbiy ulushlar muvozanati orqali ifodalaydi.

Omili korrelyatsiya va determinatsiya tahlili (Factor Analysis): Hududiy sanoat mahsuloti hajmi bilan unga ta'sir etuvchi omillar - asosiy kapitalga kiritilgan

investitsiyalar va sohada band bo'lganlar soni o'rtasidagi bog'liqlik ko'p omilli modellarning chiqish parametrlari (determinatsiya va elastiklik ko'rsatkichlari) asosida tahlil qilindi.

Klaster tahlili (Cluster Analysis): Mamlakat hududlari sanoat rivojlanishining o'xshash xususiyatlari, ishlab chiqarish hajmi va tarmoqlar mutanosibligiga ko'ra bir jinsli guruhlariga (klasterlarga) ajratildi.

Tadqiqotning axborot bazasini Davlat statistika agentligining rasmiy yillik ma'lumotlari, hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari hamda vazirlik va idoralarning hisobotlari tashkil etdi. Barcha hisob-kitoblar va ma'lumotlarni tizimlashtirish jarayonlari maxsus statistik dasturiy ta'minotlar yordamida bajarildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'tkazilgan iqtisodiy-statistik tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, keyingi yillarda mamlakat miqyosida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi barqaror o'sish tendensiyasiga ega bo'lsa-da, hududlar kesimida kuchli differensiatsiya (farqlanish) saqlanib qolmoqda.

1-jadvalda mamlakat hududlarining sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishdagi ulushi va konsentratsiya indeksleri bo'yicha guruhlanishi aks ettirilgan:

1-jadval

Hududlarning sanoat salohiyati va tarmoq diversifikatsiyasi ko'rsatkichlari¹

Hududlar guruhi (Sanoat salohiyati bo'yicha)	Sanoatdagi ulushi, foizda	Tarmoq konsentratsiyasi indeksi	Sanoat ishlab chiqarishining asosiy xususiyatlari
Yuqori darajada rivojlangan (Toshkent sh., Toshkent va Navoiy vil.)	45.2 - 52.0	Past va barqaror (Diversifikatsiyalangan)	Yuqori texnologik ishlov berish, mashinasozlik, kimyo va metallurgiya rivojlangan.
O'rtacha rivojlangan (Andijon, Farg'ona, Samarqand, Buxoro vil.)	28.5 - 34.8	O'rtacha darajada (Maqsadli konsentratsiya)	Yengil sanoat, oziq-ovqat, to'qimachilik va qurilish materiallari yetakchi o'rinda turadi.
Past darajada rivojlangan (Surxondaryo, Jizzax, Sirdaryo, Xorazm vil.)	13.2 - 18.3	Yuqori va zaif (Monotarmoqli tizim)	Sanoat tuzilmasi monotarmoqli, xomashyoni birlamchi qayta ishlash ustuvor.

Statistik ma'lumotlar asosida olib borilgan omilli tahlil natijalari sanoat mahsulotlari hajmiga ta'sir etuvchi omillarning kuchini aniqlash imkonini berdi. Ko'p omilli baholash modellarning determinatsiya koeffitsiyenti 0.892 ga teng bo'ldi. Bu ko'rsatkich shuni anglatadiki, tanlab olingan omillar (investitsiyalar va band xodimlar soni) hududiy sanoat mahsulotlari hajmi o'zgarishining 89.2 foizini to'liq tushuntirib

¹ Manbalar asosida muallif ishlanmasi

beradi, qolgan 10.8 foizi esa modelga kiritilmagan boshqa tashqi omillar ulushiga to'g'ri keladi.

Omillarning alohida ta'sir darajasi (elastiklik mezonlari) quyidagi iqtisodiy qonuniyatlarni aniqlab berdi:

Sanoat sohasiga yo'naltirilgan asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi 1 foizga ortganda, sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi hududlar kesimida o'rtacha 0.64 foizga o'sishi kuzatilgan.

Sanoat korxonalarida band bo'lgan xodimlar sonining 1 foizga ko'payishi esa ishlab chiqarish hajmini o'rtacha 0.38 foizga oshirgan.

Bu raqamli bog'liqliklar shuni ko'rsatadiki, sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishni kengaytirishda yangi ishchi kuchini jalb qilish (ekntensiv yo'l) bilan solishtirganda, sohaga yangi investitsiyalarni kiritish va kapital ta'minotini yaxshilash (intensiv yo'l) deyarli ikki barobar yuqori samara bermoqda.

Hududlarning sanoat sohasidagi yillik o'sish sur'atlari va ularning diversifikatsiya ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalash uchun navbatdagi jadval ma'lumotlari shakllantirildi.

2-jadval.

Hududiy sanoat mahsulotlari o'sish sur'atlarining omilli taqsimoti¹

Iqtisodiy hududlar nomi	Sanoat mahsulotlari hajmining o'sish sur'ati, foizda	Kiritilgan investitsiyalar samaradorligi	Tarkibiy siljishlar indeksi (o'zgarish dinamikasi)
Toshkent shahri	108.5	Yuqori	Faol va ijobiy
Toshkent viloyati	106.2	Yuqori	Barqaror
Navoiy viloyati	104.8	O'rtacha-yuqori	Past o'zgaruvchan
Andijon viloyati	107.1	Yuqori	Yuqori faollik
Farg'ona viloyati	105.9	O'rtacha	Ijobiy siljish
Samarqand viloyati	106.4	O'rtacha	Muvozanatlashgan
Buxoro viloyati	103.5	Past-o'rtacha	Sust o'zgaruvchan
Jizzax viloyati	109.2	Juda yuqori	Tezkor tarkibiy o'sish
Sirdaryo viloyati	105.1	O'rtacha	Tizimli barqaror
Xorazm viloyati	104.2	Past	Monotarmoqli
Surxondaryo viloyati	102.8	Past	Past sur'atli

2-jadvaldan ko'rinib turibdiki, Jizzax viloyati eng yuqori o'sish sur'atini (109.2%) qayd etgan bo'lib, bu holat hududda investitsiyalar samaradorligi va tarkibiy siljishlar indeksining juda yuqori bo'lganligi bilan bevosita bog'liqdir. Aksincha,

¹ Manbalar asosida muallif ishlanmasi

Surxondaryo viloyatida o'sish sur'ati eng past (102.8%) ko'rsatkichga ega bo'lib, bu yerda investitsiyalarning tarmoqlarga ta'siri sust bo'lgan.

Iqtisodiy-statistik tahlil natijalari hududlar o'rtasida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi bo'yicha chuqur kutubxonaviy farqlar mavjudligini ko'rsatdi. Respublika umumiy sanoat mahsulotining yarmidan ko'pi hanuzgacha Toshkent shahri, Toshkent va Navoiy viloyatlari hissasiga to'g'ri kelmoqda. Olimlar ta'kidlaganidek, bunday hududiy konsentratsiya tabiiy resurslarning joylashuvi va yirik industrial obyektlarning tarixiy omili bilan izohlanadi [7].

Biroq, bunday yuqori konsentratsiya darajasi iqtisodiy xavfsizlik nuqtai nazaridan muayyan tizimli xavflarni yuzaga keltirishi mumkin. Agar biror-bir hududda (masalan, Navoiy viloyatida) sanoatning asosiy qismi faqat tog'-kon va metallurgiya gigantlari faoliyatiga bog'liq bo'lsa, jahon bozorida rangli va qimmatbaho metallar narxining tebranishi butun hudud byudjetiga va ijtimoiy barqarorligiga bevosita ta'sir qiladi [8]. Shu sababli, past darajada rivojlangan Surxondaryo yoki Xorazm kabi viloyatlarda mahalliy xomashyoni qayta ishlashga asoslangan kichik va o'rta sanoat korxonalari tarmog'ini kengaytirish strategik zaruriyatdir.

Tarmoq konsentratsiyasi indekslarining dinamikasi shuni ko'rsatadiki, keyingi yillarda Andijon, Farg'ona va Samarqand viloyatlarida diversifikatsiya darajasi ijobiy tomonga o'zgargan. Bu hududlarda to'qimachilik, oziq-ovqat va qurilish materiallari sanoatining parallel rivojlanishi hisobiga monotarmoqlilik xavfi kamaygan [9].

Tarkibiy siljishlar indeksi yordamida o'tkazilgan hisob-kitoblar shuni tasdiqladiki, qayta ishlash sanoatining tarkibida yuqori va o'rta-yuqori texnologik tarmoqlar ulushi sezilarli darajada oshgan. Bu jarayonda hududlarda tashkil etilgan erkin iqtisodiy zonalar (EIZ) va kichik sanoat zonolari (KSZ) muhim rol o'ynadi [10]. Masalan, Jizzax viloyatida avtomobil sanoati va elektrotexnika yo'nalishidagi yangi quvvatlarning ishga tushirilishi viloyat sanoatining uzoq yillar davomida davom etgan agrar-xomashyoviy yo'nalishini sifat jihatidan o'zgartirdi. Bu esa hududiy sanoat tuzilmasini modernizatsiya qilishda davlatning maqsadli investitsiya siyosati samarali vosita ekanligini isbotlaydi [11].

Ishlab chiqarish tizimini baholash asosida olingan investitsiyaviy (0.64) va mehnat (0.38) koeffitsiyentlari hududlar sanoatining omillarga sezuvchanligini aniq ko'rsatib berdi. Investitsiyalarning ta'sir darajasi ishchi kuchiga nisbatan deyarli ikki barobar yuqoridir. Bu iqtisodiy adabiyotlarda keng muhokama qilinadigan Kapital-intensiv (capital-intensive) o'sish modeliga mos keladi [12].

Biroq, faqatgina investitsiyalar hajmini oshirish orqali barqaror rivojlanishga erishib bo'lmaydi. Kiritilayotgan kapitalning sifati, ya'ni ularning innovatsion texnologiyalar va raqamli yechimlarni sotib olishga yo'naltirilishi muhim ahamiyatga ega. Sanoat korxonalarida mehnat unumdorligini oshirmasdan turib, ishchi kuchi sonini ekstensiv ko'paytirish tarmoqning raqobatbardoshligini pasaytiradi [13]. Shu sababli, kelgusida hududlar kesimida "sanoat mahsulotlari hajmi - investitsiya - mehnat unumdorligi" zanjiri bo'yicha tizimli monitoring olib borish va investitsiyalarni yuqori texnologiyali loyihalarga yo'naltirish lozim [14].

O'tkazilgan klaster tahlili natijalari mamlakat hududlarini uchta asosiy sanoat klasteriga ajratish imkonini berdi. Birinchi klasterga kiruvchi Navoiy va Toshkent viloyatlari uchun yirik sanoat konglomeratlari atrofida kichik innovatsion yo'ldosh korxonalarni rivojlantirish tavsiya etiladi [15].

Ikkinchi klasterdagi Farg'ona vodiysi viloyatlari va Samarqand uchun esa ishchi kuchining ko'pligi va tadbirkorlik faolligi yuqoriligini hisobga olib, mehnat sig'imi yuqori bo'lgan tayyor to'qimachilik, charm-poyabzal va oziq-ovqat klasterlarini chuqurlashtirish lozim. Uchinchi klasterdagi Surxondaryo va Buxoro kabi hududlarda agrosanoat majmuasini rivojlantirish va xomashyoni mahalliy darajada yakuniy mahsulotgacha qayta ishlash zanjirini yaratish zarur hisoblanadi [16].

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan iqtisodiy-statistik tahlil mamlakat hududlarida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi barqaror o'sish tendensiyasiga ega ekanligini, biroq hududlar kesimida rivojlanish darajasi va ishlab chiqarish tarkibida sezilarli tafovutlar saqlanib qolayotganini ko'rsatdi. Tahlil natijalari sanoat ishlab chiqarishining asosiy qismi ayrim hududlarda yuqori darajada jamlanganini, ayrim viloyatlarda esa sanoat faoliyatining monotarmoqli xususiyati saqlanayotganini tasdiqladi. Diversifikatsiya darajasi yuqori bo'lgan hududlarda ishlab chiqarishning barqarorligi va o'sish sur'atlari nisbatan yuqori ekani aniqlandi.

Omili tahlil natijalari asosiy kapitalga yo'naltirilgan investitsiyalar sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmiga mehnat resurslariga nisbatan kuchliroq ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi. Shuningdek, klaster tahlili hududlarning sanoat rivojlanish xususiyatlari bir-biridan farq qilishini va ularni rivojlantirishda hududlarning mavjud iqtisodiy salohiyati hamda ixtisoslashuvini hisobga olish zarurligini ko'rsatdi. Olingan natijalar hududlarda sanoat ishlab chiqarishini baholashda iqtisodiy-statistik yondashuvlardan foydalanish boshqaruv qarorlarini ilmiy asoslash imkoniyatlarini kengaytirishini tasdiqladi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi:

birinchidan, hududlarda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish ko'rsatkichlarini muntazam iqtisodiy-statistik monitoring qilish hamda hududlar kesimida diversifikatsiya va konsentratsiya darajasini baholovchi indikatorlar tizimini amaliyotga keng joriy etish maqsadga muvofiq;

ikkinchidan, sanoat ishlab chiqarishi nisbatan past rivojlangan hududlarda mahalliy xomashyoni chuqur qayta ishlashga yo'naltirilgan investitsiya loyihalarini kengaytirish va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish tavsiya etiladi;

uchinchidan, hududlarning ixtisoslashuvi, tabiiy resurslari va mehnat salohiyatidan kelib chiqib sanoat klasterlarini rivojlantirish hamda yuqori qo'shilgan qiymat yaratadigan ishlab chiqarish tarmoqlarini kengaytirish zarur;

to'rtinchidan, hududiy sanoat siyosatini shakllantirishda iqtisodiy-statistik tahlil natijalari, investitsiyalar samaradorligi va tarkibiy siljishlar ko'rsatkichlaridan kompleks foydalanish boshqaruv qarorlarining asoslanganligini oshirishga xizmat qiladi.

Mazkur takliflarning izchil amalga oshirilishi hududlarda sanoat ishlab chiqarishining muvozanatli rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi, investitsiya resurslaridan samarali foydalanishni ta'minlaydi, sanoat tarmoqlarining diversifikatsiyalashuvini jadallashtiradi hamda hududlarning uzoq muddatli iqtisodiy raqobatbardoshligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Salimov, B. T. (2015). Hududiy iqtisodiyot: darslik. Toshkent: Iqtisod-MoliY. - 280 b.
2. Nazarov, SH. SH. (2018). Hududlar iqtisodiy salohiyatini rivojlantirish muammolari. Toshkent: Fan. - 210 b.
3. To'xtamishev, SH. A. (2020). O'zbekiston sanoati rivojlanishining hududiy xususiyatlari. Samarqand: SamDU nashriyoti. - 165 b.
4. Eshonqulov, A. A. (2012). Iqtisodiy statistika: darslik. Toshkent: O'qituvchi. - 340 b.
5. Xerfindal, O. K. (1959). Konsentratsiya va tarmoq tuzilmasi tahlili. Moskva: Progress. - 190 s.
6. Radhandling, K. P. (2017). Ekonometrika asoslari va modellashtirish. Toshkent: MoliY. - 295 b.
7. Sayfullayeva, R. H. (2019). Hududiy sanoat majmualari tuzilmaviy transformatsiyasi. Farg'ona: FarDU. - 180 b.
8. Xolxo'jayev, D. Z. (2021). Ishlab chiqarish iqtisodiyoti va diversifikatsiya sur'atlari. Toshkent: TDIU. - 225 b.
9. Krugman, P. (1991). Geography and Trade. Cambridge: MIT Press. - 142 p.
10. Mirzayev, M. I. (2016). Erkin iqtisodiy zonalarining hududiy sanoatga ta'siri. Namangan: NamDU. - 150 b.
11. Porter, M. (2005). Xalqaro raqobat va klasterlar. Moskva: Alpina Pablisher. - 640 s.
12. Mahmudov, N. M. (2014). Innovatsion iqtisodiyot va tarkibiy siljishlar tahlili. Toshkent: Fan va texnologiy. - 260 b.
13. Bo'ronov, J. Q. (2018). Hududiy iqtisodiyotda mehnat unumdorligi statistikasi. Buxoro: BuxDU. - 135 b.
14. Islomov, H. A. (2022). Sanoat siyosati samaradorligini baholash mezonlari. Toshkent: Iqtisodiyot. - 195 b.
15. Sulaymonov, SH. SH. (2020). Mintaqaviy iqtisodiy tizimlarni klasterlash metodlari. Qarshi: Nasaf. - 175 b.
16. Berkinov, B. B. (2019). Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sanoati. Toshkent: Iqtisod-MoliY. - 240 b.

ASOSIY KAPITALGA INVESTITSIYALARNI JALB QILISH SAMARADORLIGIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLARNI IQTISODIY- STATISTIK BAHOLASH

Sultanova Aziza Baxtiyor qizi

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti

mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

Tadqiqot asosiy kapitalga investitsiyalarni jalb qilish samaradorligiga ta'sir etuvchi omillarni iqtisodiy-statistik yondashuv asosida tizimli baholadi. Unda investitsiya samaradorligini belgilovchi makroiqtisodiy, moliyaviy, institutsional, infratuzilmaviy hamda texnologik omillar nazariy va empirik manbalar asosida umumlashtirildi. Korrelyatsion-regression, panel ma'lumotlar hamda statistik tahlil usullarining qo'llanilishi omillarning investitsiya natijalariga ta'sirini izohlash imkonini berdi. Olingan natijalar investitsiya samaradorligini oshirishda institutsional muhit, moliyaviy resurslardan foydalanish sifati, innovatsion yangilanish va statistik monitoringning muhim ahamiyat kasb etganini tasdiqladi. Tadqiqot investitsiya siyosatini ilmiy asosda takomillashtirishga xizmat qiluvchi amaliy tavsiyalarni shakllantirdi.

Kalit so'zlar: asosiy kapital, investitsiya samaradorligi, iqtisodiy-statistik baholash, korrelyatsion-regression tahlil, panel ma'lumotlar, institutsional omillar, investitsiya siyosati.

Аннотация

Исследование выполнило системную экономико-статистическую оценку факторов, влияющих на эффективность привлечения инвестиций в основной капитал. Были обобщены теоретические и эмпирические подходы к анализу макроэкономических, финансовых, институциональных, инфраструктурных и технологических факторов инвестиционной эффективности. Применение корреляционно-регрессионного анализа, панельных данных и статистических методов позволило оценить влияние отдельных факторов на инвестиционные результаты. Полученные выводы подтвердили значимость институциональной среды, качества использования финансовых ресурсов, технологического обновления и статистического мониторинга для повышения эффективности инвестиций. Исследование сформировало практические рекомендации, направленные на научно обоснованное совершенствование инвестиционной политики и повышение результативности инвестиционной деятельности.

Ключевые слова: основной капитал, эффективность инвестиций, экономико-статистическая оценка, корреляционно-регрессионный анализ, панельные данные, институциональные факторы, инвестиционная политика.

Abstract

The study conducted a systematic economic and statistical assessment of the factors influencing the efficiency of attracting investment into fixed capital. It synthesized theoretical and empirical evidence on macroeconomic, financial,

institutional, infrastructure, and technological determinants of investment efficiency. The application of correlation and regression analysis, panel data methods, and statistical evaluation enabled the measurement of the influence of these factors on investment performance. The findings confirmed the important role of institutional quality, efficient use of financial resources, technological modernization, and continuous statistical monitoring in improving investment efficiency. The study also developed practical recommendations to strengthen evidence-based investment policy and enhance the effectiveness and sustainability of investment activities.

Keywords: fixed capital, investment efficiency, economic and statistical assessment, correlation and regression analysis, panel data, institutional factors, investment policy.

KIRISH

Iqtisodiyotning barqaror o'sishi ko'p jihatdan asosiy kapitalga yo'naltirilgan investitsiyalarning hajmi va, undan-da muhimi, ulardan foydalanish samaradorligi bilan belgilanadi. Yangi ishlab chiqarish quvvatlari, zamonaviy uskunalar, transport va ijtimoiy infratuzilma aynan shu investitsiyalar hisobiga barpo etiladi. O'zbekiston bo'yicha rasmiy statistik ma'lumotlarga ko'ra, yalpi asosiy kapital jamg'armasining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 2024-yilda 37,06 foizni tashkil etdi [1]. Bunday yuqori ko'rsatkich mamlakatda investitsion faollikning kuchli ekanligini va iqtisodiy salohiyatning kengayib borayotganini yaqqol namoyon etadi.

Asosiy kapital investitsiyalari iqtisodiyotning tarkibiy yangilanishida markaziy o'rin tutadi. Ular yangi tarmoqlarning shakllanishiga, mavjud ishlab chiqarishning modernizatsiyasiga hamda mehnat unumdorligining oshishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Rivojlanayotgan mamlakatlar bo'yicha o'tkazilgan izlanishlar davlat va xususiy investitsiyalarning har ikkalasi ham iqtisodiy o'sishga sezilarli hissa qo'shishini, yalpi kapital jamg'armasi esa o'sishning kuchli tushuntiruvchi omili ekanligini ko'rsatdi [2]. Ushbu qonuniyat e'tiborni «qancha investitsiya jalb qilindi» degan savoldan «jalb qilingan mablag'lardan qanchalik unumli foydalanildi» degan savolga yo'naltiradi.

Investitsiyalarning samaradorligi masalasi rivojlanayotgan iqtisodiyotlar uchun alohida amaliy qiymatga ega. Bunday mamlakatlarda kapital resurslari cheklangan bo'lib, ularning har bir qismidan maksimal natija olish barqaror o'sishning zaruriy sharti hisoblanadi. Investitsiyalarni ko'proq jalb qilish bilan bir qatorda ularning qaytimini oshirish, yo'nalishini optimallashtirish va ta'sirini kuzatib borish davlat va tadbirkorlik qarorlari uchun bir xil darajada dolzarbdir. Ushbu qonuniyat samaradorlikni belgilovchi omillarni chuqur o'rganishni amaliy zaruratga aylantiradi.

Investitsiya samaradorligi jalb qilingan har bir birlik mablag'ga to'g'ri keladigan iqtisodiy natijaning kattaligini ifodalaydi. U yagona omil bilan emas, balki bir necha guruh omillarning o'zaro ta'siri bilan shakllanadi. Scopus bazasidagi ilmiy maqolalarning tizimli tahlili investitsiya samaradorligini belgilovchi omillarni bir necha yirik guruhga ajratish mumkinligini asosladi [3]. Makroiqtisodiy sharoit, moliyaviy resurslar bilan ta'minlanish, institutsional muhit sifati hamda texnologik daraja mana shu guruhlarining asosini tashkil etadi.

Omillarning ta'sirini ishonchli baholash uchun subyektiv taxminlarga emas, balki miqdoriy iqtisodiy-statistik usullarga tayanish talab etiladi. Statistik baholash har bir omilning ta'sir kuchini, yo'nalishini va boshqa omillar bilan o'zaro bog'liqligini aniqlashga imkon beradi. Bunday yondashuv investitsiya jarayonini boshqarishda asosli qarorlar qabul qilish uchun mustahkam zamin yaratadi hamda resurslarni eng samarali sohalarga yo'naltirishga xizmat qiladi.

Amaliy jihatdan bunday baholash investitsiya siyosatini yuritishda bevosita qo'l keladi. Qaysi omil samaradorlikka kuchliroq ta'sir qilishini bilish resurslarni to'g'ri taqsimlash, ustuvor sohalarni belgilash va investitsion muhitni maqsadli takomillashtirish imkonini beradi. Statistik baholash natijalari, ayni paytda, jalb qilingan mablag'larning qaytimini davriy kuzatish va siyosat choralarning ta'sirchanligini o'lchash uchun ishonchli mezon vazifasini bajaradi va investitsion qarorlarni real ma'lumotlarga tayangan holda asoslashga xizmat qiladi.

Maqolaning maqsadi - asosiy kapitalga investitsiyalarni jalb qilish samaradorligiga ta'sir etuvchi omillarni yaxlit tizim sifatida tartibga solish, ularni baholashda qo'llaniladigan nazariy hamda statistik yondashuvlarni asoslash va investitsiya siyosatini takomillashtirishga xizmat qiladigan amaliy xulosalarni shakllantirishdan iborat. Ishning tuzilishi ushbu mantiqqa muvofiq quriladi: avval investitsiya xulq-atvorining nazariy asoslari va empirik izlanishlar umumlashtiriladi, so'ngra baholash metodologiyasi bayon etiladi, keyin omillarning tasnifi va tahlili keltiriladi, yakunda esa asosli tavsiyalar taqdim etiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Investitsiya xulq-atvorini tushuntiruvchi nazariy asoslar uzoq davr mobaynida shakllangan va bugungi tahlillar uchun konseptual tayanch bo'lib xizmat qiladi. Ilmiy adabiyotda investitsiyani izohlashning ikki asosiy yo'nalishi ajratiladi: zaxiraga yo'naltirilgan yondashuv, unda kapital zaxirasining maqbul darajaga moslashuvi asosiy o'rin tutadi, hamda oqimga yo'naltirilgan yondashuv, unda investitsiya xarajatlari joriy iqtisodiy o'zgaruvchilar bilan bog'lanadi [4]. Ushbu ikki yo'nalish investitsiya omillarini tanlashda hamon boshlang'ich mezon vazifasini bajaradi.

Keynscha akselerator nazariyasi investitsiyani ishlab chiqarish hajmining o'zgarish sur'ati bilan bog'laydi: talab o'sganda korxonalar qo'shimcha quvvat yaratishga intiladi. Moslashuvchan akselerator modeli ko'plab rivojlangan mamlakatlar misolida investitsiya xarajatlarining harakatini muvaffaqiyatli izohlagan [5]. Ushbu nazariya makroiqtisodiy talab hamda o'sish sur'atlarining investitsiya samaradorligiga ta'sirini tushunishda muhim ahamiyatga ega.

Jorgenson tomonidan ishlab chiqilgan neoklassik model kapitalning maqbul zaxirasini korxona qiymatini maksimallashtiruvchi daraja sifatida belgilaydi va foydalanuvchi kapital xarajati tushunchasini tahlilga kiritadi [4]. Ushbu yondashuv investitsiya qarorining foiz stavkasi, soliq sharoiti va texnologik imkoniyatlarga sezgirligini ko'rsatib beradi. Tobin tomonidan taklif etilgan Q nazariyasi esa investitsiyani yangi kapital tovarining bozor qiymatini uni almashtirish qiymatiga tenglashtirish orqali izohlaydi; ko'rsatkich birdan oshganda korxona kengayishdan

manfaatdor bo‘ladi [5]. Ushbu nazariya bozor signallari va kutilmalarning investitsiya faolligiga ta‘sirini kelajakka yo‘naltirilgan tarzda baholashga imkon beradi.

Ushbu uchta nazariy yondashuvning asosiy g‘oyalari va ular ilgari surgan yetakchi omillar 1-jadvalda qiyosiy tarzda umumlashtirilgan. Tasnif nazariyalarning bir-birini inkor etmasligini, balki investitsiya xulq-atvorining turli qirralarini yorituvchi to‘ldiruvchi qarashlar ekanligini ko‘rsatadi.

1-jadval

Investitsiya nazariyalarining qiyosiy tavsifi¹

Nazariya	Asosiy g‘oyasi va yetakchi omili	Manba
Akselerator nazariyasi	investitsiya ishlab chiqarish hajmining o‘zgarish sur‘atiga bog‘lanadi; yetakchi omil - talab dinamikasi	[5]
Neoklassik model (Jorgenson)	kapitalning maqbul zaxirasi korxona qiymatini maksimallashtiradi; yetakchi omil - foydalanuvchi kapital xarajati	[4]
Tobin Q nazariyasi	investitsiya kapitalning bozor va almashtirish qiymati nisbatiga bog‘lanadi; yetakchi omil - bozor signallari va kutilmalar	[5]

Zamonaviy empirik izlanishlar nazariy asoslarni miqdoriy dalillar bilan boyitdi. Scopus bazasidagi oltmish beshdan ortiq maqolani qamragan tizimli tahlil samaradorlikni belgilovchi sakkizta asosiy omil guruhini ajratdi: moliyaviy hisobot va buxgalteriya sifati, korporativ boshqaruv va ijtimoiy mas‘uliyat, davlatning aralashuvi va siyosati, egalik tuzilmasi, tarmoqqa xos xususiyatlar, rivojlanayotgan bozorlar omili hamda metodologik yondashuvlar [3]. Ushbu tasnif keyingi izlanishlar uchun tizimli asos bo‘lib xizmat qildi.

Korxona darajasidagi tadqiqotlar omillarning ta‘sir mexanizmini yanada aniqlashtirdi. Korporativ madaniyatning kuchayishi investitsion nosamaradorlikni kamaytirishi, moliyaviy hisobot sifati, xorijiy egalik va axborot assimetriyasi esa investitsiya qarorlarining natijaviyligini belgilovchi muhim omillar ekanligi asoslandi [6]. Kuchli ichki madaniyatga ega korxonalar mablag‘ni ortiqcha yoki yetarlicha investitsiya qilish xatolariga kamroq yo‘l qo‘yishi qayd etildi; ushbu qonuniyat boshqaruv sifatining moliyaviy natijaga bevosita ta‘sirini tasdiqlaydi.

Baholash uslublari izchil takomillashib bordi. Regression tahlil bilan bir qatorda mashinaviy o‘rganish yondashuvlari investitsiya samaradorligini bashorat qilish va o‘lchashda qo‘llanilib, an‘anaviy statistik modellarni to‘ldiruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ldi [7]. Ushbu yo‘nalish katta hajmdagi ma‘lumotlar sharoitida baholashning aniqligi va ishonchliligini oshirishga xizmat qildi. An‘anaviy statistik modellar bilan zamonaviy hisoblash usullarining birgalikda qo‘llanishi baholash imkoniyatlarini kengaytirib, natijalarni har tomonlama tekshirish uchun qulaylik yaratdi.

Makrodarajadagi omillar tarkibi panel tadqiqotlarda batafsil o‘rganildi. Yigirma to‘rtta Osiyo davlati misolida 2002-2018-yillarni qamragan panel tahlil bozor hajmi, savdo ochiqqligi, inflyatsiya va kapital jamg‘armasi kabi iqtisodiy omillar to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda institutsional va siyosiy omillardan

¹ Manba: [4] va [5] manbalar asosida muallif ishlanmasi

kuchliroq ta'sir ko'rsatishini, siyosiy barqarorlik esa kapital oqimiga ijobiy hissa qo'shishini aniqladi [8]. Afrika korxonalari bo'yicha firma darajasidagi ma'lumotlar xususiy investitsiyalar ham firmaga xos, ham makroiqtisodiy omillar bilan boshqarilishini ko'rsatdi [9]. Braziliya va Urugvay tajribasiga oid ekonometrik izlanishlar statsionarlik hamda kointegratsiya sinovlari yordamida omillarning qisqa va uzoq muddatli ta'sirini ajratish mumkinligini asosladi [10]. Nazariy asoslar bilan empirik natijalarning uyg'unligi omillarni yaxlit tizim sifatida baholash zarurligini yaqqol ko'rsatadi.

Rivojlanayotgan bozorlar kontekstida institutsional va siyosat omillari alohida ahamiyat kasb etadi. Tizimli tahlil davlatning aralashuvi va siyosati hamda rivojlanayotgan bozorlar omilini samaradorlikning mustaqil guruhlar sifatida ajratgan [3]. Rivojlanayotgan iqtisodiyotlar bo'yicha izlanishlar esa investitsiyalarning o'sishga hissassi institutsional muhitning sifati bilan mustahkamlanishini ko'rsatgan [2]. Firma darajasidagi dalillar bilan makrodarajadagi qonuniyatlarning mos kelishi omillarni turli darajalarni qamragan yagona tahliliy ramka doirasida ko'rib chiqish maqsadga muvofiqligini tasdiqlaydi [9]. Ushbu umumlashma ilmiy adabiyotdagi turli yo'nalishlarni bir-biriga bog'laydi va keyingi baholash uchun izchil konseptual asos yaratadi.

METODOLOGIYA

Investitsiya samaradorligiga ta'sir etuvchi omillarni baholashda iqtisodiy-statistik yondashuv qo'llanildi. Uning o'zagini korrelyatsion-regression tahlil hamda panel ma'lumotlar usuli tashkil etadi. Ushbu usullar omillarning ta'sir kuchini miqdoriy o'lchashga, ular orasidagi bog'liqlikni aniqlashga va olingan natijalarni iqtisodiy mazmun nuqtai nazaridan izohlashga imkon beradi. Baholashning asosiligi tanlangan usulning tadqiqot maqsadiga mosligiga hamda ma'lumotlar sifatiga bevosita bog'liq.

Iqtisodiy-statistik yondashuvning yaxlitligi uning bir necha usulni izchil birlashtira olishida namoyon bo'ladi. Har bir usul o'ziga xos vazifani bajaradi va oldingi bosqichda olingan natijani keyingi bosqich uchun asos qilib beradi. Ana shu ketma-ketlik omillar orasidagi bog'liqlikni dastlab aniqlashdan to ularning miqdoriy ta'sirini o'lchashgacha bo'lgan yo'lni mantiqiy jihatdan to'liq qamrab oladi. Natijada baholash tasodifiy kuzatuvlarga emas, balki tekshirilgan va qayta takrorlanuvchi jarayonga aylanadi.

Korrelyatsion tahlil omillar orasidagi bog'liqlikning zichligi va yo'nalishini aniqlash uchun qo'llaniladi. U bir o'zgaruvchining o'zgarishi ikkinchi o'zgaruvchi bilan qanchalik hamohang ekanligini ko'rsatadi, biroq sabab-natija munosabatini o'zi to'liq isbotlamaydi. Shuning uchun korrelyatsion tahlil odatda dastlabki bosqich sifatida amalga oshiriladi va keyingi chuqurroq baholash uchun zamin tayyorlaydi.

Regression tahlil omilning natijaviy ko'rsatkichga miqdoriy ta'sirini aniqlash imkonini beradi. Bir omilli regressiya bitta omilning ta'sirini izohlasa, ko'p omilli regressiya bir necha omilning birgalikdagi va nisbiy ta'sirini baholaydi. Ushbu usul har bir omilning hissasini alohida ajratib ko'rsatgani sababli investitsiya samaradorligini belgilovchi asosiy omillarni tartiblashda samarali vosita hisoblanadi.

Panel ma'lumotlar usuli bir vaqtning o'zida ko'plab obyektlarni va davrlarni qamrab olgani bois eng keng imkoniyatlarni taqdim etadi. U qat'iy hamda tasodifiy effektlar modellari orqali obyektlararo farqlarni hisobga oladi, endogenlik va kuzatilmaydigan bir jinssizlik muammolarini samarali bartaraf etadi [8]. Panel yondashuv omillar orasidagi sabab-natija aloqalarini ishonchliroq o'lchashga hamda natijalarning umumlashtirish darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Baholashda qo'llaniladigan asosiy statistik usullar va ularning vazifalari 2-jadvalda jamlangan. Ushbu usullar ketma-ket bosqichlarda qo'llanilganda bir-birini to'ldiradi va baholash natijasining asosililigini oshiradi.

2-jadval
Investitsiya omillarini baholashda qo'llaniladigan statistik usullar¹

Usul	Baholashdagi vazifasi	Manba
Korrelyatsion-regression tahlil	omillarning natijaviy ko'rsatkichga miqdoriy ta'sirini o'lchash	[7]
Panel ma'lumotlar usuli	obyektlararo farqlarni hisobga olib, endogenlikni bartaraf etish	[8]
Statsionarlik va kointegratsiya sinovlari	qisqa va uzoq muddatli ta'sirlarni ajratish	[10]
Qat'iy effektlar modeli	panel doirasida omillar ta'sirini barqaror baholash	[11]

Modelni tanlashda uning tadqiqot maqsadiga muvofiqligi va baholash sifatining mezonlariga alohida e'tibor qaratiladi. Regression modelining izohlash quvvati, koeffitsientlarning statistik ahamiyati hamda qoldiqlarning tavsifi natijaning ishonchliligini belgilaydi. Ushbu mezonlar modelning haqiqiy iqtisodiy bog'liqlikni qanchalik to'g'ri aks ettirishini nazorat qilish imkonini beradi va soxta natijalarning oldini oladi.

Uzoq va qisqa muddatli ta'sirlarni ajratishda statsionarlik hamda kointegratsiya sinovlari muhim o'rin tutadi. Ular o'zgaruvchilar orasidagi barqaror uzoq muddatli muvozanatni aniqlashga imkon beradi va soxta bog'liqliklardan qochishga yordam beradi [10]. Lotin Amerikasi davlatlari bo'yicha 2000-2020-yillarni qamragan qat'iy effektlar modeli savdo ochiqligini belgilovchi makroiqtisodiy omillarni rasmiy ma'lumotlar asosida baholab, ushbu usullarning amaliy qiymatini ko'rsatdi [11]. Bunday tajriba investitsiya omillarini baholashda ham bevosita tatbiq etilishi mumkin bo'lgan uslubiy namuna sifatida qaraladi.

Baholashning ishonchliligi ma'lumotlar manbasining sifatiga bevosita bog'liq. Tahlilda faqat ochiq va tekshirilgan rasmiy manbalarga tayanildi: Jahon banki tomonidan iqtisodiy, institutsional hamda boshqaruvga oid ko'rsatkichlar bilan boyitilgan davlat-xususiy sheriklik bazasi [12] va Jahon bankining ochiq ma'lumotlar tizimi [13] shular jumlasidandir. Bunday yondashuv taxminiy yoki tasdiqlanmagan raqamlardan foydalanmaslikni kafolatlaydi hamda natijalarning qayta tekshirilishini ta'minlaydi. Ochiq va xalqaro miqyosda tan olingan manbalarga tayanish, ayni paytda,

¹ Manba: [7], [8], [10] va [11] manbalar asosida muallif ishlanmasi.

olingan xulosalarni turli mamlakatlar tajribasi bilan qiyoslash va umumlashtirish uchun ham qulaylik yaratadi.

Ma'lumotlar manbalarining shaffofligi baholash jarayonining ilmiy qadriyatini belgilovchi asosiy shartlardan biridir. Rasmiy statistik tashkilotlar va xalqaro moliya institutlari tomonidan e'lon qilinadigan ko'rsatkichlar yagona metodologiya asosida shakllantirilgani sababli ular davrlararo va mamlakatlararo taqqoslashga imkon beradi. Bunday ma'lumotlardan foydalanish baholash natijalarining nafaqat ishonchliligini, balki keng ilmiy jamoatchilik tomonidan tekshirilishi va e'tirof etilishini ham ta'minlaydi. Ushbu tamoyilga qat'iy rioya qilinishi tadqiqot xulosalarining amaliy siyosatga tatbiq etilishida ularning obro'sini oshiradi.

Uslubiy ketma-ketlik quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: omil-o'zgaruvchilarni nazariy asosda tanlash; rasmiy manbalardan ma'lumotlar to'plash; statsionarlik va korrelyatsion bog'liqlikni tekshirish; regression yoki panel modelni baholash; olingan koeffitsientlarni iqtisodiy mazmun jihatidan izohlash va xulosalar chiqarish. Ushbu izchillik natijalarning qayta takrorlanuvchanligini, shaffofligini va ilmiy asoslanganligini ta'minlaydi.

Metodologik yondashuvning kuchli tomoni uning moslashuvchanligida namoyon bo'ladi: u makrodaraja va korxona darajasidagi ma'lumotlarga birdek tatbiq etiladi. Baholash sifatini oshirish uchun ma'lumotlarning to'liqligi va bir xilligi, o'zgaruvchilarning aniq ta'riflanishi hamda tanlangan davrning yetarli uzunligi ta'minlanishi lozim. Ushbu shartlarga rioya qilinganda iqtisodiy-statistik baholash investitsiya samaradorligini belgilovchi omillarni ishonchli va amaliy jihatdan foydali tarzda aniqlashga xizmat qiladi.

Baholash natijalarini amaliy qarorlarga aylantirish alohida bosqich sifatida ajratiladi. Regression va panel modellarning koeffitsiyentlari har bir omilning ta'sir yo'nalishi va kuchini miqdoriy shaklda ifodalaydi; ushbu ko'rsatkichlar investitsiya siyosatining ustuvor yo'nalishlarini asoslashda bevosita foydalaniladi. Omillarning nisbiy ta'sirini qiyoslash resurslarni eng samarali sohalarga yo'naltirish, kutilayotgan natijani oldindan chamalash va siyosat choralari ta'sirini keyinchalik o'lchash imkonini beradi. Ushbu tarzda statistik baholash nazariy modeldan amaliy boshqaruv vositasiga aylanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Nazariy asoslar va empirik izlanishlarning umumlashtirilishi asosida asosiy kapitalga investitsiyalar samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar beshta yirik guruhga tizimlashtirildi. Har bir guruh o'z tarkibiy ko'rsatkichlariga ega bo'lib, ularning ta'siri tegishli ilmiy manbalarda empirik jihatdan tasdiqlangan. Ushbu tasnif 3-jadvalda keltirilgan.

Tasnifning ahamiyati omillarni shunchaki sanab o'tishda emas, balki ularni boshqarish nuqtai nazaridan bir-biridan farqlaydigan guruhlar ajratishda ko'rinadi. Har bir guruh o'ziga xos siyosat vositalari orqali ta'sir o'tkazishga imkon beradi: makroiqtisodiy omillar umumiy iqtisodiy siyosat bilan, moliyaviy omillar bank va kapital bozori mexanizmlari bilan, institutsional omillar esa boshqaruv va huquqiy islohotlar bilan bog'lanadi. Guruhlarning bunday ajratilishi baholash natijalarini aniq

amaliy choralarga tarjima qilishni osonlashtiradi va investitsiya siyosatining maqsadli bo'lishini ta'minlaydi.

3-jadval

Asosiy kapitalga investitsiyalar samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar guruhlar¹

Omillar guruhi	Tarkibiy ko'rsatkichlar	Manba
Makroiqtisodiy	bozor hajmi, savdo ochiqqligi, inflyatsiya, yalpi kapital jamg'armasi	[8]
Moliyaviy	moliyaviy hisobot sifati, kreditga kirish, egalik tuzilmasi	[3]
Institutsional-boshqaruv	korporativ boshqaruv, korporativ madaniyat, axborot assimetriyasi	[6]
Infratuzilma-sheriklik	davlat-xususiy sheriklik loyihalari, infratuzilmaviy investitsiyalar	[14]
Tarmoq-texnologik	innovatsion yangilanish, texnologik samaradorlik, tarmoq xususiyatlari	[15]

3-jadvalda keltirilgan tasnif omillarning bir tekis emas, balki o'zaro bog'liq yaxlit tizim sifatida amal qilishini ko'rsatadi. Makroiqtisodiy barqarorlik - past inflyatsiya, savdo ochiqqligi va bozor hajmining kengayishi - investitsiyalar uchun qulay umumiy muhit yaratadi va kapital jamg'armasining o'sishiga zamin tayyorlaydi [8]. Moliyaviy resurslarga erkin kirish hamda hisobotning shaffofligi mablag'larning eng unumli loyihalarga yo'naltirilishini ta'minlaydi va investitsion tavakkalchilikni pasaytiradi [3]. Korporativ boshqaruv sifati va sog'lom tashkiliy madaniyat esa investitsiya qarorlaridagi xatolarni kamaytirib, mablag'lardan foydalanish natijaviyligini oshiradi[6].

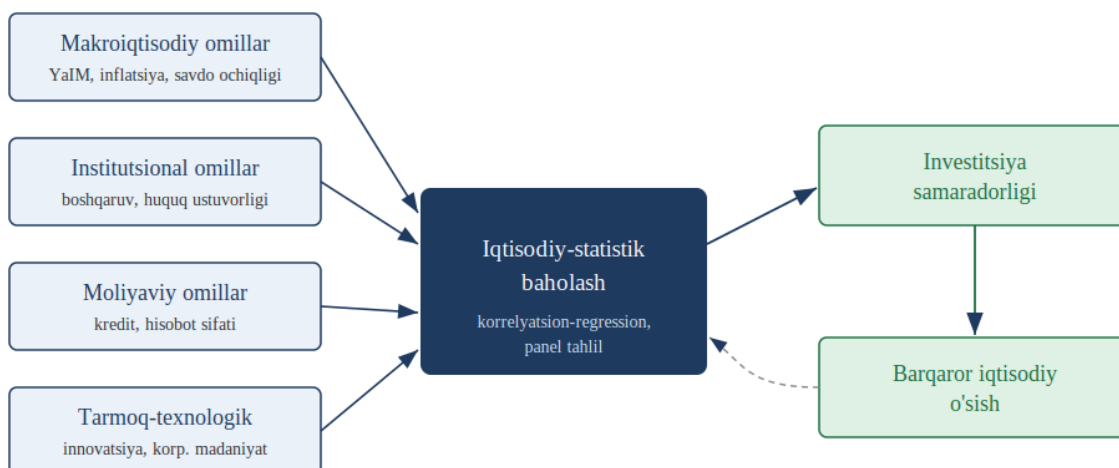
Infratuzilma sohasida davlat-xususiy sheriklik mexanizmi qo'shimcha kapitalni jalb etishning natijaviy shakli sifatida namoyon bo'ldi; ushbu loyihalar transport va kommunal tarmoqlarga yo'naltirilgan sarmoyalarning uzoq muddatli qaytimini oshirishga xizmat qildi [14]. Tarmoq-texnologik yangilanish, jumladan energiya samaradorligi va innovatsion yechimlarga investitsiya kiritish, resurslardan foydalanish unumdorligini ko'taruvchi omil ekanligi empirik jihatdan tasdiqlandi [15]. Ushbu guruhlarining birgalikdagi ta'siri investitsiya samaradorligini yagona omil emas, balki tizimli sharoit sifatida shakllantirishini ko'rsatadi.

O'zbekiston sharoitida yalpi asosiy kapital jamg'armasining yalpi ichki mahsulotda 2024-yilda 37,06 foizni tashkil etishi [1] mamlakatning investitsion bazasi mustahkam ekanligini bildiradi. Bunday yuqori jamg'arma darajasida asosiy vazifa jalb qilingan mablag'larning qaytimini oshirish, ya'ni samaradorlikni institutsional muhitni mustahkamlash va texnologik yangilanishni jadallashtirish orqali ta'minlashdan iborat bo'ladi. Yuqori jamg'arma bilan yuqori samaradorlikning uyg'unlashtirilishi barqaror iqtisodiy o'sishning ishonchli manbaiga aylanadi.

Omllarning yaxlit tizim sifatidagi o'zaro ta'siri hamda ularni iqtisodiy-statistik baholash mantig'i 1-rasmda umumlashtirilgan. Sxema omillarning to'rt guruhini

¹ Manba: [3], [6], [8], [14] va [15] manbalar asosida muallif ishlanmasi

iqtisodiy-statistik baholash bosqichi orqali investitsiya samaradorligiga, undan esa barqaror iqtisodiy o'sishga bog'lanuvchi yaxlit oqim ko'rinishida taqdim etadi.

1-rasm. Investitsiya samaradorligiga ta'sir etuvchi omillarni iqtisodiy-statistik baholashning konseptual sxemasi¹

1-rasmdagi teskari bog'lanish o'qi o'sish natijalarining keyingi baholash bosqichlariga qayta ta'sir ko'rsatishini, ya'ni jarayonning dinamik va o'zaro bog'langan xususiyatini aks ettiradi. Iqtisodiy o'sish natijasida shakllanadigan yangi resurslar keyingi investitsion qarorlar uchun baza yaratadi va doimiy takomillashib boruvchi siklni vujudga keltiradi. Ushbu mantiq investitsiya siyosatini muntazam monitoring qilish va omillarning ta'sirini davriy ravishda qayta baholash uchun uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Omillarning o'zaro ta'siri ularning yig'indisidan kengroq natija beradi. Rivojlangan moliyaviy tizim institutsional sifat bilan uyg'unlashganda mablag'lar unumli loyihalarga tezroq yo'naladi, texnologik yangilanish esa makroiqtisodiy barqarorlik sharoitida yuqori qaytim keltiradi. Ushbu bog'lanishlar investitsiya samaradorligini yakka omilga emas, balki omillar tizimining muvozanatiga bog'lash zarurligini asoslaydi. Nazariy yondashuvlar ham xuddi shu xulosani mustahkamlaydi: talab dinamikasi, kapital xarajati va bozor signallari birgalikda investitsiya qarorining natijaviyligini shakllantiradi.

Baholashning amaliy qiymati omillarni tartiblash imkoniyatida ko'rinadi. Statistik usullar yordamida har bir omilning nisbiy hissasi aniqlanganda, investitsiya siyosati resurslarni eng katta ta'sirga ega yo'nalishlarga jamlash imkonini oladi. Bunday tartiblash cheklangan resurslar sharoitida qarorlarning aniqligini oshiradi va investitsion faoliyatning umumiy natijaviyligini kuchaytiradi. Rasmiy ochiq manbalarga tayanish esa baholash natijalarining ishonchliligini va qayta tekshirilishini kafolatlaydi.

O'zbekiston sharoitida bunday tizimli yondashuv aniq amaliy natijalarga olib keladi. Yuqori jamg'arma darajasi [1] mavjud bo'lgan iqtisodiyotda samaradorlikni oshirishning asosiy zaxirasi institutsional muhitni takomillashtirish va texnologik

¹ Muallif ishlanmasi

yangilanishni jadallashtirishda mujassamlashadi. Tarmoqlar kesimida investitsiyalarning qaytimini baholash, ustuvor sohalarni ajratish va davlat-xususiy sheriklik imkoniyatlaridan foydalanish [14] mavjud salohiyatni yanada to'liqroq ishga soladi. Bunday yo'nalishlar investitsion faoliyatning natijaviyligini oshirib, iqtisodiy o'sishning barqarorligini mustahkamlaydi.

Umumiy tahlil investitsiya samaradorligini oshirishning kaliti alohida bir omilda emas, balki omillar guruhlarining muvofiqlashtirilgan ta'sirida ekanligini ko'rsatdi. Makroiqtisodiy barqarorlik, rivojlangan moliyaviy tizim, sifatli institutsional muhit va texnologik yangilanish birgalikda amal qilganda investitsiyalarning qaytimi eng yuqori darajaga chiqadi. Ushbu tizimli qarash investitsiya siyosatini ishlab chiqishda ustuvor yo'nalishlarni asosli tanlash imkonini beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan izlanish asosiy kapitalga investitsiyalarni jalb qilish samaradorligi makroiqtisodiy, moliyaviy, institutsional-boshqaruv, infratuzilma-sheriklik hamda tarmoq-texnologik omillarning o'zaro muvofiq ta'siri bilan belgilanishini ko'rsatdi. Investitsiya xulq-atvorining nazariy asoslari - akselerator, neoklassik va Q nazariyalari - hamda zamonaviy empirik izlanishlar bir-birini to'ldirib, omillarni yaxlit tizim sifatida qarash zarurligini asosladi. Ushbu omillarni korrelyatsion-regression va panel usullar yordamida baholash investitsiya jarayonini ilmiy asosda boshqarish imkonini beradi. O'zbekistonning yuqori jamg'arma ko'rsatkichi bu boradagi salohiyat mustahkam ekanligini tasdiqladi.

Olingan natijalar asosida quyidagi amaliy tavsiyalar shakllantirildi. Birinchidan, investitsion muhitning barqarorligini oshirish maqsadida makroiqtisodiy ko'rsatkichlar hamda institutsional sifat muntazam statistik monitoring ostiga olinishi maqsadga muvofiqdir; bu omillarning o'zgarish tendensiyalarini o'z vaqtida aniqlashga xizmat qiladi. Ikkinchidan, moliyaviy resurslarga kirishni kengaytirish va hisobot shaffofligini ta'minlash mablag'larning eng unumli loyihalarga yo'nalishini kuchaytiradi.

Uchinchidan, texnologik yangilanish va innovatsion loyihalarga ustuvorlik berish resurslardan foydalanish unumdorligini oshiradi va investitsiyalarning uzoq muddatli qaytimini mustahkamlaydi. To'rtinchidan, investitsiya siyosati qarorlarini asoslashda panel modellardan foydalanish omillarning uzoq muddatli ta'sirini aniqroq baholashga imkon beradi. Beshinchidan, davlat-xususiy sheriklik mexanizmini infratuzilma sohalorida kengaytirish qo'shimcha kapitalni jalb etishning natijaviy shakli sifatida qo'llab-quvvatlanishi lozim. Oltinchidan, baholashda faqat ochiq va tekshirilgan rasmiy manbalarga tayanish tavsiyalarning ishonchliligini oshiradi va ularning amaliy tatbiqini osonlashtiradi.

Taklif etilgan yo'nalishlarning o'ziga xosligi shundaki, ular bir-biridan ajralgan alohida chora-tadbirlar emas, balki yagona maqsadga - investitsiya samaradorligini oshirishga - xizmat qiluvchi o'zaro bog'langan tizimni tashkil etadi. Statistik monitoringning muntazamligi bu tizimni real vaqt rejimida sozlash imkonini beradi: omillarning o'zgarish tendensiyalari kuzatilib, siyosat choralari ularga moslashtiriladi. Bunday moslashuvchan yondashuv investitsion faoliyatning uzoq muddatli

barqarorligini ta'minlaydi va tashqi sharoit o'zgarishlariga tez javob berish qobiliyatini kuchaytiradi.

Taklif etilgan yo'nalishlarning umumiy mantig'i investitsiya samaradorligini yakka choralar bilan emas, balki o'zaro bog'langan tizimli tadbirlar majmuasi orqali oshirish mumkinligiga asoslanadi. Makroiqtisodiy barqarorlik, moliyaviy resurslar bilan ta'minlanish, sifatli institutsional muhit va texnologik yangilanishning muvofiqlashtirilgan rivoji investitsiyalarning qaytimini eng yuqori darajaga chiqaradi. Ushbu tadbirlarning statistik monitoring bilan uzviy qo'llanishi siyosat qarorlarining aniqligini oshiradi va resurslarning maqsadli sarflanishini ta'minlaydi.

Ushbu yo'nalishlarning izchil amalga oshirilishi investitsiya samaradorligini yuksaltirib, resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlaydi va barqaror iqtisodiy o'sishga mustahkam zamin yaratadi. Omillarni yaxlit tizim sifatida baholashga asoslangan yondashuv kelgusi izlanishlar uchun ham istiqbolli metodologik tayanch bo'lib xizmat qiladi hamda investitsiya siyosatining ilmiy asoslanganligini yanada mustahkamlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. World Bank. Gross fixed capital formation (% of GDP) - Uzbekistan. World Development Indicators.
<https://data.worldbank.org/indicator/NE.GDI.FTOT.ZS?locations=UZ>
2. Ahamed F. Impact of Public and Private Investments on Economic Growth of Developing Countries. arXiv preprint, 2021. <https://arxiv.org/pdf/2105.14199>
3. Key Determinants of Corporate Investment Efficiency: A Systematic Literature Review. ResearchGate, 2025.
https://www.researchgate.net/publication/392511885_Key_Determinants_of_Corporate_Investment_Efficiency
4. Empirical Models of Business Investment. Reserve Bank of Australia, Research Discussion Paper 8810.
<https://www.rba.gov.au/publications/rdp/1988/8810/empirical-models-of-business-investment.html>
5. Theories of Investment: A Theoretical Review. Entreprenörskapsforum (Swedish Entrepreneurship Forum), Working Paper No. 22.
https://entreprenorskapsforum.se/wp-content/uploads/2013/03/WP_22.pdf
6. Corporate culture and investment inefficiency. International Review of Financial Analysis, Elsevier, 2024.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1057521924006689>
7. Hao Y. An Evaluation Study on Investment Efficiency: A Predictive Machine Learning Approach. Complexity, Wiley, 2021.
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1155/2021/6658516>
8. Faruq A.T.M.O. The Determinants of Foreign Direct Investment (FDI): A Panel Data Analysis for the Emerging Asian Economies. arXiv preprint, 2023.
<https://arxiv.org/pdf/2307.07037>

9. What is Driving Private Investment Growth in Africa? New Evidence from Firm-Level Panel Data. Journal of Industry, Competition and Trade, Springer, 2025. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10842-025-00444-x>
10. Incentives for Private Industrial Investment in Historical Perspective: Industrial and Investment Promotion in Uruguay (1974-2010). arXiv preprint, 2023. <https://arxiv.org/pdf/2310.07738>
11. The macroeconomic determinants of trade openness in Latin American countries: A panel data analysis. F1000Research / PMC, 2025. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC11842959/>
12. Improved database of public-private partnerships from World Bank with imputed economic, institutional and conflict data. Data in Brief, Elsevier, 2025. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352340925001891>
13. World Bank. World Bank Open Data. <https://data.worldbank.org/>
14. World Bank. Private Participation in Infrastructure (PPI). <https://ppi.worldbank.org/en/ppi>
15. Determinants of households' investment in energy efficiency and renewables: evidence from the OECD survey. Environmental Research Letters, IOP Publishing, 2015. <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1748-9326/10/4/044015>

XIZMAT KO'RSATUVCHI KORXONALAR MARKETING STRATEGIYASINING NAZARIY ASOSLARI: MODDIY VA NOMODDIY XIZMATLARNING QIYOSIY TAHLILI

Raxmatova Sitara Shuxratjon qizi

Tashkent International University
“Iqtisodiyot va Moliya” kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada xizmat ko'rsatuvchi korxonalar marketing strategiyasining nazariy asoslari hamda xizmatlar bozorining tovarlar bozoridan farqlanuvchi o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilindi. Tadqiqotning asosiy maqsadi moddiy va nomoddiy xizmatlar o'rtasidagi sifat farqlarini izchil mezonlar asosida asoslash va shu asosda xizmat marketingi yondashuvini takomillashtirishdan iborat. Tadqiqotda qiyosiy tahlil, tasniflash, tizimli yondashuv va kontent-tahlil usullaridan foydalanildi. Xizmatning iqtisodiy mohiyatiga oid mavjud ta'riflar umumlashtirilib, xizmatning mehnat mahsuli sifatidagi talqini asoslandi. Moddiy va nomoddiy xizmatlar beshta mezon - xizmatning o'ziga xosligi, baholash, xizmat ko'rsatuvchi xodimlar, ishlab chiqaruvchi-iste'molchi munosabati va texnologiya bo'yicha qiyoslandi. Xizmatning asosiy va to'liq shakllari, xizmatlarning moslik darajasi hamda xizmat ko'rsatish faoliyatining funksiyalari aniqlandi. Raqamlashtirish va sun'iy intellektning biznes modellariga ta'siri tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari xizmat ko'rsatuvchi korxonalar uchun differensiatsiyalashgan marketing dasturlarini ishlab chiqishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: xizmatlar bozori, xizmat marketingi, moddiy va nomoddiy xizmatlar, xizmat differensiatsiyasi, raqamlashtirish, iste'molchi ehtiyoji.

Аннотация

В статье проанализированы теоретические основы маркетинговой стратегии предприятий сферы услуг, а также специфические особенности рынка услуг, отличающие его от рынка товаров. Основная цель исследования заключается в обосновании качественных различий между материальными и нематериальными услугами на основе последовательной системы критериев и в совершенствовании на этой базе подхода к маркетингу услуг. В исследовании использованы методы сравнительного анализа, классификации, системного подхода и контент-анализа. Обобщены существующие определения экономической сущности услуги и обоснована её трактовка как продукта труда. Материальные и нематериальные услуги сопоставлены по пяти критериям: специфика услуги, оценка, обслуживающий персонал, отношения «производитель -потребитель» и технология. Определены основная и полная формы услуги, степень совместимости услуг, а также функции сервисной деятельности. Проанализировано влияние цифровизации и искусственного интеллекта на бизнес-модели. Результаты исследования имеют практическое значение при разработке дифференцированных маркетинговых программ для предприятий сферы услуг.

Ключевые слова: рынок услуг, маркетинг услуг, материальные и нематериальные услуги, дифференциация услуг, цифровизация, потребности потребителя.

Abstract

The article analyzes the theoretical foundations of the marketing strategy of service enterprises, as well as the specific features of the service market that distinguish it from the goods market. The main aim of the study is to substantiate the qualitative differences between tangible and intangible services on the basis of a consistent set of criteria and, on this basis, to improve the service marketing approach. The study applies the methods of comparative analysis, classification, systematic approach and content analysis. The existing definitions of the economic essence of a service are generalized, and its interpretation as a product of labor is substantiated. Tangible and intangible services are compared by five criteria: the specificity of the service, evaluation, service personnel, the producer -consumer relationship, and technology. The basic and full forms of a service, the degree of service compatibility, and the functions of service activity are identified. The impact of digitalization and artificial intelligence on business models is analyzed. The findings are of practical importance for developing differentiated marketing programs for service enterprises.

Keywords: service market, service marketing, tangible and intangible services, servicescape, service differentiation, digitalization, consumer needs.

KIRISH

Zamonaviy iqtisodiyotda xizmat ko'rsatish sohasining roli va salmog'i izchil ortib bormoqda. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, rivojlangan mamlakatlarning yalpi ichki mahsulotidagi xizmatlar ulushi hozirgi kunda uchdan ikki qismni tashkil etmoqda [17]. Mazkur o'sishning asosida ishlab chiqarishning murakkablashuvi, bozorning kundalik tovarlar bilan to'yinganligi hamda ilmiy-texnik taraqqiyot natijasida yangi faoliyat turlarining paydo bo'lishi yotadi.

Xizmatlar bozori tovarlar bozori bilan birgalikda bozor iqtisodiyotining umumiy qonunlariga bo'ysunadi, biroq u bir qator o'ziga xos xususiyatlari bilan tubdan ajralib turadi. Aynan shu xususiyatlar tovarlarni sotish uchun ishlab chiqilgan an'anaviy marketing modellarini xizmat ko'rsatish sohasiga o'zgarishsiz qo'llashni imkonsiz qiladi [8]; [9]. Shu boisdan xizmat ko'rsatuvchi korxonalar uchun marketing strategiyasini ishlab chiqishdan oldin xizmat turlarini, uning mohiyatini va o'ziga xos mahsulot sifatidagi tabiatini chuqur tahlil qilish zarurati tug'iladi.

Xizmat ko'rsatish sohasi bo'yicha ko'plab ilmiy ishlar mavjud bo'lishiga qaramay, moddiy va nomoddiy xizmatlar o'rtasidagi sifat farqlari hamda ularning marketing nuqtai nazaridan oqibatlari yetarlicha tizimlashtirilmagan. Ayni shu tadqiqot bo'shlig'i - xizmatning ikki turini izchil mezonlar tizimi orqali qiyoslash va undan strategik xulosalar chiqarish zaruratidir.

Tadqiqotning maqsadi - moddiy va nomoddiy xizmatlarning sifat farqlarini asoslash va shu asosda xizmat ko'rsatuvchi korxonalar marketing strategiyasining nazariy asoslarini takomillashtirishdan iborat. Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- xizmatlar bozorining tovarlar bozoridan farqlanuvchi xususiyatlarini umumlashtirish;
- xizmatning iqtisodiy mohiyatiga oid mavjud ta'riflarni tahlil qilish va muallif talqinini asoslash;
- moddiy va nomoddiy xizmatlarni beshta mezon bo'yicha qiyoslash;
- xizmatning asosiy va to'liq shakllari hamda moslik darajasini aniqlash;
- xizmat ko'rsatish faoliyatining funksiyalarini va raqamlashtirish ta'sirini baholash.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi va xorijiy mamlakatlar olimlarining ilmiy nashrlarining katta qismi xizmat ko'rsatish sohasidagi tadqiqotlarga bag'ishlangan. Shunga qaramay, fanda xizmat kategoriyasining yagona ta'rifi shakllangan emas - olimlar uning juda ko'p sonli talqinlarini taklif qiladi.

G.L.Bagiyevning ishlarida xizmatga oid ta'riflar tizimlashtirilgan bo'lib, ularda xizmat harakat, faoliyat, faoliyat turi, faoliyat natijasi yoki foyda orqali belgilanadi [1]. Bu yondashuvlarning aksariyati xizmatni jarayon yoki natija sifatida qarashda farqlanadi. V.N.Staxanov va D.V.Staxanovlarning ta'rifiga tayanib [2], mazkur tadqiqotda xizmat - mehnat mahsuli bo'lib, uning foydali ta'siri moddiyatga yoki shaxsga qaratilgan faoliyat (jarayonning o'zi yoki uning natijasi) shaklida namoyon bo'ladi, deb talqin qilinadi. Ushbu ta'rif xizmatning ham jarayoniy, ham natijaviy jihatlarini birlashtirgani bilan ajralib turadi.

Xizmat marketingi sohasida M.J.Bitnerning ishlari muhim o'rin tutadi. U xizmatning ko'rinmas tabiati sharoitida iste'molchi idrokini shakllantiruvchi moddiy muhit yig'indisini «xizmat ko'rsatish landshafti» (servicescape) tushunchasi orqali izohlaydi [3]. E.V.Novatorov esa qarama-qarshi tendensiyaning - tovar ishlab chiqaruvchilar mahsulotga nomoddiy xususiyatlar qo'shishga intilayotgan bir paytda, xizmat ko'rsatuvchilar o'z takliflariga sifatga guvohlik beruvchi moddiy elementlar qo'shishini ta'kidlaydi [4]. Xizmat sifatini baholashda Parasuraman, Zeithaml va Berry ishlab chiqqan SERVQUAL modeli keng qo'llaniladi [13], unda sifat ishonchlik, javob berish qobiliyati, kafolat, empatiya va moddiy ashyolar o'lchamlari orqali baholanadi.

Xizmatlarni tasniflash masalasida I.M.Tihoykina va E.V.Petruhinaning yondashuvi diqqatga sazovor: ular xizmatlarni oddiy va murakkab turlarga ajratadi, bunda bir qator komponentlardan tashkil topgan murakkab xizmat mahsulot sifatida qaralishi mumkin [5]. A.J.Romanovich boshchiligidagi olimlar guruhi xizmat ko'rsatish faoliyatining funksiyalarini ajratib ko'rsatadi [6]. Yu.P.Sviridenko va V.V.Xmelevlarning ehtiyojlarni energiya resurslari bilan tenglashtiruvchi qarashi [7] bahsli bo'lib, mazkur tadqiqotda to'liq qo'llab-quvvatlanmaydi. Vargo va Lushning «Service-Dominant Logic» paradigmasi esa xizmatni barcha iqtisodiy ayirboshlashlarning fundamental shakli sifatida talqin qiladi [12].

Adabiyotlar sharhi shuni ko'rsatadiki, mavjud tadqiqotlar xizmatning umumiy mohiyatini yetarlicha yoritgan bo'lsa-da, moddiy va nomoddiy xizmatlar o'rtasidagi farqni izchil mezonlar asosida qiyoslash hamda bu farqlardan marketing strategiyasi

uchun amaliy xulosalar chiqarish masalasi ochiq qolmoqda. Ushbu maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

METADOLOGIYA

Tadqiqot sifatli (kvalitativ) tahlilga asoslangan bo'lib, quyidagi ilmiy usullar majmuasidan foydalanilgan. Qiyosiy tahlil usuli moddiy va nomoddiy xizmatlarni beshta mezon bo'yicha taqqoslashda qo'llanildi. Tasniflash usuli xizmatlarni turlari, mosligi va murakkablik darajasiga ko'ra guruhlash imkonini berdi. Tizimli yondashuv xizmat ko'rsatish faoliyatini o'zaro bog'liq funksiyalar majmuasi sifatida ko'rib chiqishga asos bo'ldi.

Nazariy asos sifatida xizmat marketingi va xizmat iqtisodiyoti sohasidagi yetakchi mualliflarning ilmiy ishlari kontent-tahlildan o'tkazildi [1], [13]. Tahlil jarayonida mavjud ta'riflar va tasniflar qiyoslanib, ularning kuchli va zaif jihatlari aniqlandi hamda mualliflik umumlashmalari shakllantirildi. Tadqiqotning empirik bazasini xizmat ko'rsatish sohasining turli segmentlaridan (bank, ta'lim, tibbiyot, turizm, maishiy xizmatlar) olingan amaliy misollar tashkil etadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot natijalari xizmatlar bozorini tovarlar bozoridan ajratib turuvchi quyidagi asosiy xususiyatlarni aniqlash imkonini berdi:

- hududiy segmentatsiya va mahalliy xususiyat;
- qisqa ishlab chiqarish sikli tufayli yuqori kapital aylanmasi;
- xizmat ko'rsatishda kichik va o'rta korxonalarining ustunligi;
- xizmatlarni tashish va saqlashning imkonsizligi sababli ularning bozor sharoitlariga yuqori sezgirliigi;
- ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'rtasidagi shaxsiy kommunikatsiya bilan bog'liq xizmat ko'rsatish jarayonining o'ziga xosligi;
- xizmatlar va texnologiyalarning individualligi hamda nostandartligi natijasida mahsulotlarning yuqori differentsiatsiyasi.

Mazkur xususiyatlar xizmatlar bozorini hududiy jihatdan bo'linuvchan va iste'molchi bilan bevosita aloqaga bog'liq bozor sifatida tavsiflaydi. Shu sababli xizmat marketingida hududiy yondashuv va shaxsiy kommunikatsiya tovarlar marketingiga nisbatan ancha katta ahamiyat kasb etadi [9]. Shu bilan birga, ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va san'at kabi sohalarda bozor munosabatlari davlat ishtirokining muhim sektorini ham o'z ichiga oladi: ijtimoiy xizmatlar inson hayoti uchun fundamental ahamiyatga ega bo'lgani bois ularni alohida iste'moldan chiqarib tashlash maqbul emas.

Tadqiqotning markaziy natijasi xizmatlarni moddiy va nomoddiy turlarga ajratish va ularni izchil mezonlar bo'yicha qiyoslashdan iborat. Moddiy xizmatlar (ta'mirlash, transport, yuklash-tushirish, saqlash, uy-joy va kommunal xizmatlar) moddiy obyektlarni o'zgartirishga (yaxshilashga) qaratilgan bo'lsa, nomoddiy xizmatlar (ta'lim, madaniyat, tibbiyot, turizm, sug'urta) shaxsga yo'naltirilgan bo'ladi. Quyidagi 1-jadvalda ikki tur beshta mezon bo'yicha qiyoslangan.

1-jadval.
Moddiy va nomoddiy xizmatlarning beshta mezon bo'yicha qiyosiy tahlili¹

Mezon	Moddiy xizmatlar	Nomoddiy xizmatlar
Xizmatning o'ziga xosligi	O'zgaruvchanlik diapazoni nisbatan tor; dekompozitsiya tahlili mumkin (rang, o'lcham, shakl o'zgaradi).	O'zgaruvchanlik diapazoni keng; standartlashtirish qiyin, individuallik yuqori.
Xizmatni baholash	Faqat bevosita natija muhim; nuqsonlarni tuzatish ko'pincha mumkin.	Obyektning yakuniy holati muhim; baholash «xizmat ko'rsatish landshafti» orqali amalga oshadi.
Xizmat ko'rsatuvchilar	Asosan o'rta (maxsus) ma'lumotli xodimlar; ko'proq erkaklar.	Ko'pincha oliy ma'lumotli mutaxassislar; ko'proq ayollar.
Ishlab chiqaruvchi - iste'molchi munosabati	Iste'molchining jarayonda doimiy ishtiroki shart emas; tezroq bajarilishi afzal ko'riladi.	Iste'molchi ishtiroki va ijobiy munosabati natijaga sezilarli ta'sir qiladi (ta'lim, tibbiyot).
Xizmat ko'rsatish texnologiyasi	Texnologik sikl qisqa/uzoq; xatolarni tuzatish imkoniyati nisbatan yuqori.	Inson mehnati ulushi katta; xatolarni tuzatish deyarli imkonsiz.

1-jadvalda nomoddiy xizmatlarda baholashning dastlabki bosqichda imkonsizligi marketing strategiyasi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Iste'molchi xizmatni iste'mol qilishdan oldin uning sifatini oldindan tekshira olmagan bo'lsa, xizmat ko'rsatuvchi korxona xizmatning ko'rinadigan elementlari - bino interyerining jozibadorligi va xodimlarning do'stona, e'tiborli munosabati orqali sifatga ishonch hosil qilishga harakat qiladi. M.J.Bitner ta'biri bilan aytganda, aynan shu elementlar yig'indisi «xizmat ko'rsatish landshafti»ni tashkil etadi [3]. Mahsulotlar ko'proq logistika orqali, xizmatlar esa marketing orqali targ'ib qilingani sababli, xizmatlarni «moddiylashtirish» zamonaviy xizmat marketingining markaziy vazifasiga aylanadi[4].

Ikki tur o'rtasidagi yana bir muhim farq xatolar narxida namoyon bo'ladi. Moddiy xizmatlarda nuqsonni keyinchalik tuzatish ko'pincha mumkin bo'lsa, nomoddiy xizmatlarda bu deyarli imkonsiz. Xalq orasidagi yondashuvga ko'ra «shifokorlarning xatolari qimmatga tushadi»; o'qituvchilarning xatolari esa avvaliga kamroq sezilsa-da, oxir-oqibat ular ham qimmatga aylanadi. Bu holat nomoddiy xizmatlarda sifat nazorati va xodimlar malakasiga qo'yiladigan talablarni keskin oshiradi [13]; [14].

Tadqiqot natijalari xizmatning ikki shaklda - asosiy va to'liq shaklda taqdim etilishini ko'rsatadi. Asosiy xizmat faqat xizmatning o'zagini qamrab olsa, to'liq xizmat unga infratuzilma elementlarini va boshqa iste'molchilar bilan muloqot

¹ Muallif tomonidan ilmiy adabiyotlar tahlili asosida tuzilgan/

imkoniyatini qo'shadi. Masalan, uyda sartarosh asosiy xizmatni taqdim etadi, salonda esa to'liq xizmat ko'rsatish uchun interyer, harorat, yorug'lik, kutish davridagi qulayliklar (jurnallar, choy, kofe) hamda muloqot muhiti yaratiladi. Spektakl yoki konsertning televizion ko'rsatuvi asosiy xizmatga misol bo'lsa, madaniy muassasaga tashrif to'liq xizmat hisoblanadi.

Narx siyosati nuqtayi nazaridan xizmat narxi xizmat ko'rsatuvchining darajasi va xizmat elementlarining to'liqligi bilan belgilanadi. Qiziq holat shundaki, asosiy xizmat har doim ham arzonroq bo'lavermaydi: agar mutaxassis maxsus korxonadan chaqirilsa va yetib kelish xarajatlari yuqori bo'lsa, asosiy xizmat to'liq xizmatdan qimmatga tushishi mumkin. Bundan tashqari, xizmat sifati va'da qilingan darajaga mos kelsa, iste'molchi qo'shimcha haq to'lashga ham tayyor bo'ladi - bu xizmat marketingida qiymatga asoslangan narx belgilash imkoniyatini ochadi [8].

Xizmatlarni tasniflashda ularning o'zaro mosligi muhim masala hisoblanadi. Tadqiqotda mosligi bo'yicha ikki guruh ajratildi. Birinchisi - shartli ravishda mos keladigan xizmatlar, masalan, tibbiy xizmatni madaniy-ko'ngilochar xizmatlar bilan birlashtirish (stomatologik muolajaga sokin musiqa hamrohligi yoki statsionar bemorlar uchun tinchlantiruvchi videolar). Ikkinchisi - mos keladigan xizmatlar, jumladan chakana savdo (agar tovar muassasa profiliga mos kelsa) va ovqatlanish xizmatlari deyarli barcha xizmatlar bilan uyg'unlashadi.

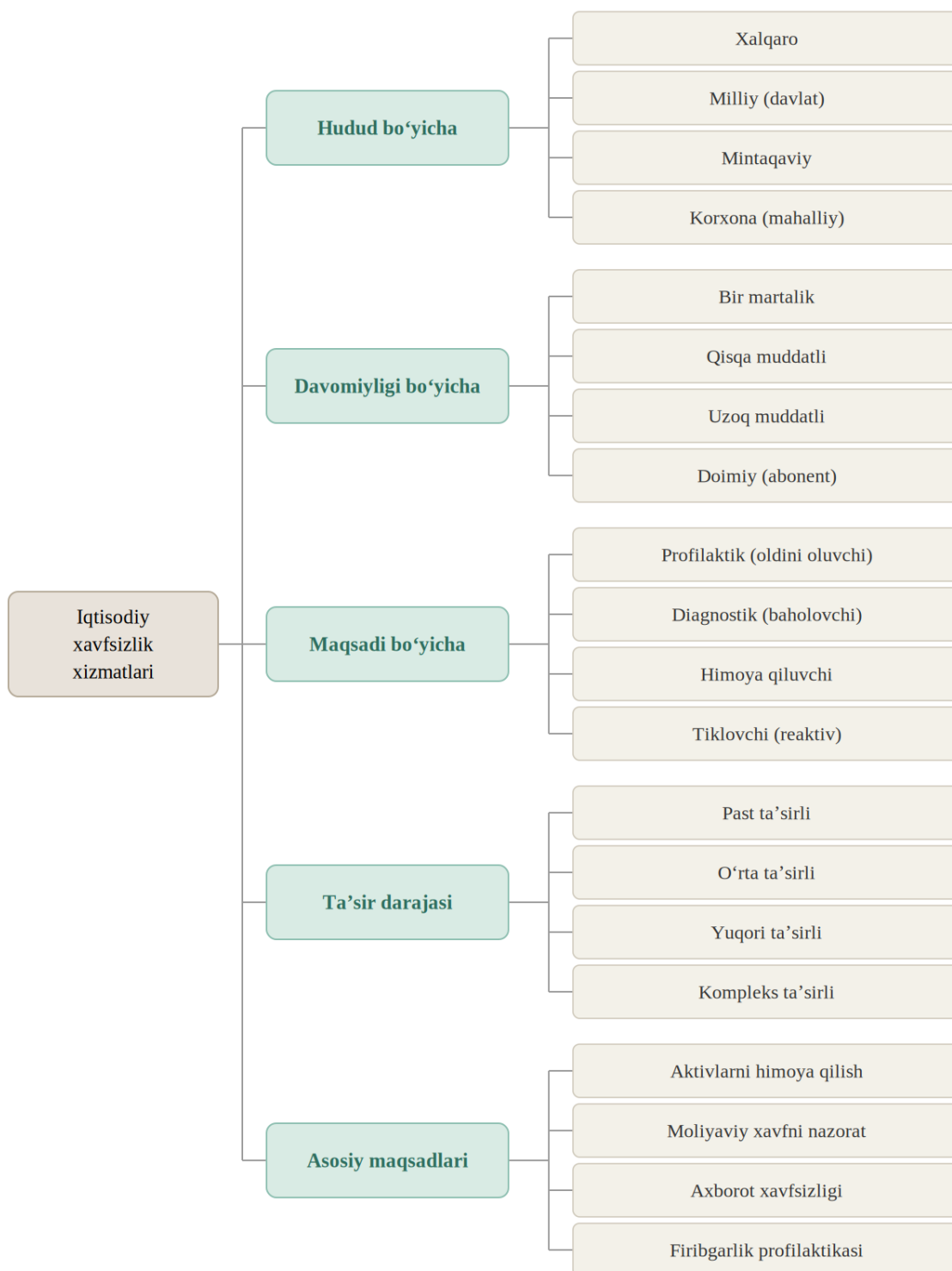
Murakkab xizmatlarning yaqqol namunasi turizm bo'lib, u maqsadli xizmatni (sog'liqni saqlash, sport, madaniy ko'ngilochar xizmatlar) va infratuzilma xizmatlarini birlashtiradi [5]. Iste'molchi dam olish maskanini xizmatlar to'plamini o'z ichiga olgan yaxlit mahsulot sifatida tanlaydi va uning umumiy foydaliligini boshqa hududlar bilan qiyoslaydi. Bu holat xizmat marketingida alohida xizmatlarni emas, balki yaxlit qiymat taklifini (value proposition) shakllantirish zaruratini ko'rsatadi [12].

A.J.Romanovich boshchiligidagi olimlar ishlari [6] va mazkur tadqiqot asosida xizmat ko'rsatish faoliyatining quyidagi funksiyalari aniqlandi: axborot, qiymatga yo'naltirilganlik, kommunikatsiya, kadrlar resursi va dam olish. Bularning ichida qiymatga yo'naltirilganlik funksiyasi alohida ilmiy qiziqish uyg'otadi. Mavjud yondashuvda bu funksiya asosan reklama, ekspertiza, imij yaratish va psixodiagnostika xizmatlari orqali izohlanadi.

Biroq mazkur tadqiqotda muallif boshqacha yondashuvni asoslaydi: jamiyatning teng darajada, ehtimol undan ham muhimroq vazifasi inson ongini to'g'ri ma'naviy yo'nalishga yo'naltirishdir. Shu sababli ta'lim va madaniyat ham qiymatga yo'naltirilganlik funksiyasini bajaradigan xizmat ko'rsatish faoliyati turlariga kiritilishi kerak. Ushbu nazariy qo'shimcha xizmatning nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy-ma'naviy qiymat yaratuvchi tabiatini ta'kidlaydi.

Iste'molchilar o'z ehtiyojlarini har doim ham to'liq anglayvermasligi yoki aniq ifodalay olmasligi muhim ahamiyatga ega. «Nosce te ipsum» (o'zingni angla) tamoyiliga muvofiq, xizmat ko'rsatuvchining vazifasi iste'molchiga uning haqiqiy ehtiyojlarini aniqlashda yordam berish va siyosiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy jarayonlarni hisobga olgan holda bu ehtiyojlarning o'zgarishiga ta'sir ko'rsatishdir. Bu

yondashuv xizmat marketingini oddiy sotuvdan farqli ravishda iste'molchi bilan uzoq muddatli munosabat shakllantirishga yo'naltiradi [12].

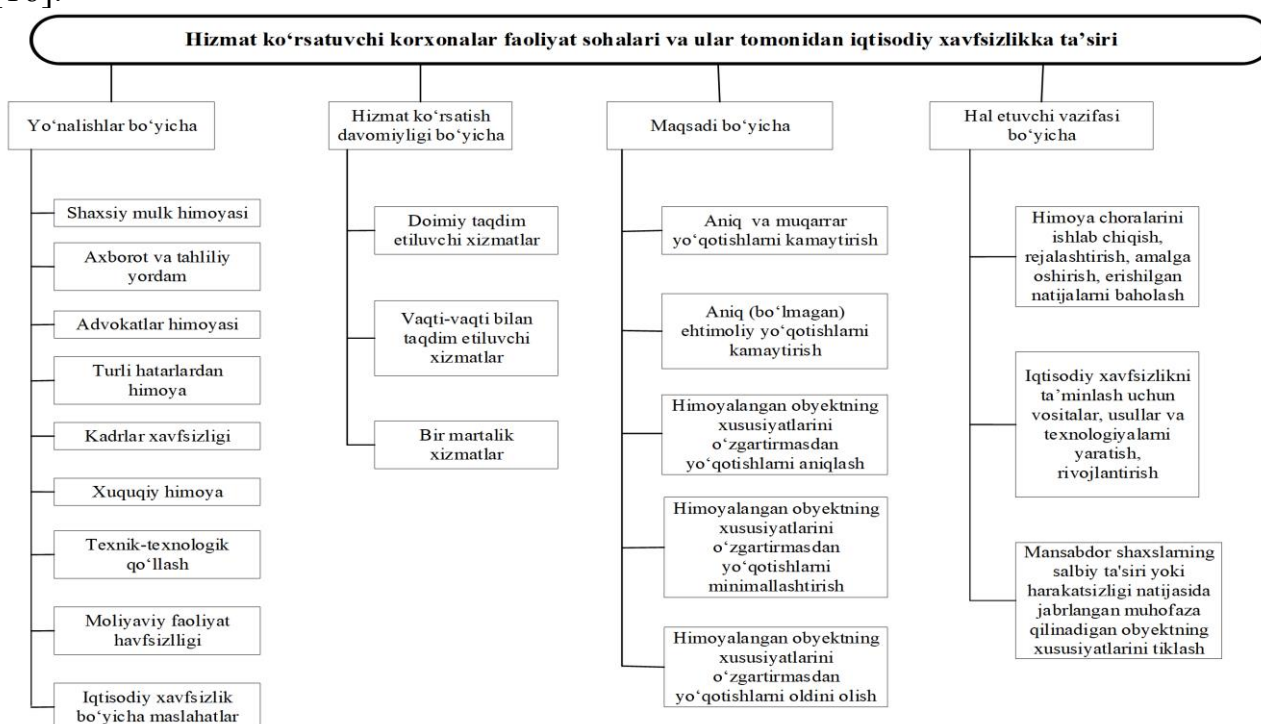

1-rasm. Iqtisodiy xavfsizlik xizmatlarini beshta belgi bo'yicha tasniflovchi blok-sxema¹

¹ Muallif ishlanmasi

Tadqiqot natijalari ilmiy-texnik taraqqiyot, xususan raqamlashtirish va sun'iy intellektning xizmat ko'rsatish biznesini tubdan o'zgartirayotganini ko'rsatadi [15; 16]. Yangi texnologiyalar nafaqat xizmat ko'rsatish usulini, balki butun biznes modellarini o'zgartirmoqda. Masalan, bank operatsiyalarini avtomatlashtirish, omonatlarni qabul qilish, kreditlarni qaytarish va bankomatlar orqali naqd pul berish kabi jarayonlar mijozga xizmat ko'rsatishning an'anaviy modelini qayta qurmoqda.

Ilmiy-texnik taraqqiyotga asoslangan iqtisodiy rivojlanish, o'z navbatida, tovarlarni yetkazib berish va ulardan foydalanish bilan bog'liq xizmatlarning o'sishiga obyektiv ravishda yordam beradi: har qanday yuqori texnologiyali va uzoq muddat xizmat qiluvchi mahsulot o'ziga xizmatlarga talab yaratadi [14]. Shu tariqa raqamlashtirish moddiy va nomoddiy xizmatlar o'rtasidagi chegaralarni yumshatib, gibril (aralash) xizmat modellarini vujudga keltirmoqda. Bu xizmat marketingida texnologik vositalar bilan inson omilini muvozanatlashtirish vazifasini ilgari suradi [16].

2-Rasm. Xizmat ko'rsatuvchi korxonalar faoliyat sohalari va ular tomonidan iqtisodiy xavfsizlikka ta'siri¹

Xizmat ko'rsatish sohasining alohida yo'nalishini davlat va xususiy korxonalar tomonidan shartnoma asosida haq evaziga ko'rsatiladigan ixtisoslashgan iqtisodiy xavfsizlik xizmatlari tashkil etadi. Bunday xizmatlar himoyalananayotgan aktivning xususiyatlarini saqlash, yaxshilash, tiklash hamda himoya choralari ko'rilmagan taqdirda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan zararni oldini olish yoki qoplashga qaratiladi. Ularni beshta belgi - hudud, xizmat ko'rsatish davomiyligi, maqsadi, himoyalangan aktivga ta'sir darajasi va hal qilinadigan asosiy maqsadlar bo'yicha tasniflash mumkin (1-rasm).

¹ Muallif ishlanmasi

Ushbu tasnif zarur resurslarni aniqroq rejalashtirish, kuchlarni to'g'ri taqsimlash va tegishli ish usullarini tanlash imkonini beradi; aktivga ta'sir darajasini bilish esa uning kelajakdagi xavfsizligini oldindan baholashga yordam beradi. Shu bilan birga, xizmat ko'rsatuvchi korxonalarining turli faoliyat sohalari iqtisodiy xavfsizlikning muayyan jihatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi: moliyaviy xizmatlar barqarorlikni, biznes xizmatlari risklarni boshqarishni, axborot-kommunikatsiya xizmatlari kiberhimoyani, transport-logistika ta'minot uzluksizligini, ijtimoiy xizmatlar esa inson kapitalini ta'minlaydi (2-rasm).

Xizmatga bo'lgan talab tahlil qilinganda, ba'zi xizmatlar iste'molchining o'zi tomonidan o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish tarzida bajarilishi mumkinligini hisobga olish muhim. Bunday xulq-atvor ikki turtki bilan izohlanadi: xarajatlarni tejash yoki sevimli mashg'ulot (xobbi). Mazkur ikki turtkning shartlar bo'yicha qiyosi 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Xarajatlarni tejash yoki sevimli mashg'ulot tufayli o'z-o'ziga xizmat ko'rsatishni qiyoslash¹

O'z-o'ziga xizmat shartlari	Xarajatlarni tejash	Sevimli mashg'ulot (xobbi)
Kerakli vaqtning mavjudligi	Ba'zan asosiy faoliyat hisobiga	To'liq bo'sh vaqt
Malaka darajasi	Mutaxassisdan tegishli tayyorgarlikdan o'tish talab etiladi	Ko'nikmalar ko'pincha mustaqil yoki fikrdoshlar bilan takomillashtiriladi
Uskuna va moddiy resurslarni sotib olish	Narx arzon bo'lgan davrda amalga oshiriladi	Narx hal qiluvchi omil emas

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari xizmat ko'rsatuvchi korxonalar marketing strategiyasining nazariy asoslari bo'yicha quyidagi asosiy xulosalarni shakllantirish imkonini berdi.

Birinchidan, xizmatlar bozori tovarlar bozorining umumiy qonunlariga bo'ysunsa-da, hududiy segmentatsiya, kapitalning yuqori aylanmasi, saqlash va tashishning imkonsizligi hamda ishlab chiqaruvchi-iste'molchi o'rtasidagi bevosita kommunikatsiya kabi xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bu xususiyatlar xizmat marketingida differentsiatsiyalashgan yondashuvni talab qiladi.

Ikkinchidan, moddiy va nomoddiy xizmatlarning beshta mezon bo'yicha qiyosiy tahlili shuni ko'rsatdiki, nomoddiy xizmatlar yuqori o'zgaruvchanlik, baholashning dastlabki imkonsizligi, iste'molchining jarayondagi faol ishtiroki va xatolarni tuzatishning murakkabligi bilan tavsiflanadi. Aynan shu farqlar xizmat ko'rsatish landshaftini shakllantirish va xizmatni "moddiylashtirish"ni nomoddiy xizmatlar marketingining markaziy vazifasiga aylantiradi.

Uchinchidan, xizmatning asosiy va to'liq shakllarini ajratish hamda murakkab xizmatlarni yaxlit qiymat taklifi sifatida shakllantirish xizmat ko'rsatuvchi

¹ Muallif ishlanmasi

korxonalarga qiymatga asoslangan narx belgilash va iste'molchi sodiqligini oshirish imkonini beradi.

To'rtinchidan, tadqiqotda ta'lim va madaniyatni xizmat ko'rsatish faoliyatining qiymatga yo'naltirilganlik funksiyasiga kiritish asoslandi, bu esa xizmatning ijtimoiy-ma'naviy qiymat yaratuvchi tabiatini nazariy jihatdan boyitadi.

Tadqiqot natijalari asosida xizmat ko'rsatuvchi korxonalar uchun quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- xizmat turiga qarab differensiatsiyalashgan marketing dasturlarini ishlab chiqish;
- nomoddiy xizmatlarda sifatga guvohlik beruvchi moddiy belgilar (interyer, xodimlar ko'rinishi, raqamli platforma sifati)ga e'tibor qaratish;
- xizmat sifatini muntazam baholash va nazorat qilish tizimini joriy etish;
- raqamli vositalar bilan inson omilini muvozanatlashtirgan gibrid xizmat modellarini qo'llash;
- iste'molchi bilan uzoq muddatli munosabatni rivojlantirishga yo'naltirilgan marketing yondashuvini shakllantirish.

Tadqiqotning cheklovlari uning asosan nazariy-qiyosiy tahlilga asoslanishi va empirik miqdoriy ma'lumotlar bilan to'ldirilmaganligi bilan bog'liq. Kelajakdagi tadqiqotlarda taklif etilgan nazariy umumlashmalarni aniq tarmoqlar misolida empirik tekshirish, iste'molchi qoniqishini o'lchovchi modellar ishlab chiqish hamda raqamlashtirishning xizmat sifatiga ta'sirini miqdoriy baholash istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Bagiyev, G.L., & Tarasevich, V.M. (2018). Marketing: uchebnik dlya vuzov. 4-e izd. SPb.: Piter. - 752 s.
2. Stakhanov, V.N., & Stakhanov, D.V. (2017). Marketing sfery uslug: uchebnoe posobie. M.: Ekspertnoe byuro. - 160 s.
3. Bitner, M.J. (1992). Servicescapes: The Impact of Physical Surroundings on Customers and Employees. Journal of Marketing, 56(2), 57 -71. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/002224299205600209>
4. Novatorov, E.V. (2015). Marketing uslug: teoriya i metodologiya: monografiya. SPb. - 198 s.
5. Tikhoykina, I.M., & Petrukhina, E.V. (2019). Voprosy klassifikatsii sfery uslug. Ekonomicheskie nauki, (4), 45 -52.
6. Romanovich, V.K. i dr. (2016). Servisnaya deyatelnost: uchebnik. M.: Dashkov i K. - 284 s.
7. Sviridenko, Yu.P., & Khmelev, V.V. (2014). Servis i servisnaya deyatelnost. M.: Alfa-M. - 240 s.
8. Kotler, P., & Keller, K.L. (2016). Marketing Management. 15th ed. Pearson Education. URL: <https://www.pearson.com>
9. Lovelock, C., & Wirtz, J. (2016). Services Marketing: People, Technology, Strategy. 8th ed. Pearson Education.

10. Zeithaml, V.A., Bitner, M.J., & Gremler, D.D. (2018). *Services Marketing: Integrating Customer Focus Across the Firm*. 7th ed. McGraw-Hill Education.
11. Grönroos, C. (2015). *Service Management and Marketing: Managing the Service Profit Logic*. 4th ed. Wiley. URL: <https://www.wiley.com>
12. Vargo, S.L., & Lusch, R.F. (2004). Evolving to a New Dominant Logic for Marketing. *Journal of Marketing*, 68(1), 1 -17. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1509/jmkg.68.1.1.24036>
13. Parasuraman, A., Zeithaml, V.A., & Berry, L.L. (1988). SERVQUAL: A Multiple-Item Scale for Measuring Consumer Perceptions of Service Quality. *Journal of Retailing*, 64(1), 12 -40.
14. Fitzsimmons, J.A., & Fitzsimmons, M.J. (2014). *Service Management: Operations, Strategy, Information Technology*. 8th ed. McGraw-Hill.
15. Wirtz, J., & Lovelock, C. (2021). Digital service strategy: technology and the transformation of services. *Journal of Service Management*, 32(4), 533 -550.
16. Huang, M.H., & Rust, R.T. (2018). Artificial Intelligence in Service. *Journal of Service Research*, 21(2), 155 -172. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1094670517752459>
17. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. (2024). *Xizmatlar sohasi ko‘rsatkichlari: statistika to‘plam*. Toshkent. URL: <https://stat.uz>

MINTAQADA BARQAROR RIVOJLANISHNI TA'MINLASHDA RESURS SALOHİYATIDAN FOYDALANISHNING EKONOMETRIK TAHLILI

Sattarov A.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti
tadqiqotchisi

Annotatsiya

Maqolada mintaqaning barqaror rivojlanishini ta'minlashda resurs salohiyatidan foydalanish darajasining ta'siri ekonometrik model yordamida tahlil qilingan. Eng kichik kvadratlar usuli (OLS), tavsifiy statistika, korrelyatsion-regression tahlil va multikollinearlik testlari (VIF) qo'llanilgan. Mintaqaviy resurs salohiyatidan samarali foydalanish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: resurs salohiyati, mintaqaviy iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, integral indeks, eng kichik kvadratlar usuli.

Аннотация

В статье с использованием эконометрической модели проанализировано влияние уровня использования ресурсного потенциала на обеспечение устойчивого развития региона. Применены метод наименьших квадратов (OLS), описательная статистика, корреляционно-регрессионный анализ и тесты на мультиколлинеарность (VIF). Разработаны практические рекомендации по эффективному использованию регионального ресурсного потенциала.

Ключевые слова: ресурсный потенциал, региональная экономика, устойчивое развитие, интегральный индекс, метод наименьших квадратов.

Abstract

This article analyzes the impact of the level of resource potential utilization on ensuring sustainable regional development using an econometric model. The Ordinary Least Squares (OLS) method, descriptive statistics, correlation and regression analysis, and multicollinearity tests (VIF) were employed. Practical recommendations were developed for the efficient utilization of regional resource potential.

Keywords: resource potential, regional economy, sustainable development, composite index, Ordinary Least Squares (OLS) method.

KIRISH

Mintaqalarning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash zamonaviy iqtisodiy siyosatning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bunda mintaqada mavjud tabiiy, mehnat, moliyaviy-investitsion va innovatsion resurslardan qanchalik oqilona va samarali foydalanilishi rivojlanish sur'atlarini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida chiqadi. Resurs salohiyatidan foydalanishning barqaror rivojlanishga ta'sirini faqat tavsifiy tahlil orqali emas, balki miqdoriy, ekonometrik usullar yordamida baholash tegishli boshqaruv qarorlarining ilmiy asoslanganligini oshiradi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi mintaqaning resurs salohiyati tarkibiy qismlari (tabiiy, mehnat, investitsion va innovatsion resurslar) bilan uning barqaror rivojlanish

darajasi o'rtasidagi miqdoriy bog'liqlikni ko'p omilli regressiya modeli asosida aniqlash va olingan natijalar asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat:

- 1) barqaror rivojlanishni ifodalovchi integral indeksni shakllantirish;
- 2) resurs salohiyatining asosiy komponentlarini o'zgaruvchilar sifatida tanlash;
- 3) ko'p omilli chiziqli regressiya modelini qurish va uni statistik testlar orqali baholash;
- 4) olingan natijalarni iqtisodiy jihatdan izohlash va tavsiyalar shakllantirish.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mintaqaning barqaror rivojlanishini ta'minlashda resurs salohiyatidan samarali foydalanish masalasi iqtisodiy tadqiqotlarda muhim yo'nalishlardan biri sifatida qaraladi. Mazkur yo'nalishda olib borilgan ilmiy izlanishlar resurslardan foydalanish samaradorligini miqdoriy baholash uchun ekonometrik yondashuvlarning keng qo'llanilishini ko'rsatadi.

Gujarati va Porter ekonometrik modellash nazariyasini rivojlantirib, ko'p omilli regressiya modeli iqtisodiy jarayonlar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashning ishonchli vositalaridan biri ekanligini asoslagan. Mualliflar model parametrlarini baholash, gipotezalarni tekshirish hamda iqtisodiy natijalarni statistik jihatdan izohlash metodologiyasini batafsil yoritganlar [1].

Wooldridge zamonaviy ekonometrik usullarni amaliy ma'lumotlar bilan uyg'unlashtirib, iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishda regressiya modellari, diagnostik testlar va natijalarni iqtisodiy talqin qilishning nazariy asoslarini takomillashtirgan. Ushbu yondashuv mintaqaviy rivojlanish omillarini baholashda ham keng qo'llaniladi [2].

Greene ekonometrik modellarni baholashda multikollinearlik, geteroskedastiklik va avtokorrelyatsiyani tekshirish usullarining ahamiyatini asoslagan. Uning tavsiyalari modelning statistik ishonchliligini oshirish va natijalarni xolis baholash imkonini beradi [3].

Mahalliy ilmiy tadqiqotlarda ham mintaqaviy iqtisodiyot va hududlarni boshqarish masalalari resurs salohiyatidan foydalanish samaradorligi bilan uzviy bog'liq holda o'rganilgan. Ushbu ishlarda tabiiy, mehnat, investitsion va innovatsion resurslarning hududiy rivojlanishdagi o'rni hamda ularni boshqarish mexanizmlari yoritilgan [4].

O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishi, investitsiyalar, bandlik va ishlab chiqarish ko'rsatkichlarini baholash uchun muhim axborot manbai hisoblanadi. Mazkur statistik ma'lumotlar ekonometrik modellarni shakllantirish va ularning empirik natijalarini asoslash imkonini beradi [5].

Mintaqalarni rivojlantirishga oid amaldagi me'yoriy-huquqiy hujjatlar hududiy resurslardan samarali foydalanish, investitsiya faolligini oshirish hamda barqaror rivojlanishni ta'minlashning institutsional asoslarini belgilaydi. Ushbu hujjatlar tadqiqot natijalarini amaliy jihatdan asoslashda muhim manba sifatida xizmat qiladi [6].

METODOLOGIYA

Tadqiqotda mintaqaning barqaror rivojlanish darajasi bilan resurs salohiyati komponentlari o'rtasidagi bog'liqlikni baholash uchun eng kichik kvadratlar usuli (Ordinary Least Squares OLS) asosidagi ko'p omilli chiziqli regressiya modeli qo'llanildi. Natijaviy o'zgaruvchi sifatida mintaqaning barqaror rivojlanish integral indeksi (Y) olindi, u iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik ko'rsatkichlarni normallashtirish yo'li bilan birlashtirgan holda hisoblanadi. Omilli (izohlovchi) o'zgaruvchilar sifatida resurs salohiyatining to'rtta asosiy komponenti tanlandi: X1 tabiiy resurslardan foydalanish darajasi, X2 mehnat resurslaridan foydalanish darajasi (bandlik ko'rsatkichi), X3 asosiy fondlarga investitsiyalarning resurs salohiyatiga nisbatan ulushi, X4 innovatsion resurslardan (ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlariga sarflar ulushi orqali ifodalangan) foydalanish darajasi.

Ushbu bog'liqlik quyidagi ko'p omilli chiziqli regressiya modeli ko'rinishida ifodalandi:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \beta_3 X_3 + \beta_4 X_4 + \varepsilon \quad (1)$$

bu yerda: Y mintaqaning barqaror rivojlanish integral indeksi (0 dan 1 gacha bo'lgan qiymatlarda); X1, X2, X3, X4 mos ravishda tabiiy, mehnat, investitsion va innovatsion resurslardan foydalanish darajasini ifodalovchi omilli o'zgaruvchilar; β_0 modelning erkin hadi (konstanta); $\beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4$ mos omillarning regressiya koeffitsiyentlari, ular tegishli omil bir birlikka o'zgarganda natijaviy belgining o'rtacha o'zgarish miqdorini ko'rsatadi; ε modelning tasodifiy xatolik hadi (barcha hisobga olinmagan omillarning ta'sirini ifodalaydi).

Model parametrlarini baholashda 2015-2024 yillar uchun shakllantirilgan vaqt qatori (illyustrativ-metodik) ma'lumotlaridan foydalanildi ($n = 10$ kuzatuv). Real tadqiqotlarda mazkur model tegishli mintaq bo'yicha davlat statistika organlari rasmiy ma'lumotlari asosida baholanishi lozim; ushbu maqolada model ishlash mexanizmini va uslubiyotini namoyish etish maqsadida shartli ma'lumotlar qo'llanildi. Modelning statistik sifati R^2 , tuzatilgan R^2 , F-statistika, Styudent t-testi, p-qiymatlar hamda multikollinearlikni tekshirish uchun dispersiyani kengaytirish koeffitsiyenti (VIF) yordamida baholandi; qoldiqlarning avtokorrelyatsiyasi Durbin-Watson statistikasi orqali tekshirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Model uchun tanlangan o'zgaruvchilarning asosiy tavsifiy statistik ko'rsatkichlari 1-jadvalda keltirilgan. Tahlil natijalariga ko'ra, 2015-2024-yillar davomida barqaror rivojlanish integral indeksi (Y) 0,412 dan 0,523 gacha oshgan bo'lib, bu mintaqada barqaror rivojlanish darajasining ijobiy va izchil o'sish tendensiyasini aks ettiradi. Shuningdek, tavsifiy statistika natijalari innovatsion resurslardan foydalanish darajasi (X4) bo'yicha eng yuqori o'zgaruvchanlik kuzatilganini ko'rsatdi. Mazkur ko'rsatkichning variatsiya koeffitsiyenti 22,83 % ni tashkil etishi innovatsion faoliyatga yo'naltirilgan resurslar hajmi va ulardan foydalanish samaradorligi yillar kesimida sezilarli farqlanganligini anglatadi. Bu esa innovatsion rivojlanishning mintaq barqaror rivojlanishidagi muhim omillardan biri ekanligini ko'rsatadi.

1-jadval

Tadqiqotda qoʻllanilgan oʻzgaruvchilarning tavsifiy statistikasi (2015-2024 yillar¹)

Koʻrsatkich	Oʻlchov birligi	Min	Maks	Oʻrtacha	Standart ogʻish	Variatsiya koeffitsiyenti, foizda
Y Barqaror rivojlanish integral indeksi	indeks (0-1)	0,412	0,523	0,4664	0,0357	7,65
X1 Tabiiy resurslardan foydalanish darajasi	foizda	54,2	68,2	60,60	4,63	7,64
X2 Mehnat resurslaridan foydalanish darajasi (bandlik)	foizda	71,4	78,9	75,21	2,41	3,20
X3 Asosiy fondlarga investitsiyalar ulushi	foizda	18,6	27,3	22,84	2,98	13,05
X4 Innovatsion resurslardan foydalanish darajasi	foizda	0,82	1,64	1,187	0,271	22,83

Koʻp omilli regressiya modelini baholash natijalari 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

(1)-model boʻyicha regressiya baholash natijalari²

Oʻzgaruvchi	Koeffitsiyent (β)	Standart xato	t-statistika	p-qiymat	VIF
Konstanta (β_0)	-0,187	0,092	-2,033	0,088*	-
X1 Tabiiy resurslardan foydalanish	0,0041	0,0014	2,929	0,026**	1,84
X2 Mehnat resurslaridan foydalanish	0,0058	0,0022	2,636	0,038**	1,62
X3 Investitsiyalar ulushi	0,0072	0,0019	3,789	0,009***	1,97
X4 Innovatsion resurslar	0,0389	0,0161	2,416	0,047**	1,71

Model sifatini baholovchi umumiy koʻrsatkichlar: $R^2 = 0,941$; tuzatilgan R^2 (Adjusted R^2) = 0,894; F-statistika = 20,03 ($p = 0,004$); Durbin-Watson = 1,87; kuzatuvlar soni $n = 10$.

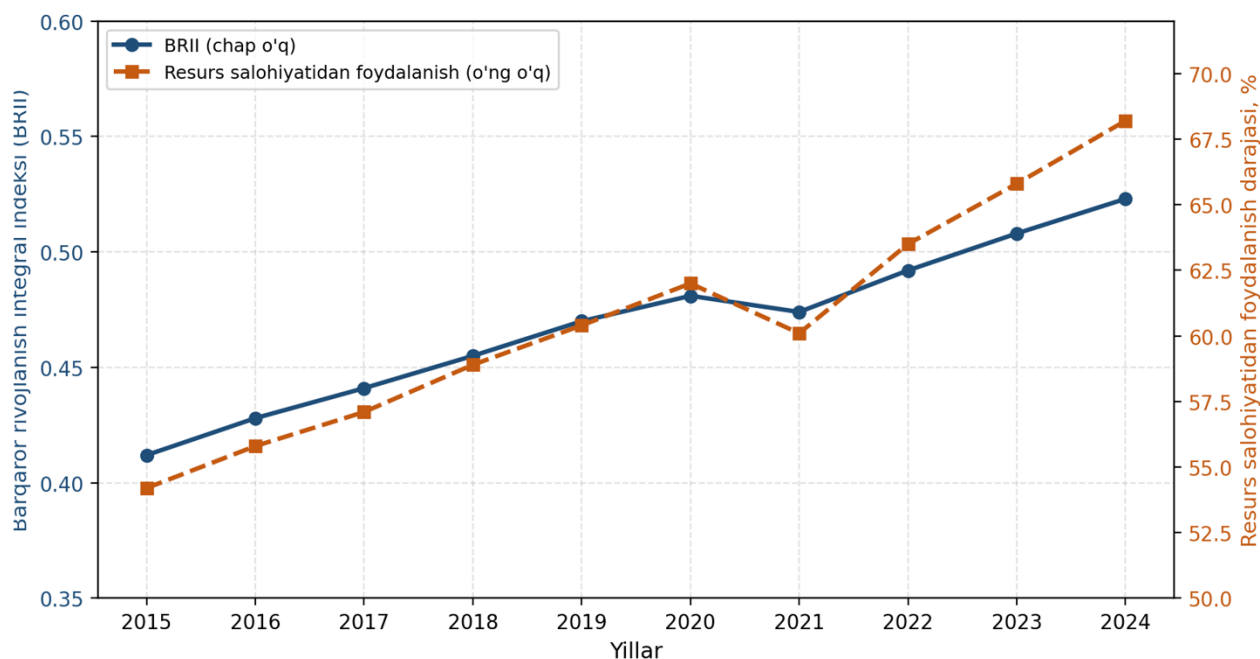
2-jadval natijalariga koʻra, barcha toʻrtta omilli oʻzgaruvchi 5% ahamiyatlilik darajasida statistik jihatdan ahamiyatli va kutilgan (ijobiy) belgiga ega. Eng katta standartlashtirilmagan taʼsir kuchi investitsiya resurslari (X3) boʻyicha kuzatiladi ($\beta_3 = 0,0072$; $p = 0,009$): asosiy fondlarga investitsiyalar ulushi 1 foiz punktga oshganda, boshqa omillar oʻzgarmagan sharoitda, barqaror rivojlanish integral indeksi oʻrtacha 0,0072 birlikka ortadi. Innovatsion resurslardan foydalanish darajasi (X4) oʻsishi ham indeksga sezilarli ijobiy taʼsir koʻrsatadi ($\beta_4 = 0,0389$; $p = 0,047$), bu

¹ Manba: muallif tomonidan shartli (illyustrativ) maʼlumotlar asosida hisoblab chiqilgan.

² Muallif ishlanmasi

innovatsion faollikni oshirishning barqaror rivojlanish uchun strategik ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Modelning tuzatilgan R^2 ko'rsatkichi 0,894 ni tashkil etib, natijaviy belgi variatsiyasining 89,4 foizi tanlangan to'rtta omil bilan izohlanishini bildiradi; F-statistika (20,03; $p = 0,004$) modelning umuman statistik jihatdan ahamiyatli ekanligini, Durbin-Watson statistikasi (1,87) esa qoldiqlarda avtokorrelyatsiya muammosi mavjud emasligini, VIF qiymatlari (barchasi 2 dan past) esa omillar orasida jiddiy multikollinearlik yo'qligini ko'rsatadi.

Mintaqada resurs salohiyatidan foydalanish darajasi va barqaror rivojlanish integral indeksining 2015-2024 yillardagi dinamikasi 1-diagrammada tasvirlangan.

1-rasm. Mintaqada resurs salohiyatidan foydalanish darajasi va barqaror rivojlanish integral indeksining dinamikasi 2015–2024 yillar¹

1-rasmda resurs salohiyatidan foydalanish darajasi bilan barqaror rivojlanish integral indeksi o'rtasida barqaror ijobiy bog'liqlik mavjud: ikkala ko'rsatkich ham 2020-yildagi qisqarishni istisno qilganda (bu holat, ehtimol, tashqi shokning ta'siri bilan izohlanadi) izchil o'sish tendensiyasini namoyon etadi. Bu vizual natija regressiya tahlili orqali olingan miqdoriy xulosalarni to'ldiradi va tasdiqlaydi.

O'tkazilgan ekonometrik tahlil natijalari mintaqaning resurs salohiyati komponentlari tabiiy, mehnat, investitsion va innovatsion resurslardan foydalanish darajasi bilan uning barqaror rivojlanish integral indeksi o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli va ijobiy bog'liqlik mavjudligini tasdiqladi. Qurilgan (1)-model yuqori tushuntirish qobiliyatiga ega bo'lib, resurs salohiyatidan foydalanish darajasidagi o'zgarishlarning mintaq barqaror rivojlanishiga ta'sirini ishonchli baholash imkonini beradi.

¹ MAnbalar asosida muallif ishlanmasi

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan ekonometrik tahlil mintaqaning barqaror rivojlanishi resurs salohiyatidan foydalanish darajasi bilan bevosita bog'liqligini tasdiqladi. Qurilgan ko'p omilli regressiya modeli tabiiy, mehnat, investitsion va innovatsion resurslardan foydalanish ko'rsatkichlari barqaror rivojlanish integral indeksiga statistik jihatdan ahamiyatli ijobiy ta'sir ko'rsatishini aniqladi. Modelning yuqori izohlash darajasi ($R^2 = 0,941$) tanlangan omillar mintaqaning barqaror rivojlanishidagi o'zgarishlarning asosiy qismini izohlash imkonini berganini ko'rsatdi. Statistik diagnostika natijalari modelning ishonchliligini tasdiqladi, omillar o'rtasida jiddiy multikollinearlik kuzatilmadi hamda qoldiqlarda avtokorrelyatsiya aniqlanmadi.

Tahlil natijalari investitsion resurslar va innovatsion salohiyatdan samarali foydalanish barqaror rivojlanishga nisbatan yuqoriroq ta'sir ko'rsatishini namoyon etdi. Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va mehnat resurslari bandligini oshirish ham mintaqaviy rivojlanishning muhim omillari ekanligi tasdiqlandi. Resurslarning o'zaro uyg'un boshqarilishi iqtisodiy o'sish, investitsion faollik va innovatsion rivojlanish uchun qulay sharoit yaratishi asoslandi.

Tadqiqot natijalari mintaqalarda resurs salohiyatini baholashda ekonometrik modellashtirish usullaridan foydalanish boshqaruv qarorlarini ilmiy asoslash imkoniyatini kengaytirishini ko'rsatdi. Integral indeksdan foydalanish esa turli yo'nalishdagi resurslarni yagona tizimda baholash va ularning barqaror rivojlanishga ta'sirini kompleks tahlil qilish imkonini berdi. Mazkur yondashuv hududlarning rivojlanish darajasini muntazam monitoring qilish hamda ustuvor rivojlanish yo'nalishlarini aniqlashda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi:

1. Mintaqalarda investitsion resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish va asosiy fondlarni modernizatsiya qilishga yo'naltiriladigan investitsiyalar ulushini ko'paytirish maqsadga muvofiq.

2. Innovatsion resurslarni rivojlantirish uchun ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari, innovatsion loyihalar hamda raqamli texnologiyalarni joriy etishga yo'naltiriladigan mablag'lar hajmini bosqichma-bosqich oshirish tavsiya etiladi.

3. Mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini kuchaytirish maqsadida hududlar kesimida malaka oshirish dasturlarini kengaytirish, zamonaviy kasblar bo'yicha kadrlar tayyorlash va yuqori unumdor bandlikni rag'batlantirish zarur.

4. Tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish uchun resurs tejoychi texnologiyalarni joriy etish, ekologik barqarorlik tamoyillarini ishlab chiqarish jarayonlariga kengroq integratsiya qilish hamda resurslardan foydalanish monitoringini takomillashtirish maqsadga muvofiq.

5. Mintaqaviy boshqaruv tizimida ekonometrik monitoringni joriy etish tavsiya etiladi. Bunda resurs salohiyati va barqaror rivojlanish ko'rsatkichlari muntazam ravishda regressiya modellari hamda integral indekslar asosida baholanib borilishi boshqaruv qarorlarining aniqligini oshiradi.

6. Barqaror rivojlanish integral indeksini hududiy boshqaruv amaliyotiga tatbiq etish orqali resurslardan foydalanish samaradorligini muntazam baholash, hududlar o'rtasidagi tafovutlarni aniqlash va ustuvor rivojlanish yo'nalishlarini belgilash imkoniyatlari kengayadi.

7. Kelgusidagi ilmiy tadqiqotlarda modelni barcha hududlar bo'yicha panel ma'lumotlar asosida baholash, ekologik ko'rsatkichlar, institutsional omillar va raqamli iqtisodiyot indikatorlarini qo'shimcha o'zgaruvchilar sifatida kiritish modelning prognozlash imkoniyatlarini yanada oshiradi.

Tadqiqot natijalari resurs salohiyatidan kompleks va samarali foydalanish mintaqalarning barqaror rivojlanishini ta'minlashning muhim sharti ekanligini ko'rsatdi. Taklif etilgan ekonometrik yondashuv resurslardan foydalanish samaradorligini miqdoriy baholash, boshqaruv qarorlarini ilmiy asoslash hamda mintaqalarning uzoq muddatli barqaror rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda amaliy qo'llanilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Gujarati D.N., Porter D.C. Basic Econometrics. 5th ed. - New York: McGraw-Hill, 2009.
2. Wooldridge J.M. Introductory Econometrics: A Modern Approach. 7th ed. - Boston: Cengage Learning, 2020.
3. Greene W.H. Econometric Analysis. 8th ed. - New York: Pearson, 2018.
4. Mintaqaviy iqtisodiyot va hududlarni boshqarish: nazariya va amaliyot / mas'ul muharrir ostida. - Toshkent: iqtisodiyot fakulteti nashriyoti.
5. O'zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo'mitasining rasmiy statistik ma'lumotlari (www.stat.uz).
6. Mintaqalarning barqaror rivojlanishini ta'minlashning ustuvor yo'nalishlariga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlar (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, lex.uz).

AGROTADBIRKORLIK SAMARADORLIGINI BAHOLASH USULLARI ASOSIDA TAHLIL

Qurbonov Alisher Boboqulovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
i.f.n. professori

ORCID: 0000-0002-3208-5657

E-mail: qurbonovalisher@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda agrotadbirkorlik subyektlari faoliyati samaradorligini baholashning zamonaviy usullari tahlil qilindi hamda Data Envelopment Analysis (DEA) usulining CCR va BCC modellari amaliy jihatdan qo'llanildi. Tadqiqot davomida O'zbekiston va janubiy iqtisodiy hududlarda qishloq xo'jaligiga yo'naltirilgan investitsiyalar, mehnat resurslari hamda agrotadbirkorlik subyektlarining rivojlanish dinamikasi o'rganildi. Fermer xo'jaliklari misolida texnik va masshtab samaradorligi baholandi, samaradorlikka ta'sir etuvchi omillar aniqlandi. Olingan natijalar resurslardan oqilona foydalanish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va boshqaruv qarorlarini ilmiy asoslash imkoniyatini kengaytirdi. Taklif etilgan yondashuv agrotadbirkorlik subyektlari faoliyatini kompleks baholash uchun amaliy ahamiyat kasb etdi.

Kalit so'zlar: agrotadbirkorlik, DEA, CCR modeli, BCC modeli, texnik samaradorlik, masshtab samaradorligi, fermer xo'jaligi, resurslardan foydalanish.

Аннотация

В исследовании были рассмотрены современные методы оценки эффективности агропредпринимательства и практически применены модели CCR и BCC метода Data Envelopment Analysis (DEA). Были проанализированы динамика инвестиций в сельское хозяйство, трудовых ресурсов и развития субъектов агропредпринимательства в Узбекистане и южном экономическом регионе. На примере фермерских хозяйств были оценены техническая и масштабная эффективность, а также определены основные факторы, влияющие на результативность деятельности. Полученные результаты подтвердили возможности рационального использования ресурсов, повышения производственной эффективности и совершенствования управленческих решений. Предложенный подход может использоваться для комплексной оценки эффективности субъектов агропредпринимательства.

Ключевые слова: агропредпринимательство, DEA, модель CCR, модель BCC, техническая эффективность, эффективность масштаба, фермерское хозяйство, использование ресурсов.

Abstract

This study examined modern approaches to evaluating the efficiency of agricultural entrepreneurship and applied the CCR and BCC models of Data Envelopment Analysis (DEA). The research analyzed the dynamics of agricultural investment, labor resources, and the development of agribusiness entities in Uzbekistan and the southern economic region. Technical and scale efficiency were assessed using

data from selected farms, and the main factors affecting performance were identified. The findings demonstrated the potential for improving resource utilization, increasing production efficiency, and supporting evidence-based management decisions. The proposed methodological approach provided a comprehensive framework for evaluating agribusiness performance and could contribute to improving the sustainable development and competitiveness of agricultural enterprises.

Keywords: agricultural entrepreneurship, Data Envelopment Analysis, CCR model, BCC model, technical efficiency, scale efficiency, farm enterprises, resource utilization.

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida agrotadbirkorlik subyektlarining raqobatbardoshligi ko'p jihatdan ular ixtiyoridagi cheklangan resurslar - yer, suv, mehnat va kapitaldan qay darajada samarali foydalanishiga bog'liq. O'zbekistonda qishloq xo'jaligi milliy iqtisodiyotning tayanch tarmoqlaridan biri bo'lib, 2025 yilda mamlakat mehnat resurslarining 15,3 foizi, janubiy hudud viloyatlarida esa undan ham yuqori ulushi - Surxondaryoda 20,3 foizi - aynan shu tarmoqda band [11]. Tarmoqqa yo'naltirilayotgan investitsiyalar hajmi 2010-2025 yillarda 30,9 baravar oshgani davlatning sohaga e'tiborini yaqqol ko'rsatadi. Bunday sharoitda har bir xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatini xolis baholay oladigan, resurslar va investitsiyalardan foydalanish darajasini miqdoriy o'lchay oladigan ilmiy asoslangan uslubiy vositalarga ehtiyoj ortib bormoqda.

An'anaviy amaliyotda samaradorlik ko'pincha xususiy ko'rsatkichlar - hosildorlik, rentabellik, mehnat unumdorligi - orqali baholanadi. Biroq bunday yondashuv jiddiy kamchiliklarga ega: har bir ko'rsatkich faoliyatning faqat bir jihatini aks ettiradi, bir nechta resurs va mahsulot turini yaxlit tizimda hisobga ola olmaydi hamda xo'jalik uchun aniq etalon - «kimga tenglashish kerak» degan savolga javob bermaydi. Mazkur muammolarni bartaraf etishda ko'p o'lchovli samaradorlik tahlili usullari, xususan, ma'lumotlarni qamrab olish tahlili (Data Envelopment Analysis - DEA) alohida o'rin tutadi. DEA chiziqli dasturlash apparatiga tayangan noparametrik usul bo'lib, u bir turdagi faoliyat bilan shug'ullanuvchi subyektlar - qaror qabul qiluvchi birliklar (Decision Making Units, DMU) to'plamida «eng yaxshilar»dan samaradorlik chegarasini quradi va qolgan subyektlarning ushbu chegaradan uzoqligini o'lchaydi. Usulning agrotadbirkorlik uchun qiymati shundaki, u ishlab chiqarish funksiyasining aniq ko'rinishini talab qilmaydi, bir vaqtning o'zida ko'plab resurs va natija ko'rsatkichlarini qamrab oladi hamda har bir samarasiz xo'jalik uchun aniq etalon xo'jaliklar guruhini ko'rsatib beradi.

Agrotadbirkorlik samaradorligini baholashda DEA usulining bazaviy CCR va BCC modellarini nazariy asoslash, mamlakat va janubiy iqtisodiy hudud miqyosida agrotadbirkorlik rivojlanishining resurs shart-sharoitlarini statistik tahlil qilish hamda modellarni fermer xo'jaliklari misolida amaliy qo'llash metodikasini ko'rsatib berishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: samaradorlikni baholashga oid ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish; 2010-2025 yillar statistikasi asosida mehnat resurslari, investitsiyalar va tadbirkorlik subyektlari

dinamikasini o'rganish; CCR va BCC modellarining matematik ifodasini bayon etish; hisob-kitoblarni amalga oshirib, natijalarni iqtisodiy talqin qilish va takliflar ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR SHARHI

Samaradorlikni chegaraviy yondashuv asosida o'lchash g'oyasi M.Farrell nomi bilan bog'liq: u 1957 yilda ishlab chiqarish samaradorligini texnik va allokatSION(taqsimot) samaradorlikka ajratib, texnik samaradorlikni kuzatilayotgan ishlab chiqarishning imkon qadar yaxshi amaliyotdan chetlashishi sifatida o'lchashni taklif etgan [1]. Farrell g'oyalari uzoq vaqt amaliy tatbiqini topmagan bo'lsa-da, aynan ular keyinchalik DEA usulining nazariy poydevoriga aylandi. A. Charns, V. Kuper va E. Rods 1978 yilda Farrell yondashuvini ko'p resursli va ko'p mahsulotli holatga umumlashtirib, har bir subyekt uchun qoplanmagan natijalar yig'indisining qoplanmagan resurslar yig'indisiga nisbatini maksimallashtiruvchi kasr-chiziqli dasturlash masalasini ta'rifladi va uni chiziqli ko'rinishga keltirdi [2]. Mualliflar ismining bosh harflari bilan CCR deb atalgan ushbu model masshtabga nisbatan o'zgarmas qaytim (constant returns to scale, CRS) faraziga asoslanadi. R. Benker, A. Charns va V. Kuper 1984 yilda modelga qavariqlik shartini kiritib, masshtabga nisbatan o'zgaruvchan qaytim (variable returns to scale, VRS)ni hisobga oluvchi BCC modelini taklif etdi; bu texnik samaradorlikni sof texnik va masshtab samaradorligiga ajratish imkonini berdi [3]. T.Koelli va hammualliflari DEA va unga turdosh usullarni qishloq xo'jaligi iqtisodiyotiga tatbiq etishning fundamental uslubiy asoslarini yaratgan [4]; V. Kuper, L. Seyford va K.Tonlarning qo'llanmasi modellarning amaliy hisoblash jihatlarini tizimlashtirgan [5]. A. Emrouznejad va G. Yan ma'lumotlariga ko'ra, qishloq xo'jaligi DEA eng ko'p qo'llanadigan sohalardan biri hisoblanadi [6].

O'zbekistonlik olimlar ishlarida agrar soha samaradorligi masalalari milliy xususiyatlar nuqtai nazaridan yoritilgan. A. Abdug'aniev qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti doirasida samaradorlik ko'rsatkichlari tizimi va yerdan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llarini bayon etgan [7]. Q.A. Choriev va N.S. Xushmatovlar agrar tadbirkorlik samaradorligi moliyaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmlari va innovatsiyalarni joriy etish darajasi bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatgan [8]. A.B. Qurbonov agrotadbirkorlikni rivojlantirish yo'nalishlarini tahlil qilib, qishloq joylarda kadrlar malakasini oshirish tizimini takomillashtirish zaruratini asoslagan [9]. Sharh shuni ko'rsatadiki, milliy adabiyotda samaradorlik asosan an'anaviy xususiy ko'rsatkichlar orqali tahlil qilingan; DEA kabi ko'p o'lchovli chegaraviy usullarni agrotadbirkorlik subyektlariga, ayniqsa hududiy kesimda tatbiq etish masalalari esa hali yetarlicha o'rganilmagan, bu mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotning axborot bazasini Milliy statistika qo'mitasining 2010-2025 yillar bo'yicha rasmiy ma'lumotlari - O'zbekiston Respublikasi hamda janubiy iqtisodiy hududga kiruvchi Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari kesimida mehnat resurslari va qishloq xo'jaligida bandlik, tarmoqqa sarflangan investitsiyalar, tadbirkorlik subyektlari soni va ular tarkibida agrotadbirkorlikning ulushiga oid ko'rsatkichlar [11]

hamda sohaga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlar [10] tashkil etdi. Statistik ma'lumotlarni o'rganishda dinamika qatorlari, tarkibiy va qiyosiy tahlil usullari qo'llanildi; samaradorlikni baholashda esa DEA usulining CCR va BCC modellaridan foydalanildi.

DEA usulida har bir baholanayotgan subyekt (DMU) m turdagi resurs (input) sarflab, s turdagi natija (output) yaratadi deb qaraladi. Faraz qilaylik, n ta xo'jalik mavjud bo'lib, j-xo'jalik x_{ij} miqdorda i-resurs sarflab, y_{rj} miqdorda r-natijani yaratadi. CCR modelining dastlabki kasr ko'rinishida baholanayotgan xo'jalik samaradorligi tortilgan natijalar yig'indisining tortilgan resurslar yig'indisiga nisbati sifatida ifodalanadi [2]:

$$\theta_0 = \max (\sum_r u_r y_{r0}) / (\sum_i v_i x_{i0}), \quad (1)$$

bu yerda u_r va v_i - mos ravishda natija va resurslarning vazn koeffitsiyentlari bo'lib, ular barcha xo'jaliklar uchun ushbu nisbat birdan oshmasligi sharti asosida har bir xo'jalikning o'zi uchun eng qulay tarzda tanlanadi. Charns-Kuper almashtiruv yordamida ushbu kasr-chiziqli masala chiziqli dasturlash masalasiga keltiriladi. Amaliy hisoblashlarda uning ikkilanma (qamrovchi) shakli qulayroq bo'lib, resursga yo'naltirilgan CCR modeli quyidagi ko'rinishga ega:

$$\min \theta \quad (2)$$

$$\sum_j = 1 n \lambda_j x_{ij} \leq \theta x_{i0}, \quad i = 1, \dots, m;$$

$$\sum_j = 1 n \lambda_j y_{rj} \geq y_{r0}, \quad r = 1, \dots, s; \quad \lambda_j \geq 0, \quad j = 1, \dots, n,$$

bu yerda θ - baholanayotgan xo'jalikning samaradorlik koeffitsiyenti ($0 < \theta \leq 1$); λ_j - etalon xo'jaliklarning intensivlik koeffitsiyentlari. Model mazmuni quyidagicha: baholanayotgan xo'jalikning mavjud natijalarini kamida saqlab qolgan holda, uning barcha resurslarini bir xil nisbatda eng ko'pi bilan qanchagacha qisqartirish mumkinligi aniqlanadi. Agar $\theta = 1$ bo'lsa, xo'jalik samaradorlik chegarasida yotadi; $\theta < 1$ bo'lsa, u resurslarini $(1 - \theta) \cdot 100$ foizga qisqartirib, shu natijalarga erisha olishi mumkin edi.

BCC modeli (2)-masalaga qavariqlik shartini qo'shish orqali hosil qilinadi [3]:

$$\sum_j = 1 n \lambda_j = 1. \quad (3)$$

Ushbu shart etalon nuqtalarni faqat haqiqiy kuzatilgan xo'jaliklarning qavariq kombinatsiyalaridan tuzishni talab etadi va shu orqali masshtabga nisbatan o'zgaruvchan qaytimni hisobga oladi. Natijada CCR modeli umumiy texnik samaradorlikni (TE), BCC modeli esa sof texnik samaradorlikni (PTE) o'lchaydi. Ularning nisbati masshtab samaradorligini beradi:

$$SE = \theta_{CCR} / \theta_{BCC}. \quad (4)$$

Agar $SE = 1$ bo'lsa, xo'jalik maqbul masshtabda faoliyat yuritmoqda; $SE < 1$ bo'lsa, samarasizlikning bir qismi xo'jalik hajmining nomaqbulligi bilan izohlanadi. Masshtab qaytimi zonasi CCR yechimidagi $\sum \lambda_j$ qiymati orqali aniqlanadi: u birdan katta bo'lsa - kamayuvchi, kichik bo'lsa - ortuvchi qaytim zonasi. Uslubiy yondashuvni namoyish etish uchun janubiy hududning bir tumanida g'allachilik-sabzavotchilik yo'nalishida faoliyat yurituvchi o'nta fermer xo'jaligining ma'lumotlaridan foydalanildi; hisoblashlar resursga yo'naltirilgan CCR va BCC modellari bo'yicha chiziqli dasturlash usulida bajarildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Agrotadbirkorlik samaradorligini baholashdan avval uning resurs shart-sharoitlari - mehnat resurslari, investitsiyalar va tadbirkorlik subyektlari dinamikasini ko'rib chiqamiz. Respublika va janubiy hudud viloyatlari bo'yicha mehnat resurslari hamda qishloq xo'jaligida bandlik ko'rsatkichlari 1-jadvalda keltirilgan. Jadval ma'lumotlari muhim tarkibiy siljishni ko'rsatadi: 2010-2025 yillarda mamlakat mehnat resurslari 26,1 foizga o'sgani holda, qishloq xo'jaligida band aholi atigi 3,8 foizga oshdi, natijada tarmoqda bandlarning ulushi 18,6 foizdan 15,3 foizga pasaydi. Ayni tendensiya janubiy hududda ham kuzatiladi: Qashqadaryoda ulush 17,4 dan 13,8 foizga, Surxondaryoda 25,4 dan 20,3 foizga kamaydi. 2013-2017 yillarda bandlik o'sib borgan bo'lsa, 2018 yildan barqaror pasayish boshlandi - bu mexanizatsiyalash va mehnat unumdorligining oshishi bilan izohlanadi. Shu bilan birga, Surxondaryoda qishloq xo'jaligi bandligining ulushi respublika o'rtacha darajasidan salkam 1,3 baravar yuqoriligicha qolmoqda - bu hudud iqtisodiyotining agrar yo'nalganligini va aynan shu yerda samaradorlikni oshirish alohida ijtimoiy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.[11]

Tarmoqning investitsiyaviy ta'minoti 1-jadvalda aks etgan. Respublika bo'yicha qishloq xo'jaligiga sarflangan investitsiyalar 2010-2025 yillarda nominal ifodada 30,9 baravar - 1,7 trln so'mdan 51,2 trln so'mga oshdi; janubiy hududda o'sish sur'ati yanada yuqori bo'lib, Qashqadaryoda 40,4 baravar, Surxondaryoda 35,0 baravar, hudud bo'yicha jami 38,0 baravarni tashkil etdi.

1-jadval

O'zbekiston Respublikasi va janubiy iqtisodiy zonada qishloq xo'jaligiga sarflangan investitsiya qiymati, mlrd so'm¹

Yillar	O'zbekiston Respublikasi	Qashqadaryo	Surxondaryo	Janubiy hudud	Qashqadaryo ulushi, foizda	Surxondaryo ulushi, foizda	Janubiy hudud ulushi, foizda
2010	1655	133,1	109,9	243	8,0	6,6	14,7
2015	4515,4	369,2	311,9	681,1	8,2	6,9	15,1
2020	14776,8	877,7	1177,4	2055,1	5,9	8,0	13,9
2025	51181,3	5381,7	3851,9	9233,6	10,5	7,5	18,0
2025/2010, marta	30,9	40,4	35,0	38,0	x	x	x

Investitsiyalar dinamikasida ikki bosqich ajralib turadi: 2010-2015 yillardagi tekis o'sish va 2015 yildan boshlangan jadallashuv, ayniqsa 2025 yildagi keskin sakrash (25,7 trln so'mdan 51,2 trln so'mga). Janubiy hududning ulushi 11,3-20,3 foiz oralig'ida tebranib, 2025 yilda 18,0 foizga yetdi; ulushning beqarorligi investitsiya oqimlarining loyihaviy xususiyatga ega ekanidan dalolat beradi. Mehnat va kapital dinamikasini taqqoslash muhim xulosaga olib keladi: bandlik deyarli o'zgarmagani

¹ O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasining rasmiy ma'lumotlari // <https://stat.uz> asosida muallif ishlanmasi

holda kapital quyilmalarning oʻnlab baravar oshishi ishlab chiqarishning kapital sigʻimi ortib borayotganini anglatadi - bu har bir soʻm investitsiyaning qaytimini baholash masalasini birinchi oʻringa chiqaradi.

2-jadval

Oʻzbekiston Respublikasida tadbirkorlik subyektlari soni va ularda agrotadbirkorlikning ulushi¹

Yillar	Jami tadbirkorlik subyektlari soni, birlik			Qishloq xoʻjaligida tadbirkorlik subyektlari soni, birlik			Qishloq xoʻjaligida tadbirkorlik subyektlari ulushi, foizda		
	Oʻzbekiston Respublikasi	Qashqadaryo	Surxondaryo	Oʻzbekiston Respublikasi	Qashqadaryo	Surxondaryo	Oʻzbekiston Respublikasi	Qashqadaryo	Surxondaryo
2010	200951	15627	12367	13522	1670	592,2	6,7	10,7	4,8
2015	246687	19570	12259	21475	3133	1735,0	8,7	16,0	14,2
2020	398133	25259	19220	28965	3364	1413	7,3	13,3	7,4
2025	424840	27456	23098	30486	3932	2198	7,2	14,3	9,5
2025/2010, foizda	211,4	175,7	186,8	225,5	235,4	371,2	x	x	x

Agrotadbirkorlik subyektlari sonining dinamikasi 2-jadvalda keltirilgan. 2010-2025 yillarda mamlakatda jami tadbirkorlik subyektlari soni 2,1 baravar, qishloq xoʻjaligidagi subyektlar soni esa 2,25 baravar oshdi; Surxondaryo viloyatida agrotadbirkorlik subyektlari soni hatto 3,7 baravar koʻpaydi.

Agrotadbirkorlik subyektlari soni 2020 yilda eng yuqori choʻqqiga (53,3 ming birlik, 9,0 foiz) yetgach, 2024-2025 yillarda sezilarli qisqardi (30,5 ming birlik, 7,2 foiz) - bu faoliyat yuritmayotgan subyektlarni roʻyxatdan chiqarish hamda mayda subyektlarning klaster va kooperatsiyalarga birlashuvi bilan bogʻliq boʻlishi mumkin.

Hududiy kesimda Qashqadaryo ajralib turadi: unda agrotadbirkorlikning ulushi butun davr mobaynida respublika darajasidan yuqori boʻlib, 2020-2025 yillarda 18,5-18,6 foizga yetgan. Umuman, uchala jadval yagona manzarani chizadi: tarmoqqa kapital jadal oqib kirmoqda, subyektlar soni oʻsgan, ammo bandlik qisqarmoqda - demak, rivojlanishning ekstensiv omillari oʻrnini intensiv omillarga boʻshatib bermoqda va samaradorlikni subyektlar darajasida aniq oʻlchash zarurati yuzaga kelmoqda. Ushbu zaruratga javoban CCR va BCC modellarining amaliy qoʻllanilishini koʻramiz. Tahlilga jalb etilgan oʻnta fermer xoʻjaligining dastlabki koʻrsatkichlari 3-jadvalda keltirilgan; xoʻjaliklar hajmi boʻyicha sezilarli tabaqalashgan (35 gektardan 150 gektargacha), bu masshtab omilining taʼsirini baholash imkonini beradi.

¹ Oʻzbekiston Respublikasi Milliy statistika qoʻmitasining rasmiy maʼlumotlari // <https://stat.uz> asosida muallif ishlanmasi

3-jadval
Qashqadaryo viloyatida tanlab olingan fermer xo'jaliklarining dastlabki ko'rsatkichlari¹

Xo'jalik	Yer maydoni, ga	Mehnat resursi, kishi	Ishlab chiqarish xarajatlari, mln so'm	Yalpi mahsulot, mln so'm	Sof foyda, mln so'm
FX-1	50	12	420	780	210
FX-2	80	20	700	1150	260
FX-3	35	8	310	620	190
FX-4	120	30	1150	1650	340
FX-5	60	15	540	890	220
FX-6	95	22	830	1280	290
FX-7	45	10	380	760	205
FX-8	150	40	1500	1980	380
FX-9	70	18	640	980	230
FX-10	55	14	500	820	200

Har bir xo'jalik uchun (2)-(3) masalalar yechilib, CCR va BCC samaradorlik koeffitsiyentlari hamda (4) formula bo'yicha masshtab samaradorligi hisoblandi. Natijalar 4-jadvalda umumlashtirilgan. Hisob-kitoblar quyidagilarni ko'rsatdi:

CCR modeli bo'yicha faqat ikkita xo'jalik - FX-3 va FX-7 - to'liq samarali bo'lib, samaradorlik chegarasini tashkil etadi;

guruh bo'yicha o'rtacha umumiy texnik samaradorlik 0,851 ni tashkil etdi, ya'ni xo'jaliklar mavjud natijalarini o'rtacha 14,9 foiz kam resurs bilan ta'minlay olishi mumkin edi;

eng past ko'rsatkich eng yirik xo'jalik - FX-8 da qayd etildi (0,745);

BCC modeli bo'yicha natijalar sezilarli farq qiladi. Oltita xo'jalik sof texnik jihatdan samarali deb topildi, o'rtacha ko'rsatkich 0,972 ga teng. Demak, o'z hajmi doirasida aksariyat xo'jaliklar resurslardan nisbatan oqilona foydalanmoqda, CCR va BCC baholari o'rtasidagi farq esa asosan masshtab omiliga borib taqaladi. O'rtacha masshtab samaradorligi 0,877.

4-jadval
CCR va BCC modellari bo'yicha samaradorlik koeffitsiyentlari²

Xo'jalik	CCR (umumiy texnik samaradorlik)	BCC (sof texnik samaradorlik)	Masshtab samaradorligi (SE = CCR/BCC)	Masshtab qaytimi zonasi
FX-1	0,929	0,968	0,959	kamayuvchi
FX-2	0,821	1,000	0,821	kamayuvchi
FX-3	1,000	1,000	1,000	o'zgarmas

¹ O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasining rasmiy ma'lumotlari // <https://stat.uz> asosida muallif ishlanmasi

² O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasining rasmiy ma'lumotlari // <https://stat.uz> asosida muallif ishlanmasi

Xo‘jalik	CCR (umumiy texnik samaradorlik)	BCC (sof texnik samaradorlik)	Masshtab samaradorligi (SE = CCR/BCC)	Masshtab qaytimi zonasi
FX-4	0,776	1,000	0,776	kamayuvchi
FX-5	0,837	0,933	0,898	kamayuvchi
FX-6	0,771	1,000	0,771	kamayuvchi
FX-7	1,000	1,000	1,000	o‘zgarmas
FX-8	0,745	1,000	0,745	kamayuvchi
FX-9	0,790	0,908	0,871	kamayuvchi
FX-10	0,842	0,910	0,925	kamayuvchi
O‘rtacha	0,851	0,972	0,877	-

Yirik xo‘jaliklar - FX-4 va FX-8 - tahlilning eng e‘tiborli holatini namoyon etadi. Ular BCC bo‘yicha to‘liq samarali, ammo masshtab samaradorligi mos ravishda 0,776 va 0,745 ga teng. Ularda boshqaruv va texnologiya darajasi yuqori bo‘lsa-da, xo‘jalik hajmi kamayuvchi qaytim zonasiga chiqib ketgan. Aksincha, FX-5, FX-9 va FX-10 xo‘jaliklarida ham sof texnik ($BCC < 1$), ham masshtab samarasizligi kuzatiladi - ularda avvalo ichki boshqaruv va agrotexnologiyalarni takomillashtirish zaxiralari mavjud. Samarasiz xo‘jaliklar uchun etalon vazifasini bajaruvchi FX-3 va FX-7 nisbatan ixcham (35-45 ga) xo‘jaliklar ekani ham diqqatga sazovor. ular yer birligidan eng yuqori qaytim olmoqda.

Olingan natijalar makro va mikro darajadagi tahlilni o‘zaro bog‘lash imkonini beradi. Investitsiyalar o‘nlab baravar oshgani holda bandlik qisqara boshlagani rivojlanish kapital hisobiga intensivlashayotganini ko‘rsatadi; bunday sharoitda har bir xo‘jalik samaradorligini aniq o‘lchash davlat qo‘llab-quvvatlovi va investitsiyalarni taqsimlashning kalit mezoniga aylanishi lozim. Aynan shu yerda DEA an‘anaviy tahlildan ustun keladi. CCR va BCC modellarini birgalikda qo‘llash samarasizlik manbaini aniq tashxislaydi. An‘anaviy rentabellik tahlili FX-8 ni shunchaki «o‘rtachadan past» deb baholagan bo‘lar edi.

DEA esa uning muammosi boshqaruvda emas, masshtabda ekanini ko‘rsatdi. Bunday tashxis tubdan farqli qarorlarga olib keladi. Sof texnik samarasiz xo‘jaliklarga agrotexnologiyalarni o‘zlashtirish va kadrlar malakasini oshirish tavsiya etilsa, masshtab samarasizlariga faoliyat hajmini maqbullashtirish maqsadga muvofiq.

Natijalar masshtab masalasiga ehtiyotkor yondashuv zarurligini ham ko‘rsatadi. Tahlilda samarasiz xo‘jaliklarning aksariyati kamayuvchi qaytim zonasida faoliyat yuritayotgani aniqlandi - bu «xo‘jalik qancha yirik bo‘lsa, shuncha samarali» degan keng tarqalgan tasavvurga zid va R. Benker va hammualliflarining har bir ishlab chiqarish tizimi uchun maqbul masshtab mavjudligi haqidagi qoidasini tasdiqlaydi [3]. Demak, yer maydonlarini ma‘muriy yo‘l bilan yiriklashtirishga qaratilgan qarorlar albatta samaradorlik tahlili bilan asoslanishi lozim. Bu xulosa janubiy hudud uchun alohida ahamiyatga ega: Qashqadaryo va Surxondaryoda agrotadbirkorlik subyektlari sonining 2021-2023 yillardagi jadal o‘sishi va keyingi qisqarishi (3-jadval)

subyektlarning maqbul hajmi masalasi amalda hal etilmaganini ko'rsatadi - DEA asosidagi baholash klaster va kooperatsiyalarga birlashtiriladigan xo'jaliklarning maqbul tarkibini empirik asosda belgilashga xizmat qilishi mumkin.

DEA har bir samarasiz xo'jalik uchun aniq etalonlar guruhini ko'rsatishi amaliy benchmarking vositasini yaratadi: tuman yoki klaster darajasida «eng yaxshi amaliyot» xo'jaliklarini aniqlab, tajribasini maqsadli tarqatish mumkin. Bu Q.A. Choriev va N.S. Xushmatovlar ta'kidlagan tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarni [8] manzilli qilish hamda A.B. Qurbonov asoslagan kadrlar tayyorlash tizimini [9] aynan samarasiz xo'jaliklarga yo'naltirish imkonini beradi. Shu bilan birga, usul cheklovlarga ham ega: DEA natijalari tanlanma tarkibiga sezgir va tasodifiy omillarni ajratmaydi, shu bois tahlilni bir necha yil ma'lumotlari asosida takrorlash va natijalarni stoxastik chegaraviy tahlil (SFA) bilan solishtirish tavsiya etiladi [4; 5]. DEA asosidagi monitoringni tuman bo'limlari va agroklastlar darajasida joriy etish davlat qo'llab-quvvatlovini samaradorlik mezonlari bilan bog'lab, rivojlantirish strategiyasidagi resurs tejamkorligi vazifalariga [10] bevosita xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari agrotadbirkorlik subyektlari samaradorligini baholashda Data Envelopment Analysis (DEA) usulining CCR va BCC modellaridan foydalanish yuqori tahliliy imkoniyatlarga ega ekanligini ko'rsatdi. O'tkazilgan hisob-kitoblar texnik va masshtab samaradorligini alohida baholash orqali xo'jalik faoliyatidagi mavjud imkoniyatlar va resurslardan foydalanish darajasini aniq aniqlash imkonini berdi. Tahlil natijalariga ko'ra, ayrim fermer xo'jaliklarida samarasizlikning asosiy sababi resurslardan foydalanish sifati emas, balki xo'jalik hajmining maqbul darajada shakllanmaganligi bilan bog'liq ekani aniqlandi. Shu bilan birga, investitsiyalar hajmining ortishi va ishlab chiqarishning intensiv rivojlanishi sharoitida samaradorlikni muntazam baholab borish boshqaruv qarorlarining asoslanganligini oshirishga xizmat qilishi tasdiqlandi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib quyidagi takliflar ishlab chiqildi.

Birinchidan, agrotadbirkorlik subyektlari faoliyatini baholash amaliyotiga DEA usulining CCR va BCC modellarini bosqichma-bosqich joriy etish hamda ularni hududiy monitoring tizimida muntazam qo'llash maqsadga muvofiq.

Ikkinchidan, davlat tomonidan ajratiladigan moliyaviy qo'llab-quvvatlash, subsidiyalar va investitsiya resurslarini taqsimlashda xo'jaliklarning samaradorlik ko'rsatkichlarini inobatga olish resurslardan foydalanish natijadorligini oshirishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, masshtab samaradorligi past bo'lgan xo'jaliklarda yer maydoni, ishlab chiqarish quvvatlari va resurslar tarkibini iqtisodiy jihatdan maqbullashtirish bo'yicha amaliy chora-tadbirlarni ishlab chiqish tavsiya etiladi.

To'rtinchidan, sof texnik samaradorligi past bo'lgan xo'jaliklarda zamonaviy agrotexnologiyalarni joriy etish, raqamli boshqaruv vositalaridan foydalanish hamda fermerlarning kasbiy malakasini oshirish samaradorlikni yanada yuksaltirish imkonini beradi.

Beshinchidan, DEA natijalariga asoslangan etalon xo‘jaliklar tajribasini hududlar kesimida ommalashtirish va benchmarking mexanizmlarini rivojlantirish ilg‘or boshqaruv tajribalarini keng joriy etishga xizmat qiladi.

DEA metodologiyasiga asoslangan samaradorlikni baholash tizimi agrotadbirkorlik subyektlarining resurslardan foydalanish natijadorligini xolis baholash, boshqaruv qarorlarini ilmiy asoslash hamda qishloq xo‘jaligida barqaror va samarali rivojlanishni ta‘minlash uchun muhim metodik va amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktabrdagi PF-5853-son “Qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni <https://lex.uz/docs/-4567334>

2. Farrell M.J. The Measurement of Productive Efficiency // Journal of the Royal Statistical Society. Series A (General). - 1957. - Vol. 120, No. 3. - P. 253-290.

3. Charnes A., Cooper W.W., Rhodes E. Measuring the Efficiency of Decision Making Units // European Journal of Operational Research. - 1978. - Vol. 2, No. 6. - P. 429-444.

4. Banker R.D., Charnes A., Cooper W.W. Some Models for Estimating Technical and Scale Inefficiencies in Data Envelopment Analysis // Management Science. - 1984. - Vol. 30, No. 9. - P. 1078-1092.

5. Coelli T.J., Rao D.S.P., O‘Donnell C.J., Battese G.E. An Introduction to Efficiency and Productivity Analysis. 2nd ed. - New York: Springer, 2005.

6. Cooper W.W., Seiford L.M., Tone K. Data Envelopment Analysis: A Comprehensive Text with Models, Applications, References and DEA-Solver Software. 2nd ed. - New York: Springer, 2007.

7. Emrouznejad A., Yang G. A Survey and Analysis of the First 40 Years of Scholarly Literature in DEA: 1978-2016 // Socio-Economic Planning Sciences. - 2018. - Vol. 61. - P. 4-8.

8. Abdug‘aniev A. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti. Darslik. - Toshkent: TDIU, 2021.

9. Choriev Q.A., Xushmatov N.S. Agrar sohada tadbirkorlik va uning samaradorligini oshirish yo‘llari // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar ilmiy jurnali, 2023.

10. Qurbonov A.B. Agrar sohada tadbirkorlikni rivojlantirish yo‘nalishlari // Zamonaviy taraqqiyot va fan: 21-asr yondashuvlari. - 2026. - 5-jild, №1. - B. 167-174.

11. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasining rasmiy ma‘lumotlari // <https://stat.uz>

12. FAO. The State of Food and Agriculture. - Rome: FAO, 2024.

Marketing

ilmiy, amaliy va ommabop jurnali

Muharrir:
Ingliz tili muharriri:
Rus tili muharriri:
Musahhih:
Sahifalovchi va dizaynerlar:

Xakimov Ziyodulla Axmadovich
Tursunov Boburjon Ortiqmirzayevich
Kaxramonov Xurshidjon Shuxrat o'g'li
Karimova Shirin Zoxid qizi
Sadikov Shoxrux Shuxratovich
Abidjonov Nodirbek Odijon o'g'li

2026-yil, iyun, 6-son

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar mas'ul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelavermasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga murojaat qilish mumkin. Ilmiy maqola, ommabop maqola, reklama, hikoya va boshqa ilmiy-ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.
Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

Elektron pochta: info@marketingjournal.uz
Bot: [@marketinjournalbot](https://t.me/@marketinjournalbot)
Tel.: +998977838464, +998939266610
Jurnalning rasmiy sayti: <https://marketingjournal.uz>

Marketing jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi **Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 2024-yil 04-oktabrdagi 332/5 sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali 2024-yil 15-martdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **C-5669517** reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan. **Litsenziya raqami: №240874**

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnalining xalqaro darajasi: **9710**. GOCT 7.56-2002 "Seriya nashrlarning xalqaro standart raqamlanishi" davlatlaro standartlari talablari. **Berilgan ISSN tartib raqami: 3060-4621**